

[illegible]

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПОЛІТИКА ЯК СКЛADOVA СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Дмитро ЯГУНОВ

**ПЕНІТЕНЦІАРНА
ПОЛІТИКА
ЯК СКЛАДОВА
СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ**

Монографія

Одеса
Фенікс
2020

УДК 343.8 : 316.34
ЯЗ1

Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 13 від 29 травня 2020 року)

Рецензенти:

Анцупова Тетяна Олександрівна, суддя Верховного Суду, доктор юридичних наук, професор;

Дніпров Олексій Сергійович, керівник Апарату Офісу Президента України, доктор юридичних наук, професор;

Климончук Василь Йосифович, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор політичних наук, професор;

Поліщук Ігор Олексійович, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор;

Сивак Тетяна Володимирівна, професор кафедри парламентаризму та політичного менеджменту НАДУ при Президентові України, доктор наук з державного управління;

Цокур Євген Георгійович, завідувач кафедри політології Запорізького національного університету, доктор політичних наук, професор;

Шевчук Станіслав Володимирович, професор кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права правничого факультету Національного університету «Києво-Могилянська Академія», доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії правових наук України, 10-й Голова Конституційного Суду України.

Ягунов Дмитро

ЯЗ1 Пенітенціарна політика як складова соціального контролю : монографія / Дмитро Ягунов. – Одеса : Фенікс, 2020. – 674 с.
ISBN 978-966-928-606-2

У монографії проаналізовано проблематику соціального контролю у XXI столітті крізь призму пенітенціарної політики сучасних держав та приватних наднаціональних акторів. Досліджено трансформацію модуляцій соціального контролю упродовж останніх століть та проблему свободи у суспільстві XXI століття. Дослідження адресоване політичним діячам, науковцям, викладачам, студентам, фахівцям-практикам та міжнародним експертам у сфері кримінології, кримінально-виконавчого права та соціології, публічної політики та державного управління пенітенціарною системою.

УДК 343.8 : 316.34

ISBN 978-966-928-606-2

© Ягунов Д.В., 2005 – 2020
© ДонНУ імені Василя Стуса, 2020
© ПП «Фенікс», 2020

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	5

ВСТУП.....	7

Розділ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО Контролю ЯК ПОЛІТИКИ

1.1. Призначення і функції соціального контролю як політики	10
1.2. Концепція тотальних інституцій як основа дослідження пенітенціарної політики	92
1.3. Дуалізм політики соціального контролю.....	125
1.4. Трансформація модуляцій соціального контролю.....	133
1.5. Консеквенціалістські та ретрибутивістські теорії у контексті дослідження пенальності Постмодерну	150
1.6. Загальна превенція як складова соціального контролю	160
1.7. Криза реабілітаційного ідеалу та її наслідки для формування політики соціального контролю	211
1.8. Пенологічний песимізм як сутнісна ознака політики соціального контролю ХХІ століття	246
Висновки до розділу 1	255

Розділ 2.

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕНІТЕНЦІАРНУ ПОЛІТИКУ

2.1. Категорія свободи у контексті сучасної політики соціального контролю.....	256
2.2. Позитивізм у політиці соціального контролю.....	269
2.3. Паноптична архітектура і пенальні практики суспільства Постмодерну	322
2.4. Динаміка показників пенітенціарної політики у ХХІ столітті.....	328
2.5. Особливості пенітенціарної політики мусульманських країн	344

2.6. Пенітенціарна політика країн Південної Америки та Карибського басейна у ХХІ столітті	377
2.7. Трансформація політики пробації у ХХ – ХХІ століттях	402
2.8. Електронний моніторинг у політиці соціального контролю	439
2.9. «Приватне» і «публічне» у національній пенітенціарній політиці	466
2.10. Десуверенізація та наднаціоналізація пенітенціарної політики у ХХІ столітті	508
Висновки до 2 розділу	525

Розділ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

3.1. Модуляції української пенітенціарної політики та їх показники (1991 – 2020)	526
3.2. Дослідження передумов, показників та наслідків пенітенціарної політики України на прикладі пенітенціарної реформи 2016 року	593
Висновки до 3 розділу	630

ВИСНОВКИ

634

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

648

ПЕРЕДМОВА

*Присвячується
моїм батькам*

Десять років тому я завершив підготовку монографії «Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування», яка згодом була видана за сприяння Державної пенітенціарної служби України, за що я висловлюю глибоку вдячність керівництву та працівникам цієї служби¹.

Вступ до зазначеного видання розпочинався з думки видатного німецького вченого Ульріха Бека про те, що «сьогодні навіть теоретичні передумови «соціальної держави» та «соціального забезпечення» плавляться під пекучим сонцем глобалізації та відливаються у форми, які уможливають політичний вплив у відповідних сферах соціальних відносин. Те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва та прав людини, є нічим іншим, як голос «мертвих, старих білих чоловіків», які ущемляють права меншин, підносячи до абсолюту свою партійну "метарозповідь"»².

Подаючи цю нестандартну для вітчизняної юридичної науки тезу як головну ідею мого видання десятирічної давнини, я робив неприхований наголос на тому, що вітчизняна юридична наука – вже на той час – вичерпала себе у своєму намаганні ідентифікувати проблеми застосування каральних практик, так само як і проблеми пенітенціарної системи, не кажучи вже про шляхи та методи вирішення таких проблем. Головними причинами такого пенологічного «вичерпання» були та залишаються консерватизм юридичної науки та її самоізоляція від глобалізаційних тенденцій та впливів.

На той час я мав усвідомлення, що зазначена теза Бека водночас лаконічно й змістовно віддзеркалювала найкраще за все проблему вітчизняної пенальності. Проте, згодом виявилось, що ця думка водночас була прогнозом найближчого майбутнього пенологічних теорій і практик – і не лише українських.

Проте, я чи навряд міг собі уявити, що саме ця ідея Бека вже за десять років стане концентратом предметного поля мого дослідження

¹ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови Державної пенітенціарної служби України О. Лісіцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011.

² Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001. С. 21.

пенітенціарної політики як складової соціального контролю. Так само, я чи навряд міг уявити, що саме ця думка Бека буде встановлювати порядок денний дослідження пенітенціарних систем, які вже не можуть розглядатися як ізольовані національні пенологічні акваріуми та перебувати осторонь глобалізаційних процесів.

У середині ХХ століття французький вчений та суддя Марк Ансель, розвиваючи школу нового соціального захисту, писав, що не можна дивуватися тому, що деякі втрачають віру в кримінальне правосуддя, яке не здатне рахуватися з умовами та вимогами сучасного світу. Необхідно зробити рішучий крок, спрямований на модернізацію кримінального права³.

Саме такий крок я, власне, намагався зробити у цій книзі.

Окремо хотілося б наголосити ще на одному аспекті, який водночас можна вважати спойлером до цього видання, хоча я щиро сподіваюся, що інтрига від такого спойлера не зникне.

Ця книга – результат моїх досліджень та узагальнень за період двадцяти років, які пройшли під впливом видатного Мішеля Фуко, фундаментальна праця якого «Наглядати й карати», будучи придбаною мною у травні 2000 року, сформувала багато з моїх думок, викладених у цьому виданні.

Я щиро сподіваюся, що ця книга буде цікавою й корисною для політологів та політичних діячів, менеджерів усіх агенцій системи кримінальної юстиції та філософів, юристів-теоретиків та юристів-практиків, а головне – працівників пенітенціарної служби, які виконують надзвичайно важливу місію в суспільстві.

Я висловлюю щиро подяку моїм вчителям та наставникам – професору Тетяні Леонтіївні Нагорняк та професору Миколі Анатолійовичу Польовому – за справжню й глибоку наукову дискусію та щире сприяння моєму науковому пошуку, адже саме вони надихнули мене на дослідження нових обріїв, так само як і на узагальнення оприлюднених за багато років публікацій, та своїми порадами, рекомендаціями та критичними зауваженнями надали цілісності й завершеності тому виданню, яке пропонується увазі читачеві.

Травень 2020 року
Дмитро Ягунов

³ Ansel M. Social Defense: A Modern Approach to Criminal Problems. New York, 1966.

ВСТУП

Початок 1970-х років поставив на порядку денному вельми важливу проблему, яка зумовила проведення цього політологічного дослідження: саме з початку 1970-х років поняття девіантності та злочинності остаточно перестали бути предметом кримінальної юстиції. Натомість зазначені категорії стали монопольною сферою політики: «девіанти», «злочинці», «злочини», «покарання», «кримінальна юстиція» та інші супутні категорії стали предметом виключно політичного дискурсу.

Традиційна кримінальна юстиція західних та західноорієнтованих держав, заснована на задекларованих демократичних ідеях, які у світлі міжнародних стандартів набула характеру вельми дискусійних станом на сьогодні абсолютів та аксіом, виявилася неготовою як до нових обсягів та форм традиційної злочинності, так і до девіантів нової формації (небезпечних, кар'єрних та звичних злочинців, статевих та насильницьких «хижаків», терористів, мігрантів, страйкарів, хуліганів, вандалів, футбольних фанатів, байкерів, споживачів напівлегальних речовин, провайдерів напівлегальних секс-послуг та азартних тощо), що надало великого імпульсу новим політичним поглядам на цілі та методи поводження зі злочинцями та девіантами, які у багатьох сферах набули радикальних форм.

З іншого боку, «новими» окремі з цих методів назвати доволі складно, адже саме наприкінці ХХ – початку ХХІ століття все частіше довелося звертатися до неприховано позитивістських ідей, сформованих ще наприкінці ХІХ століття, незважаючи на очевидну незручність та іноді навіть «аморальність» таких методів (як приклад можна згадати повернення до концепції небезпечного, кар'єрного або «природженого» злочинця).

Зміна дискурсу пенальності наприкінці ХХ століття відображає домінування неопозитивістської ідеології щодо девіантної поведінки та методів забезпечення соціального порядку. Так, вже декілька десяти років західне суспільство не турбується *конкретним девіантом* (навіть якщо гасла про «індивідуалізацію» та «повернення злочинця до суспільства» формально представлено як пріоритетні). Натомість пріоритетом стала оновлена позитивістська концепція захисту (убезпечення) суспільства.

Крім того, «юстиція» зазнала масового відтоку «*справедливості*», яка була замінена на менеджеріалістські показники «*економічно об-*

ґрунтованого убезпечення», внаслідок чого «юстиція» обрала правий напрямок та, як наслідок, поступилася місцем «соціальному контролю», а з кінця 1990-х років – «соціально-технологічному контролю», що водночас не виключало популістську старанність в «обгортанні» такої ідеології гаслами демократичних цінностей та прав людини.

Одночасно у площині теоретичного осмислення «нормалізації девіантності» у другій половині XX століття відбулася непомітна, але водночас важлива революція, яка поставила під аргументований сумнів всю історію соціального контролю західного суспільства, піддавши докорінній ревізії усталені ідеї щодо передумов та причин виникнення традиційних інститутів соціального контролю (у першу чергу – поліції, в'язниць та пробації).

Крім того, у XXI столітті соціальний контроль над девіантами нової формації почав міцно асоціюватися з поняттями «криза» та «подолання кризи», внаслідок чого на відміну від традиційної класичної моделі кримінальної юстиції з терезами Феміди настало домінування *crisis oriented model* соціального контролю, заснованої на менеджереалістських засадах, що додатково засвідчило перехід кримінальної юстиції зі сфери юриспруденції до царини політики.

На додаток перехід соціального контролю від юридичного до політичного дискурсу супроводжувався рядом субполітичних проєктів, які остаточно переключили «боротьбу зі злочинністю» та «повернення злочинців до суспільства» до політичної сфери («убезпечення суспільства», «оцінка ризиків», «менеджмент ризиків», «відповідальність місцевих громад», «медіація», «ресторативна юстиція», «відновне правосуддя» та інше). Відтак Ульріх Бек слушно наголошує, як адміністративно-правові засоби реалізації сучасних соціальних програм насправді пов'язані з категоріями нормалізації та нагляду⁴.

Отже, в умовах сучасного дискурсу говорити про соціальний контроль поза межами політики не уявляється можливим. Краще сказати, соціальний контроль – це власне й виключно є політика, причому особливої політизованості цьому дискурсу надає той факт, що все, що пов'язане з виконанням кримінальних покарань та функціонуванням пенітенціарних установ, є сферою політичних ігор, домовленостей та проєктів, які перебувають на великій дистанції від класичної школи кримінального права й традиційної юридичної науки.

Відтак, викладене вище обумовлює нагальну потребу в аналізі пенітенціарної політики як складової соціального контролю виключно у рамках політичної науки, як наслідок, використання більш широкої категорії *пенальності*, до якої входить широкий комплекс елементів

⁴ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.

(система покарань, організація влади, мораль, дискурси, репрезентація тощо).

Говорячи про трансформацію соціального контролю та пенітенціарної політики сучасних національних держав під впливом глобалізаційних процесів у XXI столітті, необхідно наголосити, що *national state* є одним з найбільш «постраждалих» від глобалізації. Відтак, в'язниця як політичний інститут та публічна агенція також *не може* стояти осторонь глобалізаційних процесів та не відчувати впливів глобалізації.

Тенденції, що характеризують системи кримінальної юстиції значної більшості сучасних країн (зростання в'язничного населення, перетворення пробації, медіації та відновного правосуддя на допоміжні атрибути ув'язнення, подальша абстрактизація загальнопревентивної парадигми, колапс реабілітаційного ідеалу та, як наслідок, докорінний перегляд традиційних цілей соціального контролю, домінування позитивістських засад у розробці та реалізації пенальної політики, дедалі більші обсяги приватизації пенітенціарних систем, переосмислення сутності та збільшення обсягів в'язничної праці) примушують під іншим кутом дивитися на сутність соціального контролю та його цілі, систему соціально-контрольних заходів до девіантів та злочинців, а також на основоположні засади функціонування національних систем кримінальної юстиції.

Відтак, пенітенціарна політика також не може не змінюватися, враховуючи трансформацію сутності національної держави як такої.

Зазначена ідея є основою нашого дослідження, адже ми здійснюємо спробу подивитися на сутність сучасних пенітенціарних систем та засади формування пенітенціарної політики крізь призму глобалізаційного розвитку та його наслідків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ПОЛІТИКИ

1.1. Призначення і функції соціального контролю як політики

Сучасний глобальний пенальний ландшафт зумовлює необхідність аналізу багатьох моментів. Тому за основу цього дослідження береться ідея, що глобалізація – це етап розвитку людства, коли відбуваються зміни всіх параметрів суспільного життя. В основі цих змін лежить панування світового ринку та зміна природи держави, обумовлена трансформацією сутності її суверенітету.

Загальнопоширеною є позиція, що глобалізація має за мету послаблення національно-державної політики, що глобалізація спрямована на усунення національно-державних обмежень у діяльності транснаціональних корпорацій⁵. Проте, гадаємо, можна сказати більше: національна держава у класичному її розумінні є однією з найбільш «постраждалих» від глобалізації. Відтак соціальний контроль та усі його прояви не можуть стояти осторонь глобалізаційних процесів.

Вплив глобалізаційних процесів позначається на всіх сферах суспільного життя. При цьому глобалізація приводить до «серйозної трансформації системних характеристик державного управління»⁶. Стратегічний потенціал глобалізації, підкреслює німецький вчений Ульріх Бек, народжується з її вторгнення до матеріально важливих життєвих артерій сучасних національних держав, яке відбувається без революцій, без внесення змін до законодавства і тим більше конституції, а лише в процесі нормального функціонування звичайно ділової активності (*business as usual*)⁷.

⁵ Fenwick C. Globalisation and Human Rights: a Case Study of Prisoners' Labour. Paper delivered at the Annual Conference of the Australian and New Zealand Society of International Law. Canberra, 19.06.2004. P. 1.

⁶ Радзівський І. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ: НАДУ при Президентові України, 2007.

⁷ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001. С.13.

Відтак за основу доцільно брати позицію, що глобалізація – це тотальна криза традиційних засад вироблення публічної політики. Змінюються не лише цілі політики, організаційна і функціональна структури, форми і методи управлінської діяльності, межа, що окреслює цілісність та відносну відокремленість системи від зовнішнього середовища, а й уся сучасна система координат існування державного управління⁸.

У результаті держава не тільки втрачає свої позиції на міжнародній арені, але й перестає бути повновладним хазяїном на власній території. Більше того, з'являються думки, що «суверенітет стає анахронічним поняттям»⁹. Можна почути, що у сучасних умовах суверенітет доцільно розуміти як владу, «розчленовану між низкою національних, регіональних та інтернаціональних акторів, яка через цю іманентну множинність є обмеженою та скованою»¹⁰.

Зазначені вище тенденції не можуть не впливати на пенітенціарну політику національних держав, і тим більше у ХХІ столітті. Відбувається радикальне переосмислення принципів соціального контролю, де політичний інститут в'язниці (ув'язнення) традиційно посідає одне з основних місць. Відбувається докорінна зміна сутності покарання та засад функціонування в'язниці, які до недавнього часу вважалися непохитними¹¹.

На початку цього видання ми робимо особливий наголос: проблематика соціального контролю для політичної науки є перманентно актуальною.

З одного боку, сутність, форми, прояви, методи, суб'єкти та об'єкти соціального контролю були детально проаналізовані та описані багатьма авторами упродовж ХХ століття, причому описані настільки глибоко й фундаментально, що додати щось до класичних праць, наприклад, Георга Руше, Отто Кіркхеймера, Мішеля Фуко та Стенлі Коена є більш ніж важким науковим та академічним завданням. Проте саме для політичної науки проблематика пенітенціарної політики є новою та практично недослідженою, перш за все, у силу домінування формально-юридичних поглядів на зазначену проблематику та, як наслідок, аналіз пенітенціарної політики крізь призму юридичної науки.

Проводячи наше дослідження ми спиралися на наукові розробки вітчизняних та російських вчених, які досліджували соціальний конт-

⁸ Радзівеський, І. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ: НАДУ при Президентіві України, 2007.

⁹ Сорос Дж. Про глобалізацію. Київ, 2002. С. 154.

¹⁰ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001. С. 73.

¹¹ Ягунов, Д. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у ХХІ ст. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2008. 34. С. 115-121.

роль як політичне явище (Я. Гілінський, Т. Коломоець, В. Корнякова, В. Кондов, В. Кудрявцев, О. Мазурик, Л. Орбан-Лембрик, В. Налуцишин, В. Пальченкова, Л. Ращупкіна, Л. Рогатіна, І. Филиппова).

Серед західних вчених можна назвати праці З. Баумана, У. Бека, Д. Блека, М. Вебера, Ж. Дельоза, Е. Дюркгейма, С. Коена, О. Конта, О. Кіркхеймера, М. Лінч, Д. Мелоссі, Р. Мертона, М. Паваріні, Дж. Роттера, Г. Руше, Г. Спенсера, Є. Скулла, Н. Смелзера, М. Фуко та ін.

Проблематика соціального контролю також знайшла своє відображення у наукових працях значної кількості західних вчених (П.-А. Альбрехт, Ф. Адлер, І. Анденес, Дж. Ардлі, Р. Бейлі, А. Боттомс, Л. Боукер, Я. Броунлі, С. Вердан-Джонс, Б. Вілліамс, М. Вільямс, Д. Гарланд, А. Глушко, К. Гриффітс, М. Готшалк, М. Даббер, Е. Дафф, Дж. Дігнен, Дж. Діттон, М. Джексон, Д. Екстедт, М. Кавадіно, Дж. Калтунг, Л. Керні, Д. Клеммер, Н. Крісті, Т. Клеар, Ф. Куллен, Ч. Логан, Д. МакНамара, Р. МакКлірі, К. МакЛеннан, Д. МакІвор, Е. МакЛафлін, Т. Матієсен, Дж. Мейр, Дж. Мунчі, М. Нелліс, Е. Палмер, Т. Палмер, Р. Реднер, П. Рейнор, С. Рекс, Дж. Рітцер, М. Робінсон, К. Самнер, Л. Секрест, Т. Селлін, Дж. Сколл, М. Сюзан, С. Тахамонт, А. Френсіс, М. Фуко, Б. Хадсон, Дж. Хаклер).

Питання кризи реабілітаційного ідеалу базувалася на дослідженні напрацювань Р. Мартінсона та Ф. Аллена.

При дослідженні проблематики пенологічного песимізму у формуванні сучасної пенітенціарної політики та парадигматичності загальної превенції ми спиралися на дослідження видатного німецького філософа Ф. Ніцше.

Концепція небезпечного стану знайшла своє відображення у представників антропологічної школи, соціологічної школи та школи соціального захисту (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Д. Дріль, Ф. Граматика, М. Ансель).

Третій розділ нашого дослідження враховує наукові напрацювання з питань аналізу публічної політики таких вчених як П. Браун, Т. Брус, Е. Гансова, О. Кілієвич, Л. Куїнн, Л. Пал, Р. Розенфельд, Р. Романов, О. Рудік, Б. Хадсон, Е. Янг.

З іншого боку, наголосимо, що більшість фундаментальних праць з проблематики соціального контролю були написані до 1970-х років. Проте є очевидним, що подальший розвиток технологічного суспільства Постмодерну характеризується більш сучасними, більш гнучкими, прозорими та технологічними формами соціального контролю, у зв'язку з чим виникає питання щодо аналізу таких форм та меж соціального контролю, а також аналізу сутності категорії свободи у сучасному суспільстві. Тому, вважаємо, саме початок ХХІ століття додав до цієї проблематики більш ніж помітної гостроти, яка визначає актуальність нашого дослідження.

Концепція соціального контролю значною мірою представлена та розкрита у наукових працях кінця XIX – початку XX ст. ст., де фокус робився на необхідності та спроможності суспільства забезпечувати суспільний порядок без явного або загрозового (а головне – надмірного) застосування сили та насильства.

Поняття «соціальний контроль» вперше було представлено у 1901 році американський вченим Едвардом Россом під впливом наукових праць Габріеля Тарда¹². Завдяки Россу ідея соціального контролю згодом перемістилася зі сфери соціології урбанізації, соціології девіації, соціальної філософії та філософії освіти до сфери соціальної організації – галузей економіки та права. У 1920-х роках це поняття стало одним з центральних в американській політичній науці та соціології. Так, 1917 року соціальний контроль став центральною темою національної конференції Американської соціологічної асоціації. Починаючи з 1930-х років, американська соціологія фокусувала свою увагу на дослідженні саме політичної природи соціального контролю.

Загалом трактування соціального контролю у наукових поглядах традиційно зводиться до здатності суспільства до саморегулювання й збереження гармонії та єдності у соціальному житті, а тому розглядається в контексті забезпечення *соціального порядку*¹³. У рамках такого підходу соціальний контроль розглядається як стан суспільства, який спирається на відносно високий ступінь консенсусу та гармонійні соціальні відносини. Так, О. Обиваліна наголошує, що соціальний контроль визначається як базовий соціальний процес, що забезпечує збереження цілісності соціальної системи. Американський соціолог Моріс Янович зазначав, що в широкому розумінні «соціальний контроль» стосується здатності суспільства здійснювати саморегулювання відповідно до бажаних принципів та цінностей¹⁴. На думку американського соціолога Джорджа Вінсента, «соціальний контроль» – це мистецтво комбінування соціальних сил з метою надання суспільству щонайменше руху *напрямку до ідеалу*.

Згодом популярність набуло трактування соціального контролю як механізму протидії девіантній та делінквентній поведінці, а його дослідження зосередилися переважно у галузі соціології девіантно-

¹² Melossi D. 'Sumner C. 'Theories of Social Control and the State between American and European Shores', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 34.

¹³ Мазурик О. Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2011. 5. С. 169-177.

¹⁴ Janowitz M. Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology*, 1975. Vol. 81, № 1. P.82-108.

сті та кримінології¹⁵. Так, американський соціолог Толкотт Парсонз у дослідженні «Соціальна система» (1951) зробив особливий наголос на використанні поняття соціального контролю для пояснення девіантної поведінки. На думку Парсонза, механізм соціального контролю – це мотиваційний процес в одного або кількох індивідуальних суб'єктів, спрямований на протидію відхиленню від виконання рольових очікувань¹⁶. Відповідно, девіантність за Парсонзом, це мотивована тенденція індивіда до поведінки, яка суперечить одній або декільком інституціоналізованим нормативним моделям¹⁷.

У рамках другого підходу соціальний контроль розглядається як інструментарій, за допомогою яких суспільство здійснює вплив на певних осіб або соціальні групи, які визначені як *девіанти*.

Так, Я. Гілінський розглядає соціальний контроль як сукупність засобів і методів реакції суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх усунення або мінімізації¹⁸. В іншій праці Я. Гілінський розглядає соціальний контроль як механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення й підтримки в даному суспільстві нормативного порядку та усунення, нейтралізації та мінімізації девіантної поведінки¹⁹.

Л. Орбан-Лембрик цю ж проблему аналізує під кутом «асоціалізації» та, як наслідок, девіантної поведінки²⁰.

Окремі автори досліджують соціальний контроль крізь призму *соціальної відповідальності*²¹.

Причому цей інструментарій нерідко набуває негативного змісту – як механізм соціального розшарування та здійснення репресивного соціального контролю.

М. Янович зазначав, що категорія соціального контролю служить центральним концептом для аналізу тотального суспільства, наголошуючи, що у такому випадку «соціальний контроль» набуває форми «*coercive control*»²².

¹⁵ Обрывалина О.А. Концепции социального контроля в американской социологии XX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия социальные науки*, 2013. 4(32). С. 68-75.

¹⁶ Parsons T. The Social System. With a New Preface by Bryan S. Turner. Routledge, 1991. 404 p., P. 141.

¹⁷ Parsons T. The Social System. With a New Preface by Bryan S. Turner. Routledge, 1991. 404 p., P. 169.

¹⁸ Гилинский Я. Девиантология: Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб., 2007. С. 428.

¹⁹ Гилинский Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс. 4-е изд., перераб и доп. СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. 517 с., С. 392.

²⁰ Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемного соціуму. *Психологія і суспільство*, 2004. 1. С. 71-82.

²¹ Филиппова І., Ращупкіна Л. Соціальний контроль як необхідний елемент інституту соціальної відповідальності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 2018. 1(3). С. 116-119.

²² Janowitz M. Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology*, 1975. Vol. 81, № 1. P. 82-108.

С. Коен наголошує, що «політологи нерідко пов'язують це поняття з політичними репресіями»²³.

Для Д. Сколла соціальний контроль – це, передусім, сукупність стратегій, які використовуються елітами для примушування інших класів слідувати встановленим елітами правил, де основоположне місце посідає питання щодо залучення відповідних соціальних прошарків до праці²⁴.

Конкретним прикладом такого підходу може служити думка американської дослідниці Марі Готшалк, що ув'язнення стало «звичним явищем» у повсякденному житті бідних, темношкірих, іспаномовних та інших меншин²⁵.

Б. Хадсон наводить у своєму дослідженні цікаву порівняльну статистику щодо рівнів розкриття злочинів, вчинених французькими громадянами та емігрантами (переважно з Африки). Наведена статистика переконливо доводить, що національна система кримінальної юстиції спрямована здебільшого проти мігрантів та не-громадян, причому так спрямованість має системний характер²⁶:

Процент розкриття злочинів	Французи (громадяни)	Емігранти та інші не-громадяни
1970	5,2	16
1975	4,8	10,3
1978	4,4	11,5
1981	5,4	13,4
1982	6,2	18,8
1985	5,7	22,6

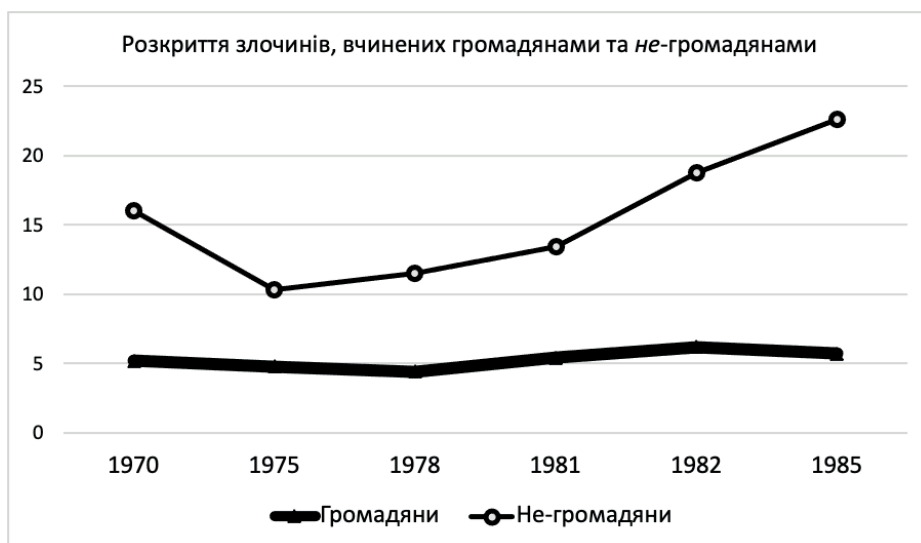
Отже, соціальний контроль сьогодні здебільшого асоціюється з різними формами та відповідними процесами протидії людській поведінці, яка вважається небажаною або забороненою у тому або іншому суспільстві, що, відповідно, підтримується певним переліком санкцій різної суворості щодо девіантів.

²³ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p., P. 2.

²⁴ Skoll G. Social Theory of Fear: Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. P. 42.

²⁵ Gottschalk M. The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p.

²⁶ Hudson B. Penal Policy and Social Justice. Hampshire – London, 1993. P. 67.

Американський соціолог Стенлі Коен надає вельми лаконічне, проте водночас змістовне визначення соціального контролю як «організованих способів, через які суспільство реагує на поведінку та людей, яких воно вважає девіантними, тривожними, загрозливими, проблемними чи небажаними тією чи іншою мірою»²⁷.

Зазначене визначення соціального контролю, надане Коеном, було більш ніж далекоглядним та актуальним. Так, у вітчизняних наукових поглядах соціальний контроль здебільшого стосувався девіантів у вузькому розумінні цього слова. Проте групи «проблемних», «тривожних», «загрозливих» або «небажаних» стали об'єктом соціального контролю відносно нещодавно завдяки другому життю концепції *небезпечного стану особи в XXI столітті*²⁸.

Водночас Коен визначає соціальний контроль також і в широкому контексті як: 1) форму реакції на небезпечні класи; 2) як спроби відновити суспільство; 3) як прояв мікрофізики влади; 4) як складову раціоналізації держави²⁹. Формами реакції на зазначені вище проблемні соціальні групи Коен називає кару, залякування, реабілітацію девіантів, лікування, попередження, сегрегацію, покарання та соціальний захист

²⁷ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 1.

²⁸ Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 2010. 39. С. 352-361.

²⁹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 210.

(що у вітчизняній кримінології та кримінальному праві визначають через категорію *цілей покарання*)³⁰.

Система соціального контролю, на слушну думку Коена, займає реальний простір (будівлі, технології, персонал, клієнти) та соціальний простір (ідеї, вплив, результати)³¹. Поведінка, яка викликає контрольні реакції, пов'язується зі злочинністю, девіантністю, аморальністю, збоченнями, агресією або хворобами³². Люди, на яких спрямовані зазначені вище контрольні реакції, по-різному сприймаються як «монстри», «дурні», «зłodії», «повстанці» або «потерпілі»³³.

Коен слушно зазначає, що поняття соціального контролю тлумачиться різними авторами по-різному. Так, у соціології соціальний контроль – це майже вже життя, починаючи від народження немовля з подальшою його соціалізацією. У більш радикальних теоріях це поняття набуло негативного змісту та пов'язується з примусом держави. Політологи нерідко пов'язують це поняття з політичними репресіями³⁴. Проте головне, на чому фокусує увагу Коен та навіть застерігає, це те, що не можна занурюватися у пастку дебатів про те, що вчителі у школі, наглядачі у в'язниці, психіатри у шпиталі, соціальні працівники у соціальній установі, батьки в родині та керівники на роботі «роблять одну й ту ж саму справу»³⁵.

Крім того, Коен, формулюючи завдання свого дослідження, наголосив на тому, що є більш ніж актуальним для політичної науки. Так, він вказує на явні обмеження формальної системи кримінальної юстиції («легально-виправного апарату») у здійсненні соціального контролю над злочинністю або іншими формами девіантної поведінки в силу занадто вузького погляду на проблему соціального контролю та явну формалізацію діяльності відповідних інституцій³⁶.

Згідно з усталеною науковою позицією, яку ми для цілей нашого дослідження визначимо як *формально-класичний підхід*, соціальний контроль здійснюється суспільством за тими, кого ми умовно назвемо «девіанти», де ключове місце посідає класична модель впливу на девіантну (злочинну) поведінку з ключовими категоріями «акт девіантної

³⁰ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 1.

³¹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 34.

³² Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 1.

³³ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 1.

³⁴ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 2.

³⁵ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 2.

³⁶ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 3.

поведінки» (або «злочин») і «справедливе покарання» з його традиційними «цілями» (кара, загальна превенція, спеціальна превенція, виправлення реабілітація) тощо). Для формально-класичного підходу перелік девіантів є традиційно обмеженим, де «кваліфіковані девіанти» (злочинці, ув'язнені, засудженні, колишні ув'язнені) є основною цільовою групою найбільш суворих соціально-контрольних реакцій. Водночас, наголосимо, у рамках формально-класичного підходу існує *чіткий кордон між «девіантами» та «чесними громадянами»* (або, що є більш актуальним сьогодні – «чесними платниками податків»).

Тому новизна нашого дослідження полягає у тому, що ми постулюємо наступне: у новій системі координат суспільства Постмодерну значно більш ніж суттєво, занадто та явно розширюється (здебільшого у штучний спосіб) коло девіантів за рахунок збільшення потенційних (іноді навіть просто задекларованих) проявів девіантної поведінки, де ключовими категоріями захисту суспільства стають не «злочин» (або інші «прояви девіантної поведінки») та «справедливе покарання» (у тому числі «кримінальне»).

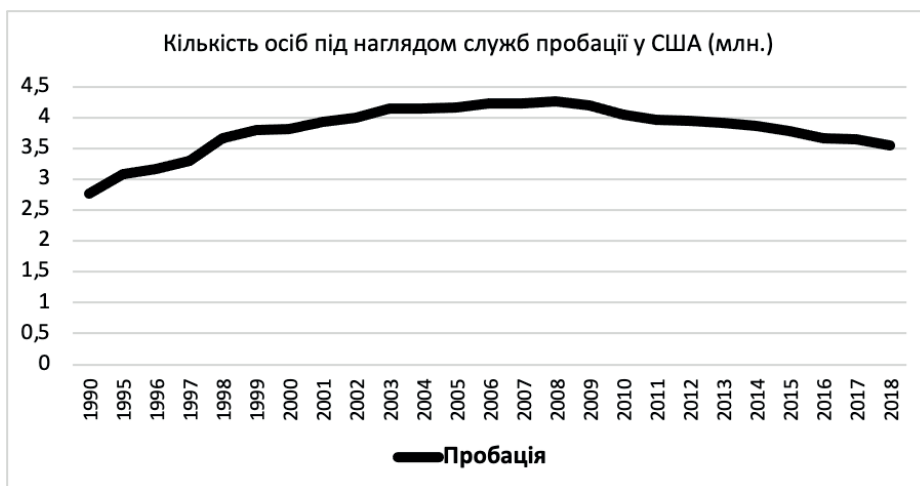
Натомість такими категоріями стали «ризик» та «убезпечення суспільства», де дедалі більш глибокий та проникливий соціальний контроль здійснюється над значно більшими групами населення за допомогою різних елементів системи юстиції (включаючи тотальні інституції) у кооперації з неінституційними додатками до системи кримінальної юстиції, засобами масової інформації та транснаціональними приватними акторами.

Так, наприклад, у США чисельність повнолітніх клієнтів пробації скоротилася з 3,6 млн. осіб у 2017 році до 3,5 млн. осіб у 2018 році. Проте, незважаючи на таке скорочення, все одно потрібно брати до уваги, що на кінець 2018 року кожен 58-й дорослий у США перебував під пробаційним наглядом (у 2008 році кожен 45-й)³⁷. Додаючи до цих даних кількість осіб, які перебувають у пенітенціарних установах різних типів та видів, можна сформулювати чітке уявлення про тотальну інкарцерацію американського (і не тільки) суспільства.

Рік	Пробація
1990	2,77
1995	3,08
1996	3,16
1997	3,30
1998	3,67

³⁷ Kaible D., Mariel A. Probation and Parole in the United States, 2017-2018. U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, 2020. P. 1.

1999	3,80
2000	3,82
2001	3,93
2002	3,99
2003	4,14
2004	4,15
2005	4,16
2006	4,23
2007	4,23
2008	4,27
2009	4,20
2010	4,05
2011	3,97
2012	3,94
2013	3,91
2014	3,86
2015	3,78
2016	3,67
2017	3,64
2018	3,54

Не менш яскравим прикладом є створення у західних країнах спеціальних реєстрів (іноді з відкритим доступом), куди вносяться дані про усіх сексуальних злочинців (*sex offenders*). Відповідні питання будуть більш глибоко аналізуватися у наступному розділі нашого дослідження. Проте навіть на початку нашої роботи необхідно зробити наголос на поширенні соціального контролю на більші групи населення, які почали масово розглядатися як «небезпечні», яскравим прикладом чого служать *sex offenders*.

Так, станом на середину 2020 року в Шотландії з її населенням у 5,5 млн. осіб було зареєстровано майже 6 тис. *sex offenders*, що становить 109 осіб на 100 тис. населення³⁸:

Поліцейська юрисдикція	Sex offenders in the Community	Sex offenders in custody/hospital
North East	450	104
Forth Valley	212	94
Tayside	396	145
Edinburgh	353	128
Greater Glasgow	688	241
Lothians and Scottish Borders	356	111
Renfrewshire and Inverclyde	162	55
Argyle and West Dunbartonshire	136	54
Highland and Islands	225	60
Fife	345	141
Lanarkshire	525	152
Ayrshire	375	113
Dumfries and Galloway	136	44
NATIONAL TOTAL	4359	1442

Проте найбільш яскравим прикладом такого поширення контролю за «секс-девіантами» є США, де станом на 2019 рік було зареєстровано у середньому 500 *sex offenders* на 100 тис. населення, де лідером був штат Орегон з показником 688 *sex offenders* на 100 тис. населення:

Штат (станом на 2019 рік)	Кількість зареєстрованих sex offenders на 100 тис. населення
Орегон	688
Арканзас	536
Делавер	491
Мічиган	440

³⁸ Registered Sex Offender (RSO) Numbers. URL: www.scotland.police.uk/

Вісконсін	435
Південна Дакота	425
Вайомінг	415
Канзас	362
Теннессі	359
Флорида	356

Станом на січень 2020 року понад 750 тис. осіб у США були зареєстровані як *sex offenders* та внесені до відповідних реєстрів. Причому докази результативності таких реєстрів, що більш детально буде розглянуто у другому розділі нашого дослідження, є вельми сумнівними та суперечливими:

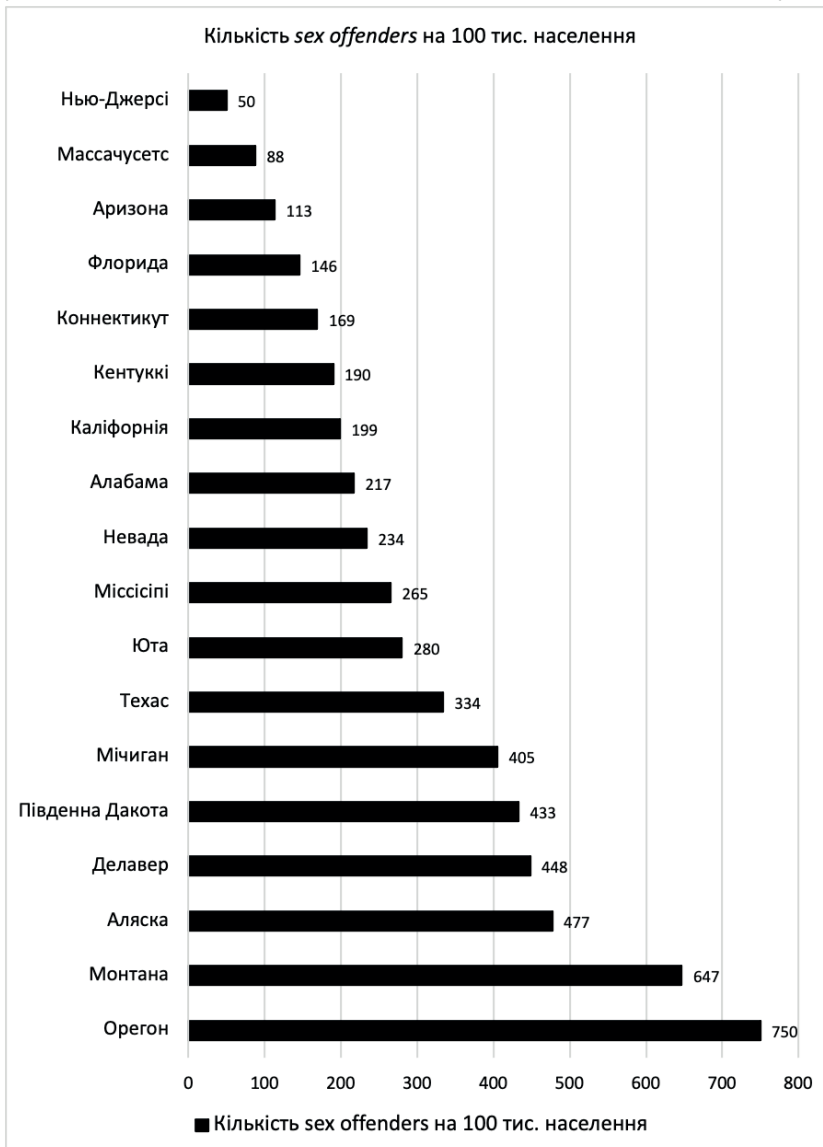
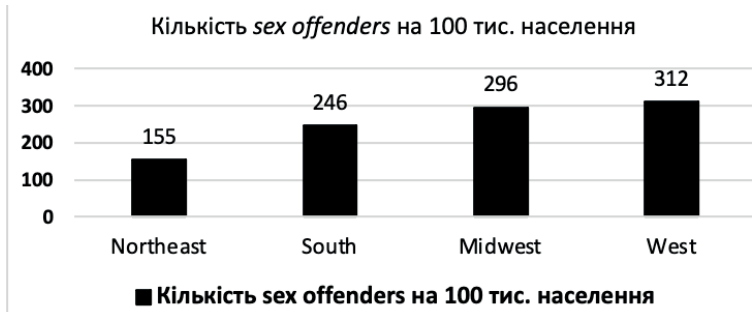
Штат (станом на 2020 рік)	Кількість <i>sex offenders</i> на 100 тис. населення
Орегон	750
Монтана	647
Аляска	477
Делавер	448
Південна Дакота	433
Вісконсін	432
Вайомінг	415
Мічиган	405
Канзас	367
Арканзас	353
Техас	334
Мінесота	319
Західна Вірджинія	319
Міссурі	315
Джорджія	313
Айдахо	285
Теннессі	280
Юта	280
Луїзіана	274
Міссісіпі	265
Північна Дакота	260
Іллінойс	260
Небраска	249
Невада	234

Алабама	217
Гавайї	217
Мен	215
Нью-Йорк	210
Вірджинія	206
Південна Кароліна	202
Каліфорнія	199
Нью-Гемпшир	196
Колорадо	195
Кентуккі	190
Айова	190
Вермонт	187
Індіана	182
Північна Кароліна	181
Оклахома	179
Коннектикут	169
Пенсильванія	163
Округ Колумбія	154
Нью-Мексико	154
Огайо	151
Флорида	146
Меріленд	123
Рой-Айленд	113
Аризона	113
Вашингтон	91
Массачусетс	88
Нью-Джерсі	50

Регіональне порівняння говорить про велику різницю у кількості зареєстрованих *sex offenders* у різних регіонах США³⁹:

Регіони США (станом на 2020 рік)	Кількість <i>sex offenders</i> на 100 тис. населення
Northeast	155
South	246
Midwest	296
West	312

³⁹ The U.S. States With The Most Sex Offenders Per Capita. URL: www.statista.com/chart/18575/registered-sex-offenders-per-100000-inhabitants/

Проте, повертаючись до нашого узагальнення, необхідно наголосити, що головною тезою у цьому контексті є те, що соціальний контроль знаходиться у руках *еліт*, які мають владу, і виступає інструментом владного політичного впливу. Водночас «*девіантами*» здебільшого стають незахищені, вразливі та максимально віддалені від влади категорії населення. Крім того, наголосимо, *еліти* дедалі більше зацікавлені у розширенні соціального контролю над «*девіантами*», для чого відбувається згадане вище збільшення категорій «*девіантів*».

Зазначений вище процес додатково характеризується тим, що чіткі й традиційні кордони між *тотальними інституціями* та *неінституційними додатками* поступово, але водночас послідовно розчиняються. Так само поступово розчиняються кордони між «*чесними громадянами*» та «*девіантами*».

Так само поступово розчиняються кордони між «*девіантами*» та «*злочинцями*».

Предметним полем нашого дослідження є основні механізми соціального контролю, як-то поліцейська діяльність та поліцейський нагляд, таємне накопичення та опрацювання баз даних, розробка і впровадження пенітенціарної політики та практика ув'язнення, сучасні контрольні наглядові практики за мігрантами та *не-громадянами*, а також контролювання урбанізованих просторів, хоча, звичайно, основний фокус робиться на пенітенціарній політиці та тотальних інституціях.

Відтак зауважимо, що до *тотальних інституцій* у цьому дослідженні ми цілеспрямовано відносимо не лише закриті інституції, які розглядаються як «*тотальні*» у звично широкому розумінні за усталеною традицією, запровадженою американським соціологом Ірвінгом Гоффманом. У цьому дослідженні до тотальних інституцій ми будемо відносити всі інституції, які функціонують у системі виконання покарань, здійснення допенітенціарного та постпенітенціарного нагляду за злочинцями, іншими категоріями кваліфікованих девіантів та особами з «небезпечною або підозрілою поведінкою» у спеціально відведених ізольованих місцях, у «вільному суспільстві» або віртуальному просторі (особливо враховуючи згадане вище «розмивання кордонів»).

Причому вже не суспільство здійснює соціальний контроль, а соціальний контроль здійснюється над суспільством з боку держави та навіть приватних суб'єктів, які мають національну або вже навіть транснаціональну владу. Так, проблематиці перетворення приватних акторів на суб'єктів соціального контролю присвячено окремий підрозділ цього дослідження, адже останні все частіше виступають у ролі контролерів (прикладом чого є діяльність міжнародних транснаціональних в'язничних корпорацій).

Проте головним тут є те, що, по-перше, на відміну від формально-класичного підходу, цілі соціального контролю Постмодерну *не базуються на концепції людини зі свободою волі*. Між тим класичний підхід заснований на утилітаризмі людини та пошуком людиною вигоди⁴⁰.

По-друге, для альтернативного підходу, який для цілей нашого дослідження ми називаємо *неопозитивістським*, перелік девіантів та кваліфікованих девіантів є *необмеженим* й таким, що постійно оновлюється й розширюється за рахунок включення категорій осіб, які становлять реальну або демонструють потенційну небезпеку для політичних акторів, які мають владу у суспільстві Постмодерну.

Актуальність цього дослідження полягає також в тому, що ми відступаємо від формально-класичного підходу до природи поняття «соціальний контроль», наприклад, від того, що зображує В. Налуцишин: «Загалом, філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, а саме ... соціальний контроль повинен здійснюватися двосторонньо (з боку держави та з боку громадянського суспільства); примус як метод соціального контролю повинен бути правомірним»⁴¹. Тому, вважаємо, є слушною думка В. Кондова: «Крізь призму постмодерністської соціології поняття «соціальний контроль» відображує певні репресивні та примусово-насильницькі механізми впливу на різні форми індивідуальної поведінки окремих особистостей»⁴².

Свого часу Герберт Спенсер, розмірковуючи про сутність соціального контролю, доволі песимістично зазначив: ««Підкоряйся або будь терплячим» – ось вибір, що надається людині; за відступом від цього настає кара, тут не має місця помилювання»⁴³. На жаль, навіть у XX столітті Стенлі Коен обґрунтовано наголошував: «Пригнічення, репресії та придушення стали нормальними властивостями суспільства. Консенсус був або неіснуючим, але непередбачуваним. Індивід ледве міг дихати, не кажучи вже про інтерналізацію. Боротьба полягала в тому, щоб вижити в животі того монстра, який називається *державою*»⁴⁴.

Іншими словами, суспільство (ті самі «*чесні громадяни*» або «*чесні платники податків*») перестали бути суб'єктами соціального контролю та перетворилися на об'єкти більш проникливого й технологіч-

⁴⁰ Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с., С. 99.

⁴¹ Налуцишин В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. фон Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2017, 3(18), С. 18-21.

⁴² Кондов К. Концепція соціального контролю в теорії соціальних систем Толкотта Парсонса. *Український соціум*, 2017. 3 (62). С. 9-19

⁴³ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 43.

⁴⁴ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 5.

ного соціального контролю нового змісту та сутності, дедалі більше зазнаючи впливу процесів *net widening*, внаслідок чого суспільство Постмодерну набуло та продовжує набувати ознак *карцерного суспільства*, де, відповідно, формальні системи соціального контролю (включаючи тотальні інституції) набувають якісно нових форм, сутності та значення.

Саме у такому широкому підході полягає новизна нашого дослідження, адже саме широкий підхід, на наш погляд, відрізняє політичну проблематику цього дослідження від проблематики суто юридичної, яка в силу занадто вузького підходу не може надати відповідь на актуальні питання здійснення соціального контролю у сучасному суспільстві за особами, які вважаються небезпечними в силу вчинення злочинів, проявів певної поведінки або інших дій, які формально вважаються неприйнятними та/або небезпечними для соціального та політичного розвитку в добу глобалізації.

У політичній науці тотальні інституції обґрунтовано розглядаються як один з найбільш важливих складових соціального контролю та захисту суспільства від загрозливих для суспільства проявів девіантності. Проте актуальність і новизна цього дослідження обмовлена якісно новими тенденціями розвитку суспільства Постмодерну, де юстиція (особливо кримінальна) дедалі більше перестає бути власне класичною юстицією у традиційному розумінні, і дедалі більше проявляє себе як виключно політичний репресивно-фільтраційний інструмент, який ставить на порідку денному актуальні питання: 1) хто, кого, як та з якою метою контролює у системі координат соціального контролю; 2) який статус має суспільство у системі координат соціального контролю – суб'єкту чи об'єкту; 3) який статус має людина у системі координат соціального контролю – суб'єкту чи об'єкту.

Відтак у цьому розділі нашого дослідження ми ставимо за мету проаналізувати проблематику сутності, форм, методів, обсягів та меж соціального контролю крізь призму наукових поглядів авторів, які застосовували наукові концепції, пов'язані з виникненням та дисперсією соціального контролю у капіталістичному суспільстві (Георг Руше, Отто Кіркхеймер, Мішель Фуко, Стенлі Коен, Зігмунт Бауман, Ульріх Бек).

Крім того, до переліку цілей нашого дослідження входить надання відповідних пропозицій щодо застосування поглядів зазначених авторів у постмодерністському суспільстві, враховуючи події XXI століття, які можуть вважатися знаковими для політичної науки.

Цей розділ нашого дослідження значною мірою, крім досліджень Мішеля Фуко, базується на фундаментальній праці американського соціолога Стенлі Коена «Візії соціального контролю. Злочин, покарання та класифікація» та окремих критичних працях сучасних західних вчених щодо застосування думок Коена у XXI столітті.

У свою чергу праці Коена багато у чому засновані на критичному аналізі праць видатних німецьких вчених Георга Руше та Отто Кіркхеймера («Покарання та соціальна структура») стосовно того, що конкретні види покарань, система покарань та спрямованість системи соціального контролю в цілому обумовлена виключно *конкретною моделлю економічного виробництва*, за умови якої інші види покарань та інших заходів соціального контролю щодо девіантів стають *економічно не вигідними*. Так, наприклад, внаслідок переходу країн Європи від Середньовіччя до капіталізму саме економічна не вигідність тілесних покарань обумовила їх зникнення⁴⁵. По суті, Руше і Кіркхеймер стверджували, що покарання є механізмом, обґрунтування якого є принципово *економічним*: в умовах капіталізму функція покарання полягала в тому, щоб забезпечити існування резервної армії робочої сили, необхідної як для економічної гнучкості, так і для забезпечення низької заробітної плати, одночасно забезпечуючи максимальну дисциплінованість цієї резервної армії.

Підхід Руше та Кіркхеймера за своєю сутністю є марксистським та заснований на розумінні того, що фабрично-заводське виробництво потребувало покірної й дисциплінованої робочої сили, для чого, власне, й було створено політичний інститут сучасної в'язниці з численними неінституційними додатками, яка навчає «злочинців» та «девіантів» навичкам праці та служить резервом дешевої робочої сили.

Отже, як слушно зазначив П. Люблінський, саме мануфактура народила сучасну в'язницю⁴⁶.

У свою чергу, такий підхід знайшов своє подальше відображення у поглядах італійських вчених Даріо Мелоссі та Массімо Паваріні («В'язниця і фабрика»), які поклали в основу своєї праці категорію *дисципліни*, беручи за основу приклади створення так званих робітних будинків, де бродяги та жебраки мали бути перетворені на дисциплінованих робітників⁴⁷.

Так само проблематика цього розділу базується на фундаментальній праці французького філософа Мішеля Фуко «Наглядати й карати», яку Коен яскраво та обґрунтовано визначив як «*найбільш марксистську з усіх праць Фуко*»⁴⁸. Так, фактично метою Фуко було висвітлити дистанцію між формально егалітарною правовою системою та політично асиметричними дисциплінарними механізмами. Саме ця дис-

⁴⁵ Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933.

⁴⁶ Люблинский П. Полиция, суд и тюрьмы Америки. Москва: Государственный институт по изучению преступности, 1933. С. 137.

⁴⁷ Melossi D., Pavarini M. The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System. London: Macmillan, 1981.

⁴⁸ Ягунов Д.В. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. 12. С. 325-330.

танція, що перебуває в основі індустріального та ліберального суспільства, безпосередньо стосується аналізу буржуазного суспільства у марксистському руслі.

Віддаючи належне значенню цієї праці Фуко, необхідно процитувати Коена: «Говорити сьогодні про покарання та контроль без Фуко – це так само, як говорити про підсвідоме без Фрейда»⁴⁹. Адже саме Фуко – це «найбільш амбітний та загадковий представник дисциплінарної моделі»⁵⁰.

Д. Куракін не менш слушно підкреслює, що «ареною для дискусій ... стала дисциплінарна область, в якій в даний час домінує лінія «Залізної клітки»: соціологія покарання (*Sociology of Punishment*). Ідейним джерелом цієї традиції є знакова робота Мішеля Фуко «Наглядати й карати», яка вплинула на багато досліджень та сформувала дисциплінарний «мейнстрім»⁵¹. За визначенням Анне Брунон-Ернст, «у сучасних наукових дослідженнях паноптизм Фуко вважається синонімом таємного спостереження»⁵². Цінність Фуко полягає також у тому, що він як ніхто прослідкував та проаналізував спадкоємність від утопії до програми, від планів філософа до їх глобальної політичної реалізації»⁵³.

Саме Фуко кристалізував паноптизм як загальний принцип нової політичної анатомії, об'єктом і результатом якої є не відносини суверенітету, а відносини *дисципліни*. Цінність Фуко та його праць полягає, на додаток, у тому, що саме Фуко перетворив Джеремі Бентама на *символ* того, що *щось пішло не так* у політиці та культурі капіталістичного суспільства.

На додаток, в основі нашого дослідження перебувають наукові праці Фуко, присвячені становленню та поширенню *психіатричної влади* як однієї зі складових *Великого дисциплінарного проекту*.

З іншого боку, до дисциплінарної моделі, ми можемо віднести ще більш загадкового Фрідріха Ніцше, який також наголошував, що свого часу під виглядом Законів Ману було піддано дисципліні усі прошарки індійського суспільства⁵⁴.

⁴⁹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p. P. 7.

⁵⁰ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p., P. 24.

⁵¹ Куракін Д. «Символические классификации и «железная клетка»: две перспективы теоретической социологии», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с., С. 548-577.

⁵² Brunon-Ernst A. «Deconstructing Panopticism into the Plural Panopticons», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 17.

⁵³ Champs E. «From 'Utopia' to 'Programme': Building a Panopticon in Geneva», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 64.

⁵⁴ Ницше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с., С. 58.

У цьому контексті також не можна не згадати польського та англійського соціолога Зігмунта Баумана з його думками щодо дисперсії соціального контролю та створення закритих просторів свободи – *«гетто свободи»* або *«просторів безпеки»*⁵⁵.

Крім того, наше дослідження базується на фундаментальних наукових поглядах німецького вченого Ульріха Бека щодо особливостей соціального контролю у добу глобалізації⁵⁶.

До уваги також бралися думки норвезького філософа Ларса Свендсена щодо зміни сутності свободи та масового стеження у сучасних суспільствах⁵⁷.

Беручи до уваги, що зазначені вище наукові праці та відповідні науково-практичні висновки не є поширеними у вітчизняній науці, перед нами постає завдання представити науковій спільноті думки та погляди зазначених вище авторів, які, ми переконані, мають знайти своє поширення в українській науці.

Загальна риса у поглядах зазначених вище авторів (Кіркхеймер, Руше, Фуко, Мелоссі, Паваріні, Кoen, Бауман та інші) полягає у тому, що усі вони пов'язують зміну сутності, форм та меж соціального контролю зі змінами соціально-економічної формації, а головне – виходять далеко за рамки усталених класично-формальних поглядів на інституції соціального контролю, функції кримінального покарання та інших форм соціального контролю, особливо беручи до уваги, що саме класично-формальний підхід, як нами зазначалося вище, є домінуючим у вітчизняній науці.

Фактично погляди зазначених вище авторів – це свого роду бунт проти вульгарного спрощення аналізу трансформації сутності соціального контролю, який базується на так званій *«гуманізації»*. Причому на жаль, таке спрощення набуло абсолютного поширення у працях більшості вітчизняних авторів.

Класичним прикладом такого спрощення є відома праця видатного російського (згодом американського) соціолога Питирима Сорокіна: *«Ті злісні імпульси»*, які були характерні для античного та середньовічного суспільства, після *«кривавого дресирування»* стали *«розхитуватися»*, і, внаслідок цього виробилися *«більш соціальні почуття»* та *«досконаліша поведінка»*.

П. Сорокіним саме у контексті *«некультурності»* аналізується феномен жорстокості середньовічних покарань (який, в свою чергу, пов'язується з *«наочністю»* та *«негайністю»*)⁵⁸.

⁵⁵ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с.

⁵⁶ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001.

⁵⁷ Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.

⁵⁸ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 174.

Відповідно, перехід до покарань Нового Часу, як на думку П. Сорокіна, пов'язується з переходом до *«вищого рівня культури»*: «Починаючи з XVIII століття *мотиви покарання* поступово покращуються, метою його стає не залякування злочинця, а попередження злочинів, виправлення та лікування самого злочинця»⁵⁹.

П. Сорокін продовжує: «Каральна влада починає грати не на почутті страху, а звертатися до почуття людської гідності, совісті та гуманності злочинця»⁶⁰. Відтак, аналізуючи слова цього видатного вченого, не можна втриматися від критики його ідеалізму (особливо у світлі концепції Фуко): процес переходу від середньовічної кримінально-правової корпоральності до сучасної модуляції кримінального покарання *«занадто поспішно і категорично пояснили процесом «гуманізації», відмахнувшись тим самим від необхідності подальшого аналізу»*.

У світлі зазначеної тези Фуко наступна думка П. Сорокіна стає ще більшим об'єктом для критики: «Тепер вже не існує потреби грати на грубих інстинктах, достатнім є апелювання до більш високих переживань та якостей людини»⁶¹. Адже, як на обґрунтовану думку Фуко, *«цей чудовий принцип м'якості покарань»* зовсім не означає будь-яких змін в чутливості людей⁶².

Інша ідея П. Сорокіна також не може не викликати критичних зауважень, а саме його думка щодо *«дресирування людей»*, чим, як вважав П. Сорокін, характеризувалася середньовічна модуляція соціального контролю (особливо теза про те, що в часи Середньовіччя людей, наче хижих тварин, могло втримати від злочину лише застосування жорстоких покарань, оскільки *«жорстокі кари було необхідні, якщо ми хотіли їх видресувати»*, оскільки *«грою на почуттях власної гідності нічого не можна було зробити»*). Те, що Фуко згодом через глибокий політичний аналіз визначив як *«перша модуляція покарання»*, П. Сорокін у майже зоологічних і, внаслідок цього, спрощених термінах зображує через *«мотиваційно-дресувально-рикошетний вплив кар»*.

П. Сорокін суперечить сам собі, одночасно апелюючи і до ідеологічних поглядів, і до відверто прагматичних ідей, пов'язаних з тим, що саме характер виробничих відносин визначає характер та сутність каральних практик, тобто до того, що згодом обґрунтували Руше та Кіркхеймер (хоча ми не в якому разі не відкидаємо вплив ідеологічних факторів).

⁵⁹ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 282.

⁶⁰ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 282.

⁶¹ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 282.

⁶² Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с., С. 67.

Так, П. Сорокін наводить приклад з покаранням для «недоростків», які встановлювалися в Росії указами Петра I та Анни, згідно з якими молоді люди, які не отримували належного рівня освіти, каралися тими чи іншими покараннями, включаючи військову службу в якості простих солдат⁶³. П. Сорокін пояснює зникнення цього різновиду карально-дисциплінарних практик тим, що саме в цей час люди стали відчувати потребу в освіті як більш розвинуті та освічені люди. Хоча, як на нашу думку, «бажання бути більш освіченим та культурним» як масовий феномен є занадто ідеалістичною думкою (тим більше для азійського суспільства Росії зразку початку – середини XVIII століття). Навпаки, капіталізму, що зароджувався, були потрібні достатньою мірою освічені, проте ще більше – *дисципліновані* суб'єкти, де фабриками такої дисципліни майже водночас згодом почали виступати школи, коледжі, заводи, психіатричні лікарні, фабрики та в'язниці. Невипадково Макс Вебер наголошував, що капіталізму були не потрібні робітники, які є представниками недисциплінованої *liberum arbitrium* чи відверто безсоромними у веденні своїх справ ділками⁶⁴. Так само американський соціолог Моріс Янович робив акцент, що ідея соціального контролю була центральним концептом для аналізу розвитку саме індустріального суспільства, підкреслюючи суто дисциплінарний характер нових відносин з початку XIX століття⁶⁵.

Ідеалізм раннього П. Сорокіна видається безмежним і в сенсі того, що індивідуальна людська поведінка, «*змінена на краще*», у кінцевому рахунку приведе до змін на краще природи соціальних відносин. Так, П. Сорокін наголошував, що тенденція «падіння кар» обумовлена «покращенням й прогресом соціально-корисної поведінки, з одного боку, та послабленням й падінням соціально шкідливої поведінки – з іншого»⁶⁶. У подальшому П. Сорокін взагалі вказує на «*знищення покарань*», що буде свідчити про «*межу еволюції*»⁶⁷. Можна висловити припущення, що дві революції та громадянська війна в Росії суттєво змінили погляди автора з цього питання (не кажучи вже про гулагівську імперію).

Крім того, обґрунтовуючи свої думки щодо подальшої «*гуманізації*» та «*покращення людської поведінки*», П. Сорокін проводить аналогію з війнами, аналізуючи кількість загиблих від час античних та середньовічних воєн (як в абсолютних, так і відносних показниках).

⁶³ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 287.

⁶⁴ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Наш формат, 2018. 216 с., С. 55.

⁶⁵ Janowitz M. Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology*, 1975. Vol. 81, № 1. P. 82-108.

⁶⁶ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 303.

⁶⁷ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 303.

Внаслідок цього П. Сорокін доходить висновку, що «XIX століття не являє чогось виняткового в аспекті кількості жертв війни», і прогнозує суттєве зниження жертв майбутніх збройних конфліктів⁶⁸.

З цього приводу доцільно підкреслити, що видатний німецький соціальний психолог Еріх Фромм у результаті свого дослідження природи людської агресії підсумував, що усі війни були обумовлені не енергією біологічної деструктивності, що накопичувалася, а інструментальною агресією елітарних груп, які визначали основні напрями політики соціального контролю⁶⁹. Відтак, як підкреслює Фромм, чим вищим є рівень цивілізації, тим частіше трапляються війни, наводячи вельми цікаву статистику битв в Європі в Новий час: 1480-1499 роки – 9 битв, 1500-1599 роки – 87 битв, 1600-1699 роки – 239 битв, 1700-1799 роки – 781 битв, 1800-1899 роки – 651 битва, 1900-1940 роки – 892 битви. Відтак Фромм робить важливий висновок: найнижча кількість війн – у примітивних племен без постійного лідера, найвища – у міцних держав з сильною формалізованою та розвинутою системою соціального контролю. На продовження цієї тези можна додати статистику, що подана Ентоні Гідденсом: упродовж XX століття було вбито понад 100 млн людей⁷⁰.

Ще один приклад безмежного політико-пенологічного ідеалізму при поясненні передумов та причин появи сучасної в'язниці П. Сорокін може надати, зазначаючи, що, як на його думку, «цей вид покарання вимагає наявності спеціальних місць ув'язнення, які на той час не існували. Тільки тоді, коли в суспільстві сформувалася міцна центральна влада і з'явилися палаци, замки та подібні місця ув'язнення, цей вид покарання зміг закріпитися»⁷¹.

Отже, говорячи про появу ув'язнення як виду покарання та «*влади карати*» як політичного інституту, можна зазначити, що подібні погляди були сформовані у рамках так званої *ідеалістичної моделі* в'язниці, у той час коли сьогодення дедалі більше свідчить про більші «права на існування» *моделі прихованої функціональності*, яка пов'язана з тезою, що тюремне ув'язнення – це лише інструмент виправдання *прагматичних (економічних) цілей*, що ставилися перед покаранням епохи початку капіталізму. Саме нова, «виправна» в'язниця свого часу «намалювала» надзвичайно привабливу картину «гуманності» та водночас допомогла сформувати моральну звичку підкорятися владі, насправді переслідуючи мету інтенсифікації засад карцерного суспільства⁷².

⁶⁸ Сорокін П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 307.

⁶⁹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Аст, 2009. 635 с., С. 294-295.

⁷⁰ Гидденс Э. Последствия современности. Москва: Практикс, 2011. 352 с.

⁷¹ Сорокін П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С.301.

⁷² Ягунов Д. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності. *Актуальні проблеми держави і права*, 2012. 64. С. 577-585.

Невідповідність ідеалістичних висновків реаліям сьогодення, знов-таки, пов'язується з ідеєю П. Сорокіна про подальше поступове «покращення людських відносин». Так, П. Сорокін пише, що «історична тенденція падіння кар та нагород відповідає зростанню соціальної взаємодії»⁷³. Проте як тоді пояснити у світлі його теорії сучасні тенденції зростання в'язничного населення, коли «соціальна взаємодія» досягла найвищих рівнів.

Отже, на нашу думку, теза П. Сорокіна щодо «падіння кар» внаслідок «соціальної взаємодії» та «гуманізації» в сучасних умовах є більш ніж дискусійною.

Так, пенальні системи сучасних європейських країн становлять свій приклад політичної та соціальної невідповідності теорії П. Сорокіна та інших ідеалістів. Так само пенальні системи сучасних мусульманських країн – це інший приклад такої невідповідності (особливо у контексті кар за релігійні злочини)⁷⁴. Пенальні системи сучасних країн Центральної та Південної Америки також не є винятком⁷⁵. Можна навіть згадати, що останні аутодафе малі місце в Іспанії ще у 1820-х роках, а також нагадати, що у 2003 році світ був приголомшений спалінням «відьми» за чаклунство в одному з найбільших міст сучасної держави Папуа – Нова Гвінея.

Отже, сьогодення вимушує більш уважно та критично подивитися на історію та політичні відносини.

Говорячи про поверховість та крайній ідеалізм формально-класичного підходу в поясненні сутності та причин змін модуляцій соціального контролю та вказуючи на економічну обумовленість модуляцій соціального контролю, можна навести як вельми яскравий приклад феномен галерного рабства.

Так, у XIV – XVII ст. ст. в Європі було поширене покарання у виді *заслання на галери*. Час постійних війн на європейському континенті вимагав наявності відповідних збройних сил, де галерні флоти мали надзвичайно важливе політичне значення. Проте сьогодні існує стійкий міф, що в античному світі до весел на галерах були прикуті раби та/або злочинці, хоча фактично це сталося лише у період Середньовіччя. Пояснення цьому є дуже простим: з появою вогнепальної зброї та пристосуванням її до вимог морських баталій маневреність і швид-

⁷³ Сорокін П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основах форм общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 266.

⁷⁴ Ягунов Д. Пенальні системи мусульманських країн: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 9. С. 71-117.

⁷⁵ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 10. С. 188-216.

кість античних трирем поступилася швидкістю вогню з гармат середньовічних галер. В античному світі розуміли, що *раб*, що б йому не загрожувало, ніколи не доклав би тих зусиль, які міг би докласти *вільний громадянин*, який служив на флоті веслярем та усвідомлював небезпеку морського бою і свої громадянські обов'язки.

Європейська політика широкого використання злочинців на галерах розпочалася з першої половини XVI століття. Як приклад можна згадати епізод з книги «Капітан Алатрісте», де події відбуваються в Іспанії XVII століття, коли одного з фігурантів за підозрою у шпигунстві на користь Франції засудили саме до галерного рабства⁷⁶. Проте найбільшого розмаху цей пенальний феномен отримав при королі Людовіку XIV, що пережило кінець його правління у 1715 році, коли діяльність *Corps des Galeres* було офіційно припинено.

Отже, галерне рабство задля військових потреб – це винахід Середньовіччя, що було переконливо доведено американським дослідником Полом Бемфордом у його дослідженні⁷⁷.

Сьогодні окремі вчені вважають дискусійним питання, чи належить в'язниця (ув'язнення) до політичних інститутів. Проте саме приклад *Corps des Galeres* короля Людовика XIV служить додатковим аргументом на користь віднесення ув'язнення до політичних інститутів, адже в історичному контексті у відповідних реаліях французької монархії *інститут галерного флоту* був більш ніж важливим політичним інститутом, на якому базувалася Французька монархія, як би це не дивно звучало з позиції сьогодення. Французький галерний флот того часу – це не стільки флот, скільки могутній владний механізм, механізм соціального контролю та широка система органів з виконання покарань, яка відігравала найважливішу роль у формуванні внутрішньої, безпекової та зовнішньої політики Французької держави того часу.

Так, у структурі політичної влади галерний флот, будучи пенальною інституцією, одночасно формував *інститут покарання* та демонстрував *верховенство королівської влади* на всьому театрові Середземномор'я. У руках короля галерний флот був інструментом з безліччю політичних функцій – внутрішніх, закордонних, економічних, релігійних тощо⁷⁸. Спадщина галерного флоту мала настільки великий культурний вплив, що навіть після реставрації Бурбонів у 1815 році засуджених у французьких юридичних документах продовжували називати *galérien*.

Отже, в контексті нашого дослідження необхідно наголосити, що галери виконували *базову політичну функцію соціального контролю*:

⁷⁶ Перес-Реверт А. Капитан Алатристе. Москва: Экспо, 2010. 224 с.

⁷⁷ Bamford P. Fighting Ships And Prisons: The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1973. 380 p.

⁷⁸ Bamford P. Fighting Ships And Prisons: The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1973. 380 p. P.8.

кожна французька галера була в'язницею, що робило галерну базу в Марселі головною в'язничною установою Франції, а також місцем локалізації та концентрації політичної влади. Французькі в'язниці XVII століття були суто місцевими установами, які утримувалися за рахунок муніципалітетів або сеньйорів. Тому саме галери були королівською центральною в'язницею для всієї монархії. Відповідно, офіцери галер завжди одночасно були наглядачами в'язниць.

Як інший приклад виключно економічної обумовленості конкретної модуляції соціального контролю можна навести появу *виправних домів (цухтхаузів)* як праобразу «виправних» в'язниць. Так, після Хрестових походів у Європі набуло поширення масове жебрацтво, що в подальшому стало поштовхом для появи перших виправних домів. Величезна кількість бродяг та жебраків негативно впливала на динаміку економічних засад соціальних відносин. Тому потреби соціального контролю за цією групою населення обумовили появу якісно нових інституцій. Причому, як слушно зазначає норвезький кримінолог Томас Матієсен, інституційне вирішення проблем соціального контролю було пов'язане не зі злочинцями, а саме з жебраками та бродягами, які піддавалися масовому ув'язненню⁷⁹.

Таким чином, були розпочаті спроби *інституційного* вирішення проблем соціального контролю. Появу так званих «*госпіталів*» у Франції, «*zuchthausern*» у Німеччині, «*tuichthuisen*» у Голландії, «*correctional houses*» в Англії або «*tukthus*» в Норвегії можна розглядати як передвісницю *закритих інституцій*, що мали за мету *виправлення через працю*. У Лондоні такий дім було побудовано 1550 року, в Амстердамі – 1588 року. Аналогічні установи появились 1613 року у Любеку, 1615 року – у Гамбурзі, 1682 року – у Мюнхені. Значно пізніше трудовий дім появився у Фінляндії – лише 1739 року в м. Турку⁸⁰.

Незважаючи на задекларований успіх системи цухтхаузів, всі вони втратили свою значущість наприкінці XVII століття. Їхні функції скоротилися до функцій звичайних місцевих в'язниць. Соціально-економічні умови зробили свою справу: як тільки розпочалася Тридцятирічна війна (1618 – 1648), багато із зазначених вище міст не витримали економічного тиску, внаслідок чого діяльність цухтхаузів припинилася⁸¹.

Ще одним яскравим прикладом економічної обумовленості модуляції соціального контролю над девіантами є вислання девіантів (транспортиція): як тільки зникали політичні та економічні можливості застосування транспорзації, вона зникала як вид покарання. Так, у XVII – XVIII ст. ст. поширеним видом покарання (окрім смертної кари)

⁷⁹ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 15.

⁸⁰ Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с., С. 119.

⁸¹ Ткачевский Ю. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. Москва: Издательство МГУ, 1997. С. 8.

було вислання до американських колоній з примусовою працею або без такої – за вчинення не лише тяжких та політичних, проте й навіть дрібних злочинів.

Так, у Британії транспортація тривалий час служила найбільш вживаним покаранням за велику кількість дрібних та серйозних злочинів. Інших покарань фактично не було, так само як і спеціалізованих установ для їх виконання.

Англійське кримінальне право того часу аж ніяк не характеризувалося гуманністю. У британському «*Bloody Code*» кількість «капітальних» злочинів зростає з 50 у 1688 році до 174 у 1765 році⁸². Навіть у 1770-х роках 222 злочини каралися смертною карою, яка могла замінюватися висланням до заморських територій. У 1777 році загальна кількість ув'язнених в Англії та Уельсі була оцінена у 653 особи, з яких 60 % були ті, хто перебував в ув'язненні за невиконання боргових цивільно-правових зобов'язань, а 16 % були злочинцями, які чекали на смертну кару або заслання⁸³. У 1815 році кількість «капітальних» злочинів зростає до 225⁸⁴.

Північна Америка використовувалася як місце для транспортації з початку XVII століття до американської революції 1776 року. Початок епохи англійської колоніальної системи та водночас початок транспортації до Америки розпочалося за часів короля Іакова I, який вислав на цей континент декілька партій повій.

Наприкінці XVII століття, за часів короля Карла II, вислання було запроваджене до кримінальних законів як заміна смертної кари. Перший закон «Про транспортацію» 1717 року надав повноваження суддям виносити вироки до транспортації до Америки на строк до 7 років. Злочинці, відповідно до зазначеного закону, віддавалися у фактичне рабство купцям та іншим приватним особам. Офіційним поясненням прийняття відповідного закону було те «багато колоній Її Величності та плантацій в Америці відчують гостру потребу у робочих руках», що було абсолютно нормально для тих часів. У цьому контексті необхідно згадати думки Адама Сміта щодо доцільності використання «невільників-негрів» на американських плантаціях⁸⁵.

⁸² McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 18

⁸³ Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О.В. Ліснєва / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 44-45.

⁸⁴ McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 18

⁸⁵ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ: Port-Royal, 2001. 594 с., С. 361.

За період 1717 – 1776 років приблизно 60 тис. підданих англійської корони були вислані до Америки. Повернення з вислання каралося смертною карою, починаючи з 1742 року, коли було ухвалено спеціальний закон «Про повернення злочинців з транспортації».

З економічної точки зору система транспортації була надзвичайно привабливою. Із самого початку вислання розглядалося як вигідна комерційна ініціатива⁸⁶. Органи місцевого самоврядування надавали злочинців, які висилалися, у повне розпорядження власників кораблів, які перетворили перевезення білих рабів на вигідну справу. Як зазначає Малькольм Філі, «транспортація до Нового Світу вдало поєднала у собі рентабельність та ефективність. Велика частина витрат на неї покривалася купцями, які у гонитві за прибутком продавали людський вантаж, і плантаторами, які купували його. Транспортація була ефективним засобом виконання вироків, адже без її застосування тисячі злочинців залишилися б непокараними»⁸⁷.

Зазначена меркантильна новація негативно сприймалася британськими чиновниками лише до тих пір, поки вони не почали поступово розуміти численні вигоди транспортації. Транспортація багаторазово збільшила пенально-політичні можливості держави, а головне – була дешевою для британського уряду. Транспортація зробила застосування кримінальних покарань більш доступним і ефективним, не вимагаючи при цьому створення централізованої бюрократичної системи.

Проте Американська революція припинила зазначену практику за об'єктивними та цілком зрозумілими обставинами. Американські колонії, проголосивши незалежність, «перекрили кисень» для британської пенальної системи, і Британія почала задихатися у тисках злочинності нового типу.

Англійський уряд повинен був знайти вихід із ситуації, що склалася.

Як наголошує Хелен Джонсон, «завершення транспортації до Америки наприкінці XVIII століття обумовило першу ініціативу уряду, пов'язану з ув'язненням»⁸⁸. Ситуація була настільки складною, що замість «стаціонарних» в'язниць використовувалися усі можливі кораблі, побудовані ще півстоліття тому. Як зазначає Олена Сокальська, у 80-х роках XVIII століття у Великій Британії розпочався справжній тюремний будівельний бум. Якщо у другій половині 60-х років XVIII

⁸⁶ McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776–1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 27.

⁸⁷ Feeley M. The Privatization at Prisons in Historical Perspective. *Criminal Justice Research Bulletin*. Sam Houston State University. 1991, No. 2. P. 1-10.

⁸⁸ Johnston H. «'Buried alive': representations of the separate system in Victorian England», in *Captured by The Media. Prison Discourse in Popular Culture*, P. Mason (ed.), Portland: Willan Publishing, 2006. 240 p., P. 104.

століття у графствах було зведено лише 1 місцеву тюрму та 5 виправних будинків, то вже у 70-ті роки – 9 в'язниць та 5 виправних будинків, а впродовж 80-х – на початку 90-х років – 30 нових закладів (3 місцеві тюрми та 27 виправних будинків)⁸⁹.

Проте будівництво нових, просторих в'язниць – це економічно витратно і політично не вигідно. Тому англійський уряд почав природньо шукати інше місце вислання злочинців, оскільки система транспортації була створена, апробована і повинна була працювати⁹⁰.

У центрі уваги опинилася Австралія.

Експедиція Джеймса Кука підтвердила гіпотези щодо можливості використання східного узбережжя Нової Голландії для пенальних потреб англійської корони. Згодом переважно як пенальна колонія також була заснована Земля Ван Дімена (Тасманія) (1803) та поселення Моретон Бей (1824). Починаючи з 1830 року Західна Австралія також стала використовуватися як пенальна колонія⁹¹.

У самій Британії реалізація пенітенціарної концепції було загальмовано через появу австралійського пенологічного «кисню», який більш ніж значно знизив гостроту проблеми побудови нових сучасних пенітенціарних установ. Проте згодом виявилось, що навіть австралійські пенальні колонії не вирішили британські пенологічні проблеми на сто відсотків, адже вимагалися нові належні місця ув'язнення для утримання засуджених перед їх транспортуванням.

Відтак у 1812 році британський уряд розпочав будівництво пенітенціарної установи у Мілбанку. *Millbank Prison* відкрилася влітку 1816 року та проіснувала до 1890 року, більшість часу прослуживши як місце тимчасового тримання засуджених перед транспортацією до Австралії. Із самого початку ця пенітенціарна установа була розрахована на 800 ув'язнених, проте під час будівництва місткість була збільшена до 1000.

Проте інші австралійські колоністи були *вільними поселенцями*, а тому перенасичення злочинцями цих земель призвело до того, що австралійські піддані англійської корони почали чинити негласну протидію політиці Корони щодо вислання злочинців на цей континент. Чимало англійських політичних діячів виступали проти цієї практики, а на Землі Ван-Дімена була заснована навіть Антитранспортаційна ліга

⁸⁹ Сокальська О. Локальна тюремна реформа у Великій Британії у кінці XVIII століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*, 2020, 2(12). С.18-29.

⁹⁰ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісічкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 48.

⁹¹ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісічкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 48.

(*Australasian Anti-Transportation League*), яка набула статусу впливового політичного актора, маючи квазізаконодавчі та квазівиконавчі органи, прапор та філіали у багатьох містах Австралії (Аделаїда, Мельбурн, Сідней) та Нової Зеландії.

Іноді австралійська опозиція широкому застосуванню вислання вдавалася до радикальних кроків. Так, 1865 року у м. Мельбурн на спеціальне судно було посаджено найбільш небезпечних англійських злочинців, які були відправлені назад до Англії.

Ми маємо сміливість наголосити, що боротьба з політикою транспортації, яка зрештою привела до становлення у Британії системи «виправних» в'язниць, не мала нічого спільного з гуманізацією кримінального законодавства. Можна констатувати вплив суто прагматичних ідей та економічних факторів як на появу цієї пенальної практики, так і на її зникнення. Транспортація була винятково меркантильним механізмом забезпечення виробництва робочою силою в умовах, коли набагато вигідніше було застосовувати примус, аніж стимули для працівників.

Офіційно транспортація з територій, що належали англійській колонії, до Австралії була заборонена у 1850 році, хоча фактично транспортація перестала застосовуватися лише з початку 1868 року⁹². Так, останній корабель із злочинцями прибув до Австралії 10 січня 1868 року.

За період транспортації з Англії та Ірландії майже 165 тис. злочинців на 806 кораблях (з яких 25 тис. були жінки) були переселені до Нового Південного Уельсу, Землі Ван Дімена та Західної Австралії. 70 % з них становили англійці, 24 % – ірландці, 5 % – шотландці, 1 % – злочинці з інших британських колоній та маорі з Нової Зеландії. За період 1850 – 1868 років до Австралії було відправлено 9668 злочинців на 43 кораблях.

Для цілей висвітлення цього компоненту нашого дослідження необхідно наголосити на вельми важливому аспекті, який додатково доводить обґрунтованість ревізійністського погляду на історію політики соціального контролю: 1840 року англійською владою було вжито заходів щодо припинення транспортації злочинців до Нового Південного Уельсу, а вже 1842 року у м. Лондон відкрито в'язницю *Pentonville*, яка тривалий час була одним із символів нової, «виправної» пенітенціарної політики для всього світу.

Більш «свіжим» прикладом аналогічного спрямування може служити скасування в Англії та Уельсі у 2012 році так званого *imprisonment for public protection* – покарання для особливо небезпечних злочинців, запровадженого відповідно до *Criminal Justice Act 2003*⁹³. Так, зазначе-

⁹² McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 194.

⁹³ Criminal Justice Act 2003. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

не покарання застосовувалося до злочинців, чиї злочини були недостатньо серйозними, щоб вони могли отримати довічне ув'язнення, проте які водночас вважалися достатньо небезпечними для цілей умовно-дострокового звільнення. Зазначене покарання складалося з пунітивного «*тарифу*» пропорційно тяжкості скоєного злочину та *невизначеного періоду*, який починався після закінчення строку дії «*тарифу*» й тривав до тих пір, поки *Parole Board* не переконається, що злочинець більше не становить ризиків для суспільства. Вже 2010 року в спільній доповіді Головних інспекторів в'язниць та пробації було зазначено, що *imprisonment for public protection* є неприйнятним для англійської пенітенціарної системи через переповненість пенітенціарних установ. Отже, в основі скасування зазначеного покарання перебували саме *економічні* причини, які перемогли навіть над потребами *захисту суспільства*.

Вперше такий пенологічний «бунт» проти занадто ідеалістичного формально-класичного підходу продемонстрували німецькі вчені Георг Руше і Отто Кіркхеймером в їх фундаментальній праці «Покарання та соціальна структура». Саме Руше і Кіркхеймер сформулювали основоположну тезу, яка не втратила актуальності у суспільстві Постмодерну, та на якій, власне, базується й наше дослідження: «*Існує прямий зв'язок між різними формами покарань та ринковими умовами організації праці*»⁹⁴.

Мішель Фуко наступним чином підкреслив значущість праці Руше і Кіркхеймера для цілей дослідження природи соціального контролю: «Велика праця Руше і Кірхеймера надає кілька найважливіших орієнтирів. Перш за все, треба позбутися ілюзії, ніби кримінально-правова система є головним (якщо не виключним) засобом боротьби з правопорушеннями, і ніби у цій ролі, залежно від соціальних форм, політичних систем або поглядів, вона буває суворою або м'якою, націленою на каяття або відшкодування. ... У рабовласницькому суспільстві каральні механізми служать створенню додаткової робочої сили – створенню «громадянського» поневолення поряд з поневоленням у результаті завоювань або торгівлі. При феодалізмі, в епоху, коли гроші та виробництво тільки починають розвиватися, спостерігається різке зростання числа тілесних покарань – адже для більшості людей тіло є єдиною власністю, наявною в їх розпорядженні. Виправний будинок, примусова праця та в'язничні підприємства виникають разом з ринковою економікою. Система промислового виробництва вимагає вільного ринку робочої сили, і тому в XIX столітті частка примусової праці у меха-

⁹⁴ Rusche G., Kirchheimer O. Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1933. P. 112.

нізмах виконання покарань скорочується, і вона поступається місцем ув'язненню у виправних цілях... »⁹⁵.

Стенлі Коен, у свою чергу, засновуючи свої наукові погляди на працях Руше, Кіркхеймера і Фуко, надає своє бачення трансформації сутності соціального контролю, що зображується Коеном наступним чином:

1) посилення участі держави у сфері контролю за девіантністю: розвиток централізованого, раціоналізованого і бюрократичного апарату для контролю за злочинністю та покарання злочинців, нагляду чи «лікування» інших видів девіантів;

2) зростаюча диференціація та класифікація девіантних та інших цільових груп на окремі типи та категорії – кожна з власним набором наукових знань та відповідних акредитованих «експертів»;

3) збільшення обсягів сегрегації девіантів у «притулках», в'язницях, психіатричних лікарнях, реформаторіях та інших закритих спеціальних установах, де закриті інституції розглядаються як домінуючий інструмент зміни небажаної поведінки та водночас як вигідна форма покарання;

4) зменшення обсягів публічних покарань, які завдають фізичного болю: душа замінює тіло як об'єкт покарання для виправдання самого покарання; виникнення позитивістських теорій про окремого правопорушника, а не про правопорушення⁹⁶.

Основні фази зміни сутності соціального контролю за Коеном наведені у поданій нижче таблиці:

	До XIX ст.	З початку XIX ст.	З середини XX ст.
Втручання держави	Слабке, незначне, децентралізоване, свавільне	Сильне, суттєве, централізоване, раціоналізоване	<i>Ideological attack:</i> на фоні декларацій щодо « <i>minimal state</i> » має місце інтенсифікація інтервенції та посилення соціального контролю
Об'єкт втручання	Зовнішня поведінка («тіло»)	Внутрішній стан («душа»)	<i>Ideological attack:</i> повернення до «поведінки» зі збереженням «душі» як об'єкту втручання

⁹⁵ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 37-38.

⁹⁶ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 13-14.

Місця соціального контролю	Відкриті: громада та базові інституції	Закриті: сегреговані інституції: «перемога ув'язнення» («Велика інкарцерація»)	<i>Ideological attack:</i> на фоні задекларованих «декарцерації» та «покарань у громаді» залишаються старі форми соціального контролю з одночасним посиленням нових форм соціального контролю у громаді
Видимість соціального контролю	Відкритий, публічний, театральний	Кордони є чіткими, місця контролю є невидимими	Розмивання кордонів між інституційними та неінституційними формами контролю
Гегемонія права та кримінальної юстиції	Кримінальна юстиція не сформована, кримінальне право залишається єдиною формою соціального контролю	Монополія кримінальної юстиції з подальшим заснуванням нових систем соціального контролю	<i>Ideological attack:</i> «декриміналізація» та рухи за «відсторонення від в'язниці»

Підсумовуючи викладене вище та відповідаючи на питання, чому саме появилася сучасна в'язниця, яка отримала бренд «*виправної в'язниці*», можна запропонувати декілька моделей, які пояснюють цю появу.

Ідеалістична модель

Відповідно до цієї моделі (Питирим Сорокін), рушійною силою, яка привела до появи сучасної в'язниці, був ідейний прогрес, розвиток ідеалів та науки. Символ цієї моделі – перемога гуманізму над варварським жорстоким правосуддям, перемога наукового знання над ірраціоналізмом й забобонами. До цього покарання було засноване на помсті та жорстокості. Після цього – на гуманізмі та науковому прогресі. Саме цю мету має вирішувати «виправна» в'язниця, де «виправлення» одразу ж стало невід'ємною частиною «ув'язнення»⁹⁷. Відповідно до цієї моделі, в'язниця, яка накопить достатньо знань, технік, методів, кваліфікованого персоналу, «експертів» та матеріальних ресурсів, зможе нарешті вирішити проблему виправлення злочинців, яка до цього часу залишається міфом⁹⁸.

⁹⁷ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 53.

⁹⁸ Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С. 28-30.

Організаційно-функціональна модель

Ця модель пов'язується з *«провалом в'язниці»* – з тим, що згодом Фуко визначить *«найбільшою поразкою кримінального правосуддя»*. Свого часу цю модель запропонував американський соціолог Девід Ротмен. Відповідно до цієї моделі, поява в'язниці аж ніяк не була обумовлена гуманізмом. Йшлося лише про функціональні спроби вирішити певні проблеми суспільства шляхом ізоляції окремих представників суспільства у пристосованих для цього закритих закладах. В'язниця стала розглядатися як мініатюрний раціональний та вигідний проєкт досконалого суспільного ладу.

З цього приводу Д. Ротмен ставить більш ніж слушне запитання: *«Традиційні погляди на появу «виправної» в'язниці залишають поза увагою питання: чому саме суспільство віддало перевагу одним формам поведінки зі злочинцями, проте відкинуло інші, наприклад, монетарні санкції або тілесні покарання?»*⁹⁹.

Виявилось що «виправна» в'язниця *не виправляє*.

Більше того, виявилось, що в'язниця *не може виправляти* в принципі.

Проте, незважаючи на критику «досконалих та суворих закладів», в'язниця ще більше укріпилася і як формальна агенція, і як важлива складова соціального контролю. *«Виправлення»* перестало бути невід'ємним атрибутом начебто «виправної» в'язниці, проте в'язниця аж ніяк не стала «відчувати» себе гірше від такої втрати. «Виправна» в'язниця зберегла свою політичну та юридичну легітимність, незважаючи на втрату віри в її реабілітаційний потенціал. В'язниця стала функціонувати сама для себе. Функція ув'язнення стала реалізовуватися не заради виправлення, а заради самого ув'язнення. Ув'язнення стало *політично комфортним проєктом*, і суспільство вже перестало звертати увагу на те, що в'язниця та в'язничний персонал почав широко використовувати функцію ув'язнення для досягнення своїх цілей.

Модель прихованої функціональності

Відповідно до цієї моделі, в'язниця із самого початку взагалі не мала на меті виправлення засуджених та зниження злочинності. Функції закритих установ були пов'язані з виникненням фабрично-заводської промисловості та відображали потреби капіталізму. Цей підхід можна знайти у наукових працях Руше, Кіркхеймера, Мелоссі, Паваріні, Фуко, Матієсена, Баумана та Лайне.

Пояснення причин виникнення «виправної» в'язниці полягало у наступному: капіталізм вимагав дешевої робочої сили, яка могла масово «виروضуватися» у в'язниці та інших дисциплінарних закладах (школах, коледжах, майстернях, лікарнях, психіатричних закладах,

⁹⁹ Rothman D. Discovery of the Asylum. Boston: Little Brown, 1971. P. XIV-XV.

госпіталях, казармах, військових таборах, заводах, фабриках), які у тій чи іншій формі системно привчають людей до праці в умовах індустріалізованого суспільства. Водночас капіталізм суворо вимагав, щоб формально вільний новий робітничий клас і люмпени перебували під «парасолькою» проникливого соціального контролю¹⁰⁰.

Саме *функціональність* пояснює виникнення начебто «виправної» в'язниці: рубати злочинцям голови та карати їхні тіла припинили не тому, що це перестало вважатися гуманним, а лише тому, що це стало вкрай *невигідно*: «*Homo penalis*, тобто людина, яка карається законом і яка може бути покараною законом, цей *homo penalis* [насправді] ... є *homo economicus*»¹⁰¹. «Злочинець – це складова інвестування у дію, від якого зазначена дія очікує зиску та водночас ризикує збитками. ... Кримінальна система має справу не зі злочинцями, але з людьми, що роблять такого роду дії»¹⁰². Навіть великий англійській тюремний реформатор Джон Говард писав: «Якщо багато злочинців, засуджених до транспорзації, були б замість цього засуджені до одиночного ув'язнення, поєднаного з працею та релігійним наставництвом, це могло б забезпечувати не тільки залякуючий ефект покарання, проте й також реформацію злочинця та створення в нього звички до праці на виробництві».

Англійські вчені Юджин Маклафлін та Джон Мунчі слушно наголошують, що перехід від в'язниці як місця очікування вироку до місця «виправлення» і примусової праці було обумовлено виключно меркантильними причинами та економічними, проте аж ніяк на гуманістичними мотивами: «*Капіталізм, що народжувався, вимагав раціонального використання трудових ресурсів представників пролетаріату*»¹⁰³.

Ще глибше проаналізував цю проблематику Мішель Фуко, відповідно до якого функція «виправної» в'язниці – не карати менше, а карати краще. Відтак саме нагляд, класифікація та управління злочинністю (проте аж ніяк не викорінення злочинності) характеризують сутність ув'язнення у XIX – XX ст. ст.

Для Фуко питання про «провал в'язниці» або відсутність такого провалу не має ніякого значення. Він пише, що навіть коли в'язниця «не має успіху», все одно вона досягає своєї мети шляхом створення особливої форми «незаконності» (злочинності), якою вона успішно управляє.

Наголошуючи на економічній домінанті при зміні різних форм соціального контролю у суспільствах Європи, Фуко та Коен, тим не менш,

¹⁰⁰ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 20.

¹⁰¹ Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с., С. 312.

¹⁰² Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с., С. 317.

¹⁰³ McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 162.

надають комплексний аналіз цієї проблематики та слушно вказують, що, дійсно, не можна прибирати з порядку денного *ідеологічні* аспекти зміни сутності та форм соціального контролю: «Мета зміни особи [у *закритих інституціях*] становила форму патріотичного ентузіазму внаслідок звільнення від жорстокої європейської монархічної спадщини та [водночас] була формою відторгнення [огидних] видовищ публічного тілесного покарання. Песимістичні кальвіністські погляди про вроджену розбещеність [людини] були замінені більш оптимістичними поглядами пост-Просвітництва на людей як пластичних істот, які могли бути змінені у [сприятливому] оточенні»¹⁰⁴.

Проте водночас треба зробити наголос, що така філантропічна ідея безпосередньо межувала з *утопічністю*, адже «притулок» був задуманий як «мікрокосм досконалого суспільного порядку, *утопічний експеримент*, де злочинці й божевільні, відокремлені від дурного впливу, будуть змінені через їх підкорення режиму дисципліни, порядку та детальній регламентації часу»¹⁰⁵.

Фуко додатково вказує на ще один вельми аспект, які додатково пояснює втрату політичної доцільності смертної кари, яка здійснювалася публічно й видовищно. На думку Фуко, причина, через яку дійсно смерть стає чимось прихованим, не звужується до зникнення страху смерті або зміни каральних механізмів. Причина полягає в зміні технологій влади. Те, що раніше (аж до кінця XVIII століття) надавало смерті таку велику значущість, диктувало високу *ритуалізацію* смерті, було переходом від однієї влади до іншої. Так, смерть була переходом від влади суверена нижнього, земного світу до влади суверена іншого світу, що знаходиться по той бік земного світу. Відбувався перехід від суду однієї інстанції до суду іншої інстанції, від цивільного або державного права, від життя і смерті до права вічного життя або вічного прокляття. Перехід від однієї влади до іншої. Смерть була також передачею влади з боку вмираючого тим, хто залишався жити: останні слова, останні настанови, остання воля, заповіт тощо. Саме тому подібні феномени влади були *ритуалізованими*¹⁰⁶.

Природньою метою нової модальності соціального контролю, запровадженій у XIX столітті, яка перекочувала до XX століття, та набула особливого, проте водночас прихованого розмаху в XXI столітті, було формування *нових політичних відносин влади* та оточення людини невидимою павутиною нових знань та проєктів, де, власне, в центрі уваги опинилася не сама людина, а «*небезпека*», яку являла або мог-

¹⁰⁴ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 20.

¹⁰⁵ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 19.

¹⁰⁶ Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с., С. 261.

ла являти людина як *носії небезпеки*: «Організовується цілий корпус індивідуалізуючого знання, область значення якого – не стільки скоєний злочин (принаймні не він один), скільки потенційна небезпека, прихована в індивіді, яка виявляється у його щоденній поведінці»¹⁰⁷.

Отже, у XIX столітті виникла потреба у масовій, організованій, сталій та контрольованій *дисципліні*. Як слушно зазначив Фромм, «необхідність працювати, бути точним та бути прихильником порядку мала бути перетворена на *внутрішнє стремління* до такої поведінки»¹⁰⁸. Однією зі складових елементів такої дисципліни стали *тотальні інституції* у самому широкому розумінні цього слова: «Дисципліна іноді вимагає відгородження, специфікації місця, відмінного від всіх інших й замкнутого в самому собі. Відгородженого місця дисциплінарної монотонності. Було велике «ув'язнення» бродяг і жебраків, були й інші, менш помітні, але підступні й дієві»¹⁰⁹.

Тому з погляду історії соціального контролю XIX століття – це століття «*Великої інкарцерації*», коли злочинці були розміщені у в'язницях, психічнохворі – у шпиталях, рекрути – у казармах, робітники – на фабриках та заводах, діти – у коледжах та школах. Все це становило частину *Великого плану інкарцерації*, де власність мала бути захищена, продукція – стандартизована, молодь – ізольована для навчання навичкам заощадливості та успіху, злочинці – піддані впливу дисципліни та нагляду за ширмою «виправлення». У новому карцерному суспільстві влада повинна була *розтікатися* у найбільш економічно ефективний спосіб та проникати на максимальну глибину політичного тіла крізь найменші соціальні щілини, чому мав сприяти розгалужений дисциплінарний апарат, де в'язниця та усі її численні інституційні та неінституційні додатки (як відкриті, так і приховані) посіли одне з перших місць.

Одразу ж зауважимо: йдеться про в'язницю як про масове явище, адже закриті локалізовані місця виникли разом із людством для короткочасного тримання рабів, полонених та девіантів. У нашому дослідженні ми виходимо з того, що в'язниця – це закритий заклад, в якому на перманентній основі намагаються впливати на постійний, відносно великий та регулярно змінюваний контингент людей за допомогою спеціальних методів¹¹⁰. Можна також додати – «через постійний контингент *«персоналу»*, тобто людей, які обрали відповідну професію в'язничного службовця, та відповідних *«експертів»*.

У цьому контексті необхідно наголосити, що зазначений вище перелік дисциплінарних інституцій *не є* вичерпним, і ми окремо вказує-

¹⁰⁷ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 186.

¹⁰⁸ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 109.

¹⁰⁹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 206.

¹¹⁰ Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. – Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с., С. 119.

мо на принципово важливий для цілей цього дослідження аспект, який підтверджує та доводить концептуальні погляди Руше, Кіркхеймера, Мелоссі, Паваріні, Фуко, Матієсена, Баумана та Лайне.

Йдеться про появу *поліції* в європейських країнах, причому наголосимо – про появу *сучасної* поліції з традиційними для сьогодення функціями оперативно-розшукової роботи, розслідування злочинів та підтримання громадського порядку.

На перший погляд, історія становлення сучасних служб поліції у країнах Європи виглядає доволі дивно лише в силу того, що такі служби з'явилися запізно, як порівняти з іншими атрибутами держави.

Так, французька *Surete* з'явилася лише у 1811 році.

Англійський *Scotland Yard* заявився пізніше – у 1829 році, і лише у вигляді одягнутих у цивільне вбрання поліцейських, які у блакитних фраках, сірих брюках та чорних циліндрах продефілювали через увесь Лондон до створених поліцейських дільниць. Циліндри мали намір продемонструвати, що не солдати взяли на себе захист суспільства, а саме цивільні особи – з огляду на занадто глибокі та водночас специфічні з погляду сьогодення уявлення англійців про громадянські свободи, де зазначені уявлення вбачали у поліцейському нагляді загрозу громадянським свободам, не кажучи вже про французьку модель озброєних *gendarmes*¹¹¹. Так, не випадково Герберт Спенсер наголошував, що «ми, [англійці], відрізняємося нашою ревною прихильністю до свободи й твердістю, з якою ми захищаємо наші права»¹¹². Тому лише 1842 року в Англії з'явилися перші (у сучасному розумінні) детективи, які були вимушені для цілей зняти свої блакитні фраки та одягнути інше, більш непомітне цивільне вбрання¹¹³.

До речі, «*блакитні мундири*» – це не лише колір. Для тогочасного англійського суспільства того часу це – символ боротьби проти тиранії за свободу, сутність якого влучно сформулював Спенсер: «У принципі немає жодної різниці між ударом поліцейського жезла та ударом солдатського багнета. Вони обидва є формою порушення рівної свободи. ... Полісмени – це солдати, які діють поодиночі; солдати – це полісмени, які діють спільно»¹¹⁴. Ця ювелірна думка Спенсера більш ніж точно відображає уявлення англійця того часу щодо ставлення до свободи французів, які «*живуть під регламентацією цілого легіону префектів, субпрефектів, інспекторів, контролерів, інтендантів, комісарів та інших урядових чиновників*»¹¹⁵.

Саме з цих причин Фуко вказував на небезпеку більшого поширення та насадження дисципліни у суспільстві через масштабну інста-

¹¹¹ McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 17.

¹¹² Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 88.

¹¹³ Торвальд Ю. Век криминалистики. URL: <http://bookz.ru/authors/torvald-urgen.html> (16.03.2020)

¹¹⁴ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 268.

¹¹⁵ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 289.

ляцію *державної поліції* до політичної сфери, для якої все суспільство стає полем дослідження та об'єктом дисципліни і покарання.

Приклади, що доводять дисциплінарну концепцію Руше, Кіркхеймера та Фуко, є непоодинокими.

Так, у Сполучених Штатах Америки сучасна поліція з'явилася лише у період 1836 – 1855 років. Концепція пробації почала запроваджуватися у 1840-х роках. Інститут умовно-дострокового звільнення увійшов до практики західної системи кримінальної юстиції лише у період 1840 – 1870 років.

У поданій нижче таблиці демонструється поява у різних містах, місцевостях та країнах цивільної поліції (за винятком жандармерій та поліцейських підрозділів для контролювання територій, охоплених бунтами, заворушеннями та повстаннями)¹¹⁶:

Поява цивільної поліції у містах, місцевостях та країнах	Рік
Лондон (Англія)	1829
Шотландія	1833
Греція	1833
Ірландія (сільська місцевість)	1835
Дублін (Ірландія)	1836
Англія та Уельс	1840
Іспанія	1844
Нью-Йорк (США)	1845
Берлін (Пруссія)	1848
Австрія	1849
Турін (Італія)	1852
Бостон, Чикаго, Філадельфія (США)	1855
Графства Англії та Уельсу	1856
Графства Шотландії	1857

Перше здивування, чому в європейських державах сучасні поліцейські служби виникли на 30 – 50 років після того, як у цих же країнах з'явилися сучасні в'язниці, усувається раціональним поясненням.

Ідеалістичний формально-класичний підхід відповідь на таке питання не дає, аналізуючи цю проблематику у категоріях «злочинності та забезпечення порядку» обмежуючись поясненням на кшталт «збільшення рівня злочинності».

¹¹⁶ McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 48.

На противагу зазначеному вище підходу радикальний (позитивістський або ревізіоністський) підхід, який покладається нами в основу нашого дослідження, пояснює це по-іншому, де ключовою категорією є *посилення соціального контролю над пролетаріатом та люмпенами*. Тим більше необхідно нагадати, що створення в Європі сучасних цивільних служби поліції з традиційними для сьогодення функціями кореспондувало хвилі революцій 1848 – 1849 років у Франції, Італії, Німеччині та Австрійській імперії.

Для Фуко поліція – це не щось банальне на кшталт «державного органу боротьби зі злочинністю», чим здебільшого характеризуються класичні погляди. Для Фуко поліція – це «розрахунок і техніка, яка дозволяє встановити мобільне, проте, незважаючи не це, стабільне й контрольоване відношення між порядком у державі та зростанням сил держави»¹¹⁷. Мета поліції – не пошук злочинців, що характерно для класичного підходу, а раціональне використання сил усієї держави¹¹⁸. Мета поліції – це контроль за діями людей тією мірою, якою ця діяльність може становити особливий елемент у розвитку сил держави¹¹⁹. Водночас у широкому розумінні поліція – це інститут ринку¹²⁰.

Фуко наступним чином розкриває насадження поліцейської дисципліни у тілі суспільства: «У другій половині XVIII століття письмова форма використовувалася у поліцейській практиці дуже мало: правопорушення, що не відносилося до юрисдикції суду, розглядалося лейтенантом поліції або його заступниками, які й виносили рішення, після чого воно просто записувалося. Потім же, упродовж XVIII століття, навантаження індивіда письмовою формою поступово посилюється. Виникає практика *контрольних відвідувань*: інспектори приходять до різних виправних будинків, з'ясовують, чому людина заарештована, коли це сталося, як вона поводитися з моменту арешту, чи поліпшилася її поведінка тощо. Система вдосконалюється, і в другій половині століття починають складати *досьє*, в тому числі на тих, хто так чи інакше стикався з поліцією або в чому-небудь підозрювався. Приблизно з 1760-х років поліцейські чиновники зобов'язуються складати на підозрюваних рапорти у двох примірниках. Один з примірників залишається у поліцейській дільниці і, отже, дозволяє спостерігати за людиною там, де вона живе, – зрозуміло, ці рапорти належало оновлювати, – тоді як другий, копія, відправляється до Парижу, де в міністерстві

¹¹⁷ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 407.

¹¹⁸ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 407.

¹¹⁹ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 418.

¹²⁰ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 434.

його реєструють та розсилають до інших великих регіонів, в ведення місцевих поліцейських лейтенантів, щоб у разі пересування людини можна було швидко встановити її місцезнаходження. Таким чином, на основі технік того, що я буду називати *постійним навантаженням письмовою формою*, складаються *поліцейські біографії* або, точніше, *індивідуальності людей*. І в 1826 році, коли в поліції запроваджується застосування картотек, що раніше використовувалися у бібліотеках і ботанічних садах, формування цієї адміністративної та централізованої індивідуальності можна вважати завершеним»¹²¹.

Безперервна і постійна видимість, що забезпечується *письмовою формою*, має ще один важливий наслідок: ця дійсно стала в рамках дисциплінарної системи видимість дозволяє дисциплінарній владі реагувати з надзвичайною швидкістю. На відміну від *влади-панування*, яка вступає в справу лише насильно, час від часу, шляхом війни, показової страти, церемонії, *дисциплінарна влада* може впливати на індивіда *безперервно* з самого початку, з першого його жесту, з перших його проявів. Їй внутрішньо властива схильність втручатися до справи в самий момент її звершення, коли віртуальне тільки стає реальним; дисциплінарна влада завжди прагне попередити, втрутитися за можливості ще до того, як щось станеться, шляхом *гри* нагляду, заохочень, покарань і санкцій досудового характеру¹²².

Внаслідок насадження поліцейської дисципліни у західному суспільстві XVIII – XIX ст. ст. поліція та професійні злочинці організують особливу форму політичних відносин влади, де новий «злочинний світ» нового паноптичного суспільства за слушним визначенням Фуко є дисципліною для тих, хто не піддається поліцейській дисципліні¹²³.

Говорячи про дисциплінарну концепцію Руше, Кіркхеймера та Фуко, буде важливим наголосити, що *сучасні* примусові закриті заклади для психічнохворих як системне явище почали створюватися в Європі у той же час, як і *сучасні* в'язниці. Як дисциплінарний проєкт, як частина *Великого плану інкарцерації*, сучасні психіатричні заклади стали ровесниками сучасних пенітенціарних установ.

Звичайно, що заклади для «безумців» існували в Європі у більш ранні часи. Проте, як в'язниці не були пристосовані для «виправлення», так і психіатричні заклади не були пристосовані для лікування. Як це не дивно звучить, функція ізоляції від суспільства девіантів, перш за все, стала покладатися не на в'язниці, а на праобрази психіатричних шпиталів. Як вказує Фуко, «в середині XVII століття відбулася різка

¹²¹ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 68.

¹²² Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 69.

¹²³ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 73.

зміна: світ божевільня перетворюється на світ виключення (*monde de L'exclusion*). Створюються (і це відбувається по всій Європі) великі ізолятори, які надають притулок не тільки божевільним, проте й цілому ряду надзвичайно несхожих ... між собою індивідів; до них поміщають бідних інвалідів, нещасних людей похилого віку, жебраків, дармоїдів, венеричних хворих, різних лібертинів, тих, кого сім'я або королівська влада прагнуть захистити від громадського покарання, марнотратних батьків сімейств, священиків-втікачів – одним словом, всіх тих, хто по відношенню до законів розуму, моралі і суспільства проявляють ознаки пошкодження»¹²⁴.

«Ці установи, – продовжує Фуко, – не мають жодного медичного призначення; до них люди поміщаються не з метою лікування, але тому, що більше не можуть або не повинні залишатися частиною суспільства. Інтернування, якому божевільного разом з багатьма іншими піддають в класичну епоху, ставить питання не про ставлення божевільня до хвороби, але про ставлення суспільства до самого себе – до того, що в поведінці індивідів воно приймає або не приймає»¹²⁵.

Фуко у чіткий та недвозначний спосіб пояснює причину появи таких «домів інтернування» крізь призму вимог капіталізму, що народжувався: «Загальна риса, яка об'єднує всіх тих, хто знаходиться в установах інтернування, – нездатність брати участь у виробництві, циркуляції або акумуляції багатств (незалежно від того, винні вони в цьому чи ні). Виключення, якому їх піддають, є мірою цієї нездатності. ... Інтернування, отже, – як за своїми джерелами, так і за первісним змістом, – було пов'язане з цією *реконструкцією соціального простору*»¹²⁶.

Психіатрична революція як частина Великого плану інкарцерації відбудеться лише на початку XIX століття, проте необхідно наголосити, що і у XIX столітті тривалий час психіатричні заклади будуть перебувати на далекій дистанції від психіатрії.

Так, лише 1808 року англійський парламент прийняв *County Asylums Act 1808*, який служив законодавчою базою для організації притулків для психічнохворих у період 1808 – 1845 років: саме цей закон забезпечив переведення психічнохворих жебраків з в'язниць до психіатричних притулків. Перший *asylum* було відкрито у м. Нортгемптон (Англія) у 1811 році, проте за подальші 16 років було відкрито ще 9 аналогічних закладів. Відносно пізно (у 1815 році) було повністю змінено та переформатовано під потреби психіатричної допомоги *Bethlehem Hospital*, історія якого розпочалася з 1247 року.

¹²⁴ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 251.

¹²⁵ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 252.

¹²⁶ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 253.

У подальшому було прийнято *Lunatics Act 1845* та *County Asylums Act 1845*, які регулювали соціальні відносини у сфері надання психіатричної допомоги у період 1845 – 1890 років. Найбільш відома психіатрична лікарня *Broadmor Asylum* була відкрита у 1863 році. Аналогічні заклади з'явилися 1850 року в м. Дундрум (Ірландія), 1858 року – в м. Перт (Шотландія). І якщо на початку XIX століття у Британії було лише кілька тисяч «божевільних», розміщених у різноманітних різних установах, то на початку XX століття ця цифра зросла приблизно до 100 тис. У США перший психіатричний заклад було відкрито у 1843 році в Нью Йорку (*Utica Psychiatric Center*). Континентальні країни Європи відкрили психіатричні заклади ще пізніше¹²⁷.

Як наголошує Фуко, «в ті часи інтернування, безсумнівно, набуває нового значення: воно стає *медичним заходом*. Пінель у Франції, Т'юк в Англії, в Німеччині Вагніц і Райль зв'язали свої імена з цією реформою. Історія психіатрії та медицини бачить у всіх цих персонажах символ подвійних змін – появу гуманізму і, врешті-решт, позитивної науки»¹²⁸.

Проте наголосимо на принципово важливому моменті, якій потрібно поставити на перший план в процесі аналізу поширення дисципліни у політичному тілі суспільства XIX століття. Як і у випадку з появою «виправної» в'язниці, яка насправді такою ніколи не була, «лікувальні» психіатричні заклади, перш за все, служили зовсім іншим цілям. Так, доцільно знову надати слово Фуко: «Але все було зовсім інакше. Пінель, Т'юк, їх сучасники і попередники аж ніяк не скасували практику інтернування. Навпаки, вони ще міцніше обплутали нею божевільного. Ідеальна лікарня, яку Т'юк влаштував поблизу Йорка, передбачала нове відтворення навколо божевільного *квазіродини*, де він повинен був відчувати себе як вдома; фактично тут за ним встановлюють постійний громадський і моральний контроль; вилікувати означає знову вселити йому почуття залежності, покірності, винності, вдячності, що виступають моральною основою сімейного життя»¹²⁹. Власне, це все те, що згодом буде представлено у «Механічному апельсині» Ентоні Бьорджеса і Стенлі Кубрика¹³⁰.

Фуко продовжує: «Щоб домогтися цього, використовують загрози, покарання, позбавлення їжі, приниження – одним словом, все те, що може зробити божевільного інфантильним і одночасно вселити йому почуття провини. Зрозуміло, [*психіатрична лікарня*] знімає (хоча не з усіх) матеріальні кайдани, що обмежували хворих фізично. Але [*вона*] обплутує їх ланцюгами моральними, і лікарня перетворюється в сво-

¹²⁷ Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 231.

¹²⁸ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 256.

¹²⁹ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 257.

¹³⁰ Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.

го роду нескінченно триваюче судилище: за поведінкою божевільного постійно стежать, його домагання знецінюють, марення оскаржують, помилки висміюють – за будь-яке відхилення від нормальної поведінки негайно застосовується покарання. І все це відбувається під керівництвом лікаря, який ... здійснює не стільки терапевтичний, скільки етичний контроль. Він виконує в лікарні функцію агента *моральних синтезів*»¹³¹.

Відтак Фуко, зображуючи появу сучасної *психіатричної влади*, одразу ж наголошує: «Що ж повинно було відбуватися у подібних [закладах]? Зрозуміло, в них панує порядок, в них панує закон, в них панує влада»¹³².

Фуко робить, як на нашу думку, принципово важливий наголос, який додатково пояснює його дисциплінарну концепцію в аспекті того, що психіатричні лікарні нічим не виділялися за своєю природою від інших дисциплінарних проєктів: «У період побудови та організації лікарняного світу лікування немає зовсім, і одужання хворих очікується як певний процес, якщо не мимовільний, то у всякому разі автоматично реактивний, безпосередньо обумовлений комбінацією чотирьох елементів: по-перше, лікарняної ізоляції; по-друге, медикаментів фізичного, фізіологічного характеру – опіатів та опійних настоянок на спирту тощо; по-третє, ряду специфічних лікарняних примусових заходів – дисципліни, підпорядкування внутрішнім правилам, певного раціону, режиму сну, неспання і праці; знярядь фізичного примусу; і, по-четверте, свого роду психофізичного лікування, карального і разом з тим терапевтичного, – душ, крісло-качалка тощо. Саме поєднання цих елементів визначало рамки лікування, від якого очікували одужання хворих, не замислюючись ані про його пояснення, ні про теорію»¹³³.

І, насамкінець, Фуко підкреслює не менш важливий аспект: «Ці тактики поділу утворюють каркас *сприйняття божевілья*. Впізнання, що дозволяє сказати: «*Ця особа – безумець*», – не може бути ані простим, ані безпосереднім актом. Насправді воно засноване на певному числі попередніх операцій і, головним чином, на поділі соціального простору відповідно до векторах оцінки та виключення»¹³⁴.

Саме цей месидж Фуко служить додатковим доказом обґрунтованості його модулярної дисциплінарно-безпекової концепції. Ми можемо провести аналогію між імперативом «*Ця особа – безумець*» і «*Ця осо-*

¹³¹ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 257.

¹³² Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 14.

¹³³ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 170.

¹³⁴ Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с., С. 266.

ба – *девіант*», говорячи про дедалі більшу кількість класів девіантів у сучасному суспільстві та наповнення цих класів новими та додатковими родами, сімействами та видами девіантів.

Проте, важливо підкреслити, першим дисциплінарним диспозитивом була саме *армійська дисципліна* та *казарма* як її просторове-об'єктне втілення. Саме у другій половині XVIII століття запроваджується казармене розміщення військ, боротьба з дезертирами супроводжується появою особових справ (згадаємо Фуко з його «*письмовою формою*») і технік індивідуального нагляду, які заважають людям залишити армію так само легко, як вони туди потрапили.

Щодо поширення військової дисципліни і розміщення військових у казармах як одному з різновидів тотальних інституцій, то приблизно до Тридцятилітньої війни (1618 – 1648) та навіть до кінця XVII століття військової дисципліни у сучасному розуміння цього слова не існувало; мав місце постійний перехід зі стану бродяжництва до армії, яку завжди складала група людей, яких рекрутували за необхідності, на обмежений час, які годувалися у воєнний час грабежами на окупованій території. Тому, ще є вкрай важливим, до виникнення *дисциплінарних* армій не було дезертирів, бо дезертир був всього-на-всього майбутнім солдатом, який тимчасово залишив армію, маючи можливість потім до неї повернутися, і який до неї – за необхідності – примусово або добровільно повертався. З появою ж дисциплінарної армії все перевертається: люди, які вступають до армії, роблять військову кар'єру та йдуть по кар'єрних сходах, перебувають під безперервним дисциплінарним наглядом. Той, хто йшов від цієї системи, не пристосовувався до неї, ставав дезертиром¹³⁵. Причому останній стає об'єктом подвійного або навіть потрійного нагляду, набуваючи кваліфікованого статусу дезертира, девіанта і навіть злочинця.

Фуко наголошує: «Дисципліна іноді вимагає відгородження, специфікації місця, відмінного від всіх інших й замкнутого в самому собі. Відгородженого місця дисциплінарної монотонності. Було велике «ув'язнення» бродяг та жебраків, були й інші, менш помітні, але підступні й дієві. ... Це казарми: потрібно розташувати у певному місці армію, цю блукаючу масу; запобігти мародерству й насильству; заспокоїти місцевих мешканців, які погано сприймають прохід військ через місто; уникнути конфліктів з цивільною владою; припинити дезертирство; встановити контроль над витратами. Указ 1719 року наказує будівництво декількох сотень казарм за прикладом тих, що вже зведені на півдні країни; передбачається надійне огороження: "Все повинно бути огорожене, опоясане зовнішньою стіною висотою 10 футів, яку належить звести на відстані 30 футів від всіх корпусів". Це допоможе

¹³⁵ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 72.

підтримувати в військах "порядок і дисципліну, так щоб офіцер міг за них відповідати". У 1745 році казарми були приблизно у 320 містах, і в 1775 році їх загальна місткість становила майже 200 тис. чоловік»¹³⁶.

Слідом за армією адресатом дисциплінарного диспозитива стає робітничий клас – те, що охоплюється дисциплінарним поняттям фабрики. У XVIII столітті виникають великі майстерні, шахтарські міста і великі металургійні центри, куди доводиться переміщати сільське населення, щоб вперше привчити його до абсолютно нової для нього техніки.

«Поряд з поширенням цехів розвиваються і величезні виробничі простори, однорідні й чітко обмежені: спочатку об'єднані мануфактури, а потім, у другій половині XVIII століття, заводи. ... Це означало не лише зміну масштабу, проте й водночас і *новий тип контролю*. Завод виразно уподібнили монастирю, фортеці, закритому місту: сторож "відчиняє ворота тільки з приходом робітників і по дзвону, що звіщає відновлення роботи". Через чверть години нікого вже не пропустять. Після закінчення робочого дня начальники цехів зобов'язані здати ключі воротареві мануфактури, який після цього знову відчиняє ворота. У процесі все більшої концентрації продуктивних сил треба витягувати з них максимальну вигоду і нейтралізувати недоліки (крадіжки, перерви в роботі й відмови від неї, хвилювання та «крамолу»): охороняти матеріали та інструменти, приборкувати робочу силу»¹³⁷.

Отже, сутність нового соціального контролю полягала у розподілі тіл нової політичної природи у просторі, чим займається не лише в'язниця, проте й *інші дисциплінарні механізми*. Суть полягає у внутрішній колонізації свого ж власного населення у рамках відповідних суверенних володінь.

За Великим планом інкарцерації кожна дільниця соціального простору мала стати максимально *зручною* для проникливого паноптичного контролю: «За виникнення поліції вбачається *велика дисциплінарна мрія* – перетворити місто на щось, схоже на монастир, а монастир – на щось, схоже на місто»¹³⁸. Кожна дільниця простору мала *кодуватися* з метою розриву небажаних та небезпечних зв'язків будь-якого потенційно небезпечного індивіда, який хоч у чомусь йде проти капіталістичного розвитку або навіть виявляє *небезпеку* такого руху «проти». Тому «*показники злочинності*» – це лише зовнішній фасад формально-класичної проблематики. Сутність криється у тому, що масове поширення «виправних» в'язниць з усіма їх інституційними та неінституційними придатками і допоміжними елементами призвело

¹³⁶ Фуко М. Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 206.

¹³⁷ Фуко М. Надзирати и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 206.

¹³⁸ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 440.

до суттєвого зростання кількості девіантів нової формації, за якими потрібно було постійно, регулярно та системно наглядати, що спонукало створити сучасні поліцейські служби з відповідним розгалуженим апаратом детективів, бертильонажем, дактилоскопією, картотеками, «письмовою формою», агентами під прикриттям, *agents provocateurs* та іншими придатками до поліцейських структур. У цьому контексті доцільно загадати думки Спенсера щодо соціального контролю у середині XIX століття: «Поліція і злочинність є одним цілим, де одна частина служить лише доповненням до іншої»¹³⁹.

Фуко пише про цей період як про «історичний момент дисципліни»: «Народжується «політична анатомія», що є одночасно «механікою влади». Вона визначає, як можна підпорядкувати собі тіла інших, з тим щоб змусити їх не тільки робити щось конкретне, але діяти певним чином, із застосуванням певних технік, з необхідною швидкістю і ефективністю»¹⁴⁰.

Проте, мабуть, головним є те, що Фуко аналізуючи сутність начебто «виправної» в'язниці у структурі нового соціального контролю, вказує на те, що підриває традиційні утопічні погляди формально-класичної спрямованості на історію соціального контролю.

Так, беручи до уваги матеріально-економічні передумови формування системи соціального контролю у XIX столітті, на перше місце впливає висновок, парадоксальний для прибічників традиційно-формального (прогресивно-філантропічного) погляду на історію соціального контролю та національних системи кримінальної юстиції: у «виправному покаранні», як це не дивно, власне відсутнє «виправне».

Тут ми наголосимо одну з найбільш, як на нашу думку, головних та важливих тез нашого дослідження: «виправне» («реабілітаційне», «виховне») у начебто «виправній» в'язниці – це одна з найбільших політичних містифікацій XIX століття, яка успішно пережила XX століття (хоч і зазнавши ударів з боку повторної хвилі позитивістських біологічних теорій у період 1940 – 1950 років та «кризу реабілітаційного ідеалу» у 1970-х роках) та увійшла до XXI століття¹⁴¹.

Краще сказати, що за «виправним» насправді приховувалося та продовжує приховуватися саме «дисциплінарне», що становить важливий аспект дослідження сутності, форм та меж соціального контролю у XXI столітті: «За допомогою техніки виправлення прагнуть відновити не стільки правового суб'єкта, захопленого фундаментальними інтересами соціального договору, скільки покірного суб'єкта, індиві-

¹³⁹ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 19.

¹⁴⁰ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 207.

¹⁴¹ Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С. 28-30.

да, підкореного звичкам, правилам, наказам влади, яка постійно відправляється навколо нього і над ним та якій він повинен дозволити автоматично діяти в собі самому»¹⁴². Тому, слушно запитує Фуко, «що робить реформована в'язниця»? Відповідь є такою: вона «робить слухняними непокірних представників робітничого класу, залякує інших, прививає звички до дисципліни і порядку та в цілому [перманентно] відновлює втрачену ієрархію»¹⁴³.

Якщо у «виправній» в'язниці й була частка «виправного», то ця частка насправді виконувала функцію максимальної адаптації особи до умов капіталістичного суспільства. Мета нових дисциплінарно-каральних пристроїв частково полягала у відновленні людей із соціальними дефектами, проте не заради самих людей, а щоб вони могли більш-менш конкурувати у новому капіталістичному суспільстві для розвитку останнього: *не лише в'язниця, проте й уся система кримінальної юстиції є частиною великого механізму більшої раціоналізації суспільних відносин у народженому капіталізмі*.

Так само, незважаючи на філантропічні основи та численні (іноді навіть масові) та вагомі ззовні ідеологічні «реабілітаційні» «вкраплення», проекти «декарцерації» та «контролю у громаді» були реалізовані у XX столітті зовсім не з філантропічних мотивів, проте переважно з причин більшої економічної вартості ув'язнення.

Більше того, як засвідчив час, навіть «декарцерації» як такої не відбулося з огляду на показники застосування у світі ув'язнення як покарання та запобіжного заходу. Матеріалістичну основу усіх реформ соціального контролю (особливо кримінальної юстиції) приховати неможливо, тому подальша історія соціального контролю – це ніщо інше, як слушно підкреслив Коен, як «*легітимізація в'язниці попри її гучний провал*»¹⁴⁴.

Отже, сучасні поліція та в'язниця – це винятково *політичні дисциплінарні проекти*, закамфльовані під розмивчасту формально-юридичну категорію «система кримінальної юстиції».

Більше того, історія соціального контролю надає яскраві приклади, коли камуфляж скидається, і «кримінальна юстиція» демонструє свою політичну природу у відкритий спосіб.

Так, поліція та пенітенціарна система за певних умов відіграють суто політичну функцію, яка не має нічого спільного з класичним кримінальним правом і процесом, і коли, навпаки, організована злочинність виконує функції поліції та пенітенціарної системи за сприяння та згоди політичних еліт.

¹⁴² Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 189.

¹⁴³ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 189.

¹⁴⁴ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985 325 p., P. 20.

Одним з таких прикладів є війна уряду Муссоліні проти сицилійської мафії, очолити яку було доручено Чезаре Морі – одному з найдосвідченіших правоохоронців країни.

До 1922 року Морі одержав досвід боротьби з розбійними нападами на Сицилії, потім служив в поліції Болоньї та протидіяв фашистам, які набирали силу. Але влада змінилася, і професійний досвід колишнього супротивника виявився потрібним фашистській Італії. У 1925 році Морі отримав посаду префекта Палермо з необмеженими повноваженнями. Як писав Дуче, «у Вашої високоповажності є карт-бланш. Державну владу на Сицилії слід безумовно, я повторюю, безумовно відновити. Якщо чинні закони будуть заважати Вам, це не стане проблемою: ми ухвалимо нові».

Морі більш ніж успішно виконав доручення, і лише за перші два місяці без будь-яких ордерів було взято під варту 500 осіб. Проти мафії використовували жандармерію, жорсткі допити, погрози, шантаж, викрадення, тортури, а головне – примус до порушення закону мовчання «омерта». Як наслідок, до 1929 року сотні членів мафії були вбиті, сиділи в тюрмі або емігрували до США¹⁴⁵.

Проте вже у липні 1943 року почалася висадка союзників на Сицилії (операція «Хаскі»), де важливу роль відіграли залишки мафії. Саме за їх підтримки союзники наперед знали майже все про німецьку та італійську оборону. Більше того, саме завдяки впливу місцевої мафії італійські вояки саботували оборону важливого укріпленого району *Monte Cammarata*, залишивши малочислені німецькі частини наодинці, чим фактично забезпечили швидке захоплення цієї фортеці союзниками¹⁴⁶. За допомогу у справі захоплення Сицилії американська влада звільнила з в'язниці сицилійця Лакі Лучано – одного з босів італійської мафії Нью-Йорка. У 1936 році за організацію мережі борделів він був засуджений на термін до 50 років з правом просити про дострокове звільнення через 30 років. Проте Лучано вийшов на свободу вже у 1943 році. За свідченням адвоката Лакі Лучано, «його клієнт сприяв отриманню цінної для військової операції інформації щодо умов Сицилії», чим «сприяв військовій адміністрації у висадці на Сицилії»¹⁴⁷. У подальшому британо-американська військова адміністрація дозволила мафіозі обійняти посади у місцевій владі¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Боротьба з мафією за методом Беніто Муссоліні. URL: <https://was.media/microformats/borotba-z-mafieju-za-metodom-benito-mussolini/> (21.03.2020)

¹⁴⁶ Lucky Luciano and WWII's Operation Husky. URL: www.thehistoryreader.com/military-history/lucky-luciano-wwiis-operation-husky/ (21.03.2020)

¹⁴⁷ Operation Husky: How Mobster Lucky Luciano Aided the U.S. in WWII. URL: <https://allthatsinteresting.com/operation-husky-lucky-luciano> (05.03.2020)

¹⁴⁸ Боротьба з мафією за методом Беніто Муссоліні. URL: <https://was.media/microformats/borotba-z-mafieju-za-metodom-benito-mussolini/> (21.03.2020)

Говорячи про сутність модальності соціального контролю у другій половині XX століття, необхідно наголосити на *дуалістичному комплексному процесі*.

Так, на фоні хвилі ухвалення та подальшого запровадження міжнародних та європейських стандартів прав людини та відповідних інституційних механізмів, руху за обмеження ув'язнення та повернення від неопозитивізму до неокласицизму при обґрунтуванні цілей соціального контролю, мала місце інтенсифікація карцеральної інтервенції та посилення соціального контролю через ще більше *розчинення дисципліни* у тілі суспільства.

Третя модель соціального контролю (друга половина XX століття), що, знов-таки, є парадоксальним для прибічників ідеалістичних класично-філантропічних поглядів на історію соціального контролю та національних системи кримінальної юстиції, виявилася ще більш песимістичною та водночас ще більш радикальною. Як слушно підкреслив Коен, «нова система соціального контролю ще більше служила вимогам капіталістичного порядку щодо здійснення контролю за робітничим класом, водночас вводячи в оману кожного (включаючи самих реформаторів), що зміни є чесними, гуманними та прогресивними»¹⁴⁹. До того ж не можна забувати, що та сама криза реабілітаційного ідеалу, яка відбулася у 1971 році завдяки епохальній революційній праці Роберта Мартінсона про «Ніщо не спрацьовує», завдала більш ніж серйозного удару по формально-класичних поглядах на сутність соціального контролю¹⁵⁰.

Мало місце те, що Коен визначив як *«ідеологічна атака»*, хоча ми вважаємо за доцільне використовувати категорію *«політико-дисциплінарна містифікація»*. Усі явні недоліки ув'язнення як усталеної форми соціального контролю намагалися врятувати за допомогою *«індивідуального поводження»* з девіантами, *«case management»* у діяльності пенітенціарних установ та служб пробації або через запровадження нових привабливих психологічних доктрин, які породили низку нововведень на кшталт більш гнучких та індивідуалізованих форм умовно-дострокового звільнення, розгалуження та поглиблення різних форм пробації та ювенальної юстиції, що, власне, увійшло до XXI століття у такому вигляді.

Проте, що потрібно наголосити, начебто *активні альтернативи до ув'язнення*, як засвідчив час та практика, виявилися *пасивними додатками ув'язнення*, що потягло за собою ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення під *«парасольку»* механізмів со-

¹⁴⁹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 22.

¹⁵⁰ Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С. 28-30.

ціального контролю нових груп девіантів – як реальних, так і задекларованих. Відтак вже на початку нашого дослідження, беручи до уваги обґрунтовані позиції зарубіжних дослідників та користуючись цим методом, потрібно ставити конкретне питання щодо трансформації сутності, форм та меж соціального контролю на початку XXI століття.

Відтак, продовжуючи думки Фуко і Коена щодо трансформації модуляцій соціального контролю, ми ставимо на порядку денному питання про *четверту модуляцію соціального контролю*.

«Політичне захоплення тіла» – ось та сутність соціального контролю у XIX столітті, межі якого важко визначити¹⁵¹. Проте є очевидним, що політичне захоплення тіла у XXI столітті активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних й вертикальних соціальних відносин та соціальних зв'язків, які надають підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну інкарцерацію суспільства.

Завдяки Фуко була розвинута концепція «карального (пунітивно-го) міста», яка сьогодні вважається основоположною для аналізу сутності та форм соціального контролю, меж соціального контролю, відмінностей між свободою та несвободою, а головне – для аналізу того, чи дійсно суспільство Постмодерну є справді вільним. І чи не нагадає суспільство Постмодерну одну велику технологічно-тотальну інституцію з надзвичайно тонкими та прозорими мурами.

Фуко ставить базове запитання: «Якою є відмінність між пунітивним містом та примусовим закладом? ... Реалізація «влади карати», розподіленої по всьому простору суспільства, ... забезпечує придушення злочину завдяки [численним] перешкодам, поставленим [вже] перед думкою про злочин, впливає невидимо і ненав'язливо. ... «Влада карати», яка поширюється по усій довжині соціальної мережі, діє в кожній її точці та, в кінцевому рахунку, сприймається вже не як влада одних індивідів над іншими, а як безпосередня реакція всіх на кожного»¹⁵².

Уявлення Фуко щодо карцерного суспільства стають сьогодні ще більш актуальними та переконливими не лише в силу відсутності чіткої межі між ув'язненням та альтернативними санкціями, проте в силу актуалізації розмивання кордонів між свободою та несвободою.

Концепцію «пунітивного міста» Фуко ще глибше розвинув Коен, який сформулював орієнтири нового світоустрою у своїй праці «Візії соціального контролю. Злочин, покарання та класифікація», де «*punitive city*» уявлялося Коеном як суспільство, побудоване на проникливих механізмах соціального контролю з невизначеними кордонами між різними соціальними групами та категоріями громадян, де однією з

¹⁵¹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 43.

¹⁵² Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 191.

основоположних категорій стала концепція «розкидування сітки» (*net widening*).

На думку Коена, *punitive city* має наступні характеристики: 1) розповсюдження та проникнення соціального контролю далеко за стіни тотальних інституцій; 2) розмивання просторових меж, які позначають відмінності між свободою та несвободою; 3) розмивання меж, які позначають відмінності між ув'язненими та вільними особами; 4) розмивання меж, які позначають відмінності між злочинцями та «чесними громадянами»; 5) поява тотальних та інших контрольних інституцій, в яких «корекційне» втручання та контроль тонко оцінюються відповідно до «індивідуальних потреб», про які «клієнти» таких інституцій можуть не знати й навіть не здогадуватися; 6) розширення «контрольованого простору», що є результатом нечітких визначень «нормальності» та «девіантності».

У вузькому розумінні *net widening* розуміється як наслідки широкого запровадження альтернативних ув'язненню покарань, проєктів або спеціальних програм, спрямованих на максимально можливе відведення девіантів (здебільшого неповнолітніх) від кримінальної юстиції з метою недопущення стигматизації останніх та занурення їх до інституційної субкультури¹⁵³.

У широкому розумінні *net widening* зображується як результат, коли більша кількість осіб починає перебувати під «парасолькою» системи кримінальної юстиції внаслідок послідовних процесів, які Коен зобразив як «розставляння тенет», «звуження чарунок», «змішування» та «проникнення»¹⁵⁴.

«Розставляння тенет»: за допомогою альтернативних покарань, «санкцій у громаді» та «некаральних заходів» держава намагається контролювати тих осіб, які раніше не перебували у «групі ризику». Яскравим прикладом цього може служити масове запровадження у законодавстві та практичній діяльності органів системи кримінальної юстиції категорії «ненормальна поведінка» або «підозріла поведінка» з відповідним системним відстеженням такої поведінки за допомогою засобів масового спостереження з подальшим накопиченням отриманої інформації у базах даних.

«Звуження чарунок»: відбувається дисперсія соціального контролю не лише за кількісними, але й за якісними критеріями. Не лише

¹⁵³ Ягунов Д., Севастьянова Н. «Net Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної науково-практичної конференції (31 жовтня 2007 року). Т. 2. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2007. С. 285-288.

¹⁵⁴ Ягунов Д., Севастьянова Н. «Net Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної науково-практичної конференції (31 жовтня 2007 року). Т. 2. Одеса: ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2007. С. 285-288.

дедалі більше людей підпадають під дію механізмів соціального контролю; водночас відбувається інтенсифікація застосування санкцій за порушення певних правил або умов. Тобто, у подальшому ми можемо очікувати не лише визначення поняття «ненормальна поведінка», проте й розширення цього концепту, виділення численних різних типів «ненормальних людей» та запровадження перманентно обновлюваної типології та класифікації проявів «ненормальної поведінки». У площині функціонування пенітенціарної системи це проявляється у діяльності служб пробації, де прикладом може служити посилення умов пробаційних ордерів, збільшення кількості зобов'язань, умов та обмежень, що покладаються на піднаглядних «клієнтів» служб пробації.

«Змішування»: як результат зазначених вище тенденцій, відбувається злиття кордонів між «інституційними» та «не-інституційними» заходами впливу на злочинну, девіантну, «підозрілу», «нестандартну», «нетрадиційну» або «незвичну» поведінку. Більше того, відбувається злиття кордонів між тим, що є покаранням й тим, що таким не є. Внаслідок цього стає вже зовсім незрозумілим, хто саме «заплутався» у тенетах соціального контролю. Майже усі, чия поведінка якось виявилася «ненормальною» або навіть «нестандартною», стають такими¹⁵⁵.

«Проникнення»: внаслідок зазначених вище соціальних трансформацій створюються сприятливі умови для якісного збагачення пенітенціарної системи як *дисциплінарного проєкту*. Нові контрольні механізми аж ніяк не підміняють в'язницю як формальну інституцію, вони роблять непомітним розширення дії інституційного контролю. Водночас на порядку денному гостро постає питання про «реабілітаційне» спрямування системи кримінальної юстиції через відсутність потреби у будь-якому «реабілітаційному лицемірстві»¹⁵⁶.

Таким чином створюються умови для появи *карцерного суспільства*.

З моменту виходу цієї праці Коена її актуальність не лише зросла, проте й примушує заявити про необхідність приділення більшої уваги до такого погляду, що ми пропонуємо у нашому дослідженні. В умовах сьогодення зазначене дослідження Коена є більш ніж актуальним з огляду на впливи процесів глобалізації, які примушують переглянути сутність, форми, методи та цілі соціального контролю у суспільстві Постмодерну. Водночас актуальність загострюється через проблему дотримання основоположних прав людини, закріплених у міжнародних та європейських стандартах, внаслідок поширення соціального

¹⁵⁵ Ягунов Д., Севастьянова Н. «Net Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної науково-практичної конференції (31 жовтня 2007 року). Т. 2. Одеса: ОРИДУ НАДУ при Президентіві України, 2007. С. 285-288.

¹⁵⁶ Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атакізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2011. 60. С. 145-153.

контролю як політичного феномену, що, перш за все, стосується права на повагу до приватного та сімейного життя (стаття 8 Конвенції про захист прав людини).

Так, у 2014 році Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендації щодо використання електронного моніторингу за злочинцями та девіантами, де було зроблено особливий наголос на небезпеці *net widening* та, що є більш важливим, прямо використано категорію *net widening*: «... потрібні особливі гарантії недопущення поширення *net widening*»¹⁵⁷.

Розвиваючи погляди Коена, необхідно зазначити, що сучасні маркери соціального контролю є менш помітними та більш прозорими, аніж їх аналоги ХХ століття. Кордони між тотальними інституціями та їх сателітами, іншими контрольними механізмами та «вільним суспільством» дедалі більше розчинаються у численних начебто просоціальних, філантропічних та реабілітаційних ініціативах під гаслами «*декарцерації*», які, з одного боку, спрямовані на мінімізацію ролі держави (згадаємо «*ідеологічні атаки*» у поглядах Коена), проте, з іншого боку, свідчать про посилення масштабів та глибини «оброблення» політичного тіла людини з метою, щоб ця ж сама людина була максимально корисною у ринкових відносинах нового тисячоліття.

Фуко підкреслив тезу, яка була надзвичайно актуальною для ХХ століття, проте ще більшої актуальності набуває саме у суспільстві ХХІ століття. Йдеться про «*одиницю дисципліни*», якою є не територія (одиниця панування), не місце (одиниця розташування), а «*ранг*»: місце, займане в класифікації, місце перетину рядка і стовпця, інтервал в ряду інтервалів, які можна переглянути один за одним: «*Дисципліна – це мистецтво рангу і техніка перетворення розташувань*»¹⁵⁸. Так, дисципліна індивідуалізує *тіла* за допомогою локалізації, яка означає не просте закріплення їх на певному місці, проте їх розподіл та циркуляції у соціальних відносинах: «*Locus* індивіда – так називалося і місце, займане ним у класі, і його місце в ієрархії оцінок і досягнень. Такий чудовий приклад ізотопії дисциплінарної системи»¹⁵⁹.

Розподіл по рангах, як наголошує Фуко, грає *подвійну роль*.

З одного боку, ранг визначає відхилення від правил, встановлює ієрархію якостей, знань та навичок¹⁶⁰. З іншого боку, ранг карає та винагороджує: «Дисципліна винагороджує присудженням рангу. Дисцип-

¹⁵⁷ Recommendation CM/Rec(2014)4 of the Committee of Ministers to member States on electronic monitoring (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014, at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies)

¹⁵⁸ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 212-213.

¹⁵⁹ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 70.

¹⁶⁰ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 265.

ліна карає, понижуючи у ранзі. Ранг сам по собі служить нагородою або покаранням»¹⁶¹.

Стандартизація виробництва та продукції внаслідок стандартизації індивідів була важливою складовою *Великого дисциплінарного проєкту* XIX століття. Так, Фуко, підкреслюючи поширення дисципліни у суспільстві XIX століття, наголошував не лише на поширенні традиційних контрольних пристроїв, проте й на широкому запровадженні стандартизації будь-якої сфери діяльності та запровадженні нових формалізованих соціальних ієрархій: «Організуючи «місця» і «ранги», дисципліна створює комплексні простори: одночасно архітектурні, функціональні та ієрархічні. Простори, які забезпечують фіксовані стани та переміщення. Вони вимальовують індивідуальні сегменти та встановлюють операційні зв'язки. Вони відводять місця та визначають цінності. Вони гарантують покору індивідів, проте водночас гарантують кращу економію часу і жестів. ... Першою великою операцією дисципліни є, таким чином, утворення *«живих таблиць»*, що перетворюють безладні, даремні й небезпечні маси на *впорядковані множини»*¹⁶².

Необхідно нагадати, що соціальний контроль XIX століття характеризувався зростаючою диференціацією та класифікацією девіантних та інших цільових груп на окремі класи, сімейства, роди та види, кожен з власним набором наукових знань та відповідними акредитованими *«експертами»*. Так само XXI століття характеризується ще більшою диференціацією й класифікацією усіх інших соціальних груп на окремі класи та види, причому так само кожна соціальна група має власний набір наукових знань та відповідних акредитованих *«експертів»*, які на регулярній основі проводять «вільним громадянам» та «чесним платникам податків» регулярні постійні *«іспити»*, які Фуко було подано як найбільш тонкий та невидимий інструмент соціального контролю та невід'ємну складову нового дисциплінарного простору: «Іспит поєднує техніки наглядової ієрархії та нормалізуючої санкції. Іспит робить індивідів видимими, завдяки чому їх можна диференціювати й карати. Тому у всіх дисциплінарних механізмах іспит – *досконалий ритуал*. У ньому поєднуються церемонія влади і форма досвіду, застосування сили й встановлення істини. У центрі дисциплінарних процедур іспит демонструє підпорядкування тих, хто сприймається як об'єкти, і об'єктивізацію тих, хто підпорядковується»¹⁶³.

Виникають нові експертні «галузі» та сфери, які, на перший погляд, претендуючи на нейтральність, ще більше насичують дисципліною політичну сферу суспільства: «У рамках шкільної дисципліни виникла психопедагогіка, в рамках дисципліни майстерні – психологія

¹⁶¹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 265.

¹⁶² Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 216.

¹⁶³ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 270.

праці, в рамках тюремної дисципліни – кримінологія, в рамках психіатрично-лікарняної дисципліни – психопатологія»¹⁶⁴.

Причому і саме «експертне» середовище стає об'єктом ще більшого соціального контролю, і самі «експерти» піддаються постійним іспитам: «Усі подальші розширення професійної влади випливають із цього збільшення інтенсивності формальної підготовки: все більше й більше кращих спеціалізацій (консультанти з питань шлюбу, секс-терапевти, суїцидологи); все глибше відбувається зміцнення професійних асоціацій (сертифікація, акредитація та більш точні градації рангу»¹⁶⁵.

Соціальний контроль XIX століття – це розбудова нової ієрархії капіталістичного зразку на противагу архаїчній формалізованій, напіврелігійній ієрархії Середньовіччя, адже нова чітка й міцна ієрархія – це основа й водночас мета соціального контролю. У XIX столітті «ранг» – це вже не формальний статус, закріплений державою або церквою у певному документі «від давен», який зобов'язує частину суспільства демонструвати певну повагу носієві такого рангу та водночас свідчить про високий формальний авторитет його носія.

Натомість у XXI столітті ранг – це всього-на-всього обов'язкова перепустка до потягу, який називається «певне коло соціальних відносин», після нетривалої подорожі на якому потрібно купувати новий квиток та сідати у наступний потяг по іншому, вищому колу соціально-політичного життя. Соціальний контроль XXI століття – це безперервне оновлення соціальної ієрархії відповідно до нових соціально-економічних умов Постмодерну, у тому числі за допомогою більш тонких інструментів, якими є ще більша стандартизація, ще глибший розподіл по рангах та численні, регулярні й масштабніші «іспити». Відповідно, система кримінальної юстиції продовжує бути частиною великого механізму більшої раціоналізації суспільних відносин у ринкових відносинах Постмодерну.

У контексті нашого дослідження необхідно наголосити ще на одному надзвичайно важливому аспекті: у XXI столітті швидкість, обсяги та концентрація соціального контролю збільшуються, і XXI століття надає приклади розширення кількості девіантів та їх класифікації.

Так, з одного боку, збільшення класифікаційних груп злочинів та, відповідно, злочинців, – явище, яке є умовно нормальним для розвитку будь-якого суспільства, на що також звертав увагу Фуко. Так, якщо злочинці XVII століття – це «люди виснажені, голодні, які живуть одним моментом, розпорошені» та «тимчасові злочинці», то вже у XVIII століт-

¹⁶⁴ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 106.

¹⁶⁵ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 166.

ті – «вертляві, хитрі, розсудливі бестії» та «маргінали»¹⁶⁶. Продовжуючи цю думку, можна наголосити, що поява нових горизонтальних та соціальних зв'язків, дроблення соціальних відносин та утворення нових громад та соціальних груп зумовлює появу нових класів девіантів у межах цих груп та громад (пригадаємо фундаментальну для політичної науки та соціології тезу Еміля Дюркгейма щодо «монастиря святих»). Від злочинців XXI століття вже вимагається знання нових гаджетів, електронних мереж та відповідних інформаційних баз даних, навіть якщо вони перебувають у в'язниці і навіть якщо за своєю спеціалізацією на волі вони відносяться до насильницьких злочинців або взагалі не мають будь-якої спеціалізації.

Крім того, проте саме XXI століття свідчить не лише про збільшення кількості класів, типів й видів злочинців, проте й про розширення класів, типів й видів девіантів, а також про зникнення чітких кордонів між злочинами та іншими проявами девіації.

Так, гасло розвитку постмодерністського західного світу – «єдність у різноманітності» – обумовило перехід від полярності «чорний – білий» до безлічі різнокольорових відтінків. Як слушно зазначає Колін Самнер, «різноманітність» насправді стала ознакою постмодерністської «крутості» приблизно після 1985 року¹⁶⁷. Постмодерністи вітали суспільство як величезне море *різноманітностей*, які потрібно *поважати*, крім звичайно тих, які самі умовні лідери «просоціальної» різноманітності самі не схвалювали. Відмінні якості жінок, темношкірих, представників одностатевих шлюбів та інших раніше пригнічених соціальних груп були оцінені позитивно, тоді як згадати будь-які нарис про «різноманіття», наприклад, неонацистських скінхедів, важко.

Нам важко позбутися стереотипів існування лише двох категорій – «не-злочинці» та «злочинці»¹⁶⁸. Проте сучасні соціально-політичні реалії дедалі більше примушують суспільство визнати розмивання кордонів між обома категоріями та наповнення цієї «прикордонної смуги» численними новими елементами.

Так, Коен вельми іронічно вказує на розширення соціального контролю над різними групами населення, що надає в умовах сучасного суспільства неабияку цінність: «Старі «девіанти» – повії та збоченці зі старих підручників з кримінології – можуть сміливо виходити зі своїх темних шаф у соціологічне світло, адже їм надано провідні ролі

¹⁶⁶ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 108-109.

¹⁶⁷ Sumner C. 'The Social Nature of Crime and Deviance', in C. Sumner (ed.), *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 22.

¹⁶⁸ Hackler J. *Crime and Canadian Public Policy*. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 51.

взірців у драматичній драмі соціальної дійсності у боротьбі проти соціального контролю¹⁶⁹.

Між тим на ці взірці «дивляться» «нові девіанти», до яких, за визначенням видатного американського соціолога Ірвінга Гоффмана, відносяться «проститутки, наркомани, правопорушники, злочинці, джазові музиканти, богема, цигани, бродяги, люди шоу-бізнеса, азартні гравці, мешканці пляжів, гомосексуалісти та бідні жителі міст»¹⁷⁰. Ці люди, наголошує Гоффман, вважаються причетними до якогось колективного заперечення суспільного ладу. Вони сприймаються як такі, що не використовують традиційні можливості для соціального просування по різних затверджених злітно-посадкових смугах суспільства: «Вони виявляють відкрити неповагу до кращих [свого суспільства]. Їм не вистачає благочестя. Вони вказують на провали у мотиваційних схемах суспільства»¹⁷¹.

Крім того, до «нових девіантів» за іронічним, але більш ніж слушним визначенням норвезького кримінолога Матті Лайне відносяться «жінки, які обрали професійну кар'єру, демократи, безвідповідальні водії, атеїсти, віруючі, жителі передмість, гравці у карти, бородаті чоловіки, художники, пацифісти, лицеміри, хіпі, розмальовані косметикою дівчата, президент країни, консерватори, противники расової сегрегації, керівники, розлучене подружжя, мотоциклісти, всезнаючі професори, американці»¹⁷². Причому цей жарт є умовним, адже він віддзеркалює тенденцію бурхливого зростання у заможних суспільствах на Заході девіантних або делінквентних субкультур (особливо у період 1955 – 1975 років), що актуалізувало соціокультурне уявлення про зв'язок між «поганою компанією», «поганою поведінкою» та «злочинною поведінкою».

Відповідно, будь-яке посягання на будь-яке «нестандартне» дозволяє записати до кола девіантів як саму особу, яка посягає, так і особу, яка є об'єктом посягання.

Так, наприклад, формальне визнання у країнах Європи більших прав та можливостей за представниками ЛГБТ-спільноти автоматично призводить до віднесення до кола девіантів будь-яких активістів, які у будь-яких формах висловлюють або демонструють негативне ставлення до ЛГБТ-спільноти. Проте й водночас самі представники ЛГБТ-спільноти для більшості населення країн Європи (і не лише Східної Європи) самі не позбавилися тавра девіантів та становлять, як на

¹⁶⁹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd, 1985 325 p., P. 5.

¹⁷⁰ Goffman E. Stigma. Harmondsworth: Penguin, 1968. P. 170.

¹⁷¹ Goffman E. Stigma. Harmondsworth: Penguin, 1968. P. 170.

¹⁷² Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с., С. 11.

думку більшості населення, ідеологічну загрозу «традиційним сімейним цінностям».

Так само, представники екологічних рухів, які проводять радикальні екологічні акції, можуть вважатися девіантами (та навіть за певних умов стають «злочинцями»), проте, з іншого боку, особи, проти яких спрямовані такі екологічні акції, також нерідко потрапляють до кола девіантів лише в силу того, що вони виступають проти захисту навколишнього середовища і, як наслідок, отримують стигму «ворогів «зеленого» майбутнього планети». Так, після погрозливого погляду екоактивістки Грети Тунберг на Президента США Дональда Трампа у приміщенні ООН останній для усіх прибічників екологічних рухів одразу ж став девіантом номер один у цілому світі.

Щодо сфери цивільної юстиції, як приклад можна навести суттєве посилення соціального контролю за платниками аліментів, або, краще сказати, за особами, які ухиляються від сплати аліментів. Так, в Україні за останні роки було ухвалено низку законів, а головне проведено масштабну всеосяжну інформаційну кампанію на телебаченні та в усіх соціальних мережах, спрямовану на максимальне таврування зазначених осіб. Обсяг та ступінь стигматизації «аліментників» створили враження, що саме «аліментники» є головною девіантною групою в українському суспільстві, де начебто випадково зникли усі інші види девіантної поведінки. Важливим аспектом є не стільки інформаційна кампанія, стільки суворі санкції до «аліментників», до яких за несплату аліментів застосовуються кримінальні за своєї природою санкції у вигляді заборони у праві на виїзд за кордон, заборони керування автомобілем, заборони користування вогнепальною мисливською, пневматичною й охолощеною зброєю та заборони полювати¹⁷³. За даними Міністерства юстиції України з початку дії законодавчих нововведень на кінець 2019 року винесено: 122607 постанов про встановлення тимчасового обмеження боржника у праві виїзду за межі України, 123038 постанов – про встановлення тимчасового обмеження у праві керувати транспортними засобами, 123082 постанов – про обмеження у праві користування зброєю, 123081 постанов – у праві полювання¹⁷⁴. Проте у контексті нашого дослідження постає питання про створення фактично на рівному місці *нових груп девіантів*, які суворо караються державою, та поміщення таких девіантів до додаткових суворих соціально-контрольних пристроїв, яка мають явно каральну природу.

¹⁷³ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 6-7, ст. 40.

¹⁷⁴ Полювання на аліментників. Мін'юст оприлюднив статистику за 2019 рік. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/polyuvannya-na-alimentnikov-minyust-oprilyudniv-statistiku-za-2019-rik-657531.html> (10.03.2020)

Щодо системи кримінальної юстиції як класичної сфери соціального контролю, то іншим прикладом, який доводить теорію *дроблення класів девіантів*, є сучасна кампанія щодо профілактики сімейного насильства.

У жодному разі не можна применшувати проблематику сімейного насильства, адже поширеність та летальність сімейного насильства у багатьох країнах є значно більшою, ніж просто насильство¹⁷⁵. Так, 1991 року, наприклад, у Канаді 34 % усіх умисних вбивств було вчинено членами сімей, 53 % вбивств було вчинено знайомими, і лише 13 % вбивств було вчинено незнайомцями¹⁷⁶. Американське дослідження Марвіна Вольфганга (1958) продемонструвало, що у 65 % випадків між вбивцею та жертвою існували тісні стосунки, з яких 25 % припадало на сімейні стосунки¹⁷⁷.

Проте вітчизняна кампанія щодо профілактики сімейного насильства претендує на те, щоб називатися саме *пропагандистською*. Як наслідок, замість однієї «особи, яка вчиняє сімейне насильство», на додаток виникли «кривдники» й навіть «діти-кривдники». Дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству наразі поширюється на будь-яких родичів або інших осіб, включаючи наречених. Причому «насильство» – це не лише фізичне або статеве насильство, проте й широкий, а головне *абстрактний та детально не визначений* спектр заборонених дій, що включає десятки форм – від заборони навчатися до примушування до праці. Психологічне насильство – це також *невизначений* спектр дій¹⁷⁸.

Отже, внаслідок формального закріплення десятків нових форм девіації, відповідно, з'явилися десятки нових класів, типів та видів девіантів.

Так, 2017 року в Україні поліція зареєструвала майже 111 тисяч звернень із повідомленнями про вчинені злочини та інші події, пов'язані з домашнім насильством, 1,4 тис. – від дітей. За результатами цих звернень було складено 81 тис. протоколів про адміністративне правопорушення і відкрито близько 900 кримінальних проваджень.

За даними поліції за 2018 рік, кількість звернень із повідомленнями про домашнє насильство перевищила 115 тис., із них 1,4 тис. – від дітей. Складено 99,5 тис. протоколів про адміністративні правопорушення¹⁷⁹.

¹⁷⁵ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 285.

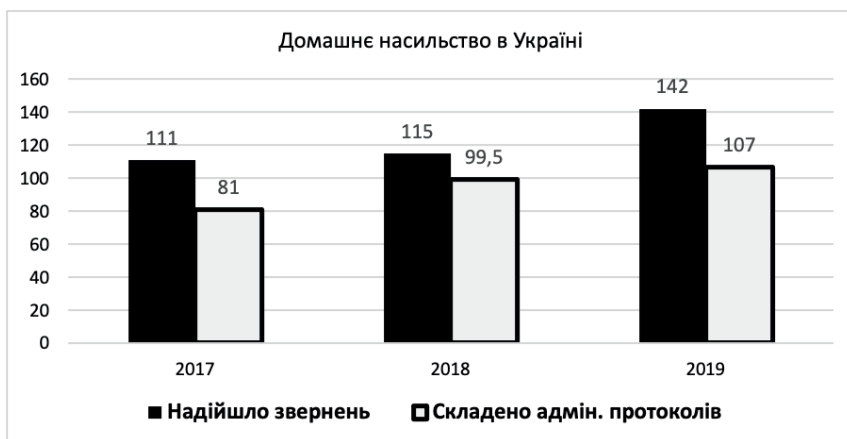
¹⁷⁶ Wright C. Homicide in Canada, 1991. *Juristat*. Ottawa: Canadian Centre for Justice Statistics, 1992. 12(18).

¹⁷⁷ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс»–«Универс», 1994. 505 с., С. 25.

¹⁷⁸ Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 5, ст. 35.

¹⁷⁹ За домашнє насильство – за грати: Як в Україні та світі борються зі знушенням у родині. URL: https://zik.ua/news/2019/11/22/za_domashnie_nasylstvo__za_hraty_yak_v_ukraini_ta_sviti_boriatsia_zi_znushchanniam_u_rodyni_946146 (01.04.2020)

Відповідно до звіту Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році, упродовж 2019 року у поліції було зареєстровано 142 тис. заяв про вчинення домашнього насильства, з них більше 2 тис. – від дітей. Упродовж 2019 року було складено 107 тис. адміністративних протоколів та розслідувано більше 2 тис. злочинів, скоєних у сімейному середовищі. Нині на обліку перебувають понад 70 тис. сімейних кривдників¹⁸⁰.

Отже, станом на початок 2020 року українське суспільство на фоні існування 55 тис. ув'язнених та 57 тис. клієнтів пробації виявило у своєму політичному тілі додатково ще 70 тис. небезпечних насильницьких девіантів (167 на 100 тис. населення). Іншими словами, раптово виявилось, що приблизно на кожні 250 – 300 українських сімей припадає один сімейний кривдник. Невже після цієї статистики не можна вголос говорити про більш ніж реальну загрозу для українського суспільства?

Іншим прикладом зі сфери кримінальної юстиції може служити таке.

Так, дедалі більша популярність концепції динамічної безпеки, за провадження *self-management* у в'язницях та обов'язкове включення клієнтів пробації до здійснення оцінки ризиків цих же клієнтів вказують на появу вельми цікавого феномену для аналізу сучасної модуляції соціального контролю, адже об'єкт контролю набуває *подвійної природи*. З одного боку, він залишається об'єктом контролю, проте водночас він набуває дуалістичний статус, який частково робить з нього квазісуб'єкта контролю. З формально-класичного погляду – це

¹⁸⁰ Звіт Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році. URL: www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-npu-2019.pdf

начебто «*прояв гуманізації*», а також «надання процесу виконання покарань більшої гуманності та індивідуальності». Проте з погляду ревізіоністського підходу такі ініціативи можна розглядати не інакше як поширення більш тонкого та проникливого, майже непомітного контролю. Добровільна, непримусова, м'яка участь об'єкта контролю у процедурі класифікації – що може бути краще для системи соціального контролю? Водночас відмова об'єкта контролю (клієнта пробації) добровільно «*впасти*» у ці додаткові тонкі й завуальовані мережі автоматично призводить до нового, додаткового *таврування* вже й так таврованого девіанта як такого, який своєю відмовою бути ще більше контрольованим демонструє «явно нерозумний цинізм до виказаної йому високої довіри з боку держави», а відтак – «явну більшу небезпеку» для системи соціального контролю, як порівняти з тими, хто «добровільно» – більш глибоко – занурився до таких мереж.

Можна навести приголомшливий приклад британського досвіду дроблення класів девіантів та, як наслідок, збільшення кількості девіантів.

Так, упродовж більшої частини XX століття різні уряди Сполученого Королівства фактично кожні 5 років ініціювали новий великий закон у сфері кримінального судочинства. За період 1997 – 2007 років англійський уряд розробив 23 таких закони, якими створив 3 тис. нових складів злочинів, майже половина з яких передбачала покарання у вигляді позбавлення волі¹⁸¹. Одним з таких прикладів є *Education Act 1996*, який встановлював новий склад злочину – нездатність батьків забезпечити явку учня до школи: «*If a child of compulsory school age who is a registered pupil at a school fails to attend regularly at the school, his parent is guilty of an offence*»¹⁸². Покарання за такий злочин передбачено у вигляді штрафу, позбавлення волі до 3 місяців або поєднання штрафу з ув'язненням. У 2014 році 16,4 тис. батьків в Англії були притягнуті до кримінальної відповідальності за те, що вони не забезпечили явку своїх дітей до школи. У 2013 році за такий злочин було ув'язнено 7 батьків, у 2014 – 18 батьків¹⁸³. За порушення цього закону 155 місцевих органи влади Англії та Уельсу упродовж 2015 – 2018 років застосували майже 400 тис. штрафних санкцій, забезпечивши надходження до бюджету 2,4 млн. фунтів стерлінгів¹⁸⁴.

Приклади розширення мережі соціального контролю та розширення переліку девіантів у XXI столітті може сягати форм, які, на пер-

¹⁸¹ Coyle A. «Worldwide Problem. The Roots of Mass Incarceration», in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M. Mauer and K. Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p., P. 36.

¹⁸² Education Act 1996. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/56/section/444

¹⁸³ More parents in England prosecuted for taking children out of school. *The Guardian*, Wed 12 Aug 2015

¹⁸⁴ Parents fined £24m for children's truancy and term time holidays. URL: www.bbc.com/news/uk-england-4325449

ший погляд, можуть здаватися комічними. Проте при більш уважному аналізі такі приклади лише додатково доводять теорію *net widening* для особливостей російського суспільства XXI століття.

Так, у 2018 році Російська православна церква оголосила про розробку *Всеросійського єдиного реєстру атеїстів*, який буде містити відомості про осіб, які сповідують язичницькі культи або тих, хто дотримується радикального атеїзму¹⁸⁵. На цьому прикладі можна відстежити додаткову співпрацю між церквою та державою у сфері розповсюдження мереж соціального контролю та формування додаткових списків девіантів для ще більшого відстеження відповідних осіб в інших соціально-контрольних мережах.

Отже, у XXI столітті соціальний контроль має явні ознаки *біфуркації*.

Так, ми можемо спостерігати дуалістичний процес, коли заклики щодо посилення прав людини, яким з минулого століття не приділялося уваги, заклики щодо дотримання кордонів особистого простору та інші вимоги «боронити свободу» існують паралельно з розвитком нових, більш технологічних, більш гнучких та більш непомітних форм захоплення цієї свободи.

Причому держава, легко дозволяючи собі проникнення до особистого життя людини, вельми нервово реагує на будь-які спроби людини проникнути до «особистого життя» держави, не цураючись застосовувати форму реакції, характерну для часів підкорення американського Дикого Заходу, а саме застосування економічних стимулів з яскравим гаслом «*wanted*». Прикладом такої майже середньовічної реакції є офіційне оголошення Державним департаментом США грошової винагороди за надання інформації, яка допоможе заарештувати та притягнути до відповідальності двох громадян України за стверджувану участь у транснаціональній організованій злочинності, зокрема, кіберзлочинності¹⁸⁶.

Тому, на нашу думку, є більш ніж очевидним, що проблематика нової моделі соціального контролю у XXI столітті ще тісніше, аніж раніше, пов'язана з категорією свободи. Як слушно наголосив німецький дослідник П.-А. Альбрехт, «через проголошення свободи вже більше не виграються вибори. На шляху до перемоги на виборах допомагають лише обіцянки створити небезпечну державу»¹⁸⁷. Відтак П.-А. Альбрехт підсумовує: «Після подій 11 вересня 2001 року говорити про

¹⁸⁵ РПЦ создаст Всероссийский единый реестр атеистов и язычников. URL: <https://panorama.pub/5141-rpts-sozdast-vserossijskij-reestr.html> (01.03.2019)

¹⁸⁶ Держдеп США оголосив винагороду по 1 млн доларів за двох українських хакерів. URL: www.epravda.com.ua/news/2020/07/22/663249

¹⁸⁷ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 15.

свободу стає ностальгічним заняттям»¹⁸⁸. Хоча, з іншого боку, про яку ностальгію може йти мова, якщо ще у XVIII столітті сам Чезаре Беккарія, розмірковуючи про походження покарань, наголошував, що люди, «втомившись радуватися свободі, позбавленої користі, міцність якої ніхто не гарантував, віддали її частину, щоб користуватися нею спільно, спокійно та безпечно»¹⁸⁹.

Еріх Фромм слушно підкреслив, що спільною рисою нацизму, фашизму та сталінізму було те, що вони запропонували новому індивіду новий притулок та безпеку. Людині дають відчутти себе безпорадною та несуттєвою, її привчають переносити усі сили на вождя, державу, «вітчизну», яким вона має підкорятися та яких вона має обожнювати. Вона біжить від свободи до нового ідолопоклонства¹⁹⁰. Невипадково Альбрехт наголошує, що контрідія тотальної безпеки містить загрозу основам свободи¹⁹¹. Фромм висловлюється більш категорично: «Бажання абсолютної безпеки, як вчить нас європейський досвід, завершується державним тероризмом»¹⁹².

Якщо Фуко та Коен піддали аналізу категорію «пунітивного міста», підкреслюючи, що суспільство ХХ століття перетворилося на карцерне суспільство, то ХХІ століття надає приклад природньої реакції *homo sapiens* щодо повернення втраченої свободи, яка у новому тисячолітті виявилася остаточно переплетеною з намаганням створити навколо себе *максимально безпечний простір* – як буквальный (територіальний), так і віртуальний (інформаційний). Водночас краще сказати, що йдеться навіть не про безпековий, а саме «зручний» простір, де потрібно враховувати культуру споживання.

Як наслідок, ми говоримо не лише про те, що суспільство перетворилося на дуже дивну форму *закамуфльованої несвободи* з нечіткими, розмитими кордонами. Більше того, як іронічно підкреслює П.-А. Альбрехт, свобода стала передбачати *безпеку*¹⁹³.

Британській соціолог Ентоні Гідденс вказує на те, що «як одну з ілюстрацій [убезпечення суспільства] можна вважати фізичне виключення деяких категорій людей з громадських місць у намаганні знизити злочинність та [усунути] ризики злочинів. Як реакція на почуття незахищеності серед населення в цілому, такі публічні місця як біблі-

¹⁸⁸ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 14.

¹⁸⁹ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 13.

¹⁹⁰ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 316.

¹⁹¹ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 14.

¹⁹² Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 16.

¹⁹³ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 16.

отеки, парки й навіть вуличні перехрестя все більше перетворюються на «мильні бульбашки безпеки»¹⁹⁴.

Гадаємо, що таких маленьких «островів безпеки» для сучасного суспільства явно замало: з «низу» суспільства такої закамуюльованої невольності у ХХІ столітті час від часу з'являються «бульбашки» «безпечної» «споживацької» свободи, які піднімаються на поверхню, керуючись природнім імпульсом, та, як наслідок, створюють набагато більші «безпечні території» – «гетто свободи», «міські села», «міські форти» або «захисні простори міста».

Так звана екологічна кримінологія (*environmental criminology*) заявила про себе ще у 1970-х роках. На відміну від юристів з їхнім фокусом на формальних дефініціях і на відміну від психологів з їхнім фокусом на внутрішньому світові злочинця та жертви, екологічна кримінологія та відповідні напрямки публічної політики були спрямовані на здійснення соціального контролю через дослідження місця та часу вчинення злочинів та девіантних дій (*place management*). Зазначені погляди були покладені в основу реорганізації системи охорони порядку. Її ядром стала стратегія управління ризиками та створення зон локального порядку з використанням технічного контролю, архітектурних засобів контролю та соціально-просторової ексклюзії¹⁹⁵.

Одним з таких напрямків, який концентрувався на соціальному контролі через *environmental design* був Оскар Ньюмен, який один з перших запровадив категорію *defensible space*, яка посідає важливе місце для цілей нашого дослідження¹⁹⁶. Так, «екологічне» запобігання злочинності: 1) спрямоване на запобігання злочинам конкретного типу; 2) здійснює вплив на середовище, в якому зазвичай вчиняються такі злочини; 3) забезпечує перманентність або регулярність такого впливу. Зазначені заходи мають, врешті-решт, витіснити злочинність до інших місць¹⁹⁷.

Кримінологічний аспект проблеми «екологічного» витіснення злочинності полягає у самій назві, оскільки злочинність не зменшується, а лише вимушено «виштовхується» до інших місць¹⁹⁸. Іншими словами, девіанти спрямовують свій потенціал, користуючись термінологією Зігмунта Баумана, з «*туристів*» на «*бродяг*», оскільки концентрація, наприклад, камер відеоспостереження у місцях проживання/

¹⁹⁴ Гидденс Э. Социология. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. Москва: Едиториал УРСС, 2005. 632 с., С. 195.

¹⁹⁵ Обрывалина О. Концепции социального контроля в американской социологии XX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия социальные науки*, 2013. 4(32). С. 68-75.

¹⁹⁶ Newman O. Architectural Design for Crime Prevention. Washington, D.C.: U.S Government Printing, 1973.

¹⁹⁷ Clarke R., Mayhew P. Designing Out Crime. London: HMSO, 1980.

¹⁹⁸ McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 314-315.

перебування «туристів» є значно більшою, аніж в районах проживання «бродяг».

Політичний аспект проблематики полягає у тому, що, з одного боку, постіндустріальне «*перекроювання простору*» відповідає цілям будь-якої політики соціального контролю, адже численні кримінологічні дослідження довели, що більшість професійних злочинців мають свою територію, ознайомленість з якою надає стимул вчиняти відповідні злочинні дії («*awareness space*»). Відтак перекроювання простору відповідає просоціальному розумінню соціального контролю¹⁹⁹. Проте водночас внаслідок такого перекроювання політичні еліти знову «знімають вершки» внаслідок того, що одночасно з витисненням злочинності та девіантності до певних районів вони здійснюють ще більше розподіл суспільства на «туристів» і «бродяг».

Особливої актуальності екологічна кримінологія набуває сьогодні у світлі оновленої політики соціального контролю, адже політичні еліти постіндустріального суспільства отримали безліч нових способів тримати *homo urbanus* під своєю владою, причому головним «опудалом» для *homo urbanus* XXI століття стала «*небезпека споживацького дискомфорту*», внаслідок якої *homo urbanus* буде позбавлений нових гаджетів, цікавих видовищ, комфортних торгівельно-розважальних центрів, затишних кав'ярень, смачних бургерів, сучасного комп'ютерного забезпечення (хоча, звичайно, базові цінності значною мірою повернулися через пандемію коронавірусу). Невипадково вчені вказують, що «саме культура споживання зараз є найбільш характерною рисою передових західних суспільств»²⁰⁰. Як наголошує Кейт Хейворд, «переважна більшість людей на Заході зараз живуть у світі, де їх повсякденне існування більшою чи меншою мірою обумовлене тріадою реклами, маркетингу, стилізації соціального життя та масового споживання»²⁰¹.

Ринок – це головний двигун сучасного політичного дискурсу. Тому саме культура масового споживання у суспільстві XXI століття – це один з найбільших криміногенних чинників та водночас один з найбільш вагомих факторів, що обумовлюють сутність та форми соціального контролю. Якщо у XIX столітті ув'язнений вважався позбавленим «всього», якщо він не мав Біблії, води, їжі та священника, то сьогодні ув'язнений позбавлений «всього», якщо він не має ігрової приставки, кольорових олівців та доступу до Інтернету.

¹⁹⁹ Hackler J. *Crime and Canadian Public Policy*. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 226.

²⁰⁰ Hayward K. 'Consumer Culture and Crime in Late Modernity', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 143.

²⁰¹ Hayward K. 'Consumer Culture and Crime in Late Modernity', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 144.

Сьогодні, якщо *homo urbanus* хоче бути «вільним», він має бути «убезпеченим», але водночас він також хоче бути позбавленим, коли йому зручно, відчуття належності до цього ж суспільства. Водночас *homo urbanus* навіть не хоче – він палко бажає – платити будь-які гроші за споживацьку безпеку, ще більше стимулюючи систему соціального контролю розкидати свої інформаційно-технологічні тенети.

Зігмунт Бауман слушно звертає увагу на одну важливу рису суспільства Постмодерну, повторювану з майже незмінною регулярністю: підозрілість по відношенню до інших, нетерпимість до відмінностей, неприязнь до чужинців, вимоги, щоб їх «відокремили» або взагалі не допускали до міста, а також істерична, параноїдальна заклопотаність «законністю та порядком» – все це сягає найвищої точки у найбільш стандартизованих, сегрегованих у расовому, етнічному та класовому відношенні, однорідних місцевих спільнотах²⁰².

Йоран Терборн також наголошує, що «легальний вид на проживання на даній території (*rezidentship*) став переважною формою [*соціального*] виключення, а не лише сегментації, яка відділяє чужинців від корінних жителів. Воно набуває все більшого значення, оскільки весь світ в цілому і внутрішні відносини в ньому стають все більш ієрархічними»²⁰³.

Отже, такий собі приклад героя Сильвестра Сталлоне з кінострічки «Рембо. Перша кров», де уся кривава драма стає наслідком імперативу з боку місцевого шерифу: *«Йди звідси. Не тому, що ти поганий. Йди геть лише тому, що ти – чужинець. А чужинців тут не люблять»*. Причому, наголосимо, це лише кінець 1970-х років, а Рембо – білий вільний громадянин серед білих вільних громадян. Що ж тоді можна казати про мегаполіс початку XXI століття, колективне психічне здоров'я якого вже спотворено «хвилями злочинності», «тероризмом», «нелегальними мігрантами» та іншими «жахами» Постмодерну?

Девіантність та злочинність – це природні явища, нормальні показники яких, на обґрунтовану думку Еміля Дюркгейма, є ознакою *здорового* суспільства²⁰⁴. Якщо повністю усунути злочинність в суспільстві, останнє позбавляється соціального прогресу²⁰⁵.

Проте у суспільстві Постмодерну соціокультурні та духовно-моральні завдання стоять далеко *не* на першому місці, у результаті чого в індивідів зникає *почуття спільності*, а за ним – *дух соціальної солідар-*

²⁰² Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 70.

²⁰³ Терборн Й. «Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с., С. 191-240.

²⁰⁴ Taylor I., Walton P., Yong J. The New Criminology; For a Social Theory of Deviance. London – Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p., P. 78.

²⁰⁵ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 64.

ності, що, власне, повністю підпадає під ознаки аномії, про яку писав Дюркгейм: «Суспільство може існувати лише тоді, коли між його членами існує достатня ступінь однорідності»²⁰⁶.

Між тим, відповідно до Роберта Мертона, аномія – це показник за великої концентрації девіантності у соціальних відносинах²⁰⁷. Відтак штучне насичення суспільства новими класами, видами та видами мігрантів, про що зазначалося вище, є дійсно великою політичною та соціальною проблемою ХХІ століття.

Для суспільства Постмодерну головним є навіть не перебування на першому місці соціокультурних та духовно-моральних завдань. Йдеться про те, що сучасне глобалізоване «єднання через різноманіття» засновано саме на *різноманітті*. Між тим, відповідно до Дюркгейма, запорука сталого соціального розвитку – це наявність єдиної культури та єдиних цінностей²⁰⁸. На думку американського соціолога Т. Хірші, гарантом соціальної єдності виступають «соціальні обручі» (*social bonds*), що з'єднують індивідів між собою і дозволяють зберігати певні колективні інтереси. Чотири види «соціальних обручів», які водночас є формами соціального контролю, – це прихильність (*attachment*), зобов'язання (*commitment*), залучення (*involvement*) та переконання (*belief*)²⁰⁹.

Відповідно, різке та глибоке змішування різних культур – передумова збільшення проявів девіантної поведінки. Тому не випадково Бауман, аналізуючи сутність соціального контролю суспільства Постмодерну, наголошує: «Нічого дивного: у подібних спільнотах відсутнє почуття спільності»²¹⁰.

Як приклад можна навести проблему, яка до цього часу викликає дискусії, а саме збільшення рівня злочинності у Німеччині внаслідок збільшення мігрантів та біженців. Так, 2015 року МВС Німеччини повідомило, що не можна жодним чином пов'язувати збільшення злочинності зі збільшенням кількості мігрантів у німецькому суспільстві, адже лише 1 % сексуальних злочинів вчиняються мігрантами²¹¹. Проте вже 2016 року статистичні дані засвідчили, що аналогічний показник збільшився до 9,1 %, причому кількість злочинів «місцевих» *sex offenders* залишилася на тому ж рівні²¹².

²⁰⁶ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. 352 с.

²⁰⁷ Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с., С. 136.

²⁰⁸ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 57.

²⁰⁹ Обрывалина О. Концепции социального контроля в американской социологии XX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия социальные науки*, 2013. 4(32). С. 68-75.

²¹⁰ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 70.

²¹¹ Report: refugees have not increased crime rate in Germany. URL: www.dw.com/en/report-refugees-have-not-increased-crime-rate-in-germany/a-18848890 (05.03.2020)

²¹² Is There Truth To Refugee Rape Reports? URL: www.spiegel.de/international/germany/is-there-truth-to-refugee-sex-offense-reports-a-1186734.html (05.03.2020)

Кількість <i>sex offences</i> у Німеччині, вчинених при- наймні за участі одного мігранта ¹	Загальна кількість	Відсоток
2012	36001	1,8 %
2013	37193	1,6 %
2014	36864	2,6 %
2015	36532	4,6 %
2016	37442	9,1 %

У 2017 році у Німеччині шукачі притулку представляли вже 2 % населення та 15,9 % усіх підозрюваних у вчиненні *sex offences*²¹³.

Не беручись глибоко аналізувати стан та динаміку показників злочинності у Німеччині, наголосимо, що ця проблема перестала бути правовою та кримінологічною, набувши рис проблеми *політичної*. Прибуття до Німеччини приблизно 1,3 млн біженців та шукачів притулку створило вельми контroversивну політичну проблему для Німеччини (і особливо для Східної Німеччини). Демонстрації проти німецької міграційної політики мають місце постійно, у яких беруть участь неонацистські рухи та представники широкого руху «*Patriot Europeans against the Islamization of the West*»²¹⁴. Це, безумовно, підвищує соціальну нестабільність та політичний розкол у суспільстві з усіма наслідками незалежно від реальності чи надуманості загроз з боку мігрантів²¹⁵.

Відгородивши своє *punitive city* від решти світу, проте відчувши брак свободи та водночас перебуваючи у стані безпекової істерії, *homo urbanus* починають створювати не менш «каральні райони» у межах міст, на чому фокусує увагу Бауман: «Еліти самі обрали ізоляцію. Еліти платять за ізоляцію охоче й щедро. Решта населення «відсікається» насильно і змушена платити високу культурну, психологічну і політичну ціну за свою [вимушену] ізоляцію. Ті, хто не здатні зробити відокремлене існування предметом *вільного вибору* та сплатити вартість своєї безпеки, стають жертвами сучасного еквівалента «обгородження» періоду пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. Їх просто залишають «за парканом», не питаючи згоди, та забороняють доступ до ще учора доступних «загальних» місць»²¹⁶.

Вельми яскравим прикладом такого стану справ є кінострічка «13 район» (*Banlieue 13*), де наочно представлено те, що поки ще бага-

²¹³ Reality Check: Are migrants driving crime in Germany? www.bbc.com/news/world-europe-45419466 (05.03.2020)

²¹⁴ Anti-Islam movement PEGIDA stages protests across Europe. URL: www.reuters.com/article/us-europe-migrants-protests-germany-idUSKCN0VF0P4

²¹⁵ Germany 2020 Crime & Safety Report. URL: www.osac.gov/Country/Germany/Content/Detail/Report/95bc42e9-5963-4527-bb9f-190c6e74db60 (05.03.2020)

²¹⁶ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 36.

тьма сприймається як фантастика. Між тим, ця кінострічка є нічним іншим як яскравим прикладом політики екологічного стримування злочинності у суспільстві Постмодерну. Так, за сценарієм, у Парижі 2010-го року через неконтрольований розгул злочинності найбільш небезпечні райони французької столиці перетворені на закриті зони та відгороджені від благополучних кварталів високим бетонним муром. За ним – зовсім інше життя, де девіація та злочинність стає абсолютною нормою (і навпаки): тут відкрито й безкарно процвітає наркобізнес й торгівля зброєю, тут навіть діти не виходять з будинку без зброї, не працюють школи й медичні заклади, поліція захищає лише себе або ж, навпаки, сама поліція становить окрему форму організованої злочинності. Найбільш іронічним є те, що ця кінострічка – про події 2010 року. Між тим почалася третя декада століття. Безумовно, це – політична *напівфантастика*. Проте, з іншого боку, це – політична *напівреальність*.

У цьому контексті дуже важливою нами вважається думка Роберта Парка, що, оскільки саме в місті виникла політична проблема (тобто проблема соціального контролю), то саме в місті її потрібно вивчати²¹⁷. Відтак проблема сучасного міста як тотального середовища заслуговує на окрему увагу в контексті дослідження політики соціального контролю, так само, як і політичних процесів, що мають місце в сучасних містах.

Бауман слушно зауважує: «Сьогодні страхи, типово «міські страхи», на відміну від тих, що привели колись до виникнення міст, зосереджені навколо «внутрішнього ворога». Подібний страх породжує занепокоєння не тільки цілісністю й неприступністю всього міста – як колективної власності і колективної гарантії безпеки кожного – скільки ізоляцією і зміцненням власного житла всередині міста. Мури, які колись оточували місто, тепер хрест-навхрест зорали територію міста в усіх напрямках. Кwartали із системами спостереження, ретельно контрольовані громадські місця з обмеженим доступом, озброєні до зубів охоронці біля воріт і дверей з дистанційним керуванням – все це сьогодні направлено проти «небажаних» співгромадян, а не іноземних військ, розбійників, грабіжників та інших невідомих небезпек, що підстерігають вас за міськими брамами»²¹⁸.

У цьому контексті на велику увагу заслуговує категорія «*gated community*», яка відносно нещодавно увійшла до наукового обігу західної політичної науки та соціології («*condomínio fechado*» у Бразилії, «*barrios privados*» в Аргентині, «*security villages*» у Південній Африці).

²¹⁷ Парк Р. «Город как социальная лаборатория», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф.Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с., С. 30-45.

²¹⁸ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 72.

Так, *gated community* означає будь-який тип будинку або району, який має контрольований доступ, куди мешканці або відвідувачі можуть потрапити виключно через контрольовані місця (охоронні будки з працівниками служби безпеки, автоматичні ворота, камери відеоспостереження тощо). Більшість *gated communities* мають яскраву назву та чітке географічне визначення, позначене бар'єрами та воротами, що контролюють доступ до них.

В Україні більшість сучасних багатоквартирних будинків або ко-теджних містечок – це віддалене нагадування *gated community*. Проте *gated communities* західного (і не тільки) світу – це не просто огорожена та безпечна територія, насичена камерами відеоспостереження, датчиками руху та охоронцями. Це водночас і окремі школи, лікарні, магазини, торгівельні центри, кав'ярні, ресторани, спортзали та клуби, доступ «бродягам» до яких є обмеженим. Більше того, існують виключно «свої» *gated* пожежні та поліцейські дільниці – виключно для обслуговування конкретного *gated community*²¹⁹. *Gated communities* – приклад раціонального та цілеспрямованого перекроювання простору, що характеризує тотальні інституції: «місто жителів» *versus* «міста стін». Відтак на прикладі *gated communities* начебто вільне суспільство набуває ще більших ознак в'язниці та ставить на порядку денному питання щодо концентрації свободи як для «туристів» від «бродяг», так і для «бродяг» окремо – самих по собі.

Звичайно, слушно наголошує Ганс Шнайдер, система забудови міст не є безпосередньою причиною злочинності. Проте водночас саме забудова сприяє тим настроям в суспільстві, які призведуть до розпаду територіальної громади і, як наслідок, до втрати неформального контролю²²⁰.

Сучасне місто є *карцерним* не лише тому, що воно пронизано вертикальними й горизонтальними зв'язками інформаційно-технологічного соціального контролю. Карцерність – це не лише зовнішня характеристика сучасного соціуму, проте й характеристика *внутрішньо-психологічна*. У сучасному мегаполісі, як слушно зазначає Бауман, головною стратегією виживання стала не спільність (згадаємо Дюркгейма та Мертона), а ізоляція й відокремлення від інших: «Питання про те, чи подобається вам ваш сусід чи ні, не є більше актуальним. Тримайтеся від сусідів подалі, і ви не зіткнетеся з цією дилемою та з необхідністю вибору: вам просто не трапиться нагода обирати між любов'ю та ненавистю»²²¹.

²¹⁹ Shawish A. Evaluating the Impact of Gated Communities on the Physical and Social Fabric of Doha City. URL: www.irbnet.de/daten/iconda/CIB_DC28789.pdf (01.03.2020)

²²⁰ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 202.

²²¹ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 72-73.

Крім того, сучасний соціальний контроль, набувавши ознак *технологічної тотальності*, забуває про свою соціальну спрямованість та стає сферою застосування суто карально-наглядових проєктів та дисциплін. Інакше й бути не може, адже в суспільстві Постмодерну навіть за наявності політичної та особистої волі поліція не може виконувати уявно традиційні для неї функції (у тому числі ті, що пов'язані із вирішенням побутових конфліктів у громадах та медіацією). В індустріальному суспільстві люди менше знають один одного, як і менше знають про власність своїх сусідів.

Невипадково Колін Самнер підкреслює, що однією з головних характеристик соціального розвитку у XX столітті стало «подальше зростання великих міст та збільшення міської міграції, що спричиняє поширення нових хвиль дрібної та організованої злочинності»²²².

Нільс Крісті дотримується наступної думки: «Кількість речей, які можна вкрасти, стає дедалі більше. Так багато всього, що можна забрати, так багато можна випити! Днем занадто мало людей у спальних районах, вночі занадто багато у місцях розваг, караоке та нічних клубах. Люди не знають один одного. Між тим у поліції немає чарівної палички»²²³.

Ганс Шнайдер наступним чином формулює зазначену проблематику: «Суспільство розпадається та розколюється на дрібні частини, індивідуум піддається ізоляції, стає байдужим до життя та досвіду інших, не відчуває будь-яких зобов'язань по відношенню до інших. Життя людини затухає у безцільному й безпредметному *Ніщо*. Міста перетворюються на цитаделі самотності»²²⁴.

Анрі Лефевр підкреслює: «"Приватне" життя зникає в потоці шумів та поверхневої інформації»²²⁵.

Зазначену вищу проблему можна додатково зобразити за допомогою змістовних термінів «*high crime society*» (В. Моррісон)²²⁶ або «*risk society*» (У. Бек)²²⁷.

Відповідно до даних ООН, станом на 2018 рік 55 % світового населення проживало у містах, причому станом на 1950 рік лише 30 % світового населення були міськими жителями. Водночас, за прогнозами

²²² Sumner C. 'The Social Nature of Crime and Deviance', in C. Sumner (ed.), *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 30.

²²³ Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с., С. 63.

²²⁴ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 64.

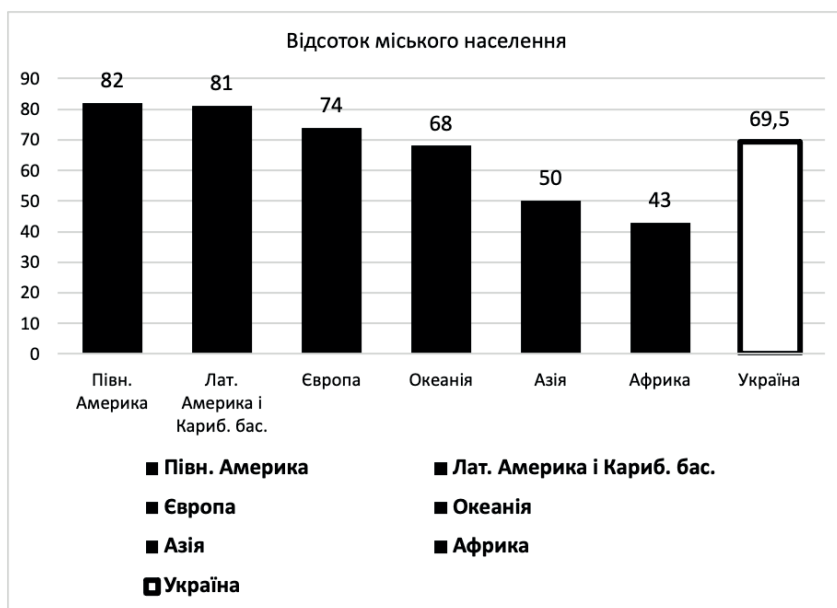
²²⁵ Лефевр А. «Идея для нового урбанизма», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с., С. 147-157.

²²⁶ Morrison W. 'Criminology, Genocide, and Modernity: Remarks on the Companion that Criminology Ignored', in C. Sumner (ed.), *The Blackwell Companions to Sociology*. Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 82.

²²⁷ Beck U. Risk Society. New York: Sage, 1992; Beck U. World Risk Society. London: Polity, 1997.

ООН, 2050 року міське населення збільшиться до 68 %. До найбільш урбанізованих географічних регіонів належать Північна Америка (станом на 2018 рік 82 % проживали у містах), Латинська Америка та Карибський басейн (81 %), Європа (74 %) та Океанія (68 %). Рівень урбанізації в Азії зараз наближається до 50 %. На відміну від них лише 43 % населення Африки проживає у містах²²⁸.

В Україні станом на 01 січня 2020 року міське населення становило 69,5 % від загальної кількості населення²²⁹.

Як наслідок, ресурси поліції мобілізуються здебільшого у серйозних випадках насильства, залишаючи «чесних платників податків» наодинці зі справжніми девіантами та злочинцями.

Внаслідок такої політики соціального контролю у сучасному інформаційно-технологічному суспільстві поступово зникають вельми тонкі й маже невидимі, але безмежно важливі з'єднувальні ланки між членами суспільства (згадані вище *social bonds*), і на заміну великої множинності конкретних *local communities* приходить одне *global technological society*. Між тим саме для *local communities* характерним є *reintegrative shaming*, що є головним засобом м'якого, дійсно виховно-

²²⁸ World Urbanization Prospects. The 2018 Revision. New York: United Nation, Department of Social and Economic Affairs. 2019. 126 p.

²²⁹ Населення України за 2019 рік: демографічний щорічник. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 181 с.

го й превентивного соціального контролю та *природнього* запобігання девіантній та злочинній поведінці, де публічний осуд ненормативної поведінки з подальшим прощенням девіанта поєднується з подальшим поверненням девіанта до громади як повноправного її члена.

Проте у сучасному глобалізованому суспільстві можновладні політичні актори перманентно ретранслюють «чесним платникам податків», що замість застарілого та архаїчного *reintegrative shaming* їм пропонується щось набагато краще – начебто вкрай ефективний всеосяжний інформаційно-технологічний контроль за «бродягами», які несуть «великі загрози» «чесним платникам податків», що водночас не виключає старанного декларування публічної політики на підтримку ресторативної юстиції та відновного правосуддя.

Сучасна політична машина, передусім, виконує функцію диверсифікації соціальних підгруп²³⁰. Тому єдине, що має зробити «чесний платник податків» – це занурити себе до стану убезпеченої комфортної індивідуалізованої ізоляції від «*небезпечних чужинців*», забуваючи про те, що ізоляція представників певних соціальних груп, затаврованих стигмою «хижаків» або «підозрілих», призводить до посилення пунітивної складової політики соціального контролю та збільшення *кількості* девіантів – разом зі збільшенням *класів* девіантів.

Сучасним політичним елітам (у тому числі приватним акторам, які змагаються з державою за владу – у тому числі на транснаціональному рівні) навіть не потрібно витрачати час, гроші, інформаційну пам'ять та інші ресурси на неквапливе занурення суспільства до більш тонких мереж інформаційно-технологічного соціального контролю. *Ното urbanus* сам, за власний кошт і за власною ініціативою зробить все, щоб відчувати себе «убезпеченим» проти «таємних чужинців», «небезпечних бродяг», «підступних збоченців», «агресивних статевих хижаків», «девіантів» або «осіб, які посягають на традиційні сімейні цінності». Достатньо лише запустити чергову хвилю *moral panic* щодо чергових *folk devils* – щодо «розгулу злочинності», «стрімкого поширення девіації» або «появи нових загроз нашим традиційним цінностям» взагалі або у певній сфері, адже «злочинність» і так посідає перше місце на шпальтах газет, і у першу чергу через те, що цей «*товар*» продається найкраще за все.

Тому Джемі Беннет слушно наголошує, що «в основі популярної культури перебуває її захоплення «злочинністю» та реакцією на «злочинність». Ця тенденція має серйозний вплив на суспільство: спрощуючи розуміння злочинності до рівня *банальності* та висвітлюючи новини у *сенсаційному контексті* у відриві від реальності, безпідставно посилюючи страх, засоби масової інформації служать інтересам

²³⁰ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 307.

потужних політичних або економічних груп та закріплюють *консервативний* або навіть *регресивний* порядок денний у політиці кримінального правосуддя»²³¹. У той же час не варто забувати, що вимоги суспільства «негайно приборкати злочинність за допомогою суворих заходів», яка «вийшла з-під контролю» базується на ірраціональних тезах та уявленнях.

Політичні еліти прекрасно розуміють, що безпека будинку, району або громади – це у першу чергу ініціатива самого будинку, району або громади. У подальшому політичним елітам потрібно, користуючись монопольним правом держави щодо «необхідності розслідування злочинів», «міркуваннями національної безпеки» або з метою «захисту суспільної моралі», лише «зібрати вершки» та вилучити у *homo urbanus* будь-яку необхідну політичним елітам інформацію, накопичену *homo urbanus* його ж зусиллями і за його ж кошт.

Можна навести цікавий приклад з американського досвіду розслідування особливо тяжких злочинів.

У квітні 2018 року в США було заарештовано колишнього офіцера поліції та ветерана ВМС США Джозефа Джеймса Деанжело.

James DeAngelo (відомий як «*Original Night Stalker*») – це американський серійний вбивця з Каліфорнії, насильник і грабіжник, який вбив щонайменше 10 осіб за період з 1979 – 1986 років, піддав сексуальному насильству близько 50 чоловік у Північній Каліфорнії з червня 1976 року до липня 1979 року, а також здійснив понад 100 крадіжок з проникненням до приміщень. Через сплив строків давності у більшості злочинів у серпні 2018 року йому було висунуто обвинувачення всього у 13 спробах викрадення людей.

Проте в контексті нашого дослідження важливим є те, що після багаторічних невдалих спроб поліції вийти на слід злочинця, останній був заарештований лише за допомогою відкритих публічних сайтів генетичної генеалогії, куди кожен міг подати інформацію про себе з метою відшукування своїх родичів та історичного дослідження своїх родинних зв'язків.

На перший погляд, подібний приклад може свідчити не про тотальний технологічний соціальний контроль, а просто про відмінну роботу поліції.

Безумовно, успіх поліції перебуває поза сумнівом.

Проте принцип, що досліджується нами, залишається тим же: 1) розкидування мереж державою та приватними акторами; 2) добровільне занурення до зазначених мереж; 3) добровільне надання людиною своїх персональних даних державі та приватним акторам; 4) накопичення державою добровільно наданих персональних даних

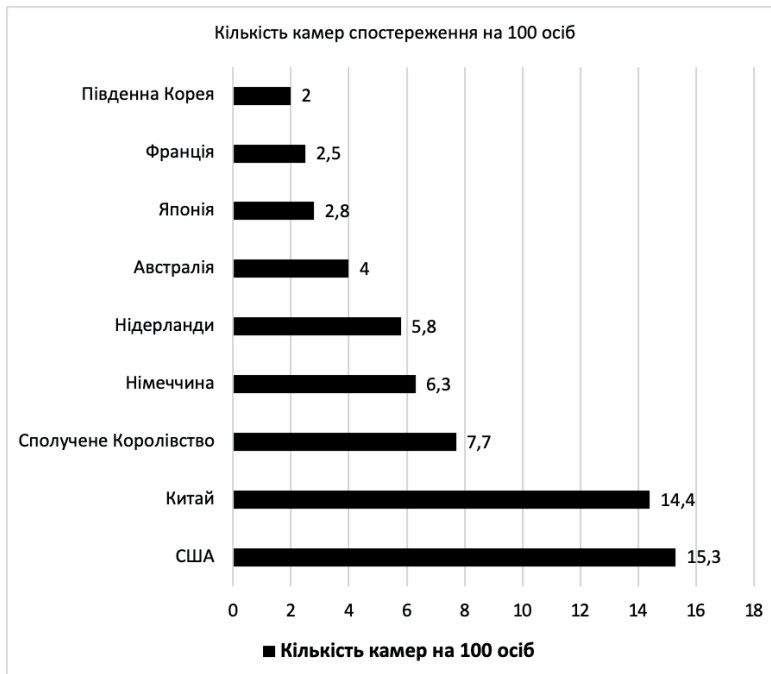
²³¹ Bennett J. 'Undermining the simplicities: the films of Rex Bloomstein', in *Captured by The Media. Prison Discourse in Popular Culture*, P. Mason (ed.), Portland: Willan Publishing, 2006. 240 p., P. 120.

або вилучення таких даних у приватного актора; 5) використання державою добровільно наданих персональних даних проти самого «постачальника» таких даних.

Камери відеоспостереження також є більш ніж яскравим прикладом зазначеного вище та феноменом суспільства Постмодерну, який за своєю кримінологічною природою відноситься до екологічного витиснення злочинності.

Так, сьогодні за ініціативою та за кошт самих «чесних платників податків» начебто «Вільного Міста N» камерами відеоспостереження масово обладнуються вулиці, провулки, сквери, подвір'я, поверхи, ліфти, підвали, де «свобода» сором'язливо виглядає зі спини «убезпечення».

Наразі на кожні 100 осіб у США перебуває 15,3 камер відеоспостереження, у Китаї – 14,4 камер, у Сполученому Королівстві – 7,5 камер, у Німеччині – 6,3 камер, у Нідерландах – 5,8 камер, в Австралії – 4 камери, в Японії – 2,8 камери, у Франції – 2,5 камери, у Південній Кореї – 2 камери²³². Причому ще в 2014 році у США цей показник становив лише 12,5 камер на 100 осіб, а в Китаї – 2,7 камер²³³.

²³² Top 10 Countries And Cities By Number Of CCTV Cameras. URL: <https://asiatimes.com/2019/12/guess-who-has-more-cctv-cameras-per-capita> (April 25, 2020)

²³³ Number of video surveillance cameras per thousand people in 2014, by country. URL: www.statista.com/statistics/484956/number-of-surveillance-cameras-per-thousand-people-by-country (April 25, 2020)

Враховуючи, що поширення камер відеоспостереження у приватному секторі відслідкувати майже неможливо, можна висловити обґрунтоване припущення, що цей показник можна впевнено збільшити.

У світовому рейтингу з 29-ти міст з найбільшою кількістю камер відеоспостереження на душу населення 18 розташовані у Китаї, що, звичайно, може надавати підстави говорити про Китай як про країну, де населення живе в інформаційно-технологічній в'язниці. Проте не можна забувати, що на 3-му місці у списку найбільш контрольованих за допомогою камер відеоспостереження міст посідає Лондон, а 16-те місце – індійське місто Гайдарабад²³⁴. Так само не можна забувати, що перше місце за кількістю камер спостереження в цілому на країну посідають США, а третє – Сполучене Королівство. Станом на сьогодні на 7,4 млрд. жителів планети припадає 770 млн. камер відеоспостереження (10,4 камер на 100 осіб). Прогнозується, що у 2021 році кількість камер відеоспостереження перейде відмітку понад 1 млрд. (понад 14 камер на 100 осіб)²³⁵.

Проте найбільш парадоксальним є те, що кримінологічні дослідження аж ніяк не виявляють кореляції між збільшенням камер відеоспостереження та зниженням рівня злочинності. Так, шведський вчений Ларс Свендсен слушно наголосив, що Лондон належить до переліку найбільш контрольованих за допомогою камер відеоспостереження міст, проте камери відеоспостереження допомогли розкрити всього 3 % пограбувань на лондонських вулицях²³⁶.

Дослідження впливу камер відеоспостереження на розкриття злочинів в американському місті Даллас (штат Техас) продемонструвало збільшення розкриття злочинів на 2 %, проте водночас порушило питання щодо економічної вартості такого відеонагляду²³⁷.

Американські кримінологи Брендон Уелш та Девід Фарінгтон проаналізували 44 дослідження щодо впливу камер відеоспостереження на показники злочинності та дійшли вельми суперечливих висновків. Так, 15 проаналізованих досліджень засвідчили суттєве зменшення злочинності. Водночас 3 дослідження дійшли висновків, що камери відеоспостереження, як це не дивно, навіть сприяють зростанню злочинності. 23 дослідження показали відсутність суттєвого впливу

²³⁴ Surveillance camera statistics: which cities have the most CCTV cameras? URL: www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities (April 25, 2020)

²³⁵ Surveillance camera statistics: which cities have the most CCTV cameras? URL: www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities (April 25, 2020)

²³⁶ Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с., С. 270.

²³⁷ Jung Y., Wheeler A. The Effect of Public Surveillance Cameras on Crime Clearance Rates. The University of Texas at Dallas, School of Economic, Political, and Policy Sciences. URL: <https://ideas.repec.org/p/osf/socarx/eh5bg.html>

камер відеоспостереження на рівень злочинності²³⁸. Проте серед 15 досліджень, які продемонстрували зниження рівня злочинності через камери відеоспостереження, 14 базувалися на британських даних, а Британія, як ми вже зазначали вище, є лідером за кількістю камер на душу населення. Гадаємо, що такий успіх камер відеоспостереження пов'язаний виключно з перенасиченням британського суспільства відеонаглядом, коли камери відеоспостереження не мають задекларованого загальнопревентивного ефекту, а лише дозволяють поліції суто технічно відслідкувати переміщення певної особи з сектору А до сектору Б.

З іншого боку, не можна недооцінювати камери відеоспостереження, які за даними різних досліджень справляють кращий соціально-контрольний вплив, аніж поліцейські патрулі²³⁹.

Проте камери спостереження – це лише невелика частина сучасного глобального інформаційно-технологічного паноптикону. Наприклад, посилення безготівкового обігу та масовий перехід населення на безготівкову форму оплати за будь-що – це ще один прояв «інформаційного прив'язування» будь-якого члена суспільства до свого соціально-інформаційного кластеру, чому особливо сприяла пандемія коронавірусу.

Інший приклад – масовий примусовий перехід чиновників та деяких інших категорій осіб на електронне декларування майнового стану та змін майнового стану. Так, безумовно, маючи просоціальну (антикорупційну) спрямованість, цей перехід все одно має ознаки посилення соціального контролю та повинен бути поміщений до переліку прикладів для цілей нашого дослідження.

Ще одне явище, яке може служити прикладом м'якого розривання усталених соціальних зв'язків та начебто «добровільного», проте водночас примусового занурення громадян до більш тонких мереж соціального контролю та поміщення цих громадян до нових електронних кластерів. Це – популярні сьогодні ідеї на кшталт «*держава у смартфоні*». З одного боку, що може бути краще для пересічного громадянина, аніж звільнення його від армії «кровожерливих бюрократів» через запровадження електронних сервісів. Проте така свобода має важливий політичний наслідок у вигляді абсолютного занурення громадян до електронних баз даних, необмежений доступ до яких має та ж сама держава, інші впливові актори або навіть «флібустьєри». Прикладом може служити нещодавній скандал, пов'язаний зі продажом персональних даних сотень тисяч українців через меседжер *Telegram*, де

²³⁸ Surveillance Cameras and Crime Prevention. URL: www.futurelearn.com/courses/economics-of-crime/0/steps/20272 (April 29, 2020)

²³⁹ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 223.

будь-хто міг купити будь-які персональні дані, включаючи паролі від адреси електронної пошти та відомості щодо банківських рахунків²⁴⁰.

Отже, як слушно наголошує П.-А. Альбрехт, «безпека» є пасткою для персональних даних, до якої «безпека» має неодмінно потрапити²⁴¹. Тому державі достатньо посилити бюрократичну складову своїх публічних сервісів та одразу ж запропонувати «шлях до звільнення від бюрократії» у вигляді добровільної утилізації громадянами своєї власної свободи.

Як ще один приклад можна навести зростання обсягів поштових та кур'єрських сервісів, особливо під час пандемії коронавірусу та відповідного карантину, що може служити приладом вельми успішного союзу політичних еліт та великого бізнесу у війні проти свободи (щодо України додатково зауважимо, що за час карантину доходи постачальників готової їжі лише на початку 2020 року зросли на 70 %)²⁴².

Так само послуги з пасажирських перевезень, що здійснюються національними та, що є більш важливим, міжнародними компаніями на кшталт *Uber*, також становить приклад накопичення приватними акторами величезних обсягів персональних даних.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує важливий для цілей цього дослідження аспект. Так, у 2016 році до п'ятірки найбільш заможних людей планети увірвався американський бізнесмен Джефрі Безос з його компанією *Amazon*. У 2017 році Безос посідав вже третю сходинку. У 2018 році Безос посів перше місце, яке й тримає до цього часу, ставши першим в історії людства «сантимільярдером», тобто власником статку в понад \$100 млрд. (станом на листопад 2018 року Безос володів понад \$141 млрд.).

На нашу думку, приклад успіху *Amazon* свідчить про важливу зміну пріоритетів розвитку суспільства Постмодерну та цінностей людей такого суспільства.

Комфорт? Так.

Зручність? Так.

Краща ціна? Так.

Економія часу? Так.

Проте що з відповідними базами даних?

Так, лише у 2018 році служба доставки *Amazon Prime* охопила 100 млн. абонентів по всьому світу, що, звичайно, пов'язане з накопиченням відповідних баз даних. Тому можна поставити риторичне

²⁴⁰ В Telegram продают 900 ГБ персональных данных украинцев. Откуда данные и что делать? URL: <https://tech.liga.net/technology/article/v-telegram-prodayut-900-gb-personalnyh-dannyh-ukraintsev-otkuda-dannye-i-chto-delat> (12.05.2020)

²⁴¹ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 32.

²⁴² Зростання до 70 %: карантин збільшить доходи служб доставки їжі в Україні. URL: <https://rau.ua/novyni/karantyn-dostavka-edu> (16.03.2020)

питання: невже найбагатший транснаціональний актор, який володіє базою даних щодо сотень мільйонів людей, не становить загрозу їх свободі?

На продовження цієї тези можна додати важливу деталь, яка має принципове ідеологічне значення для цілей нашого дослідження.

Так, станом на травень 2017 року у Джефрі Безоса знаходилося 79 млн. акцій *Amazon*. На другому місці серед акціонерів *Amazon* посідала транснаціональна корпорація *Vanguard Group* (друга у США компанія у сфері інвестиційної діяльності) з 25 млн. акцій.

У свою чергу, *Vanguard Group* станом на 2015 рік володіла 14 % статутного фонду *Corrections Corporation of America* (нині – *CoreCivic*)²⁴³. Станом на 2016 рік *CoreCivic* посідала найвищу сходинку серед усіх в'язничних корпорацій у світі. Наразі *CoreCivic* управляє понад 65 пенітенціарними установами на федеральному та національному рівнях із загальною кількістю понад 90 тис. місць у 19 штатах США та Окрузі Колумбія.

Отже, в сучасному світі найбільший у світі капітал значною мірою опосередковано базується на праці ув'язнених, які утримуються під вартою у приватних в'язницях.

Повертаючись до теми нашого дослідження, необхідно наголосити, що у XXI столітті йдеться про появу *супертехнопаноптикону* з новими формами дисципліни, новими кластерами, новими рангами та новими іспитами.

Ця теза може здаватися занадто радикальною, проте як інакше можна назвати сучасне «вільне» суспільство, де *Big Brother* прискіплює та постійно дивиться на людину за допомогою: 1) камер відеоспостереження; 2) прослуховування телефонних переговорів; 3) ознайомлення з регулярною та електронною поштою; 4) збирання інформації про зарубіжні та внутрішні поїздки; 5) збирання інформації про будь-які форми участі у будь-яких формах протесту проти влади; 6) використання супутників та інших новітніх інформаційних технологій; 7) збирання інформації про будь-які прояви «девіантної» або взагалі «ненормальної» поведінки; 8) фіксування за допомогою камер відеоспостереження будь-яких проявів поведінки на вулицях та будь-яких інших місцях (навіть у ліфтах та поверхах жилих будинків); 9) збирання інформації про купівлю будь-якої речі. Гадаємо, що це – ідеал паноптичного устрою, про який не міг мріяти навіть Джеремі Бантам з його «Паноптиконом».

Свого часу Джордж Оруелл слушно наголосив: «Звідки взятися гаслу «Свобода – це рабство», якщо скасоване саме поняття свобо-

²⁴³ The Corrections Corporation of America, by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/cca-corrections-corporation-america-private-prisons-company-profile (12.05.2020)

ди?»²⁴⁴. «Слово «вільний» у *новоязі* залишилась, проте його можна використовувати лише в таких висловленнях, як «вільні чоботи», «туалет вільний». Воно не використовувалося у старому значенні «політично вільний», «інтелектуально вільний», оскільки свобода думки та політична свобода не існували навіть як поняття, а тому не потребували визначення»²⁴⁵.

Тому, вважаємо, що сьогодні замало говорити про «відсутність свободи». Навіть зазначене вище занурення до більш технологічних та невидимих контрольних механізмів – це лише частина проблематики, адже «поряд з великою технологією телескопа, лінзи, пучка світла, яка складала одне ціле з підставами нової фізики і космології, існують малі техніки численних і перехресних наглядів, поглядів, які повинні бачити, залишаючись невидимими»²⁴⁶. Головне є те, що забезпечення суспільства Постмодерну – це результат *угоди*, в обмін на яку людина віддає свою свободу, яка із радістю вилучається сучасними механізмами соціального контролю: «*Ми радісно сприймаємо з майже мазохістичним задоволенням, що «1984» вже настало*»²⁴⁷. Тому не можна не погодитися із Фроммом, який зазначив, що сучасне суспільство – це нація «політиків», яка лише думає про те, щоб бути вільними»²⁴⁸. Проте при цьому члени цього суспільства перетворюються на рабів безпечної (споживацької) свободи.

Щодо позиції Свендсена, то з ним не можна погодитися у тому, що стремління сучасної людини інформаційно-технологічного суспільства добровільно віддати свою свободу можна вважати «*варіантом добровільного рабства*»²⁴⁹. Ми б не ставили знак рівняння між рабством на несвободою. Проте сама ідея не може не заслуговувати на увагу.

Водночас Свендсен слушно вказує на те, що сьогодні багато людей факт відсутності спостереження за ними лякає більше за перебування під цілковитим наглядом²⁵⁰. Продовжуючи та підтримуючи таку думку, хотілось б ще раз наголосити на цікавому історичному прикладі. Так, коли на XIX столітті у Британії створювалася сучасна професійна поліція, то все суспільство постало проти її створення, адже, як на думку тодішнього англійського *gentleman*, сам *факт* існування поліції у суспільстві свідчив про тотальний, всеохоплюючий, безмежний (за кано-

²⁴⁴ Оруелл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с.

²⁴⁵ Оруелл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с.

²⁴⁶ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 249-250.

²⁴⁷ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p. P. 7.

²⁴⁸ Фромм Э. Здоровое общество. Москва, 2009. С. 288.

²⁴⁹ Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с., С. 267.

²⁵⁰ Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с., С. 261.

нами того часу) соціальний контроль, а тому поліція не може існувати у вільному суспільстві вільних людей, для яких свобода є фундаментальною цінністю. Минули два століття, і Велика Британія посідає 3-тє місце в світі за кількістю камер відеоспостереження на душу населення, а Лондон посідає 3-тє місце в світі за цим же показником в переліку міст з найбільшою концентрацією камер відеоспостереження.

Отже, можна обґрунтовано стверджувати, що завойована «свобода від» також втрачається сьогодні у різних формах та проявах. Наслідком може бути те, що наочно представлено Свендсенем в його дослідженні на тему свободи: *«Мешканці лише на позір є вільними: навіть якщо вони вільні чинити те, що хочуть, вони не мають впливу визначати те, чого бажають»*²⁵¹.

Не можна також не погодитися із Фроммом щодо того, що людина отримала «свободу від», але не отримала «свободу для», тобто свободу бути собою, бути продуктивною. Тому людина і почала втікати від свободи»²⁵². Невипадково Фромм попереджав, що у XX столітті людина, ставши господарем природи, стала рабом машин»²⁵³.

Саме такий стан справ повинен пригортати увагу з огляду на вплив сучасних інформаційно-технологічних засобів, пристроїв та технологій на масову свідомість та формування «волі», внаслідок дії яких ми живемо у приховано, але суворо контрольованому суспільстві з однаковим для усіх співмешканців набором цінностей. Тому на глибоку увагу заслуговує теза П.-А.Альбрехта про те, що ідея «свободи через безпеку», яке сьогодні частіше лунає у гаслах політиків, суперечить справжнім ідеям про свободу та рівність, сформованих ще за часів європейського Просвітництва²⁵⁴.

Свобода зникає разом з появою тотальної безпеки, до чого рухається суспільство Постмодерну, яке «заганяється» до такої безпеки політичними елітами. Право на свободу політичні еліти намагаються трансформувати у «право на безпеку» з подальшим наданням такому «праву» статусу найпершого та найважливішого права. Одночасно політичні еліти (навіть в особі приватних транснаціональних акторів) пропонують «повний пакет засібів безпеки», остаточно витісняючи свободу з суспільних відносин.

Цей процес П.-А.Альбрехт ідентифікував як «*посилення виконавчої влади за спиною влади законодавчої*»²⁵⁵. Ми маємо сміливість продов-

²⁵¹ Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с. С. 21.

²⁵² Фромм Э. Здоровое общество. Минск, 2009. С. 382-383.

²⁵³ Фромм Э. Человек для себя. Москва: Астрель, 2012. С. 20.

²⁵⁴ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 12-13.

²⁵⁵ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 46.

жити таку думку та зазначити, що таке посилення має логічне завершення у вигляді узурпації влади.

Наприкінці цього підрозділу ми мусимо повернутися до питання трансформації форм соціального контролю та «*Великої плану інкарцерації*». Потрібно наголосити, що наприкінці ХХ століття «виправна» в'язниця як центральний елемент системи соціального контролю поступилася місцем комбінації в'язниці та численних інституційних та неінституційних додатків. При цьому принаймні декларативно соціальний контроль упродовж ХІХ – ХХ ст. базувався на декларативній ідеї «включення» девіантів (здебільшого через «виправлення працею»). Проте сьогодні потрібно зробити наголос: система соціального контролю Постмодерну не може бути ідентичною системі соціального контролю ХХ століття (на кажучи вже про ХІХ століття), оскільки сучасний капіталізм не зацікавлений у таких обсягах праці та стимулює масове безробіття. Відтак у ХХІ столітті соціальний контроль має сміливість публічно задекларувати про відсутність у ньому навіть ідеологічних філантропічних «вкраплень».

1.2. Концепція тотальних інституцій як основа дослідження пенітенціарної політики

Для цілей дослідження пенітенціарної політики сучасних національних держав та транснаціональних приватних акторів вважаємо за доцільне зробити важливе застереження: з огляду на соціальні наслідки, що спричиняються ув'язненням, в'язниці та інші закриті тотальні інституції *не можна* розглядати лише як *формальні установи* та аналізувати лише у формально-юридичному аспекті. Ми особливо наголошуємо, що формально-юридичний підхід є занадто спрощеним. У сучасній державі та міждержавних відносинах в'язниця є найважливішим інструментом соціального контролю, поєднаного з примусом. Вона є частиною політичного, соціального, економічного і морального порядку.

Важливо зазначити, що «в'язниця» є категорією *нейтральною* через те, що ув'язнення – це «нормальна реакція на злочин у сучасному західному світі»²⁵⁶. Сучасна в'язниця – це соціально обумовлене й соціально необхідне явище, тому в «чистому» вигляді вона не може бути «поганою» або «хорошою». Дійсно, якщо поставити питання, чи можна сьогодні уявити систему кримінальної юстиції без такого елемен-

²⁵⁶ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 30.

та, як в'язниця, то відповідь, вочевидь, буде негативною. Більше того, зростання в'язничного населення у глобальних масштабах, що має місце сьогодні, підтверджує гіпотезу про необхідність існування інституту в'язниці як найважливішого механізму соціального контролю.

Категорія «в'язниця» є також *очевидною*. Як зазначив Фуко, можна зрозуміти, чому в'язниця як форма покарання дуже рано набула характеру очевидності. ««Очевидність» в'язниці ... базується ... на тому, що вона є простою формою «позбавлення свободи». Як може в'язниця не бути головним засобом покарання в суспільстві, де воля належить усім і [до свободи] кожен індивід прив'язаний загальним та постійним почуттям?»

В'язниця є *природною*, як є природним у сучасному суспільстві використання часу як міри відносин обміну. Очевидність в'язниці базується на її ролі механізму для дисциплінування індивідів: «Як можна не прийняти в'язницю, якщо вона більш акцентовано відтворює ті механізми, які вже існують у тілі суспільства?»²⁵⁷.

Доцільно навести ще один вкрай важливий висновок Фуко: «Відомі всі вади в'язниці. Відомо, що вона небезпечна, якщо не марна. І все-таки ніхто не знає, чим її можна замінити. Вона – огидне рішення, без якого, очевидно, не обійтися»²⁵⁸.

Відповідно, в'язниця завжди асоціюється з явно *негативними соціальними наслідками свого функціонування*, і з цим важко не погодитися. За блискучим висловом Фуко, в'язницю в її реаліях та очевидних наслідках одразу ж оголосили «*великою поразкою кримінального правосуддя*», оскільки: 1) в'язниці не знижують рівня злочинності; 2) в'язниця не може не створювати делінквентів; 3) в'язниця робить можливою і навіть заохочує організацію середовища делінквентів; 4) звільнені в'язні фактично вимушені вчиняти повторні злочини; 5) в'язниця опосередковано створює делінквентів шляхом позбавлення родини ув'язненого матеріальних можливостей для існування²⁵⁹.

У сучасній науковій літературі неодмінно зазначається, що в'язниця справляє надзвичайно негативний вплив на особистість, з чим не можна не погодитися.

Так, за висловленням канадського вченого Майкла Джексона, «більшість ув'язнених *не* є небезпечними. Проте жорстоке ув'язнення, ізоляція, несправедливість та агресія перетворюють безпечних на небезпечних, роблять небезпечних ще більше небезпечними»²⁶⁰.

Одна з канадських урядових комісій у дискусії щодо результативності ув'язнення та необхідності ширшого впровадження альтерна-

²⁵⁷ Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва, 1999. С. 338-341.

²⁵⁸ Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва, 1999. С. 387.

²⁵⁹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва, 1999. С. 338-341.

²⁶⁰ Jackson M. Justice behind the Walls: Human Rights in Canadian Prisons. Douglas & McIntyre, 2002. P. 15.

тивних санкцій зробила такий висновок: «Суспільство витрачає мільйони доларів на те, щоб ще раз створити та підтримати вже доведену невдачу в'язниці. Ув'язнення не може виконати два свої завдання: виправити злочинця та забезпечити постійний захист суспільства»²⁶¹.

Шведський пенітенціарист Улла Бундесон також звертає увагу на те, що, «незважаючи на проголошення офіційних цілей покарання, у пенітенціарних установах негативні процеси домінують над позитивними. Серед негативних процесів відмічається поширення в'язничної субкультури, стигматизація, відчуження від суспільства. Рецидив неминучий через негативний вплив реальних умов відбуття покарання, розрив соціальних зв'язків засудженого, погіршення його становища в суспільстві після звільнення»²⁶².

Існує поширений погляд на в'язницю як на певну *модель суспільства*. У своїй класичній праці про покарання та соціальну структуру Руше і Кіркхеймер зробили особливий наголос, що у будь-якому суспільстві пенітенціарна система не може розглядатися як ізольований феномен, який начебто функціонує лише на підставі своїх законів²⁶³. Більше того, необхідно погодитися з тим, що «аналіз сучасної *carceral state* поза більш широкого політичного контексту є неадекватним»²⁶⁴.

Відтак обґрунтовано вважається, що за спрямованістю діяльності держави у справі пенітенціарної техніки можна судити й про рівень розвитку демократії: «В жодному місці ви не зможете проникнути в саму сутність політичної системи країни такою мірою, як у в'язниці. Чим ближче суспільство до тоталітарного, тим ближче воно впізнає себе в суспільстві ув'язнених»²⁶⁵.

Безумовно, потрібно критично розглядати в'язницю як безпосередню мікромодель суспільства, в якому вона існує. Проте водночас «відносна ізольованість її соціального процесу від впливу зовнішніх факторів надає рідкісну можливість системного аналізу»²⁶⁶.

Г. Хохряков ще більше підкреслює значення в'язниці для суспільного розвитку: «Світ в'язниці – це не стільки карикатура на «вільне» суспільство, скільки його дзеркальне відображення»²⁶⁷.

²⁶¹ MacGuigan M. Report to Parliament by the Sub-committee on the Penitentiary System in Canada. Ottawa, 1977. P. 35

²⁶² Бундесон У. Надзор за отбывающими наказание на свободе. Москва, 1979. С. 5.

²⁶³ Rusche G., Kirchheimer O, Punishment and Social Structure. New York: Columbia University Press, 1939.

²⁶⁴ Gottschalk M. The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p.

²⁶⁵ Kuznetsov E. Prison Diaries. Цит. за: Карклинс, Р. Организация власти в советских исправительно-трудовых колониях. *СОЦИС*, 1990. 6. С. 105.

²⁶⁶ McCleery R. Policy Changes in Prison Management, 1962 (Цит. за: Карклинс, Р. Организация власти в советских исправительно-трудовых колониях. *СОЦИС*, 1990. 6. С. 105).

²⁶⁷ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 130.

С. Довлатов у своїх «Записках табірнього наглядача» згадує: «Ставши наглядачем, я відкрив вражаючу схожість між табором та свободою»²⁶⁸.

Потрібно також звернутися до О. Солженіцина: «[Табір] дав мені найглибші знання про Радянський Союз, оскільки з жодного місця не можна так глибоко зрозуміти комуністичну систему, як з Архіпелагу Гулагу. Там її центр тяжіння, її ядро»²⁶⁹.

Коли ми говоримо про в'язницю, то одразу ж виникає запитання: чому вона створює так багато проблем, на вирішення яких суспільство витрачає стільки часу та ресурсів? Відповідь пов'язана з *об'єктивністю* в'язниці та *конфліктом між її цілями*. Так, існує гострий конфлікт між обов'язком персоналу в'язниці підтримувати певні гуманістичні стандарти та ефективністю в'язниці²⁷⁰. Фуко зазначив з цього приводу, що «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність»²⁷¹. Едвін Сазерленд і Дональд Крессі також підкреслюють, що спроба поєднати у певній в'язниці і реабілітацію (*rehabilitation*), і фізичне унеможливлення вчинення злочинцями нових злочинів (*incapacitation*), і загальнопревентивне залякування (*deterrence*), і помсту від імені народу, поєднану з відновлення завданої шкоди (*retribution*) призводить до *природного конфлікту*²⁷². Проте для цілей нашого дослідження варто наголосити, що зазначений вище конфлікт у в'язниці є відображенням ставлення до реакції на злочинну поведінку у «вільному суспільстві».

Для характеристики розвитку людини у в'язниці видатний американський соціолог Ірвінг Гоффман запропонував концепцію *тотальних інституцій*, яка посіла вагоме місце у площині теоретичного обґрунтуванні соціально та політико-адміністративних процесів в умовах неволі²⁷³. Концептуальні межі «тотальних інституцій» виявилися найбільш корисними у процесі осмислення конкретних результатів та опрацюванні більш широких узагальнень в організації системи соціального контролю.

Гоффман у своїй концепції відзначив, що на додаток до в'язниці існують також й інші приклади тотальних інституцій. Це – психіатричні лікарні, військові школи, армійські частини, монастирі, кораблі у від-

²⁶⁸ Довлатов С. Зона. Записки лагерного надзирателя. Москва, 1991. С. 35.

²⁶⁹ Солженицын А. Публицистика (На Западе: 1974 – 1993) : в 3 т. Т. 1. Ярославль, 1995. С. 367.

²⁷⁰ Goffman E. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc., 1961.

²⁷¹ Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Penguin Books, 1991. P. 268.

²⁷² Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 497.

²⁷³ Goffman I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Pelican Books, 1981; Ягунов Д. Пенітенціарні установи у світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелегенція і влада. Серія: Соціологія*. Одеса, 2005. С. 128-136.

критому морі. Тобто це всі місця, де людина піддається крайній дисципліні та, як наслідок, відчуває процеси десоціалізації.

Фуко також підкреслював, що серед інших карцерних механізмів «в'язниця не є одинокою». Тому Фуко ставив в один ряд «монастир, в'язницю, коледж та полк» і підкреслював, що «очевидність в'язниці базується на її ролі машини для перетворення індивідів. В'язниця є подібною до суворой казарми, школи, майстерні, у певних рамках вона якісно не відрізняється від них»²⁷⁴.

З усіх тотальних інституцій в'язниця є *найбільш тотальною*. Саме тому Фуко акцентує увагу на тому, що в'язниця займає «центральне становище серед інших карцерних механізмів». Автор говорить про те, що «в'язниця є «загальнодисциплінарною» значно більше, ніж школа, фабрика або армія, які завжди мають певну спеціалізацію»²⁷⁵. «В'язниця забезпечує практично повну владу над ув'язненими. В'язниця має власні внутрішні механізми примусу і покарання, тобто йдеться про *деспотичну дисципліну*. Вона доводить до «найбільшої інтенсивності» всі процедури, що діють в інших дисциплінарних механізмах»²⁷⁶.

Фінський вчений Матті Лайне робить особливий наголос на «*внутрішньому конфлікті в'язниці*», який ми також повинні відтворити у нашому дослідженні: «Незалежно від філософії керівництва в'язниці, завжди існує неформальне керівництво у суспільстві ув'язнених. Там завжди існує соціальна структура, градація рангів, символи таких рангів, соціальний контроль та «законодавство» соціальних відносин. Існують інтереси, соціальний тиск, моделі комунікації і механізми пом'якшення напруги. Існують характерні для соціального становища цієї групи людей відносини, цінності та легенди»²⁷⁷.

Тому ми вважаємо за необхідне зупинитися на терміні «*тотальна інституція*» для аналізу факторів, які прямо впливають на пенітенціарну політику сучасних національних держав.

Радянська наукова література мала підґрунтя у вигляді ідеї, що наявність в'язничної субкультури у тій чи іншій в'язниці пов'язана з певною групою ув'язнених антисоціальної спрямованості з великим кримінальним досвідом, які створюють та/або підтримують систему субкультурних норм та цінностей. Неможливість досягнення офіційних цілей кримінального покарання є результатом впливу антисоціально спрямованих засуджених на тих, хто має намір виправитися, а персонал установи, керуючись законом, щосили намагається належ-

²⁷⁴ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 243, 341.

²⁷⁵ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 344.

²⁷⁶ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 345.

²⁷⁷ Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с., С. 99.

ним чином поводитися з представниками обох груп, – така ідея була основною в радянській виправно-трудої літературі.

Вважаємо, що цей підхід є поверховим, адже він не спирається на аналіз в'язниці як тотальної інституції. Наявність в'язничної субкультури не пов'язана з певними засудженими або їх групами. Якщо покарання – це *безумовний* соціальний інститут, а в'язниця – *безумовна* інституція сучасної держави, то в'язнична субкультура – це *безумовна* система норм, яка має своїм підґрунтям специфічні відносини між наступними акторами: 1) ув'язненими; 2) ув'язненими та персоналом в'язниці; 3) персоналом (який також має свою субкультуру, свої цінності та норми поведінки один із одним).

Причому, наголосимо, жоден ув'язнений не може уникнути цих «універсальних факторів призонізації»²⁷⁸. Це також стосується і персоналу.

Тому традиційні формально проголошені наміри змінити відносини у в'язниці й викоренити в'язничну субкультуру як цілісне явище завжди призводили і будуть призводити до невдач, оскільки суто формально-механічні заходи не можуть вплинути на такий складний феномен, яким є в'язнична субкультура, яка включає «певні цінності, стиль і спосіб життя, соціальні ролі та статуси, соціальні інститути, навички та знання, потреби та методи»²⁷⁹.

Після акценту на проблематиці внутрішнього природного конфлікту в'язниці як одного з найважливіших елементів соціального контролю, ми робимо особливий наголос на важливості цього питання для цілей нашого дослідження ув'язнення як політичного інституту. У наші цілі не входить, звичайно, дослідження в'язничної субкультури як соціального та культурного феномену. Проте ми наголошуємо, що феномен в'язничної субкультури у вітчизняній пенітенціарній політиці залишається *табуьованою темою*, де пенітенціарна політика не враховує цей феномен, чим успадковує радянські принципи управління в'язницею та розглядає пенітенціарну політику у «чистому» вигляді поза політикою.

Тому ми наголошуємо на тезі, що, по-перше, пенітенціарна політика – це, передусім, напрямок не юридичного дослідження, а саме дослідження політологічного. По-друге, політологічне дослідження сучасного соціального контролю на прикладі пенітенціарної політики є неможливим без аналізу та врахування зазначеного вище внутрішнього конфлікту в'язниці як тотальної інституції з притаманними їй соціальними та економічними законами.

²⁷⁸ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 48.

²⁷⁹ Слюсаревский Н. Субкультура как объект исследования. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2002. 3. С.123.

Отже, у тотальних інституціях існує *природний конфлікт* між ув'язненими та персоналом, який обмовлений величезною дистанцією, що існує між персоналом та ув'язненими.

Зазначений природний конфлікт, у свою чергу, є основою для формування інших соціальних відносин²⁸⁰. Кожна група оцінює іншу в дуже вузьких негативно-ворожих стереотипах. Ув'язнені для персоналу – це люди, які постійно щось приховують, ставляться вороже і від яких постійно треба чекати чогось неприємного. Персонал для ув'язнених – це люди, які дивляться на них «зверху» і з презирством. Тому два різні культурні та соціальні світи розвиваються незалежно один від одного і мають контакти лише на формально визначених підставах²⁸¹.

К. Вейнберг зазначає, що субкультура ув'язнених є ворожою до субкультури персоналу в'язниці. Кожна група створює ворожі стереотипи свого «ворога» і виробляє відповідну ідеологію для виправдання своїх дій²⁸².

У той самий час ув'язнені та персонал мусять «*терпіти*» один одного. Перебування у тотальній інституції – це постійне перебування у стресовій ситуації. Проте для того, щоб стресових ситуацій було менше, обидві групи нерідко повинні прислуховуватися до думки протилежної сторони. З цього приводу К. Гриффітс і С. Вердан-Джонс зазначають: «Незважаючи на те, що виправні офіцери можуть визначитися ув'язненими як «*pigs*» або «*pharaons*», кожна група має потребу терпіти іншу. Для ув'язнених це означає зменшення болю, що спричиняє ув'язнення. Для персоналу це є умовою стабільності та порядку»²⁸³.

Е. Сазерленд і Д. Крессі також підкреслюють, що у процесі призовізації ув'язнених починає ставитися до охоронців як до «*screws*», а до соціальних працівників та психіатрів – як до «*bug doctors*»²⁸⁴.

Американська дослідниця Джесіка Мітфорд наводить приклад діалогу між претендентом на посаду в'язничного наглядача та директором в'язниці: «... Не mine й року, як Ви будете ненавидіти ув'язнених. Від службовця [у нашої в'язниці] заздалегідь очікують вбачати у засудженому найбільш нікчемну істоту на землі»²⁸⁵.

У буклеті для орієнтації нових співробітників відомої американської в'язниці Сан-Квентін на початку другої половини ХХ століття за-

²⁸⁰ Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 296.

²⁸¹ Goffman I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Pelican Books, 1981. P.20.

²⁸² Weinberg K. Aspects of the Prison Social Strucure. *American Journal of Sociology*, March 1942. 47. P. 722.

²⁸³ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 419.

²⁸⁴ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 537.

²⁸⁵ Митфорд Дж. Тюремний бізнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 23.

значалося: *«Не вступай у панібратські стосунки із жодним з ув'язнених. Пам'ятай, що це буде тобі коштувати твого місця»*²⁸⁶.

Більше того, існує багато доказів того, що персонал в'язниці може наймати «елітні» групи ув'язнених для того, щоб підтримувати спокій та стабільність, або, краще сказати, контролювати ув'язнених. Радянська влада це робила відкрито, спираючись на кримінальних злочинців у своїй боротьбі проти політичних «злочинців». Причому інформатори, які використовуються в'язничною адміністрацією, зовсім не обов'язково мають бути особами, які займають низову ланку в ієрархії в'язниці: дуже часто ними виявляються найбільш агресивні особи та ті, ім'я яких викликає жах серед інших ув'язнених²⁸⁷. Незважаючи на можливість цих відносин, тотальна інституція як середовище постійного конфлікту дає про себе знати: більшість представників в'язничної адміністрації дотримуються позиції, що *«вони можуть одночасно посміхатися тобі, але потім встромити ніж у твою спину»*²⁸⁸.

Багато дослідників підтримують позицію, що «деякі в'язниці є більш тотальними, ніж інші»²⁸⁹. У 1960-х роках у США було проведено низку досліджень, які показали, що у в'язницях, діяльність яких була наповнена реабілітаційним змістом, рівень конфліктів між персоналом та ув'язненими був набагато нижчим у порівнянні з в'язницями, діяльність яких була спрямована лише на покарання²⁹⁰. Проте, незважаючи на це, заміна у будь-якій тотальній інституції нормальних соціальних відносин кастовими відносинами вимагає від персоналу дивитися на ув'язнених виключно у ворожих стереотипах²⁹¹. З урахуванням всього, що було висловлене вище, слід погодитися, що всі в'язниці є однаковими за своєю природою.

У свою чергу згаданий вище природний конфлікт між ув'язненими та персоналом автоматично трансформується у не менш природний конфлікт між начебто «виправною» в'язницею та реабілітаційною ідеологією, яка теоретично повинно мати добре підґрунтя у «виправній» в'язниці. Тим не менш, «виправний» компонент в'язниці суперечить безумовній системі субкультурних відносин та здебільшого поступається місцем таким відносинам²⁹².

²⁸⁶ Митфорд Дж. Тюремний бізнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 27.

²⁸⁷ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 420.

²⁸⁸ Webb G., Morris D. Prison Guards: The Culture and Perspective of an Occupation Group. Houston: Coker Books. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 414.

²⁸⁹ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 399.

²⁹⁰ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 400.

²⁹¹ Bowker L. Prisoner Subcultures. Toronto, 1977. P. 24.

²⁹² Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісіцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 235.

Ірвінг Гоффман вказує на одну з причин, які лежать в основі де-соціалізації. Особа у вільному суспільстві *спить, працює та відіграє соціальні ролі в різних місцях разом з окремими для кожного процесу людьми, зазнаючи впливу необмеженого кола інших осіб* та, що є дуже важливим, *без раціонального плану*. Головною ж ознакою тотальної інституції є те, що у ній відсутні бар'єри, які розділяють ці три види діяльності.

По-перше, усі види діяльності у в'язниці мають місце згідно з приписами, встановленими формальною владою, та фактично в одному приміщенні.

По-друге, особа в тотальній інституції робить кожний крок у компанії подібних осіб, яких примушує формальна влада робити формально аналогічні кроки. Людина повинна довгі роки перебувати в одній і тій самій соціальній групі, тому конфлікти нерідко переростають у злочини.

По-третє, час у тотальній інституції є детально регламентованим, де один вид активності переходить в інший²⁹³. Цей аспект глибоко підкреслили такі дослідники як Клеммер, Мак-Клірі, Фуко, Якобс: «Життя проходить в абсолютній рутині й без жодних змін»²⁹⁴. «Найочевиднішою ознакою в'язниці є рутинність», «в'язниці – це установи, де кожен знає своє місце»²⁹⁵.

Мішель Фуко таким чином зображує регламентацію часу та активності ув'язнених у в'язниці: «У в'язниці адміністрація володіє свободою особистості та часом ув'язненого. Це дозволяє зрозуміти силу виховання, яке не один день, а декілька днів і навіть років *диктує* людині час спокою, діяльності та відпочинку, кількість та тривалість прийому їжі, кількість та якість, вид та продукт праці, час молитви, користування словом та навіть думкою. Виховання за допомогою простих та коротких переходів з їдальні до майстерні, з майстерні до камери управляє рухами тіла навіть під час відпочинку і встановлює режим дня. ... Цей повний «реформаторій» забезпечує *перекодування існування*»²⁹⁶.

Г. Хохряков слушно зазначає з цього приводу, що «самоорганізація, двигуном якої є ініціативність людини, її нестримне прагнення до творчості, пошуку нового, стримується силою в'язничних заборон. Спільнота ув'язнених немов придушена кришкою, яка недостатньо

²⁹³ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісіцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 241.

²⁹⁴ McCleery R. 'Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 267.

²⁹⁵ Jacobs J. *New Perspectives on Prison and Imprisonment*. Ithaca-London, 1983. P. 135.

²⁹⁶ Фуко М. Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С.108-345.

важка, щоб роздавити, але й недостатньо легка, щоб людськими зусиллями могла б бути відкинута»²⁹⁷.

Американський вчений С. Бартоллас вказує, що у тотальних інституціях керівництво використовує терор, стимули та фаворитизм для того, щоб ув'язнені та охорона боялися керівництва, однак не впадали у відчай, щоб вони мали надію, але остання була примарливою²⁹⁸.

Г. Хохряков особливо підкреслює «тотальний і принизливий контроль в усіх сферах життєдіяльності»²⁹⁹ і «регламентацію всіх сфер життєдіяльності»³⁰⁰. «У місцях позбавлення волі кожен крок робиться за розкладом, що має результатом пасивність ув'язнених»³⁰¹.

Звернемося до С. Довлатова: «Радянська в'язниця є одним із численних різновидів тиранії. Одна з форм тотального всеохоплюючого насильства»³⁰².

М. Фуко також зазначає, що «в'язниця забезпечує практично повну владу над ув'язненими... Спосіб її дії – це примусове тотальне виховання»³⁰³.

Усі ці детально розроблені процедури у цілому складають єдиний раціональний план, спрямований на досягнення офіційних цілей інституції³⁰⁴. Тому в'язниця, як й інші види тотальних інституцій, є *соціально-політичним гібридом*. Вона частково є автономним неформальним суспільством, частково – формальною організацією.

У деяких пострадянських авторів можна зустріти інший погляд на зазначену вище проблематику: «Причини злочинності в місцях позбавлення волі пов'язані із сутністю такого покарання, як позбавлення волі – примусового перебування особи в одностатевих колективах *найаморальніших членів суспільства*»³⁰⁵. Тобто основна увага приділяється не тотальній інституції як такій, а традиційному для радянської науки виправно-трудового права *колективу засуджених*. Підкреслюється, що головним фактором негативного впливу на засуджених є «аморальний» колектив.

Пострадянські автори далі зазначають, що насильство закладене у самій сутності місць позбавлення волі: «По-перше, тому що у невеликому колективі на обмеженому фізичному просторі зводяться *найгірші у моральному аспекті істоти*. По-друге, до насильства під-

²⁹⁷ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. М., 1991. С. 90.

²⁹⁸ Bartollas C. (1981) Introduction to Corrections. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. – Toronto-Vancouver, 1989. P.423.

²⁹⁹ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. М., 1991. С. 90-91.

³⁰⁰ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. М., 1991. С. 141.

³⁰¹ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. М., 1991. С. 6.

³⁰² Довлатов С. Зона. Записки лагерного надзирателя. Москва, 1991. С. 66.

³⁰³ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с. С.108-344.

³⁰⁴ Goffman I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Pelican Books, 1981. P. 17.

³⁰⁵ Криминология : учебник для вузов. Москва, 1997. С. 428.

штовхує структура суспільства засуджених, соціально-психологічний їх устрій, що обумовлює повернення їх до *первісної общини* з її соціальними групами³⁰⁶.

У подібних думках увага акцентується на *ув'язнених*, але не на *в'язниці*. Тому, на нашу думку, між поглядами західних і радянських (пострадянських) авторів є велика різниця. Якщо перші піддавали аналізу *тотальну інституцію*, то другі – *населення* тотальної інституції, безпідставно наділяючи більшість з них негативними ярликами.

Тому ми вбачаємо в цій ситуації таке: відповідно до поглядів радянських авторів, в'язниця – інститут радянської держави. Тому в'язниця радянської держави не може бути поганою. Поганими є лише певні члени суспільства. Водночас ті самі автори підкреслюють, що «наси́льство лежить у природі в'язниці... Без наси́льства в'язниця б не існувала»³⁰⁷.

Як зазначає Ірвінг Гоффман – і це ми вважаємо надзвичайно важливим – в'язниця не намагається одержати *культурну перемогу* над ув'язненим. Вона створює *суперечності* між «своїм» та «зовнішнім» світом і використовує їх для управління ув'язненими і контролю за ними³⁰⁸. Успішне функціонування тотальної інституції потребує не просто контролю за ув'язненими, а *тотального контролю за будь-якою ініціативою ув'язнених*. Тут має значення не тільки обмеження можливостей фізичного пересування. Ефективне функціонування тотальної інституції передбачає контроль за думками та бажаннями діяти певним чином: «В'язниця – це річ у собі, де гравці не можуть заздальгідь знати правила ігри»³⁰⁹.

Позбавлення ініціативи призводить до того, що Р. Мак-Клірі визначив як «*відмова від індивідуальної персональності*»: «У в'язниці не існує роботи або соціальної активності, яка б дозволяла ув'язненому створити експериментальний продукт або виявити зовні свою індивідуальність. Завдання тотальної інституції, і вона його успішно виконує, – це *позбавлення альтернатив діяльності*»³¹⁰.

«Успішне» управління суспільством ув'язнених має своє коріння в *обмеженні ініціативи*. Кожен прояв активності супроводжується страхом. Страх, у свою чергу, допомагає встановленню сваволі та авторитаризму. Тому структура соціальних відносин у тотальній інституції базується на потребах того, що інституція намагається взяти під свій контроль: персональна ідентифікація, певні цілі й бажання діяти у

³⁰⁶ Криминология : учебник для вузов. Москва, 1997. С. 430.

³⁰⁷ Криминология : учебник для вузов. Москва, 1997. С. 428.

³⁰⁸ Goffman I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Pelican Books, 1981. P. 23.

³⁰⁹ Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 21.

³¹⁰ McCleery R. 'Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 267.

напрямі їх досягнення, незалежність від офіційних санкцій, місце для вільного пересування у фізичному й психічному просторі та фізичні символи індивідуальної персональності.

Р. Мак-Клірі зазначає, що «в'язниця – це фізична структура, яка створює абсолютні обмеження в пересуванні: питання щодо того *«де стояти»* вирішується іншими персонами, які звільнені від того, щоб прислухатися до бажань тих, кому наказується *«стояти»*, бо ті, кому *«наказано стояти»*, повинні відчувати вину та біль»³¹¹. Г. Хохряков підкреслює, що ініціатива у тотальній інституції заохочується лише в одному разі, коли йдеться про виконання наказу адміністрації тотальної інституції³¹².

Г. Зер також звертає увагу на те, що *«[ув'язненим]* відмовляють майже в усіх можливостях виявляти особисту волю та приймати рішення. Саме таку поведінку заохочує тюремна система, однак вона найменш здатна заохотити успішне повернення до нормального життя на волі»³¹³.

За висловленням Д. Клеммера, світ ув'язненого – це *атомізований* світ. Його люди – це атоми, які постійно взаємодіють у різних конфліктних ситуаціях. Його суспільство – без твердої соціальної структури³¹⁴.

Г. Хохряков також аналізує світ в'язниці в термінах певної атомарної структури з погляду на необхідність активності та ініціативності людини: «Кінцева мета масового придушення – перетворення людини на окремих атом, який не відчуває ніяких зв'язків, окрім тяжіння до центра, навколо якого він обертається. «Індивід – влада» – ось той *[єдиний]* зв'язок, який влаштовує *[адміністрацію тотальної інституції]*. Інші зв'язки є підозрілими... Адміністрація місць позбавлення волі намагається зробити засуджених залежними від своїх бажань і розділити їх таким чином, щоб вони тяжіли тільки до неї, обертались тільки навколо неї. Для досягнення цієї мети використовуються як об'єктивні умови життя в ув'язненні, так і вживаються спеціальні заходи»³¹⁵. Саме тому «прикрутити», тобто поставити ув'язненого в залежне становище, і заставити його співпрацювати з адміністрацією дуже легко. Велика кількість правил і пов'язаних з ними порушень призводить до того, що *[засудженого]* завжди можна покарати»³¹⁶.

Чому в'язничний контроль є тотальним, але й водночас надає ув'язненому можливість *мінімальною мірою* продемонструвати свою індивідуальність? Бо «тотальне придушення особистості приречено:

³¹¹ McCleery R. 'Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 183.

³¹² Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 95.

³¹³ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 33.

³¹⁴ Clemmer D. *The Prison Community*. New York, 1940. P. 297.

³¹⁵ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 141.

³¹⁶ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 141.

разом із загибеллю індивідуальності знищується кожна соціальна система. Для реалізації власних цілей навіть найбільш тоталітарна система потребує збереження малого ступеня ініціативи. Водночас навіть мала ініціатива обумовлює протест, що суперечить цілям тотального примусу»³¹⁷.

У західній літературі стосовно процесу десоціалізації людини в тотальних інституціях широко використовується теорія *призонізації*³¹⁸. «Призонізація» використовується для зображення *негативної соціалізації*, яка існує в умовах тотальних інституцій³¹⁹. Цей термін є одним із основних, які використовують соціологи для пояснення специфіки поведінки людини у в'язниці³²⁰.

Улла Бундесон зазначила, що призонізація – це «процес соціалізації у в'язничній установі»³²¹.

Дональд Клеммер визначає призонізацію як «засвоєння звичаїв і загальної культури в'язниці тією чи іншою мірою». Для Клеммера призонізація – це «процес, коли ув'язнені соціалізуються у в'язниці за допомогою її норм, цінностей, і культури»³²².

На думку Іоганнеса Анденеса, призонізація – це «засвоєння поглядів та норм поведінки, характерних для ув'язнених та об'єктивно обумовлених перебуванням у в'язниці»³²³.

Лі Боукер підкреслив, що призонізація передбачає соціалізацію у в'язниці, коли ув'язнені влітаються до павутини формальних правил і неформальних процедур, які підтримуються персоналом в'язниці³²⁴.

Верджил Вілліамс та Мері Фіш підкреслили, що «бути членом в'язничного суспільства – це думати, діяти та відчувати так, як думає, діє та відчуває це суспільство. Це передбачає необхідність прийняття цілей, орієнтації та кодексів цієї системи»³²⁵.

Едвін Сазерленд і Дональд Крессі наголошують: «Як будь-яка особа, яка занурюється до нової культури, новий ув'язнений, який здебільшого називається *«рибою»* (згадаємо процедуру прийому нового етапу у книзі Стівена Кінга *«Рита Гейворт і втеча з Шоушенку»*), не

³¹⁷ Хохлаков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 141.

³¹⁸ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісінцова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 247.

³¹⁹ Carney L. Corrections: Treatment and Philosophy. New Jersey, 1980. P. 179.

³²⁰ McEvoy K. Paramilitary Imprisonment in Northern Ireland: Resistance, Management, and Release. Oxford, 2001. P. 24.

³²¹ Бундесон У. Надзор за отбывающими наказание на свободе. Москва, 1979. С. 32.

³²² Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 229

³²³ Анденес, И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва : Прогресс, 1979. С. 240.

³²⁴ Bowker L. Corrections. The Science and the Art. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 402.

³²⁵ Williams V., Fish M. Convicts, Codes and Contraband: The Prison Life of Men and Women. Cambridge, 1974.

лише зобов'язаний вивчити правила поведінки у цій інституції, проте й також *забути усі колишні поведінкові патерни*»³²⁶.

Род Морган визначає процес призонізації як «деструктивну соціалізацію індивідів у в'язниці внаслідок засвоєння норм в'язничного життя, що робить для них дуже важкою адаптацію до законослухняного життя в «зовнішньому» світі, що, у свою чергу, обумовлює подальшу криміналізацію особистості»³²⁷.

Для Ірвінга Гоффмана процес призонізації не зводиться до засвоєння звичаїв та норм в'язниці. Для нього процес пристосування до в'язниці – це процес *приниження (мортифікації)* особистості ув'язненого за допомогою негуманних та рутинних процедур, що відбуваються в тотальній інституції, та позбавлення його багатьох елементів нормального життя в суспільстві³²⁸. Як наголошує Гоффман, «новачок» прибуває до тотальної інституції із концепцією *самого себе*, яка сформувалася завдяки певним стабільним соціальним механізмам у його рідному, «минулому» світі. Проте на вході до тотальної інституції його негайно позбавляють підтримки, характерної для традиційних для нього відносин. Говорячи точною мовою деяких наших найдавніших тотальних інституцій, він зазнає серії зневажень, деградацій та *принижень*. Його *Я* систематично *зневажається*, причому це нерідко здійснюється *ненавмисно*»³²⁹.

Г. Зер також підкреслює, що «вся в'язниця з її умовами побудована для *приниження*»³³⁰.

М. Даббер також вказує на те, що «виконання покарання в американських виправних установах починається з ритуалу диференціації та деградації»³³¹.

Г. Шнайдер наголошує: «У місцях позбавлення волі ув'язнені ... перетворюються на об'єкти знущань та нелюдського поводження»³³².

В. Шаламов у своїх спогадах підкреслював, що «життя арештанта – це *постійні приниження* з тієї хвилини, коли він прокидається, і до початку благодійного сну»³³³.

³²⁶ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 537.

³²⁷ Morgan R. 'Imprisonment: Current Concerns and a Brief History since 1945, in *The Oxford Handbook of Criminology*. 2nd. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Oxford - N.York, 1997. P. 1180.

³²⁸ Goffman I. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Pelican Books, 1981. P. 23.

³²⁹ Goffman E. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc., 1961. P. 14.

³³⁰ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 33.

³³¹ Dubber M. 'Criminal Justice Process and War on Crime', in *The Blackwell Companions to Sociology*. C. Sumner (ed.) Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 56.

³³² Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 61.

³³³ Шаламов В. Воскрешение лиственницы. Москва, 1985. С. 114.

Е. Фромм, аналізуючи значення відомого в'язничного експерименту Філіпа Зімбардо, зазначає, що методи, які використовуються в умовах, схожих на умови в'язниці, орієнтовані на «болісне *приниження особистості*»³³⁴.

За допомогою процедур пониження соціального статусу особа звільняється від усіх психологічних та матеріальних факторів, які характеризують її як члена «вільного суспільства». Вони замінюються на ідентифікаційний номер, в'язничну уніформу та сукупність в'язничних правил та процедур, мета яких полягає у контролюванні як кожного аспекту життя ув'язненого в інституції, так і його контактів із «зовнішнім світом».

Коли особа ув'язнюється або арештовується, вона страждає від багатьох форм дискомфорту і депривації: неочікуваної присутності незнайомих осіб у приватному житті, втрати мобільності, обмеження перебування в малому фізичному просторі, небажаних контактів з незнайомими людьми. Втрата власності, порушення соціальних зв'язків, позбавлення можливості займатися своїми справами – все це супроводжує ув'язнення з перших його хвилин. Навіть якщо людина заарештовується законно й етично, то все одно ця процедура сама по собі є суттєвим джерелом деградації³³⁵. Так, особливо підкреслив значимість процедури арешту для особистості О. Солженицин³³⁶.

Ув'язнений втрачає свободу, індивідуальну автономність, особисту безпеку, атрибути «зовнішнього» світу та гетеросексуальні стосунки. Але найбільш важливим є те, що він втрачає *приватність*, що є головним ресурсом стресових ситуацій для ув'язнених³³⁷.

Тотальна інституція завжди є тотальною інституцією. І, яка б вона не була, чим більше часу людина проводить у ній, тим більшим є ефект призонізації³³⁸. Потрібно підкреслити, що соціалізація – це повільний процес, проте соціалізація у в'язниці – призонізація – має набагато швидший ефект³³⁹.

Чому призонізація має такий суттєвий вплив на особистість? Чому в «зовнішньому» суспільстві людина не змінює себе і все навколо себе так, як це відбувається у тотальній інституції? Чому в'язниця – це «динамічне суспільство»?³⁴⁰

Тут слід зазначити, що крім *теорії призонізації (теорії обмежень)* існує ще і *теорія імпортациї*, яка полягає в тому, що в'язнична субкульту-

³³⁴ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Минск, 1999. С. 82.

³³⁵ Irwin J. The Jail. Managing the Underclass in American Society. Los Angeles – London, 1985. P. 45-67.

³³⁶ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 5. 544 с.

³³⁷ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 403.

³³⁸ Garrity D. 'The Prison as a Rehabilitation Agency', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961. 392 p.

³³⁹ Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 302.

³⁴⁰ Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 84.

тура є продуктом, який формується в результаті взаємодії всього того, що було принесене у в'язницю новими ув'язненими. Вперше цю теорію запропонували 1961 року американські дослідники Джон Ірвін і Дональд Крессі, а у подальшому зазначена теорія отримала свою підтримку в таких кримінологів і соціологів, як Якобс, Акерз, Хейнер, Керолл, Томас, Петерсон та Зінграф.

Відповідно до цієї теорії, субкультура певної в'язниці залежить не від в'язниці як такої, а від ступеня антисоціальної спрямованості нових ув'язнених. Проте можна собі уявити якусь в'язницю, що в певний момент наповнюється групою ув'язнених, які становлять більшість, якщо брати до уваги всю популяцію цієї в'язниці. Люди щойно прийшли із «зовнішнього» суспільства, зберігають свою персоналізацію і намагаються її підтримувати. У нашому умовному прикладі головним є той факт, що цих нових засуджених – більшість. Чи можна сказати, що наявність такої більшості дозволить цим засудженим зберігати атрибути «зовнішнього» світу, що вони зможуть боротися проти хвилі в'язничної субкультури, яку розповсюджує меншість?

Відповідь на це запитання можна знайти у самій природі тотальних інституцій та характері соціальних відносин у тотальних інституціях. Як підкреслив Дональд Клеммер, в'язниця – це *вже приготоване для ув'язнених суспільство*, де кожна людина відчуває призонізацію навіть коли просто опиняється у в'язниці³⁴¹. Вона замінює ім'я на номер або на прізвище. Вона стає анонімною фігурою в підлеглій групі. Вона дуже швидко вивчає звання та посади персоналу. Якщо ув'язнений навіть і не використовує в'язничну мову, вона посідає значне місце в його свідомості. Ув'язнений стає об'єктом впливу того, що Клеммер – «батько соціології в'язниці» – визначив як «*універсальні фактори призонізації*»³⁴². Саме «*universal factors of prisonization*» є тим, чому піддаються усі без винятку ув'язнені: останні, за визначенням Сазерленда і Крессі, «*проковтуються в'язницею*»³⁴³.

Проте необхідно наголосити на важливому аспекті: тотальність в'язниці полягає не лише в тому, що усі ув'язнені виконують вимоги певного субкультурного в'язничного «кодексу». Вони, можливо, самі того не бажаючи, намагаються *посилити дію* цього кодексу. Вони не лише чують та сприймають *догму в'язниці*, вони її поширюють в усякий можливий для них спосіб.

Для підтвердження цієї гіпотези можна звернутися до одного з найвідоміших досліджень щодо впливу тотальної інституції на особистість, яке у 1970 році здійснила група вчених Стенфордського універ-

³⁴¹ Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 297-299.

³⁴² Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 300.

³⁴³ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 538.

ситету на чолі з Філіпом Зімбардо, що сьогодні відоме як *«стенфордський в'язничний експеримент»*, або *«дослідження Зімбардо»*³⁴⁴.

Проект дослідження передбачав створення *симулятивної в'язниці*. Одна група студентів грала роль в'язнів, інша – персоналу в'язниці. Обидві групи склалися із законослухняних людей без психічних розладів. Як зазначав Зімбардо, «ми не збиралися буквально відтворювати всі умови будь-якої американської в'язниці, натомість намагалися показати *функціональні зв'язки*».

Проект був запланований на 14 днів, проте вже через 6 днів його було перервано: причиною була несподівана поведінка представників обох груп. Студенти, які грали роль в'язнів, раптово почали відчувати великий страх, незважаючи на те, що вони знали, що це була лише гра. Студенти, що грали роль персоналу в'язниці, показали невиправдано високий рівень вербальної та тілесної агресії щодо «ув'язнених».

Взагалі, можна сказати, що, на перший погляд, цей експеримент не може здивувати з огляду на об'єктивно складні стосунки між ув'язненими та їх охоронцями: «Охоронець та в'язень перестають бути людьми, коли зустрічаються один із одним у в'язниці»³⁴⁵. Проте його проведення та результати мали ефект вибуху в соціології, психології та кримінології.

Вважаємо за доцільне навести детальний опис цього унікального експерименту: «У Стенфордській в'язниці було проведено експеримент, мета якого полягала в тому, щоб дослідити, як саме перебування у в'язниці впливає на психіку ув'язнених та персонал. Керував проведенням експерименту Філіп Зімбардо, а його підопічними були американські та канадські студенти у віці від 17 до 21 року. У результаті довготривалих бесід і тестування для участі в експерименті було відібрано 24 особи чоловічої статі. З «ув'язненими» із самого початку поводитися без будь-яких «знижок». Уявні охоронці діяли наче справжні. Експеримент був розрахований на два тижні. Але пройшло всього 6 днів і його довелося припинити: учасники експерименту щодня деградували. Гра настільки переплелася з реальністю, що в половини «ув'язнених» появились суттєві психічні аномалії (сльозливість, напади розлютованості, порушення нормальних психологічних процесів). Частина «охоронців» стала поводитися агресивно щодо «ув'язнених» і навіть виявила жорстокість. Ці патологічні прояви були раніше невідомими для добровільних учасників експерименту. На думку Зімбардо, цей експеримент був цікавим тим, що він «вперше продемонстрував, що в'язничне середовище може викликати патологічну реакцію навіть

³⁴⁴ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісічкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 250-246.

³⁴⁵ Митфорд Дж. Тюремний бізнес. Москва : Прогресс, 1978. С. 24-25.

у ретельно відібраних, нормальних, здорових, молодих людей». У кінці звіту про це важливе соціальне дослідження зазначалося: «Неможливо пояснити дурні вчинки поганих людей – наші охоронці не були садистами, а наші ув'язнені не були психопатами. Усі юнаки в нашому експерименті були доволі порядними. Але коли вони постали перед злом, яке притаманне всій атмосфері в'язниці, *обставини здобули перемогу над особистістю*»³⁴⁶.

За результатами цього дослідження Зімбардо зазначив, що «менше ніж за тиждень перебування у в'язниці людські цінності були сховані, індивідуальні концепції розвитку було піддано сумніву. Водночас найяскравіше виявили себе найбільш безглузді та патологічні сторони людської натури»: «Створіть у в'язня почуття туги, відчуття страху, відчуття свавілля, що їх життя повністю контролюється нами, системою, вами, мною, і в них немає ніякого особистого простору... Ми будемо у різний спосіб віднімати їхню індивідуальність. Все це в сукупності створить у них почуття безсилля. У цій ситуації у нас буде вся влада, а у них – ніякої» (з відеозапису «*Студії Стенфордської в'язниці*»).

Дослідження Зімбардо неодноразово піддавалося критиці. Зокрема, вказувалося на аморальність експерименту та його ненауковість. Стверджувалося, що організація та проведення експерименту суперечили низці документів, які закріплювали стандарти проведення психологічних експериментів (наприклад *the American Psychological Associate Ethics Code, the Canadian Code of Conduct for Research Involving Humans, the U.S. Department Of Health, Education And Welfare*). Вказувалося на те, що кількість учасників була занадто малою для того, щоб робити подібні висновки. Крім того, нетривалість експерименту також розглядалася як його слабке місце.

Зімбардо наступним чином відповів на критику свого експерименту:

1. Персонал проєкту абсолютно чесно ставився до цього експерименту та сумлінно виконував усі свої завдання.

2. Організатори проєкту не допускали будь-яких негативних інструкцій для персоналу бути «більш жорсткими» до «ув'язнених» або «більш ефективними наглядачами».

3. Ув'язнений, який за твердженнями критиків експерименту (*Doug Korpi*) лише симулював глибоку фрустрацію, неодноразово надавав численні інтерв'ю, де послідовно підтверджував висновки експерименту, стверджуючи, що «в'язниця у Стенфорді була дуже реалістичною в'язничною ситуацією, і вона змушувала охоронців стати садистськими і доводити в'язнів до істерики»³⁴⁷.

³⁴⁶ Гаврилов Л. Психология безысходности и страха. Правители преступного мира. Москва, 1991. С. 54.

³⁴⁷ Renowned Stanford Prison Experiment 'faked' by participants. URL: www.nine.com.au/entertainment/viral/stanford-prison-experiment-faked-say-people-involved (2020, February 20)

4. Стосовно того, що начебто аналогічний британський експеримент 2002 року на каналі BBC-TV дійшов протилежних висновків, то необхідно наголосити, що британський аналог був типовим телевізійним шоу, позбавленим науковості в принципі (*Koppel & Mirsky, 2002*). Замість повного занурення до атмосфери в'язниці без проникнення «ззовні», кожен, хто брав участь у британській «альтернативі», знав, що він постійно перебуває у світлі камер. Крім того, на відміну від Стенфордського експерименту, команда дослідників кожного дня відвідувала експеримент та інтерв'ювала його учасників, чим зводила нанівець ідею реальної симуляції в'язничного середовища³⁴⁸.

Зімбардо наголосив: «Я сподіваюся, що ця відповідь критикам легітимності та постійної цінності Стенфордського експерименту допоможе зрозуміти, що вони суттєво помиляються у своїх висновках. Незважаючи на його недоліки, я продовжую вважати, що експеримент у «в'язниці» Стенфорду сприяє розумінню психологічної поведінки людини та її складної динаміки. Кілька сил формують поведінку людини: внутрішні та зовнішні, історичні та сучасні, культурні та особистісні. Чим більше ми розуміємо всю цю динаміку та складний спосіб їх взаємодії один з одним, тим краще ми будемо просувати те, що найкраще в людській природі»³⁴⁹.

Тому, безумовно, значення цього експерименту є надзвичайно високим. Головним його результатом було те, що в'язниця справляє суттєвий вплив як на ув'язнених, так і на персонал.

Коли вибухнув скандал в Абу-Грейб (знущання і тортури над ув'язненими в американській військовій в'язниці в Іраку) у березні 2004 року, багато експертів відразу вказали на його схожість зі Стенфордським в'язничним експериментом³⁵⁰. Серед них був і Зімбардо, який дуже зацікавився подробицями цієї історії. Його стурбувало, що зусилля офіційних військових та уряду були спрямовані на те, щоб звинуватити у зловживаннях декількох «паршивих вівець», замість того щоб визнати це як системні проблеми офіційно встановленої військової системи виконання покарань. Зімбардо опинився у команді юристів, що захищала одного з наглядців в'язниці Абу-Грейб (сержанта *Ivan Frederick*, який, що важливо підкреслити, до військової служби працював у *Buckingham Correctional Center*, розташованому в штаті Вірджинія), маючи доступ до всіх матеріалів, а також свідчив на військо-

³⁴⁸ Philip Zimbardo's Response to Recent Criticisms of the Stanford Prison Experiment. URL: www.prisonexp.org/response (2020, February 20)

³⁴⁹ Philip Zimbardo's Response to Recent Criticisms of the Stanford Prison Experiment. URL: www.prisonexp.org/response (2020, February 20)

³⁵⁰ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісінцова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 254-256.

вому трибуналі Фредеріка, який, тим не менш, був засуджений до 8 років позбавлення волі³⁵¹. Зімбардо використовував свій досвід у справі Фредеріка при написанні книги «Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло», у якій зазначив, що між Стенфордським в'язничним експериментом та зловживаннями в Абу-Грейб є багато спільного³⁵².

Повертаючись до концепції призонізації, необхідно підкреслити, що основне місце у концепції призонізації посідає *культура тотальної інституції* – «формальна і неформальна соціальна організація в'язниці разом із взаємодією декількох тисяч ув'язнених та декількох сотень персоналу в'язниці в обмеженому просторі»³⁵³. Традиційний соціологічний підхід до субкультури ув'язнених базується на вивченні цінностей, норм і елементів соціальної структури (соціальних ролей, статусів та груп).

Дональд Клеммер слушно зазначає: «В'язнична культура складається зі звичок, систем поведінки, традицій, історії, кодексів, звичаїв, законів і правил, думок і ставлення «за» і «проти» зовнішнього світу, в'язниць, поліції, суддів, інших ув'язнених, наглядачів, лікарів, зброї, Біблій, книг, радіо, грошей, крадіжок, згвалтувань, сексуальних стосунків, любові, страждань. Це – світ «Я» та «Мій» набагато більший, ніж світ «Наш», «Їхній» або «Його»³⁵⁴.

Вступ людини до в'язничного суспільства автоматично руйнує налагоджений розклад життя. Проте негативні риси тотальної інституції виявляються пізніше, коли ув'язнений підлягає вступним формальним (обшук, зміна одягу) і неформальним процедурам³⁵⁵. Ірвінг Гоффман визначає ці процедури як «програмування для існування в інституції»³⁵⁶, яке автоматично призводить до початку втрати свого «Я». Втрата свого «Я» продовжується в процесі насильницького звільнення індивіду від матеріальних атрибутів його повсякденного життя. Формальна мета цього полягає в запобіганні незаконній поведінці. Але ми вважаємо, що формальна мета – лише верхівка айсберга. Основне значення цього – позбавлення індивіда рис, які б відрізняли його від інших ув'язнених.

Суттєве місце в процесі подальшої десоціалізації особи посідає *система привілеїв*³⁵⁷. Система привілеїв – це не просто перелік того, що дозволено і що заборонено робити засудженому. Систему привілеїв не можна обмежити суто формально-нормативними рамками.

³⁵¹ Eight years for US soldier who abused prisoners. *The Guardian*, 22 Oct 2004.

³⁵² Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішінг, 2019. 592 с., С. 11.

³⁵³ Clemmer D. *The Prison Community*. New York, 1940. P. 294.

³⁵⁴ Clemmer D. *The Prison Community*. New York, 1940. P. 297.

³⁵⁵ Clemmer D. *The Prison Community*. New York, 1940. P. 64.

³⁵⁶ Goffman I. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 1981. P. 25.

³⁵⁷ Clemmer D. *The Prison Community*. New York, 1940. P. 69.

Оскільки в результаті інституційного програмування індивід звільняється від усього, що оточувало його раніше, система привілеїв є основним засобом для його реорганізації. Як зазначає Гоффман, «поки триває процес мортіфікації, ув'язнений починає отримувати офіційні та неформальні вказівки, що тут називається *системою привілеїв*. Оскільки прив'язка ув'язненого до його цивільного «Я» була похитнута «роздягальними процедурами» (*stripping processes*), саме система привілеїв починає забезпечувати основу для особистої реорганізації».

Так, відповідно до класифікації Гоффмана, система привілеїв включає: 1) формальні правила тотальної інституції; 2) привілеї; 3) покарання; 4) мову тотальної інституції; 5) вторинні правила поведінки³⁵⁸.

Формальні правила тотальної інституції

Основна мета формальних правил тотальної інституції – примусити індивіда позбутися всього того, що підтримувало його за її межами. Оскільки людина не може жити без певних заохочень, тотальна інституція впроваджує свої заходи. Нормативним вираженням цієї системи є правила внутрішнього розпорядку та заходи заохочення та стягнення, передбачені законодавством. У вітчизняній науці вони переважно розглядаються в аспекті підтримання дисципліни у в'язниці, але не з погляду мікроаналізу відносин у тотальній інституції.

Привілеї

Привілеї – це не індульгенції і не цінності, а відсутність обмежень у користуванні тими мінімальними благами, які здебільшого характеризують людину як істоту біологічну, навіть не соціальну. «Так звані привілеї є простими, навіть примітивними, і стосуються найбільш необхідних засад фізичного та емоційного існування». Особливо ретельно система привілеїв була відпрацьована у радянських виправно-трудових таборах³⁵⁹.

М. Даббер підкреслює «[Формальна] в'язнична дисципліна позбавляє ув'язнених «привілеїв», адже останні надаються та скасовуються на розсуд в'язничного офіцера. Ці привілеї – володіти певними предметами (наприклад, телевізором) або носити певний одяг, або одягати певну зачіску, або заробляти гроші, або залишати свою камеру тощо, – є маркерами нормальності та рівності. Відмовити ув'язненому у таких привілеях або позбавити ув'язненого їх одного разу означає понизити його статус»³⁶⁰.

³⁵⁸ Goffman E. *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc., 1961. P. 14.

³⁵⁹ Карклинс Р. Организация власти в советских исправительно-трудовых колониях. *СОЦИС*, 1990. 6. С. 112.

³⁶⁰ Dubber M. 'Criminal Justice Process and War on Crime', in *The Blackwell Companions to Sociology*. C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 57.

Мета привілеїв є дуже корисною. Це – *обмін* між тотальною інституцією та ув'язненим, де останній пропонує свою готовність бути покірним інституції, а інституція, у свою чергу, наділяє його мінімальними атрибутами того життя, яке існує за межами інституції.

І. Гоффман наводить дуже простий, але яскравий приклад значення привілеїв у тотальній інституції: «За межами інституції ув'язнений не думає про те, як йому запалити, випити каву чи коли говорити, але в інституції це стає проблематичним. Він може провести цілий день, розмірковуючи як фанатик про можливості того, як отримати ці згадки про зовнішній світ»³⁶¹.

Р. Мак-Клірі також підкреслює, що в'язниця створює *базові фізичні потреби* в їжі та притулку і тим самим *спрощує соціальний процес*³⁶². Одночасно мінімальні привілеї, що є загальновизнаними цінностями в тотальній інституції, породжують мільярд конфліктів³⁶³: «Однією з головних потреб [у в'язниці] є потреба в їжі. Ув'язнені постійно недоїдають. У них виробляється постійна й принизлива залежність від голоду та від тих, хто здатний його приглушити»³⁶⁴.

Харчування ув'язнених зазвичай є перманентно надзвичайно поганим, тому їх легко спокусити обіцянками додаткового пайка, посилок з «волі» та покупками у табірному магазині. Навпаки, у системі координат тотальних інституцій заборона отримання очікуваної послки або покупки продуктів харчування є дієвим покаранням.

У цьому самому контексті Г. Хохряков таким чином аналізує зв'язок між обмеженням ініціативи у тотальних інституціях та мінімальними привілеями: «Самоорганізація [засуджених] спрямована не наверх і не в бік. Вона наштовхується на важку плиту, спрямовується в середину себе та реалізується за рахунок перерозподілу волі: певні засуджені отримують додаткові блага за рахунок інших, а останні ще більше обмежуються у своїй волі»³⁶⁵. Треба лише згадати радянські табори, коли наріжною ідеєю кожного ув'язненого була «пайка», що використовувалося адміністрацією як найкращий інструмент впливу. Радянські автори не дарма вказували на те, що принцип «хто не працює – той і не їсть» має величезне виховне значення»³⁶⁶. Тому не можна не погодитися, що «гулагівським стимулом до праці був шматок хліба для напівголодного»³⁶⁷.

³⁶¹ Goffman I. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 1981. P.49.

³⁶² McCleery R. 'Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 163.

³⁶³ Clemmer D. *The Prison Community*. New York, 1940. P. 297.

³⁶⁴ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 12.

³⁶⁵ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 90.

³⁶⁶ Бушуев И. Новое в исправительно-трудовом законодательстве. Москва, 1970. С. 44.

³⁶⁷ Абрамкин В.Ф. Поиски выхода. Преступность, уголовная политика, места заключения в постсоветском пространстве. Москва: Права человека, 1996. С. 161.

Створення цілого *світу* навколо мінімальних привілеїв є найбільш важливою рисою культури ув'язненого. Це те, що людина із зовнішнього світу розуміти не може, навіть якщо вона мала досвід перебування в тотальній інституції.

В ув'язнених формується цілий комплекс, який Гоффман визначив як «*фантазії про волю*», коли людина мріє не про волю як таку, а про те, як вона буде насолоджуватися без обмежень тими благами, які в тотальній інституції є мінімальними. «Ув'язнені живуть спогадами про минуле та легендами про майбутнє»³⁶⁸.

Звернемося до С. Довлатова: «*Бажана воля є лише пісенним рефреном, проте не більше*»³⁶⁹.

Можна сказати, що цей комплекс має суттєві негативні наслідки з погляду десоціалізації, коли людина, звільнившись з тотальної інституції, не може задовольнити себе тими «мінімальними» благами, коли доходить висновку, що ці блага вже не є такими: «Мрії – це рятувальний круг, який допомагає «дійти» до звільнення. Але в кінцевому підсумку вони надають «погану послугу»... Чим більше розчарування, тим сильніше зриви...»³⁷⁰. С. Кінг у своїй відомій книзі «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку» також підкреслює це: «*Ось що я тобі скажу, мій друже... Надія – небезпечна річ. Надія зводить людину з розуму. У в'язниці вона не до чого. Раджу звикнутися з цією думкою*».

Привілеї мають важливе значення в тотальній інституції ще з позиції такого явища як *фаворитизм*. Тотальна інституція завжди проголошує формальну рівність усіх своїх «клієнтів», одночасно створюючи та вдосконалюючи систему привілеїв. Фаворитизм може стати основою управління у тотальній інституції, де одній групі ув'язнених можуть ці привілеї надаватися частіше, ніж іншим, в обмін на виконання певних доручень адміністрації.

Дуже часто – це ув'язнені, які формально вважаються найбільш небезпечними. Ця група може бути засобом для управління і залякування решти ув'язнених з метою підтримання системи контролю у всій в'язниці³⁷¹. Потрібно згадати радянську систему виправно-трудових таборів, де кримінальні злочинці користувалися владою для гноблення політичних, або нацистську систему концентраційних таборів, де, крім зазначеної вище об'єктивної суперечності між політичними та кримінальними злочинцями, використовувалися ще й національно-етнічні моменти.

³⁶⁸ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 98.

³⁶⁹ Довлатов С. Зона. Записки лагерного надзирателя. Москва, 1991. С. 36.

³⁷⁰ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 34.

³⁷¹ McCleery R. 'Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 260.

В'язнична субкультура має зв'язок з мінімальними привілеями. Вона може контролюватися адміністрацією в'язниці тією мірою, якою адміністрація контролює доступ до мінімальних привілеїв. Завдяки цьому адміністрація може мати доступ до соціальних ролей ув'язнених як просоціальних, так і антисоціальних.

Покарання

У системі привілеїв «покарання» виступає не як негативний наслідок за порушення формальних норм, а як усунення індивіда від користування цими мінімальними благами, що має страшні наслідки для ув'язненого.

Крім того, неформальні санкції мають більше підстав розцінюватися як «покарання». Що стосується неформальних «покарань», то, як відзначає К. Кауфман, санкції, які накладаються на ув'язнених їхніми же «сусідами», потенційно є набагато суворішими, ніж санкції, які накладаються персоналом в'язниці³⁷².

Система привілеїв існує не просто так. Основне питання, яке вирішується в результаті функціонування системи, – це звільнення з *тотальної інституції*. У більшості випадків в'язниця не може утримувати ув'язненого постійно, але питання полягає в тому, коли ув'язнений звільниться з установи в межах певного строку та з якою формальною оцінкою свого перебування в установі.

Мова тотальної інституції

Загальновідомо, що мова є одним із найголовніших факторів соціалізації. Проте у тотальній інституції ув'язнені розмовляють іншою мовою, яка посідає важливе місце в процесі десоціалізації: «*Мова туземців Архіпелагу без особливого вивчення є незрозумілою для сторонніх, як й інша іноземна мова*»³⁷³.

В умовах конфліктного середовища тотальних інституцій, коли головним принципом ув'язнених є «сам за себе», єдине, що їх об'єднує, – це табірна мова. У концепції Ірвінга Гоффмана – це «*institutional lingo*»³⁷⁴.

Дональд Клеммер – «батько соціології в'язниці» – свого часу дослідив значення 1063 слів, які використовують ув'язнені в деяких американських в'язницях. Результати його дослідження є показовим прикладом впливу призонізації, коли засуджені переходять на якісно й кількісно нову мову спілкування³⁷⁵.

³⁷² Kauffman K. Prison Officers and Their World. Cambridge - London, 1988. С. 76.

³⁷³ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. С. 421.

³⁷⁴ Goffman E. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc., 1961. P. 54.

³⁷⁵ Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940. P. 89-90.

	Категорія	Відсоток	Загальний відсоток
1	Сексуальні стосунки		10,90 %
	а) гомосексуальні	6,02 %	
	б) гетеросексуальні	4,88 %	
2	Злочин		30,80 %
	а) способи скоєння	12,87 %	
	б) поліція	7,43 %	
	в) придбане злочинним шляхом майно	2,91 %	
	г) втечі	2,82 %	
	д) зброя	4,05 %	
3	Частини тіла		5,54 %
4	Люди		7,80 %
	а) раса	1,89 %	
	б) асоціації з іншими людьми	5,91 %	
5	Алкоголь		3,19 %
6	Азартні ігри		1,22 %
7	Наркотики		3,48 %
8	В'язниця		32,44 %
	а) засоби контролю ув'язнених	1,13 %	
	б) персонал в'язниці	1,88 %	
	в) об'єкти обміну у в'язниці		
	- гроші	2,91 %	
	- одежа	0,84 %	
	- їжа	2,07 %	
	- різне	17,84 %	
	г) психічне здоров'я	1,54 %	
	д) покарання	1,06 %	
	е) вирок	3,53 %	
9	Бродяжництво		5,35 %

У поданій таблиці можна наявно побачити, які цінності починають домінувати у соціальних відносинах засуджених внаслідок ефекту призонізації.

Взагалі, як зазначав Солженіцин, «коли мені наївно заперечують щодо «Івана Денисовича»: як це у вас політичні виражаються за допомогою блатних слів? – я відповідаю: а якщо на Архіпелазі іншої мови не існує? Чи може політична шпана протипоставити кримінальній шпані свою мову?»³⁷⁶

Персонал не є винятком; він розмовляє із засудженнями їхньою мовою та переходить на мову «зовнішнього світу» тільки у відносинах з представниками цього світу.

Для додаткової характеристики мови тотальної інституції необхідно звернутися до С. Довлатова: «Одне з найбільш дивовижних явищ [*табірного життя*] – мова. Мова бувалого таборянина замінює йому інші табірні прикраси. А саме – зачіску, закордонний костюм, взуття, краватку та окуляри. Більше того – гроші, становище в суспільстві, нагороди та регалії. Добре поставлена мова нерідко буває єдиною зброєю [*досвідченого*] таборянина. Єдиним для нього важелем громадського впливу. Непохитним і сталим фундаментом його репутації. Витончена мова в таборі є зброєю такого самого масштабу, як і фізична сила. Гарний оповідач на лісоповалі – це набагато більше, ніж гарний письменник у Москві. Табірну мову підробити неможливо. Оскільки головною її умовою є органічність»³⁷⁷.

Що стосується радянських в'язниць, то можна згадати сумнозвісну «феню», «музику» або «блатну мову». «Блатна» мова радянських професійних злочинців значною мірою зазнала впливу багатьох реальних мов: польської, української, циганської, єврейської, тюркської, угорської, французької. Так, наприклад, слово «мент», яке сьогодні набуло загального «визнання», має польські корені, «шайка» та «мусор» – єврейські, «шпана» – французькі³⁷⁸.

Вторинні правила поведінки

В умовах тотальної інституції людина об'єктивно не може існувати за рахунок тих привілеїв, яких вона може бути легко позбавлена. Тому система привілеїв також характеризується тим, що Гоффман визначив як «вторинні правила поведінки». Це – правила поведінки, які безпосередньо не посягають на устрій тотальної інституції, але забезпечують ув'язненого предметами, що заборонені формальними правилами, або незабороненими предметами, які отримуються забороненим шляхом. Вторинні правила поведінки – це результат створення цілого світу навколо мінімальних привілеїв. Ув'язнені шукають шляхи задоволен-

³⁷⁶ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 6. С. 259.

³⁷⁷ Довлатов С. Зона. Записки лагерного надзирателя. Москва, 1991. С. 66-67.

³⁷⁸ Гуров А. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990. С. 63-65.

ня своїх бажань, які контролюються тотальною інституцією. Цілком природно, що ув'язнені з перших днів свого перебування у в'язниці навчаються азартним іграм та шахрайству, що знаходить свій прояв у мові ув'язнених³⁷⁹. Це – спосіб виживання, який є нормальним в умовах тотальної інституції: «пристрасть до [азартних] ігор обумовлена умовами ізоляції».

Те, що людина, яка опинилася в тотальній інституції, змінює свою поведінку, є *об'єктивним*. Як слушно наголошує Зер, «у в'язниці правопорушник сприймає хибний, збочений ідеал міжособистісних стосунків»³⁸⁰. Проте ці зміни набувають різного характеру залежно від того, якої лінії поведінки вона починає дотримуватися. Соціалізація особи у в'язниці не відбувається за певними шаблонами, вона має багато напрямів, і кожен засуджений вибирає свій напрям.

Так, Гоффман розрізняє чотири види поведінки:

- 1) ситуаційне абстрагування;
- 2) впертість;
- 3) колонізація;
- 4) конверсія.

Ситуаційне абстрагування полягає в тому, що ув'язнений намагається відгородитися від усього, що не стосується його тіла, коли використовується принцип «менше знаєш – краще спиш»³⁸¹.

Впертість – це коли ув'язнений категорично відмовляється співпрацювати з тотальною інституцією. Остання, у свою чергу, намагається всіма засобами «зламати цю впертість», і якщо це вдається, ув'язнений дуже часто переходить до ситуаційного абстрагування.

Лінія колонізації полягає в тому, що ув'язнений сприймає тотальну інституцію як таку, намагається побудувати новий світ і відмовляється від старого. Гоффман зазначає, що самі ув'язнені можуть вжити до «колонізатора» репресивні заходи, якщо він робить це дуже активно. У той самий час персонал, який намагається максимально спростити межі між двома світами, ризикує створити умови для більшої колонізації в тотальній установі.

Конверсія полягає в тому, що ув'язнений намагається створити імідж «зразкового в'язня» для тотальної інституції. Краще сказати, що іноді адміністрація не залишає йому вибору, тиснучи на нього для того, щоб він став «зразковим в'язнем»³⁸². І якщо колонізатор намага-

³⁷⁹ Bowker L. Prisoner Subcultures. Toronto, 1977. P. 157.

³⁸⁰ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 34.

³⁸¹ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісічкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 263.

³⁸² Митфорд Дж. Тюремний бізнес. Москва : Прогресс, 1978. С. 142-143.

ється створити максимально вільний простір у тотальній інституції, використовуючи всі можливості для цього, ув'язнений, який обрав лінію конверсії, обмежує себе в усіх атрибутах вільного життя й максимально виявляє те, що Гоффман визначив як *«інституційний ентузіазм»*.

Джесіка Мітфорд таким чином висвітлює питання примушення ув'язнених ставати на шлях конверсії: «Перший крок – виявлення *«вірного»*, що досягається за рахунок в'язничної розвідувальної системи: наводку можуть надати охоронці, а іноді можна примусити робити це інших ув'язнених»³⁸³. Після того як *«вірні»* виявлені та перевірено їх ставлення до *«пацюків»*, розпочинається їх конверсія, тобто особистісна переорієнтація із субкультури засуджених на позитивне сприйняття адміністрації. Такі зміни даються нелегко, оскільки треба навчити *«вірного»* жити чужинним життям.

В цьому контексті є надзвичайно гострим питання, яке ставить Мітфорд та яке безпосередньо пов'язане з критеріями «виправлення» засуджених: «Що таке відновлена [у в'язниці] особистість? *«Вірний»*, який відмовляється доносити на своїх співбратів, або ж *«пацюк»*, який доносить адміністрації на них?»³⁸⁴

Американський дослідник К. Шраг визначив чотири типи поведінки ув'язнених у тотальних інституціях³⁸⁵:

Типи поведінки у тотальних інституціях	Опис поведінки
«Квадратний Джон»	просоціальна поведінка, не втягнутий у кримінальну субкультуру, позитивно ставиться до персоналу й адміністрації
«Політик»	намагається створити вигляд зразкового в'язня, але таким не є; намагається маніпулювати як персоналом, так і ув'язненими
«Свій хлопець»	антисоціальна поведінка, глибоко втягнутий у в'язничну субкультуру, негативно ставиться до персоналу й адміністрації
«Хлопець поза законом»	асоціальна поведінка, максимальне використання фізичної сили як до персоналу, так і до ув'язнених

³⁸³ Мітфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва : Прогресс, 1978. С. 142-143.

³⁸⁴ Мітфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва : Прогресс, 1978. С. 144.

³⁸⁵ Schrag C. A Preliminary Criminal Typology. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 404.

Безумовно, що «чисту лінію» обирає лише невеликий процент ув'язнених. Здебільшого всі ці лінії поведінки найчастіше зустрічаються в комплексі. Гоффман визначає таку лінію як «*playing cool*»³⁸⁶. Це включає і вторинні правила поведінки, і конверсію, і колонізацію, і лояльність певним групам. Все це робиться з однією метою – зменшити ризик фізичного та психологічного насильства відносно ув'язненого як з боку адміністрації, так і з боку інших засуджених.

Потрібно погодитися з думкою, що «субкультура ув'язнених є тим способом виживання, який їх влаштовує» й «ув'язнені знаходять у цій субкультурі «схованку», де їм найменше доводиться змінювати свої погляди». Внаслідок цього, як зазначає Зер, «багато в'язнів стають у в'язниці хитрими й уникають дотримання в'язничних правил, проте насправді знаходять шляхи особистої свободи. Це призводить до лицемірства: ось чого насправді навчає в'язниця»³⁸⁷.

Доцільно також проаналізувати, яке місце посідає персонал у структурі відносин у тотальних інституціях, який його соціальний статус та які історико-політичні чинники вплинули на формування цього статусу. Невипадково Ніцше наголошував, що «*психологія «виправителя» людства*» – це велика проблема, яка навіть є страхом»³⁸⁸.

Тотальність в'язниці знаходить свій прояв і в тому, що її персонал не може стояти осторонь від соціальних процесів, про які йшлося вище. Соціалізацію засуджених потрібно розглядати, враховуючи особливості соціалізації персоналу в'язниці, який також має свою субкультуру³⁸⁹.

К. Кауфман зазначив майже загальні правила «необхідної» поведінки персоналу тотальних інституцій: «... 1) не будь «пацюком» – ніколи не створюй негативне зображення іншого офіцера для ув'язненого і ніколи не надавай свідчень проти іншого офіцера; 2) завжди підтримуй офіцера в його диспуті з ув'язненим; 3) завжди підтримуй санкції іншого офіцера, які були накладені ним на ув'язненого; 4) не будь «білою вороною»; 5) підтримуй солідарність з офіцерами проти інших «зовнішніх груп»³⁹⁰.

С. Довлатов таким чином підкреслює вплив тотальних інституцій на їхній персонал: «Ми говорили однією блатною мовою. Співали однакові сентиментальні пісні. Терпіли однакові труднощі... Ми були схожими й навіть взаємодоповнювали один одного. Майже кожний ув'язнений міг бути наглядачем. Майже кожен наглядач заслуговував в'язниці»³⁹¹.

³⁸⁶ Goffman I. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 1981. P. 60.

³⁸⁷ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 3.

³⁸⁸ Ніцше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с., С. 60.

³⁸⁹ Kauffman K. *Prison Officers and Their World*. Cambridge-London, 1988. P. 76.

³⁹⁰ Kauffman K. *Prison Officers and Their World*. Cambridge-London, 1988. P. 96-117.

³⁹¹ Довлатов С. Зона. Записки лагерного надзирателя. Москва, 1991. С. 36.

За результатами дослідження американського вченого А. Бермана, виявилось, що потенціал насильницьких дій у в'язничних службовців перевищує аналогічні показники ув'язнених: «Претенденти на посади в'язничних службовців такою самою мірою, як і ув'язнені, здатні вдаватися до дій агресивного характеру. Це, у свою чергу, може означати, що причини, з яких одна група людей перебуває за ґратами, а інша їх охороняє, можуть бути суто випадковими»³⁹².

В. Шаламов особливо підкреслював, що «табір – це негативна школа життя цілком та повністю. Нічого корисного, що було б потрібно, звідти не винесе ні сам ув'язнений, ані його начальник, ані його охорона, ані невільні свідки – інженери, геологи, лікарі, – ані керівники, ані підлеглі. Кожна хвилина табірної життя – отруєна хвилина»³⁹³.

Субкультура персоналу обумовлена вимогами, які висувуються в процесі добору кадрів, зовнішніх вимог, організаційних «законів», покарань та заохочень. Іншими словами, у офіцерів тотальних інституцій також існує своя система привілеїв: із самого початку своєї служби персонал також соціалізується в умовах тотальної інституції: «*Охоронці, як і ув'язнені, також повинні вчитися, як поводитися у стресовому середовищі в'язниці, якщо вони хочуть зробити кар'єру*»³⁹⁴.

За свідченнями психологів, багатьох молодих співробітників у пенітенціарних установах можна віднести до «групи ризику», представники яких схильні до різних негативних проявів. Ми можемо навести як приклад інтерв'ю з досвідченим практичним працівником прокуратури з нагляду за дотриманням законів у пенітенціарних установах, який до того ж мав також і величезний досвід роботи в місцях позбавлення волі як офіцер в'язниці: «*Ви займаєтеся питаннями ресоціалізації засуджених?.. На вашому місці я більшу увагу приділяв би ресоціалізації персоналу в'язниць*».

Тотальна інституція за своєю природою становить *джерело конфліктності*: ув'язнені постійно конфліктують один із одним та з адміністрацією. Діяльність в'язниці базується на конфлікті двох ідей: *пунітивної (каральної)* та *реабілітаційної*. Відтак одним із факторів, який впливає на діяльність агенцій кримінальної юстиції, є конфліктний характер цілей їхньої діяльності. Проте коли ресоціалізація стає основною формальною метою діяльності в'язниці, у конфлікті починає брати участь і третя група – *соціальні працівники*. Кожна ідея знаходить свій прояв у діяльності відповідних підрозділів пенітенціарної установи: «напруга» між покаранням та реабілітацією виявляється у

³⁹² MMPI Characteristics of Correctional Officers. Presented to the Eastern Psychological Association Meeting (1971). Цит. за: Митфорд, Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 25-26.

³⁹³ Шаламов В. Колымские рассказы. Москва, 1992. Кн. первая. С. 418.

³⁹⁴ Lombardo L. (1981) Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 117.

відносинах між охоронцями та іншими виправними службовцями³⁹⁵. Так, як слушно зазначають Е. Сазерленд і Д. Крессі, «запровадження гуманітарних елементів та реабілітаційних заходів у в'язниці та їх подальша реалізації призводять до конфлікту з персоналом безпеки»³⁹⁶.

Потрібно нагадати, що у пенітенціарних установах західних країн виправні офіцери – це службовці, які носять уніформу та виконують переважно контрольні функції, у той час коли виправний персонал – це службовці, які носять цивільний одяг і займаються соціальною роботою з ув'язненими: *«Директор пенітенціарної установи є відповідальним за ... примирення постійно конфліктуючих між собою ув'язнених, охорони і соціальних працівників»*³⁹⁷. Саме тому клімат пенітенціарної установи залежить від того, наскільки виправні менеджери беруть до уваги конфліктні інтереси усіх зазначених вище груп³⁹⁸. Тому відсутність єдності у внутрішньо-інституційних поглядах на покарання та основні засади поведінки з ув'язненими є одним із факторів, які унеможливають комплексну підтримку реабілітаційних програм з боку суддів, виправних адміністраторів і громадськості.

Негативне ставлення персоналу тотальних інституцій до реформ є ще однією причиною невдач реабілітаційних зусиль. Потрібно зазначити, що кожна реабілітаційна програма – це в першу чергу інновація, імплементація якої вимагає від в'язничного офіцера «порушити» традиційний розпорядок дня. Адміністратори та виправні офіцери часто розглядають реабілітаційні ініціативи як *загрозу* внутрішньому спокою тотальної інституції та стабільності її діяльності³⁹⁹. Суттєвою перешкодою на шляху впровадження інновацій є бажання індивідів дотримуватися традиційних думок та поведінки.

Загальна для всіх організацій тенденція чинити опір змінам набуває особливого значення у сфері діяльності інституцій кримінальної юстиції. Опір змінам присутній на всіх рівнях системи кримінальної юстиції, проте, у першу чергу, це стосується в'язниці завдяки природнім намірам адміністрації зробити цю систему максимально закритою. Традиційно сильна традиція незалежності (ізоляції) робить в'язниці об'єктами для зовнішньої критики та ворожими до змін, які передбачають співпрацю з іншими агенціями.

³⁹⁵ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісінкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 263.

³⁹⁶ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 517.

³⁹⁷ Fox V. (1984) The Politics of Prison Management. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 423.

³⁹⁸ Cohn A. (1979) The Failure of Correctional Management. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 424.

³⁹⁹ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 415.

Отже, навіть соціально спрямована в'язниця не втрачає пунітивних властивостей. Вона залишається *«світом сталі, бетону та тіней»*⁴⁰⁰. Як зазначає К. Шарг, головними обов'язками персоналу в'язниці є підтримання безпеки і захист суспільства від злочинців. Це необхідно, щоб показати засудженому, що суспільство є сильнішим за нього⁴⁰¹. Реабілітація є другорядною метою: *«Ви не можете ресоціалізовувати злочинців, якщо ви не можете контролювати їх»*⁴⁰². Як зазначає С. Гріффітс, «у першу чергу в'язниці є місцями для покарання, незважаючи на те, що покарання можуть супроводжувати інші види активності. Покарання є головним елементом кожного рішення, відповідно до якого злочинець направляється до в'язниці. Покарання – це те завдання, яке в'язниці найбільш успішно виконують»⁴⁰³.

Той факт, що соціальна реабілітація є вторинною, не «принижує» її значення. Головне, щоб ця ідея втілювалася. Проте для багатьох засуджених не існує відмінності між охоронцем та соціальним працівником. На додаток, принципи відмінності в цілях діяльності (нагляду) охорони і соціальних працівників породжують антагонізм між ними. Ми можемо припустити, що якщо цей конфлікт набуває гострих форм, це призводить до суттєвого послаблення об'єктивно мінімального реабілітаційного ефекту в'язниці.

Підсумовуючи викладене вище необхідно наголосити, що складність питання соціальної реабілітації ув'язнених важко переоцінити.

Де людина найбільше й найшвидше десоціалізується?

У в'язниці.

Де людина може найшвидше ресоціалізуватися?

У суспільстві.

Відтак виникає запитання: *що є суспільство?*

Ми можемо сказати, що певна людина зазнала десоціалізаційного впливу в конкретній в'язниці з конкретною адресою, *сірому квадрати* зі стінами по десять метрів заввишки, в обмеженому суспільстві великої кількості ув'язнених. Тобто ми можемо навіть визначити інституцію десоціалізації в *географічно-просторовому аспекті*. Проте ми не можемо визначити саме суспільство ані як інституцію, ані як інститут соціальної реабілітації. І в цьому, як ми вважаємо, полягає основна суперечність взаємовідносин між суспільством і тотальними інституціями.

Тому основною ідеєю соціальної реабілітації має бути створення для конкретного ув'язненого свого *власного* «зовнішнього» суспіль-

⁴⁰⁰ McCleery R. 'The Governmental Process and Informal Social Control', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 263.

⁴⁰¹ Scharg C. 'Some Foundation for a Theory of Correction', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 333.

⁴⁰² Scharg C. 'Some Foundation for a Theory of Correction', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 331-332.

⁴⁰³ Griffiths C., Verdun-Jones S. *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 1989. P. 401.

ства, яке б для нього також мало певну міру визначеності. Тобто йдеться про політичні та адміністративні заходи, спрямовані на створення для ув'язненого індивідуальних умов для максимального позбавлення його від негативу, що він акумулював у тотальній інституції.

Ще один момент, на який ми вважаємо за необхідне звернути увагу в аспекті питання соціальної реабілітації засуджених. Річ у тім, що в'язниця за своєю об'єктивною природою створює новий світ усього того, на що зверталась увага вище, – мінімальних привілеїв, конфліктів, страху та контролю. Незважаючи на те, що тотальна інституція робить неможливим будь-яку соціальну активність, що вона створює всі умови для призонізації, що в'язничний контроль є тотальним і ніхто з ув'язнених не може його уникнути, можна сказати, що *ситуація у в'язниці виходить з-під контролю в'язниці, коли йдеться про соціальну реабілітацію ув'язнених*.

Фактична мета ув'язнення полягає в тому, щоб максимально придушити психіку та самоповагу ув'язнених. Наскільки це дозволяє строк ув'язнення, розвинути в них відчуття страху та безвідповідальності, заохотити любов до виказування та підлості, щоб ув'язнені повернулися до суспільства з мінімальними шансами вести самостійне життя після звільнення, щоб вони боялися начальства, нехтували суспільством та ненавиділи закони. Доцільно звернутися до В. Шаламова, який максимально точно передав наслідки перебування у в'язниці: «[Ув'язнений у таборі] привчається до неправди, малим та великим підлотам, ... стає егоїстом. Повернувшись на волю, він бачить, що не тільки не виріс за час табору. ... Більше того, його інтереси стали бідними та грубими... Моральні бар'єри відійшли кудись... Виявляється, можна роботи підлість і, незважаючи на це, жити... Виявляється, що людина, яка скоїла підлість, не вмирає... Він занадто високо цінує свої страждання, забувши, що в кожній людини є своє горе. До чужого горя він розучився співчувати – він просто його не розуміє, не хоче розуміти... Він привчається ненавидіти людей»⁴⁰⁴.

Ентоні Бьорджес висловився майже аналогічно: «Держава засудила його до безглузлого покарання на строк двох років, і він за два цих року нітрохи не змінився. Не змінився, я сказав? Це не зовсім так. В'язниця навчила його лицемірним кривлянням та сальній улесливій посмішці. Вона навчила його й іншим порокам, а головне – укріпила його в тих, яким він віддавався раніше»⁴⁰⁵.

Тому треба визнати, що сутність в'язниці полягає в тому, що вона цинічно замінює всі загальноприйняті соціальні та моральні знаки та символи на діаметрально протилежні, особливо якщо в'язниця позбавлена соціальної орієнтації та набула пунітивної спрямованості.

⁴⁰⁴ Шаламов В. Колымские рассказы. Книга первая. Москва, 1992. С. 488.

⁴⁰⁵ Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.

Внутрішня суперечність в'язниці – це суперечність між її офіційними завданнями та неофіційними результатами (виникненням субкультури, стигматизацією ув'язнених, процесами та наслідками призонізації тощо). Тому пенітенціарна політика не може ігнорувати зазначені субкультурні фактори, адже таке ігнорування призводить мінімум до невдачі того чи іншого напрямку пенітенціарної політики, а інколи – до наслідків, які можуть бути навіть драматичними для суспільства.

Підсумовуючи викладене вище, ми б хотіли зробити особливий акцент, чому ми включили до нашого дослідження політики соціального контролю окремих підрозділ, присвячених саме тотальним інституціям.

Узагальнюючи наші висновки та продовжуючи думку Р. Ленуара, Д. Мерлье, Л. Пенто та П. Шампань, що формально задекларований аскетизм тотальних інституцій прямо пов'язаний з максимальною раціоналізацією економічної активності, ми наголошуємо, що аналіз будь-якої тотальної інституції є неможливим поза межами дослідження економічної природи таких інституцій⁴⁰⁶.

Відтак ми постулюємо: все, що характеризує природу тотальних інституцій – від процедур мортіфікації до вторинних правил поведінки – тісно пов'язане з певним типом *економічної реальності*, створення якої є результатом політики соціального контролю за певних історичних та політичних умов.

1.3. Дуалізм політики соціального контролю

Дослідивши сутність контрольних механізмів сучасного суспільства та природу тотальних інституцій, яке у світлі формального підходу узагальнено називається «виправна в'язниця», можна дійти висновку, що формально-класичного підходу для цілей дослідження сутності девіантної поведінки та відповідної реакції на девіантну поведінку явно замало. Формально-класичний підхід не може надати відповіді на найбільш актуальні питання сучасних політичних трансформацій.

Мішель Фуко – один з найбільш видатних та амбітних авторів – у своїх фундаментальних працях проаналізував «дисциплінарні суспільства», які існували до XX століття включно, на заміну яким, за його концепцією та концепцією Жіля Дельоза, прийшли «суспільства контролю»: *«These are the societies of control, which are in the process of*

⁴⁰⁶ Ленуар Р., Мерлье Д., Пенто Л., Шампань П. Начала практической социологии. Москва: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. 410 с., С. 26.

replacing the disciplinary societies»⁴⁰⁷. Проте в умовах сьогодення навіть поглядів Фуко та Дельоза з категорією «дисциплінарних суспільств», які є базовими для цілей цього дослідження, замало для пояснення сутності контрольованого суспільства Постмодерну, в якому відбулося перетворення «*individuals*» на «*dividuals*»⁴⁰⁸.

Питання функціонування тотальних інституцій задля здійснення соціального контролю за девіантами, а також політичного та морального обґрунтування цілей застосування заходів соціального контролю завжди були предметом уваги політологів, політиків, адміністраторів пенітенціарної системи, філософів, юристів, кримінологів та соціологів. Дослідження тих або інших цілей впливу на девіантів та злочинців отримало свій розвиток у наукових працях дослідників, які належали до різних шкіл, серед яких основоположне місце посідають *класична школа* та *позитивістська школа*.

Звичайно, що в процесі розвитку політичної науки, соціології, кримінології, психології та науки кримінального права було вироблено й інші школи, які пояснювали природу девіантної (злочинної) поведінки та пропонували релевантне оформлення політичних реакцій на девіантну та злочинну поведінку. Проте здебільшого уся увага фокусувалася саме на традиційній дискусії щодо *свободи волі*, що зазвичай аналізується в контексті традиційного протистояння саме між класичними та позитивістськими теоріями і концепціями.

Актуальність дослідження цілей, завдань та принципів впливу на злочинців та інших девіантів з боку національних систем кримінальної юстиції, і, що є більш важливим, відповідних тотальних інституцій, полягає в тому, що система соціального контролю суспільства Постмодерну *перестала* бути «*сором'язливою*» та приховувати *реальні* цілі впливу на суспільство та окремі соціальні групи, представники яких отримують стигму девіантів за принципами конвеєрного виробництва.

Відсутність *доказової перспективи* ідеалістичних декларативно-традиційних цілей, вироблених у рамках класичної школи, привело до того, що у XX столітті (а ще більше – у XXI столітті) класична школа знову стала почувати себе більш ніж «*незручно*» в умовах нових політичних та економічних реалій. Цей нюанс дуже тонко свого часу спрогнозували британські дослідники Іан Тейлор, Пол Уолтон та Джек Янг, вказавши, що «система класичної юстиції може працювати лише у суспільстві з абсолютно справедливим розподілом власності та прибутків»⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. URL: <http://libcom.org/library/postscript-on-the-societies-of-control-gilles-deleuze> (19.01.2020)

⁴⁰⁸ Ruffolo D. Rhizomatic Bodies: Thinking through the Virtualities of Control Societies. URL: www.rhizomes.net/issue17/ruffolo.html (19.01.2020)

⁴⁰⁹ Taylor I., Walton P., Yong J. The New Criminology; For a Social Theory of Deviance. London – Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p., P. 6.

Проте, за відсутності таких умов класична [начебто] симетрія злочину та покарання показала себе неактивною й такою, що містить глибокі суперечності. Навіть спроба неокласицизму виправити ці суперечності за допомогою додавання до правосуддя неюридичних *експертів* – психіатрів та – згодом – соціальних працівників – не була успішною у справі відновлення колись блискучого верховенства яскравих та привабливих принципів класики. Більше того, спроба неокласицизму додати до злочинця його «минуле» та «майбутнє» призвела до того, що класика стала набувати позитивістських рис, особливо беручи до уваги тезу Фуко про «*експертів з дисципліни*», що, треба наголосити, становило особливий об'єкт критики з боку Ніцше: «Ви, люди свободи волі, [повинні мати *сміливість*] зробити висновок з вашого вчення про свободу волі та сміливо задекларувати, що «жоден вчинок не має минулого»⁴¹⁰.

Тому настав час говорити про *надмірну концентрацію політичного лицемірства*, який є характерним для публічної політики сучасних національних держав у сфері політики соціального контролю та, зокрема, пенітенціарної політики, яка декларується як «класична».

Проте, обґрунтовуючи актуальність проблематики цього дослідження, необхідно додати, що для аналізу цілей впливу на девіантів звернення лише до ідей представників тієї чи іншої школи є більш недостатнім. Традиційні уявлення щодо правосуддя та функцій тотальних інституцій, можливо, задовольняють прибічників класики, які можуть дуже легко возвести ззовні міцну конструкцію з категорій «покарання» та «цілей покарання», «забетонувавши» все це за допомогою «засобів виправлення».

Тейлор, Уолтон та Янг дуже влучно наголосили на одній простій, але важливій деталі, яку можна сформулювати коротко й лаконічно: «*Класика втомилася*»⁴¹¹. «Лобове зіткнення» класики та позитивізму не дало перемоги жодній зі сторін. Проте «троянським конем» позитивізму стала, врешті-решт, не критика уявлень щодо соціального контролю, цілей заходів соціального контролю та засобів «виправлення» девіантів, а, передусім, аналіз сутності класичного підходу, який продемонстрував численні «внутрішні» вади.

Причому йдеться про вади, які стосувалися не суб'єктивного сприйняття класичних поглядів, а певних об'єктивних показників. Так, серед багатьох інших заслуг, якими має пишатися позитивістська школа, є розбудова ланки між правосуддям та впливом на девіантів в умовах закритих тотальних інституцій, зокрема між судом та в'язницею.

⁴¹⁰ Ніцше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с., С. 34.

⁴¹¹ Taylor I., Walton P., Yong J. The New Criminology; For a Social Theory of Deviance. London - Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p., P. 6.

Питання є очевидним та важливим: злочин та покарання в очах судді є абсолютно *іншим*, аніж злочин і покарання для в'язничного офіцера або офіцера пробації; зв'язка «злочин – покарання» в очах судді замінюється на зв'язку «злочинець – покарання».

Проте для тотальних інституцій злочинець – це не та особа, яка взагалі була «прив'язана» до злочину.

«Людина», про яку говорили та мріяли класики (і, як наслідок, прибічники класичних поглядів на сутність соціального контролю), людина раціональна, людина, який вільно робить свій вибір, використовуючи свій раціоналізм, *зникає*. Як слушно виокремив Фуко, на її місці виникають два актори, один з яких – *девіант/злочинець*, який нетривалий час грає свою роль у суді в якості додатку до акту злочину, а другий – *делінквент*, який є об'єктом справжньої, *позасудової індивідуалізації*, і на якого обрушується вся сила сили каральної влади, за свою природою непідконтрольною суду.

Фуко слушно зазначив, що правосуддя, пробігаючи поглядом повз злочинця, запитує: «Що за його плечима? Яка дії привела його сюди?» І, знайшовши цю дію, правосуддя міцно її захоплює з усіма відомими правосудними наслідками, значною мірою забувши про самого злочинця. І вже потім, передавши злочинця тотальній інституції, правосуддя наївно очікує, що тотальна інституція буде цікавитися тим, що є «за плечима» злочинця, що є тією забороненою дією, яка, власне, і залучила злочинця до орбіти правосуддя.

Тотальна інституція байдужа до *девіантної (злочинної) дії*. Натомість вона пильно дивиться на *самого девіанта*, який, як виявляється, вже таким не є.

Причина очевидна: *девіант вже перетворився на абсолютно інший об'єкт соціального контролю*.

Головне для тотальної інституції – не судовий вирок, причому далеко не вирок. Вирок – це лише *супровідний лист* до вельми незвичного додатку, який за час пересилання встиг докорінно змінитися: «Я – директор в'язниці. Ви – ув'язнені. Тому вас надіслали до мене», – говорить директор в'язниці у відомій книзі Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку».

І лише після появи злочинця у в'язниці (проте вже у вигляді делінквента) з ним починається робота, де він вивчається у повному обсязі, а вирок розглядається лише як формально-необхідний сірий папірець, призначення кого полягає, щоб не «прогавити» час звільнення повністю або умовно-достроково.

У світлі класичних поглядів суддя – це «золотий ідол» з Олімпу, який дотикається до високих філософських ідей. Лише йому надано право вирішувати високі питання справедливості та гуманізму. Суддя – це «напівбог». Він стоїть високо *над* цим приземленим для нього

процесом виконання покарань. Складається враження, що «судове» перебуває над «пенітенціарним». Проте цей ідол не помічає, що «знизу» завжди постає питання, а чи знають на Олімпі, що саме відбувається «внизу». Тому для позитивістів суддя має не лише перебувати на «капітанському містку», а доволі часто спускатися до «машинного відділення». І чим частіше, тим краще.

Потрібно звернути увагу на цікаву політичну трансформацію. У часи Середньовіччя виконання покарань було сферою правосуддя. Згодом між правосуддям та виконанням покарань з'явилася прірва, коли «виправлення» було проголошено метою покарання, покарання стали у своїй більшості «виправними», а «виконання покарань» стало адміністративною діяльністю.

Правосуддя максимально віддалилося від занадто приземленої для нього функції виконання покарань, якої взагалі не можна торкатися ідолові. Водночас ув'язнення забуло, що колись воно було *частиною правосуддя*. Проте згодом правосуддя, само не помічаючи того, опинилося у пастці того, що сьогодні є «функціонуванням тотальних інституцій». Правосуддя перейшло від кари до «виправлення»: «Не думайте, що вироки, які виносяться нами, суддями, народжені бажанням карати; ні, вони покликані виправляти, врозумляти, зцілювати»⁴¹².

Цей адміністративний придаток до правосуддя з мовчазного дозволу останнього вторгся до царини самого правосуддя, оточивши суд фігурами «допоміжних акторів». Як зазначив Фуко, «техніка виправлення витісняє у покаранні власне каяття за вчинене зло та звільняє суддів від мерзенного карального ремесла. Нове правосуддя та окремі його вершители наче соромляться карати, що, втім, не виключає старанність». Причому почуття сорому постійно зростає: «Навколо цієї рани постійно кишать та швидко множаться психологи та дрібні чиновники від моральної ортопедії»⁴¹³.

Фуко, критично зображуючи історію появи у системі соціального контролю так званої «виправної в'язниці», блискуче описав, як на зміну кату прийшла ціла армія «спеціалістів» – наглядачів, докторів, в'язничних священиків, психологів, вихователів. До царини судочинства закрався цілий комплекс оціночних, діагностичних, прогностичних та нормативних суджень щодо злочинця. Встановлення та утвердження винності, користуючись термінологією Фуко, перетворилося на «дивний науково-юридичний комплекс»⁴¹⁴. Психологи, психіатри, адміністратори почали «дробити» «владу карати», де психіатр – це вже не спеціаліст з питань осудності, а «консультант з питань покарання» (згадаємо досудові доповіді офіцерів пробації). Організується цілий корпус інди-

⁴¹² Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 17.

⁴¹³ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 17.

⁴¹⁴ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 186.

відуалізованого знання, область значення кого – не стільки вчинений злочин, скільки потенційна *небезпека*, яка скрита в індивіді⁴¹⁵.

У політиці соціального контролю відбулися глибинні трансформації, де ця армія «спеціалістів» та «експертів» делікатно відняла у правосуддя його природні функції, переконавши правосуддя, що біль та страждання девіанта вже не є кінцевою метою соціального контролю, одночасно «виспіваючи» пишномовну *компенсаторну оду* правосуддю, яку воно так потребує.

Причому це вже відбулося в XIX столітті, коли у злочинці було відкрито «*Людину*». Що можна говорити про XX та XXI ст. ст.? Правосуддя епохи Постмодерну навіть не намагається *карати*. Воно за допомогою «допоміжних акторів», «експертів», «оцінювачів» та «спеціалістів» щось «чаклує» на кухні формальної арифметичної калькуляції з «цілями покарання» та дотичними категоріями, проте витвір справжнього «кухарського мистецтва» правосуддю приносять саме тотальні інституції, де йдеться вже не про «кару», а про «убезпечення суспільства від небезпечних осіб» та «ізоляцію найбільш небезпечних девіантів». Йдеться не про «превенцію» та «виправлення», а про «економічну ефективність» та «економію коштів платників податків».

Найяскравішою, на наш погляд, ілюстрацією цієї трансформації соціального контролю є згадана вище пробація, але пробація зразку кінця XX – початку XXI ст. ст. (хоча ця концепція в сучасній інтерпретації є далеко не єдиним прикладом). У цьому контексті необхідно погодитися з Д. Сколлом, що напівінституційний соціальний контроль у XXI столітті повністю поширюється на клієнтів та звільнених умовно-достроково ув'язнених⁴¹⁶. Причому саме на прикладі концепції пробації можна побачити, що ця «армія спеціалістів», про яку говорив Фуко, стає дедалі більш витонченою, спеціалізованою та професійною, водночас дедалі більше заковуючись у броню бюрократизму і, як не дивно, *де-професіоналізованою*.

Якщо в XIX столітті вченим доводилося спиратися на власний авторитет та власні знання, то сучасним «*експертам*» з питань убезпечення суспільства вже можна спиратися на авторитет попередніх поколінь, абстрактні концепції та сумнівні знання, перед обсягом та концентрацією яких правосуддя втриматися не може. І, до речі, саме пробація надає приклад того, наскільки важко сьогодні доводиться класичній школі відстоювати свої погляди на сутність соціального контролю за девіантами та його цілі. Від офіцера пробації вимагається бути «*менеджером*», який вступає до кримінального процесу задовго до того, як «злочинець» стане «делінквентом» і його буде представле-

⁴¹⁵ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 186.

⁴¹⁶ Skoll G. Social Theory of Fear: Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

но суду (хоча контури делінквентності прописані вже заздалегідь завдяки досудовій доповіді).

Говорячи про правосуддя в анатомії сучасного соціального контролю, доцільно знову згадати проблему обґрунтування мети виправлення девіантів у світі класичних поглядів⁴¹⁷. Так, вельми «капризне» класичне правосуддя вимагає від в'язниці «бути корисною» й насправді виправною, і нічого не хоче чути про *природну незалежність* в'язниці від правосуддя. Для класичного правосуддя є абсолютно незрозумілим очевидна ідея, що формально проголошені цілі направлення людей до в'язниці та природні цілі самої в'язниці абсолютно не співпадають. Класичне правосуддя ніяк не може усвідомити, що «в'язниця – аж ніяк не донька законів, кодексів або судового апарата, що вона не підкоряється суду і не є слухняним чи негідним інструментом виконання судових вироків або досягнення бажаних для суду результатів»⁴¹⁸. Навпаки, як раз класичне правосуддя і займає залежне від тотальних інституцій становище.

Слабким місцем класичного підходу, як вже зазначалося, була теоретизація і абстрактизація девіанта, яка мала «штовхати» та «підганяти» девіанта у напрямку до його «морального виправлення» саме через «свободу волі». Не менш слабким місцем класичного підходу була також теоретизація та абстрактизація тотальних інституцій. Тотальність закритих закладів? *Ні!* Наявність інституційної субкультури? *У жодному разі!* Природні передумови для зловживань та насильства? *Єресь!* Високий моральний дух персоналу та його віра у задекларовані законом цілі покарання? *Безумовно!* Негативний вплив ротації кадрів, природний для будь-якої бюрократичної установи? *Можливий, проте несуттєвий для досягнення цілей морального виправлення!*

Це – класичний підхід, або, краще, те, що ховається за завісами класичного погляду на соціальний контроль та класичне правосуддя. Мета виправлення девіантів розглядається в аспекті тривалого процесу, де «винесення вироку» і «виконання вироку» становлять єдине ціле в контексті впливу на девіанта й морального обґрунтування застосування кримінальної репресії для цілей соціального контролю.

Іншими словами, класичний підхід вимагає, щоб в'язничний офіцер дивився на злочинця так само, як і суддя, хоч між правосуддям та в'язницею зяє прірва. І суд із полегшенням «перекидає» до в'язниці «злочинця» з подальшими «побажаннями» йому «морального виправлення», які закріплені у вирокі, причому це «моральне виправлення» повинно відбутися там, де правосуддя ніколи не було, про що воно нічого не знає і з чим воно нічим не пов'язано. Проте головне полягає у

⁴¹⁷ Ягунов Д. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2012. 64. С. 577-585.

⁴¹⁸ Фуко М. Надирати і наказувати. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 454.

тому, що під час цієї невидимої міграції від правосуддя до тотальної інституції «злочинець» як раз непримітно перетворюється на того, що Фуко визначив як «делінквент».

Гадаємо, що є недоцільним детально повторювати те, що більш ніж блискуче, яскраво та фундаментально описав Фуко, обмежившись нагадуванням, що «делінквента» потрібно відрізнити від «правопорушника», оскільки його характеризує не дія, а саме життя. Делінквент – не лише автор своїх дій (який підлягає відповідальності на підставі певних критеріїв свободи волі), проте він пов'язаний зі своїм правопорушенням цілим клубком *складних зв'язків* (інстинктами, імпульсами, схильностями, характером)⁴¹⁹. Зазначена трансформація, подана Фуко, має неабияку цінність для аналізу обґрунтування сутності соціального контролю та цілей покарання у світлі класичних взірців.

Класична школа не змогла «перетравити» навіть «злочинця», не кажучи вже про «делінквента». І формально проголошені цілі реакції на девіантну поведінку (включаючи злочинні дії) починають «кульгати» вже на стадії існування «злочинця», не кажучи вже про «делінквента».

Фуко слушно підкреслює, що корелятом кримінального правосуддя може бути злочинець, проте корелятом ув'язнення є хтось інший. Це – *делінквент*, ядро «*небезпеки*», рід аномалії. Тому, можливо, ідея «*небезпечного стану*», про яку йшлося вище, не можна ставити у провину класичному правосуддю. Скоріше, це результат психологічного компоненту, який «тисне» на правосуддя з метою збагачення останнього та надання йому «допомоги» щодо ухвалення «адекватного вироку». Йдеться про змішування «кримінального та психологічного дискурсів», що і породжує «*небезпечного індивіда*».

Соціальний контроль Постмодерну продовжує наполегливо декларувати, що його правосуддя начебто будується на класичних засадах. Проте сьогодні у сфері соціального контролю перебуває не дія злочинця і навіть не сам злочинець. У сфері сучасного соціального контролю перебуває «*ризик, які несе особа*», та «*небезпека, яка виходить з особи*». У фокусі перебуває *перспектива небезпеки*, що міститься у фізичному тілі делінквента. Причому єдиним засобом протидії цій небезпеці є обмеження простору та концентрації свободи у зазначеному просторі, з чим сьогодні блискуче справляється система соціального контролю суспільства Постмодерну.

Потрібно нагадати, що перші біологічні теорії розглядали девіантну поведінку як результат дефекту особи. Дефект було визначено самою природою, тому можна було заздалегідь відділити девіантів від законослухняних громадян. Проте для сучасного детермінізму голов-

⁴¹⁹ Фуко М. Надзирати и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 369.

ним є не біологічне походження, кримінальний ген, особливості психіки або щось інше *біологічне*. Достатньо *підозрілого, девіантного* або *небезпеченого способу життя*, який передував злочину або характеризував особу упродовж відбування кримінального покарання або після відбування покарання.

Свого часу, коли економічні умови надали можливість народитися класичній школі, правосуддя перестало мститися і почало карати. Класика почала стверджувати, що: 1) злочинець може бути виправлений; 2) злочинність може й має бути попереджена.

Це – *старий ідеал класики*.

У подальшому замість зазначених вище двох ідей з'явилася нова формула: 1) делінквент має бути ізольований та нейтралізований в просторовому та/або соціальному вимірі; 2) суспільство має бути убезпеченим.

Це – *старий ідеал позитивізму*.

Сьогодні ми спостерігаємо картину, коли система соціального контролю, все ще пишномовно декларуючи себе як «класичну», насправді перестала і карати, і виправляти, і навіть убезпечувати. Замість цього вона стала намагатися – за допомогою нових тотальних інституцій – раціонально, прагматично та ефективно «*дробити*» суспільство та його свободу, створюючи умови для реальної, віртуальної або економічної сегрегації та нейтралізації делінквентів, до яких дуже вдало наклеюються нові ярлики «небезпечних осіб». Відповідно, модернізовані відповідно до реалій Постмодерну тотальні інституції – це нова зброя у війні за контроль над свободою.

1.4. Трансформація модуляцій соціального контролю

Проблема, яка аналізується у цьому підрозділі нашого дослідження, пов'язана з визначенням сутності та особливостей модуляції соціального контролю епохи Постмодерну з урахуванням трансформації попередніх модуляцій соціального контролю, де під модуляцією соціального контролю ми пропонуємо розуміти сукупність історично обумовлених ознак, які визначають сутність, мету, функціональне призначення, інституційне забезпечення і репрезентацію контрольно-наглядових практик та пов'язану з ними певну суспільно-економічну формацію.

У цьому підрозділі дослідження за мету ставиться проаналізувати сутність різних модуляцій, які в історії соціального контролю західного суспільства поступово змінювали одна іншу, та окреслити контури

нової модуляції, яка відповідає сутності соціального контролю епохи Постмодерну.

Цей підрозділ здебільшого базується на фундаментальних наукових працях Георга Руше, Отто Кіркхеймера та Мішеля Фуко, а також на попередніх напрацюваннях автора, присвячених впливам глобалізації на сутність соціального контролю та наглядово-каральні методи сучасності.

Викладення основного матеріалу цього підрозділу нашого дослідження необхідно розпочати з того, що у гуманітарних науках, які сфокусовані на питаннях соціального контролю та застосування соціально-контрольних заходів щодо злочинів та девіантів, багато говориться про «кризу покарання» та про проблеми досяжності цілей покарання, які свого часу набули статусу непохитних аксіом та залишаються такими й понині у пострадянській науці.

Саме ця *безгрішна традиційність* розуміння сутності соціального контролю та *непорушність* його формальних цілей, з яких радянське кримінальне право та кримінологія «зліпили» «золотого ідола», призвели до того, що сучасне кримінальне право, засноване на класичній школі, опинилося у глухому куті своєї *дисфункціональності*, намагаючись «прикритися» такими зовнішніми проявами «кризи покарання», як тривале й стабільне переповнення пенітенціарних установ, недостатність фінансування органів системи кримінальної юстиції, високий рівень рецидиву та низька якість соціальної роботи зі злочинцями, а головне – тотальна криза «реабілітаційного ідеалу» (останній аспект є принципово важливим для цілей нашого дослідження).

Досліджуючи особливості трансформації сутності соціального контролю у країнах Європи та беручи до уваги ідеї німецьких вчених Руше та Кіркхеймера («*Punishment and Social Structure*», 1933), присвячені економічній обумовленості форм та методів соціального контролю, Фуко сформулював вельми цікаву конструкцію у вигляді трьох послідовних модуляцій європейських соціально-контрольних пенальних практик, визначивши, що для кожної модуляції є характерним певний закон кримінального права та кореспондуюча цьому закону реакція.

Першу модуляцію соціального контролю Фуко визначив як «*бінарний код законності*». У межах цієї модуляції елементарний закон кримінального права, сформульований як заборона «*не вкради*» або «*не вбий*», супроводжувався традиційними та на той час покараннями у вигляді смертної кари, вигнання, тілесних покарань або штрафу. Ця модуляція, дещо «розбавлена» певною кількістю страт та видів покарань, спрямованих переважно на тіло злочинця, характеризувала європейську пенальність до кінця XVIII століття.

Саме *театральність*, на яку постійно вказував М. Фуко, червоною стрічкою проходить крізь першу модуляцію соціального контролю.

Сказати те, що середньовічні капітальні та тілесні покарання були театром – це майже нічого не сказати.

Чого, наприклад, варта римська *roena cullei*, і, мабуть, більшої театральності ще потрібно пошукати. Нагадаємо, що це покарання полягало в зашиванні злочинця до шкіряного мішку разом із живими змією, мавпою, півнем і собакою з подальшим втопленням мішка у водоймі. Покарання було *відверто символічним*: злочинець, який піддавався *roena cullei*, уподібнювався відповідним тваринам. Під впливом рецепції римського права в часи Середньовіччя *roena cullei* була засвоєна в європейських країнах. Так, у французькому зводі звичаєвого права «*Livres de Jostice et de Plet*» (1260), йдеться про «покарання в мішку з півнем, собакою та змією». Покарання застосовувалася у рідкісних випадках аж до XVIII століття, коли вже класична школа з думками Чезаре Беккарія вже майже стукала в двері європейського кримінального права.

Аналогічний приклад можна навести і у випадку з покаранням у вигляді віддання на розтерзання хижим тваринам. Воно здебільшого асоціюється із Давнім Римом, проте це покарання широко використовувалася в Європі навіть у XIV столітті (Перуджа, Рим, Флоренція).

Навіть «великий гуманіст» Томмазо Кампанелла у своїй утопії «*Місто Сонця*» (1602), напевне, сумував за відсутністю такої театральності, тому й пропонував застосування покарання у вигляді публічного кидання злочинців на поживу хижим тваринам: «Той, хто не виконав наказ, кидається на поживу диким звірам; при цьому йому вручається кийок, і, якщо він перемаже оточуючих його левів і ведмедів, що майже неможливо, то отримує помилування»⁴²⁰. Театральність проявляється також в тому, що у «*Місті сонця*» смертна кара виконується лише «руками народу, який закидає засудженого камінням, де перших ударів завдають обвинувач і свідки. Катів та лікторів у них немає, щоб не оскверняти державу». «Деяким надається право самим позбавляти себе життя: тоді вони обкладають себе мішечками з порохом і, підпаливши їх, згоряють, причому присутні заохочують їх померти гідно»⁴²¹. Водночас у «*Місті сонця*» в'язниць немає, крім «*веж для ув'язнення бунтівних ворогів*».

Час втілення першої модуляції соціального контролю – «*бінарного коду законності*» – визначити надзвичайно важко. Це може викликати тривалі дискусії. Так, Фуко прямо вказує, що система законності – це «архаїчний апарат кримінального права, який заявляє про себе, почи-

⁴²⁰ Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

⁴²¹ Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

наючи з Середньовіччя та закінчуючи XVII – XVIII ст. ст.»⁴²². Проте ми гадаємо, що більш важливим є час завершення панування цієї модуляції. Початок переходу від «покарань тіла» до «покарань душі» в Європі розпочався з 1750-х років та завершився на початку XIX століття, коли вже ідея *пенітенції* – морально-релігійного виправлення – тріумфально крокувала Європою та Америкою.

Класичний погляд на такий тріумф пов'язується з тим, що «після незалежності від Британії та «королівської» модальності покарання суворі кальвіністи, ліберальні квакери, звичайні робітники, ремісники, купці, фермери та правознавці щиро обговорювали значення справді християнської та республіканської пенальної практики. Ранні республіканські зусилля, спрямовані на встановлення такої практики, врешті-решт призвели до заснування «домів каяття» та системи покарань, заснованих на каятті»⁴²³.

Між тим зображений вище «перехід» навіть не очікував, що тріумф невдовзі перетвориться на фарс, а головне – не помічав наближення до цього фарсу. А поки що на той час на порядку денному перебували філантропічна діяльність Джона Говарда, прийняття в Англії Пенітенціарного акту 1779 року, створення перших насправді пенітенціарних установ в США, перші кроки на шляху практичного втілення сучасної концепції пробації (Англія, 1820), що в своїй сукупності створило яскраву та видовищну *ширму гуманізації*⁴²⁴.

Щодо завершення першої модуляції соціального контролю, то треба віддати слово Фуко, який в іншій своїй фундаментальній праці «Наглядати й карати» точно зобразив цей аспект проблематики: *«Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ст., незважаючи на окремі яскраві спалахи, похмуре каральне свято починає згасати»*⁴²⁵.

Каральні практики поступово перестають бути театралізованим видовищем. Публічні страти сприймаються як вогнище, де знову спалахує насильство. Проте, незважаючи на це, вони все одно спалахують. Можна згадати відому публічну страту Робера-Франсуа Дам'єна через четвертування (2 березня 1757 року), яку згадує Фуко одразу ж на початку свого фундаментального дослідження «Наглядати й карати».

Наголосимо, що четвертування не застосовувалося на той момент у Франції вже понад сто років, а тому відповідна процедура була спеціально відновлена катами з відомої катівської династії Сансонів за

⁴²² Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 20.

⁴²³ McLennan R. The Crisis of Imprisonment Protest, Politics, and the Making of the American Penal State, 1776 – 1941. Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p.

⁴²⁴ Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

⁴²⁵ Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва, 1999. 480 с., С. 14.

старовинними манускриптами. І це – за декілька років до публікації у 1764 році Чезаре Беккарія свого фундаментального твору *«Dei delitti e delle pene»*⁴²⁶. Тому подібне насильство вже не сприймається західним суспільством, яке вже з нетерпінням очікує іншої вистави – вистави «гуманізації».

Крім того, можна згадати, чого лише варті гравюри видатного італійського архітектора, «батька» «паперової» архітектури Джованні Баттіста Піранезі (1720 – 1778), у творчості якого займає серія гравюр «Фантастичні зображення в'язниць», більш відома як просто «В'язниці».

«В'язниці» у гравюрах Піранезі – це похмурі й лякаючі своїми розмірами та відсутністю логіки архітектурні споруди із загадовими таємничими просторами та незрозумілим призначенням сходів та спіралеподібних містків, абсолютно нефункціональними коридорами, вежами, драбинами, мотузками, переходами, блоками та ланцюгами. Міць кам'яних конструкцій і металевих огорож пригнічує. *Нульова функціональність, максимальна театралізованість*. Ще не друга модуляція, проте вже і не перша. *Театральність* – поки що на першому місці, але ця театральність тисне на душу, проте не знищує тіло⁴²⁷. Стіни є настільки високими, що лише їх висота демонструє тотальну перемогу держави над людиною. І водночас постає питання: з якою метою формується цей тиск? Товсті стіни, ланцюги, люди у темному одязі, дивні темні й таємничі сходи, що не можуть на лякати – все це містить образи *модальності бінарного закону* та не приховує романтичну тугу за каральними техніками Середньовіччя. Проте водночас високі стелі та більші обсяги повітря демонструють зародження нової модуляції. Навіть за хаосом стін та тіней проєктів Піранезі вбачаються проблиски *дисциплінарних технік*, контури того, що згодом з легкої руки Беккарія отримає назву *«класична школи кримінального права»*⁴²⁸.

То був час, коли в Європі та Північній Америці вся економія покарання *«була перетворена»*⁴²⁹. Зазначений період Фуко визначив як «час великих «скандалів» в традиційному правосудді, час незлічимох реформаторських проєктів. Час нової теорії закону та злочину, нового морального або політичного обґрунтування *права карати*. Час скасування старих приписів та зникнення старих кодексів. Час створення «сучасних» кодексів: Росія (1769), Пруссія (1780), Пенсильванія і Тоскана (1786), Австрія (1788), Франція (1791, 1808, 1810)».

⁴²⁶ Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с.

⁴²⁷ Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

⁴²⁸ Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

⁴²⁹ Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 13.

Подібних прикладів можна навести безліч, проте в контексті нашого дослідження необхідно додати, що, наближаючись до кінця Середньовіччя, каральні практики, за слушною думкою Фуко, стали «стриманими». Таврування скасовується в Англії (1834) та Франції (1832). Лише батіг та різки застосовуються в окремих системах (Росія, Англія, Пруссія).

Як ще один приклад можна навести вирок декабристам у 1826 році, коли Верховний кримінальний суд замінив декабристам четвертування смертною карою у вигляді повішення, що було останнім вироком до четвертування в історії Російської імперії.

Все це знаменує остаточне завершення епохи панування модуляції бінарної законності. Саме цей період відповідає початку другої модуляції – *модуляції дисципліни*.

Фуко пояснює причини переходу від законності до дисципліни через те, що влада, для якої суверенітет був модальністю, виявилася недостатньою для управління економікою і політичними процесами в суспільстві, що переживає демографічний вибух та індустріалізацію. Від старої механіки суверенної влади занадто багато приховувалося одночасно знизу і зверху, на рівні деталей і на рівні маси. З метою вловити деталі здійснили перше перетворення: *пристосування механізмів влади до індивідуального тіла, що супроводжувалося наглядом та дресируванням, – це була дисципліна*. Звичайно, це було пристосування більш легке, найзручніше для реалізації. Ось чому воно здійснюється дуже рано – з XVII століття до початку XVIII століття – на локальному рівні, в інтуїтивних, емпіричних, часткових формах і в обмежених рамках інститутів, таких як школа, шпиталь, казарма, майстерня тощо⁴³⁰.

Лише згодом, наприкінці XVIII століття, здійснюється інше перетворення, що відноситься до глобальних феноменів, до населення, до біологічних або біосоціологічних процесів, що стосуються людських мас⁴³¹. Це перетворення, у свою чергу, вимагало створення складних органів координації та централізації.

Друга модуляція соціального контролю – це той самий «не вкради» та «не вбий», які формують відповідну систему контрольно-наглядових та пунітивних реакцій соціального контролю. Проте ці покарання представлені не лише як одиночні акти, вони пов'язані із певними *прогностичними техніками*, які дозволяють заздалегідь, до того, як злочинець вчинив крадіжку, визначити, чи готовий він її вчинити.

⁴³⁰ Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с., С. 263.

⁴³¹ Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с., С. 263.

З іншого боку, реакція на злочин буде вже представлена не з демонстративними каральними актами, проте з ув'язненням (або, краще, практикою ув'язнення), яке позиціонує себе як «виправне»⁴³².

Фуко виділяє три інструменти другої (дисциплінарної) модуляції.

Перший інструмент – це *ієрархічні спостереження*, або здатність чиновників спостерігати все, що ними контролюється, одним пильним поглядом. Фуко наголошує: «На що спрямована нова технологія влади, біополітика людського роду, біовлади, що перебуває на шляху до встановлення? ... Мається на увазі сукупність процесів, що включають в себе пропорцію народжень і смертей, рівень відтворення, зростання населення тощо. Саме ці процеси народжуваності, смертності, тривалості життя в зв'язку з усім комплексом економічних і політичних проблем. становили в другій половині XVIII століття перші об'єкти знання і перші об'єкти контролю з боку біополітики»⁴³³.

Другий інструмент – це здатність виносити «*нормалізуючі вирок*и» та карати тих, хто порушує соціальні норми. Так, людину можуть негативно оцінити і покарати в категоріях часу (за запізнення), діяльності (за неухважність) і поведінки (за неввічливість).

Третій інструмент – це *використання досліджень* для спостереження за людьми і винесення щодо їх «нормалізуючих вироків»⁴³⁴.

Дисциплінарний механізм відтворює у собі якісно нового девіанта, який відчуває на собі, крім закону та судового рішення, цілий ряд медичних та психологічних технік, які створюють каркас процедур діагностики, класифікації та обробки. У системі координат дисциплінарної модуляції соціального контролю девіант підпадає під дію серії процедур, спрямованих на його трансформацію, які сьогодні ми називаємо «*пенітенціарними техніками*», які, в свою чергу, засновані на традиційних та добре знайомих нам в силу спадщини радянського науки «*засобів виправлення*» (режим, обов'язкова праця, освіта, моральне виховання).

Соціальна відстань між *бінарним кодом законності* та *дисциплінарним механізмом* – безмежна, незважаючи на те, що їх розділяє менше століття: «Публічна страта та в'язничний розпорядок дня. Вони не карають за однакові злочини, не виконують покарання щодо злочинців одного типу. Кожне з них відображає певний стиль покарання».

У другій половині XIX століття ми може спостерігати, як покарання, продовжуючи цю фундаментальну тезу Фуко, стало ще більш

⁴³² Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

⁴³³ Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с., С. 257.

⁴³⁴ Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с.

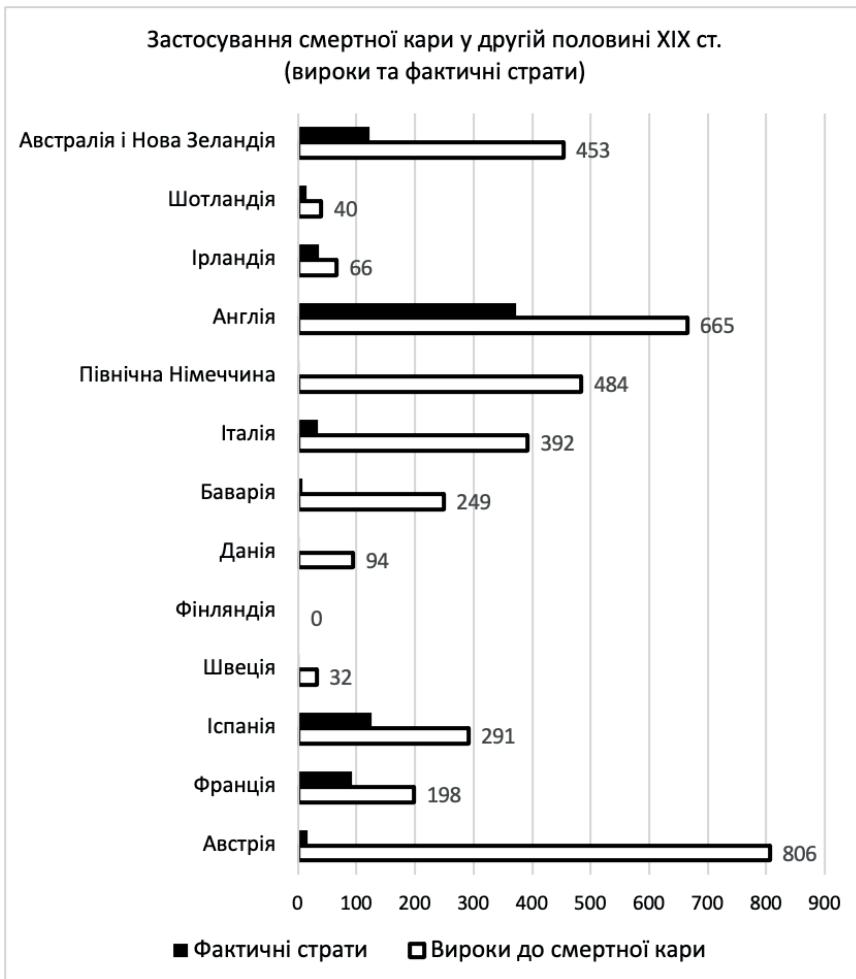
«стриманим», де вже не йшлося про видовищні суворі покарання. Більше того, не йшлося навіть про *закриті* та *приховані* суворі покарання на кшталт смертної кари, сама думка про презентацію якої суперечила природнім законам другої модуляції, доказом чого може служити кількість вироків до смертної кари та реальне виконання відповідних вироків:

Країни Європи	Період	Вироки до смертної кари	Страти
Австрія	1870 – 1879	806	16
Франція	1870 – 1879	198	93
Іспанія	1868 – 1877	291	126
Швеція	1869 – 1878	32	3
Фінляндія	1824 – 1880	0	0
Данія	1868 – 1877	94	1
Баварія	1870 – 1879	249	7
Італія	1867 – 1876	392	34
Північна Німеччина	1869 – 1878	484	1
Англія	1860 – 1879	665	372
Ірландія	1860 – 1879	66	36
Шотландія	1860 – 1879	40	15
Австралія і Нова Зеландія	1870 – 1879	453	123

Ми будемо згодом більш детально розглядати смертну кару в контексті політики загальної превенції, проте тут хотілося б зробити наголос на важливому аспекті, які може, на перший погляд, створювати певну суперечність нашій же тезі.

Так, необхідно подивитися на статистику застосування смертної кари упродовж радянського періоду⁴³⁵.

⁴³⁵ Гилинский Я. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Авторский курс. 4-е изд., перераб и доп. СПб.: ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2018. 517 с., С. 431.

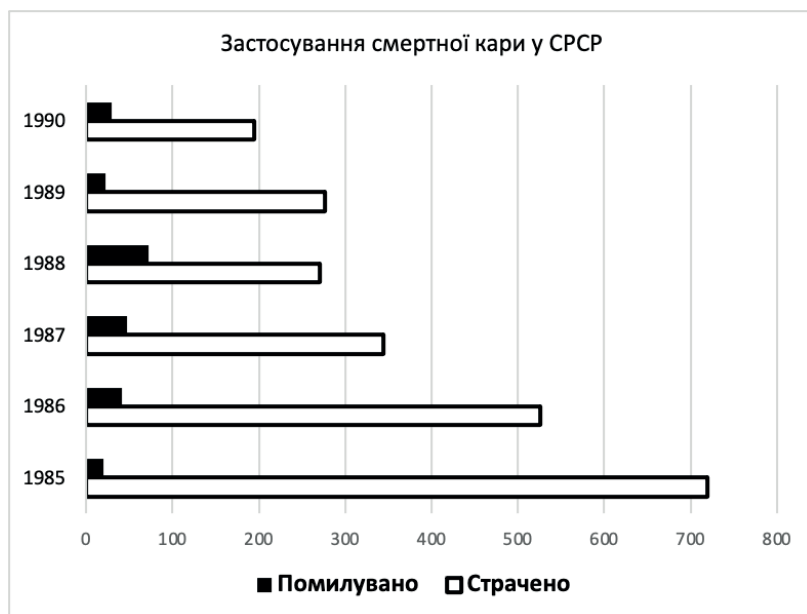

Застосування смертної кари у СРСР	Всього страчено	В середньому страчено за один рік
1921 – 1953	826589	25830
1962 – 1984	22235	964
1985 – 1990	2317	386

Так само, необхідно подивитися на статистику застосування смертної кари наприкінці радянського періоду з відповідними показниками помилування⁴³⁶.

⁴³⁶ Лунеев В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Москва: Норма, 1997. 525 с., С. 429.

Застосування смертної кари у СРСР	Страчено	Помилувано
1985	720	20
1986	526	41
1987	344	47
1988	271	72
1989	276	23
1990	195	29

Піддавши аналізу зазначені показники, можна дійти висновку, що проблема полягає не в модулярній концепції Фуко. Проблема, гадаємо, полягає саме у тому, що модулярна концепція Фуко як раз служить додатковим доказом існування радянської системи виконання покарань на рівні середньовічних практик, де радянська пенальна модуляція була спрямована переважно на тіло злочинця, що характеризувало європейську пенальність упродовж Середньовіччя.

Третя модуляція – це «*пристрій безпеки*», початок якої можна віднести до початку ХХ століття.

Третя модуляція пов'язується з пошуком відповідей на питання, кількість та якість яких перевищило «спроможності» другої модуляції. «Які покарання ми повинні застосовувати» – це перше питання, яке ставиться в контексті формулювання засад третьої модуляції? Проте це питання визначається вже не бажанням виправити злочинця (нехай навіть формальним), а необхідністю знайти відповідь, скільки ж його виконання *коштуватиме* для суспільства. Втілення соціально-контрольних практик завжди було політичною сферою, проте той рівень *політизації* соціального контролю, яким почала характеризуватися пенальність з початку 1970-х років, не йде в будь-яке порівняння з минулими модуляціями.

Головним для *безпекової модуляції* соціального контролю є те, що питання «виправлення» або «реформації» злочинця не стоять на порядку денному, хоч не можна не визнати, що і за третьою модуляцією тягнеться шлейф *реабілітаційного ідеалізму*. Реабілітаційна парадигма вичерпала себе, а Роберт Мартінсон, його колеги та послідовники завдали на початку 1970-х років їй настільки нищівного удару, від якого реабілітаційна парадигма так і не відійшла⁴³⁷. Питання стосовно того, чи не повернеться злочинець до злочинної діяльності після застосування кримінально-правових заходів, є актуальним не в силу можливості забезпечити реформу (ресоціалізацію, реабілітацію, моральне відновлення) злочинця, а в силу *економічної вартості* таких зусиль для «платників податків».

Саме у межах *безпекової модуляції* було остаточно сформовано сучасну *економічну кримінологію*, яка поставила до цього часу невідомі питання. Які середні показники злочинності? Коли змінюються ці показники? Скільки збитків спричиняє злочинність? Що є більш витратним: постійна боротьба зі злочинністю або разові показові акції?

А головне – це зовсім інша група питань *виключно політичного спрямування*. Коли злочинця заарештовано, то чи доцільно його карати? А скільки буде коштувати «платникам податків» його покарання? А чи дійсно ми можемо виправити злочинця? А скільки це буде коштувати? Чи існує небезпека повернення злочинця до злочинної діяльності?⁴³⁸

У рамках третьої модуляції ще більше актуалізується наступна теза: «Переглядаючи проблему правової реформи кінця XVIII століття, ми виявляємо, що питання, поставлене реформаторами, був насправді питанням *політичної економії* в тому відношенні, що мова йшла про

⁴³⁷ Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2010. 4. С. 28-30.

⁴³⁸ Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с., С. 67.

економічний аналіз ... , про *політику* або про *здійснення влади в економічному стилі*»⁴³⁹.

«Тому, – наголошує Фуко, – в деяких текстах (у Бентама, звичайно, більш чітких, ніж у Беккарія, і цілком прозорих у таких людей, як Колкухоун) з'явилися схематичні міркування, що тлумачать про *вартість злочинності*: скільки це буде коштувати країні або принаймні місту, якщо злочинці будуть вчиняти як забажають; крім того, проблема вартості самої судової практики і судової інституції, такої, як вона функціонує; критика малої ефективності системи покарання: той факт, наприклад, що страта або транспортація не мають скільки-небудь відчутного впливу на зниження ціни злочинності (наскільки її могли оцінити в ту епоху); і нарешті, була економічна сітка, що служила підставою для критики реформаторів XVIII століття»⁴⁴⁰.

Сьогодні відображення безпекової модуляції соціального контролю можна знайти скрізь. Скільки коштуватиме реалізація тієї чи іншої стратегії соціального контролю для платників податків? Наскільки ця політика соціального контролю буде *«створювати найкращу цінність для грошей платників податків»*? Усі ці питання вже тривалий час стоять на першому місці в статутних документах усіх сучасних в'язничних служб та служб пробації, органів поліції та інших елементів національних систем кримінальної юстиції.

У контексті кризи реабілітаційного ідеалу сутність цього відображення третьої (безпекової) модуляції можна відобразити за допомогою висловлення Роберта Мартінсона: *«Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо знищення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево»*⁴⁴¹.

Отже, проблематика *ризиків*, про яку далекоглядно говорив Фуко наприкінці 1970-х, вже через 30 років постала у вигляді «менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів та спричинення суттєвої шкоди», що служить політично-концептуальним підґрунтям діяльності сучасних служб пробації та в'язниць⁴⁴².

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що, відповідно до модуляційної класифікації Фуко, перша модуляція соціального контролю відповідає поняттю *«код законності»* з бінарним розподілом на *«законне»* та *«незаконне»*, де основною категорією є *покарання*.

⁴³⁹ Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с., С. 311.

⁴⁴⁰ Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с., С. 312.

⁴⁴¹ Ягунов Д. «Кризис реабилитационного идеала» в научных работах Роберта Мартинсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С. 28-30.

⁴⁴² Ягунов Д. Пробація у світлі концепції offender management: підходи ХХІ століття до проблеми поводження зі злочинцями (європейські стандарти та досвід європейських країн). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. За ред. Д. Ягунова. Одеса, 2012. 9. С. 139-173.

У процесі переходу до другої модуляції соціального контролю каральні практики починають включати статистичні, медичні та психологічні техніки, які забезпечують існування процедур контролю та «опрацювання» індивідів, внаслідок чого в основі другої модуляції лежить *«дисциплінарний механізм»*, де закон дії в системі процедур нагледу та виправлення девіантів.

І, нарешті, в основі третьої модуляції соціального контролю лежить *«пристрій безпеки»*.

«Убезпечення», помножене на *«ціну»* та *«вартість»*, стало ідеологічною основою третьої модуляції, яка замінила модуляцію кримінального покарання реформаційно-реабілітаційного спрямування. *«Дисциплінарний механізм»* було замінено на *«пристрій безпеки»*. Відповідно, Фуко говорить про різні типи *політичного оброблення простору* – суверенітетом, дисциплінарністю та безпекою⁴⁴³.

ПОЛІТИЧНЕ ОБРОБЛЕННЯ ПРОСТОРУ		
I модуляція	II модуляція	III модуляція
<i>Метод оброблення простору</i>		
Суверенітет	Дисциплінарність	Безпека

Отже, на початку XXI століття необхідно ставити на порядку денного питання про зміну природи третьої, «новевропейської» модуляції безпеки та її просторове розширення⁴⁴⁴.

Водночас, гадаємо, більш глибокий аналіз сутності третьої (безпекової) модуляції соціального контролю та особливостей сучасного глобалізаційного суспільства надає підстави говорити про *четверту модуляцію* соціального контролю, яка відповідає духу суспільства XXI століття.

По-перше, третя модуляція соціального контролю, яку Фуко визначав як «сучасна модуляція», була *«сучасною»* саме станом на період з 1950-х років до середини 1970-х років (власне, коли розроблялася згадана модулярна концепція). На початку нового тисячоліття, беручи до уваги очевидне скорочення часових меж модуляцій соціального

⁴⁴³ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977-1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 28.

⁴⁴⁴ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 - 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

контролю, навіть з позиції логіки необхідно ставити питання про окреслення контурів нової модуляції – *модуляції Постмодерну*.

Упродовж більш ніж двохсотрічного домінування класичної школи кара, загальна превенція та реабілітація оточували стверджуваний *раціоналізм злочинця*. Саме на ньому було побудовано європейське *кримінальне право свободи*. Проте сьогодні ми маємо ситуацію, коли «убезпечення суспільства» створило умови для переходу до *кримінального права безпеки*.

Тому XXI століття об'єктивно вимагає продовження та розширення модулярної концепції Фуко та окреслення нової, *четвертої модуляції* соціального контролю, у межах якої не лише дискусія про реабілітаційну парадигму, але й про цілі кримінального покарання та інших заходів соціального контролю виглядає більш ніж архаїчно⁴⁴⁵.

Це обумовлює необхідність продовження модулярної концепції Фуко за допомогою того, що ми можемо визначити як *постсучасна модуляція паноптичного менеджменту ризиків*⁴⁴⁶.

По-друге, хоча загальні контури четвертої модуляції соціального контролю було сформовано у тісних рамках категорії *убезпечення*, більшість питань та проблем, які впливають з сутності модуляції соціального контролю початку XXI століття, вже не поміщаються в ці рамки та вимагають *модуляційної автономності*.

По-третє, вторгнення техніки, електроніки, невидимих засобів спостереження та цифрових мереж до суспільної свідомості та соціальних відносин не могло не відобразитися на сутності, формах та проявах соціального контролю, який дедалі більше набуває паноптичного характеру та примушує змінюватися над категорію свободи.

Головною особливістю модальності соціального контролю XXI століття є те, що соціально-контрольні практики сформовані в умовах знищення їх публічних засад. Монополія на «*право карати*», яка донедавна належала державі, виявилася в руках приватних акторів з подальшою тенденцією до поглиблення цього феномену.

І проблема полягає в тому, що три перших модуляції – як би формально вони до цього не ставилися – мали за мету *зменшення злочинності* або *встановлення стабільного контролю над злочинністю*, причому неважливо за рахунок чого це відбувалося – за рахунок театральної жорстокості, спрямованої проти тіла злочинця, морально-ре-

⁴⁴⁵ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 - 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

⁴⁴⁶ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 - 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

лігійної реформації свідомості злочинця, його психолого-психіатричної реабілітації, його соціального включення або інших інструментів й механізмів. Навіть ідея, що *«якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо зменшення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево»*, незважаючи на свій крайній прагматизм, все одно переслідувала те, що традиційно аналізується у категоріях соціально-орієнтованих ідеалів.

Проте сьогодні можна стверджувати, що модуляція соціального контролю Постмодерну пов'язана з *інкубаторським відтворенням злочинності*. Те намагання *«принаймні «щось» робити зі злочинцями»*, і, за можливості, *«максимально дешево»*, якому «пристрій безпеки» з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змігло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку спрощеної тези про *«максимально дешево»*. Тотальна в'язнична приватизація, що накрила національні пенальні системи, свідчить про те, що держави вимушено дозволяють приватному елементу перебрати на себе донедавна монополію державну функцію, де єдиною метою є максимізація прибутків та мінімізація витрат.

Раніше *«злочинця»* намагалися знищити (спочатку без лапок, потім – у лапках). Капітальні та корпоральні покарання спрямовувалися на тіло, дисциплінарні – на душу, безпекові – на свободу. Проте усі каральні практики намагалися витіснити *«злочинне»* у силу небажаності дій злочинця та/або його особи як такої.

Сьогодні, навпаки, ми спостерігаємо тенденцію, яка вже набула системності та масовості, яка публічно проголошує: *«злочинець»* вже не є маргіналом у соціальних відносинах. Він є відверто *бажаною персоною* для сучасних національних систем кримінальної юстиції (хоча їх національність вже давно почала «стиратися» в силу транснаціоналізації феномену в'язничної приватизації). Сучасні пенітенціарні системи – це вже *не*, користуючись термінологією Фуко, «досконалі та завершені заклади». За формою вони ще є такими, проте за змістом – це інкубатори злочинності, причому не в силу наявності вже відверто застарілого тавра «в'язничної субкультури» або «університетів кримінальності», а в силу економічної корисності для багатьох зацікавлених політичних акторів.

Огляд трансформації модуляцій соціального контролю свідчить про тенденцію поступового ускладнення кожної наступної модуляцій соціального контролю, а відтак – ускладнення статусів *менеджерів* відповідних модуляцій.

Так, від середньовічного ката вимагалось бути високоякісним *експертом тіла та впливу на тіло*, мати відповідні навички та інструменти, які, до речі, коштували значні гроші.

Друга модуляція соціального контролю вимагала *експертів з дисципліни*, що забезпечило масове відтворення релігійних місіонерів, психологів, психіатрів, лікарів, соціальних працівників. Можна згадати, чого варта трансформація моделі офіцера пробації, який «встиг» побути і релігійним місіонером, і вихователем моралі у злочинців, і соціальним працівником, і клінічним психологом, знову соціальним працівником⁴⁴⁷.

Для третьої модуляції соціального контролю це вже були *експерти з убезпечення*, де офіцери пробації та в'язничні офіцери стали «менеджерами ресурсів» і, нарешті, «менеджерами ризиків вчинення рецидивних злочинів та ризиків спричинення суттєвої шкоди». Недарма Еріх Фромм попереджав, що «психіатри, психологи та психоаналітики перетворюються на серйозну небезпеку для розвитку людини, а їх представники еволюціонують, становлячись жрецькими новою релігією задоволення, споживання та знеособлення, спеціалістами з маніпулювання, виразниками відстороненості»⁴⁴⁸. У цьому контексті необхідно наголосити на слушності думки К'юрана МакЕвоя, що у другій половині ХХ століття соціальна політика щодо дітей стала суттєво залежати від «експертів», що призвело до усунення гегемонії сім'ї, що, у свою чергу, служило одним з передумов занепаду «реабілітаційного ідеалу»⁴⁴⁹.

Крім того, важливою є не лише трансформація ролі експерта, характерного для тієї чи іншої модуляції соціального контролю, а їх *необхідна кількість*, яка так чи інакше пов'язується з кількістю самих злочинців, а також – з їх характеристиками та статусами.

Так, ми спостерігаємо масштабне збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій та обсягів їх діяльності, а також відродження позитивістських концепцій «*небезпечного злочинця*». Політики та адміністратори систем кримінальної юстиції відкрито заговорили про «*статевих хижаків*» та «*небезпечних осіб*», і складається враження, що начебто девіантів такого типу раніше взагалі не існувало. Якщо раніше йшлося, умовно кажучи, лише про декілька категорій злочинців, то сьогодні їх класифікація розширена за рахунок великої кількості *проміжних станів*, причому

⁴⁴⁷ Ягунов Д. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. 40. С. 175-183; Ягунов Д. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2011. 41. С. 198-207.

⁴⁴⁸ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 229.

⁴⁴⁹ McEvoy K. The Penal Welfare Approach and the Critique of Rehabilitation. Unpublished lecture on punishment and social control. Belfast: The Queen's University of Belfast, 2003.

кожна нова категорія наповнюється новими «знаннями» з боку нових «експертів». Замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «кривдники», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати за допомогою класичного кримінального права, але яких почали згадувати в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями «убезпечення суспільства»⁴⁵⁰. Так, можна пригадати небезпеку з боку «диких нижчих класів», про яких згадував Секретар юстиції Англії та Уельсу Кеннет Кларк після масових заворушень в Англії у 2011 році⁴⁵¹. Причому така небезпека виходила від «злочинних класів», «яких не змінили раніше застосовані покарання»⁴⁵².

Як наслідок – більше експертів, причому експертів особливих.

Модуляція соціального контролю	Засіб оброблення простору	Держава
Бінарний код законності	Суверенітет	Держава юстиції
Дисциплінарний механізм	Дисциплінарність	Адміністративна держава
Пристрій безпеки	Безпека	Держава управління
Паноптичний модулятор ризиків	Безпека та ідеологічні «безпекові» атаки	Держава паноптичного просторово-віртуального менеджменту ризиків

Все це характеризує саме ту *четверту модуляцію* соціального контролю, про яку, власне, ми і говоримо, яка вже не приховує очевидний факт: для четвертої модуляції ми можемо говорити про *експертів з контрольованого та економічно вигідного відтворення злочинності*, яка, у свою чергу набула ознак *товару* з відповідними характеристиками та якостями.

⁴⁵⁰ Ягунов Д. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свободи в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д.Ягунова. Суми, 2011. 7.

⁴⁵¹ Kenneth Clarke blames English riots on a 'broken penal system'. *The Guardian*, Mon 5 Sep 2011.

⁴⁵² Ken Clarke says riots 'legacy of broken penal system'. URL: www.bbc.com/news/uk-politics-14797602

1.5. Консеквенціалістські та ретрибутивістські теорії у контексті дослідження пенальності Постмодерну

Цей підрозділ нашого дослідження присвячено аналізу базових теорій соціального контролю з урахуванням сучасних соціально-економічних тенденцій, обумовлених впливами та викликами глобалізації⁴⁵³.

Як нами було доведено вище, необхідність глибокого переосмислення феномену соціального контролю на початку XXI століття є очевидною.

Так, з одного боку, наука кримінального права (яке навіть сьогодні претендує на те, щоб називатися «класичним кримінальним правом») не встигає «переробляти» та опрацьовувати новітні політичні й економічні процеси та не враховує соціологічні теорії Постмодерну. Водночас постмодерністським соціологічним теоріям, у свою чергу, відверто бракує знань кримінального права (особливо у частині вчення про покарання).

Внаслідок цього роздуми про соціально-контрольні та пенальні практики та їх ефективність нерідко характеризуються свого роду легкістю та поверховістю. У цьому контексті не можна не віддати належне думці Н. Мельничук, що «нерідко правознавці та представники інших галузей науки при осмисленні категорій «злочин» та «покарання» опиняються у ситуації дисциплінарної ізолюваності»⁴⁵⁴.

У ще більшій дисциплінарній ізолюваності кримінальне право перебуває від політичної науки, намагаючись розглядати себе у неприродньо «кристалізованому» вигляді, забуваючи, що кримінальне право – це складова системи соціального контролю та інструмент політичного домінування еліт над рештою суспільства, а лише потім – «кримінальні покарання» та «виконання кримінальних покарань». Внаслідок такої ізолюваності кримінальне право набуває характеру відірваності від соціальних відносин.

Саме тому «серйозні роздуми про покарання повинні концентруватися на «робочих соціальних категоріях» та «інституційній практиці», а не на виключно умоглядних конструкціях та відсторонених

⁴⁵³ Ягунов Д. Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*, 2010. 55. С. 550-554; Ягунов Д. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. 12. С. 325-330; Ягунов Д.В. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у XXI ст. *Актуальні проблеми політики*, 2008. 34. С. 115-121.

⁴⁵⁴ Мельничук Н. Категорії «злочин» та «покарання» – інформаційні системи. *Людознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Філософія*, 2009.

теоріях»⁴⁵⁵. Між тим, саме відірваність юридичної науки від науки політичної перенасичує кримінальне право саме такими абстрактними конструкціями та відстороненими теоріями.

Водночас осмислення покарання зразка ХХІ століття як *політичного феномену* сприятиме звільненню юридичної науки від багатьох не підтверджених гіпотез, які кримінальне право та кримінологія до цього часу називають аксіомами. Політологічна думка, спрямована на дослідження сутності та спрямованості наглядово-каральних практик Постмодерну, має більше можливостей оцінити ці практики не догматично, а так, як вони насправді реалізуються під впливом прагматичних економічних важелів.

Такому політологічного «прориву» сприяє також та обставина, що пенальність Постмодерну характеризує очевидне *зменшення латентності її цілей*, багато з яких бюрократи відповідних органів національних систем кримінальної юстиції ніколи не схильні були обговорювати.

Зазначена латентність завжди була пов'язана з проблемою *подолання аморальності* при реалізації відповідних наглядово-каральних практик. Проте прагматизм Постмодерну, здається, забрав літеру «а» у словосполученні «подолання аморальності». Тепер саме *«моральність»* розчиняється на фоні об'єктивних економічних факторів, які формують постсучасний політико-пенальний ландшафт, і першою, хто не боїться вказати на ці фактори, є політична наука, яка відчула на собі вплив теорій Постмодерну та набула позитивістських ознак з присмаком песимізму.

У контексті проблематики нашого дослідження треба наголосити на слушності думки Ентоні Даффа та Девіда Гарланда, які зазначили, що для виправдання інституту покарання треба довести не те, що за його допомогою можна досягти певної благої соціальної мети, але й те, що цієї мети можна досягнути за допомогою певного методу. Крім того, потрібно довести, що держава має моральні підстави цей метод застосовувати.

Крім того, необхідно наголосити, що політологічне осмислення сутності соціального контролю Постмодерну, яке об'єктивно не могло не відчувати на собі вплив раціоналізації та прагматизації наглядово-каральних практик, визначає зовсім інші пріоритети, які примушують дещо в іншому світлі розкривати ці імперативи щодо виправдання застосування певних соціально-наглядово-каральних практик.

По-перше, руйнування державної монополії на *«право карати»*, яка донедавна не піддавалася сумнівам, робить набагато менш актуальним фокусування уваги на ролі та місці держави у формуванні по-

⁴⁵⁵ Дафф Э., Гарланд Д. Размышления о наказании. *Индекс*, 2003. 3. URL: www.index.org.ru/journal/18/18-daffgar.html (01.02.2020)

літики соціального контролю та реалізації відповідних наглядово-каральних практик.

Так, наприклад, в'язнична приватизація стала вже настільки поширеним й звичним явищем, яке втратила ознаки екстраординарності.

Як інший приклад можна навести інший приклад застосування Європейських правил пробації – базового стандарту Ради Європи щодо організації діяльності служб пробації та закріплення їх функцій⁴⁵⁶. Так, Європейські правила пробації встановлюють, що пробаційні послуги можуть надаватися як державними органами, так і приватними акторами, діяльність яких спрямована виключно на отримання прибутку.

Крім того, якщо дослідити трансформацію ролі та місця офіцера пробації в системі кримінальної юстиції багатьох європейських країн, можна зробити висновок, що пробація – цей «золотий ідол» соціальної складової пенальних систем – віддано приватному капіталу, що не може не стосуватися проблематики цілей соціального контролю у ХХІ столітті.

По-друге, самі методи досягнення цього «блага», які донедавна мали аксіоматичне та непохитне значення, сьогодні вже не є такими. Класична школа вже *вичерпала* себе у процесі доведення реальності та життєвості цих методів. Таким прикладом можуть служити традиційні «засоби виправлення», перераховані у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві усіх без винятку пострадянських країн (хоча така аксіоматичність була характерною не лише для радянської науки).

Так, наприклад, П. Сорокін, на нашу думку, надає занадто ідеалістичні аргументи, ставлячи на перше місце тезу щодо «гуманізації покарання» та підносячи цю тезу до рівня аксіоми. Як на нашу думку, обґрунтування змін європейської пенальності, що мали місце в середині ХVІІІ століття, у світлі поглядів Руше, Кіркхеймера та Фуко заслуговує на те, щоб більш об'єктивно висвітлювати перехід від однієї модуляції соціального контролю до іншої⁴⁵⁷. У той час коли твердження П. Сорокіна, що жорстокість покарань та «кількість санкцій» падають внаслідок «розвитку соціального життя та покращення психіки й поведінки людей» є декларативними⁴⁵⁸.

І, по-третє, як наслідок зазначеного вище, питання можливостей досягнення цілей кримінального покарання, «благодійність» яких

⁴⁵⁶ Ягунов Д. Європейські стандарти діяльності служб пробації та впровадження концепції пробації до національної системи кримінальної юстиції. *Вісник адвокатури* 2012. 3. С. 31-37.

⁴⁵⁷ Ягунов Д. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності. *Актуальні проблеми держави і права*, 2012. 64. С. 577-585.

⁴⁵⁸ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 287.

крізь призму політичної науки ставиться під великий сумнів, стає дедалі більш дискусійним⁴⁵⁹.

Беручи зазначене вище до уваги, можна констатувати, що теорії Постмодерну створили вельми несприятливе підґрунтя для багато у чому формалізованих й схоластичних консеквенціалістських теорій покарання. Проте водночас і *нон*-консеквенціалістські теорії не стали відчувати себе більш зручно під тиском нових реалій пенальності XXI століття.

Консеквенціалісти, які завжди відстоювали ідею *корисності покарання* (як для суспільства, так і для злочинця, зустрілися з проблемою, пов'язаною з тим, що методи досягнення такої корисності є більш ніж дискусійними (якщо не сказати більше), що, врешті-решт, ставить під сумнів саму ідею такої корисності.

Нон-консеквенціалістам з їх ідеєю *«справедливо заслуженого»* або *«отримання по заслугах»* також стало тісно у рамках моралі нової пенальності (або, краще, аморальності), передусім, в силу того, що саме поняття злочину як «дії, що посягає на найбільш важливі суспільні відносини», також можна поставити під сумнів.

В умовах нової, більш прагматичної пенальності Постмодерну на місці консеквенціалізму та *нон*-консеквенціалізму з'явився певний *політико-правовий гібрид*, який поєднує ознаки обох цих фундаментальних теорій. Гібрид – тому що саме поняття *«покарання»* в умовах нової політичної системи ставиться під великий сумнів. Гібрид – в силу того, що досягнення цілей кримінального покарання вже не оточено ореолом соціальності, а «корисність» такого покарання вже не перебуває в одній зв'язці з самим злочинцем. Щодо «суспільства», то ця «корисність» також вже не є такою соціально орієнтованою, якою вона замислювалася «батьками-засновниками» класичної школи⁴⁶⁰.

В умовах сформованої пенальності Постмодерну та велика увага до злочинця як до *«розумного суб'єкта»* якщо не зникає, то, принаймні, суттєво знижується. Внаслідок цього стара традиційна дискусія щодо переваг та недоліків консеквенціалізму та нон-консеквенціалізму може залишитися без належної відповіді в силу зменшення актуальності самих зазначених вище теорій.

Як слушно зазначають Е. Дафф та Д. Гарланд, спільною рисою усіх консеквенціалістських тлумачень є те, що вони виправдовують по-

⁴⁵⁹ Ягунов Д. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 - 14 квітня 2013 року). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. Ч. 2. С. 120-122.

⁴⁶⁰ Ягунов Д. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 - 14 квітня 2013 року). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. Ч.2. С. 120-122.

карання як ймовірний інструмент забезпечення певного, не пов'язаного з ним *об'єктивного блага*⁴⁶¹. І, як вони зазначають, основою для виправдання цього інституту є «певні емпіричні дані щодо наслідків впливу покарання та його можливих альтернатив»⁴⁶².

Складно оспорювати таке обґрунтування консеквенціалізму. Проте в умовах пенальності Постмодерну гостро постають питання:

1) яке саме благо має досягатися через застосування покарання або «створюватися» після застосування покарання відповідно до вимог формального закону? 2) яке саме благо насправді створюється після застосування покарання? 3) чи дійсно формальний кримінальний закон «у захваті» від того, які саме фактичні наслідки наступают після застосування покарання?

Зазначені питання безпосередньо пов'язуються з *коллапсом реабілітаційної парадигми* в європейській та американській соціології та пенології, що відбувся у 1970-х роках. Позбавлення ореолу соціальності наслідків застосування кримінального покарання в умовах пенальності Постмодерну не означає, що покарання не приносить «блага». Треба лише брати до уваги те, що нове «благо» пов'язується з паноптичними карально-дисциплінарними практиками, виробленими у фарватері філософії *incapacitation*, соціальний потенціал якої є більш ніж дискусійним⁴⁶³. Проте, з іншого боку, фактичний результат *incapacitation* перевищує умовний аналогічний показник усіх інших *rationales for punishment*: «Успіх ув'язнення в залякуванні широких мас населення (*deterrence*) є значно меншим, аніж успіх *incapacitation*»⁴⁶⁴. Як наголошують Е. Сазерленд і Д. Крессі, як засіб стримання злочинців від подальшої злочинної діяльності ув'язнення має високий потенціал ефективності, ... де ... Пенсільванська система з її суворою ізоляцією була найбільш дієвою для цілей *incapacitation*⁴⁶⁵.

Щодо реабілітаційної парадигми, то радикальна теза Баумана про те, що для «мислення сучасних кримінологів характерною є *відсутність* щирих або лицемірних декларацій про реабілітаційні наміри», лякає багатьох сучасних кримінологів, хоча для того, щоб по-справжньому лякатися, їм, на нашу думку, треба визначитися з тим, до якої

⁴⁶¹ Дафф Э., Гарланд Д. Размышления о наказании. *Индекс*, 2003. 3. URL: www.index.org.ru/journal/18/18-daffgar.html (01.02.2020)

⁴⁶² Дафф Э., Гарланд Д. Размышления о наказании. *Индекс*, 2003. 3. URL: www.index.org.ru/journal/18/18-daffgar.html (01.02.2020)

⁴⁶³ Ягунов Д. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 - 14 квітня 2013 року). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. Ч.2. С. 120-122.

⁴⁶⁴ Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 517.

⁴⁶⁵ Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 517.

категорії з двох, поданих Бауманом, треба себе відносити. Ця теза дійсно є неприйнятною для кримінологів, чиї погляди перебувають в «облозі» *щирої* реабілітаційної парадигми. Проте ще більше ця теза лякає тих учених, наукові погляди яких тією чи іншою мірою базуються на реабілітаційній декларативності або лицемірстві (хоч в такому випадку, здається, застосування словосполучення «наукові погляди» не є доречним).

Зазначена вище теза Баумана стосується реабілітації як однієї з ключових категорій консеквенціалістських теорій. Проте її з великим успіхом можна застосовувати і до ретрибутивістських поглядів (в аспекті щирості або лицемірства).

Можна ще раз підкреслити, що консеквенціалістські теорії покарання є за своєю сутністю *інструменталістськими* та *перспективними*, адже вони засновані на ідеї настання певного блага у майбутньому внаслідок застосування покарання. Ретрибутивістські теорії покарання пов'язані з *ретроспективним* підходом та засновані на ідеї природності застосування покарання як такого. Однак паноптичні наглядово-каральні практики Постмодерну вже не беруть так серйозно до уваги ключові характеристики кожної з теорій. Контури їх майбутнього політичного підґрунтя будуються на фундаменті вельми дивного переплетіння «кари» з «убезпеченням», де друга категорія («убезпечення») характеризується латентною домінантністю та відіграє роль «сірого кардиналу» у визначенні пріоритетів політики соціального контролю.

У своїх попередніх роботах ми вже аналізували проблематику колапсу реабілітаційної парадигми в європейській та американській політичній науці, соціології та кримінології⁴⁶⁶. Продовжуючи аналіз цих питань, необхідно знову звернутися до Е. Даффа і Д. Гарланда, які слушно вказують на те, що до 1960-х років політико-пеналогічний дискурс мав переважно *консеквенціалістський характер*, що передбачало широке залучення «експертів» (про яких слушно писав Фуко, наголошуючи на наповненні пенальних систем «*ортопедами від правосуддя*» при формуванні другої модуляції соціального контролю) та примушувало відкидати застарілі *моральні абсолюти*, вироблені в рамках класичної школи⁴⁶⁷. Пенальні системи у консеквенціалістському забарвленні мали відігравати роль політичного інструменту *соціальної інженерії*, за допомогою якого можна було запобігати вчиненню злочинів. Так, Е. Дафф і Д. Гарланд надзвичайно слушно вказують на

⁴⁶⁶ Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання в працях Мішеля Фуко. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 16 - 17 лютого. Херсон: Гельветика, 2013. С. 252-254.

⁴⁶⁷ Дафф Э., Гарланд Д. Размышления о наказании. *Индекс*, 2003. 3. URL: www.index.org.ru/journal/18/18-daffgar.html (01.02.2020)

«консеквенціалістський менталітет», який оточував пенальність до кінця 1970-х років.

Проте у подальшому пенальні системи, засновані на реабілітаційній парадигмі, які замислювалися як політичні інструменти соціальної інженерії, «вибухнули» після тривалого періоду стагнації. Порожнє місце було миттєво заповнено ідеями щодо «*кари по заслугах*», а модель медично-психологічної реабілітації поступилася моделі ресоціалізації, яка, в свою чергу, замінена на *модель прав людини*. З об'єкта медико-психологічного реабілітаційного втручання злочинець начебто знову перетворився на суб'єкта, який має певні права та статус, а головне – моральність та раціональність (тобто все те, чим із самого початку його урочисто «нагородила» класична школа кримінального права).

Те «пришестя» ретрибутивізму, що мало місце, починаючи з 1970-х років, співпавши із початком занепаду реабілітаційної парадигми, призвело до переформування старих ретрибутивістських тез, яких дістали з шафи, де зберігаються теорії покарання, та стряхнули характерний для них політико-пенологічний пил. Думка про «*справедливо заслужене*» стала головним обґрунтуванням при застосуванні кримінального покарання, причому це стосувалося як ув'язнення, так і альтернативних покарань (включаючи концепцію пробації).

Консеквенціалізм, в основі якого перебував реабілітаційний ідеал, було піддано гострій критиці, глибоко занурений до пенологічного песимізму. І це не є дивним. Занепад реабілітаційного ідеалу, що настав внаслідок вельми обґрунтованих досліджень Роберта Мартінсона, його колег і послідовників, потягнув за собою занепад інших складових, на яких базувалися консеквенціалістські погляди. Тому можна сказати, що консеквенціалістські теорії, отримавши занадто великий кредит довіри, так і не були спроможні його реалізувати.

Е. Дафф і Д. Гарланд слушно зазначають, що консеквенціалістський підхід до покарання мав базуватися на *адекватних соціологічних знаннях*⁴⁶⁸. Проте соціологічних знань (тим більш адекватних), які б могли озброїти консеквенціалізм у його боротьбі за політичне виживання, він так і не отримав, поступившись ретрибутивізму, який, в свою чергу, особливо не «переймався» відсутністю таких знань, продовжуючи заміняти їх непрактичними гіпотезами.

Політико-правова сутність ретрибутивізму може бути сформульована наступним чином: якщо злочинець завдяки порушенню закону отримує несправедливі переваги, як порівняти із законотриманням громадянином, то це має бути анульовано пропорційно суворим пока-

⁴⁶⁸ Дафф Э., Гарланд Д. Размышления о наказании. *Индекс*, 2003. 3. URL: www.index.org.ru/journal/18/18-daffgar.html (01.02.2020)

ранням: анулювання переваг (вигід) не є наслідком покарання, вона досягається самим *фактом* покарання.

Проте парадоксальність цієї тенденції полягала в тому, що ретрибутивізм, радикально й доволі стрімко замінивши консеквенціалізм, водночас підготував підґрунтя для *власного занепаду*.

Зазначені вище теорії, які традиційно претендували на статус «старої гвардії» у площині політичного обґрунтування застосування покарання та інших заходів соціального контролю, так завзято захопилися боротьбою один з одним, що не помітили, що обох цих класичних «гвардійців» витіснив спочатку прихований, а потім вже неприхований *політико-безпековий позитивізм*, проте вже нового, постсучасного зразку⁴⁶⁹. Саме тому певною мірою можна не погодитися з тим, що «сьогодні головною світовою тенденцією є ретрибутивістська ідея «відплати»⁴⁷⁰. «Певною» – тому що ретрибутивізм мимоволі було використано для зовнішнього маскуванню зовсім інших політико-пенологічних практик, які, в свою чергу, шукали зовсім іншого обґрунтування, яке було б більш природним.

Крім того, саме в період 1970-х років почала проявлятися *політико-пенальна біфуркація*, коли на фоні посилення ретрибутивізму одночасно відбулася поява програм, спрямованих на виявлення «особливо небезпечних злочинців», «небезпечних осіб» або «осіб, які становлять ризики», закріплення їх статусів та встановлення методів та процедур поводження з ними⁴⁷¹. І зазначений вище «*статусний злочинець*», який перестав бути об'єктом реабілітаційного втручання, а начебто став його суб'єктом, з розчаруванням відчув, що ця «статусність» та «суб'єктність» є не більше ніж ширмою, за якою неопозитивізм «ховав» «класику». *Раціональний злочинець*, який начебто мав статус морального актора, став розчинятися у хвилях неопозитивістської категорії *incapacitation*, яка, в свою чергу, маскувалася за ширмою ретрибутивізму.

Ретрибутивізм суворо критикував моральні засади консеквенціалізму, на що слушно зверталася увага М. Олексюком⁴⁷². Проте й моральність ретрибутивізму з його ідеєю «*відплати по заслугах*» також стала

⁴⁶⁹ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 - 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

⁴⁷⁰ Олексюк М. Теорії покарання в англо-американській філософсько-правовій традиції початку ХХІ століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2012. 4. С. 510-519.

⁴⁷¹ Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 2010. 39. С. 352-361.

⁴⁷² Олексюк М. Теорії покарання в англо-американській філософсько-правовій традиції початку ХХІ століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2012. 4. С. 510-519.

піддаватися великим сумнівам у 1970 – 1980-х роках. Головне, що «зіграло» проти ретрибутивізму, було пов'язано з *непрактичністю* його ідей з погляду практиків пенальних систем. Намагаючись базуватися на ідеях «належним чином заслуженого», «перетравлюючи» відверто застарілі для кінця ХХ століття тези, ретрибутивізм почав відриватися від практики, а, намагаючись бути практичною політичною концепцією, ретрибутивізм перестав бути «витонченим», він став брутальним та «грубим», що обумовило його *політичну маргіналізацію* як теорії соціального контролю. Як наслідок, відірваність ретрибутивізму і від «високої моралі», і від «приземленої практики» обумовило його замаскований занепад наприкінці ХХ століття.

Ретрибутивізм став занадто незручним й громіздким для пенальності Постмодерну, що, врешті-решт, природно обумовило подальші трансформації щодо політичного обґрунтування «права карати» та реалізації цього права.

Поява на політико-пенологічній арені того, що колись ретельно приховувалося в силу своєї аморальності, стимулювала те, що *латентні функції покарання перестали бути такими*. Зникнення цієї латентності знайшла своє відображення навіть на рівні формальних законодавчих приписів. Продовжуючи думку Е. Даффа і Д. Гарланда та наголошуючи на домінуванні гібриду таких фактичних цілей соціального контролю як соціальна ізоляція та кара, можна зазначити, що внаслідок неспроможності офіційного (класичного) обґрунтування застосування заходів соціального контролю, набагато більші права отримує наступна класифікація політичних функцій сучасних пенальних систем:

1) функція «очищення» – вилучення із соціальних відносин підривних та небезпечних для них елементів (у цьому контексті доцільно згадати політичний «просторовий» радикалізм Баумана);

2) функція «відкачування» – через фізичну (завдяки ув'язненню) та соціальну ізоляцію (завдяки альтернативним покаранням та іншим програмам «декарцерації») із суспільства «відкачується» загроза для цього суспільства (відображенням цього може служити широке запровадження у законодавстві західних країн концепції «управління ризиками з боку злочинців»⁴⁷³. Те ж саме можна сказати, наприклад, і про Європейські правила пробації);

3) функція «відволікання уваги» – увага суспільства фокусується на загальнокримінальній злочинності та небезпеці, що являє саме ця злочинність через нагнітання *moral panic* та вигадкування дедалі нових

⁴⁷³ Ягунов Д. Пробація у світлі концепції offender management: підходи ХХІ століття до проблеми поводження зі злочинцями (європейські стандарти та досвід європейських країн). *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 9. С. 139-173.

folk devils, у той час коли злочини представників владних еліт залишаються поза належною увагою;

4) «практична» функція – політичні еліти запевняють населення, що вони роблять усе можливе для того, щоб «боротися зі злочинністю» та «реабілітовувати злочинців в умовах пенітенціарних установ», не забуваючи про «права потерпілих» (що опосередковано служить меті збільшення кількості *folk devils* та ще більший *moral panic*).

Наголосимо, що зазначені вище погляди щодо реальних функцій пенальних систем вироблені в контексті подальшого аналізу моделі прихованої політичної функціональності інституту в'язниці⁴⁷⁴. Звичайно, що подібний радикалізм не «вписується» ані до консеквенціалістських, ані до *нон*-консеквенціалістських теорій покарання.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що звільнення реальних функцій пенальних систем від латентності ще більше загострює проблему відображення цього процесу у наукових дослідженнях. Незалежно від того, яких поглядів дотримується автори – консеквенціалістських або ретрибутивістських – все одно проблематика *де*-актуалізації цих теорій в умовах трансформації пенальності Постмодерну не знайшла свого належного відображення у сучасній українській науці.

На жаль, вітчизняна наука продовжує оптимістично фокусувати увагу на перевагах пробації та альтернативних покарань, медіації та відновного правосуддя, оцінюючи ці «новели» у категоріях «цивілізованості», «гуманності» та «сучасної прогресивності». Скорочення чисельності ув'язнених, запровадження служби пробації та інші пенальні реформи мають, начебто, вирішити політико-моральні проблеми національних пенітенціарних систем. Проте скорочення застосування кримінального покарання можна поставити під великий сумнів, так само як і моральність наукового відображення реалізації цієї ідеї. Обсяги застосування кримінального покарання, можливо, і обмежуються, хоча з цього приводу існують сумніви, беручи до уваги зростання в'язничного населення навіть у «цивілізованих» країнах та насичення політичного тіла явними паноптичними знаками та символами. Проте каральні практики та приєднані до них наглядово-дисциплінарні політичні механізми, які ще учора «маскувалося» за покаранням, сьогодні з'явилися на поверхні, залишивши за інститутом кримінального покарання роль опудала в силу зневіри в його традиційні цілі (як консеквенціалістські, так і ретрибутивістські), які виявляються глибоко зануреними до політико-пенологічного песимізму епохи Постмодерну.

⁴⁷⁴ Ягунов Д. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2012. 64. С. 577-585.

1.6. Загальна превенція як складова соціального контролю

Західна традиція соціального контролю базується на утилітарних та прагматичних цілях: загальна превенція, залякування та реабілітація девіантів та злочинців, де зазначені вище утилітаризм та прагматичність, як нами було вже доведено вище, «ховаються» за високими соціальними ідеями та гаслами, що додатково вказує на те, що постановка та реалізації зазначених цілей є суто політичної сферою.

Аналіз цілей заходів соціального контролю доцільно розпочати із загальної превенції.

Філософія загальної превенції («залякування через страх покарання») віддзеркалює просту, на перший погляд, ідею, що люди послідовно намагаються уникати болю і шукати задоволення⁴⁷⁵. Вона ґрунтується на тому, що цей достатньо болючий вибір переконує людей не вчиняти злочинні та девіантні акти⁴⁷⁶.

Вважається, що різні покарання завдяки формально-правовому залякуванню, поєднаному з моральним вихованням, здатні впливати на звички невизначеного широкого кола осіб. Зазначена думка є загальнопоширеною, адже вона присутня майже у всіх наукових працях, які так чи інакше стосуються обґрунтування застосування заходів соціального контролю для девіантів.

У цьому підрозділі нашого дослідження ми спробуємо представити власний погляд на загальну превенцію як мету заходів соціального контролю та проаналізувати, наскільки покарання та інші заходи соціального контролю щодо девіантів дійсно мають загальнопревентивний ефект. Проблематика цього дослідження пов'язана з визначенням ступеня ідеологізації та подальшої міфологізації зазначених вище традиційних цілей заходів соціального контролю.

Загальна превенція зіграла важливу роль у розвитку політичного виправдання соціального контролю. Давньогрецькі та середньовічні філософи, а за ними Ч. Беккарія, Д. Бентам, Л. Фейєрбах та багато інших – усі вони звертали увагу на загальну превенцію. Проте потреба у підтвердженні гіпотез за допомогою практичних напрацювань та соціологічних досліджень забезпечили загальній превенції бурхливий розвиток саме в XX столітті. Фундаментальні праці норвежців І. Анде-

⁴⁷⁵ Sumrall R., Sumrall W., Doss D. A Review of Correctional Philosophies toward Reaffirming Rehabilitation as an Ohio Correctional Paradigm. *International Journal of Business and Social Science*, May 2016, Vol. 7, № 5. P. 2.

⁴⁷⁶ Cullen F., Jonson C. *Correctional Theory: Context and Consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publishing, 2012.

неса, Н. Крісті та Т. Матієсена, фінського дослідника М. Лайне, величезний пласт американських соціологічних досліджень створили базу для продовження досліджень у цьому напрямку.

У наукових працях радянських та сучасних вітчизняних авторів проблема загальної превенції також знайшла широке відображення. Проте, на жаль, ця мета заходів соціального контролю здебільшого подавалася на рівні філософських припущень та абстракцій.

Тому загальна превенція як мета заходів соціального контролю потребує уточнення її наукового обґрунтування з урахуванням реалій політики соціального контролю національних держав доби Постмодерну. Забігаючи наперед, можна зазначити, що можливості загальної превенції як мети покарання та інших заходів соціального контролю здебільшого залишаються таємницею з явним присмаком *скептицизму*. Тому цей підрозділ нашого дослідження є спробою проаналізувати зазначену мету в контексті сучасних політичних та соціальних тенденцій.

На перший погляд, загальна превенція є *найпростішою* для розуміння метою з всього переліку цілей заходів соціального контролю. Проте саме ця мета виявляється *найбільш складною* для практичного дослідження через складність методології пізнання цього питання.

Сутність загальної превенції можна відобразити наступним чином: люди здебільшого утримуються від вчинення девіантних та злочинних дій, оскільки вони усвідомлюють крайню негативність наслідків, які наставатимуть через вчинення таких дій: «Мета покарання полягає лише у запобіганні вчиненню нових злочинів з боку злочинця, а також в стриманні інших від вчинення подібних дій»⁴⁷⁷.

Ідея полягає в тому, що покарання різної природи як конкретний прояв суспільного несхвалення вчинку допомагають формувати та посилювати моральний кодекс суспільства, встановлюючи таким чином заборони вчинення порушень законів, які усвідомлюються або не усвідомлюються: «Під загальним попередженням ми розуміємо здатність закону та його застосування забезпечувати законослухняну поведінку громадян»⁴⁷⁸.

«Наповнення» загальної превенції

Здебільшого загальна превенція асоціюється зі *страхом перед покаранням* за вчинені злочини або інші форми девіантної поведінки.

Так, П. Сорокін підкреслює значення страху для каральних практик європейського Середньовіччя, що втілювалося до кінця XVIII століття: «Основним мотивом покарання та його метою був *страх*. Він

⁴⁷⁷ Беккариа Ч. О преступлении и наказании. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 27.

⁴⁷⁸ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 26.

лежить в основі [кримінальних кодексів] майже усіх європейських держав. Метою покарання є *заякування*»⁴⁷⁹.

Водночас П. Сорокіну можна заперечити щодо його тези про абсолютний страх перед покаранням як двигун його превентивного потенціалу, оскільки в цьому контексті «випадають» інші складові кримінально-правової реакції. Тому було б неправильним зводити загальну превенцію лише до заякування за допомогою покарання, адже покарання включає до свого потенціалу ефект трьох видів.

По-перше, це – *власне заякування*, формальне визначення якого зводиться до наступного: «Заякування – це відмова від дії в результаті усвідомлення ризику покарання за поведінку, що суперечить нормам»⁴⁸⁰.

По-друге, покарання підсилює моральні заборони певного суспільства.

По-третє, покарання може стимулювати законослухняну поведінку⁴⁸¹.

Отже, політичні функції нормативно-правового заякування можна звести до наступного: 1) заякування у вузькому розумінні цього слова, коли девіант виступає як раціональний актор, дбайливо вимірюючи баланс між задоволенням від девіантної дії та болем від покарання; 2) демонстрація морального осуду вчинення девіантних дій; 3) формування недевіантного стилю поведінки; 4) виховання поваги до закону; 5) виховання звички підкорятися владі; 6) насадження дисципліни.

Проте, аналізуючи проблематику загальної превенції, все одно, увага мимоволі фокусується здебільшого на ефекті заякування. Загальна превенція і так сама по собі характеризується абстрактністю та аморфністю, а відтак – «незручністю» для перевірки відповідних наукових висновків на практиці. І лише такий компонент як заякування має найбільші шанси бути більш-менш перевіреним за допомогою соціологічних досліджень. Однак, на чому потрібно зробити особливий наголос, для політиків більш важливим є формування громадянами моральної звички бути законослухняними та дисциплінованими, коли б вони не вчиняли злочинів незалежно від того, чи були їм відомі ті або інші заборони з відповідними негативними наслідками.

Раціоналізм як основа загальної превенції

Теорія загальної превенції базується на двох стовпах – на болю та задоволенні. Людина як раціональний актор зі свободою волі начебто обирає на власний розсуд свою лінію поведінки. І, якщо задоволення

⁴⁷⁹ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 281-282.

⁴⁸⁰ Криминология. Под ред. Дж. Ф. Шелли. Пер. с англ. СПб.: Питер, 2003. С. 449.

⁴⁸¹ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 30.

переважає біль, людина здебільшого вчинятиме ту чи іншу дію. Якщо ж біль переважатиме задоволення, то людина, скоріш за все, буде утримуватися від певної лінії поведінки. Отже, як зазначає американський вчений М. Крон, покарання має бути суворим лише для того, щоб переважити потенційну вигоду від злочину⁴⁸².

Парадигматичність загальної превенції

Сучасні кримінальні кодекси базуються на зазначеній вище ідеї раціонально встановленого балансу між болем та задоволенням, підвалини якої були закладені італійцем Чезаре Беккарія (1738 – 1794) та англійцем Джеремі Бентамом (1748 – 1832). І, на перший погляд, жодних суперечностей в ідеї загальної превенції не існує. Проте мета загальної превенції насправді пов'язується з декількома обставинами, які зрештою надають підстави говорити про крайню *ідеологізацію* та, у подальшому, *міфологізацію* цієї мети.

По-перше, загальнопревентивна функція покарання створює *парадигму*, що домінує в сучасному суспільстві, на чому особливо наголошував Томас Матієсен⁴⁸³. Сьогодні мета залякування через формальні закони повністю *інтегрована* до загальноприйнятих цінностей суспільства. Іншими словами, у сучасному суспільстві ідея про загальне залякування за допомогою формальних законів була взята за *перевірену теорію*, хоч насправді ця теорія ніколи *не* перевірялася. Внаслідок цього була створена велика дистанція між політичним обґрунтуванням цієї мети та її підтвердженням.

Сучасне суспільство створює базову систему суспільної свідомості, де загальна превенція розглядається як наріжний камінь *добре організованого суспільства*. Лише тому, що уявлення про загальну превенцію у сучасному суспільстві є настільки *парадигматичними*, більшість соціальних подій набувають значущості саме у світлі цієї парадигми.

Так, коли рівень злочинності збільшується, ми говоримо, що соціально-контрольні заходи є недостатньо суворими і, як наслідок, для зниження злочинності потрібні ще більш суворі заходи. Коли рівень злочинності зменшується, зазвичай використовується презумпція, що посилення соціального контролю *«зробило свою справу»* або соціальні характеристики найбільш небезпечних девіантних груп суттєво змінилися внаслідок усвідомлення та сприйняття серйозності загрози відповідних покарань.

По-друге, завдяки тому, що загальнопревентивний ефект заходів соціального контролю є настільки парадигматичним, тягар доказування перекладається на інші теорії. Внаслідок цього теорія загальної

⁴⁸² Криминология. Под ред. Дж. Ф. Шелли. СПб.: Питер, 2003. С. 449.

⁴⁸³ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 53.

превенції вороже й водночас болісно сприймає будь-яку критику на свою адресу.

По-третє, парадигматичність теорії загальної превенції дозволяє обґрунтовувати її положення з позиції «*здорового глузду*», маючи при цьому лише мінімальні підтвердження або не маючи їх взагалі. Як слушно зазначає І. Анденес, «емпіричного дослідження психології підкорення закону ніколи не здійснювалося. У цій області ми перебуваємо немов у доломброзіанській ері: замість серйозних дискусій часто можна почути загальні бездоказові твердження на кшталт «*Я вірю (не вірю) у загальну превенцію*»⁴⁸⁴. Це означає, що у світлі теорії загальної превенції: 1) навіть явно суперечливі події, знаки, символи та факти інтерпретуються на її користь; 2) обов'язок доведення невдачі теорії перекладається на її критиків та опонентів; 3) «здоровий глузд» розглядається як найбільш важливе або навіть єдине підґрунтя теорії⁴⁸⁵.

Отже, загальна превенція заходів соціального контролю є *парадигмою*, яка начебто має чудодійну силу лише тому, що у ній начебто криється «*здоровий глузд*». Між тим, як і будь-яка парадигма, загальна превенція є *пасткою* в силу своєї інструментальної ролі для політиків та адміністраторів системи кримінальної юстиції.

Чи є девіант раціональним актором?

Класичні погляди на покарання, сформульовані Беккарія та Бентамом, базуються на *раціональному акторі*, який начебто вільно та розсудливо робить вибір між плюсами від вчинення злочину (або іншої незаконної дії) та мінусами від покарання, що загрожує за його вчинення. Класична школа розглядає це питання як таке, на яке *начебто* надана остаточна відповідь: «*Людина має власну гідність. Ядром цієї гідності є свобода волі*»⁴⁸⁶.

Проте класичний погляд на цю проблему має три слабких місця.

По-перше, переважна більшість людей не вчиняють злочини не через страх бути покараними, а завдяки своїм *моральним установкам*.

Для А. Вульфєрта «загроза покарання» є абсолютно неактуальною проти «*природніх злочинців, позбавлених виховання*»: «Висновок про слабкість впливу покарань на злочинність підтверджується тим, що психологічний мотив загрози покарань не в силах протидіяти природнім та соціальним факторам злочинності»⁴⁸⁷.

⁴⁸⁴ Анденес І. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 65.

⁴⁸⁵ Ягунов Д. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу (м. Одеса 20 - 21 травня 2011 року). Одеса, Фенікс, 2011. Том 2. С. 271-273.

⁴⁸⁶ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 18.

⁴⁸⁷ Вульфєрт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с., С. 358.

На обґрунтовану думку Е. Дюркгейма «покарання має на меті насамперед вплинути на чесних людей»⁴⁸⁸.

П. Сорокін слушно підкреслює, що «одна й та сама кара тим сильніше впливає на поведінку людей, якщо поведінка, що нею вимагається, є водночас поведінкою, що диктується *совістю* самої людини»⁴⁸⁹.

Близьке висловлення з цього приводу можна знайти у монографії І. Анденеса «Деякі люди, можливо, утримуються від вбивства через страх, що їх повісять, якщо вони його вчинять. Сотні тисяч утримуються від вбивства через те, що вбивство є огидним для них»⁴⁹⁰.

В. Туляков також підкреслює: «Безліч заборон спрямовано на населення в цілому, але більшість злочинів вчиняють кримінально активні 10 % населення. Прошарок, що залишився, не реагує на заборони, оскільки не бачить у такій поведінці сенсу та не розуміє характерних рис самих заборон»⁴⁹¹.

По-друге, чи є злочинець раціональним актором – відповідь на це питання залишається відкритою. Не можна впевнено сказати, що злочинець, вчиняючи злочин внаслідок недостатнього самоконтролю, робить раціональний вибір⁴⁹². Необхідно багато в чому погодитися з Енріко Феррі, що кожен акт людської поведінки є результатом інтеракції між людиною та середовищем, а тому «свобода волі є виключно суб'єктивною ілюзією»⁴⁹³.

На думку Фрідріха Ніцше, «свобода волі – найхитріша вигадка, щоб зробити людство відповідальним за свої вчинки. В усіх випадках, коли шукають відповідальність, її [насправді] шукає інстинкт покарання та засудження. Вчення про волю придумано для того, щоб знайти винних. Вся стара психологія, психологія волі, розпочалася з того, що її родоначальник у давній громаді захотіли створити собі *право карати*»⁴⁹⁴. «Ніякої «волі не існує» – це лише спрощена концепція нашого розуму на кшталт «матерії»⁴⁹⁵. Відповідно, «вчення про свободу волі – це вигадка пануючого класу»⁴⁹⁶.

Американський соціальний психолог Філіп Зімбардо у своїй книзі щодо результатів «Стенфордського експерименту» особливо наголошував на «ситуаційних впливах», які відмовляються брати до уваги

⁴⁸⁸ Durkheim E. The Division of Labor in Society. New York: The Free Press, 1964. P. 64.

⁴⁸⁹ Сорокін П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с. С. 180.

⁴⁹⁰ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 43.

⁴⁹¹ Туляков В.О. Шляхи кримінально-правового регулювання. Шлях до кримінології: збірник матеріалів пам'яті А.П.Закалюка. Київ – Запоріжжя: Національна академія правових наук України. Координаційне бюро з проблем кримінології та кримінологічних досліджень, 2010. С. 45-46.

⁴⁹² Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 41.

⁴⁹³ Ферри Э. Уголовная социология. Москва: Инфра-М, 2009. С. 53.

⁴⁹⁴ Ницше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с. С. 396.

⁴⁹⁵ Ницше Ф. Воля к власти. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. 448 с., С. 124.

⁴⁹⁶ Ницше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с., С. 15.

прокурори та судді⁴⁹⁷. За результатами свого експерименту Зімбардо зробив важливий висновок, у тому числі і для цілей нашого дослідження: «Повсюдна й невлонна влада ситуативних змінних може опановувати волю індивіда»⁴⁹⁸.

На думку Дж. Космана, «свобода вибору не існує у вакуумі, а людина не є єдиним хазяїном своєї долі та власником своєї душі»⁴⁹⁹.

У цьому ж контексті необхідно згадати про розуміння свободи волі як реакції на стан «нічого втрачати»⁵⁰⁰.

По-третє, політико-правова дискусія про загальну превенцію повинна будуватися на аналізі превенції кожного виду (типу) злочину окремо. Потенційний превентивний ефект покарання за вбивство абсолютно відрізняється від потенційного превентивного ефекту покарання за дорожньо-транспортну пригоду. Можна сказати, що вивчення загальнопревентивного ефекту кримінального покарання як такого – у цілому – не має сенсу.

Відповідаючи на питання щодо раціональності вибору при вчиненні злочину, треба не забувати думку Анденеса: юрист має невеликий обсяг знань про психологію тих осіб, які вступають в конфлікт з законом. Тому він може не помітити ірраціональні фактори людської мотивації та, як наслідок, конструює *поверхові психологічні пояснення*, які ґрунтуються на позиції, що злочин породжується свідомими раціональними думками про найбільший виграш⁵⁰¹.

Тому ми значною мірою дотримуємося думки, що не страх перед покаранням (*класична модель*), а внутрішні моральні заборони (*психологічна модель*) грають роль двигуна загальної превенції. Не можна не погодитися з Анденесом, що в аспекті дослідження загальнопревентивного впливу покарання людей можна розділити на три групи: 1) законослухняні люди, які не вчиняють злочинів незалежно від загрози покарання; 2) потенційні злочинці, які б вчинили злочин, якби не загроза покарання; 3) злочинці, які з великою долею вірогідності порушили б закон. Ми можемо продовжити цей перелік 4-м пунктом, включивши до нього категорію звичних (кар'єрних) злочинців, які не мають ніякого страху перед покаранням⁵⁰².

⁴⁹⁷ Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішінг, 2019. 592 с., С. 12.

⁴⁹⁸ Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішінг, 2019. 592 с., С. 14.

⁴⁹⁹ Cosman J. Education and Criminal Justice: Should Prisons Be Federal or Provincial Responsibility. Неопублікована праця. Цит. за Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁵⁰⁰ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 45.

⁵⁰¹ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 29.

⁵⁰² Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2009. 6, ч. 2, т. 12. С. 132-138.

Чи можна вимагати раціональності від девіанта?

Парадигматичність загальної превенції та відповідної публічної політики полягає і в тому, що політичні актори вимагають від пересічного громадянина та/або потенційного девіанта бути раціональним актором та зважувати на терезах арифметичного калькулювання усі переваги та недоліки ймовірної девіантної/злочинної поведінки: «У злочинця, який піддається покаранню, передбачається саме умисне ігнорування голосу розуму»⁵⁰³.

Політичні діячі пафосно та декларативно забороняють громадянину вчиняти певні дії, які вони вважають неприпустимими, аморальними, девіантними та/або злочинними. Проте водночас ті ж самі політичні діячі абсолютно раціонально допускають вчинення або ж самі вчиняють дії, які за критеріями аморальності, злочинності та тяжкості стоять на набагато вищих сходах дій, які задекларовані як неприпустимі: *quod licet Iovi, non licet bovi*.

Так, за період 1500 року до н.е. – 1860 року н.е. країнами світу було підписано понад 8 тис. мирних міждержавних угод, які були покликані забезпечувати тривалий мир (тобто у раціональний спосіб утримувати сотні тисяч людей від умисних вбивств, грабежів та згвалтувань інших сотень тисяч людей), проте у дійсності строк дії яких складав у середньому всього 2 роки⁵⁰⁴.

Фромм наголошує, що лише у період 1814 – 1914 років людина вперше відчула себе звільненою від панування природних сил та відчула себе «на коні»: «Людина відчула себе індивідумом, який підкоряється лише законом розуму, яка керується лише власними рішеннями»⁵⁰⁵. Проте саме періоди 1914 – 1918 років та 1939 – 1945 років засвідчили, що навіть найбільш, як це здавалося б, раціональні актори ухвалювали абсолютно ірраціональні рішення, примушуючи ухвалювати аналогічні ірраціональні рішення мільйони залежних від них людей. Відтак постає питання: чи можна вимагати від пересічного девіанта раціональності, якщо найбільш раціональні актори допускають подібну ірраціональність?

Крім того, відповідно до загальнопревентивної парадигми, раціоналізм вибору базується на критерії соціального здоров'я того чи іншого суспільства. Проте, як слушно зазначає Фромм, багато психологів та психіатрів відмовляються визнавати соціальне психічне здоров'я сучасного європейського суспільства⁵⁰⁶. Так, ту чи іншу форму розладів психіки має кожен шостий мешканець планети⁵⁰⁷ (970 млн. людей)⁵⁰⁸.

⁵⁰³ Ницше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с., С. 29.

⁵⁰⁴ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 7.

⁵⁰⁵ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 138.

⁵⁰⁶ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 9.

⁵⁰⁷ Mental health statistics: UK and worldwide. URL: www.mentalhealth.org.uk/statistics/mental-health-statistics-uk-and-worldwide (01.02.2020)

⁵⁰⁸ Mental health statistics 2020. URL: www.singlecare.com (01.02.2020)

Чи є суддя раціональним актором?

Так само загальна превенція побудована на концепції об'єктивного та неупередженого судді, який має талант, знання та вміння знайти точну *концентрацію покарання* у відповідь на вчинений злочин, судді, якій позбавлений емоцій, хвилювань та корупційних впливів, *судді-калькулятора*.

Проте навіть на цьому місці загальна превенція демонструє своє слабе місце, який передбачав навіть сам Чезаре Беккарія: *«У політичній арифметиці математична точність повинна поступитися приблизним розрахункам»*⁵⁰⁹.

Традиційна для нашого суспільства парадигма соціального контролю подає суддю як *надлюдину*. Проте потрібно погодитися із Гербертом Спенсером, що «судді, присяжні, констеблі, тюремщики – це все одиниці з народу, а тому всі вони будуть мати в середньому всі ті недосконалості, якими характеризується сам народ»⁵¹⁰.

Крім того, суддя як *«раціональний калькулятор»* також є слабким місцем класичного підходу, що суттєво підриває парадигматичність загальної превенції.

Саме таке слабе місце яскраво зобразив Фрідріх Ніцше. Так, на його думку, злочинець, якому відомі усі обставини справи, не розглядає свій вчинок як щось екстраординарне. Водночас суддя призначає покарання за вчинений злочин відповідно до подиву, який відчуває суддя, спостерігаючи вчинок, який здається йому незбагненим⁵¹¹. Цікавий приклад цього можна побачити у книзі Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку»: «Містер Дюфрейн... Ви справили на мене враження злої та холодної людини. У мене холодне кров у жилах, коли я дивлюся на вас. Я засуджую вас до двох довічних ув'язнень. По одному за кожну жертву».

Відтак, питає Ніцше, «співвідносити міру покарання з обсягом відомостей про злочин, якими володіє суддя, – чи не суперечить це будь-якій справедливості?»⁵¹². «Немає моральних явищ. Є лише моральна інтерпретація таких явищ»⁵¹³.

Подібна *приблизність розрахунків* породжує наслідки, які спотворюють парадигму загальної превенції як таку: «Встановлення невірною співвідношення [між злочином та покаранням] породжує непомітну, проте розповсюджену суперечність, внаслідок чого злочини породжуються самим показаннями»⁵¹⁴.

⁵⁰⁹ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 24.

⁵¹⁰ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 260.

⁵¹¹ Ницше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с., С. 30-31.

⁵¹² Ницше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с., С. 30-31.

⁵¹³ Ницше Ф. Воля к власти. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. 448 с., С. 124.

⁵¹⁴ Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 27.

Загальна превенція та злочинна кар'єра

Говорячи про загальну превенцію, не можна забувати, що в певних випадках саме вчинення злочинів є умовою кар'єрного зростання професійних злочинців, де притягнення до кримінальної відповідальності *sine qua non* вищого статусу у неформальній групі.

Загальна превенція і «білокомірцеві» злочини

У 1939 році відомий американський соціолог Едвін Сазерленд використав термін «білокомірцева злочинність» у доповіді перед Американською соціологічною асоціацією, чим поклав початок осмисленню проблеми запобігання злочинам людей, які відносяться до «вищих прошарків» суспільства⁵¹⁵. Можна припустити, що психологія раціонального вибору може бути застосована лише до деяких категорій злочинів, передусім, до таких як «білокомірцеві» злочини та організована злочинність. Багато хто зі злочинців зазначеної категорії будуть тверезо та розсудливо оцінювати ризики бути спійманими за такі злочини. Проте водночас, як свідчить практика, дійсно раціональна оцінка з боку акторів, які начебто є найбільш раціональними серед усіх злочинців, нерідко відсутня. Знов-таки, йдеться не про страх перед покаранням, а страх перед бути спійманим «на гарячому».

Загальна превенція і «традиційні» корисливі злочини

Зазвичай корисливі злочини розглядаються як приклад якщо не виключно, то принаймні переважно раціонального вибору злочинця. На перший погляд, це важко заперечити. Дійсно, сам факт підготовки та вчинення корисливого злочину начебто обумовлює аналіз причин та умов його вчинення в контексті категорії раціональності.

Проте деякі випадки можна розглядати як виняток з правила. Відповідний приклад можна знайти у романі Ільфа і Петрова «Золоте теля»: «Бортмеханік ще й сам не розумів, що сталося, а його вже тримали за руку, в якій міцно була затиснута копійчана жіноча сумочка з дрібним бронзовим ланцюжком. ... Проходячи повз Остапа, Шура гірко шепотів: «Що ж це таке? Я ж машинально... ».

І. Анденес наводить приклад одного професійного крадія, який у віці 85 років вийшов із в'язниці за амністією, провівши сумарно за ґратами понад 50 років, і майже одразу був затриманий за спробу кишенькової крадіжки⁵¹⁶.

Не можна також забувати, що навіть корисливі злочини нерідко вчиняються без будь-якого раціонального вибору через перебування відповідних девіантів у залежності від різних біологічних факторів. Так, за результатами дослідження, проведеного у 1991 році Міністер-

⁵¹⁵ Sutherland E. White-Collar Criminality. *American Sociological Review*, February 1940. Volume 5, Number 1. P. 1-12.

⁵¹⁶ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 70.

ством юстиції Нідерландів, було встановлено, що 43 % осіб, які вчинили майнові злочини загальнокримінальної спрямованості, мали наркотичну залежність, 23 % – залежність від азартних ігор, а 18 % – залежність від алкоголю⁵¹⁷.

Зміна кількості розбоїв на 100 тис. населення (період 1996 – 2006 років) ²	Коливання (%)
Вірменія	4,3
Азербайджан	-1,5
Білорусь	6,6
Канада	-1,3
Хорватія	12
Кіпр	14
Чехія	1,2
Данія	1,2
Англія та Уельс	2,7
Естонія	-9,4
Фінляндія	-2,3
Німеччина	-2,3
Італія	8,3
Японія	7,4
Киргизстан	2,3
Латвія	-1,9
Литва	2,9
Малайзія	9,4
Нідерланди	-1,5
Нова Зеландія	2
Північна Ірландія	-1,4

⁵¹⁷ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 316-317.

Норвегія	4,7
Польща	3,1
Португалія	4,4
Молдова	-8,2
Румунія	1
Шотландія	-3,8
Сінгапур	0,1
Словаччина	2,2
Словенія	2,1
Швеція	3,7
Швейцарія	5,6
Туреччина	27,8
Україна	5,1

Подібні приклади наводять на думку, що раціоналізм навіть корисливих злочинів *не* є таким простим питанням, як це здається, а тому вимагає більш прискіпливого аналізу механізму їх вчинення. Безумовно, звернення до наукових досліджень щодо причин та умов вчинення корисливих злочинів надасть більше інформації для аналізу цього питання. Проте ми маємо усі підстави стверджувати, що далеко не кожна крадіжка є раціональною.

Загальна превенція та насильницькі і статеві злочини

Говорити про раціональність у випадку вбивства, вчиненого у побуті, у стані алкогольного сп'яніння, або внаслідок бійки в ресторані, у випадку зґвалтування, вчиненого нетверезим чоловіком, або злочину, вчиненого групою підлітків, як правило, є необґрунтованим.

Німецький кримінолог Ганс Шнайдер підкреслює, що залякуючий вплив покарання на насильницькі або сексуальні делікти є *несуттєвим*, оскільки їх джерелом є збочення, послаблення стримуючих аспектів пристрастей, інтелектуальні або емоційні дефекти⁵¹⁸. Говорячи про раціоналізм насильницьких злочинів, Шнайдер наголошує: «Більшість схильних до насильства людей ніколи не вчилися долати міжособистісні конфлікти мирним шляхом, за допомогою слів. У них відсутні

⁵¹⁸ Шнайдер Г. Кримінология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 387.

вербальні та соціальні здатності для цього. Водночас насильство є зовнішнім виразником їх безсилля»⁵¹⁹.

Статеві злочини належать до групи злочинів, щодо яких загальнопропревентивний скептицизм є *категорично обґрунтованим*. «Прив'язати» статистику зґвалтувань до якихось соціальних або економічних факторів неможливо. Статистика зґвалтувань в Україні свідчить, що кількість цих злочинів залишається відносно стабільною. Упродовж 2001 – 2006 років в Україні було зареєстровано 6023 зґвалтування. Упродовж 2006 – 2020 років мала місце певна тенденція до певного зниження кількості зґвалтувань. Крім цього, в окремі періоди та в окремих регіонах рівень зазначених злочинів має відносно стабільний характер⁵²⁰. Проте для аналізу ситуації в обов'язковому порядку потрібно враховувати кількість населення України в її динаміці⁵²¹:

Рік	Кількість зґвалтувань	Населення України (млн.)
2005	924	47,28
2006	951	46,93
2007	888	46,65
2008	830	46,37
2009	758	46,14
2010	635	45,96
2013	511	45,55
2014	421	45,23
2015	323	45,93
2016	345	42,76
2017	254	42,58
2018	202	42,37
2019	352	42,15
2020 (5 міс.)	168	41,73

⁵¹⁹ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 30.

⁵²⁰ Корчовий М. Криминологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2000.

⁵²¹ Населення України за 2019 рік: демографічний щорічник. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 181 с.

У період 2010 – 2020 років статистика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості в цілому виглядала наступним чином:

Рік	Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості	Кількість підозрюваних
2013	1126	763
2014	897	607
2015	787	354
2016	883	562
2017	838	602
2018	817	595
2019	743	535
2020 (5 міс.)	329	243

Згідно з дослідженням А. Лукаш, 25 % злочинців вчинили зґвалтування у віці до 14 – 18 років. Ще 32 % злочинців вчинили злочин у віці від 19 до 23 років. Тому в цьому контексті можна ще раз замислитися, чи можуть неповнолітні *раціонально* оцінити цей злочин та його наслідки?

Питання щодо «раціоналізму» стає ще більш актуальним, коли згадується, що 91 % зґвалтувань учинено в стані алкогольного сп'яніння⁵²². Аналіз зґвалтувань, вчинених неповнолітніми, підтверджує, що 75 % опитаних неповнолітніх вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння, 15 % – у стані наркотичного або токсичного сп'яніння⁵²³.

Крім того, раціоналізм загальної превенції на прикладі умисних вбивств має слабе місце у тому, що вбивці і жертві нерідко добре знайомі та водночас нерідко мають кримінальні рекорди. Так, за даними дослідження Марвіна Вольфганга та Франко Ферракуті, 65 % підозрюваних зазначеної категорії та 45 % жертв мали у минулому власні кримінальні рекорди⁵²⁴.

Незважаючи на суттєве зменшення зареєстрованих випадків зґвалтувань в Україні, як порівняти з початком ХХІ століття, все одно

⁵²² Лукаш А. Зґвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: Автореф. дис... канд. наук: 12.00.08, 2007.

⁵²³ Корчовий М. Кримінологічні проблеми боротьби зі зґвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000.

⁵²⁴ Wolfgang M., Ferracuti F. The Subculture of Violence. London: Social Science Pap, 1967.

їх кількість залишається стабільно високою. Крім того, за обґрунтованим переконанням вчених, у нашій країні із заявами до правоохоронців звертаються лише 10 – 20 % жертв зґвалтувань. З урахуванням злочинів, про які не заявили, насправді щороку в Україні вчиняють 60 – 70 тис. зґвалтувань⁵²⁵.

Як порівняти з 2018 роком, то 2019 року кількість неповнолітніх потерпілих від зґвалтувань зросла удвічі. Упродовж 2019 року було зареєстровано понад 550 кримінальних правопорушень проти статевої свободи і недоторканності дітей. Від початку нинішнього року зареєстровано вже 24 злочини сексуального характеру⁵²⁶. За твердженням Уповноваженого Президента України з прав дитини, кожна 5-та дитина в Україні потерпає від сексуального насильства»⁵²⁷.

Водночас для цілісності картини варто наголосити, що применшення кількості зґвалтувань є проблемою, характерною не лише для України.

Так, в Англії та Уельсі станом на кінець XX століття в поліції в середньому реєструвалося 6 тис. випадків зґвалтування та 17 тис. випадків інших *sex offences*. Однак в дослідженні, опублікованому *Home Office* у лютому 2000 року, було зазначено, що справжнє число зґвалтувань і нападів сексуального характеру в Англії та Уельсі в дійсності коливалося між 118 тис. і 295 тис. щорічно⁵²⁸. Більше того, у подальшому кількість зґвалтувань та інших *sex offences* постійно зростала.

Рік (дані за один рік з квітня минулого року по березень наступного року)	Зґвалтування (Англія та Уельс)	Інші <i>sex offences</i> (Англія та Уельс)
2003	12295	44357
2004	13272	47140
2005	14013	46911
2006	14443	45844
2007	13774	42268
2008	12673	39493

⁵²⁵ В Україні у десять разів більше зґвалтувань, ніж фіксує офіційна статистика. URL: <https://tyzhden.ua/News/45107> (01.04.2020)

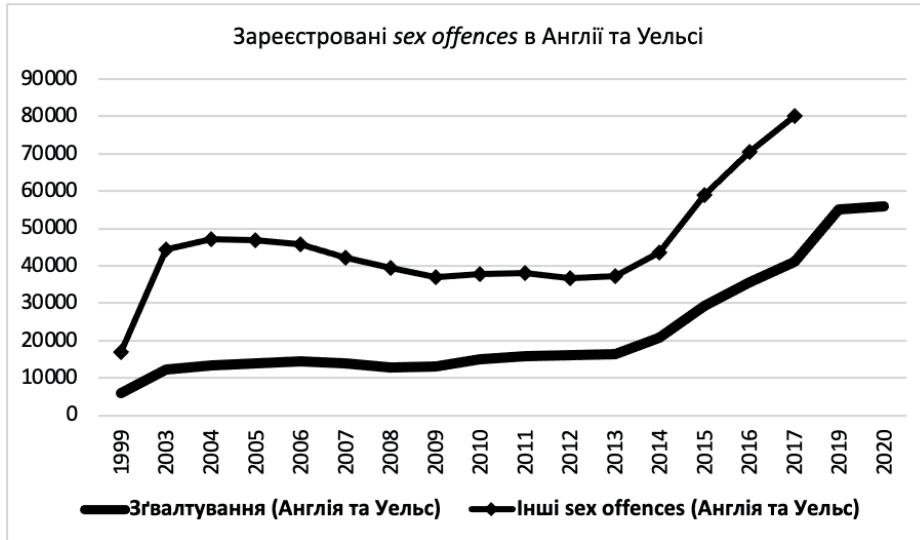
⁵²⁶ В Україні удвічі зросла кількість зґвалтувань неповнолітніх. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-udvichi-zroslo-kilkist-zgvaltovan-nepovnolitnih-1483833.html> (01.02.2020)

⁵²⁷ Кожна 5-а дитина в Україні потерпає від сексуального насильства – дитячий омбудсмен. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-seksualne-nasylstvo-dity/30278281.html (01.04.2020)

⁵²⁸ One in 70 recorded rapes in England and Wales led to charge last year. *The Guardian*. 18 Febr. 2000.

2009	13096	37089
2010	15074	37932
2011	15892	38048
2012	16038	36722
2013	16374	37225
2014	20751	43481
2015	29385	59017
2016	35704	70407
2017	41186	80001

Станом на червень 2020 року в Англії та Уельсі було зареєстровано 55,8 тис. зґвалтувань, що пояснюється більшою активністю поліції у сфері розслідування сексуальних злочинів, проте й водночас актуалізує питання реальної кількості злочинів такого характеру⁵²⁹.

Щодо української офіційної статистики випадків зґвалтувань та статевого насильства в Україні, то офіційний показник, наданий укра-

⁵²⁹ Crime in England and Wales: year ending June 2020. URL: www.ons.gov.uk

їнською владою до *World Population Review*, складає всього 1,4 на 100 тис. населення⁵³⁰.

Водночас аналогічний показник для Південної Африки становить 132.4, Ботсвани – 92.9, Лесото – 82.7, Свaziленду – 77.5, Бермудських островів – 67.3, Швеції – 63.5, Суринама – 45.2, Коста-Ріки – 36.7, Нікарагуа – 31.6, Гренади – 30.6.

Необхідно поставити запитання: невже кількість зґвалтувань у Швеції (63.5), Австралії (28.6), Бельгії (27.9), США (27.3), Новій Зеландії (25.8), Ісландії (24.7), Норвегії (19.2), Ізраїлі (17.6), Франції (16.2), Фінляндії (15.2), Люксембурзі (11.9), Ірландії (10.7), Австрії (10.4), Німеччини (9.4), Нідерландах (9.2), Італії (7.6), Данії (6.4), Монако (5.7), Польщі (4.1), Португалії (4.0), Іспанії (3.4) настільки є вищою, як порівняти з Україною⁵³¹.

Якщо говорити про пострадянський простір, то як можна пояснити значно вищу кількість зґвалтувань на 100 тис. населення у Молдові (10.3), Казахстані (8.4), Естонії (6), Литві (6,3), Киргизстані (5.9), Латвії (3.5) та навіть Росії (3.4).

Особливо значущім є те, що аналогічний показник становить:

- у Туркменістані – 0.6 випадків;
- у Таджикистані – 0.5 випадків;
- у Вірменії – 0.4 випадків;
- в Азербайджані – 0.2 випадків.

Подібну вітчизняну «статистичну стабільність» треба помножувати щонайменше на десять, щоб довести недосяжність превентивного ефекту покарань для запобігання сексуальних злочинів. Подібні «ігри» зі статистикою додатково вказують на те, що соціальний контроль та боротьба зі злочинністю – це *сфера політики*, а не юриспруденції. Тому можна висловити обґрунтоване припущення щодо недостовірності офіційної статистики з огляду на політичний бум боротьби із сексуальним насильством, який вже як декілька років має місце в Україні, який було актуалізовано внаслідок посилення відповідальності за *sex offences*⁵³².

Крім того, теорія залякування починає «кульгати» на прикладах найбільш резонансних зґвалтувань, вчинених самими правоохоронцями, які теоретично мали б бути найбільш «раціональними» з усіх «раціональних акторів», що, у свою чергу, нерідко спростовується

⁵³⁰ Rape Statistics By Country 2020. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/rape-statistics-by-country> (01.05.2020)

⁵³¹ Rape Statistics By Country 2020. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/rape-statistics-by-country> (01.05.2020)

⁵³² Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження Єдиного реєстру осіб засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої чи малолітнього). URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66444 (01.02.2020).

практичними прикладами (зґвалтування жінок працівниками міліції у Врадіївці у 2013 році та зґвалтування жінки працівником поліції у Кагарлику у травні 2020 року).

Проте головним висновком з цього питання є те, що кількість таких злочинів залишається приблизно стабільним кожного року. Так, за період 1996 – 2006 років коливання кількості зґвалтувань на 100 тис. населення у різних країнах світу коливається у незначному діапазоні⁵³³. Зазвичай такі коливання не перевищують 10 %, проте в середньому йдеться про збільшення або зменшення *rape rate* всього на 3-5 %.

Зміна кількості зґвалтувань на 100 тис. населення (1996 – 2006)³	Коливання (%)
Вірменія	-12,2
Азербайджан	-7,8
Білорусь	-4
Бельгія	6,4
Болгарія	-3,1
Канада	2,9
Чилі	10,6
Хорватія	7,6
Кіпр	12,3
Чехія	-2,4
Данія	2,8
Англія та Уельс	8,2
Естонія	5,6
Фінляндія	4,2
Грузія	14,9
Німеччина	2,6
Угорщина	-4,3
Індія	1
Ірландія	7,3

⁵³³ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.

Італія	14,3
Японія	2,6
Киргизстан	-4,1
Латвія	0,7
Литва	4,8
Мальдівські острови	-18,7
Нідерланди	-0,5
Нова Зеландія	1,9
Північна Ірландія	4,1
Норвегія	6,4
Перу	1,2
Португалія	0,2
Південна Корея	1,2
Молдова	0,6
Румунія	-1,5
Шотландія	4,4
Сінгапур	-0,2
Словаччина	-1,8
Словенія	-2,3
Шрі-Ланка	6,6
Швеція	11,1
Швейцарія	5,8
Тайланд	3
Туреччина	7,8
Україна	-4,7
США	-1,5
Зімбабве	3,4

Крім того, інше питання може постати в цьому контексті.

Сьогодні ми можемо спостерігати фактичне повернення до *антропологічної (італійської) школи* з її концепцією *небезпечного стану особи*. Можна спостерігати відродження концепції соціального захисту, основи якої було сформульовано ще у XIX столітті представниками зазначеної школи (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Д. Дріль). Ця школа розглядала злочин як прояв хворобливого, тобто небезпечного стану особи⁵³⁴. Злочинець, на відміну від класичного підходу, не розглядався як раціональний актор, а його злочин – як прояв його вільного вибору⁵³⁵. У багатьох західних країнах вже давно існують реєстри, куди вносяться особи, які вчинили *sex offences*⁵³⁶.

Сучасний інструментарій впливу на *sex offenders* (електронний моніторинг, територіальні обмеження, обмеження в правах, необмежене поширення статусу «небезпечного злочинця» або «злочинця за звичкою», «закони Меган», «закони Джесіки» реєстри небезпечних злочинців, хімічна кастрація, максимальні строки ув'язнення, невизначені вироки, заборона контактів з потенційними жертвами, заборона застосовувати умовно-дострокове звільнення, обов'язок регулярно проходити тестування на детекторі брехні) – яку природу мають усі ці заходи? Як можуть подібні заходи розцінюватися з позицій класичного кримінального права, що ґрунтується на концепції свободи волі, раціонального вибору, з пошуком балансу між тяжкістю злочину та суворістю покарання?⁵³⁷ Усі ці тенденції надають підстави говорити про проблему практичної реалізації ідеї загальної превенції з усіма її компонентами.

Наскільки залякування спрацьовує?

Для підтвердження цієї гіпотези спробуємо звернутися до досліджень деяких вітчизняних та зарубіжних кримінологів.

Так, А. Наташев та І. Стручков слушно наголошували, що ефективність загального попередження злочинів має стати предметом спеціального дослідження. Поки що не існує конкретних соціологічних досліджень цієї проблеми, тому важко сказати наскільки ефек-

⁵³⁴ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 - 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

⁵³⁵ Вульферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с.

⁵³⁶ Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2009. 6, ч. 2, т. 12. С. 132-138.

⁵³⁷ Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*. Одеса: ОНУ ім. І.І.Мечникова, 2009. 6, ч. 2, т. 12. С. 132-138.

тивно вирішується проблема загального попередження завдяки покаранню⁵³⁸.

Висновок зарубіжних дослідників щодо теорії загальної превенції можна відобразити за допомогою думки норвезького кримінолога І. Анденеса: «У наших ранніх дискусіях з питання загальної превенції ми повинні були спиратися на несистемний досвід, загальні психологічні раціональності, самоаналіз та історичні тенденції. Чи можна сказати, що за останні десять років дослідження суттєво змінили ситуацію? Дати ясну відповідь не уявляється легким завданням»⁵³⁹.

Наголосимо, що подібні думки є непоодинокими. Чимало західних кримінологів підсумували свої дослідження загальної превенції за допомогою аналогічного висновку (Бейлевельд (1979), Тен (1987), Уокер (1991), Хадсон (1996), Кавадіно (2000), Дігнен (2000) та інші).

Як зазначають американські дослідники Р. Самрол, У. Самролл та Д. Досс, враховуючи нинішні показники рецидивізму та переповненість пенітенціарних установ, злочинці не будуть стримуватися від вчинення злочинців незалежно від суворості покарання. Для політики загальної превенції потрібні тривалі тюремні вироки, які коштують мільярди доларів щорічно⁵⁴⁰.

Інші американські дослідники (Ф. Куллен, Дж. Ек та К. Лоуенкемп) також наголошують, що політика залякування є малоефективним засобом для цілей зменшення злочинної діяльності⁵⁴¹.

На думку Е. Сазерленда і Д. Крессі, «успіх ув'язнення у залякуванні широких мас населення є значно меншим, аніж успіх *incapacitation*»⁵⁴².

Створюється складна ситуація.

Так, з одного боку, не можна заперечувати загальнопревентивний ефект формальних соціально-контрольних заборон. Дійсно, інколи за певних соціальних умов деякі формальні соціально-контрольні санкції мають попереджувальний ефект. Проте, з іншого боку, ідея, що просте посилення репресивного потенціалу заходів соціального контролю автоматично забезпечує досягнення загальнопревентивної мети, не має переконливих доказів. До цього часу численні дослідження не надали прямих та чітко сформульованих доказів того, що нормативно-правове залякування спрацьовує.

⁵³⁸ Наташев А., Стручков І. Основы теории исправительно-трудового права. Москва, 1967. С. 20.

⁵³⁹ Mathiessen T. Prison on Trial. Winchester: Waterside Press, 2000. P. 58.

⁵⁴⁰ Sumrall R., Sumrall W., Doss D. A Review of Correctional Philosophies toward Reaffirming Rehabilitation as an Ohio Correctional Paradigm. *International Journal of Business and Social Science*, May 2016, Vol. 7, № 5. P. 2.

⁵⁴¹ Cullen F., Eck J., Lowenkamp C. Environmental corrections: A New Paradigm for Effective Probation and Parole Supervision. *Federal Probation*, 2002. 66. P. 28-37.

⁵⁴² Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 517.

Проблема калькуляції «страху перед покаранням»

Ідея, що потенційний злочинець не вчиняє злочин лише через страх бути покараним, у більшості випадків є *спрощенням*. Водночас проблема дискусії щодо політики загальної превенції пов'язана із суто суб'єктивним фактором.

Йдеться про те, що «суворість покарання» є *оціночним поняттям*.

Крім того, занадто широкий підхід до проблеми загальної превенції не дає можливості аналізувати рівень впливу загрози покарання на окремого індивідуального злочинця.

Покарання, яке для однієї людини буде соціально-психологічною та економічною катастрофою, для іншої може бути нісенітницею, як порівняти з іншими соціальними наслідками, які лише опосередковано пов'язані із покаранням.

Набагато більше значення має *не* страх бути викритим та у подальшому покараним, а страх, що за покаранням буде слідувати відповідний соціальний вибух, публічний політичний скандал та вимушена *зміна соціальної ролі*. Державний службовець, який отримав неправомірну вигоду, позбавиться значущої посади та, що є більш важливим, доступу до державної служби на багато років вперед. Касира або банківського працівника, який допустив розтрату, більше не візьмуть на аналогічну роботу. Вчитель, який учинив розпусні дії, не зможе працювати в освітній сфері.

З цього приводу Ганс Шнайдер слушно наголошує, що люди, які мають успіх в суспільстві, бояться неформального таврування більше, аніж формального⁵⁴³. Аналогічної думки дотримуються Едвін Сазерленд і Дональд Крессі: «Не формальне покарання як таке справляє залякуючий ефект, проте страх перед втратою статусу у певній соціальній групі»⁵⁴⁴. Саме це Нільс Крісті слушно визначив як *«теорія вартості покарань»*⁵⁴⁵.

Отже, *«страх перед покаранням»* може означати для різних людей у різних ситуаціях: 1) страх, що суддя призначить максимальний строк покарання у межах санкції; 2) страх, що суддя замість умовного засудження призначить вирок з будь-яким реальним покаранням, пов'язаним із позбавленням волі; 3) страх, що взагалі буде будь-який вирок.

Цей список можна розширити, беручи до уваги, що для когось навіть повістка про виклик на допит до слідчого або прокурора може викликати страх та створювати ефект фактичного покарання. З іншого боку, існують непоодинокі приклади, коли дезадаптовані люди без засобів до існування та місця проживання вчиняють злочини, щоб

⁵⁴³ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1994. 505 с., С. 388.

⁵⁴⁴ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 351.

⁵⁴⁵ Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. Хельсинки, 1994. С. 105.

спеціально попасти до в'язниці. Крім того, виключно суб'єктивною є оцінка *тривалості строку покарання*.

Класичний погляд на цілі покарання шукає відповідь на питання: «Яка *«концентрація кари»* необхідна, що покарання мало загальнопревентивний ефект та дійсно залякувало? Враховуючи суто суб'єктивну природу *«страху перед покаранням»*, можна впевнено сказати, що відповіді на нього ми надати не можемо. Тому замість відповіді на нього при розрахунку карального потенціалу покарання на практиці як правило беруться не наукові дослідження, а філософські міркування та фікції.

Що більше утримує: моральність чи страх?

Загальна превенція набагато більше має справу з психологією *«чесних платників податків»*, аніж з психологією злочинців. Тому М. Крон слушно підкреслює, що *моральний осуд* має набагато більший залякуючий ефект, ніж формальне покарання. Коли люди насправді вважають певний вчинок гріховним або дуже поганим, вони утримуються від його вчинення незалежно від загрози формальних санкцій⁵⁴⁶. Тому потрібно наголосити на вкрай важливому аспекті теорії загальної превенції, про який згадує І. Анденес: *мораль формує кримінальне право більше, ніж навпаки*⁵⁴⁷. Тому можливості кримінального права створювати або посилювати моральний осуд певних видів поведінки є явно обмеженими.

Страх бути покараним або страх бути викритим у вчиненні злочину?

У контексті цієї дискусії неодмінно постає питання: що має більший превентивний ефект – страх *покарання* або страх *бути викритим за вчинений злочин*?

З цього питання М. Крон слушно наголошує, що найбільш сумнівною особливістю досліджень щодо можливостей залякування є ідея, що люди володіють інформацією про невідворотність покарання та його суворість та що усвідомлення зазначеного вище впливає на ймовірність вчинення ними злочинів. Проте навіть на теоретичному рівні можна запитати себе, чи знають, наприклад, неповнолітні про те, як саме вони можуть бути покарані у випадку вчинення ними злочину?

Є очевидним, що усвідомлення невідворотності покарання стосується того, як *теоретично* має функціонувати система кримінальної юстиції, а не як вона функціонує *фактично*⁵⁴⁸. І. Анденес слушно зазначає, що загроза покарання міститься у кримінально-правових нормах, проте слова закону не можуть розглядатися ізольовано від *механізму*

⁵⁴⁶ Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шелли / Пер. с англ. СПб.: Питер, 2003. С. 453.

⁵⁴⁷ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 42.

⁵⁴⁸ Криминология. Под ред. Дж. Ф. Шелли. Пер. с англ. СПб.: Питер, 2003. С. 451.

юстиції⁵⁴⁹. Тому в будь-якому випадку аналіз загальної превенції є поверховим без аналізу ефективності допоміжного апарату превенції – системи органів правопорядку, відповідальних за розслідування злочинів та притягнення злочинців до відповідальності.

У цьому контексті одним з найбільш яскравих прикладів з реального життя є ситуація з поліцією Данії⁵⁵⁰.

Як відомо, 1944 року німецька окупаційна адміністрація прийняла рішення розформувати данську поліцію у зв'язку з її небажанням співпрацювати з німцями у справі подолання визвольного руху. Близько 10 тис. данських поліцейських були усунуті від здійснення повноважень, а майже 2 тис. з них – ув'язнені. Функції данської поліції були передані вермахту та *Hilfspolizei* (корпусу допоміжної поліції, утвореному гестапо після розпуску данської поліції)⁵⁵¹. Як наслідок, криміногенна ситуація змінилася неймовірно швидко. Якщо 1939 року в Копенгагені реєструвалося 10 збройних пограбувань на рік, то внаслідок об'єктивної руйнації нормальних умов життя громадян та нормальних умов традиційної «цивільної» поліцейської роботи кількість озброєних пограбувань 1943 року зросла до 120 на місяць. Кількість насильницьких злочинів та злочинів проти власності в Данії за період 1938 – 1943 років зросла вдвічі, кількість сексуальних злочинів – на 18 %, інших злочинів – на 40 %. Кількість злочинів, пов'язаних з домашнім насильством, суттєво не змінилася⁵⁵².

За даними дослідження Карла Крістіансена та Грема Дженсена, у 1933 році у Данії було зареєстровано 77078 злочинів. Якщо взяти цю кількість злочинів за *індекс* на рівні 100, то 1940 року цей індекс становив 123, 1941 року – 168, 1942 року – 198, 1943 року – 213.

Так, 1943 року було вже зареєстровано 165960 злочинів⁵⁵³.

Проте після ліквідації поліції криміногенна ситуація ще більше погіршилася. Так, за даними страхових компаній кількість крадіжок зросла більш ніж у 10 разів.

Саме цей приклад вважається хрестоматійним. Він вражає, проте водночас це – найбільш радикальний приклад, обумовлений умовами воєнного часу. Для мирного часу він чи навряд може служити вагомим аргументом.

Аналогічний приклад можна знайти, коли після Другої світової війни американською окупаційною владою була розформована ні-

⁵⁴⁹ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 30.

⁵⁵⁰ Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 351.

⁵⁵¹ German occupation (1940-1945). URL: <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/german-occupation-1940-1945/>

⁵⁵² Johnson B. Do Criminal Laws Deter Crime? Deterrence Theory in Criminal Justice Policy: A Primer. Saint Paul, Minnesota: Minnesota House Research Department, January 2019. 26 p.

⁵⁵³ Christiansen K., Jensen G. Crime in Denmark – A Statistical History. *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 1972. Vol. 63, № 1. P. 84.

мецька поліція, наслідком чого було значне зростання показників злочинності⁵⁵⁴.

Інший приклад.

У ніч на 31 липня 1919 року відбувся страйк поліції англійського міста Ліверпуль. На поліцейських, які залишилися на службі, була здійснена значна кількість збройних нападів. За декілька наступних днів понад 400 магазинів було пограбовано із використанням зброї⁵⁵⁵.

Можна навести ще один приклад.

9 вересня 1919 поліція американського міста Бостон вийшла на страйк з вимогою покращення умов праці. З 1544 поліцейських 72 % відмовилися виконувати свої обов'язки. У цю ж ніч місто стало свідком спалаху грабежів та хуліганства. Незважаючи на використання підрозділів гвардії штату, виявилось, що їх досвіду недостатньо для забезпечення громадського порядку без втрати людських життів.

І, нарешті, ще один приклад.

У жовтні 1969 року відбувся страйк поліцейських канадського міста Монреаль. Канадська газета «*Toronto Star*» таким чином охарактеризувала сутність та наслідки цієї події: «Хоча недозволений страйк мав місце лише один день, він надав декілька гірких уроків усій Канаді. Перший урок стосувався наслідків страйку для громадського порядку. За декілька годин велике місто було охоплено анархією та буйством хуліганів, яких нікому було зупинити. Другий урок полягав у тому, що система порядку та законслухняного поведінки виявилася слабкою. Можна було очікувати, що за відсутності поліцейських професійні злочинці з особливою енергією візьмуться за свою роботу. Але злякало те, що звичайні громадяни віддалися пограбуванням, вуличним бійкам та підпалам. Звичайно, лише меншість дозволила собі піти на це. Проте їх кількість була достатньою в Монреалі або іншому місті, щоб перетворити його на джунглі, доки не було встановлено звичайний правопорядок»⁵⁵⁶.

Тому важливо підкреслити: коефіцієнти поліцейських арештів дають набагато більше уявлення про дію загальної превенції, аніж коефіцієнти ув'язнення. Крім того, поліцейський арешт сприймається як справжнє покарання і тягне за собою неприємності та соціальну стигму. Так, ще наприкінці XIX століття Енріко Феррі наголошував на загальнопревентивному потенціалі саме *поліцейських арештів*, як порівняти із покаранням відповідно до вироку суду: «І без того слабкий ефект залякування базується на організації поліції та належних поліцейських процедурах»⁵⁵⁷. Едвін Сазерленд та Дональд Крессі також на-

⁵⁵⁴ Adler F., Mueller G., Lauter W. Criminal Justice. New-York, 1994. P. 114.

⁵⁵⁵ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 70.

⁵⁵⁶ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 139.

⁵⁵⁷ Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 11.

голошують: «Є очевидним, що притягнення до кримінальної відповідальності, включаючи взяття під варту, має залякуючий ефект»⁵⁵⁸.

Крім того, кримінологічні дослідження свідчать, що професійні злочинці сприймають як залякування *не* кримінальний закон, а саме камери відеоспостереження на вулицях⁵⁵⁹.

Провідним фактором у створенні стримуючого ефекту є ризик викриття поліцією, проте не об'єктивний ризик викриття, а *ризик, що береться до уваги потенційним злочинцем*. Відтак важливим є наголосити, що багато людей не вчиняють злочин через саме це *перебільшене уявлення про ризик*⁵⁶⁰. Проте, з іншого боку, оцінювання ефекту залякування через *страх бути пійманим* також має певні труднощі. Дослідження Л. Зальцмана не підтвердили гіпотезу, що люди не вчиняють злочинів тому, що вони можуть бути пійманими з достатньо великою долею ймовірності⁵⁶¹.

Як приклад можна навести окремі статистичні дані щодо розкриття злочинів в Англії, Уельсі, Шотландії, Північній Ірландії та Україні (%)⁵⁶².

Показник розкриття злочинів, % (2002 – 2003)	Англія та Уельс	Шотландія	Північна Ірландія
Незаконний обіг наркотиків	93	99	68
Насильницькі злочини	54	81	51
Статеві злочини (крім зґвалтування)	43	77	47
Зґвалтування	36	77	47
Шахрайство	26	82	28
Розбійні напади	18	38	13
Крадіжки та зберігання викрадених речей	16	34	14
Викрадення транспортних засобів	15	35	11
Викрадення речей з транспортних засобів	6	18	3
Крадіжка із проникненням до приміщення	12	26	10
Пошкодження майна	13	22	13
Інші злочини	69	99	40
Усі злочини	24	46	23

⁵⁵⁸ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto - New-York - Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 351.

⁵⁵⁹ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 225.

⁵⁶⁰ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979., С. 72.

⁵⁶¹ Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шелли / Пер. с англ. СПб.: Питер, 2003. С. 453.

⁵⁶² Розкриття злочинів в Англії, Уельсі, Шотландії, Північній Ірландії та Україні. URL: www.suite101.com/content/uk-police-crime-detection-rates-comparison-with-gcse-standards-a294319

Розкриття злочинів, %	Насильницькі злочини		Статеві злочини		Розбійні напади		Загальний відсоток		
	2006	2009	2006	2009	2006	2009	2006	2008	2009
Англія	53	47	35	39	18	21	-	-	-
Уельс	66	56	66	56	33	34	-	-	-
Шотландія	-	69	-	69	-	46	-	-	-
Північна Ірландія	57	31	57	31	16	16	-	-	-
Україна	-	-	-	-	-	-	67	71	64

Крім того, необхідно взяти до уваги статистичні дані щодо кількості поліцейських та рівня злочинності:

Кількість поліцейських на 100 тис. населення	1997	2002	2007	2020
Бельгія	350	360	366	333
Нідерланди	205	229	220	295
Данія	186	191	195	192
Німеччина	280	300	304	381
Франція	387	394	385	340
Австрія	330	345	321	314
Ліхтенштейн	-	236	264	241
Люксембург	268	282	319	306
Швейцарія	201	208	224	210
Ісландія	-	237	222	196
Норвегія	187	182	160	188
Фінляндія	153	159	155	130
Швеція	190	181	196	195
Ірландія	300	305	308	265
Сполучене Королівство	244	255	258	211
Чехія	242	446	248	378
Угорщина	287	285	262	366

Румунія	223	207	210	303
Словенія	343	371	396	264
Словаччина	364	260	262	446
Польща	259	260	257	258
Кіпр	614	642	660	621
Мальта	-	455	454	443
Греція	411	470	458	503
Португалія	441	465	488	445
Іспанія	-	464	483	533
Італія	459	488	552	456
Латвія	453	438	360	357
Литва	406	336	330	333
Естонія	312	257	242	336
Хорватія	510	440	460	477
Туреччина	479	538	473	524

Статистичні дані свідчать про те, що складно знайти пряму залежність показників злочинності від кількості поліцейських. Проте, з іншого боку, можна стверджувати, що загальна превенція як мета соціального контролю безпосередньо залежить не від рівня суворості санкцій, а від реальних можливостей системи кримінальної юстиції. Між тим, як вже зазначалося вище, кількість місць в індустріальному суспільстві, *де* можна вкрати, та *у кого* можна вкрати, розширене за рахунок розриву традиційних соціальних зв'язків та збільшення соціальної дистанції між «чесними платниками податків». Така *анонімність злочинності* призводить до вкрай низького рівня розкриття злочинів. Як наслідок, питання щодо загальнопревентивного потенціалу кримінального покарання перетікає у площину питання показників діяльності поліції, що ще більше підриває парадигматичність соціальної превенції.

Нерідко спрацьовує загальнопревентивний компенсаторний механізм: якщо не вдається розрити належну кількість злочинів, законодавча влада іноді намагається вирішити цю проблему за допомогою вкрай поверхових заходів, що призводять до посилення відповідальності за певні злочини, або, чим грішать пострадянські країни, до перекручування та фальсифікації статистики злочинності.

Злочини неповнолітніх: страх покарання або страх арешту

У 1987 році німецький кримінолог Шуман провів у м. Бремен дослідження страху перед покаранням. Дослідження охоплювало ставлення до покарання та арешту 1600 юнаків у віці від 15 до 17 років. За його результатами Шуман зробив висновок, що молодь жодного страху перед *покаранням* не відчувала. Так само, буд відсутній страх перед *ув'язненням*. Мав місце *певний* страх перед можливістю бути *заарештованим поліцією*, проте, за даними Шумана, цей страх не відчували саме ті юнаки, які б за певних умов могли вчинити вбивство, розбійні напади або злочини, пов'язані із наркотиками⁵⁶³.

Загальна превенція та суспільство Постмодерну

Проблема загальнопревентивного впливу не може аналізуватися без врахування одного вкрай важливого аспекту. У сучасному глобалізованому, індустріалізованому та урбанізованому суспільстві низка соціальних факторів роблять злочин *анонімним*. Відтак і реакція на злочин набуває *абстрактно-анонімного характеру*.

Йдеться про те, що сучасна «масова злочинність» (крадіжки, угони автомобілів, злочини у сфері обігу наркотиків тощо) характеризується низьким рівнем розкриття.

Збільшення соціальної мобільності є пропорційним послабленню соціальних зв'язків. Сучасне урбанізоване та індустріалізоване суспільство характеризується тим, що люди знають один одного менше. Так само вони дедалі менше знають про власність один одного. Як наслідок, злочинцям набагато легше знаходити місця та території (за умови, якщо такі території та місця є технологічно доступними для злочинців), де вони невідомі, так само як і місця збуту набутого злочинним шляхом майна. Анонімність цих злочинів призводить до низького рівня їх розкриття, що є похідним від сутності сучасного суспільства та *не завжди* пов'язаний з недостатніми ресурсами в діяльності поліції. Прикладом може служити Сполучене Королівство, де відсоток розкриття крадіжок майна, транспорту або крадіжок з транспортних засобів становить 6 – 16 %. Тому проблема залякування у сучасному суспільстві за допомогою покарання безпосередньо пов'язана із дослідженням рівня розкриття злочинів та ефективністю діяльності поліції в цілому.

Смертна кара як інструмент загальної превенції: приклад для вивчення

Будь-яка дискусія щодо політики загальної превенції не може не згадати стверджуваний загальнопревентивний ефект покарання у вигляді смертної кари.

⁵⁶³ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 61.

Станом на 2010 рік з 193 країн, які були членами ООН або мали статус спостерігача, 95 країн заборонили смертну кару за будь-яких умов, 8 країн допускали застосування смертної кари за певних умов (наприклад, у випадку оголошення стану війни), а 49 країн зберігали смертну кару в законодавстві, проте не використовували її принаймні останні 10 років або запровадили мораторій на її застосування, 41 країна зберігала смертну кару в законодавстві та використовували її на практиці.

Станом на 2018 рік 106 країн заборонили смертну кару за будь-яких умов, 7 країн допускали застосування смертної кари за певних умов (наприклад, у випадку оголошення стану війни), 29 країн зберігали смертну кару в законодавстві, проте не використовували її принаймні останні 10 років або запровадили мораторій на її застосування, 56 країн зберігали смертну кару в законодавстві та використовували її на практиці (включаючи держави, які не є членами ООН)⁵⁶⁴.

Враховуючи, що Європа проголошена «територією, вільної від смертної кари», увага дослідника в цьому контексті мимоволі фокусується на прикладах з США.

Канада усунула смертну кару з переліку покарань з 1976 року.

1985 року остаточно заборонили смертну кару усі австралійські штати. Фактичне виконання покарання у вигляді смертної кари в Австралії припинилося ще 1967 року, коли *Ronald Joseph Ryan* був повішений за вбивство в'язничного офіцера *George Hodson* при спробі втечі з *Pentridge Prison*. Причому вже на момент страти її виконання супроводжувалося масовими протестами населення.

Щодо США, то за період з 1930 року по 1990 рік було страчено 4 тис. осіб, з яких 150 – після 1977 року⁵⁶⁵. Станом на березень 2011 року 34 з 50 американських штатів застосовували смертну кару. Станом на 2020 рік смертна кара використовується у 28 американських штатах та, як і раніше, на федеральному рівні та в межах військової юрисдикції.

Смертна кара як вид покарання скасована, наприклад, у наступних штатах: Мічиган (скасована 1846 р.), Вісконсін (скасована 1853 р.), Мен (скасована 1887 р.), Міннесота (скасована 1911 р.), Гавайї (скасована 1948 р.), Аляска (скасована 1957 р.), Вермонт (скасована 1964 р.), Айова (скасована 1965 р.), Північна Дакота (скасована 1973 р.), Род Айленд (скасована 1979 р.), Массачусетс (мораторій з 1984 р.), Нью-Йорк (мораторій з 2004 р.), Нью-Джерсі (скасована 2007 р.), Нью-Мексико (скасована 2009 р.), Іллінойс (скасована 2011 р.), Вашингтон

⁵⁶⁴ Death penalty: How many countries still have it? URL: www.bbc.com/news/world-45835584 (01.04.2020)

⁵⁶⁵ Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. Хельсинки, 1994. С. 148.

(скасована 2018 р.), Нью-Гемпшир (скасована 2019 р.), Колорадо (скасована 2020 р.)⁵⁶⁶.

Наприклад, у штаті Мічиган за всю історію було виконано 13 вироків до смертної кари, з яких лише 6 після отримання Мічиганом статусу території у 1805 році. Єдиний вирок, що було виконано після набуття Мічиганом статусу штату (1837), мав місце у 1938 році, проте зазначений вирок було виконано федеральними органами влади.

Станом на середину квітня 2011 року законопроекти щодо скасування смертної кари було зареєстровано у представницьких органах штатів Коннектикут, Флорида, Індіана, Канзас, Кентуккі, Міссурі, Небраска, Огайо, Пенсильванія, Техас.

З іншого боку, законопроекти щодо відновлення смертної кари зареєстровано у представницьких органах штатів Гавайї, Іллінойс, Масачусетс та Нью-Джерсі.

Штат Орегон запровадив знову смертну кару 1978 року після її заборони 1964 року. З моменту відновлення смертної кари в Орегоні було страчено 2 особи, причому обидві особи відмовились від своїх апеляцій та наполягали на виконанні покарання.

Штат Делавер запровадив знову смертну кару 1961 року після її заборони 1958 року. У 2016 році Верховний суд штату Делавер скасував закон про застосування смертної кари у штаті, залишивши штат без легітимного способу виконання смертних вироків⁵⁶⁷.

Крім того, у США з 1972 року до 1976 рік на застосування смертної кари існував мораторій, адже саме 1972 року Верховний Суд США у справі *Furman v. Georgia* визнав смертну кару такою, що суперечить Конституції США з огляду на жорстокість такого покарання⁵⁶⁸.

Проте вже у 1976 році за результатами розгляду справи *Gregg v. Georgia* смертну кару було відновлено⁵⁶⁹. Верховний Суд США наголосив, що застосування смертної кари за умисне вбивство має довгу історію як в США, так і в Англії. На момент ратифікації Восьмої поправки до Конституції США смертна кара була звичайним покаранням у кожному зі штатів. Застосування смертної кари за умисне вбивство не позбавлене виправдання, а тому смертна кара не є настільки жорстоким покаранням, щоб суперечити Конституції⁵⁷⁰.

⁵⁶⁶ «Legal killing»: Which countries have the death penalty and how many people are executed in the world every year? URL: www.thesun.co.uk/news/2525739/countries-death-penalty-how-many-people-executed-world/ (01.04.2020)

⁵⁶⁷ History of the Death Penalty in Delaware. URL: <https://deathpenaltyinfo.org/state-and-federal-info/state-by-state/delaware>

⁵⁶⁸ *Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238 (1972). URL: [www.law.cornell.edu/wex/furman_v_georgia_\(1972\)](http://www.law.cornell.edu/wex/furman_v_georgia_(1972)) (01.02.2020)

⁵⁶⁹ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Argued: March 31, 1976. Decided: July 2, 1976. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/> (01.02.2020)

⁵⁷⁰ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Argued: March 31, 1976. Decided: July 2, 1976. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/> (01.02.2020)

Проте з моменту відновлення смертної кари у Канзасі та Нью-Гемпшир смертні вироки не виконувалися. У Пенсильванії було страчено трьох осіб, в Південній Дакоті – одну особу. Тобто, можна вважати що зазначені штати ввели фактичний мораторій, хоч у Канзасі та Південній Дакоті законопроекти про скасування смертної кари були відхилені.

У Північній Кароліні фактичний мораторій має місце завдяки рішенням Медичної ради штату, яке заборонило медичним працівникам брати участь в процедурі смертної кари, без участі яких вирок виконуватися не може.

У штаті Небраска з 1976 року було страчено 3 особи. У лютому 2008 року Верховний суд штату Небраска визнав використання електричного стільця таким, що не відповідає Конституції штату (*State v. Mata*)⁵⁷¹. У відповідному рішенні було наголошено, що «страта через застосування електроструму є надмірно жорстокою, адже вона безцільно заподіює фізичне насильство та каліцтво тіла ув'язненого. Перевірена історія спалення та обгорання тіл не відповідає як концепції нових стандартів моралі, так і концепції гідності людини. Інші штати визнали, що більш ранні припущення про миттєву й безболісну смерть були просто неправильними і що існують більш гуманні методи виконання смертної кари. Ураження електричним струмом зарекомендувало себе як динозавр, який більше підходить лабораторії барона Франкенштейна, ніж «камері смерті» державних в'язниць. Ми дійшли висновку, що смерть від удару електричним струмом порушує заборону проти жорстокого і незвичного покарання, закріплену у Конституції штату Небраска»⁵⁷². Лише у травні 2009 року на законодавчому рівні було запроваджено новий метод виконання у виді летальної ін'єкції. У серпні 2018 року влада штату Небраска стратила *Carey Dean Moore*, засуджену за умисне вбивство, що було першою стратою у штаті Небраска за 21 рік та першою смертельною ін'єкцією.

У листопаді 2009 року Верховний суд штату Кентуккі запровадив мораторій на смертну кару до прийняття закону, що регламентує використання летальної ін'єкції як методу виконання вироку.

Усього з 1976 року в США було страчено 1512 осіб. У 2019 році було страчено 22 особи, хоча було ухвалено 34 вироки до смертної кари⁵⁷³.

Кримінологічні дані щодо превентивного ефекту смертної кари є надзвичайно суперечливими.

⁵⁷¹ Supreme Court of Nebraska. *State of Nebraska, Appellee, v. Raymond Mata, Jr., Appellant*. № S-05-1268. URL: <https://caselaw.findlaw.com/ne-supreme-court/1182026.html>

⁵⁷² Supreme Court of Nebraska. *State of Nebraska, Appellee, v. Raymond Mata, Jr., Appellant*. № S-05-1268. URL: <https://caselaw.findlaw.com/ne-supreme-court/1182026.html>

⁵⁷³ «Legal' killing»: Which countries have the death penalty and how many people are executed in the world every year? URL: www.thesun.co.uk/news/2525739/countries-death-penalty-how-many-people-executed-world/ (01.04.2020)

Так, свого часу дослідження Ерліха (*Isaac Ehrlich, 1975*), в якому зазначалося, що кожна страта рятує від 8 до 20 людських життів в майбутньому, спричинило ефект вибуху, суттєво вплинуло на ставлення американців до смертної кари та стало орієнтиром для прихильників смертної кари⁵⁷⁴. Окремі положення дослідження Ерліха цитувалися навіть у відомому рішенні Верховного Суду США *Gregg v. Georgia*, відповідно до якого було знято мораторій на застосування смертної кари. Так само на дослідження Ерліха посилалися судді Верховного Суду США, які виступили проти зняття мораторію на застосування смертної кари: «Генеральний прокурор у своєму короткому звіті ... значною мірою спирається на дослідження Ісаака Ерліха, щоб довести твердження про те, що смертна кара попереджає вбивства. Оскільки дослідження Ерліха не було доступне за часів Фурмана (*Furman v. Georgia*), і оскільки це перше наукове дослідження, яке припускає, що смертна кара може мати превентивний ефект, я коротко розгляну його важливість»⁵⁷⁵.

У свій розбіжний думці у справі *Gregg v. Georgia* суддя Маршалл наголосив, що дослідження Ерліха мало чим може допомогти (якщо взагалі може) потребам оцінки загальнопревентивного ефекту смертної кари»⁵⁷⁶. Більше того, суддя Маршалл вказав, що «інше дослідження, засноване на теоретичній моделі Ерліха, але з використанням даних за період 1950 – 1960 років, не знайшло підтвердження висновку про те, що смертна кара є стримуючим фактором»⁵⁷⁷.

Навпаки, у багатьох сучасних дослідженнях зазначається, що «результати є очевидними: страти лякають вбивць, і упродовж мораторію на застосування смертної кари рівень умисних вбивств суттєво зростає»⁵⁷⁸:

- дослідження Emory University (2003): кожна страта рятує 18 людських життів в майбутньому; наявність мораторію призводить до зростання рівня вбивств;
- дослідження University of Colorado (2003): кожна страта рятує 5 – 6 людських життів в майбутньому;
- дослідження SUNY (2001): скасування смертної кари знижує залякуючий ефект інших видів покарань;

⁵⁷⁴ Ehrlich I. The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death. *American Economic Review*, 1975. Vol. 65, № 3. P. 397-417; Ehrlich I. Capital Punishment and Deterrence: Some Further Thoughts and Additional Evidence. *Journal of Political Economy*, 1977. Vol. 85, № 4. P. 741-788.

⁵⁷⁵ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Argued: March 31, 1976. Decided: July 2, 1976. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/> (01.02.2020)

⁵⁷⁶ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Argued: March 31, 1976. Decided: July 2, 1976. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/> (01.02.2020)

⁵⁷⁷ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Argued: March 31, 1976. Decided: July 2, 1976. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/> (01.02.2020)

⁵⁷⁸ Sharp D. The Deterrent Effect of the Death Penalty. URL: www.hoshuha.com/resources/deteff.htm (01.02.2020)

– дослідження Clemson University (2003): смертна кара має ефект залякування щодо усіх категорій вбивць;

– дослідження Dr. Paul Zimmerman (2003): лише за один рік кожна страта утримує від вчинення злочину від 3 до 25 потенційних вбивць.

Відповідно до статистичних даних, за період мораторію на застосування смертної кари кількість вбивств в США зросла з 11 тис. до 23 тис., а рівень вбивств на 100 тис. населення зріс з 5,6 до 10.

Упродовж 1967 – 1980 років в США виконувалася 1 смертна кара за 3 роки. Рівень вбивств знизився з 10,2 в 1980 році до 5,5 в 2000 році⁵⁷⁹. З 2000 року до 2008 року рівень вбивств залишався постійним – 5,5 на 100 тис. населення. У 2008 році він навіть впав до 5 на 100 тис. населення.

Порівняльний аналіз даних щодо окремих штатів наводить на деякі висновки щодо реального ефекту залякування за допомогою смертної кари. Свого часу Беккарія наголошував, що смертна кара позбавлена сенсу, оскільки надає людям приклад жорстокості⁵⁸⁰. Саме у цьому полягає не загальнопревентивний потенціал смертної кари, а, навпаки, потенціал криміногенний.

У поданій нижче таблиці відображено дані щодо рівня вбивств у штатах, де зберігається смертна кара, як порівняти зі штатами, де смертна кара усунута з переліку покарань (станом на 2009 рік)⁵⁸¹:

Штати зі смертною карою	Штати без смертної кари
Луїзіана (11,8)	Мічиган (6,3)
Теннессі (7,3)	Нью-Джерсі (3,7)
Алабама (6,9)	Аляска (3,1)
Міссісіпі (6,4)	Род-Айленд (2,9)
Міссурі (6,4)	Массачусетс (2,6)
Арканзас (6,2)	Вісконсін (2,5)
Невада (5,9)	Мен (2)
Джорджія (5,8)	Гавайї (1,7)
Пенсильванія (5,2)	Північна Дакота (1,5)
Небраска (2,2)	Вермонт (1,1)
Орегон (2,2)	Айова (1,1)

⁵⁷⁹ Sharp D. The Deterrent Effect of the Death Penalty. URL: www.hoshuha.com/resources/deteff.htm (01.02.2020)

⁵⁸⁰ Беккарія Ч. О преступлении и наказании. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 89.

⁵⁸¹ Death Penalty Informational Centre. URL: www.deathpenaltyinfo.org/murder-rates-nationally-and-state (01.02.2020)

Статистичні дані, представлені в поданій нижче таблиці, яскраво свідчать про те, що рівень умисних вбивств у штатах зі смертною карою є більшим, ніж аналогічний показник у штатах, де смертна кара не застосовується⁵⁸²:

	Штати зі смертною карою	Штати без смертної кари
1990	9,5	9,16
1991	9,94	9,27
1992	9,5	8,64
1993	9,7	8,83
1994	9,24	7,88
1995	8,59	5,9
1996	7,73	5,36
1997	7,09	4,99
1998	6,54	4,63
1999	5,86	4,59
2000	5,74	4,24
2001	5,83	4,23
2002	5,82	4,27
2003	5,92	4,12

Станом на 2006 рік США посідали третє місце в світі (після Мексики та Естонії) за кількістю умисних вбивств на 100 тис. населення (5,2)⁵⁸³.

Канада скасувала смертну кару з 1976 року, коли рівень вбивств на 100 тис. населення становив 3,09. У 1983 році відповідний показник становив 2,74⁵⁸⁴. Станом на 2006 рік цей же показник становив 1,8⁵⁸⁵.

Щодо Сполучених Штатів Америки, то норвезький кримінолог І. Анденес звертає увагу на такий важливий чинник, який частково

⁵⁸² Death Penalty Informational Centre. URL: www.deathpenaltyinfo.org/deterrence-states-without-death-penalty-have-had-consistently-lower-murder-rates (01.02.2020)

⁵⁸³ Comparisons of Crime in OECD Countries. CIVITAS Institute for the Study of Civil Society 2010-12.

⁵⁸⁴ Лайне М. Кримінологія и соціологія відхиленого поведіння. Хельсинки, 1994. С.148.

⁵⁸⁵ Comparisons of Crime in OECD Countries. CIVITAS Institute for the Study of Civil Society 2010-12.

пояснює зазначені вище статистичні показники, як наявність більшої концентрації насильства у культурі південних штатів, де здебільшого зберігається смертна кара⁵⁸⁶.

Громадська думка в США щодо стримуючого ефекту смертної кари також змінюється. За даними дослідження *Gallup Poll*, якщо в 1985 році 62 % опитаних респондентів вважали, що смертна кара стримує вбивць, то в 2004 році – лише 38 %. У 2006 році такої думки дотримувалися 34 % респондентів⁵⁸⁷.

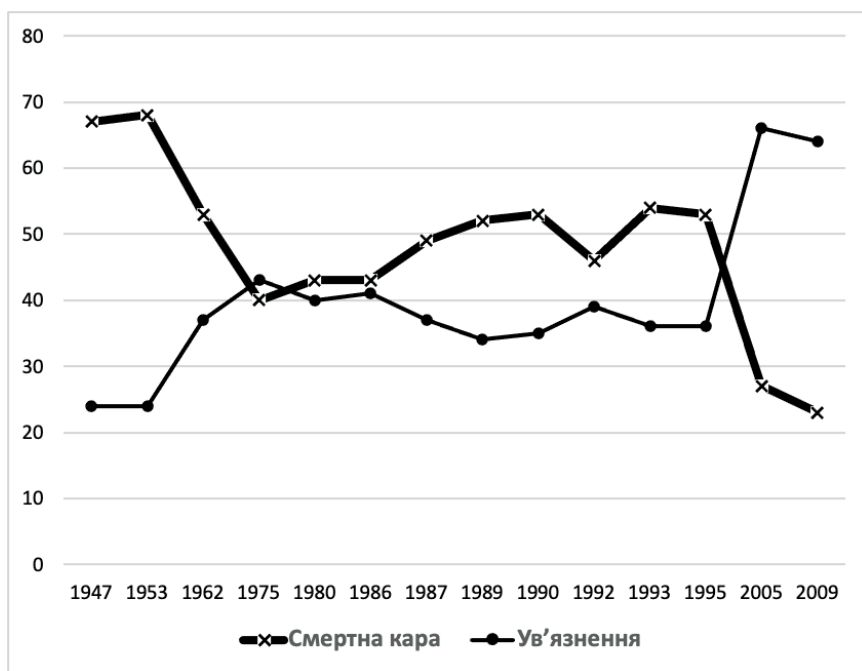
У 2009 році *Roy Morgan Research* – один з найбільших австралійських центрів соціологічних досліджень – проводив традиційне опитування громадської думки, де респондентам було поставлене питання: «Яким покаранням має каратися умисне вбивство – смертною карою або ув'язненням?». Відповідні були розподілені наступним чином (%)⁵⁸⁸:

Період	Смертна кара	Ув'язнення	Не вирішилися
1947	67	24	9
1953	68	24	8
1962	53	37	10
1975	40	43	17
1980	43	40	17
1986	43	41	16
1987	49	37	14
1989	52	34	14
1990	53	35	12
1992	46	39	15
1993	54	36	10
1995	53	36	11
2005	27	66	7
2009	23	64	13

⁵⁸⁶ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С.189.

⁵⁸⁷ Death Penalty Informational Centre. URL: www.deathpenaltyinfo.org/study-88-criminologists-do-not-believe-death-penalty-effective-deterrent (01.02.2020)

⁵⁸⁸ Australians say penalty for murder should be Imprisonment (64 %) rather than the Death Penalty (23 %). URL: www.roymorgan.com/findings/finding-4411-201302260051

Отже, зазначені вище дані додатково відображають вельми сумнівний загальнопревентивний потенціал смертної кари як покарання.

З іншого боку, цікаво навести й інший приклад.

Так, у 2014 році *Roy Morgan Research* провів цікаве опитування громадської думки, де респондентам було поставлене запитання: «Чи потрібно карати смертною карою вчинення терористичного акту?».

Зазначене опитування засвідчило, що незначна більшість австралійців (52,5 %) виступають за смертну кару як покарання за терористичні акти в Австралії, які потягли летальні випадки, а 47,5 % – ні⁵⁸⁹. На нашу думку, таке опитування є додатковим прикладом нагнітання *moral panic* щодо *folk devils* у вигляді «світового тероризму».

У цьому контексті потрібно підкреслити думку Чезаре Беккарія стосовно загальнопревентивного ефекту смертної кари: «Враження від смертної кари швидко забувається. Це перебуває в основі природи людини і стосується навіть найважливіших предметів. Процес забування підсилюється під впливом пристрастей. Загальне правило: сильні пристрасті володіють людьми лише упродовж короткого проміжку часу»⁵⁹⁰.

⁵⁸⁹ Australians say penalty for murders should be Imprisonment (64 %) rather than the Death Penalty (23 %). URL: www.roymorgan.com/findings/5814-death-penalty-for-terrorist-acts-september-19-2014-201409190533

⁵⁹⁰ Беккарія Ч. О преступлении и наказании. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 85.

Тому не випадково Дж. Феген наступним чином підсумовує сучасні погляди щодо залякуючого ефекту смертної кари: 1) не всі вбивства мають однакову природу, тому є спрощенням стверджувати, що усі вбивці однаково ставляться до небезпеки бути страченими; 2) є спрощенням стверджувати, що таке надзвичайно рідкісне явище як смертна кара може впливати на численні соціальні процеси, які створюють умови для вчинення вбивств; 3) високий рівень розкриття злочинів має набагато більший ефект, ніж нечасті випадки смертної кари, які не привертають увагу преси; 4) численні дослідження вказують, що раціоналізм у процесі вчинення насильницьких злочинів є надзвичайно низьким або може навіть нульовий; 5) ми не маємо будь-яких чітких та зрозумілих тестів, які можна було б використовувати при дослідженні впливу смертної кари на конкретного злочинця; 6) є підстави стверджувати, що залякуючий ефект покарання у вигляді довічного позбавлення волі є більшим за аналогічний ефект смертної кари.

Підсумовуючи своє дослідження, Дж. Феген слушно зазначає: «Помилкою при дослідженні залякуючого ефекту смертної кари є спроба зробити висновки з обмеженого та недосконалого набору даних спостережень. Вбивство – це комплексний феномен, існування якого обумовлено багатьма причинами. Не існує ґрунтовних, вагомих та науково виважених доказів, що смертна кара може впливати на рівень вбивств. Певна кількість наукових праць, які базуються на рідкісних випадках смертної кари, які мають місце на величезній території без глибокого висвітлення в суспільстві, не може встановити тест ефекту залякування за допомогою смертної кари»⁵⁹¹.

У цьому контексті можна також знову згадати І. Анденеса, який вказував на те, що зазвичай не можна встановити залежність злочинності від того, що є максимальним покаранням – смертна кара або довічне ув'язнення»⁵⁹².

Так само Г. Шнайдер наголошує, що превентивний, залякуючий ефект і смертної кари, і ув'язнення ще не доведено»⁵⁹³.

Австралійські дослідники Дж. Чен та Д. Окслі у своїй роботі надали ґрунтовне узагальнення більш-менш значних досліджень щодо ефекту залякування за допомогою смертної кари»⁵⁹⁴. Вони проаналізували 74 дослідження, які проводилися в США (як в країні, так і в окремих штатах), Австралії та окремих європейських країнах (коли в них ще

⁵⁹¹ Deterrence and the Death Penalty. A Critical Review of New Evidence. Testimony to the New York State Assembly Standing Committee on Codes. Assembly Standing Committee on Judiciary and Assembly Standing Committee on Correction Hearings on the Future of Capital Punishment in the State of New York. Jeffrey Fagan. Columbia Law School. January 21, 2005

⁵⁹² Анденес І. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 48.

⁵⁹³ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с., С. 243.

⁵⁹⁴ Chan J., Oxley D. The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Review of the Research Evidence. Sydney: School of Social Science and Policy, University of New South Wales, 2000.

зберігалася смертна кара) з 1952 року по 2003 рік. За результатами дослідження було виявлено, що залякуючий ефект смертної кари щодо потенційних вбивць та гвалтівників продемонстрували 14 досліджень, 10 досліджень підтвердили лише відносний ефект смертної кари, у той час коли відсутність такого ефекту констатувалося у 50 дослідженнях.

Цікавим є звернення до статистичних даних щодо кількості умисних вбивств на 100 тис. населення у деяких країнах Європи, де смертна кара виключена з переліку покарань⁵⁹⁵.

Кількість умисних вбивств на 100 тис. населення	1995	1997	2000	2005	2010	2015
Албанія	8,3	4,3	4,2	5	4,3	2,2
Вірменія	3,6	3,2	3	1,9	1,9	2,6
Австрія	1	0,8	1	0,7	0,7	0,5
Бельгія	1,4	1,4	2,1	2,1	1,7	2
Кіпр	1,1	0,7	0,8	1,9	0,7	1,3
Фінляндія	2,9	2,7	2,9	2,3	2,2	1,5
Франція	2,3	1,7	1,8	1,6	1,3	1,6
Німеччина	1,7	1,4	1,2	1,1	1	0,8
Ісландія	0	0,7	1,8	1	0,6	0,9
Ірландія	1,2	1	1	1,3	1,2	0,7
Росія	30,5	23,7	28,1	24,8	11,6	11,5
Іспанія	1	1,2	1,4	1,2	0,9	0,6
Англія та Уельс	1,5	1,4	1,5	1,3	1,1	1
Шотландія	2,4	1,7	2,1	1,9	1,9	1,1
Північна Ірландія	1,3	2,4	2,7	1,8	1,3	1,2
Литва	13,8	10,9	10,6	11,1	7	5,9
Люксембург	0,5	1	0,9	0,9	2	0,9
Нідерланди	1,2	1,3	1,1	1,1	0,9	0,6
Грузія	7,9	6,1	5,5	9,6	4,6	2
Угорщина	2,9	2,8	2	1,6	1,4	2,3
Греція	1,4	1,9	1,3	1,2	1,6	0,9

⁵⁹⁵ Victims of intentional homicide. URL: <https://dataunodc.un.org/content/data/homicide/homicide-rate> (01.02.2020)

Отже, таблиця наочно демонструє, що рівень вбивств на 100 тис. населення у схожих за економічними та культурними показниками країнах може бути абсолютно різним. Проте, все одно, якщо не брати до уваги деякі країни Європи, на першому місці перебуває Росія, де до недавня існувала смертна кара. Проте й інші пострадянські країни також займають високі місця.

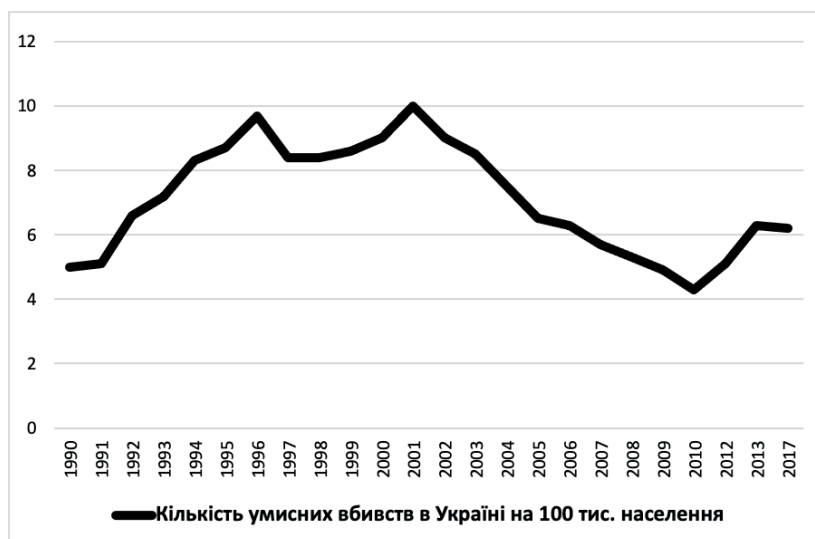
Ще у середині XIX століття Герберт Спенсер далекоглядно прогнозував, що відмова від смертної кари як виду покарання сприятиме зниженню соціальної напруги у суспільстві: «Невже агітація на користь скасування смертної кари не демонструє зміни у людських почуттях з того часу, коли тіло Кромвеля було вирите, а його голова була посаджена на палю перед Темплом? Невже є непомітними зміни з тих часів, коли людей колесували, четвертували та вішали?»⁵⁹⁶. Адже головним висновком є те, що останні 20 років кількість умисних вбивств у країнах Європи більш ніж суттєво знизилася на фоні тотальної відмови від смертної кари як виду покарання, що ще більш аргументовано надає підстави говорити про невдачу загальнопревентивного ефекту смертної кари.

Вітчизняні статистичні дані щодо умисних вбивств та умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, виглядають наступним чином (дані Світового банку):

Умисні вбивства в Україні	Кількість на 100 тис. населення
1990	4,9
1991	5,1
1992	6,5
1993	7,2
1994	8,3
1995	8,7
1996	9,7
1997	8,4
1998	8,4
1999	8,6
2000	9
2001	10
2002	9

⁵⁹⁶ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с. – С.41.

2003	8,5
2004	7,5
2005	6,5
2006	6,3
2007	5,7
2008	5,3
2009	4,9
2010	4,3
2012	5,1
2013	6,3
2014	6,3
2017	6,2

Отже, перший висновок, який сьогодні можна зробити: чим далі ми віддаляємося від смертної кари, тим меншим стає рівень умисних вбивств у відносних показниках. Можна спостерігати, що рівень умисних вбивств значно знизився навіть за відсутності у карально-виправному репертуарі покарання у виді смертної кари.

Отже, потрібно погодитися з висновками Н. Левчук, що насильство не може розглядатися як спосіб боротьби із злочинністю хоча б тому,

що насильство породжує насильство. Злочинність є продуктом виключно суспільного середовища, тому найкраща карна політика – це досконала соціальна політика⁵⁹⁷.

Цьому можна знайти додаткове підтвердження через дослідження глобальної статистики.

Так, в обох Америках, де традиційним є застосування смертної кари, показник *murder rate* станом на 2018 рік становив 16,3. Більше того, в обох Америках рівень умисних вбивств на 100 тис. населення за останні 25 років майже не змінився та перебуває у середньому на відмітці 16 кожного року.

Так само, африканські країни, для яких також є характерним застосування смертної кари, показник *murder rate* станом на 2018 рік становив 12,5. Так само в Африці рівень умисних вбивств на 100 тис. населення за останні 15 років майже не змінився та перебуває у середньому на відмітці 12 – 13 кожного року.

Водночас для Європи аналогічний показник становив 2,8 з явною тенденцією до зниження за останні 10 років:

Умисні вбивства в Європі	Кількість на 100 тис населення
1990	4,8
1991	5,2
1992	6,8
1993	8,4
1994	8,8
1995	8,5
1996	7,6
1997	7,1
1998	6,7
1999	7,7
2000	7,3
2001	8
2002	8,1
2003	7,7
2004	7,1
2005	6,5

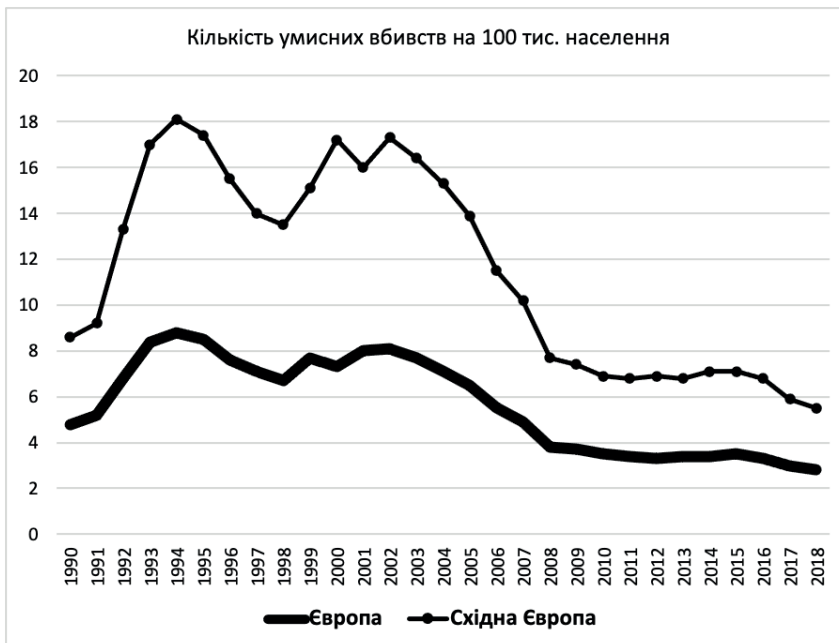
⁵⁹⁷ Левчук Н. Смертність від вбивств в Україні: соціальна нерівність винуватців і жертв злочинів. Демографія та соціальна економіка, 2006. 2. С. 64-74.

2006	5,5
2007	4,9
2008	3,8
2009	3,7
2010	3,5
2011	3,4
2012	3,3
2013	3,4
2014	3,4
2015	3,5
2016	3,3
2017	3
2018	2,8

Для Східної Європи аналогічний показник становив 5,5 з явною тенденцією до зниження. Після скасування смертної кари країни Східної Європи знизили рівень умисних вбивств майже утричі, як порівняти з кінцем 1990-х років – початком 2000-х років.

Умисні вбивства у Східній Європі	Кількість на 100 тис населення
1990	8,6
1991	9,2
1992	13,3
1993	17
1994	18,1
1995	17,4
1996	15,5
1997	14
1998	13,5
1999	15,1
2000	17,2
2001	16

2002	17,3
2003	16,4
2004	15,3
2005	13,9
2006	11,5
2007	10,2
2008	7,7
2009	7,4
2010	6,9
2011	6,8
2012	6,9
2013	6,8
2014	7,1
2015	7,1
2016	6,8
2017	5,9
2018	5,5

І якщо говорити про світові показники, то після скасування смертної кари у багатьох країнах світу рівень умисний вбивств характеризується тенденцією до зниження.

Умисні вбивства у світі	Кількість на 100 тис населення
1990	6,7
1995	7,2
2000	6,8
2005	6,3
2010	6
2011	6,1
2012	6,2
2013	6
2014	6,1
2015	5,9
2016	6
2017	6
2018	5,8

Тому слушною є думка основоположника школи нового соціального захисту Марка Анселя, що смертна кара: 1) є несумісною з системою соціального відновлення; 2) підтримує атмосферу насильства в суспільстві; 3) суперечить уявленням про людську справедливість; 4) заснована на насильстві, позбавленому користі. В цілому, як на переконання Анселя, смертна кара є несумісною з гуманістичною кримінально-правовою доктриною⁵⁹⁸.

Також слушною є думка американських дослідників Метью Робінсона і Мерін Уільямс, що смертна кара є *невдалою політикою*, оскільки вона не відповідає її цілям і зазнає серйозних проблем, що значно переважають її скромні переваги. Її недоліки включають расові упередження, класові упередження, гендерні упередження, нерівний доступ до якісного представництва захисту, неправосудні вироки та інші міркування, які призводять до несправедливого процесу застосування смертної кари. Обґрунтованість застосування смертної кари є свідченням несправедливості кримінального судочинства. Крім того, коли не-

⁵⁹⁸ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 260.

винних людей піддають смерті, це прямо порушує поняття «справедливо за заслуженого»⁵⁹⁹.

Посилення відповідальності за порушення правил дорожнього руху

Норвезький кримінолог І. Анденес у своєму дослідженні детально аналізує англійський приклад, коли було встановлено більш сувору відповідальність за керування транспортними засобами у нетверезому стані. Вчений підкреслив, що пропагандистська дія нового (на той час) закону спряла встановленню страху перед покаранням. Проте у подальшому страх зникав внаслідок більш реальної оцінки водіями можливих випадків притягнення їх до відповідальності та винесення відповідних вироків. Зниження випадків керування транспортними засобами у нетверезому стані була наслідком не зниження кількості алкоголю, що вживалася водіями, а лише тимчасовим страхом, який у подальшому знизився або взагалі зник. Більше того, кількість дорожніх пригод знизилася ще до широкої інформаційної кампанії, що ще раз доводить, що покарання як таке не є стримуючим фактором.

Спробуємо проаналізувати вітчизняний приклад боротьби із «дорожніми» злочинами за допомогою посилення санкції з відповідні правопорушення.

Те, що безпека на автошляхах є проблемним питанням, не є таємницею. В Україні відношення кількості загиблих у ДТП на 1 млн. автомобілів у 7 разів більше ніж в ЄС і США і у 10 разів більше ніж у Японії. Кількість загиблих на 1 млрд. автомобіле-кілометрів в Україні – 97, в Німеччині – 14, в Швеції – 8.

Тяжкість наслідків ДТП в Україні в 1,5 – 5 разів вища⁶⁰⁰.

У 2008 році Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху», відповідно до якого посилювала відповідальність за порушення правил дорожнього руху⁶⁰¹. Проте чи справило це той ефект на водіїв та пішоходів, який планувався? Гадаємо, що відповідь є дискусійною.

Так, у 2019 році унаслідок ДТП загинули 3454 людини і 32736 – травмовані. У 2019 році сталося 4656 ДТП за участю дітей, у яких 164 дитини загинули і 4435 – травмовані. Загалом кількість ДТП на доро-

⁵⁹⁹ Robinson M., Williams M. The Myth of a Fair Criminal Justice System. *Justice Policy Journal*. The Center on Juvenile and Criminal Justice, 2009, Vol. 6 (1).

⁶⁰⁰ Концепція державної програми підвищення безпеки дорожнього руху. URL: http://auto.meta.ua/autolaw/useful_info/concept1/ (01.02.2020).

⁶⁰¹ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, N 10-11, ст.137.

гах України у 2019 році сягнула 160675 випадків⁶⁰². У цілому за період 2005 – 2018 років майже 80 тис. людей в Україні загинуло внаслідок дорожньо-транспортних пригода, а майже 650 тис. отримали тілесні ушкодження.

ДТП в Україні	Загинуло	Травмовано
2019	3454	32736
2018	3350	30884
2017	3432	34677
2016	3410	33613
2015	3970	31467
2014	4464	32352
2013	4833	37521
2012	5131	37519
2011	4908	38178
2010	4875	38975
2009	5348	45675
2008	7718	63254
2007	9574	78528
2006	7592	60018
2005	7229	55599

Тому приклад зі злочинами цієї категорії можна подавати як один з сумнівних ознак загальнопропелітнвонного ефекту покарання.

Проблема морального обґрунтування політики загальної превенції

Вельми важливим питання обґрунтування політики загальної превенції є її моральність (або аморальність).

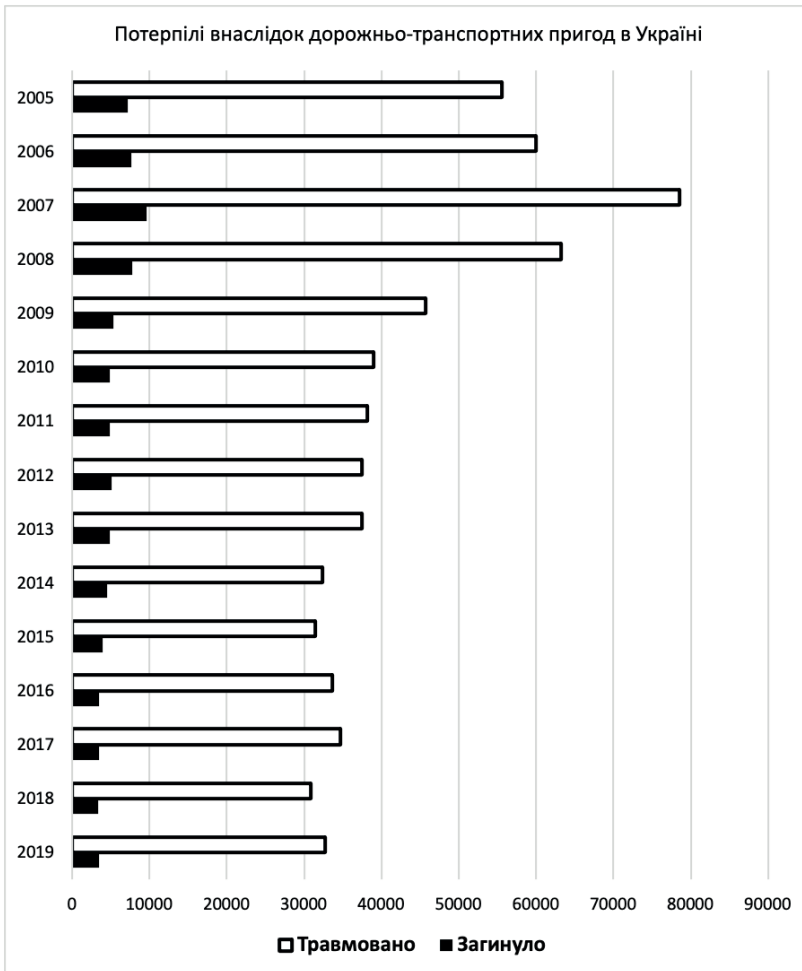
Це питання може бути сформульованим наступним чином: *чи можемо ми приносити в жертву одну людину, щоб певна кількість інших уникнула покарання?*

Зазначене питання може бути поглиблене наступним чином: *чи можемо ми карати стигматизованих людей, які здебільшого належать до групи соціального виключення та потребують більше допо-*

⁶⁰² У ДТП в Україні в 2019-му загинули понад 3,4 тисячі людей – поліція. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-dtp-ukraina-2019/30420329.html (01.03.2020)

моги, аніж покарання, заради звільнення від потенційного покарання інших?

Питання стає ще більш гострішим, коли ми нагадаємо собі, що покарання здебільшого застосовуються до «низів» суспільства, аніж до його «верхів». Тому проголошення загальної превенції метою покарання автоматично означає поглиблення соціальної нерівності.

Можна виділити деякі аспекти сумнівної моральності або навіть аморальності загальної превенції як мети покарання.

По-перше, це стосується визначення протиправної поведінки. Однакові за сутнісними ознаками дії білокомірцевого шахрая та бездомного жебрака будуть розглядатися як абсолютні різні дії.

По-друге, таким аспектом є ризик розкриття злочину. Відсоток розкриття білокомірцевих злочинів, як порівняти із злочинами загальнокримінальної спрямованості, наочно свідчить, що на вівтар загальної превенції приносяться найбільш дезадаптовані прошарки населення.

По-третє, машина кримінальної юстиції є *селективним механізмом*. Вона здебільшого спрямована проти нижчих прошарків суспільства. Більшість ресурсів поліції сконцентровано на розкритті злочинів загальнокримінальної спрямованості. І якщо навіть представник «привілейованих» прошарків притягується до відповідальності, він має достатньо коштів і для передбачених законом засобів правового захисту, і для вчинення корупційних дій з метою уникнення відповідальності. У кінцевому рахунку подібна особа так і не стане «злочинцем» через відсутність вироку суду, який набрав би законної сили.

Ще на один важливий аспект аморальності підкреслює І. Анденес.

Справа стосується випадку, коли, наприклад, суддя виносить вирок за певний злочин, встановлюючи покарання у виді *X* років позбавлення волі. Проте незабаром він же судить іншу особу за інший, проте фактично аналогічний злочин, навколо якого з різних причин преса підняла великий галас, внаслідок чого злочин набув статусу «резонансного». Тепер суддя перебуває у світлі фотокамер та телеоб'єктивів. Тому при розгляді вже цієї справи, скоріш за все, той же суддя винесе суворіший вирок, як порівняти з попереднім випадком. З юридичної точки зору суддя аж ніяк не вийде за межі санкції. Проте фактично матиме місце зворотна дія *його* [власного] закону, що ставитиме під великий сумнів моральні засади загальної превенції⁶⁰³.

Говорячи про загальну превенцію, на додаток варто згадати слушну думку Д. Сазерленда і Д. Крессі, яка може служити знаменником дискусії щодо моральності загальної превенції: «Найбільш слабе місце сучасної системи кримінальної юстиції полягає в тому, що вона занадто покладається на страх покарання та надмірно прив'язана до нього»⁶⁰⁴.

Загальна превенція та права людини

Звичайно, можна здійснювати заходи, спрямовані на збільшення кількості поліції та посилення ролі поліції у суспільстві. Проте подібні заходи супроводжуються небезпекою створення *Polizeistaat*, чого ми небезпідставно побоюємося. Навіть у цьому випадку кримінологічні дослідження надають підстави стверджувати, що стримуючий, загальнопревентивний ефект підвищення розкриття злочинів завдяки підвищенню ресурсної бази поліції з подальшим притягненням злочинців до відповідальності буде принаймні скромним.

⁶⁰³ Анденес І. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 98.

⁶⁰⁴ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 351.

Корупція в правоохоронних органах та залякування

Беручи до уваги, що поняття «страх» перед покаранням безпосередньо пов'язаний із рівнем розкриття злочинів (а точніше – з уявленням населення щодо цього рівня), треба враховувати наступну важливу обставину: страх *«бути покараним»* поступається страху *«бути притягнутим до відповідальності»*. Проте коли суспільство наповнюється прикладами уникнення від відповідальності завдяки корупції, віра у цілющу превентивну силу кримінального закону втрачається. Моральний вплив закону на громадян стає більш слабким, коли цей закон можна порушувати без негативних для себе наслідків.

Загальна превенція як політика

Загальна превенція – це не просто мета покарання. Загальна превенція власне, є напрямком політики соціального контролю, яка формується у кожній державі з урахуванням інших політичних чинників. Недарма Беккарія наголошував, що цілі покарання є суто *політичними* за своєю природою⁶⁰⁵.

Деякі висновки

Створення сучасної теорії загальнопревентивного впливу перебуває під загрозою завдяки неконкретності висновків щодо ролі залякування у сфері запобігання злочинності. Гадаємо, що висновок І. Анденсена про те, що *«навіть після десяти років інтенсивних досліджень усвідомленого залякування дуже мало відомо про взаємний зв'язок між усвідомленням та поведінкою»* водночас залишається прогнозом щодо дослідження проблематики соціального контролю.

Сучасна кримінологія вимушена зізнатися у тому, що залякуючий вплив покарання є *перебільшеним* і має силу щодо обмеженого кола людей. Так само слушним є висновок М. Анселя, що значення загальної превенції в аспекті покарання є *перебільшеним*⁶⁰⁶.

Дійсно, у ХХІ столітті, з огляду на тисячі кримінологічних та соціологічних досліджень, мають бути більш вагомі докази існування загальнопревентивної парадигми.

Наразі ми підтримуємо ідею, що повага до закону не має великої мотивуючої сили для більшості людей та відкидається ними, коли це входить в конфлікт з їхніми інтересами.

Злочинці мають уявлення про каральні заходи лише після того, як притягуються до відповідальності. Тому, якщо вони у подальшому цікавляться можливим покаранням за певний злочин, який вони можуть вчинити у майбутньому, вони роблять це *не* відповідно до ідей загальної превенції. Подібна цікавість розглядається лише як необхідність,

⁶⁰⁵ Беккарія Ч. О преступлении и наказании. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 50.

⁶⁰⁶ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 185.

що впливає з їхньої злочинної кар'єри. Як слушно зазначав видатний італійський кримінолог Енріко Феррі, «злочинці скажуть вам, що покарання є звичайною незручністю для їх професії, таке як, наприклад, падіння покрівельника з даху або вибух газу для рудокопа»⁶⁰⁷. Фрідріх Ніцше також вказує на слабкість загальної превенції: «Більшість злочинців ... випадково підпадають під дію покарання. Десять разів, сто разів вони діяли таким само чином, не відчувши дурних наслідків, як зненацька все розкривається та їх наздоганяє кара»⁶⁰⁸. Аналогічної думки дотримуються Е. Сазерленд і Д. Крессі⁶⁰⁹.

Звичайно, загальна превенція не може бути виключена з переліку формально проголошених цілей покарання. Проте загальна превенція як фактична мета покарання потребує уточнення.

Так, загальна превенція у політиці соціального контролю в умовах постіндустріального суспільства – це не більше, аніж месидж від держави, свого роду *соціальна реклама могутності держави*, яку можна поставити під сумнів.

Загальнопревентивна *міфологія* служить каркасом, формою, яка наповнюється іншими цілями політики соціального контролю. Незважаючи на великий ступінь *міфологічності* загальної превенції, все одно, треба визнати, що вона перебуває у більш вигідному становищі, як порівняти з метою виправлення девіантів.

Мета покарання – це ідеальний результат, до якого прагне суспільство і держава, обмежуючи права і свободи людини, яка вчинила злочин⁶¹⁰. Тому в контексті «*мінімальної реальності мети покарання*» ми мусимо визнати, що покарання та інші заходи соціального контролю дійсно повинні мати свою *міфологію* у контексті обґрунтування їх цілей, проголошених у законі. Тому, надзвичайно критично ставлячись до виправлення засуджених як мети покарання, ми з більшою увагою розглядаємо загальну превенцію, незважаючи на те, що ефект її дії у багатьох сферах залишається на рівні непідтвердженої гіпотези.

Фуко слушно наголосив: «Якщо звернутися до еволюції суспільства та проаналізувати розвиток системи покарань за останні десятироки років, то стає очевидним, що все робиться у межах проблематики безпеки»⁶¹¹. Тому питання «морального виховання» та/або «страху перед покаранням» стає ще менш доведеним. Проте наголосимо: навіть якщо загальна превенція досягає тих цілей, які ставляться перед нею

⁶⁰⁷ Феррі Е. Уголовная социология. Москва: Инфра-М, 2009. С. 35.

⁶⁰⁸ Ніцше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с., С. 33.

⁶⁰⁹ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 354.

⁶¹⁰ Яремко О. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права. *Підприємство, господарство і право*, 2007. 5. С. 129.

⁶¹¹ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 21.

(залякування з одночасним моральним вихованням), все одно вона поступається місцем неопозитивістським поглядам, де ключовою категорією є *incapacitation* (фізичне унеможливлення вчинення злочинцем нових злочинів), враховуючи, що фактично неможливо відділити ефект загальної превенції від ефекту *incapacitation*.

1.7. Криза реабілітаційного ідеалу та її наслідки для формування політики соціального контролю

Проблема, що розглядається у цьому підрозділі нашого дослідження, безпосередньо пов'язана з сучасним розумінням цілей політико-правової реакції на вчинення злочинів, де, як зазначалося вище, традиційно виділяються кара, загальна та спеціальна превенція і виправлення (реабілітація).

У цьому підрозділі ми фокусуємо увагу саме на такій меті політики соціального контролю, якою є реабілітація девіантів (зокрема злочинців). Причиною такої уваги полягає у тому, що політичне обґрунтування саме цієї мети соціально-контрольного впливу зазнало найбільших змін у XX – XXI ст. ст., що врешті-решт призвело до максимального зниження соціальної та збільшення пунітивної складової кримінального покарання.

Перед викладенням основного матеріалу цього підрозділу нашого дослідження ми б хотіли зробити наголос на деякій термінології.

Так, у наших наукових працях упродовж тривалого часу ми детально висвітлювали наші погляди щодо відмінностей між різними категоріями, що використовуються для аналізу проблем повернення злочинців до суспільства як повноправних його представників. Проте у цьому підрозділі поняття «реабілітація», «ресоціалізація» та «виправлення» здебільшого умовно вживаються як тотожні.

Зарубіжна пенологія за останні декілька десятиліть сформулювала низку висновків, згідно з якими реабілітація злочинців як мета покарання була визнана недосяжною для практичної реалізації. Незважаючи на різноманіття методів реабілітації, які базуються на досягненнях психології, психіатрії, медицини та соціальної роботи, їх практична значущість залишається здебільшого сумнівною.

Розкриваючи історичні передумови кризи *реабілітаційного ідеалу* у західній пенології, потрібно надати визначення цьому поняттю, для чого ми звертаємося до класичного визначення Френсіса Аллена, що «головною метою кримінального покарання є створення змін у харак-

тері, звичках та поведінці злочинців, а також більший захист суспільства через задоволення потреб злочинців»⁶¹².

Свого часу мета зміни особи набула форми патріотичного ентузіазму внаслідок звільнення від жорстокої європейської монархічної спадщини та формою відторгнення від видовищ публічного фізичного покарання. Песимістичні кальвіністські погляди на вроджену розбещеність людини були замінені більш оптимістичними поглядами пост-Просвітництва на людей як *пластичних істот*, які могли бути сформовані їхнім оточенням.

Занепад реабілітаційного ідеалу розпочався у США у 1960-х роках у США на хвилі антивоєнного «в'єтнамського» радикалізму, коли школа радикальної кримінології почала прямо вказувати на реабілітацію злочинців виключно як на засіб соціального контролю, позбавивши її омріяного ідеалізму.

Західна наука та практика у процесі свого розвитку виробила декілька моделей виправного впливу на злочинця:

- 1) пенітенціарна модель;
- 2) терапевтична (медична) модель;
- 3) модель соціального навчання (реінтеграційна модель);
- 4) модель прав людини;
- 5) модель програмних можливостей.

Пенітенціарна модель

Базовими елементами пенітенціарної моделі були *релігія, сувора дисципліна та праця*, які у своїй сукупності мали допомогти злочинцю змінити своє «Я». Саме ця модель була відображення того, що С. Дюгі назвав «*пенологічною війною за душу*»⁶¹³.

У США, Канаді та багатьох інших західних країнах покарання-пенітенція було основою політики соціального контролю упродовж XIX століття⁶¹⁴. Проте на сучасному етапі релігія перестала відігравати домінуючу роль як реабілітаційний інструмент, хоча праця та дисципліна зберегли свій вплив. Певною мірою «шокові табори», які були і залишаються поширеними у США, де молоді злочинці відбувають короткі строки ув'язнення в мілітаризованих таборах з жорстокою дисципліною, частково можна вважати практичним втіленням цієї моделі на сучасному етапі.

⁶¹² Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. P. 80.

⁶¹³ Duguid S. Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p., P. 47.

⁶¹⁴ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 360-361; Colvin M. Penitentiaries, Reformatories, and Chain Gangs. Social Theory and the History of Punishment in Nineteenth-Century America. Macmillan Press, 1997. 254 p.

Терапевтична (медична) модель

Терапевтична модель базувалася на ідеї, що злочинці за своєю природою є хворими, а відтак потребують відповідного медичного та психіатричного лікування: *«Необхідно відмовитися від винесення будь-яких вироків! Будемо розглядати злочинців як хворих, а сам злочин – як хворобу»*⁶¹⁵.

Терапевтична ідея мала неабиякий вплив на діяльність пенітенціарних установ. Ця модель намагалася замінити сувору дисципліну елементами медичної опіки та піклування. Як зазначає Г. Шнайдер, з розвитком позитивізму з кінця XIX століття місце позбавлення свободи перетворювалося на клініку⁶¹⁶.

Е. Сазерленд і Д. Крессі зображували формування медичної моделі наступним чином: «На початку XX століття система індивідуального поводження зі злочинцями майже повністю базувалася на принципі, що злочинність – це прояв *individual disorder*, який, відповідно, має лікуватися у клініці, так само, як, наприклад, сифіліс, має лікуватися у лікарні»⁶¹⁷.

Отже, «в'язниці» перетворилися на «виправні заклади», «ув'язнені» – на «клієнтів», «наглядачі» – на «персонал».

У Канаді, наприклад, ця модель почала впроваджуватися з 1938 року, коли Королівська комісія з питань кримінального права зазначила, що метою діяльності пенітенціарних установ є «реформація злочинця»⁶¹⁸.

Найбільшого розвитку терапевтична модель отримала після Другої світової війни. Будучи радикальним методом, терапевтична модель масово запроваджувалася на фоні не менш радикальних методів лікування психіатричних захворювань у «цивільних» психіатричних закладах, хоча останні було важко відрізнити за своєю природою від в'язниць.

На фоні широкого поширення радикальних методів «лікування» злочинців після Другої світової війни набула широкого поширення практика лоботомії, спрямована на лікування агресивних проявів поведінки. Так, на початку 1950-х років у США проводилося близько 5 тисяч операцій лоботомії на рік. У період 1936 – 1959 років через лоботомію пройшли 40 – 50 тис. американців.

У Канаді одним із найбільш суттєвих висновків стосовно цілей кримінально-правового впливу на злочинця було те, що його особи-

⁶¹⁵ American Correctional Association, Congress of Correctional Proceedings. Цит. за: Митфорд, Дж. Тюремний бізнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 121.

⁶¹⁶ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с., С. 393.

⁶¹⁷ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 357.

⁶¹⁸ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

стість «зазнала певного руйнуючого впливу в певному віці»⁶¹⁹. Медична модель передбачала, що «реабілітація може бути успішною, коли щось буде робитися для або зі злочинцем»⁶²⁰.

У поданій нижче таблиці наведено етапи розвитку різних наукових або напівнаукових поглядів щодо причин злочинної поведінки, які служили основою впровадження та реалізації медичної моделі реабілітації у XIX – XX ст. ст.⁶²¹:

Наукові розробки	Період
Френологія	1840 – 1870
Кримінальний атавізм Ломброзо	1850 – 1890
Спадковість та злочинність	1910
Інтелектуальний розвиток (IQ)	1920
Гормональний дисбаланс	1930
Конституційна психіатрія	1930
Дослідження близнюків	1940
Неврологічні розлади	1950
Тестостерон	1970

Ця модель була основою для впровадження величезної кількості медичних програм та обумовила масове включення психологів і психіатрів до їх вироблення, беручи до уваги стійку клінічну орієнтацію медичної моделі (доцільно згадати Фуко з його «долученням» «експертів» до правосуддя)⁶²².

Використання медичних та психіатричних засобів у роботі зі злочинцями було дуже привабливим. Медична (терапевтична) політика мала нескінченно благі наміри, але (*після слів «благі наміри» зазвичай стоїть протиставний сполучник «але»*) вона мала деякі непоправні погрішності. Виявляючись зовні дуже демократичною, ця модель на практиці зустріла багато опонентів. По-перше, опіка та піклування були примусовими. По-друге, медичний елемент підсилював стигматизацію злочинців: ув'язнених примушували брати участь у реабіліта-

⁶¹⁹ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁶²⁰ MacNamara D. The Medical Model in Corrections. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁶²¹ Duguid S. Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p., P. 29.

⁶²² Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

ційних заходах. Тому зарубіжні дослідники (Дж. Калтунг, Ч. Логан та інші) вказували на те, що реабілітація (якщо вона мала медико-психологічний характер та була «не-покаранням») вороже сприймається ув'язненими⁶²³.

З цього приводу М. Сорочинський слушно підкреслює: «Хоча прибічники клінічного та позитивістського підходу не завжди звертали увагу на функцію загального запобігання злочинам, концентруючись на спеціальному попередженні та виправленні (лікуванні) окремого злочинця, однак за каральним ефектом заходи «лікування» чи «перевиховання» дуже часто не поступалися, а в деяких випадках і перевершували каральний ефект покарання»⁶²⁴.

Проте якою ціною діставалася сумнівна перемога медичної моделі реабілітації? На думку Е. Сазерленда і Д. Крессі, медична модель виявилася «екстремальністю»⁶²⁵.

У цьому контексті більш ніж доцільно згадати Фрідріха Ніцше: «Людина, яка вперто переслідує якусь мету, зазвичай не є розбірливою у засобах»⁶²⁶. Якщо уявити, що означало на практиці впровадження таких програм, як *сенсорний вплив, стресова терапія, медикаментозна терапія, терапія штучно викликаної огиди, нейрохірургія*, стає зрозумілим спрямування такого впливу. Тому не можна не погодитися, що ідея реабілітації, якщо вона має суто медичне «забарвлення», несе у собі загрозу політичним цінностям вільного суспільства⁶²⁷. Крізь призму практики ЄСПЛ щодо застосування статті 3 Конвенції про захист прав людини більшість методів медичної реабілітації підпадають під ознаки катування або нелюдського поводження.

Цікавим та яскравим прикладом впровадження терапевтичної моделі є відома книга Ентоні Бьорджеса «Механічний апельсин» («*Clockwork Orange*»), де, серед всього іншого, до головного героя було застосовано саме «*терапію штучно викликаної огиди*»:

– Так, так, звичайно, сер, – відповів я. – Велике дякую, сер. Я весь час намагався виправитися, правда, сер. Я вдячний всім, хто помітив це.

– Ох, нема за що, – зітхнувши, хитнув головою комендант. – Це не є нагорода. Це – далеко не нагорода. Ось, підпиши папір. Тут йдеться про

⁶²³ Caltung J. 'Prison: The Organization of Dilemma. The Prison: Studies in Institutional Organization and Change', ed. D. Cressey. New York, 1961. P. 124; Logan C., Gaes G. 'Meta-Analysis and the Rehabilitation of Punishment, in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate Publishing, 1997. P. 48.

⁶²⁴ Сорочинський М. Попередження злочинності засобами кримінального права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса: ОНЮА, 2004.

⁶²⁵ Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J B. Lippincott Company, 1970. P. 357.

⁶²⁶ Ніцше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с.

⁶²⁷ Панасюк М. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 2001. 6. С. 149.

те, що ти просиш, щоб залишок терміну тобі замінили на те, що тут позначається – яка дивна, однак, назва! – *виправне лікування*⁶²⁸.

І, як зображує Бьорджес, «я не хочу описувати інші жахливі речі, які мене змусили переглянути того вечора. Усі ці лікарі та усі інші в білих халатах ... були більш огидними за будь-якого зі злочинців у в'язниці. Ну справді: я ж навіть і подумати не міг, щоб комусь спало на думку робити такі [жорстокі] фільми, які мене змушували дивитися прив'язаним до крісла, та ще з насильно відкритими очима. Усе, що я міг робити, це піднімати галас, щоб вимкнули, вимкнули, вимкнули, частково перекриваючи цим шум бійок, різанини та музику, яка все це супроводжувала. Чи можете ви уявити моє полегшення, коли, переглянувши останній уривок, почув я голос доктора, який з нудьгуючим позіханням вимовив: «Ну, мабуть, для першого дня досить»⁶²⁹.

Дж. Калтунг наводить висловлення ув'язненого про наслідки застосування до в'язнів подібних терапевтично-реабілітаційних технологій: «Коли ви відбули покарання, люди можуть думати про вас як про колишнього ув'язненого, але якщо вони так думають, для них ви – *нормальна істота*, бо *злочин* – це те, що вони можуть зрозуміти. Проте коли те, що ви мали, *не було покаранням*, ви будете носити стигму «*ненормальний*» до кінця свого життя. Люди навіть не будуть звинувачувати вас – вони будуть відчувати жалість, але вони не будуть розцінювати вас як рівного собі. Ця інституція може зробити вас гіршим»⁶³⁰.

П.-А. Альбрехт також наводить майже аналогічну думку: «... підсудні, які мають визнаватися неосудними, нерідко благають про те, щоб їх рахували осудними. Вони бояться – нерідко обґрунтовано – у реальній ситуації психіатричних закладів бути підданими найбільш грубим обмеженням. ... Неосудність є важким дискримінаційним тавром, яке вказує на особу як на хвору та дивну»⁶³¹.

Інший приклад ставлення ув'язнених до цієї моделі можна знайти у Дж. Мітфорд: «Багато хто з ув'язнених, яких я знаю, вважали б за краще обрати характеристику «*закоренілого*», аніж «*ненормального*». Вони кажуть, що у суспільства може бути право карати їх, але ж у нього немає ліцензії на перекроювання ув'язнених відповідно до хворобливого уявлення [суспільства]»⁶³².

⁶²⁸ Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.

⁶²⁹ Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.

⁶³⁰ Caltung J. 'Prison: The Organization of Dilemma', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change* D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 125.

⁶³¹ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 73-74.

⁶³² American Correctional Association, Congress of Correctional Proceedings. Цит. за: Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва : Прогресс, 1978. С. 121.

Можна також знову звернутися до М. Фуко: «Останнім часом по всьому світові прокотилися в'язничні бунти. В їхніх цілях, гаслах і в тому, як вони розвивалися, було щось парадоксальне. Бунти проти ... холоду, голоду та побиття. Але також мали місце й *бунти проти зразкових в'язниць, проти транквілізаторів, медичного обслуговування, виховання*»⁶³³.

З іншого боку, як слушно зазначають К. Гриффітс і С. Вердан-Джонс, будь-які виправні програми можуть використатися ув'язненими лише як засіб для збільшення своїх шансів на звільнення⁶³⁴. Дж. Калтунг продовжує: «Для більшості засуджених існує дві цінності: повернутися до суспільства якнайшвидше та захистити себе від реабілітаційних пристроїв», бо вони для них є «*промиванням мозків*»⁶³⁵. Тому, якщо в основі ресоціалізації є медико-психологічний підхід (реабілітація), можна очікувати добровільну участь у цих заходах не лише тих засуджених, хто реально хоче здобути нову ідентичність, проте й тих, хто сприймає реабілітаційні заходи як частину свого плану звільнитися з тотальної інституції якнайшвидше – як *ключі від в'язниці*.

Безумовно, людина в умовах тотальної інституції відчуває страх перед зміною добре відомої ідентичності, перед примусовою трансформацією свого «Я». Водночас «більшість спроб змінити злочинця відбуваються так повільно, що злочинець, якщо він хоче протидіяти цим спробам, успішно робить це»⁶³⁶.

Крім того, ми вважаємо за необхідне звернутися до Т. Шипунової, яка аналізує особливості «*соціалізаційного насильства*». Метою соціалізаційного насильства є адаптація людини до соціального світу, де засобами виступають заохочення та покарання. Соціалізаційне насильство, на думку Т. Шипунової, може бути агресивним (соціальне виключення, стигматизація) або неагресивним (різні форми та методи ресоціалізації)⁶³⁷.

Головною проблемою на шляху впровадження медичної моделі була її невдача чітко визначити цілі процесу реабілітації та надати практичні докази своєї результативності, які фахівці могли б використовувати у процесі вироблення та впровадження відповідних реабілітаційних програм. Крім того, недоліком медичної моделі було й те, що вона «виявилася неспроможною розрізнити поняття «*лікування*»

⁶³³ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 46-47.

⁶³⁴ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 399.

⁶³⁵ Caltung, J. Prison: The Organization of Dilemma. The Prison: Studies in Institutional Organization and Change / ed. D. Cressey. New York, 1961. P. 126.

⁶³⁶ Caltung J. 'Prison: The Organization of Dilemma', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change* D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 126.

⁶³⁷ Шипунова Т. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности. *СОЦИС*, 2002. 1. С. 66.

та «реабілітація»⁶³⁸, коли «злочинці замість виправлення підпадають під вжиття суто медичних заходів»⁶³⁹.

Оптимізм щодо можливостей терапевтичного підходу в роботі зі злочинцями як у пенітенціарних установах, так і в умовах вільного суспільства зникає у 1970-х роках. Сумнівні успіхи медичної моделі у пенітенціарній практиці сприяли занепаду реабілітаційного ідеалу.

Модель соціального навчання (реінтеграційна модель)

Ця модель була спрямована на виправлення погрішностей терапевтичної моделі. В її основу було покладено ідею, що злочинець потребує в першу чергу не медичної допомоги, а соціального досвіду, щоб діяти як повноцінний член суспільства. Ця модель – найближча «відстань» до поняття «ресоціалізація». Головне місце у цій моделі посідали соціальні програми, більшість яких передбачала, що їх реалізація саме в умовах вільного суспільства буде найбільш результативною та ефективною⁶⁴⁰.

Модель прав людини

Сутність цієї моделі полягала в тому, що, по-перше, успіх ресоціалізації залежить від дотримання прав людини у в'язниці й, по-друге, ресоціалізація стає окремим правом засудженого, яким він може скористатися, але може і не користуватися. Тобто засуджені мають право на відмову від реабілітаційних заходів будь-якого спрямування⁶⁴¹.

Участь у реабілітаційних заходах на формальному рівні може оцінюватися як прогрес. Навпаки, відмова від участі в них створює низку перепон на шляху повернення до суспільства. Тобто засуджені примушуються до задоволення формальних приписів, щоб звільнитися якнайшвидше. Наприклад, відповідно до статті 123 КВК України, участь засуджених у виховних заходах враховується при визначенні ступеня їх виправлення, а також при вжитті заходів заохочення і стягнення.

Модель програмних можливостей

Коли ми говоримо про зміни «внутрішнього» і «зовнішнього» світів злочинця, виявляється, що в'язниця – його найбільший ворог. Більшість ув'язнених ніколи не стануть законослухняними громадянами тільки тому, що вони були ув'язненими. Тому реабілітаційні програми повинні впроваджуватися в діяльність пенітенціарних установ, але вони повинні бути добровільними, а не примусовими. Як слушно підкреслюють Д. Екстедт та М. Джексон, переважна частина сучасних на-

⁶³⁸ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 416.

⁶³⁹ Sechrest L., White S., Brown E. 'The Rehabilitation of Criminal Offenders: Problems and Prospects', in *Panel on Research on Rehabilitative Techniques*, L. Sechrest, S. White and E. Brown (eds.). Washington, 1989. P. 12.

⁶⁴⁰ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁶⁴¹ Carlen P. 'On Rights and Powers', in *The Power to Punish: Contemporary Penalty and Social Analysis*, D. Garland and P. Young (eds.). Ashgate Publishing Limited, 1992. P. 205.

укових досліджень щодо можливості використання в'язниці як арени соціальної роботи зі злочинцем дійшли висновку, що «реалізація виправних програм потребує добровільної участі, що є надзвичайно важким завданням у такому закладі, яким є в'язниця»⁶⁴².

Водночас слід брати до уваги таке: усі сучасні моделі, на основі яких виробляється пенітенціарна політика, базуються на тому, що «створити» законослухняного громадянина в тотальній інституції неможливо.

Західна пенітенціарна теорія і практика, починаючи з кінця 1970-х років, почала виробляти нову модель поводження із засудженими, яка отримала назву «*моделі програмних можливостей*»⁶⁴³. Так, наприклад, у Канаді уряд запропонував впровадження цієї моделі у 1977 році.

Так, на фоні дедалі більшої критики усіх концепцій реабілітації злочинців модель програмних можливостей наголошувала, що пенітенціарні установи повинні забезпечувати злочинців максимальною кількістю *індивідуальних програм*, але відповідальність за їх проходження та їх результативність перекладалася з держави на злочинців: «Якщо злочинець є відповідальним за свою поведінку і за можливість свого повернення до суспільства, пенітенціарна система повинна мати такі механізми та структури, які можуть надати позитивну підтримку намаганням злочинця виправитися за допомогою дисципліни, юстиції, праці, академічного та професійного навчання»⁶⁴⁴.

Це не означало, що реабілітаційні програми стали примусовими. Інституційний вплив став розглядатися не як такий, що має працювати незалежно від волі ув'язненого, а як сукупність заходів, спрямованих більше допомогти, аніж примусити злочинця змінити свою поведінку: *facilitated change* замість *coercive cure*⁶⁴⁵.

З початку 1980-х років кримінальна поведінка ніколи вже не розглядалася як симптом певної хвороби, що потребувала діагностики та лікування⁶⁴⁶. Водночас було зроблено наголос, що «*злочинець є єдиним, хто відповідає за свою поведінку*»⁶⁴⁷.

Модель програмних можливостей одразу ж стала об'єктом гострої критики: «Ця модель є занадто спрощеною. Існує багато факторів, які можуть впливати на людську поведінку. Свобода волі не існує у вакуумі, а людина не є єдиним хазяїном своєї долі і власником своєї душі. Ця так звана модель взагалі не є моделлю. Вона порожня. Вона позбавле-

⁶⁴² Ekstedt J., Jackson M. The Keepers and the Kept: Introduction to Corrections in Canada. Scarborough, Ontario, 1997. P. 44.

⁶⁴³ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁶⁴⁴ MacGuigan M. Report to Parliament by the Sub-committee on the Penitentiary System in Canada. Ottawa, 1977. P. 160.

⁶⁴⁵ Cavadino M., Dignan J. The Penal System: An Introduction. 3rd ed. SAGE Publications, 2002. P. 38.

⁶⁴⁶ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁶⁴⁷ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

на змісту. Вона нічого не роз'яснює. Вона нічого не говорить про людську поведінку. І, насамкінець, вона нічого не говорить про те, які реабілітаційні кроки потрібно зробити, в яких напрямках і чому»⁶⁴⁸. Проте, незважаючи на гостру критику цієї моделі, її положення впроваджені у діяльність пенітенціарних установ багатьох західних країн.

Хоч *ресоціалізація* залишилася основним компонентом цієї моделі, потрібно наголосити, що наприкінці 1980-х років на Заході значною мірою була скорочена соціальна складова діяльності пенітенціарних установ. Це було пов'язано не лише з кризою реабілітаційного ідеалу, проте й також, передусім, із кризою соціальної держави як такої. Фінансові обмеження у сфері надання соціальних послуг, перш за все, впливали на діяльність пенітенціарних установ: *виконувати покарання* набагато дешевше, аніж *ресоціалізовувати злочинців* у процесі виконання покарань.

У наведеній нижче таблиці пропонується хронологія розвитку різних моделей виправного впливу в західних країнах. Незважаючи на те, що цю таблицю подали канадські автори (Д. Екстедт, М. Джексон), вона повною мірою служить для цілей аналізу трансформації пенітенціарної політики у США, Сполученому Королівстві та інших країнах⁶⁴⁹.

Модель	Період	Головні характеристики
Каральна (доінституційна)	1700 – 1830	Широке використання капітальних та корпоральних покарань (штраф, тілесні покарання, вислання)
		Суттєвий вплив англійського кримінального права
		Ув'язнення лише як запобіжний захід або для цілей очікування виконання вироку
		Мета покарання – залякування злочинців та населення в цілому
		Включення церкви та приватних благодійних організацій до процесу виправного впливу на злочинця

⁶⁴⁸ Cosman J. Education and Criminal Justice: Should Prisons Be Federal or Provincial Responsibility. Неопублікована праця. Цит. за Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 361.

⁶⁴⁹ Ekstedt J., Jackson M. The Keepers and the Kept: Introduction to Corrections in Canada. Scarborough, Ontario, 1997. P. 293-294.

Карально-пенітенціарна (доконфедеративна)	1830 – 1867	Злочини та злочинці починають розглядатися як загроза суспільству
		Зменшення обсягів використання капітальних покарань
		Побудова пенітенціарних установ за зразком Обернського пенітенціарія
		Підтримка інституційного режиму за допомогою тяжкої фізичної праці, системи мовчання, релігійної дисципліни і корпоральних покарань
		Брак теоретичних досліджень та практичних рекомендацій щодо розділеного ув'язнення чоловіків, жінок, молоді та психічно хворих у пенітенціарних установах та місцевих в'язницях
Карально-пенітенціарна (післяконфедеративна)	1867 – 1938	Збереження довіри до можливостей в'язниці бути засобом виправлення, незважаючи на адміністративні зловживання та операційні проблеми
		Початок законодавчого регулювання щодо розподілу компетенції між федеральними та провінційними пенітенціарними установами
		Більше розширення сфери дії федеральної пенітенціарної системи
		Удосконалення класифікації ув'язнених та місць розміщення ув'язнених
		Погіршення умов у провінційних пенітенціарних установах та місцевих в'язницях
Реабілітаційна	1938 – 1969	Реабілітація злочинців як одна з цілей в'язничного впливу
		Розвиток медичної моделі та детермінантного погляду на злочинця
		Суттєвий вплив біхевіористських теорій на персонал в'язниць та на розроблення і впровадження виправних програм
		Розвиток та впровадження освітніх і навчально-професійних програм, а також різних модальностей лікування злочинців
		Удосконалення класифікації ув'язнених та місць розміщення ув'язнених

Реінтеграційна	1970 – 1978	Початок приділення особливої уваги до результативності виправних програм
		Ув'язнення починає розглядатися лише як «останній захід» щодо злочинця
		Впровадження ресоціалізаційних заходів в умовах вільного суспільства
		«Наступ» альтернативних санкцій (пробація, пароль, відвернення від кримінальної юстиції)
		Остаточне припинення медичної моделі
Модель відновлення завданої шкоди	з 1978	Повернення до пунітивної концепції з урахуванням ретрибутивних та компенсаторних вимог
		Впровадження моделі програмних можливостей у федеральних пенітенціарних установах: увага фокусується на відповідальності злочинця за свою ресоціалізацію
		Більша увага до потерпілих від злочинів
		Більша увага до альтернативних санкцій

Мультимодельний підхід

У сучасній соціальній державі всі моделі соціальної реабілітації засуджених не можна протиставляти одна одній. Концентрація уваги тільки на одній моделі об'єктивно не може приводити до дієвих результатів на практиці. Процес соціальної роботи з девіантами не може обмежуватися однією моделлю. Це питання необхідно розглядати з боку всіх моделей, з погляду того, що Іен Кроу визначив як «*мульти-модельний підхід*»⁶⁵⁰.

Піднесення ідей соціальної реабілітації мало місце з початку XX століття до кінця 1950-х років, що супроводжувалось розвитком наукової пенітенціарної думки та розбудовою відповідних управлінських структур. У США цей період отримав назву «*Прогресивна Ера*»⁶⁵¹. Післявоєнна західна криминологія, соціологія та психологія проявили «оптимізм» щодо можливостей реабілітації злочинців, що, серед всього іншого, обумовило стрімке розповсюдження альтернативних санкцій⁶⁵².

⁶⁵⁰ Crow I. The Treatment and Rehabilitation of Offenders. SAGE, 2003. P. 9.

⁶⁵¹ Cullen F., Applegate B. 'Introduction', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate: Dartmouth, 1997. P. XIV.

⁶⁵² Chui W., Nellis Chui M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?' in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 5.

Це призвело до появи феномену, відомого як «експансія пробації», «розбудова імперії пробації» або «рух за обмеження використання ув'язнення»⁶⁵³. У 1950 – 1952 роках це відобразилося в активній діяльності ООН щодо розповсюдження у світі досвіду діяльності служб пробації⁶⁵⁴.

Майже містична віра в можливості реабілітаційних зусиль (переважно, з медичним «забарвленням») досягла свого апогею у кінці 1950-х років. У подальшому, як слушно підкреслює Є. Полянський, віра в реабілітаційні властивості покарання повністю згасла⁶⁵⁵.

До 1970-х років реабілітація продовжувала сприйматися як традиційно легітимна мета виправного впливу на злочинців, проте вже у 1970-х роках мав місце початок колапсу реабілітаційної парадигми, що набуло особливо гострої форми у 1980-х роках. Як зазначає С. Коен, «стало очевидним, що «притулки» зазнали мутації та перетворилися лише на переповнені корумповані місця ув'язнення з явною відсутністю реабілітації»⁶⁵⁶. Внаслідок чого відбувся «відступ від реабілітації», «занепад реабілітаційного ідеалу» та остаточний «занепад терапевтичної імперії»⁶⁵⁷.

Саме початок 1970-х років ознаменувався драматичним порушенням балансу між покаранням та соціальною роботою, на що суттєвим чином вплинуло зростання в'язничного населення та показників рецидивної злочинності у західних країнах.

Отже, перша половина 1970-х років у західній пенології традиційно визначається як початок занепаду реабілітації. Реабілітаційний ідеал був замінений на парадигму *не-ресоціалізації*, яка, в свою чергу, поступилася місцем більш оптимістичному підходу. Наукова думка перестала дивитися на реабілітацію злочинців як на щось таке, що має чудодійну силу і має успіх у кожному випадку. Реабілітаційний *мега-оптимізм* пройшов крізь *над-песимізм* до більш *реалістичної оцінки результативності реабілітаційних заходів*, яка базується на мета-аналізі та детально опрацьованих проєктах⁶⁵⁸.

Чому сталося саме так?

⁶⁵³ Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. P. 80.

⁶⁵⁴ United Nations. Probation and Related Measures. New York, 1951. 407 p.; United Nations. European Seminar on Probation. London, 20-30.10.1952. New York, 1952. 237 p.

⁶⁵⁵ Полянський Є. Філософсько-етичні проблеми ретрибутивізму як ідеології кримінальної відповідальності у США. *Наука і правоохорона*, 2013. 3(21). С. 147-153.

⁶⁵⁶ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 20.

⁶⁵⁷ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 245.

⁶⁵⁸ Ягунов Д. Трансформація підходів до проблеми ресоціалізації злочинців у наукових працях та пенітенціарній практиці зарубіжних країн (XX ст.). *Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології: кримінологічні читання, присвячені 80-річчю з дня народження А.Ф. Зелінського*: збірник наукових праць Міжнародного науково-практичного семінару (м. Одеса, 19 жовтня 2006 року). Одеса, 2006.

Відповідь саме на це питання ми спробуємо надати у цьому підрозділі нашого дослідження на прикладі наукових праць, що було подані науковій спільноті на початку 1970-х років.

Історичний розвиток Америки можна умовно розділити на період до Колумба та після Колумба. Так само, як і історію американського та взагалі західного соціального контролю над девіантами та злочинцями умовно можна розділити на історію *до* Роберта Мартінсона та *після* Роберта Мартінсона.

Чи можна поставити знак рівняння між цими двома особами?

З огляду на значимість результатів наукових досліджень, які були подані Робертом Мартінсоном та його колегами та послідовниками, можна впевнено відповісти *«так»*. Тому вважаємо за необхідне зупинитися на деяких положеннях наукових висновків Мартінсона щодо можливостей реабілітації злочинців, що призвела до справжньої революції у західній пенології та політичній науці.

Цей американський вчений перевінив результативність 231 реабілітаційної програми, які реалізовувались в американських пенітенціарних установах за період 1945 – 1967 років, за результатами чого дійшов надзвичайно критичних висновків щодо реабілітаційного потенціалу кримінальних покарань. Увага Р. Мартінсона та його колег (Д. Ліптон, Ю. Уїлкс) фокусувалася на таких показниках реабілітаційних програм, як рівень рецидивізму, вплив праці та освіти, особисті оцінки самих злочинців тощо. Їх вивчення та аналіз надали йому підстави визначити наступне: *«За деякими незначними винятками, реабілітаційні зусилля, які були зареєстровані до цього часу, не мали помітного впливу на рецидив»*. Дійсно, за період з 1963 по 1973 роки у США показник умисних вбивств на 100 тис. населення збільшився з 4 до 9, збройних нападів – з 92 до 194, розбійних нападів – з 62 до 178, крадіжок – з 1129 до 2432⁶⁵⁹.

Звичайно, Мартінсон був не першим, хто поставив під глибокий сумнів дієвість реабілітаційних технологій. Так, відомі американські соціологи Едвін Сазерленд (який запровадив до обігу поняття «білоко-мірцева злочинність») та Дональд Крессі (відомий за свої дослідження в'язничної субкультури) наголошували на тому, що не знайдено доказів того, що зміна методів реабілітаційного втручання може мати наслідком зниження або підвищення рівня рецидивізму після відбування покарання⁶⁶⁰.

Проте до історії увійшов саме Мартінсон та його колеги з відповідним дослідженням, стислий виклад якого ми пропонуємо.

⁶⁵⁹ Miller J. The Debate on Rehabilitating Criminals: Is It True that Nothing Works? URL: www.prisonpolicy.org/scans/rehab.html (01.02.2020)

⁶⁶⁰ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J. B. Lippincott Company, 1970. P. 351.

1. Освіта

Перший висновок стосувався загальнопоширеної ідеї щодо ролі освіти у попередженні рецидивізму. У дослідженні Мартінсона це питання було поставлено наступним чином: «Чи правда, що виправний заклад, який готує ув'язнених до життя у вільному суспільстві шляхом надання їм освіти та професійної підготовки, виявиться більш успішним, ніж в'язниця, яка функціонує лише з метою ізоляції злочинців?»

Мартінсон звертав особливу увагу на результативність освітніх програм для цілей зниження рецидивізму. Він не заперечував того, що у деяких випадках вони можуть позитивно впливати на злочинців. Дослідження, проведені у США, Канаді та Сполученому Королівстві, додавали впевненості, що «від освітніх програм можна чекати більшого»⁶⁶¹.

Проте Мартінсон із самого початку свого дослідження підкреслював, що не треба піддаватися зайвому оптимізму щодо впливу освіти на рівень рецидивізму: «Якщо пенітенціарні програми, спрямовані на повернення злочинця до суспільства за допомогою освіти і професійного навчання, працюють, то емпіричних доказів цього успіху дуже мало»⁶⁶².

Безумовно, навчання та освіта злочинців у пенітенціарних установах дійсно є важливим реабілітаційним інструментом. Проте має бути зроблено застереження: освіта злочинців має свою *власну цінність*, проте зазначена цінність не може служити критерієм для оцінювання результативності інституційного впливу взагалі. Іншими словами: не існує серйозних доказів впливу освіти на рецидив, проте це у жодному разі не зменшує цінність освіти як вкрай важливого чинника реабілітації злочинців. Освіта (у тому числі вища) і навчання (і не тільки професійно-технічне) мають бути одним з головних стовпів соціальної роботи із засудженими як у в'язницях, так і при виконанні альтернативних покарань.

Тому питання дієвості освіти було сформульовано Мартінсоном у наступному висновку: «Ми дійсно знаємо, що освіта і розвиток певних якостей злочинців не знижують рівень рецидивізму»⁶⁶³.

2. Психологія та психіатрія

Другий висновок стосувався впливу на злочинців за допомогою реабілітаційних програм психолого-психіатричного спрямування. У цьому контексті було зазначено, що «індивідуальна терапія не допо-

⁶⁶¹ Ekstedt J., Jackson M. *The Keepers and the Kept: Introduction to Corrections in Canada*. Scarborough, Ontario, 1997. P. 107.

⁶⁶² Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 6.

⁶⁶³ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 9.

магає знизити рецидивізм. Те ж саме стосується і групової терапії»⁶⁶⁴. З іншого боку, Мартінсон наголошував, що групові тренінги мають більший реабілітаційний потенціал, аніж індивідуальне психологічне консультування, яке, за визначенням Мартінсона, «провалилося».

Дослідження, проведене в Канаді 1983 року на доручення уряду, дійшло висновку, що існує мало доказів того, що психіатри чи інші експерти у галузі психіатричної допомоги можуть передбачити майбутню небезпечну поведінку пацієнтів або ув'язнених з достатньою мірою визначеності: «Прогнозування насильства на рівні окремого ув'язненого практично неможливе через відсутність контролю над ключовими екологічними, лікувальними та біомедичними змінними. Найбільше, що може запропонувати будь-який клініцист або дослідник, це оцінка ймовірності майбутньої насильницької поведінки»⁶⁶⁵.

Інше дослідження, проведене на замовлення Генерального прокурора Канади, містило висновок, що «психіатри здатні передбачити насильство [з боку індивідуального злочинця] в майбутньому не краще, аніж інші професіонали [системи кримінальної юстиції]»⁶⁶⁶.

3. Інституційне середовище

Третій висновок був пов'язаний з проблемою впливу інституційного середовища та його субкультури на особистість. Мартінсон поставив питання: «Може причина невдачі реабілітаційних програм психолого-психіатричного спрямування полягала не в них, але в тому, що інституційне середовище є настільки нездоровим за своєю природою, що нівелює будь-які реабілітаційні зусилля?».

З цього приводу Мартінсон, проаналізувавши численні програми та результати дослідження цих програм іншими вченими, зазначив: «Цілком можливо, що реабілітаційні програми є результативними, але інституційне середовище не дає змоги продемонструвати це»⁶⁶⁷.

На додаток до висновку Роберта Мартінсона можна вказати на висновок не менш авторитетних американських вчених Едвіна Сазерленда і Дональда Крессі: «Успіх ув'язнення як засобу реформації пер-

⁶⁶⁴ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 12.

⁶⁶⁵ Webster C., Dickens B. Deciding Dangerousness: Policy Alternatives for Dangerous Offenders: A Report to the Department of Justice, Canada. Toronto: University of Toronto, Centre of Criminology, December 1983. 123 p. P. XI.

⁶⁶⁶ Petrunik M. The Makings of Dangerous Offenders: The Origins' Diffusion and Use of Legislation for Dangerous Offenders in Europe and North America. Ottawa: Ministry of the Solicitor General, Research' Division, № 1984-74. 109 p., P. I.

⁶⁶⁷ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P.

сональності є майже непомітний, особливо враховуючи, що навіть на-
явний успіх інституційних програм важко ідентифікувати»⁶⁶⁸.

Проте, доцільно наголосити, що ще наприкінці XIX століття не
менш видатний Енріко Феррі, окреслюючи причини неспроможності
класичного кримінального права у справі забезпечення суспільства, на-
голошував на нульовому практичному ефекті ув'язнення як покаран-
ня внаслідок корупції та відповідних злочинних асоціацій у в'язницях,
що має наслідком високі показники рецидивізму⁶⁶⁹.

4. Медичні програми

Наступний висновок Мартінсона був відображенням медичної мо-
делі реабілітації злочинців, яка домінувала у західній пенології упро-
довж 1930 – 1960 років та відзначався максимальною лаконічністю:
«Медичні програми не є результативними»⁶⁷⁰.

5. Індивідуалізація покарання

Намагання впливати на рівень рецидивізму за допомогою ін-
дивідуалізації покарання та індивідуалізації виконання покарання
знайшло своє відображення у наступному висновку: «Використання
менш або більш тривалих строків покарання або переведення засу-
джених в установи з більш або менш суворим режимом не створює
умов для зниження рецидиву»⁶⁷¹. Те ж саме стосувалося питання умов-
но-дострокового звільнення.

З іншого боку, окремі дослідження, проаналізовані Мартінсоном,
вказували, що рівень рецидивізму в установах з більш суворими умо-
вами тримання є вищим за рівень рецидивізму в установах з полегше-
ними умовами.

6. Альтернативні покарання та пробація

Намагання міжнародних, правозахисних та громадських організа-
цій ширше використовувати альтернативні покарання з огляду на за-
гальноновизнану невдачу в'язниці також стали центром уваги Мартінсо-
на. З цього приводу ним було зазначено: «Якщо умови пенітенціарного
середовища так негативно впливають на успіх реабілітації, то краще
було б виправляти злочинців в умовах вільного суспільства. Проте і в

⁶⁶⁸ Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J B. Lippincott Company, 1970. P. 517.

⁶⁶⁹ Ferri E. *Criminal Sociology*. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p.

⁶⁷⁰ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 16.

⁶⁷¹ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 17.

даному випадку ми не можемо знайти доказів успіху реабілітації⁶⁷². Це також стосується діяльності служб пробації та пароля»⁶⁷³.

Порівнюючи контрольні групи у різних дослідженнях, Мартінсон зазначив, що, хоча пробація не отримує блискучої перемоги над в'язницею, вона принаймні не робить злочинців гіршими, як в'язниця, і саме у цьому і полягає її цінність.

Додаткова цінність пробації полягає в її вартості.

Так, ідея раціональності виправного впливу та вимога економити гроші платників податків знайшла своє відображення у дослідженні Мартінсона: «Якщо ми не можемо зробити щось зі злочинцями (і для злочинців), ми повинні робити це дешевше»⁶⁷⁴. Тому західна пенологія все частіше виступає за використання дешевих альтернативних санкцій у порівнянні з дорогим ув'язненням.

Висновок Мартінсона

Підсумовуючи викладені вище висновки за різними напрямками реабілітаційного впливу на злочинців, Мартінсон поставив питання: «Невже усі дослідження надають нам право зробити категоричний висновок, що ніщо не працює, що ми не маємо ані найменшого поняття про реабілітацію правопорушників та скорочення рецидиву? І якщо так, то що нам робити?»

Відповідаючи на це питання, вчений зазначив: «Проаналізувавши більше 200 досліджень, які охоплювали вивчення поведінки сотень та тисяч осіб, я вимушений, на жаль, констатувати, що ми маємо дуже мало підстав говорити про будь-які дієві шляхи зниження рецидивізму за допомогою реабілітації».

Водночас вченим було зазначено, що не можна не відзначити окремих прикладів реального успіху або часткового успіху реабілітаційних зусиль. Проте ізолюваність цих зусиль та їх поодинокість не надає підстав говорити про успіх того чи іншого методу в цілому.

На додаток Мартінсон вказав на фактори, що впливають на рецидивізм. Це, наприклад, досягнення злочинцями 30-річного віку, проте цей фактор перебуває поза межами реабілітації як такої.

З іншого боку, зазначив Мартінсон, необхідно визнавати, що в умовах інституційного середовища освіта для злочинців стає неякісною. Так само і адміністрування програм різного спрямування перебуває

⁶⁷² Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 19.

⁶⁷³ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 21.

⁶⁷⁴ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 29.

на значній відстані від досконалості. Причиною цього, на думку Мартінсона, було те, що злочинність продовжує розглядатися як щось ненормальне, що і обумовлює підхід до неї, який засновано на «лікуванні соціального зла», у той час коли стратегія боротьби із злочинністю має дедалі більше віддалятися від «реабілітації», заснованій на примусовому «виправному» впливі на злочинців.

Публікація результатів дослідження Мартінсона призвела до того, що відомий норвезький кримінолог Томас Матієсен визначив як «*нейтралізація реабілітації*»⁶⁷⁵. Звичайно, чимало подальших досліджень намагалися спростувати або принаймні змінити категоричність висновків Мартінсона. Так, канадські вчені Хендрю і Росс, проаналізувавши результати майже двохсот виправних програм, визначили ці висновки як «*бібліотерапія для циніків*», вказуючи, що результати їх дослідження значно «реабілітували» ідею реабілітації⁶⁷⁶. І навіть сам Мартінсон, більш критично перевіrivши власні висновки, дещо змінив їх, відмовившись від категоричного заперечення результативності цих програм: «*Деякі виправні програми мають суттєвий ефект на рецидивізм*»⁶⁷⁷.

Проте, незважаючи на наявність діаметрально протилежних думок щодо реабілітаційного потенціалу покарання та проголошення «перемир'я» у формі ідеї, що «раціональний та індивідуалізований підхід до потреб злочинця є умовою успіху реабілітаційного впливу», можна сказати, що висновки Мартінсона й понині продовжують впливати на формування та реалізацію практики ухвалення вироків та пенітенціарну політику у західних країнах.

Так, Т. Матієсен наголошує, що навіть на початку 2000-х років позиція Мартінсона, попри усю критику, залишається *репрезентативною*⁶⁷⁸.

Звичайно, є необґрунтованим проголошувати тотальну невдачу реабілітації злочинців. Проте, на жаль, доказова база для декларування протилежних висновків є незначною навіть для західної пенології, не кажучи про вітчизняні дослідження, які не можуть подати аналогічний обсяг соціологічних досліджень успіху або невдачі реабілітаційних зусиль як на національному, так і регіональному рівнях.

На сучасному етапі західна пенологія базується на ідеї Мартінсона, яку він висловив за результатами свого дослідження: «*Деякі речі спрацьовують. Щодо деяких людей. Інколи. За деяких обставин*». Теорія та практика виправного менеджменту дійшли висновку, що в умовах, коли він розглядається у негативному світлі, «ми заохочуємо систему

⁶⁷⁵ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p. P. 46.

⁶⁷⁶ Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works'', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Third edition. P. 1176.

⁶⁷⁷ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 414.

⁶⁷⁸ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 46.

виправних установ втекти від відповідальності. Розглядаючи злочинця як такого, що не піддається реабілітаційним зусиллям, ми залишаємо його наодинці і звільняємося від відповідальності»⁶⁷⁹. З іншого боку, реабілітаційна парадигма залишилася з явним присмаком *скептицизму*, якого вона так і не позбавилася до цього часу: «Зважаючи на різноманітність правопорушників, не є розумним очікувати, що будь-який метод реабілітації, навіть добре розроблений та мультимодальний, буде оптимальним для кожного правопорушника»⁶⁸⁰.

Незважаючи на висновки Мартінсона щодо відсутності принципів відмінностей між інституційними виправними програмами та виправними програмами в умовах вільного суспільства, необхідно визнати, що сама природа тотальних інституцій та особливості відносин між різними соціальними групами обумовлюють набагато більший успіх реабілітаційного впливу саме в умовах вільного суспільства.

Крім того, виправний менеджмент передбачає активну участь злочинців у реабілітаційних програмах, стимулює активність й незалежність щодо висловлювання думок. У той же час в'язничний режим вимагає тотальної покори в'язничним правилам, що регулюють кожний аспект життя ув'язненого. Тому, мабуть, не випадково у кінці свого дослідження Мартінсон зробив найважливіший висновок про те, що в'язниця як публічна агенція та соціальний інститут стала *анахронізмом*, тому і потребує заміни на більш дієві механізми соціального контролю.

Аналогічна категоричність була також представлена іншими відомими західними вченими, зокрема Ліптоном (1975), Броуді (1976), Алленом (1981), які також зробили наголос на неможливості досягнення мети реабілітації девіантів та злочинців⁶⁸¹.

Щодо значущості дослідження Мартінсона для сучасної пенітенціарної політики, необхідно відзначити, що воно залишається більш ніж актуальним. Мартінсон, дослідивши реабілітаційну складову кримінального покарання та визначивши її нульовий або майже нульовий потенціал, підкреслив важливість інших складових покарання, а саме кримінально-правового залякування: «Для того, що існує безпосередньо перед нашими носами, набагато більший ефект буде те, що залякує, а не те, що лікує».

Сприйняття ідей Мартінсона виправдовувало більш суворі покарання та концепцію «того, що заслужив» (*just desserts*). Тому з початку 1980-х років при розстановці пріоритетів бюджетного фінансування

⁶⁷⁹ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 414.

⁶⁸⁰ Lipsey M., Landenberger N., Chapman G. 'Rehabilitation: An Assessment of Theory and Research', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 224.

⁶⁸¹ Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. P. 80.

у західних країнах перевага почала віддаватися превентивній діяльності поліції та кримінально-правовому залякуванню.

Наголосимо, що у західній пенології говорити про кризу реабілітаційного ідеалу вже не актуально або навіть не модно. Революційне для кримінології дослідження Мартінсона та інших вчених примусили подивитися на сутність та цілі покарання в якісно новому світлі⁶⁸². Сутність сучасних наукових поглядів на проблему реабілітації злочинців можна відобразити за допомогою думки канадського вченого С. Дюгі: «Дедалі зростаюча кількість досліджень вказує, що реабілітація за допомогою ув'язнення є ілюзією. Винятки з цього правила є випадковими. Головною функцією в'язниці є поєднання кари, помсти, відновлення справедливості та порядку»⁶⁸³.

Було б корисним здійснити невеликий, але важливий історичний екскурс.

У 1949 році Верховний Суд США у справі *Williams v. People of State of New York* наголосив, що «віднині не відплата за вчинений злочин (*retribution*) є домінуючою метою кримінального закону. Реформація (*reformation*) та реабілітація (*rehabilitation*) злочинців стали важливими цілями кримінального правосуддя»⁶⁸⁴.

Минуло 40 років, і вже на початку 1989 року Верховний Суд США у справі *Mistretta v. United States* виключив реабілітацію злочинця з переліку факторів, які мають бути взяті до серйозної уваги при винесенні вироків. У зазначеному рішенні вказувалося на неприпустимість погляду на ув'язнення як на засіб реабілітації. Рішення також прямо вказувало на те, що «покарання повинне мати цілі помсти, залякування, виховання та фізичного унеможливлення вчинення нових злочинів. Суд наголосив: «Настав час більш ретельно поглянути на реабілітацію як на вагому пенологічну теорію через недосяжність зазначеної цілі в усіх випадках». Суд також визначив реабілітацію як «застарілу модель для винесення вироків» та визнав «невдачу зусиль щодо реабілітації злочинців»⁶⁸⁵.

Від себе додамо, що Суд у рішенні послався на дослідження Френсіса Аллена «*The Decline of the Rehabilitative Ideal*»⁶⁸⁶.

⁶⁸² Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.T.Cullen and B.K.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979.

⁶⁸³ Duguid S. Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p., P. 6.

⁶⁸⁴ Williams v. People Of State Of New York (1949). United States Supreme Court. № 671. Argued: April 21, 1949. Decided: June 6, 1949.

⁶⁸⁵ Mistretta v. United States, 488 U.S. 361 (1989). United States Supreme Court. Argued October 5, 1988. Decided January 18.

⁶⁸⁶ Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. P. 5.

Як наслідок, на підставі низки кримінологічних досліджень Верховний Суд США зазначив, що *спроби системи кримінальної юстиції досягнути застарілої мети реабілітації виявилися марними*⁶⁸⁷.

Ще раніше, у 1970-х роках, канадські урядові комісії наголошували, що реабілітація злочинців не може служити як *rationale for punishment*⁶⁸⁸.

Британський Home Office у доповіді «Злочин, покарання та захист суспільства: урядові пропозиції щодо законодавства» (1991) озвучив офіційну позицію: «*Ув'язнення – це витратний спосіб зробити поганих людей ще гіршими*»⁶⁸⁹.

Насамкінець, потрібно наголосити, що саме дослідження Мартінсона виявилось найбільш впливовим серед інших досліджень у контексті формування пенітенціарної політики у західних країнах у другій половині XX століття. Відлуння саме цих ідей можна спостерігати у багатьох сучасних країнах, пенальні системи яких набули винятково позитивістського спрямування⁶⁹⁰. Як один з недавніх прикладів можна навести позицію Секретаря юстиції Англії та Уельсу Кеннета Кларка після масових заворушень в Англії 2011 року, де він зробив акцент на «*зламаний пенітенціарній системі*» та відсутності впливу на злочинців під час виконання покарань⁶⁹¹.

Отже, фіаско в'язниці як найважливішої складової пенітенціарної системи та – у більш широкому вимірі – системи соціального контролю – з огляду на її реабілітаційний потенціал сьогодні є загально-визнаним. Реалії внутрішнього життя будь-якого закритого закладу, який називається «*виправним*», перебувають на абсолютній дистанції від того, що ми називаємо «*виправленням*». Великі бюрократичні, мілітаризовані та авторитарні машини чи навряд можуть створити середовище для реабілітації злочинців. У кінцевому рахунку більш-менш детальний аналіз в'язниці як тотальної інституції зводить нанівець будь-які аргументи, які виправдовують в'язницю як реабілітаційний механізм⁶⁹².

⁶⁸⁷ *Mistretta v. United States*, 488 U.S. 361 (1989). United States Supreme Court. Argued October 5, 1988. Decided January 18.

⁶⁸⁸ Duguid S. Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p., P. 74.

⁶⁸⁹ Home Office. Crime, Punishment and Protecting the Public: The Government's Proposals for Legislation. London: HMSO, 1990.

⁶⁹⁰ Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління*, 2009, Т. 12. Вип. 26, ч. 2. С. 132-138; Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 2010. 39. С. 352-361.

⁶⁹¹ Kenneth Clarke blames English riots on a 'broken penal system'. *The Guardian*, Mon 5 Sep 2011.

⁶⁹² Ягунов Д. Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелігенція і влада. Серія: соціологія*. Одеса, 2005. 4. С. 128-137.

Тому потрібно поставити питання: чи можна виправдати застосування кримінального покарання, де основоположне місце посідає ув'язнення, за допомогою реабілітації? Можна сказати, що ні.

Упродовж всієї історії *новітньої в'язниці* реабілітація була її невідмінною складовою. Реабілітація має такий же вік, як і новітня в'язниця. Власне, новітня в'язниця відрізняється від своєї попередниці завдяки проголошенню реабілітації метою покарання.

Методи впливу на злочинців, які використовувалися у голландських виправних домах XVII століття, та методи, які використовувалися у перших американських пенітенціаріях кінця XVIII ст. – початку XIX ст., мають певні розбіжності. Проте такі елементи механізму реабілітації як праця, навчання, моральне виховання та дисципліна, є спільними для усіх періодів розвитку новітньої в'язниці, яка взяла на себе сміливість проголосити себе в'язницею *виправною*. І, як засвідчив час, зазначені елементи реабілітації фактично ніколи не виправдовували тих надій, які покладалися на них.

Так, наприклад, в'язнична праця традиційно розглядається як один з найважливіших інструментів реабілітації. Постулюється, що, якщо злочинець отримає трудові навички, він, ймовірно, не буде вчиняти злочини. Проте доказів цього не існує в тому обсязі, щоб перевести зазначену думку із категорії міфів до категорії аксіом.

З одного боку, існує поширена думка, що засуджені до позбавлення волі повинні працювати. З іншого, «наївно думати, що сама по собі ізоляція та некваліфікована праця приведуть до перевиховання», тому «я не вірю, що примушення [*засуджених*] до праці змінить хоч якось їх персоналії. Не треба переоцінювати значення праці у в'язниці»⁶⁹³.

Не можна не погодитися з Г. Радовим, що «примусовий труд, який виконується тільки через страх покарання за ухилення від нього, не має ніякої ціни в значенні своєї продуктивності і не може здійснити облагороджуючого впливу на працівника, повернути йому людський облік, якщо він встиг загубити його на волі. Такий труд може лише остаточно притупити його здібності і за короткий час абсолютно знищити його працездатність»⁶⁹⁴.

Відповідно до чинного законодавства України, праця засуджених проголошена як другий після режиму інструмент виправлення засуджених. Проте той факт, що свого часу замість виправно-трудового права було створено кримінально-виконавче право, вказує на розчарування законодавця у такому «інструменті виправлення» як в'язнична праця.

Потрібно розділяти примусову працю засуджених, спрямовану на отримання прибутку, та працю засуджених, спрямовану на набут-

⁶⁹³ Klare H. *Anatomy of Prison*. Hutchinson & Co, 1960. P. 102-103.

⁶⁹⁴ Радов Г. Пенітенціарна ідея: Думки на тему. Київ, 1997. Р. 128.

та ними трудових навичок, які б допомогли їм у вільному суспільстві. Звичайно, перший тип в'язничної праці має негативне значення, другий – необмежено позитивне. Проте подібне розмежування у практичній площині є декларацією, оскільки будь-яке в'язничне підприємство орієнтоване на отримання прибутку. Тому необхідно підкреслити слушність думки Фуко щодо «насадження дисципліни у суспільстві»: «Якщо ми взагалі можемо говорити про економічний результат в'язничної праці, то вона полягає у створенні механізованих індивідів, які відповідають нормам індустріального суспільства»⁶⁹⁵.

Другим за значенням інструментом реабілітації девіантів традиційно вважається освіта. Проте ще в середині XIX століття Герберт Спенсер обґрунтовано заперечив залежність між рівнем злочинності та рівнем освіти: «Відсутність освіти може бути назване причиною злочинів тією ж мірою, якою зниження барометра може вважатися причиною дощу»⁶⁹⁶. Спенсер наголошує: «Якщо порівнювати дані, що стосуються – як у нас, так і в інших країнах Європи – кримінальних злочинів та статистики освіти, то ми не можемо зробити будь-яких обґрунтованих висновків на користь морального впливу освіти»⁶⁹⁷.

Так само ще 1905 року М. Чубинський зазначав, що не доведено існування причинного зв'язку між рівнем грамотності та рівнем злочинності⁶⁹⁸.

Говорячи про реабілітаційний потенціал освіти, можна згадати дослідження Мартінсона: «Якщо пенітенціарні програми, спрямовані на повернення злочинця до суспільства за допомогою освіти і професійного навчання, працюють, то емпіричних доказів цього успіху дуже мало. Ми дійсно знаємо, що освіта не знижує рівень рецидивізму»⁶⁹⁹.

Український кримінолог І. Даньшин також вказує на те, що ключовими характеристиками особистості рецидивістів є відсутність інтересу до навчання у пенітенціарних установах та опір зусиллям адміністрації у залученні до навчання⁷⁰⁰.

Треба віддати належне позиції В. Бадири, яка вказує, що роль таких засобів виправлення як праця та навчання у протидії внутрішньому криміналізаційному механізму особи перебільшена⁷⁰¹.

Ще більш актуалізує зазначену проблематику Е. Фромм, вказуючи на те людина, будучи оточеною джерелами знань та маючи віль-

⁶⁹⁵ Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва, 1999. С. 354.

⁶⁹⁶ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 345.

⁶⁹⁷ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 346.

⁶⁹⁸ Чубинский М. Очерки уголовной политики. Харьков, 1905. С. 516.

⁶⁹⁹ Martinson R. 'What Works? Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F.Cullen and B.Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1997. P. 8.

⁷⁰⁰ Даньшин І. Усталені форми злочинності: Кримінологічний нарис. Харків, 2002. С. 79-80.

⁷⁰¹ Бадира В. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2006. 17 с.

ний доступ до просоціальної інформації, тим не менш, віддає перевагу «низькоякісним дурниціям та садистським фантазіям»⁷⁰².

Отже, ми не маємо переконливих доказів, що освіта та праця як складові реабілітаційного механізму призводять до зниження рецидивної злочинності. Натомість ми маємо міф, що освіта та трудова зайнятість засуджених, які є складовими реабілітаційного процесу, начебто суттєво впливають на зниження рецидиву. Тому можна поставити питання: чи може примусове навчання, так само як і примусова праця, бути справжніми реабілітаційними інструментами? Не маючи переконливих доказів, що зазначені складові процесу реабілітації дійсно досягали мети реабілітації упродовж XVIII – XX ст. ст., ми очікуємо, що цей складний механізм працюватиме в епоху Постмодерну.

Тому, підсумовуючи розвиток американської, британської та канадської пенології, починаючи з 1950-х років, можна наголосити, що освіта злочинців в пенітенціарних установах служила більше як *інструмент управління злочинцями*, а не як реабілітаційний пристрій, що, на нашу думку, повністю кореспондує дисциплінарній концепції Фуко.

Пояснюючи, чому саме реабілітаційна мета покарання ніколи не спрацьовувала, Т. Матієсен доводить, що усі складові реабілітаційного механізму із самого початку використовувалися бюрократичною організацією пенітенціарної системи виключно у своїх корпоративних інтересах. Це означає, що кожного разу, коли виникає конфлікт між інтересами реабілітації та інтересами в'язниці, остання завжди отримує перемогу. Особливо гостро цей конфлікт проявляється на прикладі зацікавленості у результатах в'язничної праці⁷⁰³.

Не можна не віддати належне Фуко, який зазначив, що в'язниця в її реаліях та очевидних наслідках одразу ж оголосили «великою поразкою кримінального правосуддя», бо: 1) в'язниці не знижують рівня злочинності; 2) в'язниця не може не створювати делінквентів; 3) в'язниця робить можливою і навіть заохочує організацію середовища делінквентів; 4) звільнені в'язні фактично вимушені вчиняти повторні злочини; 5) в'язниця опосередковано створює делінквентів шляхом позбавлення родини ув'язненого матеріальних можливостей для існування⁷⁰⁴.

Символічна невдача в'язниці залишається стійким виправданням покарання, проте покарання «нерабінлітаційного». Як слушно зазначив Бауман, «на відміну від епохи, коли під оплески освіченої публіки в Амстердамі відкрився виправний дім, сьогодні питання «реабілітації» є не скільки дискусійним, скільки неактуальним. Кримінологи ще

⁷⁰² Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 7.

⁷⁰³ Mathiessen T. Prison on Trial. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p.

⁷⁰⁴ Фуко М. Надзирать и наказывать. Москва, 1999. С. 387-341.

певний час будуть «ламати списи» через старі, але невирішені питання ідеології покарання. У мисленні сучасних практиків пенітенціарної системи найважливіші зміни полягають як раз у відсутності щирих або лицемірних «декларацій про реабілітаційні наміри». «Те, що ув'язнені роблять у своїх одиночних камерах, нікого не хвилює. Головним є те, що вони там просто перебувають»⁷⁰⁵.

Проте більшість вітчизняних науковців у своїх наукових працях відстоюють ідею реабілітації злочинців як неодмінної та обов'язкової мети кримінального покарання. Тому виникає необхідність проаналізувати реабілітацію злочинців як мету покарання крізь призму радянських (пострадянських) наукових поглядів.

Ідея реабілітації девіантів у радянській та сучасній вітчизняній науці має два проблемних аспекти, які ми можемо визначити відповідно як нормативно-правовий та філософський. Обидва аспекти у своїй сукупності обумовлюють існування того, що ми можемо визначити як *«міфологізація реабілітаційного ідеалу»*.

Нормативно-правовий аспект проблеми полягає у тому, що у вітчизняній юридичній науці реабілітація розглядається як така, що реально працює на практиці лише тому, що вона закріплена у законодавстві. Ситуація є парадоксальною: не законодавець використовує наукові досягнення для розбудови законодавчих положень, а наука будує свої висновки на формальних декларативних приписах законодавця. В українському випадку ситуація з нормативним визначенням реабілітації злочинців погіршена за рахунок наявності комбінації термінів «виправлення» та «ресоціалізація» у тому виді, в якому вони представлені у статті 6 КВК України. Особливо це стосується формулювання, що виправлення є «необхідною умовою ресоціалізації»⁷⁰⁶.

Філософський аспект міфологізації реабілітаційного ідеалу пов'язується з концепцією свободи волі, де злочинець розглядається виключно як раціональний актор, який начебто вільно обирає свою лінію поведінки. Крізь призму проблематики нашого дослідження це означає, що *«злочинець не може не виправитися, якщо докладе для цього принаймні мінімальних зусиль»*.

У цьому контексті потрібно нагадати, що включення реабілітації до переліку цілей покарання у кримінальних кодексах, які позиціонують себе як кодекси класичні, створює очевидну суперечливість⁷⁰⁷.

Так, «реабілітація» – це суто *позитивістська* категорія, яка у світлі класичної школи має замінюватися поняттям «відповідальність». «Реабілітація» передбачає, що психологія, медицина та взагалі «наука» у

⁷⁰⁵ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 156-159.

⁷⁰⁶ Кримінально-виконавчий кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 3-4. Ст. 21.

⁷⁰⁷ Cavadino M., Dignan J. The Penal System: An Introduction. 3rd ed. SAGE, 2002. 405 p., P. 37.

поєднанні з добре організованим медико-психологічним виправним менеджментом перетворюють злочинця на законослухняного громадянина замість юриспруденції, режиму, праці, освіти та дисципліни (на чому робить акцент класична школа). Проте цю позитивістську ідею класична школа використовує задля своїх потреб, обґрунтовуючи категорію свободи волі та будуючи на ній концепцію кримінальної відповідальності.

Проблемним моментом класичного погляду на цілі покарання є те, що у вирокі суд заздалегідь визначає упродовж саме якого терміну людина має «*змінитися на краще*», що об'єктивно перебуває поза межами компетенції суду. У багатьох західних країнах це привело до появи інституту невизначних вироків, де питання умовно-дострокового звільнення перебуває в компетенції не суду, а спеціальних комісій, які складаються з соціальних працівників, юристів, психологів, медиків та представників релігійних організацій та церков (*parole board*)⁷⁰⁸.

Тут, гадаємо, доцільно пригадати початок книги Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку»:

– Ми переглянули Ваше дос'є. Ви відсиділи 20 років довічного ув'язнення. Як Ви вважаєте, Ви перевиховалися?

– Так, сер. Клянуся Богом, я встав на шлях істинний. Я не являю загрози для суспільства.

– *Відхилити.*

Ще більш корисною ілюстрацією реабілітаційної парадигми буде фінальна частина цього твору:

– Ви відсиділи 40 років з Вашого довічного ув'язнення. Як Ви вважаєте, Ви перевиховалися?

– Перевиховався? Ви знаєте, я поняття не маю, що означає «перевиховався».

– Ви готові повернутися до суспільства?

– Я розумію, розумію. Але для мене це лише штамп для політиків. Для того світу, з якого Ви. Такий молодий, талановитий чоловік. Вам хочеться мати спокійну роботу.

– Вам шкода, що Ви вчинили злочин?

– Не минає дня, щоб я не відчував жалю, але не тому, що я тут. Я дивлюся на себе, молодого пацана, який скоїв злочин. Мені шкода, що я не можу поговорити з ним, я б спробував напоумити його. Сказати йому, що чекає його в майбутньому, але не можу. Цього хлопчика вже немає, і з цим мені доведеться жити до смерті. Давай, бери свій штамп і став його. Мені наплювати, який штамп ти поставиш.

– *Схвалити.*

⁷⁰⁸ Mistretta v. United States, 488 U.S. 361 (1989). United States Supreme Court. Argued October 5, 1988. Decided January 18.

До речі, саме ця теза знайшла своє відображення у згаданій вище справі *Mistretta v. United States*, де було зазначено, що «невизначені вироки та система умовно-дострокового звільнення базувалися на концепції можливої, і може навіть ймовірної» реабілітації: «*Both indeterminate sentencing and parole were based on concepts of the offender's possible, indeed probable, rehabilitation, a view that it was realistic to attempt to rehabilitate the inmate, and thereby to minimize the risk that he would resume criminal activity upon his return to society*»⁷⁰⁹.

Дійсно, «кількість реабілітації» та «тривалість реабілітації» не можна визначити суддею заздалегідь.

Радянські наукові уявлення щодо мети реабілітації злочинців та можливостей досягнення цієї мети базуються на застарілих радянських поглядах, в яких філософський аспект здебільшого підмінявся ідеологічним компонентом. Так, наприклад, фундаментальна праця М. Беляєва щодо цілей покарання та засобів їх досягнення містить детальний аналіз сутності виправлення злочинців крізь призму саме такого ідеологічного підходу⁷¹⁰.

Проте й погляди сучасних авторів, за деяким винятком, мало чим відрізняються від радянських поглядів. Частково вони базуються на декларативно-юридичному підґрунті, частково – на оновленому філософському. Між тим ці уявлення позбавлені головного, а саме переконливих соціологічних досліджень.

Так, І. Петін, обґрунтовуючи необхідність мети покарання у виді реабілітації, наголошує, що необхідно розвінчати міф про неможливість виправлення злочинців, проте як аргумент на користь свого твердження пропонує не менш абстрактний міф про можливість виправлення⁷¹¹.

І. Макарь повторює радянські декларативні формулювання щодо виправлення, не підтверджуючи цю тезу доказами⁷¹².

А. Павлухін зазначає, що виправлення залишається однією з цілей покарання, хоча на сучасному етапі розвитку суспільства кримінальне покарання поки ще не забезпечує досягнення такої мети⁷¹³.

На думку М. Гуцуляка, «лише за умов виправлення ми можемо говорити про досягнення карального ефекту від призначеного покарання»⁷¹⁴.

⁷⁰⁹ *Mistretta v. United States*, 488 U.S. 361 (1989). United States Supreme Court. Argued October 5, 1988. Decided January 18.

⁷¹⁰ Беляєв Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1963. 186 с.

⁷¹¹ Петин И. Цели наказания, их наказания и возможности достижения. *Российский следователь*, 2009. 19. С. 13-16.

⁷¹² Макарь И. Цели уголовного наказания. *Закон и жизнь*, 2004. 4. С. 48-49.

⁷¹³ Павлухин А. О целях наказания в российском уголовном праве. *Закон и право*, 2005. 4. С. 27-29.

⁷¹⁴ Гуцуляк М. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у виді виправних робіт. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2009. 3. С. 2.

О. Шкута надає аналіз поглядів багатьох радянських та українських авторів, які також не виходять за межі декларацій. Тому ідея про виправлення як про «генеральну лінію кримінально-виконавчого законодавства» не може служити виправданням цієї мети покарання⁷¹⁵.

Подібні думки, можливо, є переконливими, проте їх переконливість залишається на рівні «емоційного». Подібна *емоційність* не може претендувати на переконливість політичну та юридичну. Моральне виправдання покарання не може відбуватися без ґрунтовних соціологічних та психологічних досліджень, яких бракує вітчизняній кримінології та науці кримінального права.

Категорія виправлення неодмінно пов'язується з *каяттям*. Саме на цьому фокусує увагу А. Закалюк, зазначаючи, що «специфічність» рецидивістів пов'язується з визнанням або невизнанням вини та, в разі першого, – зі щирим каяттям⁷¹⁶. Проте може мати місце каяття, коли майже 75 % засуджених вважають, що були засуджені несправедливо? Чи може процес виконання покарань бути справедливим, коли справедливість не знаходить свого відображення в діяльності будь-якого елемента системи кримінальної юстиції?

Так, прокурор не може об'єктивно оцінювати реабілітаційний потенціал покарання, оскільки, в силу особливостей місця прокуратури в системі кримінальної юстиції, кастровості цієї організації та корпоративної субкультури, на першому місці для нього перебуває така мета покарання як кара у вузькому розумінні цього слова. Суддя не може визначити реабілітаційний потенціал покарання через віддаленість від справжнього процесу виконання покарань. В'язничний офіцер не може реалізувати цей потенціал в силу об'єктивних реалій функціонування тотальної інституції. Проте головне є те, на чому сфокусував увагу Г. Хохряков: працівники системи кримінальної юстиції нагадують робітників на заводі, які сидять у довгого конвеєра, де один робітник не знає, що робить інший, проте всіх їх об'єднує одне – всі роблять усе можливе, щоб відправлений для наступної операції *виріб* не повернувся до них⁷¹⁷.

За даними Центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова у 2005 році 21 % респондентів підтримували діяльність судів в Україні. У грудні 2010 року лише 7,5 % респондентів дотримувалися такої думки. Позиція «*не підтримую*» зросла за той же проміжок часу з 29 % до 54 %. Те ж саме можна сказати і про діяльність органів прокуратури: «*повністю підтримую*» – 17 % у 2005 році та 9 % – у

⁷¹⁵ Шкута О. Наукові погляди на проблему виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання в колоніях середнього рівня безпеки. *Вісник Запорізького національного університету*, 2010. 4. С. 201-206.

⁷¹⁶ Закалюк А. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: Книга 2. Київ, 2007. 712 с. С. 545.

⁷¹⁷ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. 224 с., С. 215.

2010 році, «не підтримую» – 29 % у 2005 році та 41 % у 2010 році⁷¹⁸. Станом на лютий 2020 року 76 % опитаних соціологами українців розповіли, що не довіряють судовій системі⁷¹⁹. Отже, чи можна очікувати від девіантів «реабілітаційного ентузіазму», якщо у них не існує будь-яких підстав для оцінки судової системи у категоріях справедливості.

Проблема закріплення реабілітації у вітчизняному законодавстві пов'язана також з її абстрактністю, шаблонністю та невизначеністю. Реабілітація розглядається як така, що спрацьовує в будь-якому випадку, незалежно від того, на якого засудженого спрямовані реабілітаційні зусилля. Можна задатися питанням щодо особливостей реабілітації, наприклад, наркозалежних засуджених. Чи не занадто тяжкий тягар покладається на в'язниці? Те ж саме стосується реабілітації *sex offenders*.

Більше того, можна задатися питанням: невже реабілітація є метою, характерною для всіх без винятку покарань? Невже реабілітаційний потенціал позбавлення волі має такі ж саму сутність, як і реабілітаційний потенціал, наприклад, громадських робіт? У цьому контексті ми не можемо не визнати важливості думки Г. Хохрякова: якщо нам потрібно уточнити цілі покарання, ми повинні робити це не взагалі, а відносно конкретних видів покарань⁷²⁰.

Радянські ідеологічно-орієнтовані дослідження здебільшого були спрямовані на *міфологізацію реабілітації*. Навіть сьогодні *реабілітаційна релігія* базується на віруваннях і чекає, коли хто-небудь зможе довести, що вона дійсно спрацьовує настільки, щоб включати її до переліку цілей покарання.

Проте, навіть беручи до уваги сучасні західні дослідження проблематики реабілітації девіантів (злочинців), потрібно наголосити, що більшість з них тут мають низький рівень переконливості. Продовжуючи думку Коена, ми можемо сказати, що усі вони можуть бути розподілені по трьох групах:

1) «*євангелічні*», в яких робиться висновок, що той чи інший проєкт є успішним: є певний прорив у зменшенні рецидивізму за умови залучення суспільства або щось інше (і що для підтвердження цього результату потрібні подальші дослідження);

2) «*вигадливі*», які занадто перенасичені такими словами як-то «процес», «контрольна група», «зворотній зв'язок», «блок-схема», «цілі», «вихідні дані» та «система», які розташовані у випадковому

⁷¹⁸ Український центр соціологічних досліджень імені Разумкова. URL: www.uceps.org/ukr/index.php

⁷¹⁹ Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду (лютий 2020 року. Соціологія). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchikh-ta-pravookhoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r> (дата звернення – 01.03.2020)

⁷²⁰ Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991. С. 194.

порядку (і, як у попередньому прикладі, потребують додаткових досліджень);

3) «нігілістичні», в яких задекларовано, що зрештою «ніщо не спрацьовує», що нові ініціативи коштують стільки ж, як і попередні (проте, ймовірно, потрібно більше досліджень), прикладом чого є згадана вище абстрактна *анти-формула* «Деякі речі спрацьовують, щодо певних людей, інколи, за певних умов».

Підсумовуючи викладе вище у цьому підрозділі нашого дослідження, потрібно зробити доволі категоричний, проте, гадаємо, важливий висновок для цілей формування пенітенціарної політики у добу Постмодерну.

Стенлі Коен, оцінюючи радикальну категоричність Роберта Мартінсона, робить не менш категоричний висновок: «Перший метааналіз Мартінсона був очевидно помилковим. Висновок про *«Ніщо не спрацьовує»* є занадто категоричним, занадто песимістичним і не базується на доказах. Дієві форми поведінки з девіантами можливі за правильних умов. Рецидивізм не повинен бути єдиним критерієм успіху»⁷²¹.

Проте, з іншого боку, абстрактність *«деяких речей»*, які начебто *«працюють»* *«за певних умов»* та *«щодо певних людей»*, не може задовольняти пенітенціарну політику, і особливо пенітенціарну політику доби Постмодерну, яка заснована на *«економії коштів платників податків»* та домінуванні ідеї, що *«краще не робити нічого, аніж робити дорожче»*.

Більше того, іноді найбільш розрекламовані приклади стверджованого успіху реабілітації злочинців можуть насправді бути показником найбільших невдач реабілітаційних зусиль. Можна згадати австрійського серійного вбивцю Йохана (Джека) Унтервегера, який тривалий час служив «вітриною» усіх пропагандистських кампаній реабілітації злочинців, відбуваючи покарання за умисне вбивство, вчинене у 1974 році, та був звільнений завдяки широкому громадському руху, заснованому з метою його звільнення як Прометея реабілітації. Численні громадські діячі, письменники, художники, журналісти, політики та навіть нобелівський лауреат агітували за його помилування та зрештою примусили правосуддя звільнити Унтервегера. Після звільнення його автобіографію викладали в школах, а його історії для дітей трансливалися на австрійському радіо. Сам Унтервегер вів телевізійні програми, в яких обговорювалася реабілітація злочинців, та став рупором руху за реабілітацію злочинців, примушуючи по-новому подивитися на проблему занадто жорсткого ставлення суспільства до злочинців, яким потрібно надати «другий шанс», доки не виявилося, що під час блискучої кар'єри реабілітованого злочинця він вчинив ще 8

⁷²¹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p. P. 181.

умисних вбивств у перший же рік після звільнення (не кажучи про інші вбивства, вчинені в Європі та США).

Револьюційне та епохальне значення дослідження Мартінсона полягає не лише в тому, що він піддав обґрунтованому сумніву віру в реабілітацію злочинців та належним чином оформив такий сумнів у вигляді ретельного та обґрунтованого дослідження.

Так само епохальне значення дослідження Мартінсона полягає не лише в тому, що він провів більш ґрунтовне та широке дослідження, аніж інші дослідники, та заснував свої висновки на вагомих емпіричних даних.

У першу чергу, як саме дослідження Мартінсона, так і його висновки, мали першочергову важливість не для соціології та кримінології, а, передусім, для політичної науки, адже вони докорінним чином змінили основоположні засади формування та реалізації пенітенціарної політики усіх західних держав у напрямі до більш пунітивної *постреабілітаційної парадигми* соціального контролю. Навіть Коен, достатньо жорстко критикуючи Мартінсона, тим не менш, зазначив, що «система кримінальної юстиції, заснована на ретрибутивних принципах, буде не більш гуманною й результативною, аніж система, яка принаймні ідеологічно орієнтована на мету реабілітації злочинців»⁷²².

Більше того, Коен, навіть критикуючи Мартінсона, фактично доходить аналогічних висновків: 1) більшість речей не працюють достатньо добре; 2) деякі речі працюють посередньо; 3) ми не знаємо, що саме працює краще, аніж інше; 4) «тип злочинця» каже нам більше про те, що може працювати, аніж «тип методу»; 5) у межах цієї зони невизначеності «робити менше», можливо, краще за «робити більше»⁷²³.

Американська дослідниця Мона Лінч також зазначає: «Навіть в'язницю, яка розуміється як інституція трансформації на кшталт школи або фабрики, в якій принаймні риторично цілі реабілітації були первинними, краще розуміти здебільшого як місце для утримання девіантів»⁷²⁴. «Незважаючи на те, що в'язниця була заснована та міцно укорінена у реабілітаційній традиції, сама її природа, а також її соціальне та культурне місце у більшій соціальній сфері були остаточно реконструйовані в останні роки. Сьогодні в'язниці прямо виправдовуються (хоча і не виключно) як такі, що є корисними здебільшого для соціального виключення девіантів»⁷²⁵.

⁷²² Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 247.

⁷²³ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985.. 325 p., P. 179.

⁷²⁴ Lynch M. From the Punitive City to the Gated Community: Security and Segregation across the Social and Penal Landscape. *University of Miami Law Review*, 2001. 89.

⁷²⁵ Lynch M. From the Punitive City to the Gated Community: Security and Segregation across the Social and Penal Landscape. *University of Miami Law Review*, 2001. 89.

Треба віддати належне Ульріху Беку, який дуже влучно сформулював сутність проблематики, що було проаналізована нами у цьому підрозділі: «Сьогодні навіть теоретичні передумови «соціальної держави» та «соціального забезпечення» плавляться під пекучим сонцем глобалізації та відливаються у форми, які *уможливлюють політичний вплив* у відповідних сферах соціальних відносин. Те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва та прав людини, є нічим іншим, як голосом «мертвих, старих білих чоловіків», які ущемляють права етнічних та релігійних меншин, підносячи до абсолюту свою партійну «метарозповідь»»⁷²⁶.

Насамкінець, ми б хотіли наголосити на важливому аспекті реабілітації як мети політики соціального контролю, який неодмінно буде викликати дискусії.

Йдеться про *моральність* реабілітації, причому лише таке формулювання може поставити на порядку денному питання: як реабілітація злочинців як *rationale* політики соціального контролю взагалі може бути *аморальною*?

Гадаємо, що з позиції моралі зазначену вище проблематику дуже влучно відобразив Ніцше: «Черв'як, на якого наступили ногою, перегортається догори. У такому стані він має менше шансів бути розчавленим. На мові моралі це – *смирненість*»⁷²⁷. Між тим від злочинця, який перебуває під «парасолькою» соціально-контрольних заходів «реабілітаційної» спрямованості держава вимагає насамперед *смирненості*.

Ніцше продовжує: «В усі часи хотіли «виправляти» людей: це головним чином і називалося *моральністю*. Проте саме під цим словом розумілася зовсім інша тенденція. ... Покарання, якому піддавали відому породу людей, стали називати *покращенням*. ... Назвати приборкання тварини його покращенням (виправленням) – це буде здаватися нам жартом»⁷²⁸. Тому, наголошує Ніцше, чи навряд стане кращою людина, яку «*виправив ксьондз-єзуїт*»⁷²⁹.

Відповідно реабілітація девіантів – це також насильство, але насильство політично виправдане, що відбувається на основі формальних процедур та правил, за умови, що ресоціалізація стає обов'язком для засуджених⁷³⁰. Тому в цьому контексті доцільно пригадати думку Спенсера, що громадянин має право добровільно відмовитися від захисту з боку законів та оголосити себе поза законом⁷³¹. Враховуючи, що

⁷²⁶ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001. С. 21.

⁷²⁷ Ніцше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с., С. 15.

⁷²⁸ Ніцше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с., С. 57.

⁷²⁹ Ніцше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с., С. 57.

⁷³⁰ Кубанцев С.П. Терапевтическая юриспруденция: американская модель. *Право и политика*, 2005. 8. С. 69-77.

⁷³¹ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 203.

реабілітація ув'язнених – це складова політики соціального контролю, «не можна примусити людину брати участь у політичній комбінації, не порушивши закон рівної свободи»⁷³². Тому, гадаємо, потрібно взяти до уваги думку Ніцше, що «моральність покарання та моральність приборкання, судячи до засобам їх досягнення, варті одна одній»⁷³³.

Крім того, вважаємо за доцільне погодитися з думкою Фуко, який слушно наголосив: «Якщо беруться за справу виправлення злочинця, його здебільшого намагаються виправити у сили загрози рецидивного злочину»⁷³⁴. Отже, *rehabilitation* як така має другорядну природу засобу досягнення більш високої мети *убезпечення суспільства* з центральною категорією *incapacitation*.

Насамкінець, потрібно наголосити, що реабілітація злочинців завжди була найбільш вживаним та вигідним знаряддям *політичного популізму* (у тому числі в Україні), що дуже влучно відобразив Ентоні Бьорджес у своєму «Механічному апельсині»: «Газета, що опинилася у мене в руках, цілком ймовірно, була урядовою, тому що єдине, чому присвячувалася вся перша сторінка, це щоб кожен неодмінно доклав усіх зусиль для переобрання уряду на новий термін під час загальних виборів, до яких начебто залишалося зо два тижні або три. Хвалькувато розписувалися, як багато уряд зробив за останній рік, наскільки зріс експорт, які великі в нього успіхи на міжнародній арені, як покращилася соціальна захищеність тощо. Але найбільше уряд хвалився тим, як йому за останні півроку вдалося нібито зробити вулиці безпечнішими для всіх законотрусливих жителів, кому доводиться ходити ними вечорами. Це, мовляв, було досягнуто збільшенням платні поліцейським та більш суворим ставленням поліції до девіантних молодиків, збоченців та грабіжників. Це, власне, вже певним чином зацікавило вашого скромного оповідача. А на другій сторінці виявилася каламутна фотографія, з якої дивився на мене хтось дуже й дуже знайомий; на перевірку виявилось, що це я сам і є. Дивився я з газети похмуро та ніби як злякано, але це єдино через спалахи, якими мені раз у раз засліплювали очі. Підпис свідчив, що це – перший випускник нового *Державного інституту виправлення злочинних елементів*, який звільняється від кримінальних інстинктів всього за два тижні і став тепер законотрусливим добрим громадянином»⁷³⁵.

Підсумовуючи викладене вище, ми акцентуємо увагу на тому, що сьогодні ми є свідками становлення системи постреабілітаційних тотальних інституцій в оновленій системі соціального контролю, яка характеризується наступним:

⁷³² Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 203.

⁷³³ Ницше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с., С. 60.

⁷³⁴ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 21.

⁷³⁵ Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.

1. Наявність мети реабілітації у переліку цілей заходів соціального контролю (зокрема покарання) обумовлена стійким *реабілітаційним міфом*. Занепад реабілітаційного ідеалу, що стався у 1970-х роках та продовжується сьогодні, відбувся не тому, що були знайдені докази, що реабілітація «не працює». Це відбулося, що не було знайдено доказів того, що реабілітація «працює», особливо враховуючи неймовірно високі надії, що покладалися на реабілітацію.

2. Ми не можемо зробити категоричний висновок, що реабілітація має зникнути з переліку цілей соціального контролю за девіантами. Проте ми можемо впевнено сказати, що у переліку цілей заходів соціального контролю реабілітація займає маргінальне становище.

3. На відміну від інших цілей заходів соціального контролю за девіантами ми не можемо сьогодні надати чіткого визначення ані сутності виправлення, ані критеріїв виправлення за винятком достатньо вульгарного критерію рецидивізму, використання якого для аналізу реабілітаційного потенціалу покарання призводить для невтішних для реабілітації висновків.

4. Щодо реабілітації девіантів, то її *міфологізація* набуває ще більшого виміру з огляду на категорично негативний вплив тотальних інституцій на особистість людини.

5. Тим не менш, наявність саме такої мети виконує *символічну функцію*. Символізм реабілітації є невідчутним, проте саме він відповідає за збереження у XXI столітті соціального спрямування систем соціального контролю національних держав.

6. Саме реабілітація девіантів надає політиці соціального контролю *гуманістичної спрямованості*, а тому її збереження є потрібним для запобігання перетворенню політики соціального контролю на інструмент тоталітаризму. Водночас це *не* означає, що реабілітація девіантів має широкую *індульгенцію* існувати сама в собі – без доказів своєї ефективності. Більше того, само в умовах суспільства Постмодерну до реабілітації висуваються *більші* вимоги щодо доведення своєї корисності, аніж коли-небудь раніше. Інакше найближчим часом ми можемо очікувати появи «другого Мартінсона», удар якого по реабілітаційній складовій соціального контролю може бути останнім.

7. Небезпека реабілітації злочинців у рамках пенітенціарної системи як мети політики соціального контролю, окрім недосяжності формально проголошених її абстрактних цілей, містить у собі інший проблемний аспект, який полягає у тому, що реабілітація надається і нав'язується злочинцеві як певні соціальні ліки від певних соціальних хвороб. Причому в процесі здійснення такого соціального лікування злочинець розглядається не як Людина, а як *об'єкт*, який піддається діагностиці, розподілу, класифікації та оцінці ризиків з боку такого

об'єкту, що ставить на порядку денному питання щодо етичної складової реабілітації як мети політики соціального контролю.

8. Насамкінець, говорячи про кризу реабілітаційного ідеалу, було б доцільним поглянути на цю проблему під іншим кутом: можливо із самого початку ідеологи реабілітації перебрали на себе *занадто складне завдання* – змінити щось у людині або навіть саму людину.

9. Криза реабілітаційного ідеалу не могла пройти непоміченою по пенологічному полю. Відповідний вакуум був одразу ж заповнений оновленою концепцією небезпечного стану особи, «ризиками» та «менеджментом ризиків», через що можна стверджувати про *моральну відповідальність реабілітаційної парадигми*.

1.8. Пенологічний песимізм як сутнісна ознака політики соціального контролю XXI століття

Специфіка сучасної пенальності вимагає дослідження феномена *пенологічного песимізму* саме в аспекті соціально-контрольних практик суспільства Постмодерну та особливостей формування пенітенціарної політики у сучасних державах.

Дослідження сутності та цілей політики соціального контролю без врахування цієї політичної категорії на сучасному етапі розвитку європейської пенальності буде більш ніж неповним. Попередні наші наукові дослідження з питань впливу глобалізації на політику соціального контролю здебільшого стосувалися періодизації історичного розвитку та особливостей трансформації європейських пенальних концепцій та відповідних наглядово-каральних практик. Проте цей підрозділ нашої роботи пов'язаний зі спробою сформулювати прогностичні ідеї, які висвітлюють подальші тенденції розвитку цих концепцій та теорій, а також їх практичне впровадження у суспільстві XXI століття.

Розпочинаючи викладення власних думок у контексті цього підрозділу нашої роботи, ми, передусім, маємо висловити побоювання, яке пов'язане з наступним.

Так, ми хотіли б ще раз наголосити, що дослідження пенальності доби Постмодерну та відповідної пенітенціарної політики вимагає проведення саме політологічного дослідження для звільнення цієї сфери від абстрактних та вкрай формалізованих методів, що зазвичай використовуються юридичною наукою, від того, що ми можемо умовно визначити як *пенологічний над-оптимізм*.

Так, сьогодні саме юридична наука вважає себе монополістом з питань дослідження в'язниці, помістивши себе у замкнуте коло формаль-

ного мислення, де романтичні *пенологічні гіпотези* сприймаються як *аксіоми*.

У подальшому те ж саме «споживає» формальна наука кримінального права, створюючи багато у чому шаблонні формально-юридичні дослідження з відповідними висновками, автори яких не наважується піддати сумнівам наступні твердження: 1) цілі покарання, затверджені в кримінальному законі, *не можуть не досягатися*; 2) цілі покарання, встановлені законом, *не можуть не бути* із самого початку визначені некоректно або навіть невірно.

Подібний *пенологічний над-оптимізм* стосується усіх без винятку цілей покарання (кари, загальної та спеціальної превенції). Проте більш за все ця науково-юридична оптимістична фантастика «виливається» на мету реабілітації (незалежно від того, як ця мета сформульована у кримінальному та в'язничному законодавстві).

Беручи до уваги цілі заходів соціального контролю за девіантами в цілому як систему, можна стверджувати, що традиційні класичні погляди на них та відповідні символи характеризуються стабільністю та непорушністю. Принаймні такі міфічні образи створює вітчизняна кримінологія та наука кримінального права. Для них – все максимально спрощено, спрощено безмежно. Навіть якщо ми говоримо про «кризу покарання», згадки про яку іноді можна зустріти у вітчизняній кримінологічній літературі (хоч ця криза характеризує європейську та американську пенальність вже понад 50 років), все одно ця проблема, здається, аж ніяк не є, власне, *проблемою* для вітчизняної науки. Запровадження нових реабілітаційних технік (хоч їх новизна викликає сумнів), належне фінансування національних систем кримінальної юстиції, дотримання прав людини (або принаймні зразково-показове відображення діяльності з дотримання прав людини), програми ООН та Ради Європи, умовно новаторські *проекти* на кшталт медіації або відновного правосуддя, широке запровадження вельми яскравого *бренду* пробації з відповідним максимальним соціальним рекламуванням – все це та інше, на перший погляд, забезпечує перебування на поверхні бурхливого євроцентристського пенологічного моря традиційних цілей покарання (кара, загальна превенція, спеціальна превенція, виправлення), «вишканих» в рамках класичної школи кримінального права.

Як *теоретичні підстави* для критики традиційних цілей класичного покарання (наприклад, відсутність чітких критеріїв вимірювання досягнення цих цілей), так і *практичні аргументи* (наприклад, незрозуміле для класичного тлумачення зростання кількості ув'язнених в усьому світі як в абсолютних, так і у відносних показниках, незважаючи на оголошення масштабних акцій щодо ширшого використання альтернативних покарань й пробації та офіційного визнання неспро-

можності в'язниці служити інструментом досягнення проголошених цілей покарання) все одно не можуть пробити міцну броню кримінально-правового консерватизму, який оптимістично продовжують оспівувати наука кримінального права та кримінологія. Причому – наголосимо – продовжують оспівувати доволі цинічно.

Інакше, можливо, і бути не може. Великі предмети, як говорив Ніцше, вимагають, щоб про них «мовчали або говорили з величчю: велично, тобто цинічно та з непорочністю»⁷³⁶. Що ж як не масив знань про *цілі покарання та «засоби їх досягнення»* може говорити про себе з такою величчю?

Проте ця *стабільність*, яка, відверто кажучи, більше схожа на *стагнацію*, не помічає і не враховує того *політичного песимізму*, який охопив знання про покарання та інші інструменти соціального контролю. Усталеність та консерватизм традиційних класичних теорій покарання, які завжди були поза сумнівом, та відповідних каральних практик у результаті впливу політичного песимізму Постмодерну виявилися скинутими з п'єдесталу політичної стабільності.

Песимізм наукового знання щодо усталених теорій соціального контролю та методів реалізації відповідних соціально-контрольних та наглядових практик сьогодні відчувається надзвичайно гостро. Він супроводжується багатьма яскравими, проте водночас сумними прикладами, які більшою або меншою мірою поєднані з *політичним колапсом* (вже навіть не занепадом) реабілітаційної парадигми. Внаслідок цього колапсу виник *вакуум* обґрунтування пенітенціарної політики, яка б відповідала існуючим соціально-контрольним практикам Постмодерну.

Крім того, пенологічний песимізм не міг не «зачепити» також іншу «улюбленицю» класики, а саме *загальну превенцію* – цей фундамент класичної школи з притаманним раціоналізмом вибору між вигідним та невигідним. Загальна превенція завжди мала слабкість у тому, що одна людина використовується заради залякування інших. І, як наголошував Ніцше, коли людина використовується таким чином, *вина не карається*. Вина лежить на вихователях, на середовищі, на нас самих, а не на злочинцеві. Саме тому, мабуть, постсучасний політико-пенологічний дискурс дістав змогу звільнитися від багато у чому штучних або принаймні дискусійних положень, об'єктивність та право на існування яких завжди перебувало під сумнівом – «*гуманізація*», «*раціоналізм злочинця*», «*виправлення*», «*реабілітація*», «*зниження злочинності через застосування покарання*», «*запобігання злочинності*», «*виховання за допомогою кримінального закону*».

Це такою ж мірою стосується і такої мети кримінального покарання як *кара*. Кара у класичній кримінально-правовій інтерпретації вже

⁷³⁶ Ніцше Ф. Воля к власти. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. 448 с., С. 23.

навіть не помічає, що вона виглядає набагато гірше в своєму, як це здається, *прогресі*, аніж овіяний давниною принцип таліону.

Усі зазначені цілі заходів соціального контролю – зразки *доброочесності*. Саме так вони презентовані у світлі класичних кримінально-правових поглядів. Проте, не можна забувати, що саме *доброочесність*, як слушно висловився Ніцше, зазвичай кидає першу в'язанку дров у багаття під ногами засудженого.

Відтак можна констатувати, що вакуум морального виправдання тотального соціального контролю за девіантами в умовах вже сформованої постсучасної пенальності заповнився *прагматизмом* і *раціоналізмом*, проте зазначені прагматизм та раціоналізм, передусім, пов'язані з певними практичними кроками, які не мають політичного обґрунтування та, можливо, навіть його і *не* вимагають⁷³⁷.

В умовах домінування цього політичного вакууму при застосуванні каральних практик цікаво спостерігати за тим, як класичне кримінальне право з хвилюванням та нетерпінням очікує приходу нового *месії* в особі якогось філософа або кримінолога, якого згодом назвуть «*видатним*», який надасть стагнацій класичних поглядів на соціальний контроль *друге життя* на прикладі певного нового революційного твору або дослідження, яке, в свою чергу, позбавить класичну школу від морального спустошення й розчарування, що виникли внаслідок бурхливого відновлення позитивістських ідей та впровадження на їх основі відповідних пенальних практик (переважно паноптично-дисциплінарної спрямованості).

Причини цього політико-пенологічного песимізму є більш-менш зрозумілими; принаймні, ми можемо брати на озброєння марксистські ідеї, опрацьовані Руше та Кіркхеймером, та в подальшому оригінально представлені Фуко. Проте, здається, головним питанням, що постає у контексті проблематики цього дослідження, є питання *концентрації песимізму та межі його впливу* на сучасні пенологічні теорії (якщо взагалі можна говорити застосовувати слова «*концентрація*» та «*межі*» до категорії песимізму). Крім того, виникає питання, наскільки цей песимізм взагалі та його концентрація є *здоровими* для сучасної західної та західноорієнтованої пенальності.

Це обумовлює інше питання, відповідь на яке вимагає застосування методів порівняльного аналізу, в центрі уваги якого перебуватиме схоластичність та ефемерність реабілітаційної парадигми, що наповнювала та продовжує наповнювати пенальність у тлумаченні класич-

⁷³⁷ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16–17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117–118.

ної школи, та, з іншого боку, радикальність й навіть агресивність пост-сучасного неопозитивізму паноптично-дисциплінарного типу.

З одного боку, можна поставити питання: колапс реабілітаційної парадигми є *трагедією* або, можливо, *комедією*? Європейська пенальність тривалий час штучно насичувалася «гуманізацією», ідея якої мала виступати двигуном трансформації модуляцій соціального контролю. Гуманізація як дороговказ до пенологічного Прогресу. Будь-яка інша концептуальна пенологічна ідея – це крамола: *Ніщо, крім Прогресу*.

З іншого боку, «вливання» концентрованої паноптичності – наскільки це небезпечно для здоров'я самого суспільства? Чи *доцільно* з ним боротися? Якщо *доцільно*, то *як*?

Ми не впевнені, що зможемо знайти точну відповідь на це питання.

Проте ми спробуємо принаймні поставити це питання на обговорення, використовуючи для цього саме категорії *песимізму* та *нігілізму*.

Ніцше писав, що «нігілізм – це до кінця продумана логіка наших великих цінностей та ідеалів, тому що нам потрібно спочатку пережити нігілізм, щоб переконатися в тому, якою була насправді *цінність* цих «цінностей»⁷³⁸. У подальшому «нам потрібно знайти нові цінності»⁷³⁹.

Можливо, ця думка видатного філософа лише опосередковано стосувалася проблематики обґрунтування пенологічних теорій та основоположних засад формування пенітенціарної політики. Проте, саме це висловлення найточніше відображає проблематику нашого дослідження, яке пов'язане з моральною спустошеністю наглядово-каральних практик як складової системи соціального контролю через тривалу відсутність у них належного політичного обґрунтування та морального виправдання, замість яких ці практики наповнювалися застарілими, нерідко мертвими *абсолютами*, які, в свою чергу, одразу ж відторгалися через свою неприродність. Нової моралі ще немає, але «*будь-яку*» мораль пенологічна практика *не* сприймає.

Саме це, на нашу думку, максимально точно відображає занепад класичних цінностей у сфері здійснення соціального контролю за девіантами та застосування відповідних заходів соціального контролю. І, можливо, згадані вище раціоналізм та прагматизм, які заповнили пенальний ландшафт Постмодерну та витіснили напіврелігійний *культ класики*, свідомо залишили це поле *порожнім*, надаючи час та можливості створити нове філософське обґрунтування пенологічних теорій Постмодерну для відповідних контрольних-каральних практик.

А поки що ми маємо велику концентрацію *політичного пенологічного песимізму*, пов'язаного із *занепадом моралі*, яка свого часу була покладена в основу класичної школи кримінального права.

⁷³⁸ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертны афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 34.

⁷³⁹ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертны афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 34.

Класичні теорії кримінального покарання базувалися на безперервному обміні моральними категоріями, які оцінювалися через категорії розуму, а, за свідченням Ніцше, саме віра у категорії розуму є причиною нігілізму: «Ми вимірювали цінність світу категоріями, які стосуються видуманого світу... У кінцевому рахунку всі цінності, які ми намагалися представити світу, забезпечили його знецінення»⁷⁴⁰.

Як слушно зазначив Ніцше, «будь-яка виключно моральна система цінностей призводить до нігілізму»⁷⁴¹. Між тим, класична школа була виключно моральною системою, причому це стосувалося як консеквенціалізму, так і ретрибутивізму. Спроба розмірковувати про мораль, не підпадаючи під дію її чар, не довіряючи підступності її красивих знаків та символів, не була вдалою для європейської пенальності. Мораль зіграла з європейською пенальністю те ж саме, що робили сирени з давньогрецькими мореплавцями в античній міфології. Свого часу європейська пенальність була зачарована солодким співом моральності, наслідки чого вона сьогодні з великим напруженням намагається пересилити, зустрівшись віч-на-віч з прагматизмом пенальності Постмодерну.

Європейські пенологічні теорії та відповідні *sentencing, prison and probation policies*, виховані у класичних традиціях та засновані на відповідних легендах, міфах і відповідних політичних символах, завжди намагалися одержати перемогу: моральну – над «злочинцем», театральну-показову – над «злочинністю». Класичні погляди постійно шукали відповідь на питання: як нам взяти «злочинність» в облогу «попередження», «запобігання», «протидії» або «профілактики». Це нагадує нараду генералів та обер-офіцерів якогось генерального штабу перед вирішальною битвою, яка має покласти край цьому «ворогу» або, принаймні, «супротивнику». Між тим, *мати ворогів* – це найдавніша звичка людини, а відтак – її найсильніша потреба. Тому, як слушно зазначив Ніцше, «що є караним – ніколи не карається. Наш злочин проти злочинців полягає в тому, що ми ставимося до них як до негідників».

Питання «свободи волі» ще більше загострюється. І це на фоні того, що водночас у нашому суспільстві «гуманність» досягла величезних розмірів та начебто максимально заповнила пенальний ландшафт. Проте всі ці намагання «знайти та перемогти» «ворога» завжди відрізнялися великим ступенем аморальності. У філософському сенсі це найкраще, гадаємо, відобразив Ніцше: «Перемога морального ідеалу досягається за допомогою таких само аморальних засобів, як і будь-яка інша перемога: насильством, неправдою, наклепом, несправедливістю»⁷⁴². Модулюючи зазначене вище на пенологічному полі, можна

⁷⁴⁰ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертны афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С.44.

⁷⁴¹ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертны афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С.46.

⁷⁴² Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертны афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 141.

згадати проблему *соціалізаційного насильства*⁷⁴³. Саме ця категорія фактично була покладена в основу категорії концепції реабілітації злочинців, яка, в свою чергу, служить метою покарання у будь-якому кримінальному кодексі, заснованому на класичних принципах, незважаючи на те, що нерідко має місце підміна понять: коли від злочинця вимагається змінити себе, то він може задекларувати таку готовність, у той час коли все на що він здатен – це пристосуватись до умов, які йому нав'язані.

Тому Марк Ансель, обґрунтовуючи право злочинця на соціальну реабілітацію, слушно наголошує, що у справі соціальної реабілітації злочинців держава може втілювати певні заходи, щоб повернути до суспільства злочинця, проте вона не може посягати на особистість»⁷⁴⁴.

Можливо, традиційний позитивізм, який відомий завдяки таким видатним особистостям як Ломброзо, Феррі, Гарофало, Дріль, – ще гірший у цьому контексті. Чого лише варта реабілітація та «Механічний апельсин» Ентоні Бьорджеса і Стенлі Кубрика. *Тотальна перемога над злочинцем. Злочинець «розчавлений»*. Проте, за допомогою яких засобів? І якою ціною? Тому треба віддати належне: «мораль», за ширмою якої завжди маскувалася класика, позитивізм ніколи на виставляв на перше місце, та, здається, особливо й не переймався нею, навіть і не приховував щодо неї свого презирства.

Наприклад, будучи прибічником класичних поглядів на цілі покарання, багато уваги приділяючи залякуючому та стримуючому ефекту покарання та критикуючи погляди представників позитивістської школи, П. Сорокін, тим не менш, іноді фактично зізнається у своїх відверто позитивістських поглядах на сутність та мету покарання: «Підводячи висновки еволюції каральних заходів, можна сказати, що формулою цієї еволюції є рух від безмежно жорстоких та звірячих вбивств, від кар у формі болісного каліцтва – до ізоляції без страждання та *позбавлення можливості вчиняти нові злочини*»⁷⁴⁵. Саме останнє словосполучення говорить, на нашу думку, саме за себе. Крім того, П. Сорокін, критикуючи позитивізм, тим не менш, вказує на «неуспішність тих чи інших покарань, які намагаються «витравити» низку вчинків»⁷⁴⁶.

Тому ми не можемо не віддати належне Ніцше в його оцінці категорії «виправлення», яке завжди пов'язувалося саме з мораллю: «Загальний обман та самообман в площині так званого *морального виправлен-*

⁷⁴³ Шипунова Т. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности. *СОЦИС*, 2002. 1. С. 66.

⁷⁴⁴ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 261.

⁷⁴⁵ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 303.

⁷⁴⁶ Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с., С. 185.

ня. Ми не віримо в те, що людина може *стати* іншою, якщо вона не є іншою... Змінюється зовнішність, [але] не сутність. Хто став злочинцем за збігом обставин та схильності, той не від чого не відучується, а навчається новому... Для суспільства, звичайно, являє інтерес лише те, щоб хтось не вчиняв більше певних вчинків; суспільство видаляє його для цієї мети за тих умов, за яких він *може* вчинити певні вчинки... Омана *релігійних забобонів*: покарання не спокутує, прощення при примиряє, зроблене не може стати незробленим... *Методика психологічної чеканки фальшивої монети*»⁷⁴⁷.

Не можна не погодитися, що «в основі всякої європейської моралі лежить користь стада»⁷⁴⁸. Тому вельми цікавою є думка Ніцше, що «намагання *«гуманізувати»* (яке вельми наївно вирішило питання, що є *«людяним»*) є *тартюфством*, під прикриттям якого певний рід людей намагається отримати панування»⁷⁴⁹. Це кореспондується з модуляційною концепцією Фуко в частині глибоко прихованих причин зміни пенальних формацій, де «гуманізація» виконувала лише функцію відволікання уваги від справжніх причин цієї трансформації пенальності. Перефразувавши Ніцше, можна сказати, що це була *«зацікавленість у встановленні певної моралі»*, що підтверджує його тезу, що треба *«захищати добродетель від проповідників добродетелі»*, оскільки саме вони – *«найбільші її вороги»*. Щодо «цілей покарання», то «все, що робиться з певною метою, може бути зведено до мети примноження влади»⁷⁵⁰.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що осмислення сутності трансформації постсучасної пенальності потребує не скільки аналізу певних формалізованих даних, на які здебільшого спирається сучасна юридична наука. Гадаємо, що осмислення постсучасної пенальності пов'язується зі спробами відчувати той *дух*, яким вона насправді характеризується. Цей *дух* стає відчутним лише крізь призму максимально критичного аналізу моралі класичних поглядів на покарання, його зміст та цілі, які сьогодні стали більш ніж консервативними та намагаються міцно тримати під контролем пенологічний ландшафт, навіть не помічаючи наскільки вони є незграбними в такому статусі.

Європейська пенальна культура епохи Постмодерну є *глибоко нігілістичною*. Мораль класики випарилася або майже випарилася, проте саме ця мораль забезпечувала її доволі яскраву життєздатність упродовж більш ніж двох з половиною століть. Беручи до уваги, що «скепсис по відношенню до моралі є вирішальним», можна констатувати, що в «кінцевому рахунку [*ми маємо*] нігілізм»⁷⁵¹.

⁷⁴⁷ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 186.

⁷⁴⁸ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 125.

⁷⁴⁹ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 144.

⁷⁵⁰ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 334.

⁷⁵¹ Ніцше Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с., С. 136.

Те, що упродовж понад двох з половиною століть служило двигуном європейської пенальності, базувалося на культурі, у центрі якої перебувала людина як *раціональна істота*, людина, яка вільно робить *раціональний вибір* (за винятками, коли спалахи біологічного позитивізму та медичної реабілітації освітлювали європейський пенальний ландшафт). Тому, аналізуючи трансформацію європейської пенальності, можна відчувати ту *напругу*, що характеризує класичні теорії соціального контролю, які дедалі більше віддаляються від прагматичності та раціональності карально-дисциплінарних практик доби Постмодерну.

Можна нагадати, що не «гуманізація», а ледве прикритий «гуманізацією» *прагматизм* примусив європейські країни створити те, що сьогодні, власне, і називається «пенітенціарною системою» та «пенітенціарною політикою». Ув'язнення з'явилося не тому, що з'явилися «гуманізація» та «центральна влада», а тому, що капіталізм відчув гострий брак дисциплінованих суб'єктів та потребу у наявності розвинутої системи контролю за цими дисциплінованими суб'єктами (а тим більше – за суб'єктами недисциплінованими), а відтак – і «фабрик» з відтворення такої дисципліни та механізмів збору й накопичення відповідної інформації.

Домінування західного пенологічного *над-оптимізму* та яскравих європейських пенологічних концепцій, які так і не стали аксіоматичними, наразі спричиняє негативний вплив на дослідження сутності сучасного соціального контролю та створює небезпеку як для свободи, так і для *дійсного* захисту суспільства (особливо у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики).

Тому саме ХХІ століття примусило визнати брак методів розуміння природи девіантної/злочинної поведінки та здійснення соціального контролю за такою поведінкою.

Таке визнання завдало й продовжує завдавати болю *духу гордості* над-оптимізму, який характеризує західну пенальну культуру упродовж останніх двох з половиною століть. Тому, продовжуючи думку Домініка Веннера, потрібно наголосити, що в суспільстві ХХІ століття **буде розумним відкинути «блаженні ілюзії» щодо цілей та сутності соціального контролю. Буде корисним застосувати активний пессимізм, який, власне, є філософською основою нашого політологічного дослідження.**

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене вище, можна підсумувати, що категорія свободи у політичній науці набуває актуальності та значущості, враховуючи тенденції та ризики, розкриті та проаналізовані у цьому підрозділі.

Ми базуємо наші висновки до цього підрозділу на осмисленні свободи як *різновиду влади*. Влади не як негативної категорії, пов'язаної з примусом. Свобода як *влада* – це категорії позитивна, пов'язана з необмеженою реалізацією своєї волі у суспільстві таких же людей, без шкоди для себе та оточуючих. Проте сучасне суспільство – це суспільство тонкої, прозорої, але водночас жорсткої влади, яка не толерує владу дійсно вільних людей. Тому, мабуть, з цієї позиції класичний формальний підхід до соціального контролю як до природнього консенсусу, який з'явився невідомо як та невідомо звідки, має сприйматися достатньо критично.

Проблема соціального контролю у XXI столітті полягає не лише в його технологічності, насиченні суспільства інформаційними базами даних і камерами відеоспостереження та наділенні інституцій кримінальної юстиції додатковими повноваженнями. Це – лише зовнішній аспект проблематики. Внутрішній аспект пов'язаний з поширенням сфери проникнення соціального контролю завдяки збільшенню типології та класифікації девіантів у суспільстві Постмодерну.

Щодо кордонів між тотальними інституціями, неінституційними складовими системи соціального контролю та «вільним суспільством», потрібно наголосити на подальшому розмиванні таких кордонів, а відтак про посилення інкарцерації суспільства та про трансформацію «*влади карати*» на дисциплінарно-технологічну «*владу наглядати*».

Проте головним висновком цього дослідження буде саме загострення проблематики *добровільної відмови від свободи на користь «безпеки»*, або, краще сказати, поєднання «безпеки» з «комфортом» відповідно до вимог споживацького глобалізованого суспільства.

РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПЕНІТЕНЦІАРНУ ПОЛІТИКУ

2.1. Категорія свободи у контексті сучасної політики соціального контролю

Розкриваючи проблематику сутності категорії свободи для сучасного паноптичного суспільства, потрібно зосередити увагу на визначенні цього ключового поняття.

У самому широкому розумінні термін «свобода» означає відсутність обмежень та примусу, а у співвідношенні з ідеєю волі – можливість вчиняти так, як самому забажається: «Дискурс про свободу є дисциплінарним та науковим відображенням можливості вибору та дій різних індивідів та соціальних груп»⁷⁵². Уявлення про свободу «співвідноситься із законом та відповідальністю за його дотримання, а також із покаранням за його порушення»⁷⁵³.

У науковій літературі зазначається, що свобода – одна із основоположних для європейської культури ідей, яка відображає таке ставлення суб'єкта до своїх актів, за яких він є їхньою визначальною причиною, і вони, внаслідок цього, безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, комунікативними, індивідуально-внутрішніми або індивідуально-рольовими факторами. Історично проблема свободи розумілася в філософії та теології у зв'язку з проблемами волі (свобода волі) та вибору (свобода вибору)⁷⁵⁴.

У новітній європейській філософії під впливом теорії природного права встановлюється поняття свободи як політико-правової автономії громадянина. В автономії як громадянській незалежності свобода виявляється *негативно* – як «свобода від»⁷⁵⁵.

Спроб визначити це поняття існує безліч: від «свободи щось робити» до «свободи від чогось (когось)». Своє визначення поняття «свобода» давали Демокріт, Арістотель, Юстиніан, Вольтер, Вашингтон, Дізраелі, Твен, Шопенгауер, Мечников, Горький, Сенкевич, Спенсер та багато інших письменників, вчених, політиків та філософів. У ба-

⁷⁵² Дышлевой И. Феномен свободы: формы проявления в современном обществе. *Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна*, 2009. 881. С. 130.

⁷⁵³ Новая философская энциклопедия. Т. 3. Москва: Мысль, 2001. С. 501.

⁷⁵⁴ Глобалистика: Энциклопедия / гл. ред. И. Мазур, А. Чумаков. Москва: Радуга, 2003. С. 912.

⁷⁵⁵ Новая философская энциклопедия. Т. 3. Москва: Мысль, 2001. С. 502.

гатьох визначеннях свобода, передусім, пов'язувалася з найвищими соціальними ідеалами, гуманізмом, прогресом та усталеними соціальними цінностями, а також з людиною як розумною соціальною та гуманною істотою.

Так, за Гербертом Спенсером, свобода кожного, обмежена рівною свободою всіх, є правилом, на основі якого має бути побудоване суспільство»: «Закон рівної свободи є основним законом»⁷⁵⁶.

Одне з найпростіших, проте водночас найкращих визначень поняття «свобода» дав Джордж Оруелл: «Свобода – це коли помножити два на два – чотири. Якщо дозволено це, то все інше випливає з цього»⁷⁵⁷.

Проте існують інші визначення поняття «свобода», які перебувають на значній відстані від традиційного уявлення про свободу як можливість вільно думати й діяти на користь собі та суспільству. Проблематика цього дослідження полягає у тому, що суспільство Постмодерну вже не потребує такої *концентрації свободи*, а тому поступово, але послідовно максимально відмовляючись від неї, і, як наслідок, від неї віддаляючись.

У цьому контексті потрібно згадати висловлення прем'єр-міністра Великої Британії Бенджаміна Дізраелі (1804 – 1881), що колонії не перестають бути колоніями, навіть якщо вони і отримали незалежність.

Марк Твен зазначав, що «в Америці ми отримали три безцінних дари: свободу слова, свободу думки та розсудливість, яка утримує нас від того, щоб ними користуватися».

Видатному німецькому політику Отто фон Бісмарку нерідко приписують фразу, яка також є більш ніж релевантною для цілей нашого дослідження: *«Кожен німець є вільним базікати все, що йому заманеться. Проте нехай лише він спробує це зробити»*.

Проте, мабуть, сутність проблематики свободи в контексті цього дослідження найяскравіше віддзеркалив Оскар Уайльд: *«Коли мене випустять на свободу, я перейду із однієї в'язниці до іншої»*.

І тут необхідно наголосити на принципово важливому аспекті, що стосується категорії свободи у тотальних інституціях та в карцерному суспільстві, яке має ознаки тотальної інституції.

Справа полягає у тому, що ми звикли до розуміння свободи як широкої перспективи, якою володіє людина у суспільстві. Проте в умовах тотальності середовища її свобода як широка перспектива трансформована до стану *«нічого втратити»*. Велика кількість девіантних та злочинних дій вчиняється тому, що людина у в'язниці або людина у тотальному суспільстві вчиняє певну дію не через широкий вибір альтернатив, а тому, що, як їй здається, або внаслідок відсутності альтер-

⁷⁵⁶ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С. 101.

⁷⁵⁷ Оруелл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с., С. 75.

натив вона *«не може тонати нижче дна»*⁷⁵⁸. Саме це потрібно брати до уваги про аналізі соціального контролю у суспільстві Постмодерну та особливо при аналізі сучасної пенітенціарної політики, яка традиційно продовжує оперувати свободою волі та раціональним вибором.

Відомий німецький вчений Еріх Фромм у своїх працях аналізує зміну модальності влади у XX столітті. Він звертає, передусім, увагу на те, що в XX столітті змінилося ставлення людини до влади.

Так, до XX століття влада була явним *авторитетом* для людини. Як зазначає Фромм, вам було відомого *від кого* виходили накази та заборони: від батька, вчителя, служителя церкви, Бога, закону, усвідомлених моральних норм тощо: «Розумні були ці вимоги або заборони чи ні, суворі або м'які, підкоряюся я їм або ж піднімаю проти них повстання – я завжди знаю, хто він, чого він бажає та які будуть наслідки погодження або спротиву з мого боку»⁷⁵⁹.

Проте в середині XX століття характер влади змінився: це вже не явний, проте *анонімний, невидимий та відчужений авторитет*. Вимога виходить не від особи, не від ідеї, не від морального закону. Проте, зазначає Фромм, незважаючи на це, ми підкоряємося такій вимозі навіть із більшою завзятістю. Не існує іншого авторитету, окрім *чогось невідзначеного*, що нагадує Великого Брата, зображеного Оруелом.

Що це за авторитет? Це – хитросплетіння *прибутку*, «здорового глузду» та «*суспільної думки*». Закони анонімної влади є невидимими такою ж мірою, як і закони ринку. Ніхто не може напасти на них. Тому не можна бунтувати проти того, що *не існує*⁷⁶⁰. Анонімність влади, зазначає Фромм – подібно науковим позиціям Фуко, – є результатом способу виробництва, який вимагає швидкого пристосування до машини і дисциплінованої поведінки мас, узагальнених смаків, а також *ненасильницького підпорядкування*. Відтак саме, на перший погляд, *ненасильницьке* підпорядкування можна вважати наслідком «розповсюдження дисципліни», що аналізувалося нами вище.

Продовжуючи думку Фромма, наголосимо, що, так, дійсно, відкритий масштабний бунт у суспільстві Постмодерну виключається: «*Вони ніколи не піднімуть бунти, поки не стануть свідомими, а свідомими вони не стануть, поки не піднімуть бунт*»⁷⁶¹.

Проте капіталізм створює на робочих місцях соціальні відносини, які *не заохочують* лояльність та повагу до влади. Одночасно капіталізм вимагає від кожного вимогу створювати прибуток⁷⁶². Як наслідок, накопичується ворожість та відчуженість, яка привносить кожним

⁷⁵⁸ Hackler J. Crime and Canadian Public Policy. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 45.

⁷⁵⁹ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 206.

⁷⁶⁰ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 206.

⁷⁶¹ Оруэлл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с., С. 75.

⁷⁶² Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979. С. 66.

робітником до родини та ретранслюється дітям, що, в свою чергу, створюють умови для накопичення заряду девіантності та злочинності.

Нільс Крісті з цього приводу слушно наголошує: «Суспільство на Заході повсюдно стикається з двома головними проблемами: нерівномірний розподіл багатства та нерівний доступ до оплачуваної роботи. Обидві вони несуть у собі потенціал виникнення заворушень»⁷⁶³.

Проте водночас, як наголошував Оруелл, «маси ніколи на повстають самі по собі і ніколи не повстають лише тому, що вони перебувають в ярмі. Більше того, вони навіть не усвідомлюють, що перебувають в ярмі, поки їм не дали можливість порівнювати»⁷⁶⁴.

Оруелл слушно наголошує: «Всі вірування, звичаї, смаки, почуття, погляди, властиві нашому часу, насправді служать тому, щоб підтримати таємничий ореол навколо партії і приховати справжню природу нинішнього суспільства. Ні фізичний бунт, ні навіть перші кроки до бунту зараз неможливі. Пролетарів боятися нема чого. Маючи змогу діяти самостійно, вони з покоління в покоління, з віку у вік будуть все так же працювати, плодитися й вмирати, не тільки не зазіхаючи на бунт, але навіть не уявляючи собі, що життя може бути іншим. Небезпечними вони можуть стати тільки в тому випадку, якщо прогрес техніки зажадає, щоб їм давали кращу освіту; але, оскільки військове та комерційне суперництво вже не грає ролі, рівень народної освіти фактично знижується. Яких поглядів дотримуються маси та яких не дотримуються – байдуже. Їм можна надати інтелектуальну свободу, тому що інтелекту у них немає»⁷⁶⁵.

Це усвідомлюється політичними елітами, які паралельно створюють умови для ще більшого насичення політичного тіла суспільства мережами соціального контролю на фоні задекларованої свободи пересування та свободи поширення поглядів, куди члени суспільства потрапляють *добровільно* і, на перший погляд, усвідомлено. Водночас не можна забувати, що соціально-контрольні механізми суспільства Постмодерну – це, передусім, великий бізнес.

Фромм і Фуко сформулювали свої аргументовані позиції щодо місця дисципліни у структурі соціального контролю ще у ХХ столітті. Проте у карцерно-паноптичному суспільстві ХХІ століття питання невидимості влади набули ще більшої значущості. Так, проблема свободи в сучасній інтерпретації, беручи до уваги паноптичні модельні образи, має одну особливість: у паноптиконі Бентама люди перебувають в ньому *примусово*, у паноптиконі Фуко з його «*рангами*» та «*іспитами*», який служить моделлю суспільства Постмодерну, – *добровільно*.

⁷⁶³ Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с., С. 11.

⁷⁶⁴ Оруелл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с., С. 184.

⁷⁶⁵ Оруелл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с., С. 187.

Поява Інтернету поклала край – у тому, що стосується інформації – поняттям «переміщення» та «відстань», зробивши інформацію, як у теорії, так і на практиці, моментально доступною всьому світові. Тому «доступ до інформації» та «можливість переміщення» (у тому числі віртуального) становлять сутність сучасного розуміння категорії свободи. Старий «простір» відрізняється від простору нового тим, що останній звільнено від фізичних обмежень тіла самої людини. Водночас на фоні зазначених вище процесів значна частина сегрегованих та локалізованих людей утримується в рамках саме фізичних обмежень. Анулювання просторово-часових відстаней для «нормальних» під впливом цифрових технологій і техніки супроводжується збереженням цих же відстаней для «підозрілих», «ненормальних», «девіантів», «осіб, які демонструють ризики» або навіть для «осіб, які приховують ризики».

Проблематика свободи у паноптичному суспільстві пов'язується не тільки з «проникненням до особи» та використанням інформації, зібраної за допомогою численних технічних відкритих та прихованих засобів спостереження з метою соціального контролю за індивідами та окремими соціальними групами, адже такий підхід є звуженням зазначеної проблематики. Головним політичним наслідком втілення паноптичних ідеалів глобалізованого соціального устрою є дискримінація.

Якщо стара модель державного управління XX століття наголошувала на включенні усіх громадян до системи соціального та правового захисту, то нова модель зразка XXI століття базується на ідеї виключення усіх небажаних елементів за допомогою електронних мереж та інформаційних баз даних. Старі бюрократичні машини, переорієнтовані на використання нових масштабних баз даних, користуючись термінологією Зігмунта Баумана, дають «зелене світло» «*туристам*» (глобальній еліті) та «червоне» – «*бродягам*» (безробітним, мігрантам, шукачам притулку, особам з кримінальним минулим, з «підозрілими» національностями, іменами та прізвищами). Продовжуючи думку Світлани Баньковської, можна сказати, що в сучасному суспільстві до «*бродяг*», у першу чергу відносяться усі, хто має нейтральні, формальні або навіть співчутливі статуси (мігранти, апатриди, біженці, вигнанці, співвітчизники тощо), не кажучи вже ворожі та підозрілі (*declassé*, люмпени, ізгої, бродяги, люди без коренів)⁷⁶⁶. Зазначене вище актуалізує теорію конфлікту Торстена Селліна, що розподіл суспільства на «*нормальних*» та «*ненормальних*» (тим більше «*небезпечних ненормальних*») далеко не завжди відображає положення кримінальних кодексів та здебіль-

⁷⁶⁶ Баньковская С. «Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф.Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с., С. 389-396.

шого служить знаряддям реалізації інтересів домінантного прошарку суспільства (а не лише соціальної більшості).

Свого часу Макс Вебер визначив державу як установу, яка встановлює монополію на засоби примусу та застосування їх на своїй суверенній території. Сьогодні прив'язувати «державу» до «території» не є актуальним. Те ж саме можна сказати і про «засоби примусу» (доцільніше – «засоби соціального контролю»), що аж ніяк не може не пов'язуватися з категорією свободи, розуміння якої впевнено змістилося з національного на глобальний рівень, так само як із територіального рівня на рівень віртуальний. У територіальному вимірі «свобода» багато у чому розширюється (хоча далеко не для всіх), проте водночас вона обмежується у вимірі соціальному внаслідок масового втілення у повсякденному житті дисциплінарно-паноптичних ідей. Тому можна говорити про збільшення *кількості* свободи з одночасним зниженням її *якості*.

Теза про те, що декілька десятків найбагатших людей володіють таким же обсягом ресурсів, якими володіють декілька мільярдів найбідніших людей, стала вже традиційною. Проте у контексті паноптичних ідей Постмодерну нові багатства народжуються і зростають у реальності *віртуальній*, ізольованій від старомодною, суворої та земної реальності бідних. І в цьому віртуальному світі найбільшу цінність набуває *свобода*, проте *свобода невіртуальна*, *свобода пересування* (як соціального, так і територіального). Саме така *свобода* перетворюється на найвище досягнення суспільства Постмодерну, адже мета нового дисциплінарно-паноптичного правопорядку полягає у тому, щоб «місцеві» бідні «*бродяги*», користуючись термінологією Зігмунта Баумана, залишалися на місці, а «глобальні» багаті «*туристи*» могли пересуватися куди їм заманеться. Світ без «бродяг» – це утопія «туристів».

«Туристи» для своїх цілей використовують три взаємопов'язані стратегії.

Перша визначає «*ворогів*», а потім використовує силу державного примусу для нейтралізації такого «ворогів» шляхом розподілу «ворогів» у реальному та віртуальному просторі – «*managing space, separating people*». Друга розширює поліцейську владу для вигадкування нових «ворогів» та їх нейтралізації. Третя «авансом» поширює соціальний контроль на максимальну кількість осіб, навіть якщо вони ззовні ніколи не проявляли себе як загроза «туристам».

Політичний інститут в'язниці відіграє вирішальну роль в усіх стратегіях. Просторові обмеження для девіантів (реальних, напівреальних або стверджуваних) завжди були головним засобом впливу у випадку, якщо останні не піддавалися асиміляції. Як слушно нагадує Бауман, рабів селили окремо, прокажених примушували одягати спеціальний одяг, представники «чужих» етнічних та релігійних громад також

мали просторові обмеження. Щодо політики соціального контролю Постмодерну, то в'язниці, які сьогодні наївно інколи розглядаються як фабрики «соціального та морального відновлення», насправді завжди були (і залишають сьогодні) фабриками *фактичної фізичної ізоляції*. Тому потрібно особливо наголосити, що сучасне ув'язнення – це, перш за все, величезна *індустрія*, призначена для очищення соціальної системи та видалення з неї небажаних елементів. Так, Нільс Крісті далекоглядно прогнозував, що «*Гулаги* західного зразка не будуть призначені для знищення. Однак вони дозволять усувати з повсякденного громадського побуту значну частину *потенційних* порушників порядку на період, що охоплює більшу частину їхнього життя»⁷⁶⁷.

Сьогодні піраміда просторово-часових обмежень, представлених у різних формах, завершується ув'язненням у поєднанні з «антив'язничними рухами» на фоні гасел «знизити в'язничне населення». Причому позбавлення свободи набуває зовсім інших форм та спрямування, аніж те, яке замислювалося у минулому столітті, адже до ізоляції фізичної додається *запрограмована соціальна ізоляція*, до якої додається проблема негативного соціокультурного обміну, який ще більше більш розcinaє кордони між в'язницею та «вільним суспільством».

Так, дослідники вказують на сучасну проблему «перетворення гетто на в'язницю і перетворення в'язниці на гетто» або «розчинення кордонів між в'язницею та гетто» у начебто «вільному суспільстві»⁷⁶⁸. Американський соціальний психолог Філіп Зімбардо вказує на особливі правила соціалізації у гетто, які характеризують гетто як тотальну інституцію, проте аж ніяк не «вільне суспільство»: «Я виріс у гетто, яке сформувала багато з моїх пріоритетів поглядів на життя. Щоб вижити у гетто, необхідні особливі навички кмітливості»⁷⁶⁹. Ганс Шнайдер наголошує: «Гетто – це радше певна форма життя»⁷⁷⁰. Дійсно, існує постійна циркуляція людей між сучасним гетто до в'язниці й навпаки з відповідним культурним обміном й взаємонаповненням відповідними культурними символами, внаслідок чого будь-яке гетто сучасного мегаполісу розглядається «туристами» (і не тільки) як просторове, «етнічне» та соціокультурне *продовження в'язниці*.

До цього ж можна додати *gated communities*, які ми аналізували вище.

⁷⁶⁷ Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с., С. 14.

⁷⁶⁸ Piehl A., Useem B. Prison State: The Challenge of Mass Incarceration. New York: Cambridge University Press, 2008. 221 p., P. 43.

⁷⁶⁹ Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішинг, 2019. 592 с., С. 13.

⁷⁷⁰ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с., С. 278.

Відтак сучасне «вільне» суспільство – це певний перелік тотальних інституцій, який представлений, з одного боку, численними *gated communities* різного ступеню відгородженості від «бродяг», а з іншого – численними проявами сучасних *гетто*. Широка прикордонна смуга між ними окуповані різними «*острівками безпеки*», про які згадує Ентоні Гідденс, з їх камерами спостереження та приватними службами охорони, які витісняють «бродяг» до гетто.

Перебування людини без соціального руху є неможливим в принципі. Сьогодні людина рухається постійно, навіть якщо не виходить за поріг власного будинку. Електронний світ зробив реальними багато речей, які донедавна вважалися фантастичними, і в суспільстві Постмодерну перетворення фантастики на реальність технологічно прискорюється кожного дня. Тому сьогодні аналіз ув'язнення та інших форм соціального контролю лише в контексті функції територіально-просторової ізоляції та її соціально-психологічних негативних наслідків є більш ніж спрощенням. Пенітенціарна система та інші дисциплінарно-паноптичні пристрої виконують *inter alia* вкрай важливу політичну функцію – *функцію цілеспрямованого соціального розширення*. Причому зазначена функція непомітно посіла перше місце серед інших функцій в'язниці та інших тотальних інституцій.

Як наслідок, свобода в сучасному паноптичному суспільстві набула іншого значення. Сьогодні на першому місці серед цінностей перебуває не свобода як така, а *свобода пересування, поєднана з мобільністю та віртуальними можливостями*. Причому наголосимо: «пересування» – це не лише «територія», проте й «соціальні відносини».

У суспільстві Постмодерну «локальність», про яку пише Бауман, – це ознака соціальної знедоленості та деградації. Тому сьогодні традиційне для кримінології та соціології твердження на кшталт того, що «людина, яка проводить у в'язниці 5 – 10 років, при звільненні з установи зустрічається із зовсім іншим світом» вже є застарілим. Можна зробити обґрунтоване припущення, що сьогодні навіть рік перебування у в'язниці за своїми соціальними наслідками призводить до набагато більшого відриву від реального соціального життя, аніж 5-річний термін ув'язнення в минулому столітті. Цікавий приклад цього можна побачити у книзі Стівена Кінга «Рита Гейворт і втеча з Шоушенку», коли після тривалого ув'язнення засуджений на ім'я Брукс шокований кількістю автомобілів на вулицях, і саме цей момент є *першим фактором десоціалізації*, що «вибиває» його зі стану рівноваги.

Проте сучасний електронно-цифровий розвиток відбувається набагато більш активно, і наявність у в'язнів нелегальних мобільних телефонів з доступом до Інтернету та телевізорів в їх камерах, які начебто з'єднують ув'язнених із зовнішнім світом, в умовах соціально-технологічного розвитку означають набагато менше, аніж регулярні побачен-

ня з рідними для ув'язненого минулих століть. У сучасному суспільстві специфічні засоби комунікації – радіо, телефон та інтернет – це лише пристосування для збереження локальності, що не надає сучасному *homo urbanus* справжньої мобільності та свободи.

Як слушно зазначає Зігмунт Бауман, невід'ємною частиною процесів глобалізації є дедалі більше зростаюча *просторова сегрегація та відчуження*, чим характеризується сучасне суспільство. Причому передумови процесів просторової сегрегації було закладено задовго до того, як «глобалізація» стала мейнстрімом. Так, британські дослідники Іан Тейлор, Пол Уолтон та Джек Янг зробили важливий наголос, що питання «*боротьби за міський простір*» стали перебувати в основі соціального розвитку, починаючи з 1950-х років, будучи основою «*боротьби*» взагалі, адже «боротьба» у межах міста не може мати імунітетів від більш широких проявів соціальної напруги⁷⁷¹. І це, наголошуємо, є характерним для суспільства вільного. Тоді що ми можемо говорити про в'язницю, природне завдання якої полягає у тому, щоб локалізувати та відчужувати?

Нерідко від пересічного громадянина можна почути, що в'язниці країн Європи «схожі на санаторії». Подібне спрощене та навіть – потрібно визнати – вульгарне ставлення можна зрозуміти. Проте наявність Інтернету, комп'ютерів та телевізорів у в'язницях багатьох західних країн не пов'язується з реабілітаційними зусиллями, хоч було б категорично невірним заперечувати вплив реабілітаційної парадигми та міжнародних стандартів прав людини. Йдеться, передусім, про надання більш ліберального вигляду процесу сегрегації та локалізації громадян суспільства Постмодерну з одночасною реалізацією суто прагматичної мети: робити окремі соціальні групи *більш контрольованими* в силу майбутніх передбачуваних наслідків такої сегрегації та подальшого *керованого* їхнього *відставання* від «нормальних» «чесних платників податків». Проте при цьому «ненормальні», «небезпечні», «девіанти» або «злочинці» повинні мати певний мінімальний потенціал для існування в суспільстві. Мінімальний, щоб його обсяг не надав можливостей перейти до страти «нормальних», проте водночас такий, щоб повністю не виключити людину із суспільства.

Крім того, свобода як відсутність певних обмежень у контексті практик соціального контролю минулих століть неодмінно пов'язувалася із *часом*, упродовж якого особа зазнавала на собі вплив обмежень. Сьогодні ж очевидне позбавлення пенітенціарної політики соціальної спрямованості та розмиття кордонів між інституційним та не-інституційним впливом з одночасним посиленням наглядового елементу у формі «постпенітенціарної адаптації» привело до розуміння категорії

⁷⁷¹ Taylor I., Walton P., Yong J. The New Criminology; For a Social Theory of Deviance. London – Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p., P. 115.

свободи не в часових категоріях, а в категоріях певних соціальних продуктів, до яких допускається девіант. Як слушно зазначає Фромм, «[раніше] ... відступництво від політичних або релігійних символів віри каралося в'язницею або спаленням на вогнищі. [Сьогодні] покаранням служить остракізм»⁷⁷².

Підсумовуючи викладене вище, доцільно продовжити класифікацію Баумана, що суспільство Постмодерну можна розділити на: 1) дійсно вільні «глобальні еліти»; 2) локалізованих «нормальних»; 3) сегрегованих та локалізованих «ненормальних» та «небезпечних», класів та видів яких стає дедалі більше.

Важливо наголосити, що між першою та другою групою здебільшого існує великий *соціальний* бар'єр. У той же час між другою та третьою існує великий *соціальний та просторово-фізичний* бар'єр.

Як наслідок, в умовах, коли система кримінальної юстиції перетворилася на систему просторової та соціальної сегрегації, локалізації та відчуження, з'являється ситуація, коли інколи свобода перестає бути бажаною. Позбавлення волі за своєю природою запрограмоване на викорінення звички користуватися свободою, що в умовах сучасного суспільства носить незворотній характер. «Бути вільним» для людини, яку привчили до невміння користуватися свободою, у глобалізованому суспільстві означає опинитися «за межами своїх знань», «не на своєму місці» та «не в своїй стихії».

Надзвичайно цікавим та водночас іронічним є один важливий момент, на який вказує Бауман: як це не парадоксально, проте поняття «ізоляція» стосується рівною мірою до усіх соціальних груп та прошарків сучасного паноптичного суспільства⁷⁷³. Проте, якщо перші ізольовані *від місцевості*, то другі та треті – *на місцевості*.

Усі – і перші, і другі, і треті – платять за ізоляцію високу ціну: перші – у вигляді великих грошей за бажання *бути ізольованими*, другі – *внаслідок ізоляції* – у вигляді можливостей, треті – *внаслідок ізоляції* – у вигляді можливостей, часу та здоров'я.

Тотальне соціальне виключення являє собою для «бродяг» важливу соціальну та етичну проблему. Проте і для глобальних еліт соціальне виключення – це також проблема. Краще сказати, проблемою є *відсутність великої групи соціального виключення*. Тому група «небезпечних» або «небажаних» постійно відтворюється та поповнюється новими представниками, а головне – новими класами, типами та видами кваліфікованих і простих девіантів, що тягне за собою розширення кількісних та якісних характеристик соціального контролю.

Отже, в умовах перекроювання просторових та часових характеристик свободи, обмеження пересування розглядається як найбільш

⁷⁷² Фромм Э. Здоровое общество. Москва.: Аст, 2009. С. 217.

⁷⁷³ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 36.

жорстока та сувора у всіх проявах ситуація. Заборона пересування – це найбільш яскравий символ безсилля, неповноцінності та болю⁷⁷⁴. Відтак можна стверджувати, що у суспільстві Постмодерну «позбавлення свободи» було замінено на «обмеження соціального та територіального пересування», що для середньостатистичного громадянина має набагато більш негативні наслідки для його соціального статусу та подальшого соціального розвитку, аніж «позбавлення волі» у минулому.

Сучасне ув'язнення з відповідним інституційним оформленням – це не просто місце для позбавлення свободи. У паноптичному суспільстві XXI століття це логічне продовження ряду: *в'язниця – обмеження пересування – відеокамера спостереження – електронний засіб стеження*, де всі перераховані елементи є лише пристроями для відбракування, ізоляції, виключення та водночас є елементами однієї й тієї ж самої системи.

Можна навести наступний приклад.

Не так давно в Угорщині набрав чинності новий закон, за яким відсутність постійного місця проживання карається великим грошовим штрафом або тюремним ув'язненням⁷⁷⁵. Це може служити найяскравішим прикладом реалізації ідеї позбавлення волі без застосування ув'язнення завдяки наданню свободі ознак злочинного діяння.

Так, прийнята у жовтні 2011 року переважною парламентською більшістю поправка до Кодексу про місцеве самоврядування передбачала, що особи, які ночують на вулиці, на перший раз після затримання отримають попередження. При повторному затриманні вони можуть бути поміщені під варту або оштрафовані.

Члени парламенту від правлячої партії консерваторів запропонували зазначене вище правове регулювання «популяції жебраків на вулицях», мотивуючи його необхідність тим, що Будапешт не може більше справлятися з великою кількістю бомжів у публічних місцях. ще до прийняття закону місцеві влади почали розривати контракти з організаціями, які діють у сфері надання соціальних послуг особам без постійного місця проживання, а поліція посилила активність щодо патрулювання вулиць з метою арешту більшої кількості жебраків.

Аналізуючи подібну законодавчу новелу, можна принаймні здивуватися. Свого часу здавалося, що англійські закони про бідних (*Poor Laws*), які існували у начебто «темному» Середньовіччі, відійшли у минуле (хоч потрібно нагадати, що формально вони мали чинність до 1948 року)⁷⁷⁶. Дійсно, уявити, що у сучасному «гуманному» суспільстві, переповненому «правами людини», за свободу будуть карати ув'язнен-

⁷⁷⁴ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 171.

⁷⁷⁵ The criminalization of the homeless in Hungary URL: www.budapestreport.com/2011/11/24/the-criminalization-of-the-homeless-in-hungary (04.12.2011)

⁷⁷⁶ National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29

ням, як це було у Середні віки, дуже важко. Проте сьогодні свідчить, наскільки «гуманізм» в його сучасній інтерпретації перебуває на значній дистанції від прагматики суспільства епохи Постмодерну.

Позбавлення свободи завжди було пов'язано зі свободою пересування та здійснення певної діяльності. Ув'язнення завжди виконувало «подвійну функцію» (ізоляцію і «реабілітацію»), водночас системно й тривало реалізуючи «*подвійну помилку*» та системно, раз за разом доводячи свою нелегітимність для дійсно здорового суспільства. Як слушно зазначив Фуко, «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність»⁷⁷⁷.

Усе пізнається у порівнянні: у XVIII – XX ст. ст. ми говоримо про «умовно-тотальне позбавлення свободи»: тотальне – у контексті фізичних просторів, умовне – у контексті ідеологічного обґрунтування та проголошених ідеалів в'язниці. Проте у XXI столітті ув'язнення набуває саме *абсолютно-тотального* характеру. Поява у США ще у 1936 році відомої в'язниці Алькатрас передувала створенню в'язниць типу «*supermax*», головна риса яких полягає в тотальній ізоляції найбільш небезпечних злочинців (відсутність соціальних контактів, камери без вікон з відеокамерами спостереження, годинна прогулянка на день). В Австралії процес створення в'язниць типу «*supermax*» розпочався з 1975 року, отримавши додатковий імпульс у 2001 році. У Бразилії аналогічні процеси розпочалися з 1985 року, у Сполученому Королівстві – з 1984 року.

Це – ідеал перших виправних в'язниць, проте сьогодні цей ідеал начисто позбавлений реабілітаційних декларацій та посаджений на «колії» технологічного розвитку та глобалізаційних ідей щодо сутності сучасного соціального контролю, отримавши характеристику *над-ідеалу*. Причому реабілітація є (а можливо й навіть «була») єдиною метою пенітенціарної політики, яка була пов'язана безпосередньо з *тілом* девіанта та «заглядала» у *майбутнє* (кара як мета покарання спрямована у минуле, *incapacitation* – лише на період ув'язнення, загальна превенція – занадто аморфна та невизначена, щоб розглядати її як реальні цілі політики соціального контролю).

З точки зору «*туристів*» існує одна проблема: у майбутньому немає місця для «*бродяг*». Місце є лише для «*туристів*». Тому сказати, що сучасні тотальні інституції не мають соціального наповнення та не переслідують мети реабілітації осіб, які перебувають в них, – це майже нічого не сказати. Навіть констатація факту, що тотальні інституції ставлять за мету лише нагляд та ізоляцію також було б звуженням проблематики. Саме *абсолютно-фізична* тотальність позбавлення свободи є

⁷⁷⁷ Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Penguin Books, 1991. P. 268.

характеристикою, яка віддзеркалює сутність пенітенціарної політики багатьох сучасних держав.

Для суспільства Постмодерну ідея дійсно виправної (без лапок) в'язниці є *категорично неприйнятною*. Проблема полягає у тому, що із самого початку ув'язнення як інструмент соціального контролю, незважаючи на свою утопічність у контексті реабілітаційного спрямування, мало бути *механізмом відтворення дисципліновано-покірної робочої сили*.

Можна впевнено сказати, що ув'язнення XIX – XX ст. ст. з цим більш-менш справлялося. Проте сьогодні, коли на порядку денному «стоїть питання про викорінення звички регулярно працювати»⁷⁷⁸, ув'язнення набуває зовсім іншої функціональної спрямованості. Ті, хто створював «позбавлення свободи» з «морально-оздоровчим» забарвленням, слушно зазначає Бауман, намагалися «виробляти» там людей, невибагливих в їжі, звичних до праці, «здатних міцно стояти на ногах» і «боятися Бога».

Тобто йдеться саме про ті «дисципліновані й покірні тіла», на яких акцентував Фуко, які набули такого змісту внаслідок соціально-дисциплінарної муштри. Проте в умовах суспільства Постмодерну зазначені якості не потрібні, беручи до уваги системні зусилля транснаціонального капіталу викоренити здатність до праці у великих соціальних груп.

Зусилля, спрямовані на те, щоб повернути злочинців до праці, можуть бути успішними, а можуть і не бути такими. Проте, як слушно зазначає Бауман, у будь-якому випадку ці зусилля мають сенс лише тоді, коли «праця чекає на них з нетерпінням»⁷⁷⁹. Тому «виправна» в'язниця могла існувати успішно (принаймні на декларативно-теоретичному рівні) у період, коли капітал був готовий залучати трудові ресурси у будь-яких масштабах. Сьогодні ж, вказує Бауман, капітал починає нервувати, коли чує про скорочення безробіття. У таких умовах ув'язнення – це альтернатива зайнятості, спосіб позбавитися або нейтралізувати велику частину «непотрібного населення» завдяки широкому запровадженню дедалі нових класів, типів і видів девіантів з відповідними додатковими заходами соціального контролю.

Якщо радянські та нацистські концентраційні табори служили лабораторіями тоталітарних суспільств, де вивчалось, до якої міри можна підкоряти людей, а «виправні» в'язниці паноптичного типу служили лабораторіями індустріального суспільства, де вивчалось, до якої межі можна довести рутинність дій людини, то сучасні *пост-реабілітаційні* в'язниці – це лабораторії сучасних суспільств, де досліджуються межі просторого обмеження та здійснюється програмування на подальшу

⁷⁷⁸ Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 159.

⁷⁷⁹ Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 157

соціально-просторову ізоляцію «відбракованих елементів» глобалізаційних процесів, створюючи підвалини для ще більш концентрованого карцерного суспільства.

Поширення ув'язнення як форми соціального контролю в сучасних євроцентристських державах та у світі в цілому вказує на те, що саме ізоляція широких груп населення розглядається як найбільш дієвий засіб забезпечення цих суспільств. Причому необхідно підкреслити, що до категорій «гуманність» або «не-гуманність» це не має ніякого відношення, що повністю доводить концепцію Руше, Кіркхеймера, Фуко та Коена. Все набагато простіше: це лише відповідає «духу» суспільства Постмодерна, і цей «дух» має підґрунтя у згаданих вище особливостях сучасного проникливого технологічного соціального контролю.

Бауман висловлює думку, що не можна пояснювати сучасну інкарцерацію політикою тієї чи іншої держави або ідеологією і практикою тієї чи іншої партії (хоч було б невірним заперечувати вплив політики на прискорення або уповільнення зростання в цій сфері). Проте ми дозволимо собі не погодитися із цим видатним вченим, адже причини зростання кількості в'язничного населення, клієнтів пробації та паролі на глобальному рівні криються в сукупності наслідків реалізації відповідних національних пенітенціарних політик, які, в свою чергу, відображають результати впливу на них наднаціональних публічних та транснаціональних приватних акторів.

2.2. Позитивізм у політиці соціального контролю

Відомий британський вчений з великим практичним досвідом роботи у службі пробації Дж. Вітфілд слушно наголосив на тому, що «найкращим довготривалим захистом суспільства ще й досі залишається реабілітація правопорушника»⁷⁸⁰.

З таким поглядом не можна не погодитися: ідея повернення правопорушника до суспільства залишається фундаментом пенітенціарної політики сучасних національних держав.

З іншого боку, у нас існують певні побоювання з приводу практичного втілення такого оптимізму. Тому наші висновки можуть виявитися для когось занадто радикальними та водночас песимістичними. Тому ми хочемо одразу ж наголосити, що наші висновки спираються на результати численних наукових досліджень, проведених у багатьох західних країнах, а головне – реалії, у яких формується та реалізується пенітенціарна політика сучасних національних держав. Важко очікувати від світу, щоб він став краще лише завдяки гаслам та деклараціям,

⁷⁸⁰ Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 23-26.

які закликають до змінення світу на краще. Тому хотілося б окреслити їх *антиутопічну* спрямованість у контексті формування пенітенціарної політики.

Глобалізація – процес об'єктивний і важко передбачуваний. Глобалізація приводить до докорінного переосмислення багатьох політичних інститутів та їх функцій. Сьогодні, за слушним висловленням У. Бека, «те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва та прав людини, є нічим іншим, як голосом «мертвих, старих білих чоловіків», які ущемляють права етнічних, сексуальних та релігійних меншин, підносячи до абсолюту свою партійну «метарозповідь»»⁷⁸¹.

Усе зазначене вище впливає не тільки на національні пенітенціарні системи, проте й на сутність та цілі сучасної політики соціального контролю.

На сучасному етапі можна спостерігати відродження концепції соціального захисту, сформульованої у XIX столітті представниками антропологічної (італійської) школи, соціологічної школи та школи соціального захисту (Чезаре Ломброзо, Енріко Феррі, Рафаеле Гарофало, Дмитро Дріль)⁷⁸².

Представники зазначених вище шкіл ставили за мету не зниження застосування покарання, чим характеризувалася класична школа, а зниження *концентрації злочинності*⁷⁸³. Відповідно, представники зазначених вище шкіл розглядали злочинну поведінку здебільшого як прояв *pericolosità* – тобто *небезпечного стану особи*, визначення якому вперше надав видатний італійський кримінолог Рафаеле Гарофало.

Злочинець, на відміну від класичного підходу, не розглядався як раціональний актор, а його злочин – як прояв його вільного вибору⁷⁸⁴. Як зазначав один із фундаторів цієї школи Рафаеле Гарофало, «вся плутанина в питанні осудності ґрунтується на тому, що автори наших кодексів, відповідно до старої традиції, засновують відповідальність на понятті свободи волі та, як наслідок, понятті можливості свободи вибору»⁷⁸⁵. Як наслідок, класичні погляди щодо кримінальної відповідальності, що ґрунтувалися на карі та кримінально-правовому заляку-

⁷⁸¹ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 21.

⁷⁸² Вульфферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с., С. 7.

⁷⁸³ Taylor I., Walton P., Yong J. The New Criminology; For a Social Theory of Deviance. London – Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p., P. 10.

⁷⁸⁴ Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 – 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

⁷⁸⁵ Дріль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Москва, 2006. С. 609.

ванні, у такому разі не спрацьовували: «Доктрина Ломброзо хоче розрушити кримінальний кодекс та підкопатися під свободу [волі]»⁷⁸⁶.

Не менш видатний Енріко Феррі наступним чином сформулював недоліки класичної школи: «Помилкова шкала моральної відповідальності; абсолютне ігнорування психотипів злочинців; відторгнення ідеї умовного прощення; нульовий практичний ефект ув'язнення як покарання внаслідок корупції та відповідних злочинних асоціацій у в'язницях; мільйони осіб, засуджених до коротких строків позбавлення волі; як наслідок – високі показники рецидивізму»⁷⁸⁷.

До речі, можна зробити наголос, що концепція пробації, на якій ми детально зупинимось у наступному підрозділі нашої роботи, як раз є суто позитивістським пророцтвом, який виріс на дереві класичного кримінального права. Так, Енріко Феррі у своїй концепції наголошував, що злочинці, які вчинили злочин вперше, що має каратися позбавлення волі на строк до 3-х років, повинні автоматично засуджуватися лише умовно⁷⁸⁸.

З іншого боку, сам Чезаре Беккарія також вказував на те, що в основі поведінки людини перебувають «Божя воля, закони природи та суспільні договори», ставлячи біологічне перед соціальним⁷⁸⁹.

На відміну від класичної школи, позитивістів не цікавило питання пошуку найточнішого співвідношення між тяжкістю злочину та ступенем суворості кари, яке потрібно відшукати у кримінальному кодексі з метою досягнення цілей формально задекларованих кримінального покарання. Суспільство могло вплинути на таких злочинців шляхом не покарання з його традиційними цілями, а за допомогою заходів безпеки, нерідко спрямованих переважно на фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів. Звичайно, що інституційним оформленням таких заходів здебільшого виступали на той час ув'язнення та смертна кара.

Так, А. Вульферт критикуючи класичну школу, зазначав, що [класичне] законодавство надає недоцільні засоби боротьби зі злочинністю на відміну від засобів, що пропонуються італійською школою (зокрема ув'язнення для невинуватих злочинців)⁷⁹⁰.

Е. Феррі вказував на доцільність застосування «кримінальних замісників» (*sostitutivi penale*), які, на його думку, повинні стати «першими та головними засобами соціальної функції порядку», усунувши з перших позицій класичні покарання⁷⁹¹.

⁷⁸⁶ Вульферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с.

⁷⁸⁷ Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 201.

⁷⁸⁸ Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 206.

⁷⁸⁹ Беккарія Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с., С. 6.

⁷⁹⁰ Вульферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с., С. 8.

⁷⁹¹ Вульферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с. С. 358.

Вважаємо за потрібне навести висловлення видатного російсько-го вченого Дмитра Дріля щодо сутності антропологічної школи: «Кримінально-антропологічна школа ставить за мету... пошук дієвих засобів для як можна [надійного] захисту суспільства від [злочинності], причому з як можна більшою пощадою винуватця злочинного діяння, в якому, незважаючи на його більшу або меншу розпусність, вона вбачає члена людського суспільства, хоча він є грішником. Головними засобами захисту суспільства вона вважає заходи запобігання, ... а засобами *другорядними* – покарання, метою якого є *виправлення*. Тому нова школа відмовляється від пошуку *довільних рівнянь* зла злочину та зла покарання, несумірних за своєю сутністю. Відносно злочинця вона ставить лише раціональні цілі, які повною мірою збігаються з цілями етичними»⁷⁹².

Звідси має своє походження концепція невизначених вироків, надзвичайно популярна у західних країнах у XIX – XX ст. ст.: «Хай на в'язницю та всю в'язничну систему проллється світло любові, що виходить від ... закону [*про невизначені вироки*]. Залишмо поки що наші думки про покарання злочинців як про акт так званої справедливості. Звернемося до істинних цілей нашої системи – *захисту суспільства* шляхом запобігання злочинам і перевиховання злочинців»⁷⁹³.

Проте, з іншого боку, невизначені вироки не зникли з пенального ландшафту західних країн навіть у XXI столітті.

Так, Кримінальний кодекс Канади прямо передбачає: «*If the court finds an offender to be a dangerous offender, it shall ... impose a sentence of detention in a penitentiary for an indeterminate period*»⁷⁹⁴.

У рішенні *Thomas Patrick Lyons v. Her Majesty the Queen* було зазначено, що «невизначений вирок ... не означає жорстокого й незвичного покарання... [Така] законодавча класифікація [зазначеної] цільової групи злочинців відповідає найвищим стандартам раціональності та пропорційності, які суспільство може розумно очікувати від парламенту»⁷⁹⁵.

Сьогодні інституційний вплив на злочинців тісно пов'язується з поняттям «реабілітація». Проте необхідно знову нагадати, що поняття «реабілітація» пов'язане саме із *медичною моделлю*, яка розглядала злочинця як особу, чия поведінка зовсім не завжди була обумовлена його волею. Те ж саме можна сказати і про злочин як про акт раціонального вибору.

⁷⁹² Дріль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Москва, 2006. С. 3.

⁷⁹³ Промова в'язничного адміністратора та реформатора З. Брокуея на конгресі в'язничних службовців (США, м. Ельміра, 1870). American Correctional Association. Congress of Corrections Proceedings, 1870. Р. 6. Цит. за: Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 51.

⁷⁹⁴ Criminal Code (R.S.C., 1985, с. C-46). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/>

⁷⁹⁵ Man Declared Dangerous Offender at 16 Gets Full Parole. URL: www.cbc.ca/news/canada/nova-scotia/man-declared-dangerous-offender-at-16-gets-full-parole-1.526693

У цьому контексті необхідно також згадати про школу нового соціального захисту, яка була створена в середині ХХ століття Філіпо Граматика та Марком Анселем. Основні її позиції можна викласти таким чином:

1. Доктрина соціального захисту базується на ідеї, що засоби боротьби зі злочинністю повинні розглядатися як засоби *убезпечення суспільства*, а не покарання індивіда.

2. Метод соціального захисту передбачає *нейтралізацію правопорушника* шляхом його видалення та ізоляції від суспільства із застосуванням до нього виправних та виховних заходів.

3. Кримінальна політика на основі соціального захисту повинна більше орієнтуватися на *індивідуальне*, аніж на загальне запобігання злочинам, тобто повинна бути спрямованою на реабілітацію злочинця.

4. Така спрямованість робить необхідною більшу «гуманізацію» нового кримінального закону, який передбачає відновлення у правопорушника відчуття впевненості в собі та почуття відповідальності поряд з розвитком вірних ціннісних орієнтацій.

5. Процес гуманізації системи кримінальної юстиції передбачає також наукове осмислення явища злочинності та особи правопорушника⁷⁹⁶.

Ми не будемо більш детально зупинятися на основних положеннях антропологічної школи та школи нового соціального захисту. Проте в контексті питання, що розглядається, необхідно зазначити, що в умовах сьогодення саме поняття *захисту суспільства* безпосередньо пов'язане з трансформацією пенітенціарних систем сучасних держав. Більше того, воно стосується мети кримінального покарання як такого. Йдеться про появу на науковому горизонті поняття «*безпека суспільства*» в якісно новому значенні.

На Першому національному пенітенціарному конгресі у м. Цинцинаті (США) у жовтні 1870 року американський в'язничний адміністратор *Zebulon Brockway* подав доповідь на тему «Ідеал правильної пенітенціарної системи». Основними положеннями доповіді Броквея було таке: 1) головна мета в'язничної системи – це *захист суспільства* від злочинців шляхом їх ізоляції; 2) кара злочинців *не* може бути метою функціонування в'язничної системи; 3) причини злочину, передусім, пов'язані з особою злочинця і лише потім – із соціальними умовами; 4) зміна характеру злочинця (виправлення) – це явище практичного характеру; воно повинно досягатися в повсякденному житті, за звичайних соціальних умов; 5) вирoki повинні бути *невизначеними*: кожен злочинець за вчинення злочинного діяння повинен перебувати в ув'язненні до того часу, поки він не зможе бути повернений до суспіль-

⁷⁹⁶ Ancel M. Social Defense: A Modern Approach to Criminal Problems. New York, 1966.

ства з огляду на *небезпеку* останнього; 6) дійсна підстава для класифікації засуджених – *характер*, а не поведінка; добра поведінка може бути результатом симуляції, у той час як добрий характер – ніколи; 7) розумовий розвиток у в'язниці повинен мати набагато більше значення, аніж воно має на сучасному етапі⁷⁹⁷.

Як це не парадоксально, але принципи Брокуея багато в чому є більш релевантними для визначення ідеологічного обґрунтування соціально-контрольних реакцій на девіантів саме у ХХІ столітті. У значній кількості сучасних зарубіжних юрисдикцій (і не тільки західних) політики, *policymakers* та в'язничні адміністратори з великим інтересом дивляться на позитивізм, проте без розмірів та форм черепів, кісток, вух та носів, величини лобних пазух та інших суто біологічних моментів, за якими у ХІХ столітті намагалися визначити особу природного злочинця.

Так, М. Ансель, обґрунтовуючи у середині ХХ століття сутність школи нового соціального захисту, особливо наголошував, що відмова від свободи волі не є сутністю соціального захисту, так само як і біологічний або соціальний детермінізм Ломброзо або Феррі⁷⁹⁸.

М. Ансель, формулюючи постулати концепції нового соціального захисту, наголошував, що завданням або [навіть] єдиним завданням кримінального судочинства вже *не* буде більше покарання за вину, не кажучи вже про абстрактне відновлення порушеного права через застосування покарання. Класична метафізична доктрина репресії має поступитися місцем реалістичній доктрині охорони суспільства від злочинів⁷⁹⁹.

Класичне кримінальне право, на слушну думку Анселя, ставить перед кримінальним правосуддям абстрактне та невизначене завдання відплати злочинцеві за вчинений злочин. Між тим позитивісти покладають на кримінальне право конкретне завдання охорони суспільства від злочинності⁸⁰⁰.

М. Ансель наголошує, що рух нового соціального захисту, перш за все, характеризується реакцією проти апіорних концепцій, на яких засноване традиційне кримінальне право: «Соціальний захист відчуває недовіру до поняття абсолютного кримінального судочинства й не намагається розглядати злочин і покарання як чисто юридичні сутності, які пізнаються лише методами правової наук і юридичної догмати-

⁷⁹⁷ Дриль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Москва, 2006. С. 609.

⁷⁹⁸ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 72.

⁷⁹⁹ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 72.

⁸⁰⁰ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 73.

ки»⁸⁰¹. Відтак, новий соціальний захист виступає проти традиційного кримінального права і доктрини неокласичного лібералізму через свої антиметафізичні позиції та відмову замкнутися виключно на юридичні рамки. Таким чином, новий соціальний захист тісно межує з позитивізмом в силу великої уваги до експериментальних методів пізнання, відсутністю яких грішить класичне кримінальне право.

Так само М. Даббер наголошує на *ре-актуалізації* у кінці ХХ століття поглядів 1930-х років: «В сучасному управлінні системою кримінальної юстиції поняття вини є недоречним. Оскільки почуття провини більше не мають значення, «засоби захисту», засновані на відсутності свободи волі, застаріли та більше не потребують вивчення. Завданням кримінального процесу вже є не відокремлення винного від невинного, а виявлення тих, хто має *небезпечні та специфічні особливості*»⁸⁰².

Біологічні та анатомічні моменти мало цікавлять сучасну політику соціального контролю. Якщо реабілітація «не працює» (і до того ж коштує надзвичайно дорого), то навіщо переобтяжувати нею політику? Більше того, глобалізація примушує вчених, політиків та в'язничних адміністраторів ставити таке питання: *якщо ресоціалізація можлива, то кому вона потрібна?*

У цьому контексті необхідно вказати на вельми цікавий момент, який з великою долею іронії можна використовувати в дискусії щодо другого життя концепції природженого злочинця в умовах сучасного суспільства.

Так, якщо говорити про вчення Чезаре Ломброзо, то майже у кожному підручнику з кримінології буде зазначатися, що ломброзіанство було надзвичайно цікавою теорією, що Ломброзо провів величезну кількість польових досліджень (якими мало хто із сучасних учених може похвалитися), що він та інші представники антропологічної школи справили неабиякий вплив на розвиток політики соціального контролю. Проте, як це вважається, вчення Чезаре Ломброзо було не-науковим.

Дійсно. Яке ж може мати відношення до пенітенціарної політики ХХІ століття якісь там вуха, носи, черепи, надбрівні дуги та інша анатомія, пов'язана з визначенням типу природного злочинця за його антропологічними ознаками? Проте на фоні цієї анатомії поза увагою залишаються неприховані позитивістські погляди на сутність соціального контролю, що пов'язані з *убезпеченням суспільства*. Доцільно нагадати, що у багатьох сучасних країнах погляди на пенітенціарну діяльність пов'язуються не з виправленням, а саме з *убезпеченням*

⁸⁰¹ Ансельм М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 163.

⁸⁰² Dubber M. 'Criminal Justice Process and War on Crime', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 53.

суспільства, де виправлення злочинця відіграє роль *інструменту*, але ніяк не мети.

Кім того, доцільно пригадати два факти, які надають висловленому щодо значущості спадщини Чезаре Ломброзо додаткової ваги. По-перше, те, що відомий усім детектор брехні (поліграф) було вперше сконструйовано та використано для потреб слідчої практики саме Чезаре Ломброзо. По-друге, цікаво було б нагадати, що 2007 року (тобто майже учора) англійський парламент прийняв закон «*Про управління злочинцями*»⁸⁰³. Одним із положень цього закону є те, що особи, засуджені за *sex offences* та умовно звільнені з в'язниць, зобов'язані регулярно проходити перевірки на детекторі брехні. Як зазначено в одному з документів Міністерства юстиції Англії та Уельсу, ця умова вимагає від звільненого регулярно проходити поліграфічні тестування для того, щоб «*робити внесок у здійснення більш безпечного управління цим злочинцем в умовах вільного суспільства*»⁸⁰⁴.

Законодавчий процес у Британії аж ніяк не можна охарактеризувати як такий, що не відображає реального стану соціальних відносин. З урахуванням цього та інших прикладів із сучасної практики функціонування національних систем кримінальної юстиції можна впевнено сказати, що ломброзіанство – як його антропологічну складову, так і соціальну – сучасна кримінологія, здається, зарано залишила на музейних полицях, повісивши на них ярлик «реакційних ненаукових теорій».

Соціальний захист XXI століття здебільшого базується на такому *rationale for punishment* як *incapacitation*, тобто на фізичному унеможливленні злочинців вчиняти рецидивні злочини. Ця концепція виходить з того, що «певна частка злочинців вчиняє велику кількість тяжких злочинів». Реабілітація щодо таких осіб не працює, тому запорука безпечного суспільства полягає у створенні умов для унеможливлення вчинення нових злочинів. І, звичайно, для найбільш небезпечних злочинців єдиним унеможливлувальним засобом буде ув'язнення.

Крім того, превентивний соціальний захист не завжди пов'язується зі злочинністю. Звичайно, перше, що приходить на думку, це примусове видалення з суспільства «соціально небезпечних елементів» у СРСР, що стало символом радянського тоталітаризму та сталінської карально-репресивної політики. Ще до Другої світової війни СРСР запровадив практику депортації різних народів. Депортація 172 тис. корейців з Далекого сходу СРСР восени 1937 року стала першою сталінською депортацією цілого народу.

⁸⁰³ Offender Management Act 2007 (England and Wales). URL: www.opsi.gov.uk/acts/acts2007/ukpga_20070021_en_1 (12.04.2011)

⁸⁰⁴ Rules for Mandatory Polygraphy for Sex Offenders. Consultation Paper CP (L) 20/08 Published on 19 September 2008. This consultation will end on 21 November 2008. URL: www.justice.gov.uk/consultations/docs/mandatory-polygraphy-consultation.pdf (12.04.2011)

Проте й демократичні країни надають аналогічні приклади, хоч, не можна не зазначити, у значно менших обсягах. Можна згадати інтернування японського населення під час Другої світової війни у США (120 тис.) та Канаді (22 тис.)⁸⁰⁵. Вибачення та грошові компенсації для японців, які були піддані інтернуванню, з боку американського та канадського урядів були згодом, проте на момент війни така політика ув'язнення перебувала поза дією кримінального права та становила частину саме оборонної політики, незважаючи на те, що більшість інтернованих осіб народилися у США та Канаді у другому та навіть третьому поколіннях.

Профілактична ізоляція девіантів та потенційних злочинців до вчинення злочину фактично дозволена Європейським судом з прав людини. У даному випадку йдеться про відомі справи «футбольних фанатів».

У першому «футбольно-фанатному» рішенні «*Ostendorf v. Germany*» ЄСПЛ наголосив, що обов'язок вести правослухняну поведінку та не вчиняти злочин може розглядатись як особливий та чіткий, лише якщо місце та час конкретного злочину та потенційна жертва (жертви) цього злочину визначені з достатньою чіткістю («*Ostendorf v. Germany*», п. 93)⁸⁰⁶.

У зазначеній справі заявник, який був у віці 35 років на час затримання, обґрунтовано підозрювався поліцією як лідер банди футбольних хуліганів (*the Bremen group of hooligans*). Заявник наочно демонстрував, що він не мав наміру дотримуватися свого обов'язку не порушувати спокій шляхом відмови від організації бійки між футбольними хуліганами (п. 102)⁸⁰⁷. Щодо тривалості затримання заявника на період 4 годин, то заявник не був затриманий на період, який був би більшим за той, що був необхідним для запобігання вчиненню заявником конкретних кроків щодо організації бійки між футбольними хуліганами під час конкретного матчу. Відповідно, затримання заявника було пропорційним для мети забезпечення виконання заявником цього обов'язку (п. 102)⁸⁰⁸.

У другому «футбольно-фанатному» рішенні «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC] ЄСПЛ значно розширив профілактичну складову своєї позиції та посилив соціально-контрольний механізм національних держав-членів Ради Європи⁸⁰⁹. Суд визначив критерії, які допускають короткочасне превентивне затримання для попередження насильницьких дій.

⁸⁰⁵ Hackler J. *Crime and Canadian Public Policy*. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p., P. 33.

⁸⁰⁶ «*Ostendorf v. Germany*», application № 15598/08, Judgment 07 March 2013.

⁸⁰⁷ «*Ostendorf v. Germany*», application № 15598/08, Judgment 07 March 2013.

⁸⁰⁸ «*Ostendorf v. Germany*», application № 15598/08, Judgment 07 March 2013.

⁸⁰⁹ «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], applications № № 35553/12, 36678/12, 36711/12, Judgment 22 October 2018.

Один з головних висновків, які зробила Велика Палата після аналізу прецедентної практики, є наступним: частина друга пункту 1(с) статті 5 Конвенції є самостійною підставою для позбавлення волі. Затримання допускається статтею 5 Конвенцією *незалежно від «обґрунтованої підозри у вчиненні злочину»*, якщо воно обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню правопорушення. Отже, попередня позиція Суду у справі була змінена: було наголошено на необхідності надати поліції практичну можливість виконувати свої обов'язки за статтями 2 і 3 Конвенції.

Тим не менш, Велика Палата підкреслила гарантії, необхідні для запобігання свавіллю під час *превентивних ув'язнень*, зокрема: 1) вимога законності за національним правом; 2) правопорушення, що запобігається, має бути «конкретним»; 3) арешт і тримання під вартою мають бути «розумно необхідними», тобто можливими тільки за умови, що менш серйозні заходи є очевидно недостатніми для запобігання насильству; 4) особу має бути звільнено одразу після того як ризик минув.

У справі «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC] заявникам до їх затримання не було надано ніяких конкретних наказів, наприклад, про перебування з тією чи іншою групою або про залишення певного місця. Так само заявникам не було дано чіткого попередження про наслідки невиконання ними такого наказу. Також поліція не проінформувала заявників, від конкретно яких дій вони повинні утримуватися. Також не було встановлено, що хтось у групі мав у розпорядженні предмети, які зазвичай використовуються у хуліганських бійках («*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], п. 84)⁸¹⁰. За обставин цієї справи затримання заявників не можна розглядати за пунктом 1(b) статті 5 Конвенції (законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом) (п. 84)⁸¹¹.

Вузьке розуміння поняття «злочин» становить важливу гарантію проти свавілля. Це положення *не дозволяє політику загальної превенції*, спрямованої проти особи або групи осіб, які, як обґрунтовано або помилково вважає влада, є *небезпечними* або *мають схильність* до вчинення незаконних дій. Органи влади можуть вживати заходів, спрямовані на запобігання *конкретного* злочину, які має *конкретне* місце вчинення час вчинення та потерпілого («*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], п. 89)⁸¹².

⁸¹⁰ «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], applications № № 35553/12, 36678/12, 36711/12, Judgment 22 October 2018.

⁸¹¹ «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], applications № № 35553/12, 36678/12, 36711/12, Judgment 22 October 2018.

⁸¹² «*S., V. and A. v. Denmark*» [GC], applications № № 35553/12, 36678/12, 36711/12, Judgment 22 October 2018.

Тим не менш, відповідно до практики Суду, визначення поняття «злочин» не звужується до характеристик, встановлених національним законом. У справі *«Steel and Others v. the UK»* Суд встановив, що «порушення спокою» має розглядатися як злочин в розумінні пункту 1(с) статті 5 Конвенції, незважаючи на відсутність такого поняття в англійському праві (п. 90). Органи влади повинні переконливо довести, що особа, ймовірно, вчинила б конкретний злочин, який було попереджено лише внаслідок затримання такої особи (п. 91). Беручи до уваги численні випадки футбольного та іншого спортивного хуліганства в Європі за останні роки та масові заходи, які супроводжувалися насильством, Суд вважає за доцільне додати, що країни Ради Європи зустрічають такі виклики (п. 94). Принциповим питанням в цьому аспекті є те, чи можна слова «якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення» розглядати як окрему підставу для позбавлення волі, незалежно від наявності «обґрунтованої підозри у вчиненні злочину» (п. 96). Статтю 5 Конвенції не можна тлумачити таким чином, щоб зробити неможливим для поліції виконувати її обов'язки із підтримання порядку та захисту суспільства за умови захисту особи від свавілля (п. 123)⁸¹³.

Щодо сучасних суто кримінальних реалій, то у 2008 році у Франції було прийнято закон, відповідно до якого особи, які було засуджено до позбавлення волі на строк понад 15 років і які розглядаються як *загроза для суспільства*, не будуть звільнятися на волю навіть після відбуття покарання, встановленого вироком суду. Замість цього вони будуть переводитися до так званих «громадських медико-юридичних центрів»⁸¹⁴. Фактично можна говорити про друге життя «невизначених вироків». Звичайно, прийняття такого закону не могло не викликати дискусій, проте вже сама його наявність свідчить про перехід до нової, постіндустріальної концепції захисту суспільства.

На сьогоднішній день, наприклад, *the Queensland's Dangerous Prisoners (Sexual Offenders) Act 2003* дозволяє продовжувати ув'язнення *sex offenders*, які вже відбули свій термін ув'язнення⁸¹⁵. Інші штати Австралії ухвалили аналогічне законодавство (*Criminal Code Act 1983 (Northern Territory)*, *Criminal Law (Sentencing) Act 1988 (South Australia)*, *Sentencing Act 2005 (Australian Capital Territory)*, *Sentencing Act 1991 (Victoria)*, *Crimes (Serious and Repeat Offenders) Act 1992 (Western Australia)*).

⁸¹³ «S., V. and A. v. Denmark» [GC], applications № № 35553/12, 36678/12, 36711/12, Judgment 22 October 2018.

⁸¹⁴ Во Франции опасные преступники будут сидеть дважды. *Преступление и наказание*, 2008. 4. С. 47.

⁸¹⁵ Queensland's Dangerous Prisoners (Sexual Offenders) Act 2003. URL: www.legislation.qld.gov.au

У Канаді особа, яка була визнана небезпечним злочинцем, може бути піддана ув'язненню на невизначений період⁸¹⁶. Відповідно до канадського законодавства, якщо є підстави вважати, що певна особа буде вчиняти рецидивні злочини, то суддя може застосувати щодо неї додаткові заходи безпеки у виді поспенітенціарного нагляду на строк до 10 років («*long term offenders*»)⁸¹⁷.

У Новій Зеландії існує «*preventive detention*», яке може застосовуватися до повнолітніх осіб, які вчинили кваліфіковані насильницькі злочини або *sex offences*: «*Preventive detention is an indeterminate prison sentence; prisoners may be released on parole but remain managed by Corrections for the rest of their life and can be recalled to prison at any time*»⁸¹⁸. Превентивне ув'язнення призначається мінімум на 5 років, проте може бути продовжено судом. Найдовший період превентивного ув'язнення у новозеландській практиці становив 28 років після засудження відповідного злочинця у 1984 році.

У США не так давно невизначені вирoki були більш ніж поширеним явищем, доки *the Sentencing Reform Act 1984* не припинив таку практику. Водночас *the U.S. federal probation and supervised release* не рідко розглядається як форма застосування невизначених вироків⁸¹⁹.

На початку століття британський парламент прийняв *Offender Management Act 2007*⁸²⁰. Одним з положень цього закону є те, що особи, засуджені за *sex offences* та умовно звільнені із в'язниці, зобов'язані регулярно проходити перевірку на детекторі брехні⁸²¹.

Можна продовжити цей перелік.

У багатьох країнах на законодавчому рівні прийнято рішення про застосування до окремих категорій осіб, що вчинили *sex offences* (здебільшого проти дітей), кастрації через хімічну ін'єкцію, внаслідок чого від *sex offender* очікують зниження його сексуальної активності.

У цьому контексті доцільно згадати показовий для цілей нашого дослідження, проте сумний приклад одного з батьків сучасної інформатики Алана Тюрінга (*Alan Mathison Turing*), який був засуджений за гомосексуальність. На вибір злочинцю (адже гомосексуальність в Англії в 1953 році ще залишалася злочином) було запропоновано або пока-

⁸¹⁶ Controversial Criminal Sent Back to Prison. URL: www.cbc.ca/news/canada/controversial-criminal-sent-back-to-prison-1.499395

⁸¹⁷ 2018 Corrections and Conditional Release Statistical Overview. URL: www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/ccrso-2018/index-en.aspx

⁸¹⁸ Department of Corrections (New Zealand): Types of Sentences. URL: www.corrections.govt.nz

⁸¹⁹ Overview of Probation and Supervised Release Conditions. URL: www.uscourts.gov/services-forms/overview-probation-supervised-release-conditions

⁸²⁰ Offender Management Act 2007 (England and Wales). URL: www.opsi.gov.uk/acts/acts2007/ukpga_20070021_en_1 (09.06.2015)

⁸²¹ Rules for Mandatory Polygraphy for Sex Offenders. Consultation Paper CP (L) 20/08. Published on 19 September 2008. URL: www.justice.gov.uk/consultations/docs/mandatory-polygraphy-consultation.pdf

рання у вигляді ув'язнення, або типовий за своєю природою захід безпеки у вигляді гормональної терапії.

У США хімічна кастрація як соціально-контрольний механізм існує з 1907 року⁸²². У подальшому Каліфорнія стала першим з американських штатів, запровадивши 1996 року хімічну кастрацію гвалтівників як обов'язкову умову їх умовно-дострокового звільнення. Відповідний злочинець не може відмовитися від кастрації, проте на свій вибір може замінити ін'єкції хірургічним втручанням. Подібний досвід було запроваджено у Джорджії, Айові, Луїзіані, Монтані, Техасі, Вісконсині, Флориді, Алабамі та деяких інших штатах⁸²³.

У Німеччини практики з хімічної кастрації *sex offenders* почали впроваджуватися з 1960-х років.

Подібна процедура вже діє в Ізраїлі, Канаді, Швеції та Данії.

Так, в Ізраїлі двоє чоловіків вперше погодилися на добровільну хімічну кастрацію у 2009 році.

У Франції з 2005 року почали надавати спеціальні препарати для зниження статевої активності *sex offenders*⁸²⁴.

У Португалії відповідні експериментальні програми на добровільній основі впроваджуються з 2008 року, в Естонії – з 2012 року.

У Польщі закон про примусову хімічну кастрацію набрав сили з 2010 року, у Молдові – з 2010 року, у Південній Кореї – з 2011 року.

В Аргентині подібні практики поводження з *sex offenders* використовуються в окремих провінціях з 2010 року⁸²⁵.

В Індонезії примусова хімічна кастрація стала можливою відповідно до закону від 2016 року⁸²⁶. Зазначений закон одразу ж викликав гостру реакцію з боку *Amnesty International*, яка, як і раніше, розглядає подібні практики виключно як тортури⁸²⁷.

Ідея «війни проти педофілів» частково вже знайшла свою підтримку у Росії, де 2009 року було прийнято федеральний закон, відповідно до якого було встановлено більш суворі покарання за зґвалтування дітей та розпусні дії щодо них⁸²⁸. Очевидно, що цей законодавчий акт мав за мету убезпечення суспільства від зазначених дій. Крім збільшення

⁸²² Фокс В. Введение в криминологию. Москва, 1985. С. 78.

⁸²³ Alabama Law Requires 'Chemical Castration' for Some Sex Offenders. URL: www.usnews.com/news/best-states/articles/2019-06-11

⁸²⁴ France introduces chemical castration for sex offenders. URL: www.independent.co.uk/news/world/europe/france-introduces-chemical-castration-for-sex-offenders-19695.html

⁸²⁵ Argentina province OKs chemical castration for rapists. URL: <https://edition.cnn.com/2010/WORLD/americas/03/19/argentina.castration>

⁸²⁶ Indonesia passes chemical castration law for paedophiles. URL: www.bbc.com/news/world-asia-37629558

⁸²⁷ Indonesia: Halt chemical castration. URL: www.amnesty.org/en/latest/news/2016/10/indonesia-halt-chemical-castration/

⁸²⁸ Госдума приняла закон об ужесточении наказания для педофилов. URL: www.lenta.ru/news/2009/07/15/punishment/ (15.03.2015)

строку ув'язнення за зґвалтування неповнолітньої (до 20 років) та за розпусні дії щодо неповнолітніх (до 15 років), російський законодавець передбачив можливість застосування до зазначених осіб додаткового покарання у виді заборони обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком до 20 років⁸²⁹.

У Білорусі з міркувань безпеки суспільства та його морального оздоровлення пропонувалися радикальніші заходи. Так, 2005 року в парламенті цієї країни було висловлено пропозицію щодо необхідності прийняття закону про насильницьку стерилізацію громадян, які ведуть асоціальний образ життя⁸³⁰.

В Україні було зареєстровано два законопроекти щодо запровадження хімічної кастрації для педофілів – № 6449 від 16.05.2017 та № 6607 від 21.06.2017.

Питання ефективності подібних заходів безпеки є предметом дискусій, адже *sex offenders* навіть після хімічного втручання нерідко продовжують вчиняти *sex offences*. Проте для цілей нашого дослідження є більш важливим поширення подібних практик у сучасних національних державах.

Крім того, суто ломброзіанські принципи пенітенціарної політики можна продемонструвати на підставі інших сучасних прикладів.

Як слушно зазначає Майкл ван дер Вольф, педофіли та *sex offenders* стали сьогодишніми «*folk devils*»⁸³¹.

Дійсно, перші десятиліття «Холодної війни» на фоні безмежної сексуальної свободи ознаменувалися посиленням регулювання статевих відносин та жорсткістю гендерних норм, а також супутньою популярністю «*sexual deviant*» – персонажа, побудованого на основі психіатричних та психологічних уявлень про сексуальну поведінку, якого широко сприймали як загрозу як особистій, так і політичній безпеці та стабільності. Кримінальне законодавство щодо сексуальних психопатів початку другої половини XX століття являло собою вершину позитивістської тенденції – апогей столітнього руху від відплати злочинцю (*retribution*) та реформації злочинця (*reformation*), від класичної до позитивістської кримінології, від класичного покарання до лікування злочинців. Причому ця тенденція абсолютно кореспондує дисциплінарному концепту Фуко: ті самі дисциплінарні мережі, «експерти», «іспити» та ранги. Саме той розподіл індивідів у просторі.

⁸²⁹ О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2009 г. № 215-ФЗ. Официальное интернет-представительство Президента Российской Федерации. URL: <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=053829> (15.03.2015)

⁸³⁰ Бомжей и пьяниц стерилизуют? *Белорусские новости*, 02.06.2005. URL: <http://news.tut.by/53908.html> (15.03.2015)

⁸³¹ Van der Wolf M. Legal Control on Social Control of Sex Offenders in the Community: A European Comparative and Human Rights Perspective. *Erasmus Law Review*, 2016. Vol. 9, № 2.

Проте й сьогодні, якщо сформувати перелік найбільш гострих соціальних проблем, якими опікується західне та західноорієнтоване суспільство XXI століття, то на перших місцях буде проблема педофілії та сексуального насильства.

Проблема соціального контролю за сексуальними злочинцями вибухнула в американському суспільстві одразу ж після Другої світової війни. Як зазначає Еліз Шен'єр, медико-правова конструкція *«небезпечного сексуального психопата»* була раптово популяризована у США саме у післявоєнний час⁸³².

Еліз Шен'єр наступним чином розкриває зазначену проблематику: 1940-ті роки розглядаються як період кардинальних змін у Канаді та США – відсутність чоловіків, розширення економічної незалежності жінок за рахунок оплачуваної зайнятості та зростання кількості спільнот геїв та лесбіянок у військових інституціях і поза ними упродовж першої половини десятиліття. Розширення сексуальної свободи супроводжувалося моральною панікою щодо загроз національної безпеки. Проте головним було те, що на фоні свободи сексуальних відносин мораль стала заповнювати науку, що призвело до більшого нормативного регулювання сексуальних відносин⁸³³.

Можна стверджувати, що така популяризація сексуальних девіантів була відображенням *політичного проекту* розширення сексуальної свободи з одночасним насадженням в суспільстві безмежних дисциплінарно-контрольних механізмів, де дуже слушною здається думка Джорджа Оруелла, що *«статевий потяг був небезпечний для партії, і партія поставила його собі на службу»*⁸³⁴.

Один з найбільш впливових американських соціологів та кримінологів Едвін Сазерленд наступним чином сформулював *стереотипи*, що вплинули на формування проблеми сексуального насильства в американському суспільстві середини XX століття:

«1. Жінки та діти перебувають у великій небезпеці, оскільки тяжкі сексуальні злочини дуже поширені та зростають швидше, аніж будь-який інший вид злочинності. Едгар Гувер писав: «Найбільш швидко зростаючий вид злочинів – це злочини, що вчиняються сексуальними девіантами».

2. Практично всі ці серйозні статеві злочини вчиняються «дегенератами», «сексуальними дияволами» або «сексуальними психопатами». Віттельс писав: «Більшість так званих сексуальних вбивць є

⁸³² Chenier E. Stranger in Our Midst: Male Sexual «Deviance» in Postwar Ontario. A thesis submitted to the Department of History in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Kingston: Queen's University, 2001. 418 p., P. 1.

⁸³³ Chenier E. Stranger in Our Midst: Male Sexual «Deviance» in Postwar Ontario. A thesis submitted to the Department of History in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Kingston: Queen's University, 2001. 418 p., P. 3.

⁸³⁴ Оруелл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с., С. 119.

психопатичними особистостями. Ніхто не знає і навіть не може точно оцінити, скільки наразі таких істот існують в суспільстві, але принаймні десятки тисяч з них перебувають на свободі».

3. Ці сексуальні психопати продовжують вчиняти серйозні статеві злочини упродовж усього життя, оскільки не мають контролю над своїми сексуальними спонуканнями; вони страждають на психіку та не несуть відповідальності за свою поведінку.

4. Сексуального психопата можна з високою ймовірністю визначити ще до того, як він вчинив будь-які статеві злочини.

5. Суспільство, яке карає сексуальних злочинців навіть суворими покараннями, але згодом звільняє їх знову полювати на жінок і дітей, не виконує своїх обов'язків.

6. Повинні бути прийняті закони про сегрегацію таких осіб – бажано до, але щонайменше після вчинення ними сексуальних злочинів – та про утримання їх як безвідповідальних пацієнтів, поки їхня хвороба не буде повністю й остаточно вилікувана.

7. Оскільки сексуальна психопатія – це психічна хвороба, професіональні поради щодо встановлення діагнозу, лікування та звільнення пацієнтів у разі вилікування повинні надходити виключно від психіатрів»⁸³⁵.

З цього приводу канадський дослідник Майкл Петрунік слушно наголошує на *політизованості* проблеми сексуального насильства та використанні цієї проблеми з метою створення штучної *моральної паніки* та переключення уваги суспільства від масштабних політичних та соціальних проблем. Так, зазначає Петрунік, чимало вкрай небезпечних дій (як умисних, так і необережних), таких як, наприклад, забруднення навколишнього середовища, виробництво небезпечних для життя та здоров'я продуктів, жорстоке поводження з дітьми та керування транспортом у стані сп'яніння, не визначені [належним чином] як небезпечні у кримінальному чи цивільному законодавстві⁸³⁶.

У цьому контексті варто наголосити, що із самого початку запровадження у США законів проти «сексуальних психопатів» численні дослідження не продемонстрували будь-якого впливу на динаміку вчинення сексуальних злочинів⁸³⁷.

М. Петрунік наголошує на важливій думці, яка безпосередньо стосується нашого дослідження: справжня проблема у більшості західних країн полягає в тому, що громадськість жорстоко обманюється,

⁸³⁵ Sutherland E. The Sexual Psychopath Laws. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1950. Volume 40, Issue 5 Article 1. P. 543-544.

⁸³⁶ Petrunik M. The Makings of Dangerous Offenders: The Origins' Diffusion and Use of Legislation for Dangerous Offenders in Europe and North America. Ottawa: Ministry of the Solicitor General, Research' Division, № 1984-74. 109 p., P. 1.

⁸³⁷ Sutherland E. The Sexual Psychopath Laws. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1950. Volume 40, Issue 5 Article 1. P. 553.

вважаючи, що закон захищає їх та їхніх дітей від нападу небезпечних сексуальних злочинців⁸³⁸. Проте законодавство про *dangerous sexual offenders* нічого подібного не робить. Водночас нерідко таке законодавство є знущенням над справедливістю: надання суспільству оманливої небезпеки шляхом ув'язнення супроводжується довічною жакливою деградацією жалюгідної маленької групи соціально та сексуально неадекватних людей.

Проте чи насправді це є проблемою тією мірою, як це представлено внаслідок *moral panic* та відповідної реакції на неї, – це має бути предметом окремого дослідження на підставі відповідних статистичних та інших даних. Єдине, на чому необхідно наголосити – це аж ніяк не випадковий характер цієї *moral panic*, адже, як слушно наголошує Д. Сколл, еліти завжди використовують *moral panic* та створюють нових *folk devils*, якщо щось загороджує створеній елітами системі соціального контролю⁸³⁹.

Відповідно, такі слова як «небезпечний», «психопатичний», «схильний до девіації», «має ризики» або «патологічний» стають авторитетними науковими визначеннями. Вони закликають до втручання та розширення повноважень пенітенціарних установ та поліцейських служб, що повністю відображає тенденції насадження дисципліни в суспільстві.

При цьому особливе місце посідає культура соціального контролю, яка є домінуючою культурою у суспільстві XXI століття, що є підґрунтям для соціальних істерик про «загрози та небезпеки злочинності», які, в свою чергу, служать підставою для ухвалення жорстких популістських рішень та реалізації непоміркованих радикальних політик, заснованих на *фрустрації*, але не на справжніх причинах. Між тим, за слушним визначенням П.-А.Альбрехта, подібні стратегії мають характер «безпрограшних кримінально-політичних сценаріїв»⁸⁴⁰.

Тому ми робимо більш ніж особливий наголос на слушності та релевантності думки Даріо Мелоссі, що для цілей сучасного соціального контролю *репрезентація* (*representation*) злочинності відіграє набагато більшу роль, ніж *протидія* (*repression*) злочинності, як це вважалося у 1960-х роках⁸⁴¹. На обґрунтовану думку Пола О'Маллі, особливості індивідуалістичного суспільства Посмодерну безпосередньо пов'язані

⁸³⁸ Greenland C. Dangerous sexual offenders in Canada. *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, Jan. 1972. 14. P. 44-54.

⁸³⁹ Skoll G. Social Theory of Fear: Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

⁸⁴⁰ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 120.

⁸⁴¹ Melossi D. Controlling Crime, Controlling Society: Thinking about Crime in Europe and America. Malden, MA: Polity, 2008. P. 155.

зі *страхом*, з точки зору якого аналізується каральний поворот у політиці соціального контролю⁸⁴².

Проте, як зазначав видатний американський соціолог Ірвінг Гоффман, у сучасному суспільстві існує постійна потреба *винайти новий злочин*, який би відповідав *заздалегідь встановленому для нього покаранню*, а сам *характер злочинця* має бути сформований відповідно до такого злочину⁸⁴³. Враховуючи, що графи Дракули, вампіри, відьми, дракони, чупакабри, вурдалаки, чугайстери, песиголовці та потерчі вже не можуть справлятися з таким завданням, то для цілей підтримання перманентної *moral panic* існує нагальна потреба постійно *створювати нові об'єкти соціального контролю*. Тому на порядку денному політики соціального контролю більшості сучасних країн є відшукування, таврування та ізоляція усіх без винятку *sex offenders*, що знаходять своє відображення у відповідному законодавстві. Водночас, аналізуючи зазначеному проблематику, необхідно послатися на слушну думку М. Готшалк, що подібні «хвильові» кампанії проте чергових *folk devils* не є новим явищем для американського суспільства та системи кримінальної юстиції (проститутки, бутлегери, гангстери, викрадачі дітей, підлітки-злочинці, члени організованих злочинних угруповань)⁸⁴⁴.

Тут ми б хотіли наголосити на важливій думці Мішеля Фуко, яка надає пояснення феномену тотального занурення сексуальної сфери до мереж соціального контролю та дисципліни у другій половині XX – початку XXI ст. ст.

Так, Фуко ставить слушне в контексті нашого дослідження питання: чому, сексуальність у XIX столітті стала сферою такої великої стратегічної значущості? Причому, беремо сміливість додати від себе, – на фоні дедалі більшої сексуальної свободи.

Фуко наголошує: з одного боку, сексуальність як тілесна поведінка починає підпорядковуватися дисциплінарному контролю над індивідами в формі постійного нагляду. Як приклад дисциплінарного контролю за сексуальністю Фуко наводить контроль за мастурбацією, який тотально здійснювався щодо дітей з кінця XVIII століття аж до XX століття в сімейному, шкільному середовищі тощо⁸⁴⁵. Так, у США лише у 1968 році мастурбація перестала офіційно розглядатися як психологічне відхилення. Американська медична асоціація оголосила мастурбацію нормальною лише з 1972 року⁸⁴⁶.

⁸⁴² O'Malley P. 'Penal Policies and Contemporary Politics', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 183.

⁸⁴³ Goffman E. *Asylums*. Harmondsworth: Penguin, 1968. P. 334.

⁸⁴⁴ Gottschalk M. *The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America*. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p. P. 42.

⁸⁴⁵ Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с., С. 265.

⁸⁴⁶ McCormick K. *Masturbation – From Stigma to Sexual Health*. Washington, DC: Planned Parenthood Federation of America, 2002. 12 p.

З іншого боку, наголошує Фуко, сексуальність вписується в масштабні біологічні процеси і здійснює на них вплив в силу *виробничих функцій*, оскільки зазначені біологічні процеси кореспондують не тілу індивіда, а множинній одиничності, яка становить населення. Сексуальність – це саме перетин тіл і населення, а тому, наголошує Фуко, вона залежить і від дисципліни, і від регуляції⁸⁴⁷.

Відтак, стає більш зрозумілим, чому середина ХХ століття стала піком уваги держави до абсолютного контролю над статевими девіантами, а вже на початку ХХІ століття черга дійшла до тотальної реєстрації будь-яких проявів статевої девіації та сімейного насильства. У Канаді, наприклад, внаслідок розширення поняття *sex offence* та широкого дроблення класів *sex offenders*, кількість *sex offenders* лише за період 1990 – 1995 років збільшилася на 40 %⁸⁴⁸.

Крім того, у більшості сучасних країн набуває поширення практика внесення небезпечних осіб, здебільшого тих, хто вчинив тяжкі насильницькі та/або *sex offences*, до спеціальних *реєстрів*.

У штаті Аляска (США) відповідно до Закону «Про реєстрацію злочинців, що вчинили статеві злочини», кожен такий злочинець або особа, яка раніше засуджувалася за викрадення дітей, повинна зареєструватися у відповідних державних структурах при перетині кордону штату. Важливою особливістю цього закону є те, що він має *зворотну силу* та поширюється на осіб цієї категорії, навіть якщо вони вчиняли злочини *до набрання ним чинності*. У справі *Smith v. Doe* Верховним Судом США (6 проти 3) було зазначено, що положення *Alaska Sex Offender Registration Act* не порушують права та свободи, передбачені законодавством, через те, що його положення є «не-пунітивними» та становлять «*цивільну програму, спрямовану на убезпечення суспільства*»⁸⁴⁹.

Щодо *зворотної сили* подібних законів, якими широко характеризується сучасна американська, канадська та європейська пенальність, то це становить не лише юридичну проблему з огляду на стандарти прав людини. Це становить проблему, у першу чергу, *політичну*. Кожного разу, коли йдеться про зворотну силу подібних кримінальних законів, ми можемо шукати ознаки чергового конфлікту між елітами («*туристами*») та рештою суспільства («*бродягами*»).

Майже аналогічно подібне питання було вирішено Верховним Судом США у справі *Connecticut Department of Public Safety v. Doe*: у зазначеному рішенні Суд постановив, що оприлюднення інформації про

⁸⁴⁷ Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с., С. 265.

⁸⁴⁸ Duguid S. Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p., P. 167.

⁸⁴⁹ Smith v. Doe, 538 U.S. 84 (2003).

сексуального злочинця у відповідному реєстрі *не* порушує належну правову процедуру (*due process*)⁸⁵⁰.

Подібними положеннями характеризується законодавство в інших країнах.

Так, у Канаді *National Sex Offender Registry* було запроваджено в 2004 році. На рівні провінції відповідні заходи вперше було запроваджено в Онтаріо ще 2001 року⁸⁵¹.

Провінції Канади	Закони про обов'язкову реєстрацію <i>sex offenders</i>
Alberta	2004
British Columbia	2005
Manitoba	2004
New Brunswick	2005
Newfoundland and Labrador	2004
Northwest Territories	2005
Nova Scotia	2004
Nunavut	2004
Ontario	2001
Prince Edward Island	2004
Quebec	2005
Saskatchewan	2004
Yukon	2005

У Великій Британії налічується понад 100 тис. осіб, внесених до спеціального реєстру – *Violent and Sex Offender Register*. Відповідні закони почали прийматися, починаючи з 1997 року⁸⁵².

⁸⁵⁰ Connecticut Department of Public Safety v. Doe (01-1231) 538 U.S. 1 (2003) 271 F.3d 38. URL: www.law.cornell.edu/supct/html/01-1231.ZS.html

⁸⁵¹ Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systems Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p., P. 3.

⁸⁵² Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systems Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p., P. 3.

Британські заморські території та Коронні володіння також за-
провадили законодавчі положення щодо реєстрації *sex offenders*:
Бермудські острови – 2001 рік⁸⁵³, острів Мен – 2001 рік⁸⁵⁴, Джерсі –
2010 рік⁸⁵⁵, острови Піткерн – 2010 рік⁸⁵⁶, Гібралтар – 2011 рік⁸⁵⁷, Герн-
сі – 2014 рік⁸⁵⁸.

Республіка Ірландія запровадила відповідне законодавство у
2001 році⁸⁵⁹.

Інші європейські країни можуть надати аналогічні приклади.

Франція прийняла закон про реєстрацію *sex offenders* у 2004 році
(набрав чинності з 2005 року). Громадяни Франції, які засуджені в іно-
земних судах за правопорушення, подібні до зареєстрованих у Франції,
також повинні реєструватися після повернення до Франції.

Питання створення та ведення французького реєстру *sex offenders*
були предметом справи Європейського суду з прав людини «*Gardel v.*
France»⁸⁶⁰.

Так, Національний реєстр осіб, що вчинили статеві або насиль-
ницькі злочини, було запроваджено Законом Франції «Про адаптацію
системи правосуддя до змін тенденцій злочинності» (2004). Він мав
за мету запобігання повторному вчиненню статевих правопорушень,
полегшуючи встановлення правопорушників та дозволяючи швидко
їх розшукати в будь-який час. Низка перехідних норм викладали де-
тальний механізм унесення до цього реєстру осіб, які вчинили такі
правопорушення ще до набрання чинності вище зазначеним законом.
Ці положення застосовуються до осіб, які вчинили такі злочини до мо-
менту набрання чинності цим законом. Вони також застосовувалися
до осіб, що відбували покарання у вигляді позбавлення волі, до на-
брання чинності цим законом (за клопотанням прокурора) (п. 17)⁸⁶¹.

У цій справі сторони не оспорювали того, що втручання, яке роз-
глядається, відбувалося відповідно до закону і мало законну мету
запобігання порушенню правопорядку та вчиненню злочинів. Тому
ЄСПЛ мав розглянути, чи втручання було *необхідним* з позиції вимог
Конвенції (п. 59).

Для цілей нашого дослідження важливо наголосити, що ЄСПЛ не
піддавав сумніву запобіжну спрямованість такого реєстру, до якого

⁸⁵³ Criminal Code Act 1907 (Bermuda) 329G & 329H49

⁸⁵⁴ Sex Offenders Act 2006 (Isle of Man)

⁸⁵⁵ Sex Offenders (Jersey) Law 2010. Revised Edition. 23.815.

⁸⁵⁶ Laws of Pitcairn, Henderson, Ducie & Oeno Islands, Ch. XLIV (Sexual Offences (Notification And Prevention) Ordinance)

⁸⁵⁷ Crimes Act 2011. Pt. 1354 (Gibraltar)

⁸⁵⁸ The Criminal Justice (Sex Offenders and Miscellaneous Provisions) (Bailiwick of Guernsey) Law, 2013 (Amendment) Ordinance, 2015

⁸⁵⁹ Sex Offenders Act 2001 (Ireland). URL: www.irishstatutebook.ie/eli/2001/act/18/enacted/en/html

⁸⁶⁰ «*Gardel v. France*», application № 16428/05, Judgment 17.12.2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>

⁸⁶¹ «*Gardel v. France*», application № 16428/05, Judgment 17.12.2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>

було внесено заявника після його засудження до 15 років позбавлення волі за зґвалтування неповнолітньої: метою реєстру було запобігання вчиненню злочинів та, зокрема, боротьба з рецидивізмом й полегшення виявлення статевих злочинців (п. 63)⁸⁶².

У цій справі заявника було автоматично внесено до реєстру відповідно до національного закону. Його було належним чином сповіщено про внесення до реєстру та повідомлено про обов'язки, які на нього покладаться (п. 65). Щодо обов'язку надавати докази свого місця проживання кожні 6 місяців і будь-якої зміни місця проживання під загрозою покарання у вигляді позбавлення волі чи сплати штрафу Суд уже ухвалював, що це не стосується питань, які впливають зі статті 8 Конвенції (п. 66).

Отже, ЄСПЛ не лише зробив легітимним створення та використання подібних реєстрів як засобу соціального контролю, проте й наголосив, що при внесенні заявника до реєстру статевих злочинців було дотримано справедливий баланс між конкуруючими приватними та публічними інтересами. Держава не вийшла за межі свободи розсуду в цьому питанні. Відтак, не було порушено статті 8 Конвенції в цій справі (п. 71)⁸⁶³.

Крім того, необхідно згадати рішення ЄСПЛ щодо прийнятності у справі «*David Adamson v. the United Kingdom*»⁸⁶⁴.

У зазначеній справі заявник вчинив єдине непристойне посягання та був зобов'язаний повідомляти поліцію про свої дані згідно із *Sex Offenders Act 1997*. Заявник поскаржився, що внесення його до такого реєстру означає порушення статті 8 Конвенції. ЄСПЛ постановив, що, хоча мало місце втручання у права заявника, передбачені статтею 8 Конвенції, це втручання було необхідним та пропорційним «запобігання злочинності та захисту прав і свобод інших осіб». ЄСПЛ також постановив, що внесення заявника до реєстру не становить форму нелюдського поводження, забороненого статтею 3 Конвенції. Також ЄСПЛ постановив, що внесення особи до відповідного реєстру не є покаранням навіть у світлі автономного тлумачення Конвенції (стаття 7 Конвенції). Так, Суд наголосив, що заходи із внесення особи до реєстру діють абсолютно окремо від звичайних процедур призначення покарання, і вони вимагали від заявника не більше аніж звичайної реєстрації, а тому не можна стверджувати, що заходи, накладені на заявника, становили «покарання» у значенні статті 7 Конвенції⁸⁶⁵.

У справі «*Massey v. the United Kingdom*» заявник був засуджений за сексуальні домагання до різних осіб упродовж багатьох років за допо-

⁸⁶² «*Gardel v. France*», application № 16428/05, Judgment 17.12.2009.

⁸⁶³ «*Gardel v. France*», application № 16428/05, judgment 17.12.2009.

⁸⁶⁴ «*David Adamson v. the UK*» (dec.), application № 42293/98, decision 26.01.1999.

⁸⁶⁵ «*David Adamson v. the UK*» (dec.), application № 42293/98, decision 26.01.1999.

могою телефонних дзвінків та згодом засуджений до 6 років позбавлення волі. В цілому заявника було визнано винним у 16 домаганнях та виправдано за 4 епізодами. Водночас на нього було покладено обов'язок реєструватися на невизначний строк. У цій справі ЄСПЛ, посилаючись на справу «*David Adamson v. the United Kingdom*», встановив, що втручання у особисте життя злочинця за статтею 8 було необхідним та пропорційним для попередження злочинів⁸⁶⁶.

У справі «*Robert William Andrew Ibbotson v. the United Kingdom*» заявник був засуджений згідно із *Sex Offenders Act 1997*. Заявник стверджував, що перебування в реєстрі є додатковим покаранням, яке накладається після того, як його засудили за злочин, що є несумісним за статтею 7 Конвенції. Однак Європейська комісія з прав людини визнала заяву неприйнятною. Було встановлено, що ці вимоги мають скоріше *превентивний*, ніж каральний характер – у тому сенсі, що включення до реєстру може допомогти *відмовити особу від повторного злочину*. Крім того, Комісія наголосила, що хоча недотримання вимог про реєстрацію може становити склад злочину, сама вимога реєстрації не є пунітивною за своєю природою⁸⁶⁷.

Україна також не залишилася в стороні від цього позитивістського тренду внаслідок прийняття закону про реєстрацію *sex offenders*: «Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи – автоматизована електронна база даних, створена для забезпечення збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку, узагальнення даних про осіб, які вчинили злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи, у тому числі осіб, судимість яких за такі злочини знята або погашена в установленому законом порядку»⁸⁶⁸.

У Південній Кореї система реєстрації сексуальних злочинців була вперше запроваджена у 2000 році⁸⁶⁹.

Тайвань прийняв своє національне законодавство про *sex offenders* у 2005 році, а положення, що регулює запровадження бази даних сексуальних злочинців, набули чинності з 2012 року⁸⁷⁰.

Індія також почала реалізацію національної програми реєстрації *sex offenders*. Департамент поліції Нью-Делі розпочав розмішувати детальну інформацію про *sex offenders* на веб-сайті відповідного

⁸⁶⁶ «*Massey v. the UK*», application № 14399/02, judgment 16.11.2004

⁸⁶⁷ «*Robert William Andrew Ibbotson v. the UK*» (dec.), application № 40146/98 decision 21.10.1998

⁸⁶⁸ Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої особи». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20#Text>

⁸⁶⁹ Act on the Protection of Children and Juveniles from Sexual Abuse, June 9, 2009, art. 33 (South Korea)

⁸⁷⁰ Sex Assault Crime Prevention Act (Taiwan), Art. 2369.

державного реєстру в 2013 році, куди включені вироки, винесені з 1983 року⁸⁷¹.

У регіоні Карибського басейну першої країною, яка запровадила реєстрацію *sex offenders*, була Тринідад і Тобаго, що відбулося у 2000 році⁸⁷².

Ямайка прийняла відповідний закон у 2009 році⁸⁷³.

У Чилі правоохоронні органи почали оперувати відповідними положеннями щодо реєстрації сексуальних злочинців, починаючи з 2012 року⁸⁷⁴.

Аргентина прийняла національний закон про реєстрацію *sex offenders* у 2013 році⁸⁷⁵.

Першим австралійським штатом, який прийняв закон про реєстрацію *sex offenders*, був Новий Південний Уельс, що відбулося у 2000 році. Наразі відповідне законодавство мають усі австралійські штати.

Штати Австралії	Закони про обов'язкову реєстрацію <i>sex offenders</i>
New South Wales	2000
Queensland	2004
Northern Territory	2004
Victoria	2004
Western Australia	2004
Australian Capital Territory	2005
Tasmania	2005
South Australia	2006

Нова Зеландія запровадила відповідні законодавчі положення у 2016 році⁸⁷⁶. Подібно до системи у Сполученому Королівстві, трива-

⁸⁷¹ Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systemsio Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p., P. 3.

⁸⁷² Laws of Trinidad and Tobago, Sexual Offences Act, Ch. 11:28, Pt. III70Laws of Trinidad and Tobago, Sexual Offences Act, Ch. 11:28, Pt. III.

⁸⁷³ Jamaica Sexual Offences Act 2009. URL: <https://japarliament.gov.jm>

⁸⁷⁴ Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systemsio Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p., P. 3.

⁸⁷⁵ Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systemsio Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p., P. 3.

⁸⁷⁶ Child Protection (Child Sex Offender Government Agency Registration) Act (New Zealand). URK: <http://www.legislation.govt.nz/act/public/2016/0042/latest/DLM6463913.html>

лість реєстрації варіюється залежно від тяжкості правопорушення та тривалості вироку – від 8 років до довічного терміну.

Кенія запровадила законодавчі положення щодо реєстрації *sex offenders* у 2006 році⁸⁷⁷.

Південна Африка здійснила аналогічні заходи у 2007 році⁸⁷⁸. Відповідний закон розширив визначення поняття «згвалтування» та створив Національний реєстр *sex offenders*.

Підсумовуючи огляд міжнародного досвіду зі створення реєстрів *sex offenders*, варто наголосити, що 2010 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила відповідну резолюцію про посилення заходів проти сексуальних злочинців⁸⁷⁹. Аналізуючи цей документ, варто наголосити на його виключно *політичній природі*, яка багато в чому має популістський характер.

Так, ПАРЕ наголошує, що, мовляв, *sex offenders* вважаються такими, які частіше за інших злочинців вчиняють рецидивні злочини. Тому, як декларує ПАРЕ, необхідність нагляду за *sex offenders* має бути серйозно сприйнята усіма державами-членами Ради Європи.

Реєстр сексуальних злочинців, відповідно до зазначеної резолюції ПАРЕ, – це інструмент, який передбачає обов'язок засуджених *sex offenders* надавати відповідному органу влади персональну інформацію, таку як своє ім'я, адреса та дата народження, та негайно інформувати цей орган, якщо зазначена персональна інформація змінюється. Запис цих повідомлень зазвичай називають *реєстром сексуальних злочинців*. Щоб такі реєстри були ефективними, вся інформація, що зберігається, повинна бути точною та регулярно оновлюватися⁸⁸⁰.

ПАРЕ робить особливий наголос на тому, що «засуджені *sex offenders* можуть продовжувати працювати з дітьми та вразливими особами через прогалини в національних або зарубіжних системах. Таким чином, – наголошує ПАРЕ, – за певних обставин *sex offenders* можуть знайти роботу в таких сферах, як освіта, в'язнична служба, охорона здоров'я та догляд за дітьми.

Отже, ПАРЕ фактично перебирало на себе функцію формування єдиного стандарту соціального виключення та локалізації *sex offenders*.

⁸⁷⁷ The Sexual Offences Act §39(13) (Laws of Kenya No. 3/2006)

⁸⁷⁸ Criminal Law (Sexual Offences and Related Matters) Amendment Act 2007 (Republic of South Africa). № 32 of 2007. *Government Gazette*: Cape Town, 14 December 2007, № 30599.

⁸⁷⁹ Reinforcing measures against sex offenders. Resolution of the Parliamentary Assembly 1733 (2010) Final version. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 21 May 2010 (see Doc. 12243, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mrs de Pourbaix-Lundin). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17868&lang=en>

⁸⁸⁰ Reinforcing measures against sex offenders. Resolution of the Parliamentary Assembly 1733 (2010) Final version. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 21 May 2010 (see Doc. 12243, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mrs de Pourbaix-Lundin). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17868&lang=en>

Цікавим є те, що ПАРЕ нагадує про рішення ЄСПЛ у справі «*Gardel v. France*», наголошуючи, що «реєстри сексуальних злочинців (наприклад, у Франції та Великобританії) були визнані Європейським судом з прав людини такими, що відповідають нормам Конвенції»⁸⁸¹.

Що є важливим к контексті нашого дослідження, ПАРЕ не підтримало ідею запровадження загальноєвропейського реєстру *sex offenders*, хоча ідея створення відповідного реєстру під егідою Ради Європи лунала з 2007 року⁸⁸². Так само лунали заклики щодо створення подібного реєстру на рівні Європейського Союзу (*European Sex Offender Database*)⁸⁸³.

Водночас ПАРЕ закликала держави-члени вжити дієвих національних заходів для запобігання сексуальним правопорушенням, зокрема, *inter alia*: запровадити комплексні правові заходи, спрямовані на контроль та моніторинг рухів *sex offenders*, зокрема подорожей за кордон, а також запровадити систему перевірки та заборони працевлаштування, щоб гарантувати, щоб ті, хто становлять ризик, не змогли б працювати з дітьми або вразливими особами⁸⁸⁴.

Отже, як свідчить світова практика, початок нового тисячоліття ознаменувався широким поширенням практики обов'язкової реєстрації *sex offenders* у відповідних реєстрах, які в деяких країнах можуть бути відкритими для громадськості.

Проте, як вже зазначалося вище, актуалізація убезпечення суспільства від статевих злочинців не є чимось новим. Так, Ганс Шнайдер підкреслює, що сто років тому у США була майже аналогічна *moral panic* щодо *sex offenders*, яка зумовила появу зазначених вище позитивістських законів⁸⁸⁵. Проте наразі можна спостерігати, як у законодавстві багатьох сучасних країн та навіть на рівні Ради Європи офіційно визнано наявність *небезпечного типу злочинця*, що примушує пригадати Ломброзо та антропологічну школу. Якщо ще більше замислитися, то на думку спадає інститут *особливо небезпечного рецидивіста*, який в Україні було ліквідовано як такий, що начебто суперечив правам людини.

⁸⁸¹ «*Gardel v. France*», application № 16428/05, judgment 17 December 2009.

⁸⁸² Reinforcing measures against sex offenders. Provisional version, as adopted by the Committee on 16.03.2010. Rapporteur: Ms Marietta de Pourbaix-Lundin, Sweden, EPP/CD. Committee on Legal Affairs and Human Rights, March 2010. 16 p.

⁸⁸³ MEPs 'want EU sex offender list'. BBC News. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6958807.stm (29.01.2020)

⁸⁸⁴ Reinforcing measures against sex offenders. Resolution of the Parliamentary Assembly 1733 (2010) Final version. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 21 May 2010 (see Doc. 12243, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mrs de Pourbaix-Lundin). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17868&lang=en>

⁸⁸⁵ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с., С. 383-384.

Говорячи про кримінологічні та політичні аспекти запровадження системи обов'язкової реєстрації *sex offenders*, необхідно брати до уваги американський досвід оцінки та аналізу результативності подібних заходів соціального контролю.

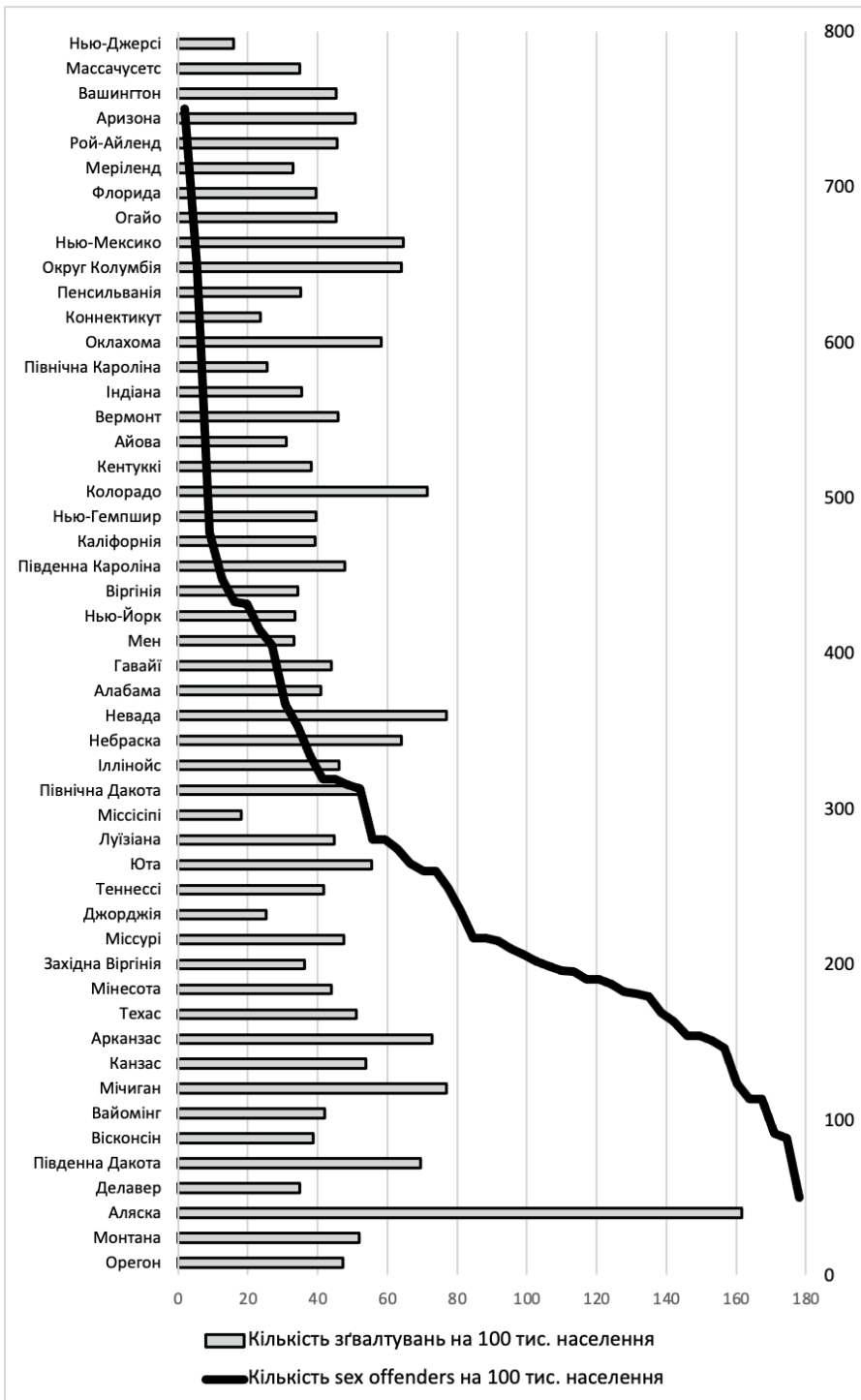
У першому розділі нашого дослідження ми наводили більш ніж інформативну статистику з різних американських штатів щодо кількості зареєстрованих *sex offenders* на 100 тис населення⁸⁸⁶. Отже, у цьому розділі є необхідним порівняти зазначені відносні показники з відносними показниками зареєстрованих зґвалтувань у США (дані станом на січень 2020 року)⁸⁸⁷:

Штат (2020 рік)	<i>Sex offenders</i> на 100 тис. населення	Зґвалтування на 100 тис. населення
Орегон	750	47,1
Монтана	647	51,9
Аляска	477	161,6
Делавер	448	34,9
Південна Дакота	433	69,6
Вісконсін	432	38,7
Вайомінг	415	42,1
Мічиган	405	76,9
Канзас	367	53,8
Арканзас	353	72,9
Техас	334	51,2
Мінесота	319	43,9
Західна Вірджинія	319	36,1
Міссурі	315	47,5
Джорджія	313	25,2
Теннессі	280	41,7
Юта	280	55,5
Луїзіана	274	44,7
Міссісіпі	265	18

⁸⁸⁶ How many registered sex offenders are in your State? URL: www.safehome.org/data/registered-sex-offender-stats/

⁸⁸⁷ How many registered sex offenders are in your State? URL: www.safehome.org/data/registered-sex-offender-stats/

Північна Дакота	260	52,2
Іллінойс	260	46
Небраска	249	63,9
Невада	234	76,8
Алабама	217	40,8
Гавайї	217	44
Мен	215	33,3
Нью-Йорк	210	33,6
Вірджинія	206	34,3
Південна Кароліна	202	47,9
Каліфорнія	199	39,2
Нью-Гемпшир	196	39,4
Колорадо	195	71,5
Кентуккі	190	38,2
Айова	190	30,9
Вермонт	187	45,8
Індіана	182	35,4
Північна Кароліна	181	25,4
Оклахома	179	58,3
Коннектикут	169	23,5
Пенсильванія	163	35
Округ Колумбія	154	64,1
Нью-Мексико	154	64,6
Огайо	151	45,3
Флорида	146	39,6
Меріленд	123	32,8
Рой-Айленд	113	45,5
Аризона	113	50,7
Вашингтон	91	45,3
Массачусетс	88	34,9
Нью-Джерсі	50	16

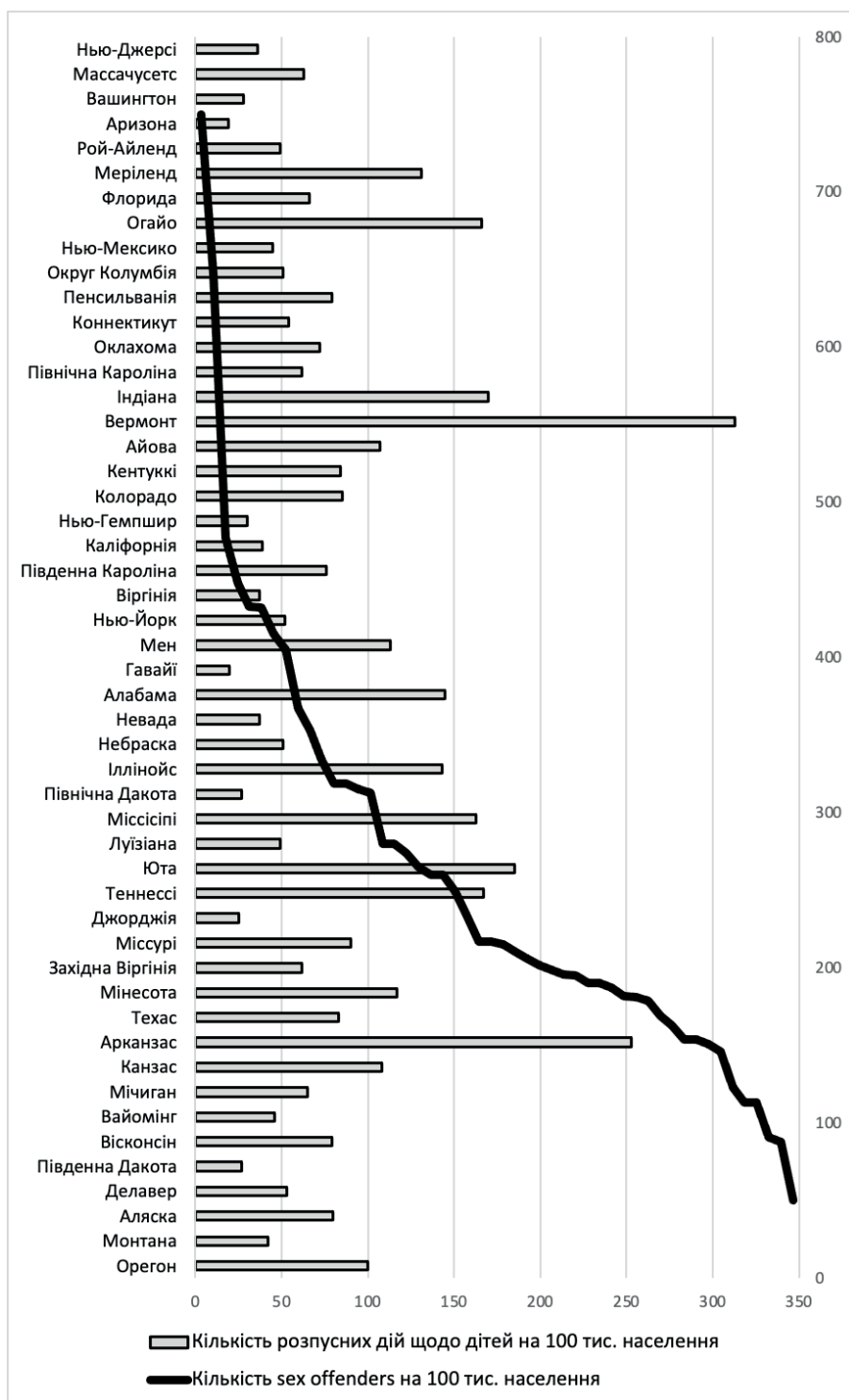

Крім того, у цьому розділі необхідно порівняти відносний показник зареєстрованих *sex offenders* на 100 тис. населення з відносними показниками розпусних дій щодо дітей (дані станом на січень 2020 року)⁸⁸⁸:

Штат (2020 рік)	<i>Sex offenders</i> на 100 тис. населення	Розпусні дії щодо дітей на 100 тис. населення
Орегон	750	100
Монтана	647	42
Аляска	477	80
Делавер	448	53
Південна Дакота	433	27
Вісконсін	432	79
Вайомінг	415	46
Мічиган	405	65
Канзас	367	108
Арканзас	353	253
Техас	334	83
Мінесота	319	117
Західна Вірджинія	319	62
Міссурі	315	90
Джорджія	313	25
Теннессі	280	167
Юта	280	185
Луїзіана	274	49
Міссісіпі	265	163
Північна Дакота	260	27
Іллінойс	260	143
Небраска	249	51
Невада	234	37

⁸⁸⁸ How many registered sex offenders are in your State? URL: www.safehome.org/data/registered-sex-offender-stats/

Алабама	217	145
Гавайї	217	20
Мен	215	113
Нью-Йорк	210	52
Вірджинія	206	37
Південна Кароліна	202	76
Каліфорнія	199	39
Нью-Гемпшир	196	30
Колорадо	195	85
Кентуккі	190	84
Айова	190	107
Вермонт	187	313
Індіана	182	170
Північна Кароліна	181	62
Оклахома	179	72
Коннектикут	169	54
Пенсильванія	163	79
Округ Колумбія	154	51
Нью-Мексико	154	45
Огайо	151	166
Флорида	146	66
Меріленд	123	131
Рой-Айленд	113	49
Аризона	113	19
Вашингтон	91	28
Массачусетс	88	63
Нью-Джерсі	50	36

Отже, подані вище статистичні дані свідчать про відсутність соціально-контрольного впливу заходів з обов'язкової реєстрації *sex offenders* на показники злочинності проти статевої свободи.

Аналогічні висновки було зроблено групою дослідників Чиказького університету, де порівнювалися дані щодо 9 тис. *sex offenders*, звільнених з місць позбавлення волі у 1994 році. Дослідження дійшло висновків, що близько половини зазначених злочинців було звільнено на постійне місце проживання до штатів, де вони мали юридичний обов'язок зареєструватися та повідомляти про зміну місця проживання, тоді як іншій половині реєструватися не було потрібно. Дослідження виявило незначну різницю у схильності двох груп до вчинення рецидивних злочинів. Більше того, *sex offenders*, які переїхали до штатів, закони яких не вимагали реєстрації, продемонстрували меншу схильність до рецидивних злочинів. Дослідження дійшло висновку, що *sex offenders*, які мали обов'язок реєструватися, не продемонстрували нижчих показників рецидиву, як порівняти з тими *sex offenders*, які не мали такого обов'язку. Крім того, дослідження дійшло висновку, що володіння правоохоронними органами інформацією про місце проживання *sex offenders* не впливає на показники рецидивної злочинності таких злочинців⁸⁸⁹.

Інше дослідження щодо запобіжного впливу заборон на проживання *sex offenders* у визначених органами влади місцях виявило низку негативних наслідків, включаючи втрату житла, втрату соціальної підтримки та фінансові труднощі, які можуть насправді збільшити кількість рецидивних злочинів⁸⁹⁰.

Крім того, обмеження на проживання призводили до переміщення та кластеризації *sex offenders* в інших районах, зокрема сільських⁸⁹¹.

Ще одне дослідження було сфокусовано на аналізі традиційних превентивних заходів щодо *sex offenders* у 10 американських штатах. За результатами дослідження було виявлено, що статистично значуще скорочення числа випадків зґвалтування відбулося після впровадження превентивних заходів у 3 з 10 штатів (Гаваї, Айдахо та Огайо). У шести штатах (Арканзас, Коннектикут, Небраска, Невада, Оклахома та Західна Вірджинія) суттєвих змін не спостерігалось, а в одному штаті (Каліфорнія), як не дивно, спостерігалось статистично значне збільшення кількості *sex offences*. Автори дійшли висновку, що традиційні

⁸⁸⁹ Agan A. Sex Offender Registries: Fear without Function. *Journal of Law and Economics*, 2011. 54 (1). P. 207-239.

⁸⁹⁰ Lobanov-Rostovsky C. 'Sex Offender Management Strategies', in *Sex Offender Management Assessment and Planning Initiative*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2017. 338 p.

⁸⁹¹ Lobanov-Rostovsky C. 'Sex Offender Management Strategies', in *Sex Offender Management Assessment and Planning Initiative*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2017. 338 p.

превентивні заходи, вироблені у рамках *moral panic* перед *sex offenders*, мають майже нульовий вплив на рівень зареєстрованих згвалтувань⁸⁹².

На додаток, американські вчені загострюють увагу на тому, що реєстри *sex offenders*, що містять їхні імена, адреси та фотографії, є відкритими для усіх бажаючих. Люди цікавляться такою інформацією і платять більше, щоб уникнути проживання поруч із зареєстрованими *sex offenders*. Так, як підкреслює Аманда Аган, будинки, що перебувають поруч із місцем реєстрації *sex offenders*, продаються приблизно на 5,5 тис. доларів дешевше, ніж аналогічні будинки, що знаходяться далеко від місць проживання *sex offenders*⁸⁹³.

Отже, йдеться про те, що система кримінальної юстиції стає дедалі більш схожою на елементарний соціальний фільтр, наслідком застосування якого є ще більше сегрегація, соціальне розшарування та дискримінація, чого класична школа кримінального права вперто не помічає.

З огляду на висловлене вище доцільно знову згадати приклади з США.

Американська пенологічна практика надає приклади, які примушують замислитися над природою та метою кримінального покарання у XXI столітті. Йдеться, насамперед, про правило «*three strikes and you are out*» та відповідні *three strikes laws*.

За визначенням Джеймса Белла, мантра «*tough on crime*» та пов'язаний із нею законодавчий порядок денний призвели до безпрецедентного рівня ув'язнення в США⁸⁹⁴. Зазначені закони почали масово прийматися у США, починаючи з 1994 року, після проголошення національної стратегії із запобігання насильницької злочинності, хоча відповідні законодавчі схеми діяли у багатьох штатах задовго до 1990-х років.

У більшості випадків ці закони вимагали безальтернативного засудження особи до довічного позбавлення волі у випадку вчинення насильницької фелонії за умови наявності двох інших вироків щодо цієї ж особи.

Так, штат Нью-Йорк запровадив такий закон ще 1797 року, Техас – 1952 року, Делавер – 1973 року, Меріленд – 1975 року, Алабама – 1977 року, Вашингтон – 1993 року.

⁸⁹² Walker J., Maddan S., Vasquez B., VanHouten A., Ervin-McLarty The Influence of Sex Offender Registration and Notification Laws in the United States. Little Rock, AR: Arkansas Crime Information Center, 2006. 19 p.

⁸⁹³ Agan A. Sex Offender Registries: Fear without Function. *Journal of Law and Economics*, 2011. 54 (1). P. 207-239.

⁸⁹⁴ Bell J. 'Addicted No Longer. Breaking Away from Incarceration as a Primary Instrument of Social Control', in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M.Mauer and K.Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p., P. 50.

1994 року аналогічні законодавчі механізми запровадили Каліфорнія, Колорадо, Коннектикут, Індіана, Канзас, Нью-Мексико, Північна Кароліна, Вірджинія, Луїзіана, Вісконсін та Теннессі.

1995 року зазначену формулу імплементували до свого законодавства Арканзас, Флорида, Монтана, Невада, Нью-Джерсі, Північна Дакота, Пенсильванія, Юта, Джорджія та Вермонт.

2006 року відповідні *three strikes laws* ухвалив штат Аризона, 2012 року – штат Массачусетс.

Більш того, окремі штати, наприклад, Джорджія та Південна Кароліна, запровадили більш жорстку формулу «*two strikes and you are out*».

Наразі законодавство 31 американського штату надає можливість автоматично застосувати довічне позбавлення волі без перспектив умовно-дострокового звільнення у випадку третього засудження особи за вчинення фелонії.

Штат	Рік	Штат	Рік
Нью-Йорк	1797	Луїзіана	1994
Техас	1952	Вісконсін	1994
Меріленд	1975	Джорджія	1994
Делавер	1973	Арканзас	1995
Алабама	1977	Флорида	1995
Вашингтон	1993	Монтана	1995
Каліфорнія	1994	Невада	1995
Колорадо	1994	Нью-Джерсі	1995
Коннектикут	1994	Північна Дакота	1995
Індіана	1994	Пенсильванія	1995
Канзас	1994	Юта	1995
Меріленд	1994	Джорджія	1995
Нью-Мексико	1994	Вермонт	1995
Північна Кароліна	1994	Південна Кароліна	1995
Вірджинія	1994	Аризона	2006
Меріленд	1994 (зміни)	Массачусетс	2012

Щодо кримінологічного ефекту подібних законодавчих новел, то окремі штати продемонстрували більш ніж суттєве зниження рівня злочинності після запровадження *three strikes laws*. Так, у м. Лос-Анджелес (Каліфорнія), за період з 1994 – 2011 років кількість насильницьких злочинів впала на 50 %.

Існують також інші приклади, хоча вони супроводжуються критикою щодо кореляції між такими законами та дійсними причинами зниження насильницької злочинності.

У березні 2003 року Верховний Суд США висловив думку, що подібні вироки не порушують Восьму поправку до Конституції США, яка забороняє жорстокі та негуманні покарання. Це мало місце у двох його рішеннях – у справі *Ewing v. California* та у справі *Lockyer v. Andrade*.

У справі *Ewing v. California* Верховний Суд надав широку підтримку політиці «*three strikes and you are out*», зазначивши, що засудження відповідної особи відображає «раціональне судове рішення», яке є «виправданим з огляду на інтереси штату щодо забезпечення суспільства від рецидивістів шляхом ізоляції таких осіб з суспільства та залякування їм подібних»⁸⁹⁵.

У справі *Lockyer v. Andrade* Верховний Суд вирішив, що *three strikes laws* не відносяться до жорстоких та негуманних покарань, а тому довічний вирок не порушує конституційні приписи⁸⁹⁶.

Нова Зеландія також запровадила свою національну модель *three strikes laws* на підставі *Sentencing and Parole Reform Act 2010* з метою кримінально-правового таврування злочинців, які вчинили повторні насильницькі злочини⁸⁹⁷.

Так, якщо злочинець вперше вчиняє один з визначених у законі 40 кваліфікованих злочинів, він отримує «перше попередження». «Друге попередження» може бути підставою для заборони умовно-дострокового звільнення. «Третє попередження» у більшості випадків є автоматичною підставою для заборони умовно-дострокового звільнення після вироку до позбавлення волі на строк від 20 років, що застосовується після «другого попередження». Проте необхідно наголосити: якщо злочинець вчиняє умисне вбивство, маючи вже навіть перше «попередження» (не кажучи вже про друге), то він скоріш за все отримує довічне ув'язнення без права на умовно-дострокове звільнення⁸⁹⁸.

Починаючи з 2010 року (коли було запроваджено зазначені новели), злочинці у Новій Зеландії отримали 10433 «перші» попередження, 338 – «других», 6 – «третьох». За результатами проведеного Міністерством юстиції Нової Зеландії дослідження встановлено, що після запро-

⁸⁹⁵ *Ewing v. California* (01-6978) 538 U.S. 11 (2003).

⁸⁹⁶ *Lockyer v. Andrade* (01-1127) 538 U.S. 63 (2003).

⁸⁹⁷ *Sentencing and Parole Reform Act 2010*. URL: www.legislation.govt.nz

⁸⁹⁸ *Sentencing and Parole Reform Act 2010*. URL: www.legislation.govt.nz

вадження *three strikes laws* мало місце незначне зменшення кількості розбоїв та незначне збільшення випадків статевого насильства, хоча обидві тенденції не виходили за межі розумного кримінологічного рівня. Водночас відбулося суттєве зменшення кількості тяжких злочинів проти життя та здоров'я⁸⁹⁹. Міністерство юстиції Нової Зеландії наголошує, що 10 років не є достатнім часом для формулювання остаточних висновків, проте подані вище тенденції свідчать про певний успіх нових законів, незважаючи на їх більшу вартість для платників податків.

Крім того, кримінальна та пенітенціарна політика багатьох країн широко використовує поняття «*закоренілого злочинця*», «*звичного злочинця*» або «*кар'єрного злочинця*». Як наголошує Майкл Петрунік, законодавство щодо «кримінальних психопатів» або «небезпечних девіантів» виникло в Європі та Північній Америці у першій половині XX століття, щоб вирішити проблему захисту суспільства від впертих та/або психічно хворих злочинців, яких не стримують звичайні кримінальні покарання⁹⁰⁰.

Першим більш-менш сучасним європейським нормативним актом, який згадував про убезпечення суспільства від небезпечних злочинів, був французький закон 1885 року про relegацію рецидивістів, ухвалений за ініціативою міністра внутрішніх справ *Pierre Waldeck-Rousseau*, що передбачав вислання небезпечних злочинців – *relegues* – до французьких колоній (здебільшого до Французької Гвіани)⁹⁰¹. За період 1887 – 1953 років до Французької Гвіани було вислано 17893 *relegues*⁹⁰². Наголосимо, що за будь-яких умов relegація не стосувалася політичних злочинців: «*Les condamnations pour crimes ou délits politiques ou pour crimes ou délits qui leur sont connexes, ne seront, en aucun cas, comptées pour la relégation*».

Португалія запровадила відповідне законодавство 1892 року, Аргентина – 1893 року.

1905 року австралійський штат Новий Південний Уельс запровадив превентивне ув'язнення для рецидивістів.

1908 року Англія та Уельс, дотримуючись рекомендацій комісії Гледстона, запровадили заходи соціального контролю для рецидивістів⁹⁰³. Для зазначених цілей було прийнято *Prevention of Crime Act 1908*,

⁸⁹⁹ Three Strikes Laws: Evidence Brief. URL: www.justice.govt.nz/assets/Documents/Publications/Three-Strikes-Law-Evidence-Brief.pdf

⁹⁰⁰ Petrunik M. The Makings of Dangerous Offenders: The Origins' Diffusion and Use of Legislation for Dangerous Offenders in Europe and North America. Ottawa: Ministry of the Solicitor General, Research' Division, № 1984-74. 109 p., P. I.

⁹⁰¹ Petrunik M. The Makings of Dangerous Offenders: The Origins' Diffusion and Use of Legislation for Dangerous Offenders in Europe and North America. Ottawa: Ministry of the Solicitor General, Research' Division, № 1984-74. 109 p., P. 16.

⁹⁰² Sanchez J.-L. 'The relegation of recidivists in French Guiana in the 19th and 20th Centuries', in *Global Convict Labour*; Christian G. de Vito and Alex Lichtenstein (eds.). 2015. P. 222-248.

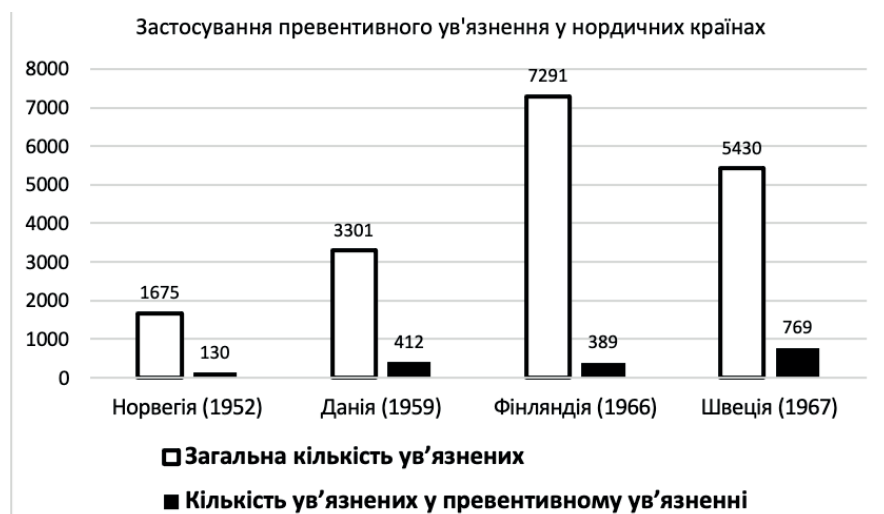
⁹⁰³ Report from the Departmental Committee on Prisons, etc. Chairman, H. J. Gladstone (Parliamentary Papers. House of Commons. Session 1895. vol. 56. c. 7702.)

відповідно до якого особа могла бути визнана *habitual criminal* за наявності таких умов: 1) досягнення 16-річного віку; 2) засудження не менше трьох разів (незалежно до або після прийняття цього закону); 3) продовження недоброчесного або кримінального способу життя⁹⁰⁴. Під час дебатов у парламенті щодо цього закону його автор, лорд Гледстон, особливо наголосив, що «запобігання злочинам професійних злочинців суттєво відрізняється від запобігання інших злочинців»⁹⁰⁵.

Данія запровадила інститут превентивного ув'язнення у 1925 році та в подальшому розширила його застосування в 1930 році на підставі категорій «психічного розладу», «небезпеки» та «сприйнятливості до впливу покарання».

Норвегія запровадила відповідне законодавство ще раніше – у 1902 році.

Країна (рік)	Загальна кількість ув'язнених	Кількість ув'язнених у превентивному ув'язненні	Відсоток ув'язнених у превентивному ув'язненні
Норвегія (1952)	1675	130	7,7 %
Данія (1959)	3301	412	12,5 %
Фінляндія (1966)	7291	389	5,3 %
Швеція (1967)	5430	769	14,1 %

⁹⁰⁴ Prevention of Crime Act 1908. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1908

⁹⁰⁵ Fox L. The Modern English Prison. London, 1934. P. 168.

У 1925 році Швеція запровадила законодавство про превентивне ув'язнення для рецидивістів: *forvaring* – для «ненормальних злочинців», *internering* – для «звичайних рецидивістів».

У 1932 році запровадила аналогічне законодавство Фінляндія (зі змінами у 1952 та 1971 роках).

У 1925 – 1928 роках Нідерланди запровадили спеціальні заходи щодо небезпечних правопорушників, передбачаючи різні комбінації покарань для осіб зазначеної категорії.

Бельгія законом від 1930 року запровадила невизначені вирoki для злочинців з розладами психіки та рецидивістів (з подальшими змінами від 1964 року)⁹⁰⁶.

Заходи соціального захисту 1930 року в Італії передбачали невизначені вирoki для «соціально небезпечних»: злочинців з психічними розладами, звичних злочинців та професійних злочинців.

Подібні категорії, слушно наголошує П.-А. Альбрехт, зазвичай були ознакою тоталітарних суспільств, прикладом чого є категорія «загальнонебезпечний соціал-демократ» часів Німецької імперії, категорія «лихвар і спекулянт» часів Веймарської Республіки або категорія «ворог народу», яка була основою політики соціального захисту під час сталінських репресій 1920 – 1930 років. У Третньому Райху категорія «небезпечного професійного злочинця» була, за визначенням Альбрехта, «точкою дотику» поліцейської боротьби зі злочинністю⁹⁰⁷.

У 1933 році Іспанія запровадила заходи *vagos y maleantes*: геї, лесбіянки, бродяги, жебраки, сутенери, хронічні алкоголіки та інші особи, які виявляли соціальну небезпеку, могли бути відправлені у примусовому порядку до спеціальних таборів.

Енріко Феррі у своїй «Кримінальній соціології» пише: «Вони без жодних доказів засудили мене, – каже *habitual offender*, – лише тому, що я міг це зробити, – і вони були абсолютно *праві*»⁹⁰⁸.

Навіть Фуко згадує про «невиправного злочинця»⁹⁰⁹.

На перший погляд, зазначені категорії є несумісними з демократичними цінностями, проте, тим не менш, вони знайшли благодатне підґрунтя у законодавстві багатьох сучасних країн.

Так, в період з 1937 – 1949 років 12 американських штатів та округ Колумбія прийняли закони проти «сексуальних психопатів»⁹¹⁰. Закони

⁹⁰⁶ Mary P., Kaminski D., Maes E., Vanhamme F. The Treatment of «Dangerousness» in Belgium: Internment and Placing at the Government's Disposal: Séminaire du GERN «Longues peines et peines indéfinies. Punir la dangerosité» (2008 – 2009). URL: <http://journals.openedition.org/champpenal/8351>

⁹⁰⁷ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 14.

⁹⁰⁸ Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 148.

⁹⁰⁹ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977-1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 18.

⁹¹⁰ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с., С. 383.

про сексуальних психопатів ґрунтуються на переконанні, що особи, які вчинили тяжкі статеві злочини, не контролюють свої сексуальні імпульси та будуть повторювати свої злочини знову й знову, незалежно від покарання чи іншого негативного досвіду.

Першим запровадив відповідні новели штат Мічиган⁹¹¹. У 1938 – 1939 роках відповідні закони ухвалили законодавчі органи штатів Каліфорнія, Іллінойс та Мінесота⁹¹². Станом на 1953 рік вже 24 американських штати ухвалили відповідні закони⁹¹³.

Наразі, наприклад, законодавство американських штатів Коннектикут та Канзас оперує поняттям «*persistent offender*», законодавство штату Міссурі – поняттям «*prior and persistent offender*».

У штаті Каліфорнія закон навіть розрізняє поняття «*sex offender*» та «*sexually violent predator*».

У цьому контексті можна згадати скандальний законопроект *Proposition 83 of 2006* сенатора Джорджа Раннера, відомий також як *the Sexual Predator Punishment and Control Act*, або просто *the Jessica's Law*.

Так, положення *the Jessica's Law* посилили покарання за *sex offences*, розширили визначення поняття *sex offences*, усунули окремі можливості умовно-дострокового звільнення *sex offenders*, заборонили застосування пробації за вчинення окремих *sex offences*, передбачили постійний GPS-моніторинг за небезпечними *sex offenders*. Закон також заборонив звільненням *sex offenders* мешкати у межах 2000 футів від шкіл або будь-яких інших місць, де збираються діти, фактично заборонивши їм проживати у переважній більшості великих міст Каліфорнії, поки Верховний суд штату Каліфорнія у 2015 році не визнав це положення неконституційним.

В австралійському штаті Квінзленд, відповідно до *the Queensland's Dangerous Prisoners (Sexual Offenders) Act 2003*, «*a prisoner is a serious danger to the community if there is an unacceptable risk that the prisoner will commit a serious sexual offence*»⁹¹⁴.

В Англії та Уельсі ця ідея знайшла своє відображення у *Crime (Sentences) Act 1997*⁹¹⁵.

У багатьох штатах Австралії в законодавстві існує поняття «звичного злочинця» або «серйозного злочинця»⁹¹⁶. Відповідно до *Habitual*

⁹¹¹ Chenier E. The Criminal Sexual Psychopath in Canada: Sex, Psychiatry and the Law at Mid-Century. *Canadian bulletin of medical history*, February 2003. 20 (1). P. 75-101, P. 76.

⁹¹² Sutherland E. The Sexual Psychopath Laws. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1950. Volume 40, Issue 5, Article 1. P. 553.

⁹¹³ Chenier E. The Criminal Sexual Psychopath in Canada: Sex, Psychiatry and the Law at Mid-Century. *Canadian Bulletin of Medical History*, February 2003. 20 (1). P. 75-101, P. 77.

⁹¹⁴ The Queensland's Dangerous Prisoners (Sexual Offenders) Act 2003. URL: www.legislation.qld.gov.au

⁹¹⁵ UK: Legal Clampdown on Paedophiles: URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news

⁹¹⁶ Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 2010, 39. С. 352-361; Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства, або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*, 2009. Т. 12., вип. 26, ч. 2. С. 132-138.

Criminals Act 1957 (New South Wales), якщо суддя дійде висновку, що певна особа, за умови якщо вона раніше двічі засуджувалася до позбавлення волі, становить небезпеку для суспільства, то суддя може оголосити цю особу *звичним злочинцем* та додати до основного вироку певний *превентивний строк* з метою захисту суспільства⁹¹⁷.

Аналогічні положення існують у законодавстві Західної Австралії (1913), Північної території (1983), Вікторії (1991), Квінсленду (2003) та Австралійської столичної території (2005).

Тасманія також запровадила відповідне законодавство.

Аналогічна категорія набула більшого значення в пенологічному полі Великої Британії з 1990-х років. Так, відповідно до доповіді *Home Office* «Поводження з небезпечними людьми: служба пробації та захист суспільства» (*Dealing with Dangerous People: The Probation Service and Public Protection, 1995*), захист суспільства завжди повинен мати пріоритет перед особистими інтересами осіб, які залучаються до системи кримінальної юстиції.

Канадське законодавство також містить відповідну категорію, зазнавши суттєвого американського впливу⁹¹⁸. Причому Канада стала одним зі світових лідерів з формування кримінальної та пенітенціарної політики щодо поведінки з найбільш небезпечними злочинцями, де акцент робився саме на *incapacitation*.

Archambault report 1938 – ґрунтовна оцінка кримінальної та пенітенціарної політики, проведена *Justice Joseph Archambault*, яка вважається такою, що була максимально спрямована на реабілітацію злочинців, все одно містила особливий наголос щодо небезпечних злочинців: «Незважаючи на найкращі методи покарання та реформи, які можуть бути застосовані, завжди залишатиметься певний прошарок злочинного класу, який демонструє невиліковні злочинні схильності і на який не зможуть вплинути зусилля реформаторів. Такі особи стають *загартованими злочинцями*, для яких залізні решітки та тюремні стіни не справлятимуть страху. В зазначених особах не залишається жодної надії чи бажання реформування, якщо навіть така надія колись існувала»⁹¹⁹.

З 1947 року законодавство Канади передбачило можливість стигматизації окремих злочинців за допомогою статусу *habitual criminal*: відповідно до *Habitual Offender Act 1947* до особи можна було застосувати превентивне ув'язнення, якщо: (а) така особа була визнана «звич-

⁹¹⁷ Habitual Criminals Act 1957. URL: www.legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-1957-019

⁹¹⁸ Chenier E. The Criminal Sexual Psychopath in Canada: Sex, Psychiatry and the Law at Mid-Century. *Canadian bulletin of medical history*, February 2003. 20 (1). P. 75-101.

⁹¹⁹ Thomas Patrick Lyons (Appellant) v. Her Majesty the Queen (Respondent) and The Attorney General of Canada, the Attorney General for Ontario and the Attorney General of British Columbia Interveners. File No.: 19125. 1987: January 28, 29; 1987: October 15.

ним злочинцем», і (б) суд вважав, що для захисту суспільства щодо такої особи доцільно застосувати превентивне ув'язнення.

У період 1947 – 1977 років кримінальне законодавство Канади до *habitual criminals* відносило злочинців, які, будучи засудженими тричі за вчинення умисних злочинів до покарання у вигляді позбавлення волі від 5 років, «наполегливо продовжували вести злочинний спосіб життя»⁹²⁰.

У період 1948 – 1977 років окремі злочинці отримували статус *dangerous sexual psychopath*; до таких осіб могли застосовуватися невідзначені вирoki (*Criminal Sexual Psychopath Act 1948*)⁹²¹.

Згодом у звіті Королівської комісії під головуванням *Justice McRuer* було піддано критиці відповідний підрозділ Кримінального кодексу Канади, що стосувався *dangerous sexual psychopaths*. Багато критиків, процитованих у звіті, вважали, що термін «*dangerous sexual psychopath*» був розмитим й ненауковим. Деякі критики висловили занепокоєння труднощами засудження за цим розділом Кодексу, зазначивши, що лише 33 особи були засуджені за відповідним законодавством у період 1948 – 1955 років. Окремі критики вказували на занадто високі стандарти доказування, які призводили до того, що реальні небезпечні злочинці отримували звичайні вирoki, внаслідок чого після ув'язнення становили ще більшу небезпеку для суспільства⁹²².

Як наслідок в Канаді було запроваджено ширше поняття «небезпечного злочинця» (*dangerous offender*)⁹²³. Відповідний закон було прийнято парламентом у 1976 році, який набув чинності у жовтні 1977 року⁹²⁴.

Наразі канадське кримінальне законодавство містить відповідне визначення: «*Offender constitutes a threat to the life, safety or physical or mental well-being of other persons on the basis of evidence establishing*»⁹²⁵. Причому, потрібно наголосити, для канадської пенітенціарної політики небезпечні злочинці, більшість з яких були засуджені за сексуальні злочини, «становлять інституційну проблему для цілей будь-якої реабілітаційної програми»⁹²⁶.

⁹²⁰ Shore J. An Evaluation of Canada's Dangerous Offender Legislation. *Les Cahiers de droit*, 1984. Volume 25, Number 2. P. 411-426, P. 413.

⁹²¹ Chenier E. The Criminal Sexual Psychopath in Canada: Sex, Psychiatry and the Law at Mid-Century. *Canadian bulletin of medical history*, February 2003. 20 (1). P. 75-101.

⁹²² McRuer J.D. (Chairman). Report of the Royal Commission on the criminal law relating to criminal sexual psychopaths. (The McRuer Report) Ottawa, Queen's Printer, 1958.

⁹²³ Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 297-301.

⁹²⁴ Shore J. An Evaluation of Canada's Dangerous Offender Legislation. *Les Cahiers de droit*, 1984. Volume 25, Number 2. P. 411-426.

⁹²⁵ Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-46/section-753.html>

⁹²⁶ Webster C., Dickens B. Deciding Dangerousness: Policy Alternatives for Dangerous Offenders: A Report to the Department of Justice, Canada. Toronto: University of Toronto, Centre of Criminology, December 1983. 123 p., P. 1.

У Канаді за період 1977 – 1983 років 32 особи були визнані як *dangerous offenders*⁹²⁷.

Станом на 2011 рік в Канаді нараховувалося вже 458 осіб зазначеної категорії⁹²⁸.

Станом на 2018 рік під наглядом Канадської виправної служби перебувало 623 *dangerous offenders*, з яких 95,5 % перебували в закритих установах на підставі невизначених вироків, а 4,5 % – під наглядом у громаді. Додатково під наглядом Канадської виправної служби перебували 16 *dangerous sexual offenders* у закритих установах та 2 *habitual offenders* – під наглядом у громаді, які «залишилися у спадщину» від попереднього законодавства 1940-х років⁹²⁹.

Подібні заходи, як і в США, канадський суд визнав конституційними з огляду на інтереси безпеки суспільства. Так, у рішенні *Thomas Patrick Lyons v. Her Majesty the Queen* було зазначено, що «винна особа засуджується за вчинення тяжкого злочину, хоч у доволі нестандартний спосіб. Ця особа не карається за те, що вона може зробити. Покарання виходить із вже фактично вчиненого специфічного злочину»⁹³⁰. До речі, *Thomas Patrick Lyons* був оголошений небезпечним злочинцем у віці 16 років, провів у в'язниці понад 30 років за сексуальне насильство та звільнився лише у 2019 році⁹³¹.

У жовтні 2006 року канадський уряд запропонував зміни до законодавства, відповідно до яких прокурорам було б легше вносити клопотання щодо надання особі статусу небезпечного злочинця. Відповідно до чинного законодавства, прокурор має доводити, що певна особа є небезпечним злочинцем, у той час коли запропоновані зміни передбачали, що підсудний мав би доводити, що він, навпаки, не є небезпечним злочинцем. Тобто, пропозиції полягали в частковому перенесенні тягаря доказування з прокуратури на злочинця⁹³².

В Англії та Уельсі відповідно до *Criminal Justice Act 2003* було запроваджене так зване *imprisonment for public protection*⁹³³. Воно застосовувалося до злочинців, чиї злочини були недостатньо серйозними, щоб

⁹²⁷ Webster C., Dickens B. Deciding Dangerousness: Policy Alternatives for Dangerous Offenders: A Report to the Department of Justice, Canada. Toronto: University of Toronto, Centre of Criminology, December 1983. 123 p., P. XII.

⁹²⁸ Dangerous offender: what the label means. URL: www.cbc.ca/news/canada/dangerous-offender-what-the-label-means-1.927620

⁹²⁹ 2018 Corrections and Conditional Release Statistical Overview. URL: www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrccs/pblctns/ccrso-2018/index-en.aspx

⁹³⁰ *Thomas Patrick Lyons (Appellant) v. Her Majesty the Queen (Respondent) and The Attorney General of Canada, the Attorney General for Ontario and the Attorney General of British Columbia Interveners*. File No.: 19125. 1987: January 28, 29; 1987: October 15.

⁹³¹ Man Declared Dangerous Offender at 16 Gets Full Parole. URL: www.cbc.ca/news/canada/nova-scotia/man-declared-dangerous-offender-at-16-gets-full-parole-1.526693

⁹³² New Measures to Protect Canadians from Dangerous Offenders. URL: www.pm.gc.ca/eng/media.asp?category=1&id=1356

⁹³³ Criminal Justice Act 2003. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

вони могли отримати довічне ув'язнення, проте які водночас вважалися небезпечними для цілей умовно-дострокового звільнення. Зазначене покарання складалося з карального «тарифу», встановленого пропорційно тяжкості вчиненого злочину, та невизначеного періоду, що розпочинався після закінчення строку «тарифу», й тривав до тих пір, поки *Parole Board* не переконається, що злочинець більше не являє ризиків для суспільства, а відтак – придатний для звільнення. Проте вже у 2007 році *the Queen's Bench Division of the High Court* вирішила, що продовження ув'язнення злочинців, засуджених до *imprisonment for public protection* після закінчення дії «тарифу» за відсутності надійної методики оцінки ризиків містить загрозу суспільству. До того ж у 2010 році Головні інспектори в'язниць та пробації у спільній доповіді зазначили, що *imprisonment for public protection* є непридатним для цілей британської пенітенціарної політики через переповненість в'язниць. У 2012 році *imprisonment for public protection* щодо нових справ було скасовано на підставі *Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012*, хоча понад 6 тис. ув'язнених залишились у пенітенціарних установах для цілей «захисту суспільства».

В Ірландії поняття «*sex offence*» поширюється на 25 різних дій⁹³⁴.

В Угорщині подібне законодавство набуло чинності 2010 року.

На окрему згадку заслуговує законодавство США, що отримало узагальнену назву «*the Megan's Laws*», яке вимагає від правоохоронних органів публічного оприлюднення інформації про зареєстрованих *sex offenders*. Відповідно до «*the Megan's Laws*» інформація, що підлягає оприлюдненню у ЗМІ та соціальних мережах, включає ім'я, фото, адресу злочинця, дату та окремі деталі вироку а також особливі прикмети на кшталт шрамів або татуювання. Інформація часто відображається на безкоштовних загальнодоступних веб-сайтах, але може бути опублікована у ЗМІ, розповсюджена в брошурах або за допомогою інших засобів.

На федеральному рівні «*the Megan's Laws*» вимагають від осіб, засуджених за сексуальні злочини проти дітей, повідомляти місцеві правоохоронні органи про будь-яку зміну адреси або місця роботи після звільнення з-під варти (в'язниці або психіатричного закладу). Вимога щодо сповіщення може бути встановлена на тривалий час (як правило, щонайменше 10 років) або постійно. У більшості американських штатів пропуск злочинцем реєстрації або зволікання з оновленням інформації про себе становить окремий злочин.

Після цих, на перший погляд, віддалених від вітчизняного сьогодення прикладів, необхідно вказати на суто європейський приклад, а

⁹³⁴ The Management of Sex Offenders. Discussion Document. The Department of Justice and Equality, Republic of Ireland, January 2009. Version 1.0. P. 5.

саме стандарт Ради Європи – Рекомендацію CM/Rec(2014)3 Комітету Міністрів від 19.02.2014 державам-членам стосовно небезпечних злочинців (ухвалена Комітетом Міністрів на 1192-ій зустрічі Заступників Міністрів)⁹³⁵.

Перш за все, необхідно звернути увагу на визначення категорії «*небезпечного злочинця*», під яким розуміється особа, яка була визнана винною у вчиненні особливо тяжкого (*very serious*) сексуального або особливо тяжкого (*very serious*) насильницького злочину, яка демонструє серйозну ймовірність повторного вчинення особливо тяжкого сексуального або особливо тяжкого насильницького злочину.

Для цілей нашого дослідження це визначення являє принципову значущість через те, що на рівні Ради Європи такі цілі покарання як превенція та реабілітація фактично було піддано сумнівам і, як наслідок, було запроваджено неопозитивістську філософію *небезпечного стану особи*, що, гадаємо, не могло не знайти свого відображення у політиці соціального контролю країн Європи.

Так само, *inter alia*, на увагу заслуговують такі дефініції як «*ризик*», «*оцінка ризику*» та «*управління ризиками*».

Так, «*ризик*» визначається як висока ймовірність вчинення нового особливо тяжкого сексуального або особливо тяжкого насильницького злочину.

«*Оцінка ризику*» – це процес, який надає можливість зрозуміти характер та рівень ризику: аналізуються природа, тяжкість і характер злочинів; визначаються характеристики злочинців та обставини, що впливають на них; ухвалюються рішення та заходи з метою зниження ризику.

«*Управління ризиками*» – це процес відбору та втілення відібраних заходів з втручання – у місцях позбавлення волі, у громаді, після звільнення з ув'язнення або для цілей превентивного нагляду – з метою зниження ризику вчинення нового особливо тяжкого сексуального або особливо тяжкого насильницького злочину.

На відверто позитивістську спрямованість цього стандарту Ради Європи вказує наявність такої категорії як «*превентивне затримання з метою убезпечення*» (*secure preventive detention*), під яким розуміється дозволене судовим органом затримання особи під час або після ув'язнення. *Secure preventive detention* застосовується не лише у зв'язку зі злочином, вчиненим у минулому, проте й також на основі оцінки, яка

⁹³⁵ Recommendation CM/Rec(2014)3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offenders

(Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014 at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies).

свідчить, що така особа може вчинити особливо тяжкий злочин у майбутньому⁹³⁶.

На відверто позитивістську спрямованість цього стандарту Ради Європи також додатково вказує наявність такої категорії як «*превентивний нагляд*» (*preventive supervision*), який передбачає заходи контролю, моніторингу, спостереження або обмеження пересування, запроваджені щодо особи після або замість покарання у вигляді позбавлення волі. *Preventive supervision* запроваджується не лише у зв'язку зі злочином, вчиненим особою у минулому, проте й також на основі оцінки, що свідчить, що така особа може вчинити особливо тяжкий злочин у майбутньому⁹³⁷.

У цілому зазначений документ Ради Європи фактично знаменує завершення епохи неокласичного домінування при виробленні та впровадженні кримінальної та пенітенціарної політики в країнах Ради Європи та легітимізує *філософію позитивізму*. У цьому стандарті прямо вказується на те, що безпечна реінтеграція небезпечних злочинців не завжди має бути метою системи кримінальної юстиції, де на першому місці має стояти безпека суспільства: «*Recognising the challenges which European States face in balancing the rights of dangerous offenders with the need to provide security in society...* ».

Для цілей нашого дослідження додатково наголосимо, що цей стандарт Ради Європи вказує, що *превентивний нагляд* за небезпечними злочинцями є формою соціального контролю, що може складатися з одного або декількох наступних заходів: 1) регулярне звітування про перебування у визначеному місці; 2) негайне інформування про будь-які зміни місця перебування, роботи або посади; 3) заборона залишати місце проживання або будь-яку територію без дозволу; 4) заборона наближатися або контактувати з жертвою, її родичами або іншими визначеними особами; 5) заборона відвідувати визначені райони, місця або установи; 6) заборона проживати у визначених місцях; 7) заборона вчиняти певні дії, які можуть сприяти вчиненню злочинів аналогічного характеру; 8) участь у навчальних програмах, професійних, культурних, освітніх або аналогічних заходах; 9) обов'язкова участь в інтервенційних програмах та проходження регулярної оцінки за необхідності; 10) носіння електронних засобів контролю (електронний

⁹³⁶ Recommendation CM/Rec(2014)3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offenders

(Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014 at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies).

⁹³⁷ Recommendation CM/Rec(2014)3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offenders

(Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014 at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies).

моніторинг) у поєднанні з одним або декількома із зазначених вище заходами; 11) інші заходи⁹³⁸.

Ще у середині XX століття піднесення законодавства проти звичних та/або сексуальних злочинів йшло пліч-о-пліч з науково обґрунтованим скептицизмом щодо результативності таких законів (не кажучи вже про економічну ефективність). Ще 1943 року Джес Спайрер наголошувала, що концепція сексуального психопата є занадто розмитою для судового чи адміністративного використання – як для цілей утримання відповідних осіб у закритих установах, так і для звільнення як «повністю й назавжди вилікуваних». Психіатри не мають діагностичних інструментів або критеріїв, за допомогою яких можна було б дійти до висновків щодо цього питання. Критерій «*непереборного імпульсу*», який зазвичай встановлено в законі, на практиці є неможливим для застосування⁹³⁹. Едвін Сазерленд також наголошував, що закони про сексуальних психопатів не мають великого значення на практиці⁹⁴⁰.

Говорячи про більш сучасні наукові роботи, можна навести думку Барбари Хадсон, яка в своєму дослідженні 1993 року, наголошувала, що «законодавство щодо *впертих злочинців* сьогодні існує у багатьох країнах та створює невелику проблему для тих країн, в яких домінує концепція соціального захисту»⁹⁴¹.

А втім, з огляду на розширення переліку країн, які запровадили таке законодавство, а головне – через затвердження такого підходу на рівні Ради Європи, ми можемо стверджувати про непомітне захоплення концепцією соціального захисту всього західного політико-пенологічного поля.

Тому зазначена проблема аж ніяк не може вважатися «*невеликою*». Електронний моніторинг, територіальні обмеження, обмеження в певних правах, статус небезпечного (впертого, звичного, кар'єрного) злочинця, реєстри небезпечних злочинців, хімічна кастрація, максимальні строки ув'язнення, заборона контактів з потенційними жертвами, заборона умовно-дострокового звільнення, обов'язок регулярно проходити тестування на детекторі брехні – що це для цілей сучасного соціального контролю? Як подібні заходи можуть розцінюватися з позицій *класичного підходу*, що ґрунтується на концепції свободи волі, раціональному виборі, пошуку балансу між тяжкістю злочину та суво-

⁹³⁸ Recommendation CM/Rec(2014)3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offenders (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014 at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies).

⁹³⁹ Spier J. The Psychology of Irresistible Impulse. *Journal of Criminal Law and Criminology*, March 1943. 33. P. 457-462.

⁹⁴⁰ Sutherland E. The Sexual Psychopath Laws. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1950. Volume 40, Issue 5 Article 1. P. 550.

⁹⁴¹ Hudson B. Penal Policy and Social Justice. Hampshire – London, 1993. P. 35.

рістю покарання? Яке місце мають посісти подібні заходи у класичних системах з традиційними *покараннями*?

Аналізувати всі ці приклади у категоріях *покарання* буде необґрунтовано. Беручи до уваги їх природу та функціональну спрямованість, їх доцільно віднести до категорії *заходів безпеки*.

Отже, як на перший погляд, говорити у ХХІ столітті про друге життя вчення Ломброзо та інших біологічних позитивістів є спрощенням проблематики. Проте, проаналізувавши наслідки кризи покарання та зміну сутності в'язниці, обумовлені глобалізаційними впливами, можна впевнено сказати: *позитивістська філософія дедалі більше відображає реальний стан політики соціального контролю сучасних національних держав*.

Повертаючись до питання трансформації системи кримінальних покарань та цілей кримінальних покарань, необхідно поглянути на цю проблему з іншого боку: перехід від «покарань» до «заходів безпеки» означає перехід від класичного «виконання покарань» до позитивістського «менеджменту в сфері убезпечення суспільства».

Ба більше, доцільно говорити про більшу складну та комплексну паноптичну трансформацію – про перехід від класичного «виконання покарань» до «менеджменту в сфері соціального контролю».

Саме ця проблема частково відображена у поглядах П.-А. Альбрехта, де вчений постулює: розширення вимог кримінального права вступає в конфлікт з основним принципом вини. В цілому невдала індивідуалізація кримінальної відповідальності не здатна впоратися зі процесами глобалізації. Як наслідок, [класичне] кримінальне право не підходить на роль засобу управління⁹⁴². Відтак П.-А. Альбрехт слушно звертає увагу на проблему «від'єднання індивідуальної відповідальності», що характеризує кримінальне право Європи, та вказує на домінування категорії «ризиків» у сучасних індустріалізованих суспільствах⁹⁴³. Відтак, йдеться про *європейське право ризиків* на відміну від *європейського права свободи*.

У свою чергу, ми використовуємо термін «система реагування» на вже вчинені та *майбутні* злочини через те, що вживання поняття «система покарань» буде звужувати проблематику. Замість «системи покарань» ми пропонуємо «*систему покарань, умов, обмежень, обов'язків, зобов'язань та превентивних заходів*».

Подальша трансформація політики соціального контролю в ХХІ столітті пов'язана з наступними моментами: 1) переглядом цілового призначення ув'язнення як покарання; 2) одночасним нама-

⁹⁴² Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 77-78.

⁹⁴³ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 54.

ганням додати до пунітивного соціально-контрольного репертуару як можна більше альтернативних покарань (покарань у громаді); 3) зміною характеру альтернативних покарань (покарань у громаді) та різних форм умовно-дострокового звільнення, і, як наслідок, 4) зміною цілей кримінального покарання, які впродовж тривалого часу мали статус «традиційних».

Крім того, розкриваючи подану вище тезу, ми повинні надати їй подальшого розвитку в силу того, що *кримінальне право ризиків*, власне, вже не є кримінальним правом, адже класичного інструментарію не вистачає, щоб *виявляти ризики, контролювати ризики, регулювати ризики та карати за надмірне демонстрування ризиків*. Так, як слушно зазначив британський соціолог Ентоні Гідденс, «перед лицем величезної кількості змін і невизначеностей у навколишньому світі ми всі зайняті безперервним процесом менеджменту ризиками. Злочин – це один з найбільш очевидних ризиків, з якими стикаються люди наприкінці ХХ століття. Однак менеджментом ризиків займаються не тільки окремі люди, уряди також тепер мають справу з суспільствами, мабуть, більш небезпечними і більш невизначеними, ніж будь-коли у минулому. Одним з центральних завдань політики [соціального контролю] у сучасних державах є контроль за злочинами та правопорушеннями. Якщо раніше держави намагалися забезпечити своїм громадянам *безпеку*, то тепер політика все більше націлюється на «менеджменті ризиків»⁹⁴⁴.

Саме тому *кримінальне право ризиків* широко почало використовувати великий арсенал навіть некримінальних заходів, які подаються як «*непунітивні цивільні заходи*».

Тут знову можна пригадати безпеку з боку «*диких нижчих класів*», про яких згадував Секретар юстиції Англії та Уельсу Кеннет Кларк після масових заворушень 2011 року в Англії⁹⁴⁵. У своїй статті для «*The Guardian*» Секретар юстиції наголосив, що «*не можна покладатися лише на покарання у протидії загрозам з боку [небезпечних] девіантів*»⁹⁴⁶.

Можна навести ще один приклад.

Сполучене Королівство першим застосувало так звані *civil orders*, намагаючись управляти ризиками з боку сексуальних злочинців. Йдеться про *sexual risk orders* та *sexual harm prevention orders*. Принциповий аспект зазначених ордерів полягає в тому, що вони можуть бути видані незалежно від того, чи була особа зареєстрована як *sex offender*.

⁹⁴⁴ Гідденс Э. Социология. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. Москва: Едиториал УРСС, 2005. 632 с., С. 197.

⁹⁴⁵ Kenneth Clarke blames English riots on a 'broken penal system'. *The Guardian*, Mon 5 Sep 2011.

⁹⁴⁶ Ken Clarke says riots 'legacy of broken penal system'. URL: www.bbc.com/news/uk-politics-14797602

Так, за англійським законодавством, будь-яка особа може вимагати ухвалення *sexual risk order*, якщо дорослий вчинив акт сексуального характеру, що свідчить про те, що така доросла особа може нашкодити громадськості або дітям у Великобританії або за її межами, і якщо *sexual risk order* може запобігти шкоді (крім внесення особи до реєстру сексуальних злочинців). *Sexual risk order* може бути виданий щодо будь-якої особи, незалежно від того, чи була така особа раніше засуджена. *Sexual risk order* застосовується на строк не менше 2-х років; він повинен відображати конкретні ризики з боку небезпечної особи. Наприклад, *sexual risk order* може заборонити контакти з дитиною або заборонити девіанту відвідувати місце, де він раніше вчинив певні незаконні дії щодо дитини.

З метою захисту будь-якої особи від сексуальної шкоди з боку злочинця або з метою захисту дитини від сексуальної шкоди з боку злочинця за межами Сполученого Королівства поліція може вимагати ухвалення *sexual harm prevention order*, якщо такий злочинець раніше був засуджений за сексуальні або насильницькі злочини. Наприклад, *sexual harm prevention order* може бути виданий, щоб перешкодити злочинцю працювати з дітьми або користуватися Інтернетом для певних видів діяльності. *Sexual harm prevention order* може бути видано під час винесення вироку навіть без будь-якого клопотання або подання органів правопорядку.

У рамках будь-якого із зазначених *civil orders* можуть запроваджуватися обмеження закордонних поїздок. Такі обмеження можуть включати заборони на поїздки до будь-якої країни за межами Сполученого Королівства, яка зазначена в ордері.

Отже, всі пенальні системи сучасності зробили великий крок у напрямку зміни пріоритетів від *соціальної роботи* до *убезпечення суспільства*, що зазвичай пояснюється кризою реабілітаційного ідеалу. Проте зазначена криза – це лише ширма, за якою ховаються справжні причини трансформації поглядів на сутність категорії свободи. Бурхливий розвиток технологій спостереження, нагляду та контролю (у тому числі таємного) зробив більш привабливим *менеджмент ризиків*, у тому числі в сфері поведінки з девіантами і злочинцями та взагалі при формуванні цілей функціонування систем кримінальної юстиції (як реальних, так і формальних). «Оцінка ризиків» та відповідні технології стали відігравати ключову роль в організації функціонування сучасного суспільства. «Убезпечення суспільства» у поєднанні з «оцінкою ризиків» стали категоріями, основоположними для аналізу соціальних проблем.

Підходи, засновані на «оцінці ризиків» сьогодні можна знайти у сфері медицини, соціальної роботи та захисту прав дітей. Однак найяскравіше вони проявляються у сфері «боротьби зі злочинністю».

Усі вони пов'язані з постійним накопиченням інформації про тих, хто ще нещодавно йменувався «клієнтами» та «потребував допомоги». Сьогодні ж вони є «небезпечними особами», які «демонструють ризики». Так, на прикладі трансформації політики пробації у західних країнах можна сказати, що *досудові доповіді*, які замислювалися як інструмент допомоги злочинцю, сьогодні стали виконувати роль інструменту соціального контролю за злочинцем.

Для національних систем кримінальної юстиції «оцінка ризиків» набула якостей *абсолюту*. Сьогодні перед нею поставлене завдання не скільки і не стільки боротися зі злочинцем, скільки виявляти «звичних злочинців» або тих, хто «демонструє ризики». Прикладом цього є масове запровадження законів, спрямованих на закріплення зазначених вище понять та інсталяція відповідних соціально-контрольних механізмів (наприклад, згадані вище «закони Меган» або «закони Дже-сіки») ⁹⁴⁷. Ба більше, особи, які належать до «групи ризику», не перестають бути такими навіть після того, як система кримінальної юстиції їх «проковтнула» та «перетравила»: навіть після звільнення девіанти опиняються під «парасолькою» ще більшого соціального контролю.

Теоретично соціальна реабілітація спрямована на те, щоб зробити з людини *вільного раціонального індивіда*, який має освіту, професію та трудові навички, тобто, щоб людина була максимально *незалежною* від зовнішнього впливу, раціонально обираючи власну лінію поведінки завдяки власним ресурсам, сформованим у неї завдяки діяльності спеціальних інституцій та професіоналів, які працюють у них.

Проте, як запитував Еріх Фромм (і це було вже у XX столітті), який тип людей потрібен сучасному суспільству? ⁹⁴⁸.

Відповідаючи на це запитання з урахуванням реалій суспільства Постмодерну та проблематики нашого дослідження, можна наголосити, що сучасному начебто «вільному» суспільству насправді потрібні *напіввільні* люди зі стандартизованими смаками та поглядами, яким доволі зручно відмовитися від свободи на користь споживацької «безпеки», які, як наслідок, не становлять загрози елітам та транснаціональним акторам, що стоять за елітами. Якщо говорити просто, то це – приклад *колективу ув'язнених* сучасної «виправної» в'язниці. Тому в контексті питання про пенальний ландшафт глобалізованого суспільства та пенітенціарну політику сучасних країн можна поставити питання: чи дійсно нашому суспільству потрібні саме виправні в'язниці (без лапок), які б були спроможні випускали до суспільства людей, здатних мислити самостійно, критично та автономно?

⁹⁴⁷ Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 2010, 39. С. 352-361; Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства, або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*, 2009. Т. 12., вип. 26, ч. 2. С. 132-138.

⁹⁴⁸ Фромм Э. *Здоровое общество*. Москва: Аст, 2009. С. 139.

У світовій практиці для порівняльного аналізу стану справ у національних пенітенціарних системах зазвичай використовується такий показник як кількість ув'язнених на 100 тис. населення (*incarceration rate*). До цього показника належать як особи, взяті під варту, так і засуджені до позбавлення (обмеження) волі. За основу нашого аналізу в цій площині ми, у першу чергу, традиційно беремо інформацію, яка міститься у британських періодичних виданнях *Home Office* та *International Centre for Prison Studies – World Prison Population Lists (WPPL)*, а також статистичні матеріали Ради Європи.

Розглядаючи питання в'язничної статистики, необхідно окреслити одну надзвичайно важливу проблему. Світова в'язнична популяція, незважаючи на активну пропаганду, рекомендації міжнародних організацій та навіть безперервне *рекламування* альтернативних покарань, постійно збільшується:

- 1998 рік – 8 млн.;
- 1999 рік – 8,6 млн.;
- 2000 рік – 8,664 млн.;
- 2001 рік – 8,75 млн.;
- 2003 рік – 9 млн.;
- 2006 рік – 9,25 млн.;
- 2008 рік – 9,8 млн.;
- 2011 рік – 10,75 млн. (включаючи майже 650 тис. осіб, які утримуються в КНР в так званих «*detention centres*»);
- 2015 рік – від 10,35 до 11 млн. (дані щодо Еритреї, Сомалі та Північної Кореї є недоступними, а дані для КНР та Гвінея-Бісау є неповними)⁹⁴⁹;
- 2019 рік – від 10,74 до понад 11 млн. (дані щодо Еритреї, Сомалі та Північної Кореї є недоступними, а дані для КНР та Гвінея-Бісау є неповними)⁹⁵⁰.

⁹⁴⁹ World Prison Population List. 11th ed. URL: www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_11th_edition_0.pdf

⁹⁵⁰ World Prison Population List. 12th ed. URL: www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/wppl_12.pdf

Показник *incarceration rate* за період 2015 – 2018 років зріс на 1 одиницю: з 144 до 145, з приводу чого необхідно наголосити, що таке зростання мало місце на фоні, здавалося б, загального визнання переваг альтернативних покарань перед ув'язненням. Можна зробити висновок, що наявність широкого спектра альтернативних покарань (покарань у громаді) та відповідного інституційного забезпечення автоматично не гарантує зменшення в'язничного населення.

Еріх Фромм наголошував, що капіталізм передбачає наявність політично та юридично вільних людей⁹⁵¹. Враховуючи, що капіталізм XIX – XX ст. поступився своїй *новій формі*, трансформованій під тиском глобалізаційних процесів, виникає закономірне питання щодо *концентрації ілюзії в свободі* людей суспільства Постмодерну. Адже в сучасному паноптичному суспільстві, пронизаному відеокамерами спостереження та іншими електронними пристроями, насиченому електронними базами даних, навіть *політична свобода* дедалі більше стає ілюзією. Водночас *юридична свобода* «бродяг», беручи до уваги, наприклад, зростаючу кількість в'язничного населення, клієнтів пробації та пароля, що є вигідним для глобальних акторів, також стає небажаною для «туристів», а тому і проблематичною для багатьох представників групи «бродяг» (можна ще раз згадати угорський закон проти жебраків). Тому в'язниця як політичний інститут перетворюється лише на придаток до системи соціального контролю сучасного паноптичного суспільства.

Свобода індивіда, який «функціонує» сьогодні, є ілюзорною *в принципі*. Він вважає себе вільним лише тому, що, начебто, немає зовнішньої сили, яка б примушувала його вчиняти ті або інші дії⁹⁵². Проте невидимі закони ринку діють за його спиною, і ці закони усвідомлюються меншою мірою або не усвідомлюються взагалі. Тому, якщо «вільна» людина XX століття була такою лише *умовно*, то що можна говорити про начебто «вільну» людину XXI століття?

На жаль, національні системи кримінальної юстиції вже перестали ховатися за «гуманізм» та почали відкрито спрямовувати свої ресурси на позбавлення величезної кількості локалізованих «бродяг» їхньої навіть юридичної свободи. Відображення цього є думка Роберта Парка, що бродяги «знайшли свободу, але втратили напрямок»⁹⁵³.

Щодо реабілітаційної парадигми як цінності сучасного паноптичного суспільства, необхідно поставити просте питання: *навіщо взагалі реабілітувати девіантів?* Відповідь у контексті тематики цього дослідження буде приблизно такою: *щоб вони мали свободу*. Проте для

⁹⁵¹ Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С. 116.

⁹⁵² Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009. С.120.

⁹⁵³ Парк Р. «Сознание бродяги: рассуждения по поводу соотношения сознания и перемещения», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф.Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с., С. 55-59.

сучасного паноптичного суспільства ідея свободи є крамольною. Тому, на нашу думку, і відпадає гостра потреба у зайвих дискусіях щодо майбутнього реабілітації як мети покарання⁹⁵⁴.

2.3. Паноптична архітектура і пенальні практики суспільства Постмодерну

1791 року сталася подія, яка кардинально вплинула на сучасні уявлення щодо ув'язнення та політики соціального контролю: англійський філософ-утилітарист і теоретик реформи британської в'язничної системи Джеремі Бентам (1748 – 1832) подав власний проєкт нової в'язниці, яка отримала назву «Паноптикон».

Бентам видав книгу під назвою «*Panopticon: or the Inspection House*», чим започаткував нову еру соціального контролю. Бентам змалював новий тип в'язниці, яка базувалася на ідеї постійного контролю та дисципліни, розширивши та актуалізувавши проблематику в'язничної архітектури.

Актуальність в'язничної архітектури обумовлена тим, що в умовах сучасного суспільства особливої значущості набувають питання тотального контролю за активністю суспільства в цілому та представників певних соціальних груп. Усе це має своє коріння в архітектурних пенітенціарних техніках, аналіз яких пропонується в цьому розділі нашого дослідження.

Бентамівська концепція передбачала, що наглядач в'язниці зможе оглядати в'язнів, не сповіщаючи їх, чи перебувають вони під наглядом, створюючи таким чином атмосферу «всеохоплюючого знання». Цю ідею «легкого нагляду» Бентам запозичив від свого брата, який створив таку систему на своїй фабриці, зустрівшись з проблемами, що були обумовлені одночасним наглядом за великою кількістю людей.

Відомий радянський пенітенціарист П. Люблінський таким чином зображує історію появи паноптикона: «План *паноптикума* виник наприкінці XVIII століття в умовах кріпосницької Єкатерининської Росії. 1785 року Єремія Бентам через Італію та Константинополь приїхав до Росії з метою відвідати свого брата Самуїла Бентама, запрошеного Потьомкіним до білоруського маєтку останнього біля м. Кричев для розведення там англійського парку і створення мануфактур. Самуїл Бентам був великим *прожектором* та винахідником у найрізноманітніших областях. Розмірковуючи над тим, як привчити «ледачих» білоруських селян-кріпаків до напруженої праці, характерної для тодішніх великих англійських мануфактур, Бентам склав проєкт великого бу-

⁹⁵⁴ Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. 60. С. 145-155.

динку на кшталт величезної оранжереї, уздовж стін якого мали бути розташовані окремі кімнати для робітників, що виходять відкритою стороною всередину, а в центрі будівлі повинен був міститися високий пост, в якому перебував би наглядач, який міг легко й непомітно спостерігати за усіма працюючими і відзначати тих, які працюють недостатньо напружено. Єремія Бентам ознайомився з проектом свого брата та надихнувся їм, але в дещо іншому напрямку»⁹⁵⁵.

Центральною архітектурною фігурою паноптикону стала вежа в центрі кільцеподібної пенітенціарної установи. Мешканці камер, розташованих по периметру установи, перебували під постійним наглядом. Водночас вони не мали змоги бачити ні самого наглядача, ані, тим більше, моменту, коли він наглядає за ними. Цього, за Бентамом, можна було досягти за допомогою жалюзі, які робили наглядача ще більш невидимим для піднаглядних.

Фуко таким чином зображує ідею паноптикону: «Принцип його нам відомий. За периметром – будівля у формі кільця. У центрі – вежа з широкими вікнами, що виходять на внутрішню сторону кільця. Кільцеподібна будівля розділена на камери, кожна з яких довжиною на всю товщину будівлі. У камері два вікна: одне виходить на двір напроти вежі, друге – у «вільний світ». Таким чином, вся камера проглядається. Є достатнім посадити у вежу одного наглядача, щоб кожен ув'язнений проглядався. Скільки камер, стільки й театрів одного актора, де кожен актор є самотнім та абсолютно індивідуалізованим. Яскраве світло та погляд наглядача полонять краще, ніж темрява, яка в кінцевому підсумку захищає ув'язненого. Видимість – це пастка»⁹⁵⁶.

Паноптикон замислювався як дешевший варіант в'язниці, беручи до уваги меншу кількість наглядачів, що були потрібні для контролювання ув'язнених. «Дозвольте мені збудувати цей проєкт, – Бентам звертався до британського Комітету з питань реформи кримінального права, – і я буду наглядачем, який коштуватиме нації майже нічого. Оскільки він є невидимим, і ув'язнені не можуть його бачити, він може навіть не перебувати увесь час на своєму місці».

Проте економічна стурбованість Бентама стосувалася не лише фінансів: перш за все, Бентам турбувався про економію людських страждань⁹⁵⁷. Проте, водночас, це не виключало концентрацію нагляду: загадаємо Фуко з його *«не карати менше, а карати краще»*.

Бентам віддав багато часу рекламі свого проєкту. Британський парламент нарешті дозволив йому реалізувати його, але 1811 року за

⁹⁵⁵ Люблинский П. Полиция, суд и тюрьмы Америки. Москва: Государственный институт по изучению преступности, 1933. С. 133.

⁹⁵⁶ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 293.

⁹⁵⁷ Tussae G. «From the Penitentiary to the Political Panoptic Paradigm», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 133.

рішенням короля проєкт було зупинено, а сам Бентам отримав грошову компенсацію. Хоча проєкт в'язничного паноптикону не отримав реалізацій за часів його життя, не можна не відзначити цей величезний й важливий крок вперед у напрямі розроблення пенітенціарних технік. Незважаючи на те, що паноптичні процедури як конкретні форми відправлення влади отримали широке поширення, ідея Бентама знайшла своє повне матеріально-фізичне відтворення тільки у пенітенціарних установах.

І, якщо Бентам подав свій паноптикон як *соціальну мрію* майбутнього капіталістичного суспільства, то Фуко розкрив паноптикон як *соціально-контрольну істину* капіталістичного суспільства, що настало.

Паноптикон найкраще віддзеркалював *«розумність дисципліни в камінні»*, робив архітектуру прозорою для відправлення влади, робив можливим замінити силу або насильницький примус м'якою ефективністю тотального безпрограшного нагляду, збільшував простір відповідно до хвилі гуманізації європейських кримінальних кодексів та нової пенітенціарної теорії. При цьому кожен індивід перебував *на своєму місці*: його бачать, але він не бачить. Він є об'єктом інформації, але ніколи – суб'єктом комунікації⁹⁵⁸.

Фуко особливо підкреслював, що саме невидимість гарантує порядок. Якщо в камерах сидять злочинці, відсутня небезпека змови, спроби колективної втечі, майбутніх злочинів; якщо хворий – розповсюдження інфекції; якщо робітники – конфліктів, крадіжок, компаній та розваг, що уповільнюють роботу, знижують її якість або призводять до нещасних випадків.

Цей пристрій також робив можливим уникнути створення скупчених мас, які населяли місця ув'язнення. «Натовп – місце постійних обмінів, сходжень індивідуальностей та колективних проявів – ліквідується і замінюється на зібрання окремих індивідуальностей. З позиції охоронця, натовп замінюється на множинність, яку можна рахувати та контролювати; з позиції ув'язненого – ізоляцію⁹⁵⁹. Таким чином, немає потреби застосовувати насильницькі засоби примусу злочинця – до слухняної поведінки, робітника – до праці, хворого – до дотримання рецептів. Отже, як підкреслює Крістіан Лаваль, паноптикон – це *метод дисциплінарної влади, заснований на архітектурному принципі*. Вона спрямована на ізоляцію людини від оточення, щоб аналітично деконструювати її в закритій установі⁹⁶⁰.

⁹⁵⁸ Ягунов Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса, 2005. 4 (24). С. 91.

⁹⁵⁹ Фуко М. Надзирати і наказувати. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 294.

⁹⁶⁰ Laval C. 'From Discipline and Punish to the Birth of Biopolitics', in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 44.

У 1830 – 1840 роках паноптикон став архітектурною програмою більшості європейських в'язничних проєктів⁹⁶¹. Англія замінила в'язниці-чотирикутники на в'язниці-кола наприкінці XVIII століття⁹⁶². У подальшому більшість в'язниць Британії перейняли цю ідею. У Німеччині вже у 1840 – 1848 роках була побудована перша в'язниця відповідно до принципів паноптичного устрою (м. Брухган)⁹⁶³. Усі західноєвропейські та американські в'язниці почали будуватися за паноптичним проєктом Бентама. Появилось декілька варіацій паноптикона: будівлі у вигляді напівкола, хреста або зірки. «Залежно від кількості корпусів, в'язничні будівлі можуть примикати до центрального приміщення, створюючи різні фігури: хрест, опахало або зірку»⁹⁶⁴.

Навіть радянські автори визнавали, що паноптична система була дійсно новелою для пенітенціарної політики: «Після низки проєктів та дослідів історія в'язничних будівель закінчилась, і в'язнична архітектура зупинилася на системі розташування будівель, які нагадували промені, що відходять від центрального корпусу»⁹⁶⁵.

Відомий радянський учений-в'язницезнавець М. Паше-Озерський наприкінці 1920-х років відвідав в'язниці багатьох західноєвропейських країн та звернув особливу увагу саме на архітектурні символи пенітенціарної політики. Він підкреслив, що принципи бентамівського паноптикона знайшли своє відображення в архітектурі таких відомих на той час в'язниць, як Тегель (Берлін, Пруссія), Плєцензєє (Берлін, Пруссія), Моабіт (Берлін, Пруссія), каторжна в'язниця у Брухзалі (Баден), Фульсбютель (Гамбург), Штейн (Австрія), каторжна в'язниця Вєстрє (Копенгаген), одиночна в'язниця (Амстердам).

Чотириповерхова в'язниця *Tegel* – «кокос із залізобетону з чотирьох великих будівель відповідно до паноптичної системи» – мала вигляд хреста. Як зазначав М. Паше-Озерський, «великий скляний купол дає достатньо світла. Завдяки цій (паноптичній) системі з центра хреста видна вся в'язниця. Нагляд доручається одній людині, яка перебуває на площадці в центрі».

В'язниця *Plötzensee* нагадувала хрест, «тільки неповний».

Берлінська слідча в'язниця *Moabit* нагадувала зірку, що була побудована відповідно до паноптичної системи, але складалася з п'яти корпусів.

Гамбурзькі в'язниці, відмічав М. Паше-Озерський, становлять собою «новітні установи» (1927 – 1928). Вони побудовані відповідно до

⁹⁶¹ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 364.

⁹⁶² Исаев М. Основы пенитенциарной политики. Москва – Ленинград, 1927. 200 с.

⁹⁶³ Паше-Озерский Н.Н. По тюрьмам Западной Европы. По личным впечатлениям 1928 – 1929 гг. Харьков, 1930. 88 с., С. 38.

⁹⁶⁴ Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. Москва: Мосполиграф, 1923. 344 с., С. 191.

⁹⁶⁵ Исаев М. Основы пенитенциарной политики. Москва – Ленинград, 1927. 200 с., С. 9.

«нових правил в'язничного будівництва». Так, в'язниця *Fuhlsbüttel* також являла приклад «паноптичного хреста».

Те саме можна було сказати і про австрійську в'язницю *Stein*.

Данська в'язниця *Vestre Fængsel* була побудована «відповідно до паноптичної схеми, тобто крила розташовані опахалом, прорізані паноптичним коридором (у чотири поверхи), де в центрі розташований загальний для всіх крил наглядовий пункт».

Амстердамська в'язниця «також побудована відповідно до паноптичної системи. Вона складається з трьох крил, які сходяться у спільному центрі, де знаходиться наглядовий пункт»⁹⁶⁶.

У Російській імперії також почали будувати в'язниці саме за паноптичними зразками. Так, С. Познишев зазначав: «Централізація вимагає, щоб усі в'язничні будівлі були розташовані навколо центрального приміщення, звідки їх було б видно та звідки до них можна було б легко проникнути»⁹⁶⁷. Тут можна згадати відомі російські «Хрести» – слідчу в'язницю у Петербурзі, побудовану саме за паноптичними принципами. Краще сказати, хрестів було навіть два, які були побудовані за схемою: «+ — +», де «+» – в'язничний корпус, а «—» – додаткова адміністративна будівля.

Фуко таким чином охарактеризував практичне значення паноптизму для сфери управління пенітенціарною системою: «Громіздкість старих «домів безпеки» можна замінити за допомогою простої, економічної геометрії нових «домів надійності»»⁹⁶⁸. У СРСР зробили навпаки: «доми надійності» замінили на «доми безпеки». З позиції існування рабовласницької в'язничної системи це було надзвичайно корисно: «Архітектура зони була ідеальною. Це один квадратний барак, величезний, де нари в чотири поверхи і де «юридичних» місць не менше ніж п'ятсот. Це значить, що якщо потрібно, то можна вмістити й тисячі»⁹⁶⁹.

На думку Фуко існують два образи дисципліни. Перший – «дисципліна-блокада», те, що Фуко визначив як «замкнутий інститут, націлений на виконання виключно «негативних» функцій, таких, як розрив спілкування, призупинення часу». Другий – паноптична «дисципліна-механізм», функціональний пристрій, який покликаний покращити відправлення влади. Перший тип дисципліни характеризує дисципліну в радянських виправно-трудових установах, другий – дисципліну в сучасних пенітенціарних установах паноптичного зразка. Що стосується вітчизняних реалій, то можна зробити висновок, що чинні нормативно-правові акти спрямовані на те, щоб виправні установи

⁹⁶⁶ Паше-Озерский Н.Н. По тюрьмам Западной Европы. По личным впечатлениям 1928 – 1929 гг. Харьков, 1930. 88 с., С. 17, 22, 26, 38, 45, 50, 59, 74, 86.

⁹⁶⁷ Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. Москва: Мосполиграф, 1923. 344 с., С. 191

⁹⁶⁸ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 296.

⁹⁶⁹ Шаламов В. Воскрешение лиственницы. Москва, 1989. С. 114.

функціонували як «*доми безпеки*», як символічне відображення саме «*дисципліни-блокади*».

Наголосимо, що із самого початку паноптикон не був лише будівлею. Із самого початку він був *принципом відправлення влади*, яка вдається до централізованої індивідуалізації.

Фуко особливо застерігав від звуження паноптикону лише до моделі в'язниці: «Взагалі-то Паноптикон Бентама – це не модель в'язниці, або не тільки модель в'язниці; це, як недвозначно говорить сам Бентам, модель для в'язниці, проте також і для лікарні, школи, майстерні, сирітського притулку тощо. Це, як я б сказав, *форма для всякого інституту*, – або, щоб дотримати обережності, для цілого ряду інститутів. І, навіть коли я кажу, що це схема для цілого ряду інститутів, це здається мені не зовсім точним»⁹⁷⁰.

Сьогодні бентамівський паноптикон оточує нас повсюди. *Panopticon* – це символ сучасних методів соціального контролю: «Паноптична парадигма характеризує сучасний метод управління в сучасних суспільствах»⁹⁷¹. *Panopticon* є максимально гуманним, проте водночас тотальним. Якщо поглянути на цю концепцію у більш широкому розумінні, то можна констатувати, що ідея тотального спостереження знайшла і продовжує знаходити свою подальшу реалізацію вже у XXI столітті. Саме тому, мабуть, Фуко визначив ідею паноптизму як «план тонких засобів примусу для *майбутнього суспільства*»⁹⁷².

Фуко блискуче проаналізував бентамівський паноптикон як один із найбільш успішних проєктів соціального контролю. Здатність спостерігати за різними суб'єктами в той час, коли вони не помічають цього спостереження, – це *символ ультимативної влади*: «Немає потреби в руках, фізичному насильстві, матеріальних засобах обмеження. Лише погляд...». Практичним втіленням паноптикону можуть служити відеокамери, електронні пристрої спостереження, електронні браслети на ногах девіантів та відповідні інформаційні бази даних, які замінили поліцейських на автошляхах, служби безпеки в аеропортах, вокзалах, торгівельно-розважальних центрах, магазинах і на вулицях.

Як ми вже зазначали вище, в умовах глобалізації та інформаційного суспільства індивід втрачає свою персональну автономність. Тому критики обґрунтовано вказують на сучасне *surveillance society* як на один великий паноптикон, де паноптичними наглядачами у глобальному вимірі є політичні еліти, державні та приватні служби розвідки,

⁹⁷⁰ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 93.

⁹⁷¹ Brunon-Ernst A., Guillaume T. 'Epilogue. The Panopticon as a Contemporary Icon?', in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 190.

⁹⁷² Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 307.

транснаціональні корпорації тощо, хоча у контексті проблематики нашого дослідження краще говорити про *carceral society*.

Незважаючи на критику паноптикону як моделі сучасного контролюваного суспільства, ми беремо на себе сміливість стверджувати, що *тотальний* паноптичний контроль в умовах глобалізації має небезпеку стати контролем *тоталітарним*. Невипадково, Фуко наголошував, що паноптикон – це помножувач, підсилювач влади в рамках цілої низки інститутів⁹⁷³. Водночас той, «хто керує закладом, має веле-тенську силу»⁹⁷⁴.

Бауман слушно наголошує, що сучасні владні структури є *модернізованими методами паноптичного контролю*⁹⁷⁵. Звичайно, будь-яка влада завжди мріяла та мріє бути водночас неосяжною, невидимою та тотальною. Проте саме епоха Постмодерну дозволила довести цей ідеал до *над-абсолютного* втілення з перспективою подальшого розвитку цієї *безмежності* за рахунок скорочення людського фактору на користь технологій.

У попередніх підрозділах нашого дослідження ми говорили про сучасні *ghetto*, «*острови безпеки*», *gated communities* та інші форми просторової та соціальної ізоляції. Відтак актуальність питань паноптичної архітектури як методики розбудови паноптичної влади у XXI столітті дедалі більше посилюється: «У наявності – просторова ізоляція. Який би напрямок не прийняв погляд спостерігача, в кінцевій точці він обов'язково зустрінє тіло»⁹⁷⁶.

Підсумовуючи сказане вище, можна зазначити, що питання пенітенціарної архітектури сьогодні необґрунтовано забуті. В'язниця – це модель суспільства, тому можна зробити припущення, що між принципами пенітенціарної архітектури та сутністю політики соціального контролю потрібно проводити аналогію.

2.4. Динаміка показників пенітенціарної політики у XXI столітті

Норвезький кримінолог Нільс Крісті зауважує на важливій трансформації інституту законності, який традиційно розглядається як основа соціального контролю в демократичних країнах. Він наголошує, що всередині інституту законності сталася *тиха революція*, яка

⁹⁷³ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 93.

⁹⁷⁴ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 93.

⁹⁷⁵ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 74.

⁹⁷⁶ Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с., С. 95.

зумовила зростання *індустрії* боротьби зі злочинністю. Завдяки цим змінам склалася ситуація, від якої слід очікувати значного зростання кількості ув'язнених⁹⁷⁷.

Саме тому дослідження політики соціального контролю у XXI столітті обумовлює звернення до статистичних даних для емпіричної перевірки гіпотез, які було сформульовано нами у попередніх підрозділах нашого дослідження.

Основоположною для цілей нашого дослідження є теза про *подальшу інкарцерацію суспільства* на глобальному рівні та невдачу класичних цілей кримінального покарання, які вважаються *традиційними* у рамках формального підходу.

Зазначене вище проявляється у подальшому зростанні кількості ув'язнених у світі, незважаючи на зовнішню критику надзвичайно зручного ув'язнення як форми соціального контролю. Будучи заснованою на поглядах Фуко та Коена, наша теза пов'язана з *подальшою легітимізацією невдачі в'язниці* у пенітенціарній політиці сучасних держав і перетворенням служб пробації, паролі та інших *не-інституційних* додатків на філіали в'язниці. Крім того, до уваги повинні братися кількості та якісні статистичні показники перебування осіб під наглядом служб пробації або аналогічних структур.

Для аналізу пенітенціарної політики сучасних держав, перш за все, використовується такий показник, як *кількість ув'язнених на 100 тис. населення (incarceration rate)*, до якого входять як особи, яким було обрано запобіжний захід у вигляді взяття під варту, так і засуджені до позбавлення волі.

Порівняльний аналіз з цього питання подано нижче.

П'ятий World Prison Population List (1999 – 2003)

Відповідно до *n'ятого WPPL (1999 – 2003)*, *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 59.

Аналогічний показник для країн Центральної Азії становив 390 (не враховуючи пострадянські країни).

У Центральній та Східній Європі *incarceration rate* становив 200, а у Південній Європі – 76,5.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 111,5.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 48, у той час коли країни Південної Африки демонстрували показник *incarceration rate* на рівні 327.

⁹⁷⁷ Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 126, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 297.

У 2002 – 2003 роках до списку країн-лідерів за кількістю ув'язнених на 100 тис. населення входили: США (701), Росія (606), Білорусь (554), Казахстан (552), Американські Віргінські острови (552), Туркменістан (489), Беліз (459), Бермуди (447), Суринам (437), Україна (415)⁹⁷⁸.

Шостий World Prison Population List (2002 – 2005)

Відповідно до *шостого WPPL* (2002 – 2005), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 55.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 386.

У Центральній та Східній Європі *incarceration rate* становив 184, а в Південній Європі – 80.

Incarneration rate країн Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) становив 111.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 52, у той час коли країни Південної Африки – показник на рівні 324.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 152, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 324.

Відповідно до *шостого WPPL*, картина значною мірою не змінилася: США (714), Росія (532), Білорусь (532), Бермуди (532), Палау (523), Американські Віргінські острови (490), Туркменістан (489), Куба (487), Суринам (437), Кайманові острови (429), Беліз (420), Україна (417), Мальдівські острови (416), Сент-Кітс і Невіс (415), Південна Африка (413), Багами (410)⁹⁷⁹.

Сьомий World Prison Population List (2004 – 2006)

Відповідно до *сьомого WPPL* (2004 – 2006), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 57.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 392.

У Центральній та Східній Європі *incarceration rate* становив 185, а в Південній Європі – 90.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 124.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 37, у той час коли країни Південної Африки мали показник 267.

⁹⁷⁸ World Prison Population List. 5th ed. Research Finding 234 / by R. Walmsley ; Research, Development and Statistics Directorate, 2003.

⁹⁷⁹ World Prison Population List. 6th ed. Research Finding 234 / by R. Walmsley. Centre for Prison Studies, King's College. London, 2005.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 165, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 324.

Відповідно до *сьомого WPPL*, ситуація була наступною: США (738), Росія (611), Сент-Кітс і Невіс (547), Американські Віргінські острови (521), Туркменістан (489), Беліз (487), Куба (487), Палау (478), Британські Віргінські острови (464), Бермуди (463), Багами (462), Кайманові острови (453), Американські острови Самоа (446), Білорусь (426), Домініка (419).

Восьмий World Prison Population List (2006 – 2008)

Відповідно до *восьмого WPPL* (2006 – 2008), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 53.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 184.

У Центральній Європі *incarceration rate* становив 95, у той час коли аналогічний показник для країн, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину) становив 229.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 102.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 35, у той час коли країни Південної Африки мали показник 231.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 154, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 324.

Відповідно до *восьмого WPPL*, найвищі показники в'язничного населення мали наступні країни: США (756), Росія (629), Руанда (604), Сент-Кітс і Невіс (588), Куба (531), Американські Віргінські острови (512), Британські Віргінські острови (488), Палау (478), Білорусь (468), Беліз (455), Багами (422), Грузія (415), Американські острови Самоа (410), Гренада (408), Ангілья (401).

Дев'ятий World Prison Population List (2008 – 2011)

Відповідно до *дев'ятого WPPL* (2008 – 2011), *incarceration rate* у країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 42.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 155.

У Центральній Європі *incarceration rate* становив 96, у той час коли аналогічний показник для країн, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину) становив 228.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 135.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 47, у той час коли країни Південної Африки мали показник 219.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 175, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 357.

Відповідно до *дев'ятого WPPL*, найвищі показники в'язничного населення мали наступні країни: США (743), Руанда (595), Росія (568), Грузія (547), Американські Віргінські острови (539), Сейшельські острови (507), Сент-Кіттс та Невіс (495), Британські Віргінські острови (468), Беліз (439), Домініка (431), Бермуди (428), Гренада (423), Курацао (422).

Десятий World Prison Population List (2011-2013)

Відповідно до *десятого World WPPL* (2011 – 2013), *incarceration rate* в країнах Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індійського субконтиненту) становив 62.

Аналогічний показник для країн Східної Азії становив 160.

У Центральній Європі *incarceration rate* становив 98, у той час коли аналогічний показник для країн, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину) становив 225.

В Океанії (включаючи Нову Зеландію та Австралію) *incarceration rate* становив 151.

Країни Західної та Центральної Африки мали показник 46, у той час коли країни Південної Африки мали показник на рівні 205.

Країни Південної Америки мали середній показник *incarceration rate* на відмітці 202, у той час коли країни Карибського басейну – на рівні 376.

Відповідно до *десятого WPPL*, найвищі показники в'язничного населення мали наступні країни: США (716), Сент-Кіттс та Невіс (714), Сейшельські острови (709), Американські Віргінські острови (539), Барбадос (521), Куба (510), Руанда (492), Ангілья (487), Беліз (476), Росія (475), Британські Віргінські острови (460), Сен-Мартен (458).

Одинадцятий World Prison Population List (2015)

У 2015 році країнами з найвищими показниками *incarceration rate* були Сейшельські острови (799), США (698), Сент-Кіттс і Невіс (607), Туркменістан (583), Американські Віргінські острови (542), Куба (510), Сальвадор (492), Гуам (469), Тайланд (461), Беліз (449), Росія (445), Руанда (434), Британські Віргінські острови (425).

Середній показник *incarceration rate* у країнах Західної Африки становив на 2015 рік складав 52, у країнах Південної Африки – 188.

Обидві Америки мали середній показник 242, у той час коли країни Карибського басейну мали 347.

Країни Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індії) мали показник 74, у той час коли країни Центральної Азії мали аналогічний показник на рівні 166.

Західна Європа в цілому характеризувалися показником у 84, у той час коли європейські країни, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину), мали середній показник на рівні 236.

Країни Океанії мали середній показник на рівні 155.

У цілому показники в'язничного населення станом на 2015 рік мали наступні характеристики⁹⁸⁰:

2015 рік	Населення (млн.)	В'язничне населення (млн.)	Incarceration rate
Африка	1102	1,038	94
Америки	977	3,78	387
Азія	4227	3,897	92
Європа	827	1,585	192
Океанія	39	0,055	140
ВСЬОГО	7172	10,357	144,4

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період 2000 – 2015 років, можна продемонструвати наступні тенденції⁹⁸¹:

2015	В'язничне населення (млн., 2000)	В'язничне населення (млн., 2015)	Зміна в'язничного населення	Зміна населення регіону
Африка	0,902	1,038	+ 15,1 %	+ 43,8 %
Америки	2,690	3,78	+ 40 %	+ 17,3 %
Азія	3,023	3,897	+ 28,9 %	+ 17,5 %
Європа	2,013	1,585	– 21,3 %	+ 3,3 %
Океанія	0,034	0,055	+ 59,1 %	+ 25,2 %
У цілому	8,664	10,357	+ 19,5 %	+ 18,2 %

⁹⁸⁰ World Prison Population List. 11th edition. URL: www.prisonstudies.org

⁹⁸¹ World Prison Population List. 11th edition. URL: www.prisonstudies.org

Дванадцятий World Prison Population List (2018)

Станом на 2018 рік із загальної кількості ув'язнених понад 2,1 млн. осіб утримувалися в пенітенціарних установах різних типів у США та понад 1,65 млн. – у Китаї (не враховуючи невідому кількість у місцях попереднього ув'язнення)⁹⁸².

Іншими світовими лідерами щодо кількості ув'язнених (кількісні показники) були наступні країни: Бразилія – 690 тис.; Росія – 583 тис.; Індія – 420 тис.; Тайланд – 364 тис. осіб; Індонезія – 249 тис.; Туреччина – 233 тис.; Іран – 230 тис.; Мексика – 204 тис.; Філіппіни – 188 тис.

У 2018 році країнами з найвищими показниками *incarceration rate* були США (655), Сальвадор (604), Туркменістан (552), Американські Віргінські острови (США) (542), Тайланд (526), Куба (510), Мальдівські острови (499), Північні Маріанські острови (482), Британські Віргінські острови (470), Руанда (464), Багамські острови (438), Сейшельські острови (437), Гренада (435), Сент-Кіттс і Невіс (426), Сен-Вінсент і Гренадіни (426), Гуам (404), Росія (402).

Середній показник *incarceration rate* у країнах Західної Африки станом на 2015 рік складав 53, у той час коли аналогічний показник у країнах Південної Африки складав 244.

Обидві Америки мали середній показник 233, а країни Карибського району – 316.

Країни Центрально-Південної Азії (переважно за рахунок Індії) мали показник 88, а країни Центральної Азії мали аналогічний показник на рівні 161.

⁹⁸² World Prison Population List. 12th edition. URL: www.prisonstudies.org

Західна Європа в цілому характеризувалися показником у 81, у той час коли європейські країни, що межують з Азією (включаючи Росію та Туреччину), мали середній показник на рівні 268.

Країни Океанії мали середній показник на рівні 183.

За період з 2000 року світове в'язничне населення зросло на 24 %.

Так, в'язничне населення країн Океанії зросло на 86 %, країн обох Америк – на 41 %, країн Азії – на 38 %, країн Африки – на 29 %.

Водночас в'язничне населення країн Європи впало на 22 %.

У цілому показники в'язничного населення станом на 2018 рік мали наступні характеристики:

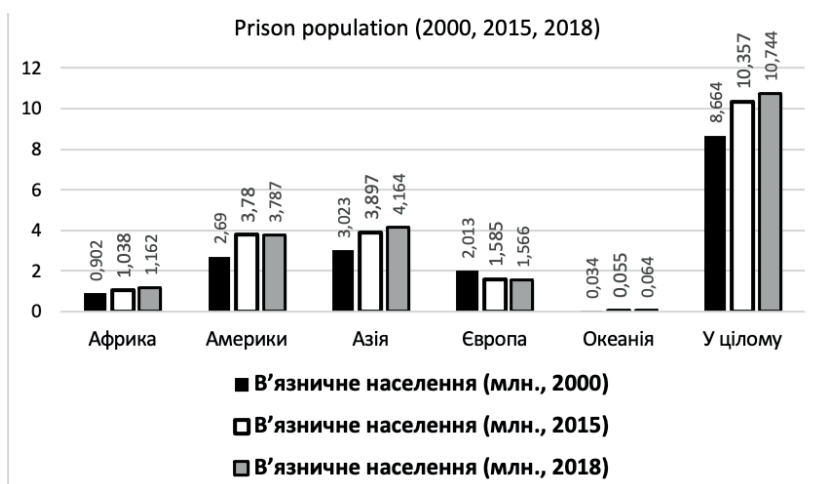
2018 рік	Населення (млн.)	В'язничне населення (млн.)	Incarceration rate
Африка	1201	1,162	97
Америки	1000	3,787	376
Азія	4302	4,164	97
Європа	835	1,566	187
Океанія	40,95	0,064	157
ВСЬОГО	7386	10,744	145,5

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період з 2000 року, можна продемонструвати наступні тенденції:

2018	В'язничне населення (млн., 2000)	В'язничне населення (млн., 2018)	Зміна в'язничного населення	Зміна населення регіону
Африка	0,902	1,162	+ 28,8 %	+ 57,5 %
Америки	2,690	3,787	+ 40,8 %	+ 21,1 %
Азія	3,023	4,164	+ 37,7 %	+ 21,8 %
Європа	2,013	1,566	– 22 %	+ 4,4 %
Океанія	0,034	0,064	+ 86,5 %	+ 32,1 %
ВСЬОГО	8,5664	10,744	+ 24 %	+ 24,2 %

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період 2015 – 2018 років, можна продемонструвати наступні тенденції зміни абсолютних показників:

Динаміка в'язничного населення (2015 – 2018)	В'язничне населення (млн., 2015)	В'язничне населення (млн., 2018)	Зміна в'язничного населення в цілому (2015 – 2018)
Африка	1,038	1,162	+ 12 %
Америки	3,78	3,787	+ 0,02 %
Азія	3,897	4,164	+ 7 %
Європа	1,585	1,566	– 1 %
Океанія	0,055	0,064	+ 17 %
ВСЬОГО	10,357	10,744	+ 3,7 %

Говорячи про динаміку в'язничного населення за період 2015 – 2018 років за відносними показниками, можна продемонструвати наступні тенденції:

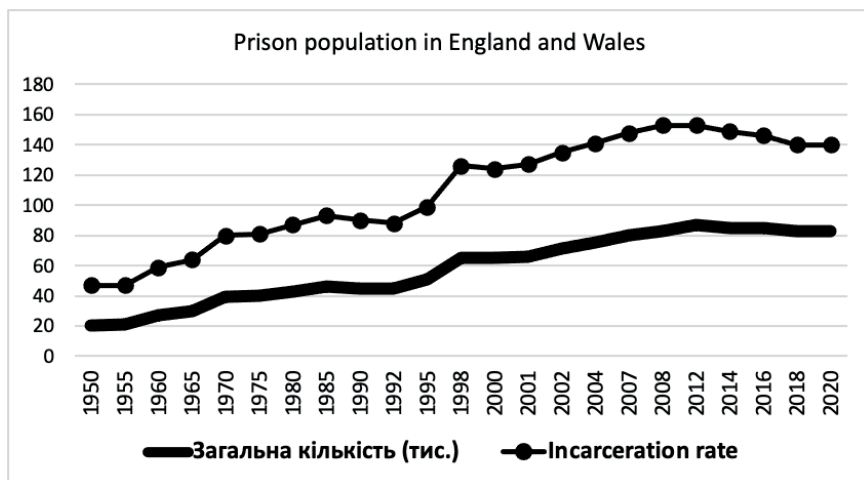
	Incarceration rate (2015)	Incarceration rate (2018)	Зміна incarceration rate (2015 – 2018)
Африка	94	97	+ 3 %
Америки	387	376	– 3 %
Азія	92	97	+ 5 %
Європа	192	187	– 2 %
Океанія	140	157	+ 12 %
ВСЬОГО	144,4	145,5	+ 0,7 %

Досвід Англії та Уельсу

В Англії та Уельсі – однієї з батьківщин служби пробації – за період 1950 – 2020 років кількість ув'язнених зросла більш ніж вдвічі⁹⁸³:

Англія та Уельс	Загальна кількість ув'язнених (тис.)	Incarceration rate
1950	20	47
1955	21	47
1960	27	59
1965	30	64
1970	39	80
1975	40	81
1980	43	87
1985	46	93
1990	45	90
1992	45	88
1995	51	99
1998	65	126
2000	65	124
2001	66	127
2002	71	135
2004	75	141
2007	80	148
2008	83	153
2012	87	153
2014	85	149
2016	85	146
2018	83	140
2020	83	140

⁹⁸³ Mair G. 'Community Penalties and the Probation Service', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Oxford, 1997. P. 1205.

За період 1995 – 2009 років кількість ув'язнених зросла майже на 35 тис. осіб. Причинами цього зростання були більш суворі суддівська практика та велика частка тяжких злочинів у загальній структурі злочинності⁹⁸⁴.

Досвід США

Про іншу батьківщину концепції пробації – Сполучені Штати Америки – взагалі говорити важко через те, що США традиційно посідають перше місце у світі за кількістю ув'язнених як в абсолютних, так і у відносних показниках.

Перед тим, як оцінювати показники в'язничного населення в цілому, можна навести приклад американського штату Мічиган, який надає яскраву картину тенденції зростання клієнтів виправних агенцій у США на початку XX століття та на початку XX століття⁹⁸⁵.

Штат Мічиган	Кількість на 100 тис. населення			
	ВСЬОГО	На пробації	Звільнені умовно-до- строково	Ув'язнені
1930	270	72	38	159
1940	286	84	56	147
1950	299	105	59	135
1960	363	173	67	123

⁹⁸⁴ Story of the prison population 1995 – 2009 England and Wales. Ministry of Justice Statistics bulletin. Published 31 July 2009. URL: www.justice.gov.uk/publications/docs/story-prison-population.pdf (24.04.2020)

⁹⁸⁵ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 465.

У поданій нижче таблиці відображено динаміку зростання в'язничного населення США, починаючи з 1980-х років:

США	Кількість ув'язнених	Incarceration rate
1980	503568	220
1985	744208	311
1990	1148702	457
1995	1585586	683
2000	1937482	683
2002	2033022	703
2004	2135335	725
2006	2258792	752
2008	2307504	755
2010	2270142	731
2012	2228424	707
2014	2217947	693
2020	2121600	655

У США чисельність повнолітніх клієнтів пробації скоротилася з 3,6 млн. осіб у 2017 році до 3,5 млн. осіб у 2018 році. Незважаючи на таке скорочення, все одно потрібно брати до уваги, що на кінець 2018 року кожна 58-а повнолітня особа в США перебувала під пробаційним наглядом (у 2008 році кожна 45-й повнолітня особа)⁹⁸⁶.

США можуть служити прикладом того, наскільки альтернативні санкції здатні (або не здатні) впливати на в'язничне населення⁹⁸⁷:

USA	Probation	Pre-sentence imprisonment	Imprisonment (as punishment)	Parole	TOTAL
1980	1118	183	319	220	1842
1985	1968	256	487	300	3013
1990	2670	405	743	531	4350

⁹⁸⁶ Kaebler D., Mariel A. Probation and Parole in the United States, 2017-2018. U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, 2020. P. 1.

⁹⁸⁷ Bureau of Justice Statistics, the USA. URL: www.ojp.usdoj.gov/bjs (24.04.2020)

1997	3296	567	1176	694	5734
2000	3826	621	1316	723	6445
2001	3931	631	1330	732	6581
2003	4120	691	1390	769	6924
2005	4162	747	1446	784	7056

Аналіз статистичних даних щодо кількості в'язничного населення у деяких країнах Європи та світу дає можливість сформулювати деякі висновки щодо поширення альтернативних покарань на національному та глобальному рівнях та їх ефективності стосовно зниження в'язничного населення:

ЄВРОПА	<i>Загальна кількість ув'язнених (тис.)</i>		
	1992	2004	2008
Англія та Уельс	45	75	83
Франція	48	55	60
Німеччина	57	81	73
Бельгія	7	9	10
Нідерланди	7	20	16
Італія	46	56	55
Іспанія	35	59	74
Швеція	5	7	7
Фінляндія	3	3	3
Норвегія	2	3	3
Австрія	7	9	8
Польща	57	80	84
Росія	723	847	892
Білорусь	34	43	45
Україна	129	193	150

У поданій нижче таблиці наведено дані щодо європейських країн у відносних показниках (*incarceration rate*):

ЄВРОПА	<i>Incarceration rate</i>		
	1992	2004	2008
Англія та Уельс	88	141	153
Франція	84	91	96
Німеччина	71	98	89
Бельгія	71	88	93
Нідерланди	49	123	100
Італія	81	96	92
Іспанія	90	138	160
Швеція	63	81	74
Фінляндія	65	66	64
Норвегія	58	65	69
Австрія	87	106	95
Польща	153	210	221
Росія	487	587	629
Білорусь	327	427	468
Україна	248	410	323

Приклади європейських країн свідчать про те, що за останні роки кількість ув'язнених в абсолютних та відносних показниках суттєво знизилася (за винятком окремих країн). Проте говорити про тріумф альтернативних покарань вочевидь не доводиться. Усі зазначені вище тенденції існують на фоні, здавалося б, загального визнання переваг альтернативних покарань перед ув'язненням. Отже, наявність широкого спектра альтернативних санкцій та відповідного інституційного забезпечення автоматично не гарантує зменшення в'язничного населення.

Країни Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону	<i>Загальна кількість ув'язнених (тис.)</i>		
	1992	2004	2008
США	1295	2129	2293
Канада	35	35	38
Мексика	86	194	223

Бразилія	114	331	440
Аргентина	21	56	61
Австралія	15	24	28
Нова Зеландія	4	7	8
Китай	1236	1548	1566
Японія	46	74	81
Південна Корея	57	58	47
Індонезія	21	84	136

У поданій нижче таблиці наведено дані щодо країн Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону у відносних показниках (*incarceration rate*):

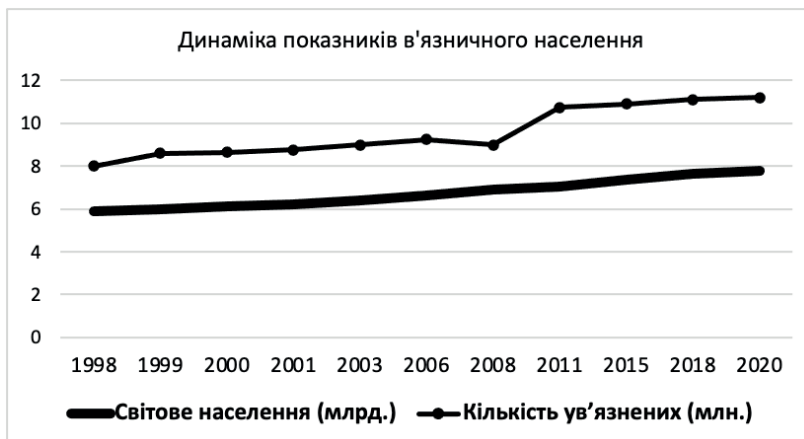
Країни Америки та Азіатсько-Тихоокеанського регіону	<i>Incarceration rate</i>		
	1992	2004	2008
США	505	725	756
Канада	123	116	116
Мексика	98	183	207
Бразилія	74	183	227
Аргентина	63	148	154
Австралія	89	120	129
Нова Зеландія	129	168	185
Китай	101	118	119
Японія	37	58	63
Південна Корея	130	121	97
Індонезія	21	38	58

Повертаючись до загальносвітових показників *incarceration rate*, необхідно ще раз наголосити, що період останніх 20 років продемонстрував явне зростання загальної кількості ув'язнених на фоні – зробимо особливий акцент – хвилі рекламування альтернативних покарань, пробації, медіації та відновного правосуддя.

За період з 1998 – 2018 років кількість ув'язнених у світі зростає з 8 млн. осіб до понад 11 млн. осіб. Причому до показників 2018 року на входить значна кількість ув'язнених з Еритреї, Сомалі, Північної Кореї, КНР та Гвінея-Бісау. Враховуючи більш ніж значний китайський «внесок» до загальної кількості ув'язнених у світі та численні латентні форми ув'язнення у світі, можна впевнено резюмувати, що кількість ув'язнених наразі становить майже 12 млн. осіб.

Загальносвітовий *incarceration rate* у 2015 році становив 144 ув'язнених на 100 тис. населення, а у 2018 році – 145 ув'язнених на 100 тис. населення.

Рік	Світове населення	Кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	5,9 млрд.	8 млн.	135,5
1999	6 млрд.	8,6 млн.	143,3
2000	6,143 млрд.	8,64 млн.	140,6
2001	6,222 млрд.	8,75 млн.	140,6
2003	6,381 млрд.	9 млн.	140,6
2006	6,623 млрд.	9,25 млн.	141
2008	6,89 млрд.	9,8 млн.	142,2
2011	7,041 млрд.	10,75 млн.	152,6
2015	7,379 млрд.	до 11 млн.	144
2018	7,631 млрд.	понад 11 млн.	145
2020	7,795 млрд.	понад 11 млн.	147

2.5. Особливості пенітенціарної політики мусульманських країн

Цей підрозділ нашого дослідження присвячено аналізу окремих аспектів політики соціального контролю мусульманських країн наприкінці XX століття – початку XXI століття.

Актуальність проведення саме такого дослідження пов'язана, перш за все, з тим, що сьогодні вкрай бракує інформації із зазначеного вище питання в обсязі, який надав би цілісну картину щодо сутності пенітенціарної політики мусульманських країн, а також функціонування відповідних організаційних структур сучасних мусульманських країн.

Вчені, які вивчають кримінальне право мусульманських країн, здебільшого фокусують увагу на визначенні поняття «злочин» та особливостях кримінальної відповідальності за певні види злочинів, у той час коли виконання покарань, організаційні структури та обґрунтування пенітенціарної політики в мусульманських країнах залишаються поза увагою.

Питання мусульманської пенальності залишаються майже недослідженими. Тим часом мусульманська пенальність, характеризуючись крайнім консерватизмом щодо поглядів на сутність покарання, його цілі та філософську спрямованість політики соціального контролю, тим не менш, зазнає впливів глобалізації. Беручи до уваги «кризу покарання», яка характеризує пенальність сучасних європейських країн, та більш ніж суттєве зростання кількості ув'язнених в світі, виникає закономірне питання щодо показників в'язничного населення мусульманських країн, які служать індикатором трансформації мусульманської пенальності в умовах глобалізації.

Крім аналізу урядових структур, відповідальних за функціонування пенітенціарних установ, ця частина нашого дослідження сфокусована на аналізі в'язничної статистики мусульманських країн. У цьому підрозділі, серед всього іншого, до уваги беруться кількісні та якісні показники в'язничного населення, переповнення пенітенціарних установ, процент «довирокових» ув'язнених тощо, адже їх узагальнення надасть можливість сформулювати висновки щодо пенітенціарної політики мусульманських країн. Ці дані, у свою чергу, сприятимуть глибшому аналізу мусульманської пенальності як політичного феномену.

У цьому підрозділі нашого дослідження аналізуються пенітенціарні системи тих країн, де мусульмани становлять понад 80 % у загальній структурі населення. Водночас цей підрозділ містить висновки, пов'язані з деякими країнами, де мусульмани посідають частку населення, меншу за 80 %, проте водночас є впливовою соціальною групою.

Водночас необхідно наголосити, що досліджувати пенальність певної країни можна лише, коли вона перебуває у стані політичної та соціальної стабільності. Проте багато мусульманських країн на початку XXI століття її втратили внаслідок громадянських воєн або зміни політичних режимів. Революції у Тунісі та Єгипті, громадянська війна в Лівії, повстання та війни в Бахреїні, Іраку, Сирії, Ємені, масові протести в Алжирі, Іраку, Йорданії, Марокко, Омані та інших країнах – все це не може не братися до уваги у процесі дослідження сучасної мусульманської пенальності.

Для політичної науки «арабська весна» поставила багато питань щодо майбутнього нових політичних режимів у мусульманських країнах. Як слушно зазначає А. Ждамарова, «арабська весна» продемонструвала складність передбачення та наголосила на хаотичності розвитку світових міжнародних процесів. Хвилю революції було охоплено величезні маси людей, що змінило усталеність та консерватизм східного життя. Кожний протест явив собою потужний прояв соціальної енергії, що мав за мету подолання загального занепаду арабських країн⁹⁸⁸.

Так само «арабська весна» надала підстави говорити про ще більшу актуальність питань, які розглядаються саме у цьому підрозділі нашого дослідження, перш за все, через трансформацію невизначеності мусульманської пенальності в епоху глобалізації (особливо в умовах відповідних збройних конфліктів, масових заворушень та повстань).

Дослідження в'язничної статистики, показників в'язничного населення та відповідних публічних структур є лише першим кроком на шляху дослідження пенальності цих країн. Проте, з іншого боку, не можна применшувати цінність статистичних показників та публічних структур, оскільки саме така інформація надає підстави для подальшого аналізу політичних засад мусульманської пенальності як узагальненого поняття та пенальності окремих мусульманських країн.

Вивчення пенальності країни або групи країн, які належать до певної моделі, є складним завданням. Пенальність як комплексне політичне та соціально-економічне поняття вимагає глибокого аналізу й чіткого розуміння сутності національних пенітенціарних систем у поєднанні з узагальненням показників злочинності та задекларованих цілей покарання, судової практики, формальних показників та неформальних проявів функціонування пенітенціарної організації, а головне – з дослідженням соціально-економічних та культурно-релігійних чинників.

На останньому фокусується особлива увага, оскільки традиційний підхід, що застосовується для аналізу європейської пенальності, до

⁹⁸⁸ Ждамарова А. «Арабська весна» як вектор трансформації Близького Сходу та Північної Африки в контексті зовнішньополітичних інтересів України. *Сумська старовина*, 2018 № LIII. С. 63-70.

мусульманських країн застосовуватися *не* може. Виділення для окремого аналізу саме мусульманських країн, розташованих у Західній та Північній Африці, на Близькому Сході та в Азії, обумовлено пошуком відповіді на питання: наскільки культурно-релігійний фактор впливає на політику соціального контролю країн, які належать до однієї групи за зазначеною вище ознакою.

Пенальність європейських країн базується на категоріях «права людини» та «реабілітація злочинців». Причому *incarceration rate* використовується як свого роду показник *нормальності* пенальної системи сучасної національної європейської держави. Проте застосування такої підходу до мусульманських країн ставить дослідника у доволі незручне становище: «права людини» не «працюють» (як це має місце в Європі), «реабілітація злочинців» в європейському розумінні також не «спрацьовує», а здебільшого низькі мусульманські показники *incarceration rate*, до яких так прагнуть країни Європи, можуть бути лише мрією для багатьох європейських країн.

Пояснення цього та інших феноменів обумовлює проведення цього дослідження.

Відомча підпорядкованість пенітенціарних систем

Мусульманські країни становлять приклад широкого різноманіття з питання відомчого підпорядкування національних пенітенціарних систем. В окремих мусульманських країнах за в'язниці відповідають міністерства юстиції, в окремих – міністерства внутрішніх справ, а в окремих – інші органи влади (іноді з незвичними для європейської культури пенальності офіційними назвами).

Перший висновок, що можна зробити у контексті цього дослідження, є те, що у мусульманських країнах, не «переймаються» питаннями відомчого підпорядкування пенітенціарних систем тією мірою, як в Європі⁹⁸⁹. Закріплений в Європейських пенітенціарних правилах «потрійний виняток», (заборона підпорядкування пенітенціарної системи відомству поліції, відомству кримінального розслідування або військовому відомству), обумовлений міркуваннями захисту прав людини та унеможливлення нелюдського поводження, для мусульманських країн не є принципово важливим.

Так, міністерства юстиції відповідають за пенітенціарні системи у Пакистані, Тунісі, Алжирі, Марокко, Мавританії, Сенегалі, Малі, Нігері, Індонезії.

⁹⁸⁹ Ягунов Д. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2009. С. 245-253; Ягунов Д. Проблеми та перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. 39. С. 139-142.

Навпаки, на відомства внутрішніх справ відповідальність за управління пенітенціарними системами покладена у Бахреїні (донедавна – міністерство юстиції), Ємені, Омані, ОАЕ, Саудівській Аравії, Катарі, Кувейті, Йорданії, Сирії, Єгипті, Нігерії, Мальдівських островах, Малайзії.

Певний виняток становить Іран, де пенітенціарна система перебуває в структурі судової гілки влади.

За пенітенціарну систему Афганістану відповідають одночасно міністерство внутрішніх справ та міністерство юстиції.

Пенітенціарні установи Іраку перебувають у відомчому підпорядкуванні багатьох відомств, що обумовлено політичною ситуацією у цій країні (міністерство юстиції, міністерство внутрішніх справ, міністерство праці та соціальної політики).

В Омані за в'язниці відповідає Королівська поліція Оману, в структурі якої є Головне в'язничне управління. Діяльність в'язничної системи здійснюється відповідно до Зводу в'язничних законів, затвердженого королівським указом № С48/98⁹⁹⁰.

ОАЕ також характеризуються ситуацією, де відповідальність за управління пенітенціарною системою покладена на відомство поліції. Пенітенціарна система ОАЕ представлена 21 закладом (14 – для дорослих і 7 – для дітей).

У Саудівській Аравії за в'язниці відповідає В'язничне управління МВС. У цій країні нараховується 116 закладів (104 в'язниці і 12 реформаторіїв). З 2016 року відповідальність за безпосереднє управління 90 закладами відійшла до місцевих органів, у той час коли 20 залишилися під прямим управлінням міністра внутрішніх справ.

У Катарі управління пенітенціарною системою покладено на Управління пенітенціарними та виправними закладами МВС. Проте не можна забувати, що Катар – це маленька країна з населенням у 2,7 млн. осіб. Тому є логічним, що пенітенціарна система Катару представлена лише однією в'язницею.

Аналогічна ситуація представлена в Бахреїні – одній з найменших мусульманських країн із населенням у 1,6 млн. осіб. Станом на 2013 рік у цій країні функціонувала лише одна в'язниця, проте за два подальших роки кількість установ зросла до 4-х (слідчий ізолятор, установа для чоловіків, установа для жінок, виправний центр для жінок)

У Кувейті відповідальність за 3 в'язниці, які складають національну пенітенціарну систему, покладено на Головне управління реабілітації та правоохоронної діяльності МВС. З 2015 року усі зазначені 3 в'язниці формально функціонують як один єдиний комплекс.

В Йорданії станом на 2013 рік функціонувало 14 в'язниць, підпорядкованих Управлінню громадської безпеки МВС, проте у 2019 році

⁹⁹⁰ Royal Oman Police. URL: www.rop.gov.om

кількість установ зросла до 17. Крім установ для дорослих існують окремі виправні заклади для неповнолітніх.

Пенітенціарна система Сирії станом на 2004 рік була представлена 35 закладами під управлінням відомства поліції.

В Іраку, політична та правова система якого докорінно змінилася внаслідок війни, пенітенціарна система характеризується наступними показниками. Відповідальність за утримання ув'язнених покладена на декілька відомств, до яких відносяться Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони та Міністерство праці та соціальної політики (останнє опікується установами для неповнолітніх)⁹⁹¹. Крім того, Курдський регіональний уряд має в підпорядкуванні власні в'язниці⁹⁹². Все це свідчить про неупорядкованість пенітенціарної політики та віддзеркалює фактичний воєнний стан, в якому Ірак перебуває упродовж багатьох років. Найбільші установи перебувають у підпорядкуванні Іракської виправної служби Міністерства юстиції (станом на 2008 рік ця служба управляла 9 в'язницями та 7 слідчими ізоляторами). Курдський регіональний уряд мав у підпорядкуванні 7 установ (станом на 2008 рік). Міністерство оборони управляло 17 «зонами утримання» та досудовими в'язницями у м. Багдад та 13 аналогічними структурами за межами столиці. Кількість установ, що належали МВС, було невідомо, проте за різними підрахунками їх налічувалося понад 1 тис. Крім того, потрібно згадати скандали, які супроводжували тримання іракців в установах, які управлялися американськими військовими (зокрема знущання над в'язнями та тортури у в'язниці Абу-Грейб). З іншого боку, за свідченням міжнародних спостерігачів, тортури є поширеним явищем для більшості іракських в'язниць⁹⁹³.

В Ірані за часів шахської влади в'язничні установи перебували у віданні шахської таємної служби *Savak* та жандармерії. За 253 іранські в'язниці (станом на 2014 рік) відповідає В'язнична служба, яка належить до судової гілки влади. Однією з найвідоміших в'язниць є в'язниця *Evin*, побудована ще 1972 року за часів шахського правління. Крім того, можна згадати столичну в'язницю *Qasr* – одну з найстаріших установ (закрита у 2008 році та перетворена на музей).

У Пакистані відповідальність за пенітенціарну систему покладено на Міністерство юстиції (офіційна назва – *Ministry of Law, Justice and Human Rights*). Станом на 2013 рік у Пакистані функціонувала 91 установа, проте кількість закладів за подальші шість років зросла до 98 установ.

⁹⁹¹ Warnock D. The Iraqi Criminal Justice System, an Introduction. *Denver Journal of International Law & Policy*, April 2020. Volume 39. Number 1 Winter. Article 7.

⁹⁹² Kurdistan Regional Government. URL: www.gov.krd/english

⁹⁹³ Haider H. Formal Justice in Iraq. Helpdesk Research Report, 12.12.2014. URL: www.assets.publishing.service.gov.uk

В Афганістані пенітенціарна система перебуває у віданні Головного в'язничного управління Міністерства юстиції. Станом на 2013 рік у цій країні функціонувало 251 установа (34 провінційні в'язниці, 187 районних арештних центрів, 30 реабілітаційних центрів для неповнолітніх). Крім того, окремі в'язниці існують також в структурі МВС та Служби безпеки.

В Єгипті відповідальність за управління пенітенціарною системою покладена на МВС. Станом на 2006 рік у цій країні функціонувало 44 установи для дорослих, проте 30 установ для неповнолітніх перебували у складі інших відомств. Станом на 2016 рік кількість установ суттєво зросла – 184 установи (не включаючи ізолятори тимчасового тримання відділень поліції).

У Лівії до громадянської війни відповідальність за пенітенціарну систему покладалася на Міністерство юстиції, в структурі якого функціонувало Управління судової поліції. Станом на жовтень 2017 року в країні функціонувало 27 установ.

У Тунісі відповідальність за управління пенітенціарною системою покладена на Управління пенітенціарних установ Міністерства юстиції. Станом на 2004 рік у Тунісі нараховувалося 29 в'язниць для дорослих та 7 арештних центрів для неповнолітніх. Проте вже станом на 2017 рік загальна кількість установ була скорочена до 27.

В Алжирі також Міністерство юстиції відповідає за в'язничну систему, в складі якого функціонує В'язничне управління. Станом на 2001 рік в Алжирі налічувалося 133 установи, станом на 2013 – 131 установа.

У Марокко за пенітенціарну систему відповідає Міністерство юстиції, у складі якого функціонує Управління пенітенціарних установ. Станом на 2010 рік у складі пенітенціарної системи Марокко налічувалося 65 установ, станом на 2018 рік – 76 установ.

У складі пенітенціарної системи Мавританії нараховується 17 установ, якими управляє Пенітенціарна адміністрація Міністерства юстиції (18 установ у 2013 році).

За 37 пенітенціарних установ Сенегалу (станом на 2019 рік) відповідає Пенітенціарна адміністрація Міністерства юстиції (кількість установ не змінюється з 2013 року).

Пенітенціарною системою Судану управляє МВС. Станом на серпень 2002 року у складі В'язничного управління МВС функціонувало 4 федеральні в'язниці, 26 місцевих в'язниць, 46 провінційних в'язниць, 45 в'язниць з відкритим режимом та 4 виправних центри для неповнолітніх злочинців.

У Малі за 58 установ пенітенціарної системи (станом на 2002 рік) цієї країни відповідає національна пенітенціарна адміністрація Мініс-

терства юстиції. Більшість установ призначені для тримання підслідних та підсудних ув'язнених.

За пенітенціарні установи Нігеру відповідає Управління пенітенціарних установ Міністерства юстиції (станом на 2013 рік – 38 установ, станом на 2019 рік – 41 установа).

За пенітенціарні установи Нігерії відповідала Пенітенціарна адміністрація МВС (станом на 2013 рік – 238 установ, станом на 2018 рік – 240 установ).

На Мальдівських островах функціонує 11 закритих установ (з 2013 року кількість установ не змінювалася). Відповідальність за них розподілена між двома структурними підрозділами МВС. Засуджені утримуються в закладах Управління пенітенціарних установ та виправних послуг, а підслідні та підсудні – в закладах Служби поліції.

В Індонезії кількість в'язниць є надзвичайно великою. Станом на 2013 рік в Індонезії функціонувало 430 установ, станом на 2016 рік – 464 установи. Це не є дивним, оскільки Індонезія посідає 4-те місце у світі за кількістю населення та 14-те – за розміром території. Понад 88 % Індонезії сповідують іслам, що надало підстави нам включити Індонезію до переліку країн, що повинні бути проаналізовані відповідно до цілей цього дослідження. Усі пенітенціарні установи Індонезії підпорядковувалися Міністерству юстиції та з питань захисту прав людини, у складі якого функціонує Головне управління виправних установ.

Щодо Малайзії, то, незважаючи на те, що всього 63,7 % населення цієї країни сповідують іслам, ми включили цю країну до переліку країн, що аналізуються. Це було обумовлено метою розширити уявлення про пенальність тих азійських країн, більша частина населення яких є мусульманами. Беручи до також уваги, що Малайзія є великою країною як за кількістю населення (45-те місце в світі), так і за територією (65-те місце в світі), вважаємо, що не можна оминати її в контексті цього аналізу. Упродовж періоду 2005 – 2013 років у цій країні функціонувало 47 пенітенціарних установ. Серед них: 29 в'язниць, 3 реабілітаційних центри, 1 арештний центр, 4 виправних школи для неповнолітніх, 10 центрів для нелегальних мігрантів. Усі вони підпорядковані В'язничній службі Міністерства юстиції. Станом на 2016 рік кількість установ збільшилася до 52.

Показники в'язничного населення

Перше, що можна встановити, аналізуючи пенальні системи мусульманських країн, – це низькі показники в'язничного населення, як порівняти з європейськими країнами (ми використовуємо традиційний для аналізу показник *incarceration rate*), які виглядають наступним чином:

Ємен

Станом на 2009 рік цей показник в Ємені складав 48 ув'язнених на 100 тис. населення (197 місце в світі). Станом на 2020 цей показник збільшився до 53, проте водночас у загальносвітовому рейтингу Ємен спустився на 211 місце.

Ємен	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	14000	84
2003	16252	84
2006	10415	49
2009	11313	48
2011	10390	42
2020	14000	53

Оман

В Омані упродовж тривалого часу спостерігалася тенденція до зниження в'язничного населення. Так, 1998 року в Омані нараховувалося 1996 ув'язнених (88 на 100 тис. населення), 2000 року – 2020 ув'язнених (92 на 100 тис. населення), 2002 року – 1403 ув'язнених (61 на 100 тис. населення), 2013 року – 1300 ув'язнених (36 на 100 тис. населення).

Оман	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	1906	88
2000	2020	92
2002	1403	61
2013	1300	36

Об'єднані Арабські Емірати

В ОАЕ також можна було спостерігати певне зниження в'язничного населення, починаючи з 2003 року. Так, 1998 року в країні нараховувалося 6000 ув'язнених (213 на 100 тис. населення), 2003 року – 8827 ув'язнених (262 на 100 тис. населення), 2005 року – 9936 ув'язнених (221 на 100 тис. населення), 2006 року – 11193 ув'язнених (229 на 100 тис. населення), 2012 року – 9824 ув'язнених (107 на 100 тис. населення). Проте при офіційному ліміті у 7045 місць спостерігається очевидне переповнення місць ув'язнення (рівень наповнення в'яз-

ниць становив 158,8 %). Станом на 2013 рік ОАЕ посідали 53 місце в світі за кількістю ув'язнених у світі, станом на 2020 рік – 148 місце.

ОАЕ	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	6000	213
2001	11000	351
2003	8827	262
2005	9936	221
2006	11193	229
2012	9842	107
2020	9826	104

Саудівська Аравія

У Саудівській Аравії станом на 2011 рік у в'язницях утримувалося 49 тис ув'язнених. У країні спостерігається зростання кількості ув'язнених. Так, 1998 року у країні нараховувалося 23088 ув'язнених (120 на 100 тис. населення), 2000 року – 23720 ув'язнених (116 на 100 тис. населення), 2002 року – 28612 ув'язнених (131 на 100 тис. населення), 2009 року – 44600 ув'язнених (165 на 100 тис. населення), 2010 року – 4000 ув'язнених (178 на 100 тис. населення), 2011 року – 49000 ув'язнених (176 на 100 тис. населення).

Саудівська Аравія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	23088	120
2000	23720	116
2002	28612	131
2009	44600	165
2010	44000	178
2011	49000	176
2020	61000	197

Катар

У Катарі, починаючи з 2008 року, відбулося суттєве збільшення кількості ув'язнених як в абсолютних, так і у відносних показниках⁹⁹⁴.

⁹⁹⁴ Global Prison Trends 2015. London: Penal Reform International, 2015.

Катар	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1982	317	114
1986	495	124
1993	527	104
1998	520	95
1998	520	90
2000	570	96
2002	569	76
2004	465	60
2005	522	55
2006	805	76
2007	449	37
2008	551	41
2011	1150	60
2020	1155	53

Бахрейн

У Бахреїні показники в'язничного населення характеризуються доволі значними коливаннями упродовж останніх років.

Бахрейн	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1993	305	56
1995	439	77
1997	911	155
2003	437	60
2004	701	85
2006	522	69
2010	1100	136
2012	2307	177
2015	3795	281
2020	3485	234

Рівень наповнення пенітенціарної системи Бахрейну складає 110 % (станом на 2015 рік) внаслідок суттєвого збільшення кількості в'язничного населення.

Кувейт

У 2013 році в Кувейті спостерігалось незначне зниження кількості ув'язнених з подальшим суттєвим збільшенням, тенденції чого представлено в таблиці:

Кувейт	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1982	1478	96
1986	1137	61
1997	1735	102
2000	3100	162
2001	2920	146
2002	2946	142
2005	3500	130
2009	4045	136
2010	4179	137
2011	4100	131
2013	2900	86
2015	4000	112
2018	4567	117
2020	4662	117

У Кувейті при офіційному ліміті у 3200 місць існує тривале перепоповнення в'язниці. Так, у 2010 році рівень наповнення складав 130 %, станом на початок 2020 року – 134 %

Йорданія

Йорданія характеризується доволі низькими показниками в'язничного населення, які представлено у поданій нижче таблиці. Після певного зростання в'язничного населення станом на 2011 рік показник знизився до рівня середини 1990-х років, проте за десять років зріс удвічі.

Йорданія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1993	3749	74
2001	5621	109
2005	6378	111
2007	6633	107
2009	7242	118
2011	6066	95
2013	8000	95
2015	11489	123
2017	15086	154
2020	20060	198

Станом на 2011 рік рівень наповнення пенітенціарних установ складав 70 %, проте станом на 2019 рік це показник сягнув 150 %.

Сирія

В'язничне населення Сирії є незначним – всього 58 ув'язнених на 100 тис. населення. Кількість в'язничних місць – 16 тис., наповненість – 65,6 % (станом на 2004 рік). Водночас потрібно брати до уваги передумови, хід та наслідки війни в Сирії. Можна зробити впевнене припущення, що кількість підслідних ув'язнених суттєво зросла за період війни. Так, за різними даними під час війни сирійської владою було заарештовано від 10 до 14 тис осіб.

Сирія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1997	14000	93
2003	11829	66
2004	10599	58

Ірак

Показники в'язничного населення в Іраку характеризуються такими показниками. Станом на 2009 рік в Іраку перебувало 31645 ув'язнених (включаючи ув'язнених, які перебували під юрисдикцією як уряду Іраку, так і Курдського регіонального уряду). З них 20263 особи утримувалися в установах Іракської виправної служби, 7006 – в установах Міністерства внутрішніх справ, 695 – в установах Міністерства

оборони, 992 – в установах Міністерства праці та соціальної політики та 2689 – в установах Курдського регіонального уряду.

Крім зазначених вище осіб, 6036 ув'язнених перебували в установах *Multi-National Force – Iraq*.

Станом на 2020 рік кількість ув'язнених на 100 тис. населення складала 126 (без ув'язнених в установах *Multi-National Force – Iraq*).

У 2008 році за офіційної кількості в'язничних місць у розмірі 14898 рівень наповнення пенітенціарних установ становив 59,7 %, проте станом на 2013 рік цей рівень наповнення сягнув показника 139 %.

Ірак	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2004	7000	26
2006	16308	57
2008	28956	97
2010	39130	125
2012	45172	136
2020	45000	126

Іран

Іранська пенальність характеризується високими показниками в'язничного населення, як порівняти з іншими мусульманськими країнами. Причому необхідно відзначити тенденцію до зростання кількості ув'язнених як в абсолютних, так і відносних показниках.

Іран	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1980	10000	26
1993	101801	174
2001	158000	237
2003	157267	229
2004	144755	210
2005	134384	192
2007	148843	208
2009	168516	229
2010	204365	276
2011	250000	333
2013	226220	294
2020	240000	294

В Ірані рішення про ув'язнення є, як правило, дискреційним. Хоч класичні закони шариату не передбачають ув'язнення як вид покарання, воно широко використовується в Ірані. За період 1993 – 2011 років кількість ув'язнених зросла на 150 тис осіб, а *incarceration rate* збільшився майже у 2 рази.

Станом на 2011 рік при офіційній кількості у 85 тис. в'язничних місць рівень наповнення пенітенціарних установ складав 294,1 %, що свідчить про вельми негативні умови тримання ув'язнених у цій державі. У Тегерані кількість в'язниць, де утримуються політичні в'язні, постійно збільшувалася упродовж останніх років.

Так, ще станом на 1999 рік у в'язниці *Komiteh* (500 місць) утримувалося в середньому 1500 ув'язнених, у в'язниці *Evin* (1200 місць) – 15000 ув'язнених, у в'язниці *Qezel Hesar* (10 000 місць) – 15000 ув'язнених, у в'язниці *Gohar Dasht* 8000 місць) – 16000 ув'язнених, у в'язниці *Qasr* (1500 місць) – 6000 ув'язнених. Беручи до уваги, що кількість ув'язнених з того часу зросла майже на 100 тис, а *incarceration rate* збільшився з 230 до 333, можна лише зробити припущення про негативні тенденції у цій площині.

Станом на 2018 рік рівень наповнення установ становив 153 %.

Пакистан

Пакистан посідає 5-е місце у світі за кількістю населення (2020), тому ми, звичайно, не можемо оминати увагою цю країну. Так, кількість ув'язнених у Пакистані упродовж останніх десятиліть характеризувалася стабільністю з тенденцією до зниження як в абсолютних, так і відносних показниках.

Пакистан	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1993	68453	56
1996	72700	54
1999	74485	52
2000	78938	56
2002	90000	58
2004	88659	57
2005	89370	54
2006	86500	54
2007	95016	55
2009	81409	45

2010	75586	40
2011	78100	44
2012	74944	39
2014	79700	43
2016	84315	44
2018	83718	43
2020	77275	38

Проте, незважаючи на стабільність та певне зниження кількості ув'язнених, проблема перенаповнення пенітенціарних установ є надзвичайно актуальною для Пакистану. Навіть значна кількість пенітенціарних установ (91 заклад) не в змозі розмістити усіх осіб, заарештованих за підозрою у вчиненні злочину або засуджених. Станом на 2010 рік рівень наповнення пенітенціарних установ складав 249,5 %⁹⁹⁵. Проте вже станом на 2010 рік при офіційному ліміті в 42617 місць рівень наповнення установ склав 177,4 %. Станом на 2018 рік рівень наповнення пенітенціарних установ Пакистану склав 134 %

Афганістан

Кількість в'язничного населення в Афганістані свідчить про більш ніж суттєве зростання кількості ув'язнених. Так, за період 2004 – 2020 років *incarceration rate* зріс майже у 4 рази.

Афганістан	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2004	5262	22
2006	9604	38
2008	12500	47
2009	14857	53
2010	18283	62
2012	24613	82
2014	26519	84
2020	30748	87

⁹⁹⁵ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.

Єгипет

Кількість ув'язнених у цій країні відносно була стабільна упродовж 1980-х – 1990-х рр. Проте початок нового тисячоліття приніс суттєве збільшення кількості ув'язнених (як в абсолютних, так і у відносних показниках).

Єгипет	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1986	34793	68
1989	30000	54
1992	33861	62
1996	40000	62
2001	56587	84
2005	68784	97
2006	64378	87
2011	66000	83
2020	106000	116

Лівія

Пенальність саме Лівії потребує більш ретельної уваги в силу революційних подій та війни, які мали місце у цій країні. Головне, що характеризує пенітенціарну систему цієї країни, це різки «стрибки» *incarceration rate*.

Лівія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	6750	135
2004	9763	173
2007	13217	217
2010	13242	203
2012	3186	52
2014	6187	99
2020	9100	139

Станом на 2010 рік ліміт в'язничних місць становив 9 тис., у зв'язку з чим рівень наповнення лівійських в'язниць складав 142 %.

Туніс

За останні роки кількість ув'язнених у Тунісі дещо знизилася. Так, станом на 2019 рік *incarceration rate* складав 195 на 100 тис. населення.

Туніс	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1996	23165	252
2004	26000	261
2009	26319	250
2011	21000	196
2013	25000	226
2015	23000	204
2017	20755	180
2019	22663	195

У 2011 році Туніс посідав одне з перших місць за *incarceration rate* (як на фоні світових показників, так і порівняно з іншими мусульманськими країнами). Серед мусульманських країн Туніс посідав 3-тє місце (після Ірану та Мальдівських островів), а в світовому рейтингу Туніс посідав 66-е місце (станом на 2019 рік – 81 місце). Станом на 2018 рік рівень наповнення пенітенціарних установ Тунісу становив 128 %.

Алжир

Тенденції в'язничного населення цієї країни, незважаючи на суттєве зростання загальної кількості ув'язнених, можна вважати стабільним.

Алжир	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1996	35737	124
1998	36905	124
2000	33,992	108
2001	34243	110
2003	39806	124
2004	44231	134
2005	43797	132

2006	54117	159
2008	55598	160
2010	58000	161
2011	56000	156
2012	55000	147
2014	61000	155
2016	60000	148
2020	63000	151

У 2007 році при офіційному ліміті в 36530 місць наповнення установ Алжиру 171,8 %⁹⁹⁶. Наступного року цей показник знизився до 152,2 %, а вже у 2015 році наповненість пенітенціарних установ Алжиру була на рівні 89 %.

Марокко

Незважаючи на доволі високі показники в'язничного населення, як порівняти з багатьма іншими мусульманськими країнами, Марокко відрізняється певною стабільністю за показником *incarceration rate*.

Марокко	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1972	15231	90
1975	17540	97
1980	20819	102
1984	24723	111
1990	33040	132
1993	40067	152
1995	46258	169
1997	48600	175
2000	54288	188
2002	54351	184
2003	54542	182

⁹⁹⁶ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.

2004	59069	195
2006	53580	173
2008	59212	186
2010	63124	201
2011	65279	199
2012	70758	213
2014	74941	219
2016	78716	225
2020	85767	237

У 2007 році рівень наповнення пенітенціарних установ Марокко складав 198 %, проте наступного року дещо знизився. Так, у 2008 році при офіційному ліміті у 40 тис. місць рівень наповнення пенітенціарних установ складав 158 %. У 2018 році при офіційному ліміті в 61000 місць рівень наповнення пенітенціарних установ Марокко складав 140 %.

Мавританія

Станом на 2005 рік при офіційному ліміті у 800 місць рівень наповнення пенітенціарних установ Мавританії складав 101,9 %. Проте 2010 року в'язничне населення зросло до 1700 осіб. Пенітенціарна система Мавританії зустрілася із загостренням проблеми перенаповнення установ. Через збільшення ліміту рівень наповнення пенітенціарних установ Мавританії станом на 2018 рік складав 101,8 % (при офіційному ліміті в 2280 місць).

Мавританія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1997	1400	56
1999	1352	51
2001	1413	50
2003	1185	40
2005	815	26
2010	1700	47
2012	1602	42

2014	1768	44
2016	1920	46
2020	2321	53

Сенегал

Пенальність Сенегалу характеризується надзвичайно стабільним показником в'язничного населення, яке упродовж багатьох років перебуває фактично на одному рівні (у середньому – 60 ув'язнених на 100 тис.).

Сенегал	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1994	4032	47
1997	4653	50
2000	4990	51
2002	5360	53
2003	6552	61
2004	6833	65
2006	6363	57
2008	6894	58
2009	7550	60
2010	7300	59
2012	8428	60
2014	8630	58
2016	9544	61
2018	12500	76
2020	11547	68

При офіційному ліміті у 7090 місць рівень наповнення пенітенціарних установ Сенегалу станом на 2008 рік складав 97,2 %. Станом на 2018 рік при офіційному ліміті у 5350 місць рівень наповнення пенітенціарних установ Сенегалу складав 130 %.

Судан

Незважаючи на те, що Судан посідає 190-е місце у світі за показником *incarceration rate*, пенітенціарна система цієї країни характеризується проблемою переповнення в'язниць. Крім того, однією з головних проблем є систематичне застосування тортур до ув'язнених з боку персоналу⁹⁹⁷.

Рівень наповнення станом на 2009 рік становив 255 %.

Судан	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1990	7755	39
1992	9670	44
1994	6977	29
1997	12933	50
1999	19144	45
2002	12809	44
2009	19144	57
2011	20000	57
2013	19101	52
2020	21000	51

Малі

Пенітенціарна система іншої африканської держави Малі характеризується надзвичайно низьким в'язничним населенням (навіть за показником *incarceration rate*).

Малі	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1995	4384	49
1998	3135	32
2002	4040	38
2004	4407	38
2009	6700	49
2011	5817	40
2013	4963	32
2020	2209	53

⁹⁹⁷ Metz Helen. A Country Study: Sudan. Federal Research Division Library of Congress. Research. June 1991.

Станом на 2009 рік при офіційному ліміті в 3000 місць рівень наповнення пенітенціарних установ Малі складало 223,3 %.

Нігер

Показник *incarceration rate* у Нігері наразі перебуває на рівні 40 – 50 ув'язнених на 100 тис. населення. Починаючи з 1998 року спостерігалось зменшення *incarceration rate*.

Нігер	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	5263	51
2002	6000	51
2005	7,432	55
2006	5709	45
2007	6,562	45
2009	7000	44
2010	7000	43
2011	7645	45
2013	8063	44
2015	10383	53
2017	8213	39
2020	9570	44

Офіційна кількість в'язничних місць у пенітенціарних установах Нігеру станом на 2006 рік складала 8840 (тобто наповнення в'язниць складало всього 64,6 %). Проте необхідно відзначити, що станом на 2007 рік майже 800 ув'язнених утримувалося у в'язниці столиці Нігеру м. Ніамей, наповнення якої складало 217 %. Офіційна кількість в'язничних місць у пенітенціарних установах Нігеру станом на 2019 рік складала 10555 (рівень наповнення – 102 %).

Нігерія

Така країна як Нігерія ніяк не може перебувати поза увагою в контексті цього дослідження, незважаючи на те, що лише половина населення цієї країни сповідує іслам. Справа, по-перше, полягає у тому, що Нігерія займає 32-е місце у світі за територією та 7-е місце в світі за кількістю населення, будучи найбільшою в Африці країною за цим показником. По-друге, якщо 1963 року лише 26 % Нігерії сповідувало іслам, то сьогодні вже понад 50 % нігерійців є мусульманами.

Показники *incarceration rate* Нігерії упродовж тривалого часу перебуває на рівні 30 – 35 осіб на 100 тис. населення.

Нігерія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1982	41034	53
1985	53786	64
1990	54079	57
1992	47508	46
1993	41482	40
1996	52000	467
1999	44797	36
2000	44450	36
2002	40048	31
2004	3999	29
2005	39006	28
2006	40953	29
2008	40240	27
2010	48000	30
2011	50692	31
2012	50601	31
2014	56785	32
2016	63142	34
2018	71522	37
2020	72627	36

Станом на 2011 рік рівень наповнення пенітенціарних установ становив 104 % при офіційному ліміті в'язничних місць – 47698. Станом на 2018 рік рівень наповнення пенітенціарних установ становив 147 % при офіційному ліміті в'язничних місць – 50153.

Мальдівські острови

Мальдівські острови – це невелика країна з населенням у 402 тис. осіб (180-е місце у світі).

Мальдівські острови	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1980	1901	1234
1985	1767	960
1990	872	404
1995	1171	478
1996	1098	414
2000	2166	793
2003	1387	436
2002	1889	667
2004	1110	384
2006	1489	491
2008	993	316
2010	830	255
2012	1000	311
2014	1200	341
2016	1880	514
2020	1852	459

Станом на 2009 рік офіційний ліміт перебував на межі 763 в'язничних місць, тому рівень наповнення пенітенціарних установ Мальдівських островів становив 147,4 %. Станом на 2017 рік офіційний ліміт перебував на межі 1450 в'язничних місць, а рівень наповнення пенітенціарних установ Мальдівських островів становив 128 %.

Індонезія

За останні 20 років кількість ув'язнених в Індонезії зросла приблизно у 3,5 разів в абсолютних показниках та в 2,7 разів у відносних показниках.

Індонезія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1975	46541	36
1990	41319	23
1992	40915	22

1993	41121	22
1996	41353	21
1998	48898	24
2000	53399	26
2001	59488	28
2002	67960	31
2004	87185	40
2006	116688	51
2007	128876	57
2008	137144	59
2010	117863	51
2011	141689	59
2012	150688	60
2014	163414	64
2016	202623	77
2018	256051	96
2020	266584	99

Незважаючи на це, навіть сьогодні показником *incarceration rate* в Індонезії перебуває на рівні, до якого намагаються привести свої пенітенціарні системи країни Європи. З іншого боку, тенденція збільшення кількості ув'язнених в Індонезії не може не хвилювати місцевих політиків та урядовців. Статистичні дані свідчать про трансформації, які характеризують пенальну систему цієї країни.

При офіційному ліміті 85474 в'язничних місць рівень наповнення в'язниць станом на 2009 рік становив 167 %.

При офіційному ліміті 133852 в'язничних місць рівень наповнення в'язниць станом на 2020 рік становив 177 %.

Малайзія

З 1992 до 2007 року в Малайзії в цілому спостерігалось повільне зростання кількості ув'язнених як за абсолютними, так і за відносними показниками.

Малайзія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1972	2703	23
1974	4037	34
1982	14403	98
1986	21944	133
1990	22832	124
1992	21612	112
1995	24831	119
1998	29150	130
2000	27358	116
2001	28891	120
2002	28804	118
2004	43424	173
2006	42389	161
2007	50305	189
2010	38387	138
2012	36608	126
2014	47986	160
2016	55490	180
2018	59278	188
2020	74000	230

Лише 2010 року малайзійська пенітенціарна система продемонструвала зменшення кількості ув'язнених і показник *incarceration rate* знизився з 189 до 138. Проте станом на 2020 рік Малайзія продемонструвала збільшення відносних показників в'язничного населення до 230 осіб на 100 тис. населення.

Станом на 2009 рік наповнення в'язниць було на рівні 116,4 %.

Станом на 2019 рік наповнення в'язниць було на рівні 142,3 % (52000 місць).

Станом на середину 2020 року наповнення в'язниць було на рівні 131,9 % (52000 місць).

В'язничне населення мусульманських країн та інші країни світу

Перший висновок, який можна зробити після аналізу статистичних показників пенальних систем мусульманських держав, пов'язаний, передусім, з тенденцією, яка не може не пригортати увагу вчених.

Сьогодні загальна кількість мусульман за різними підрахунками складає понад 1,85 млрд. осіб (станом на 2011 рік кількість становила від 1,2 млрд. до 1,6 млрд. людей). У першій десятці країн за кількістю населення відповідно 5-е та 7-е місце посідають такі мусульманські країни як Пакистан (96 % мусульман) та Нігерія (52 % мусульман).

У 35 країнах світу мусульмани становлять більшу частину населення. У 29 країнах мусульманське населення є впливовою соціальною групою. У 28 країнах іслам визнано державною або офіційною релігією. З 1950 по 2000 рік доля мусульман у населенні Західної Європи потроїлася, а США – виросла у 14 разів.

Зазначена вище статистика набуває ще більшої значущості крізь призму пенітенціарної політики та пенальних практик.

Справа полягає у том, що на сучасному етапі понад 11 млн. осіб утримується у в'язницях всього світу. У США нараховується 2,121 млн. в'язнів, у Росії – 0,523 млн., у Китаї – 1,7 млн. І якщо поглянути на перелік держав, які займають перші 10 місць за показником *incarceration rate*, то можна констатувати, що до нього не входить жодної мусульманської країни.

Так, станом на 2011 рік до цього переліку входили США (743), Руанда (595), Росія (568), Грузія (547), Американські Віргінські острови (539), Сейшельські острови (507), Сент-Кітс і Невіс (495), Британські Віргінські острови (468), Беліз (439), Домініка (431), Гренада (423) та Кюрасао (422).

Станом на 2020 рік до перелік лідерів країн за *incarceration rate* входять США (655), Сальвадор (590), Туркменістан (552), Американські Віргінські острови (542), Тайланд (531), Руанда (511), Куба (510), Мальдівські острови (499), Північні Маріанські острови (США) (482), Британські Віргінські острови (470).

Мальдівські острови з кількістю в'язничного населення важко сприймати як належний приклад, а зростання кількості в'язничного населення Туркменістану необхідно пов'язувати з особливостями пострадянського політичного режиму. Проте «традиційні» мусульманські країни у першій десятці відсутні, так само, як і в другій.

Станом на 2011 рік першою мусульманською державою у цьому переліку був Іран (333), який посідав 29 місце (до речі, 28 місце посідала Україна). Подальші місця у цьому переліку займали наступні мусульманські країни:

29 місце – Іран (333)	179 місце – Афганістан (68)
36 місце – Мальдівські острови (311)	183 місце – Оман (61)
53 місце – ОАЕ (238)	185 місце – Катар (60)
65 місце – Марокко (199)	186 місце – Індонезія (59)
66 місце – Туніс (198)	188 місце – Сирія (58)
87 місце – Саудівська Аравія (160)	189 місце – Сенегал (57)
89 місце – Алжир (156)	190 місце – Судан (56)
107 місце – Кувейт (137)	197 місце – Ємен (48)
108 місце – Бахрейн (136)	198 місце – Мавританія (47)
111 місце – Малайзія (134)	202 місце – Нігер (43)
145 місце – Ірак (101)	206 місце – Пакистан (40)
153 місце – Йорданія (95)	210 місце – Малі (36)
164 місце – Єгипет (80)	215 місце – Нігерія (31)

Станом на 2020 рік мусульманські країни посідали наступні позиції за показником *incarceration rate*:

8 місце – Мальдівські острови (499)	151 місце – Індонезія (99)
37 місце – Іран (294)	159 місце – Афганістан (87)
52 місце – Марокко (237)	178 місце – Сенегал (68)
55 місце – Бахрейн (234)	192 місце – Сирія (60)
61 місце – Малайзія (230)	196 місце – Мавританія (53)
76 місце – Йорданія (198)	197 місце – Катар (53)
78 місце – Саудівська Аравія (197)	198 місце – Ємен (53)
81 місце – Туніс (195)	201 місце – Судан (52)
103 місце – Алжир (151)	205 місце – Нігер (44)
122 місце – Ірак (126)	208 місце – Пакистан (38)
133 місце – Кувейт (117)	210 місце – Нігерія (36)
134 місце – Єгипет (116)	211 місце – Оман (36)
148 місце – ОАЕ (104)	213 місце – Малі (33)

Рівень наповнення в'язниць

Окремо необхідно сказати декілька слів про проблему переповнення в'язниць та надати порівняльну характеристику ситуації з цього питання в європейських та мусульманських країнах.

Так, станом на 2011 рік рівень наповнення пенітенціарних установ у мусульманських країнах та країнах Європи мав наступні показники:

Мусульманські країни	Рівень наповнення в'язниць (%)	Країни Європи	Рівень наповнення в'язниць (%)
Іран	294	Сербія	172
Судан	255	Болгарія	156
Малі	223	Італія	150
Нігер	217	Греція	137
Пакистан	177	Угорщина	137
Індонезія	167	Франція	117
ОАЕ	160	Чехія	115
Марокко	158	Англія та Уельс	113
Мальдіви	147	Португалія	110
Алжир	152	<i>Литва</i>	<i>100</i>
Лівія	141	<i>Фінляндія</i>	<i>99</i>
Кувейт	131	<i>Іспанія</i>	<i>99</i>
Малайзія	110	<i>Польща</i>	<i>99</i>
Нігерія	104	<i>Україна</i>	<i>97</i>
Мавританія	102	<i>Естонія</i>	<i>95</i>
<i>Сенегал</i>	<i>98</i>	<i>Ірландія</i>	<i>95</i>
<i>Бахрейн</i>	<i>91</i>	<i>Швеція</i>	<i>94</i>
<i>Йорданія</i>	<i>70</i>	<i>Німеччина</i>	<i>87</i>
<i>Ірак</i>	<i>60</i>	<i>Нідерланди</i>	<i>85</i>

Станом на 2018 рік рівень наповнення пенітенціарних установ у мусульманських країнах та країнах Європи мав наступні показники:

Мусульманські країни	Рівень наповнення в'язниць (%)	Країни Європи	Рівень наповнення в'язниць (%)
Ліван	286	Кіпр	141
Судан	255	Бельгія	121
Афганістан	180	Греція	114

ОАЕ	159	Румунія	110
Іран	153	Угорщина	110
Йорданія	150	Словенія	109
Нігерія	147	Франція	107
Малайзія	142	Італія	106
Лівія	142	Англія та Уельс	105
Ірак	140	Сербія	105
Марокко	137	Мальта	103
Пакистан	134	Чехія	101
Кувейт	134	Фінляндія	101
Сенегал	130	<i>Швеція</i>	96
Мальдіви	128	<i>Шотландія</i>	93
Туніс	127	<i>Нідерланди</i>	74
Бахрейн	110	<i>Росія</i>	73
Мавританія	102	<i>Норвегія</i>	88
Нігер	102	<i>Ірландія</i>	87
<i>Алжир</i>	89	<i>Україна</i>	68

Як вбачається з таблиці, переповнення в'язниць – це проблема, яка характерна як для мусульманських країн, так і для країн Європи. Проте країни Європи представлено у більш вигідному світлі.

Так, станом на 2011 рік пенітенціарні установи лише 4-х мусульманських країн були не переповнені (Сенегал, Бахрейн, Йорданія, Ірак).

Проте станом на 2020 рік до таких країн можна віднести лише Алжир. Водночас кількість країн Європи, пенітенціарні установи яких не страждають від переповнення, набагато більша.

Розкриваючи питання низьких показників *incarceration rate* у більшості мусульманських країн, необхідно зазначити, що це пояснюється за допомогою декількох обставин та факторів.

Пояснення цьому феномену необхідно надавати з декількох позицій:

1. Показники злочинності

Першим фактором, що впливає на аналіз пенальності мусульманських країн, є структура та показники злочинності. Звичайно, це має бути предметом окремого дослідження, проте окремі висновки ми мусимо сформулювати в контексті аналізу пенітенціарної політики мусульманських країн. Відповідно до даних *Second United Nations Survey of Crime Trends (UN 1992)*, станом на 1980 рік сукупний показник кількості злочинів на 100 тис. населення у західних країнах становив 5968, у той час коли аналогічний показник для окремих мусульманських країн (Бангладеш, Кувейт, Пакистан, ОАЕ) становив всього 694, що не може братися до уваги у процесі порівняльного аналізу національних пенітенціарних систем⁹⁹⁸.

2. Ув'язнення в структурі покарань

Якщо для Європи головними покараннями була та залишається «трійця» у вигляді позбавлення волі, пробації та монетарних санкцій, то для мусульманських країн є характерним перелік покарань, який навіть сьогодні приводить європейців до стану щонайменше глибокого здивування.

Смертна кара, тілесні покарання, принцип таліону, побиття камінням – ось далеко не повний перелік заходів, які застосовуються в сучасних мусульманських країнах, що пов'язується саме з релігійно-культурними моментами.

Так, більшість дослідників мусульманського права підтримують поділ покарань на такі групи: 1) абсолютно визначені у Корані та Сунні (смертна кара, відсікання частин тіла, тілесні покарання, заслання, виплата викупу, пост, звільнення віруючого раба, годування бідняків); 2) всі інші покарання, точно не встановлені у зазначених першоджерелах, що призначаються на розсуд суду (ув'язнення, громадський осуд, заслання, тілесні покарання у вигляді завдання ударів батоном, смертна кара та ін.)⁹⁹⁹. В окремих наукових працях, присвячених шариату, про позбавленні волі в структурі покарань взагалі не згадується¹⁰⁰⁰.

Зазначений пенальний ландшафт має сприйматися без трагізму, а радше аналізуватися як *соціально-політична реальність*. Ідея, яка нерідко забувається сьогодні в дискусіях з питань «гуманізації» кримінально-правового впливу, пов'язана з тим, що *не* гуманність і *не* фі-

⁹⁹⁸ Serajzadeh S. Islam and Crime: The Moral Community of Muslims. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 2001–2002. 4. P. 111–131.

⁹⁹⁹ Азизов У. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук 12.00.01. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. Душанбе: Таджикский национальный университет, 2015. 413 с. С.172.

¹⁰⁰⁰ Керимов Г. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариаты на вопросы современности. СПб.: Диля, 2009. 512 с., С. 189–201.

лантропізм зумовлюють появу, існування та зникнення тих чи інших кримінально-правових заходів. Наявність або відсутність того чи іншого покарання залежать від соціально-економічної «зручності» такого покарання для того чи іншого суспільства, обрамленого у «каркас» відповідних політичних відносин¹⁰⁰¹.

Тому наявність таких покарань у мусульманських країнах доцільно сприймати саме через призму цієї *політичної «зручності»*: якщо ці покарання існують, то вони корисні та вигідні для політичних еліт для тієї чи іншої країни саме в такому вигляді (особливо, якщо вони зберігаються у каральному репертуарі упродовж багатьох століть у майже незмінному вигляді). У випадку мусульманських країн, ця політична «зручність» підсилюється за допомогою релігійно-культурного моменту.

Щодо позбавлення волі, то цей вид покарання не можна вважати поширеним у мусульманських країнах (принаймні на тривалі строки)¹⁰⁰². Навіть сьогодні, незважаючи на поширеність ув'язнення у структурі заходів соціального контролю, система таких заходів все одно базується на релігійних та моральних категоріях, що впливають з релігійних текстів, де позбавлення волі посідає доволі маргінальне становище¹⁰⁰³. Автори, які досліджують інститут покарання у мусульманському праві, особливо підкреслюють невелике розповсюдження цього виду покарання¹⁰⁰⁴.

У будь-якому випадку, аналізуючи мусульманську пенальність, не можна забувати, що у мусульманських країнах саме традиційна родова система, що має своє коріння у глибині віків, здебільшого обумовлює політичну владу та забезпечує вплив в суспільстві. Саме релігійний контроль регламентує політичне та економічне життя¹⁰⁰⁵.

3. «Виправна праця» як елемент пенальності

У контексті аналізу мусульманської пенальності не можна забувати про концептуально-ідеологічне обґрунтування поширення ув'яз-

¹⁰⁰¹ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса: Фенікс, 2011. С. 63-64.

¹⁰⁰² Елаян Г. Основы мусульманского уголовного права. Учебное пособие по спецкурсу для студентов юридического факультета специальности 02.11.00 – «Юриспруденция», Махачкала 2002.

¹⁰⁰³ Раджабова Э. Институт наказания в мусульманском уголовном праве: становление, развитие и актуальные проблемы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. Москва: ФГБОУ ВПО «Московский государственный институт (университет) международных отношений МИД России», 2019. 24 с.

¹⁰⁰⁴ Тургумбаев М. Институт преступления и наказания в мусульманском праве. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии. (PhD). Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2014. 139 с. С. 76.

¹⁰⁰⁵ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с. С. 40.

нення як соціальної функції з відповідним правовим «оформленням», яке пов'язується із «виправною» в'язничною працею.

Праця ув'язнених, яка у вітчизняній юридичній науці все ще перебуває на п'єдесталі одного з головних «засобів виправлення», була одним з головних чинників, чому «виправне» ув'язнення набуло статусу основоположного покарання в Європі, починаючи з початку XIX століття¹⁰⁰⁶. Проте для більшості мусульманських не-індустріалізованих країн для поширення в'язничної праці не було економічних передумов, наслідком та свідченням чого є низькі, а іноді – надзвичайно низькі показники в'язничного населення. Доцільно навести думку Герберта Спенсера, що *моральні засади законодавства* не мають будь-якої сталості та не надають єдиних відповідей: «Воно каже в Європі одне, а в Азії – інше»¹⁰⁰⁷. Видатний кримінолог Габріель де Тард у своїй «Порівняльній злочинності» висловився ще гостріше: «В очах арабів трьома головними чеснотами є мужність, гостинність і кровна помста, а не чесність, любов до праці й добродетельність»¹⁰⁰⁸. Отже, традиційні для європейців «засоби виправлення», серед яких чільне місце посідає в'язнична праця, потребують більш ніж критичного аналізу на прикладі саме мусульманської пенальності.

4. Реабілітаційний ідеал як елемент пенальності

Політично-концептуальне обґрунтування «реабілітації» (так, як це мало місце у західних країнах) у мусульманських країнах не було можливим в силу абсурдності такої ідеї для світогляду мусульман, передусім, через різні уявлення щодо сутності понять «свобода» та «каяття».

5. Свобода як елемент пенальності

Необхідно замислитися над сутністю категорії свободи у світогляді мусульманина та особливостями релігійної культури мусульманських країн, що є окремою підставою для критики універсалізму європейських пенологічних концепцій.

¹⁰⁰⁶ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Одеса: Фенікс, 2011. С. 64.

¹⁰⁰⁷ Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с., С.32.

¹⁰⁰⁸ Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступность толпы. Москва, 2004. 391 с., С.222.

2.6. Пенітенціарна політика країн Південної Америки та Карибського басейна у XXI столітті

Пенітенціарна політика країн Центральної та Південної Америки є малодослідженим феноменом.

Насамперед це стосується регіональних стандартів поведінки з ув'язненими, репрезентацій національних пенітенціарних систем та реалій їх функціонування, тенденцій в'язничного населення та інших елементів пенальності. Час від часу у ЗМІ з'являються новини про бунти або захоплення заручників у в'язницях центральноамериканських або південноамериканських держав, проте ця фрагментарна інформація не надає системного уявлення щодо особливостей пенітенціарної політики країн зазначеного регіону.

Узагальнюючи питання щодо відомчого підпорядкування пенітенціарних систем країн Центральної та Південної Америки, необхідно зазначити, що традиційний європейський стандарт щодо неможливості покладання відповідальності за пенітенціарну систему на відомство поліції або національної безпеки в країнах Америки не дотримується або майже не дотримується. В окремих країнах цього регіону за в'язниці відповідають міністерства юстиції, в окремих – міністерства внутрішніх справ та відомства національної безпеки, а в окремих – інші органи влади. Перебування пенітенціарних систем у структурі міністерств поліції або навіть безпеки, з одного боку, свідчить про мілітаризованість пенітенціарних систем країн Центральної та Південної Америки, проте, з іншого боку, відображає негативні політико-пенологічні тенденції (в'язничні заворушення, бунти, організовані масові втечі, активні збройні протистояння різних злочинних організацій тощо), з якими *цивільні* органи державного управління вочевидь «впоратися» не можуть.

Крім того, узагальнюючи дані щодо показників в'язничного населення у країнах Центральної та Південної Америки, необхідно вказати на дві речі. По-перше, в'язниці майже усіх країн цього регіону суттєво переповнені (винятки – Чилі, Суринам, Уругвай та Французька Гвіана). По-друге, пенальність цих країн характеризується постійним зростанням кількості ув'язнених¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰⁹ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 1 – 2 березня 2013 року). Херсон: Гельветика, 2013. С. 136-129.

Аргентина

Станом на 2019 рік 46 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 4,8 %, а неповнолітні – 0,1 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 6,5 %.

В Аргентині *incarceration rate* за період 1997 – 2007 років зріс на 76,7 %¹⁰¹⁰. Станом на 2018 рік всього в країні функціонували 308 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у розмірі 77678 місць.

Наповненість пенітенціарних установ складала 122 %.

Аргентина	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1972	24233	97
1976	22436	84
1980	23480	83
1983	26483	89
1992	21016	62
1995	25852	73
2000	37885	102
2002	57632	151
2004	65351	168
2006	60621	152
2008	60611	149
2010	65095	157
2012	66484	157
2015	75769	174
2017	92161	207
2020	103209	230

Болівія

Станом на 2018 рік 70 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

¹⁰¹⁰ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series No. 64.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 8,2 %, а неповнолітні – 12,9 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 6,1 %.

Станом на 2007 рік всього наповненість пенітенціарних установ Болівії складала 209,3 %¹⁰¹¹. Проте вже на 2018 рік наповненість пенітенціарних установ складала 364 %.

Станом на 2018 рік у Болівії функціонував 61 пенітенціарний заклад з офіційним лімітом у розмірі 5000 місць.

Болівія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
197	3312	52
1989	3582	54
1996	5412	69
1998	6149	75
2000	8151	95
2002	6065	68
2004	6495	70
2006	7031	73
2008	7433	75
2010	9406	92
2012	14272	135
2014	14220	130
2016	16038	142
2020	18195	158

Бразилія

Станом на 2019 рік 30,4 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 4,9 %, а неповнолітні – 0,0 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 0,3 %.

¹⁰¹¹ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series No. 64.

У Бразилії *incarceration rate* за період 1997 – 2007 років зріс на 150,5 %¹⁰¹².

За період 2000 – 2015 років загальна кількість ув'язнених у Бразилії зросла на 150 %¹⁰¹³.

Станом на 2019 рік у Бразилії функціонувало 2608 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у 442349 місць.

Наповненість пенітенціарних установ у 2019 році складала 171 %.

Бразилія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1965	23385	28
1969	39658	42
1973	32573	32
1995	173104	107
1997	198520	119
2000	232755	132
2002	239345	132
2004	336358	180
2006	401236	209
2008	451429	231
2010	496251	249
2012	548003	270
2014	622202	301
2016	722120	349
2018	744216	354
2020	746532	348

Чилі

Станом на 2007 рік наповнення чилійських пенітенціарних установ складала 155 %. Проте вже станом на 2019 рік наповненість пенітенціарних установ Чилі складала 100,4 %.

¹⁰¹² International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.

¹⁰¹³ Global Prison Trends 2015. London: Penal Reform International, 2015.

Усього в Чилі станом на 2019 рік функціонували 113 пенітенціарних заклади з офіційним лімітом у 42218 місць.

Incarceration rate в Чилі за період 1980 – 2020 років зріс в 1,6 рази.

Станом на 2020 рік 32,4 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 7,5 %, а неповнолітні – 0,2 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 3,4 % (станом на 2012 рік).

Чилі	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1974	14530	142
1980	15230	136
1985	20235	167
1990	22593	171
1995	22027	153
2000	33050	215
2002	34901	222
2004	36374	226
2006	39417	240
2008	48826	291
2010	54628	320
2012	51882	298
2014	45501	257
2016	43603	242
2018	41689	228
2020	42921	232

Колумбія

Станом на 2020 рік 26,3 % колумбійських ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 6,8 %, а неповнолітні – 0,0 % (2020).

Частка іноземних ув'язнених складала 3,4 % (2012).

За період 2000 – 2015 років загальна кількість ув'язнених у Колумбії зросла на 125 %¹⁰¹⁴.

Станом на початок 2020 року всього в країні функціонувало 132 пенітенціарних заклади з офіційним лімітом у 80928 місць. Наповненість пенітенціарних установ складала 130,1 %.

Станом на середину 2020 року офіційний ліміт пенітенціарної системи складав 80669 місць. Наповненість пенітенціарних установ складала 122,7 %.

Колумбія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1972	32505	139
1974	31096	130
1977	34183	132
1980	32549	119
1985	28407	96
1990	32287	90
1995	33258	119
2000	51518	128
2002	52936	127
2004	68020	159
2006	60021	136
2008	69979	155
2010	84444	183
2012	113884	242
2014	113623	237
2016	118532	243
2018	118513	239

Еквадор

¹⁰¹⁴ Global Prison Trends 2015. London: Penal Reform International, 2015.

Станом на 2007 рік наповненість пенітенціарних установ Еквадору складала 202,7 %¹⁰¹⁵. Проте вже станом на 2020 рік наповненість пенітенціарних установ складала 133,2 %. Всього в країні станом на 2020 рік функціонували 52 пенітенціарних заклади з офіційним лімітом у 29463 місць.

Станом на 2020 рік 37 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах. Серед усіх ув'язнених жінки складали 6,7 %, а неповнолітні – 2,1 %. Частка іноземних ув'язнених складала 8,1 % (станом на 2014 рік).

Еквадор	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1972	3705	57
1981	5709	68
1986	6791	74
1990	7679	76
1995	9646	85
2000	8029	64
2002	8723	67
2004	11358	84
2006	12635	90
2008	12067	83
2010	11800	79
2012	21080	135
2014	25902	162
2016	26421	160
2018	37996	222
2020	40006	233

Французька Гвіана

Станом на 2020 рік 27,9 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 9,1 %, а неповнолітні – 0,3 %.

¹⁰¹⁵ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.

Частка іноземних ув'язнених складала 63 % (станом на 2011 рік).

Станом на початок 2020 року в країні функціонувала 1 в'язниця (*Centre pénitentiaire de Remire-Montjoly*) з офіційним лімітом у 616 місць з фактичним наповненням на 114,1 %. Станом на середину 2020 року показник наповнення цієї в'язниці знизився до 90,3 %.

Французька Гвіана	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	347	228
2001	423	247
2002	532	299
2004	691	347
2006	630	297
2008	658	293
2010	715	306
2012	654	262
2014	680	258
2016	879	316
2018	726	249
2020	726	243

Гайана

Станом на 2017 рік 37,3 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 4,2 %, а неповнолітні – 0,7 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 1,5 % (станом на 2013 рік).

Станом на 2019 рік всього в країні функціонувало 5 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у розмірі 1505 місць. Наповненість пенітенціарних установ складала 137,5 %.

Гайана	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1973	1057	147
1975	1134	153
1978	1101	142

1981	935	120
1990	1588	219
1995	1531	210
1998	1698	232
2001	1507	205
2002	1275	173
2004	1280	172
2006	1861	248
2008	2117	281
2010	2160	286
2012	2032	268
2014	1967	257
2016	2113	274
2018	2216	284

Парагвай

Станом на 2019 рік 77,3 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 6,5 %, а неповнолітні – 2,8 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 4,2 % (станом на 2014 рік).

У Парагваї *incarceration rate* за період 1991 – 2017 років зріс у 4 рази. Станом на 2017 рік всього в країні функціонувало 18 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у 9511 місць. Наповненість пенітенціарних установ складала 143,1 %.

Парагвай	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1991	2234	51
1995	2768	57
2000	3219	60
2002	4621	83
2004	6101	106

2006	6037	102
2008	5867	96
2010	6197	99
2012	7916	123
2014	10949	167
2017	13607	199

Перу

Станом на 2007 рік наповненість перуанських пенітенціарних установ складала 259,1 %¹⁰¹⁶. Проте станом на 2020 рік наповненість пенітенціарних установ Перу складала 240,3 %. Всього станом на 2020 рік у Перу функціонувало 69 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у 40137 місць.

За період 1975 – 2018 років *incarceration rate* в Перу зріс більше ніж у 3 рази. Станом на 2020 рік 37 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах. Серед усіх ув'язнених жінки склали 5,5 %, а неповнолітні – 0,0 %. Частка іноземних ув'язнених складала 2,4 % (станом на 2020 рік).

Перу	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1975	12166	80
1980	17368	100
1984	20688	108
1990	17859	82
1995	20899	87
2000	27734	107
2002	27417	103
2004	31311	114
2006	35835	128
2008	43286	151
2010	45464	155

¹⁰¹⁶ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series No. 64.

2012	58019	192
2014	70276	227
2016	79644	251
2018	87995	270

Суринам

Станом на 2011 рік 50 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 2,8 %, а неповнолітні – 5,7 %. Частка іноземних ув'язнених складала 2,4 % (станом на 2000 рік).

Станом на 2014 рік всього в Суринамі функціонував 31 пенітенціарний заклад з офіційним лімітом у 1330 місць. Наповненість пенітенціарних установ складала 75,2 %.

Суринам	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1998	560	124
2000	786	168
2005	820	164
2009	915	175
2011	1010	191
2013	1050	194
2020	1000	183

Уругвай

Станом на 2020 рік 22,3 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 5,4 %, а неповнолітні – 0,0 %. Частка іноземних ув'язнених складала 2,8 % (станом на 2020 рік).

В Уругваї *incarceration rate* за період 1975 – 2020 років зріс у 3,6 рази¹⁰¹⁷.

Наповненість пенітенціарних установ складала 75,2 % у 2014 році.

Наповненість пенітенціарних установ складала 99,3 % у 2020 році.

Станом на 2020 рік всього в Уругваї функціонувало 29 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у 11834 місць.

¹⁰¹⁷ International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series No. 64.

Уругвай	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1975	2251	80
1981	1890	64
1987	1859	61
1990	2956	95
1995	3192	99
2000	4469	135
2002	5630	169
2004	6888	207
2006	6887	207
2008	7665	229
2010	8700	257
2012	9418	277
2014	9542	279
2016	10561	306
2018	10233	294
2020	10243	295

Венесуела

Станом на 2017 рік 83 % ув'язнених перебували у слідчих ізоляторах.

Серед усіх ув'язнених жінки складали 5,3 %, а неповнолітні – 0,0 %.

Частка іноземних ув'язнених складала 2,3 % (станом на 2016 рік).

Станом на 2016 рік у Венесуелі функціонувало 58 пенітенціарних закладів з офіційним лімітом у 35562 місць. Наповненість пенітенціарних установ складала 153,9 %.

Венесуела	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1972	13920	112
1976	15482	113
1980	12623	84
1985	27229	157

1992	31400	152
1996	22791	101
2000	14196	58
2002	19368	76
2004	19951	76
2006	19257	70
2008	24069	85
2010	40825	140
2012	45224	150
2014	51256	166
2016	54738	173

Станом на 2020 рік список країн Південної Америки – лідерів за загальною кількістю в'язничного населення – виглядав наступним чином:

Південна Америка (2020)	Загальна кількість ув'язнених
Бразилія	755274
Колумбія	105317
Аргентина	103209
Перу	96440
Венесуела	57096
Чилі	39884
Еквадор	39251
Болівія	19161
Парагвай	16804
Уругвай	11755
Гайана	2069
Суринам	1000
Французька Гвіана	703

Станом на 2020 рік список країн Південної Америки – лідерів за *incarceration rate* – виглядав наступним чином:

Південна Америка	Incarceration rate
Бразилія	357
Уругвай	337
Перу	290
Гайана	264
Парагвай	241
Французька Гвіана	233
Аргентина	230
Еквадор	224
Чилі	215
Колумбія	210
Суринам	183
Венесуела	178
Болівія	164

Станом на 2020 рік список країн Південної Америки – лідерів за кількістю «довирокових» ув'язнених – виглядав наступним чином:

Південна Америка (2020)	Процент «довирокових» ув'язнених
Парагвай	77,3
Болівія	69,9
Венесуела	63
Суринам	50
Аргентина	45,9
Гайана	37,3
Перу	37

Еквадор	37
Чилі	32,4
Бразилія	30,4
Французька Гвіана	27,9
Колумбія	26,3
Уругвай	22,3

Станом на 2020 рік список країн Південної Америки – лідерів за показником *наповнення пенітенціарних установ* – виглядав наступним чином:

Південна Америка (2020)	Рівень наповнення установ
Болівія	363.9
Перу	240.3
Бразилія	170.7
Венесуела	153.9
Парагвай	143.1
Гайана	137.5
Еквадор	133.2
Колумбія	130.1
Аргентина	122.1
Французька Гвіана	114.1
Чилі	100.4
Уругвай	99.3
Суринам	75.2

Станом на 2020 рік список країн Центральної Америки – лідерів за *загальною кількістю в'язничного населення* – виглядав наступним чином:

Центральна Америка (2020)	Загальна кількість ув'язнених
Мексика	198384
Сальвадор	36706
Гватемала	26142
Гондурас	21629
Нікарагуа	20918
Коста-Ріка	19226
Панама	17750
Беліз	1297

Станом на 2020 рік список країн Центральної Америки – лідерів за *incarceration rate* – виглядав наступним чином:

Центральна Америка (2020)	Incarceration rate
Сальвадор	566
Панама	414
Коста-Ріка	374
Беліз	356
Нікарагуа	332
Гондурас	237
Мексика	158
Гватемала	146

Станом на 2020 рік список країн Центральної Америки – лідерів за кількістю «довирокових» ув'язнених – виглядав наступним чином:

Центральна Америка (2020)	Процент «довирокових» ув'язнених
Гондурас	53.1
Гватемала	47.7
Панама	39.8

Мексика	39.2
Беліз	30.1
Сальвадор	23.6
Нікарагуа	21.4
Коста-Ріка	14.4

Станом на 2020 рік список лідерів – країн Центральної Америки за показником *наповнення пенітенціарних установ* – виглядав наступним чином:

Центральна Америка (2020)	Рівень наповнення установ
Гватемала	372
Сальвадор	215.2
Гондурас	204.0
Нікарагуа	177.6
Коста-Ріка	129.1
Панама	121.7
Мексика	90.1
Беліз	87.3

Станом на 2020 рік список країн Карибського басейну – лідерів за *загальною кількістю в'язничного населення* – виглядав наступним чином:

Карибський басейн (2020)	Загальна кількість ув'язнених
Куба	57337
Домініканська Республіка	26782
Гаїті	10905
Пуерто-Ріко (США)	10475
Тринідад і Тобаго	3999
Ямайка	3866

Багамські острови	1778
Барбадос	874
Гваделупа (Франція)	846
Мартиніка	812
Сент-Люсія	503
Сент-Вінсент і Гренадіни	469
Гренада	463
Американські Віргінські острови	412
Кюрасао	377
Антигуа і Барбуда	287
Кайманові острови (Спол. Кор.)	240
Сент-Кіттс і Невіс	220
Домініка	194
Аруба (Нідерланди)	170
Британські Віргінські острови	143
Сент-Мартін (Нідерланди)	62
Ангілья (Спол. Кор.)	55

Станом на 2020 рік список країн Карибського басейну – лідерів за *incarceration rate* – виглядав наступним чином:

Карибський басейн (2020)	Incarceration rate
Куба	510
Британські Віргінські острови	447
Багамські острови	442
Гренада	429
Сент-Вінсент і Гренадіни	426
Американські Віргінські острови	394
Сент-Кіттс і Невіс	393

Ангілья (Спол. Кор.)	367
Кайманові острови (Спол. Кор.)	365
Пуерто-Ріко (США)	313
Антигуа і Барбуда	302
Барбадос	300
Тринідад і Тобаго	292
Сент-Люсія	263
Домініка	262
Домініканська Республіка	243
Кюрасао	236
Мартиніка (Франція)	211
Гваделупа (Франція)	188
Аруба (Нідерланди)	165
Сент-Мартін (Нідерланди)	153
Ямайка	138
Гаїті	97

Станом на 2020 рік список країн Карибського басейну – лідерів за кількістю «довирокових» ув'язнених – виглядав наступним чином:

Карибський басейн (2020)	Процент «довирокових» ув'язнених
Гаїті	75.0
Домініканська Республіка	61.4
Тринідад і Тобаго	59.7
Барбадос	56.2
Сент-Люсія	53.5
Ангілья (Спол. Кор.)	45.5
Багамські острови	42.0
Кюрасао (Нідерланди)	41.0
Мартиніка (Франція)	37.0

Британські Віргінські острови	37.0
Антигуа і Барбуда	37.0
Американські Віргінські острови	36.4
Сент-Кітс і Невіс	30.5
Кайманові острови (Спол. Кор.)	29.6
Гваделупа (Франція)	27.0
Сент-Вінсент і Гренадіни	24.3
Домініка	23.7
Ямайка	23.1
Сент-Мартін (Нідерланди)	18.1
Аруба (Нідерланди)	16.6
Гренада	15.2
Пуерто-Ріко (США)	13.0

Станом на 2020 рік список країн Карибського басейну – лідерів за показником *наповнення пенітенціарних установ* – виглядав наступним чином:

Карибський басейн (2020)	Рівень наповнення установ
Гаїті	454.4
Гренада	233.8
Антигуа і Барбуда	191.3
Домініканська Республіка	183.2
Багамські острови	177.8
Американські Віргінські острови	162.5
Сент-Кітс і Невіс	144.0
Гваделупа (Франція)	133.9
Сент-Мартін (Нідерланди)	125.4
Мартиніка (Франція)	110.0
Сент-Люсія	105.4

Кайманові острови (Спол. Кор.)	102.1
Ангілья (Спол. Кор.)	91.7
Британські Віргінські острови	90.0
Ямайка	88.8
Тринідад і Тобаго	81.8
Сент-Вінсент і Гренадіни	79.8
Пуерто-Ріко (США)	73.6
Домініка	73.0
Барбадос	70.7
Аруба (Нідерланди)	68.4
Кюрасао (Нідерланди)	63.9

В'язничні бунти як елемент пенальності

Пенітенціарна політика країн Центральної та Південної Америки не може аналізуватися без приділення уваги до того, що заслуговує на звання феномену пенальності цього регіону.

Йдеться про *в'язничні бунти*.

Перш за все, наголосимо, що ми не претендуємо на точність у визначенні цього терміну. Ми тлумачимо його в контексті протистояння між владою та ув'язненими або між різними групами ув'язнених, або ще ширше – у категоріях конфлікту між «туристами» та «бродягами». Головним у контексті нашого аналізу є масштабність цього явища та залучення різних акторів до участі в ньому¹⁰¹⁸.

Загальний огляд в'язничних бунтів та заворушень, а також нападів на в'язниці з боку представників численних кримінальних структур, може викликати принаймні здивування, хоча цю реакцію краще називати в інший спосіб – з огляду на кількість жертв та регулярність бунтів і нападів.

Так, проблемою функціонування пенітенціарної системи Мексики (яку ми для цілей нашого дослідження відносимо до групи країн, що аналізуються) є постійні війни між різними злочинними угрупованнями, які є причиною бунтів, нападів на в'язниці та втеч ув'язнених.

Можна навести численні приклади.

¹⁰¹⁸ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 10. С. 188-216.

У січні 2004 року декілька десятків озброєних осіб здійснили напад на в'язницю у місті *Apatzingán* (штат Michoacán) та звільнили 25 ув'язнених.

У вересні 2008 року у в'язниці міста *Tijuana* (штат Baja California) внаслідок кримінальних війн було вбито 19 ув'язнених.

У жовтні 2008 року у в'язниці міста *Reynosa* (штат Tamaulipas) було вбито 21 ув'язненого. З цієї ж в'язниці у вересні 2010 року втекли 85 ув'язнених.

У травні 2009 року у в'язниці *Cereso* (штат Chihuahua) мав місце в'язничний бунт, внаслідок якого принаймні 20 осіб було вбито, а 15 отримали поранення. Бунт був наслідком протистояння між двома конкуруючими в'язничними бандами «*Los Mexicles*» та «*Artistas and Asesinos*». Ув'язнені, які брали участь у бунті, користувалися автоматичною зброєю, що була незаконно пронесена до в'язниці. Окремі події цього бунту стали відомими всьому світові завдяки камерам спостереження, встановленим у в'язниці. Камери продемонстрували, як декілька в'язнів розстріляли з автоматичної зброї інших в'язнів безпосередньо у камерах. Як наслідок, питання безпеки та корупції постали у зовсім загостреному виді.

У серпні 2009 року у в'язниці міста *Gómez Palacio* (штат Durango) внаслідок кримінальних війн було вбито 19 ув'язнених. У січні 2010 року у цій же в'язниці внаслідок кримінальних війн було вбито ще 23 ув'язнених¹⁰¹⁹.

У березні 2010 року 40 в'язнів здійснили втечу з в'язниці міста *Matamoros* (штат Tamaulipas). У серпні 2010 року у цій же в'язниці 14 ув'язнених були вбиті внаслідок в'язничного бунту. У жовтні 2011 року в цій же в'язниці 20 ув'язнених були вбиті і 12 поранені внаслідок сутичок з іншими в'язнями.

У червні 2010 року у в'язниці міста *Mazatlán* (штат Sinaloa) група озброєних людей здійснила напад на в'язницю та розстріляла 29 осіб.

У липні 2011 року у в'язниці міста *Ciudad Juárez* (штат Chihuahua) внаслідок війни між різними злочинними організаціями загинуло 17 в'язнів та 4 зазнали поранень. Причому це вбивство, знов-таки, мало місце завдяки використанню вогнепальної зброї, яка була пронесена до в'язниці.

У жовтні 2011 року у в'язниці міста *Cadereyta Jiménez* (штат Nuevo León) 7 в'язнів були вбиті, а 12 отримали поранення.

¹⁰¹⁹ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 10. С. 188-216.

Понад 400 втеч в'язнів з різних в'язниць мали місце лише в одному штаті Tamaulipas і лише за період з січня 2010 року по березень 2011 року через корупцію серед персоналу пенітенціарних установ.

На початку січня 2012 року у в'язниці міста *Altamira* (штат Tamaulipas) було вбито 31 ув'язненого та поранено 13 ув'язнених завдяки конфлікту між злочинними організаціями «*Gulf Cartel*»¹ та «*Los Zetas*».

У лютому 2012 року у в'язниці *Apodaca* (штат Nuevo Leon) стався черговий в'язничний бунт. За офіційними даними загинули 44 особи, а 12 осіб отримали поранення. За неофіційними даними наслідком подій була загибель понад 70 осіб. В основі бунту була війна між двома злочинними організаціями, які поширюють свою діяльність далеко за межі Мексики – «*Los Zetas*» та «*Gulf Cartel*»¹. Усі вбиті ув'язнені були членами «*Gulf Cartel*»¹⁰²⁰. Крім того, внаслідок бунту 30 ув'язнених втекли.

У лютому 2016 року у в'язниці *Topo Chico* поблизу міста Monterrey (штат Nuevo Leon) внаслідок внутрішніх суперечок у злочинній організації «*Los Zetas*» стався бунт, який призвів до загибелі 49 ув'язнених¹⁰²¹.

01 січня 2020 року внаслідок в'язничного бунту у Центральній в'язниці Мехіко стався бунт, внаслідок якого загинуло 16 ув'язнених¹⁰²².

Наприкінці 2019 – на початку 2020 року у в'язниці *Cieneguillas* (штат Zacatecas) мали місце два бунти, під час яких 31 грудня було вбито 16 ув'язнених, а 02 січня – ще одного. Бунт та, як наслідок, вбивства, мали місце в результаті традиційних для Мексики війн між злочинними організаціями «*Gulf Cartel*» та «*Los Zetas*», до яких долучилася злочинна організація «*Sinaloa Cartel*»¹⁰²³.

Період	В'язниця	Штат	Подія
Січень 2004	Apatzingán	Michoacán	Напад на в'язницю, звільнено 25 ув'язнених
Вересень 2008	Tijuana	Baja California	Загинули 19 ув'язнених
Жовтень 2008	Reynosa	Tamaulipas	Загинув 21 ув'язнений
Травень 2009	Cereso	Chihuahua	Загинули щонайменше 20 ув'язнених, 15 поранено

¹⁰²⁰ A massacre at Mexican prison, then an escape. URL: www.washingtonpost.com/world/the_americas/a-massacre-at-mexican-prison-then-an-escape/2012/02/20/gIQAQOnlPR_story.html (01.07.2018)

¹⁰²¹ 49 dead in riot at Mexico's Topo Chico prison. URL: <https://edition.cnn.com/2016/02/11/americas/mexico-monterrey-topo-chico-prison-riot/index.html> (01.07.2018)

¹⁰²² At least 16 dead, 5 wounded in central Mexico prison riot: police. URL: <https://globalnews.ca/news/6355235/mexico-prison-riot-deaths> (03.03.2020)

¹⁰²³ Mexico prison: Cieneguillas riot leaves at least 16 dead. URL: www.bbc.com/news/world-latin-america-50965785 (03.03.2020)

Серпень 2009	Gómez Palacio	Durango	Загинули 19 ув'язнених
Січень 2010	Gómez Palacio	Durango	Загинули 23 ув'язнених
Березень 2010	Matamoros	Tamaulipas	Втеча 40 ув'язнених
Червень 2010	Mazatlán	Sinaloa	Напад на в'язницю, 29 загиблих
Серпень 2010	Matamoros	Tamaulipas	Бунт, загинули 14 ув'язнених
Вересень 2010	Reynosa	Tamaulipas	Втеча 85 ув'язнених
Січень 2010 – березень 2011	Різні в'язниці штату	Tamaulipas	Втеча понад 400 ув'язнених
Липень 2011	Ciudad Juárez	Chihuahua	Конфлікт, загинули 17 ув'язнених, 4 поранено
Жовтень 2011	Matamoros	Tamaulipas	Конфлікт, загинули 20 ув'язнених, 12 поранено
Жовтень 2011	Cadereyta Jiménez	Nuevo León	Загинули 7 ув'язнених, 12 поранено
Січень 2012	Altamira	Tamaulipas	Загинув 31 ув'язнений, 13 поранено
Лютий 2012	Apodaca	Nuevo Leon	Бунт, загинули 44 особи, 12 поранено (за неофіційними даними – понад 70 осіб)
Лютий 2016	Topo Chico	Nuevo Leon	Загинули 49 ув'язнених
01 січня 2020 року	Центральна в'язниця Мехіко	Federal District	Бунт, загинуло 16 ув'язнених
Грудень 2019	Cieneguillas	Zacatecas	Бунт, загинули 16 ув'язнених
Січень 2020	Cieneguillas	Zacatecas	Бунт, загинув 1 ув'язнений

Пенітенціарні системи Гватемали, Гондурасу, Сальвадору, Венесуели та інших країн надають майже аналогічні приклади.

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити, що пенальність країн Центральної та Південної Америки характеризуються великою концентрацією насильства та значною кількістю бунтів, повстань, заворушень та масових втеч ув'язнених. Причому, наголосимо, бунти: а) мали місце у перших декадах нового тисячоліття; б) супроводжувалися надзвичайно великими жертвами з числа ув'язнених та персоналу;

в) були тісно пов'язані з корупцією серед в'язничних менеджерів, наглядачів та охоронців¹⁰²⁴.

Крім того, як свідчать статистичні дані, пенальність країн Центральної та Південної Америки характеризуються надзвичайно високим рівнем насильства, який пов'язаний з діяльністю конкуруючих в'язничних банд, які розповсюджують свій вплив далеко за межі в'язничних стін. У багатьох країнах Центральної Америки феномен бандитизму (в тому числі в'язничного) є значною мірою продуктом імпортації зі Сполучених Штатів Америки, де банди становлять філіали організацій, які функціонують у США¹⁰²⁵.

Кількість, поширеність та масовість бунтів, повстань, масових заворушень у в'язницях, різних проявів кримінальних війн між кримінальними кланами обумовлює закономірне питання: як взагалі може так функціонувати пенітенціарна система сучасних [*начебто демократичних*] країн? Причому слово «так» стосується саме «*функціонування*». Про досягнення якихось цілей покарання (реабілітації або загальної превенції) взагалі не йдеться.

Пенальність країн Центральної та Південної Америки надає підстави замислитися про таку мету кримінального покарання як загальна превенція, а також про засоби й можливості досягнення цієї мети. Та суміш страху перед покаранням та морального виховання для широкого загалу населення, який вимагається від загальної превенції, видається непотрібною на прикладі країн Центральної та Південної Америки, адже кордон – як фізичний, так і соціальний – між в'язницею та вільним суспільством є максимально розмитим. З цієї ж причини цінність загальнопревентивного впливу кримінального покарання виходить далеко за межі найнижчого рівня його можливостей (навіть декларативних й схоластичних)¹⁰²⁶.

Те ж саме можна сказати і про реабілітаційну складову мети покарання.

Яка, скажімо, може бути *реабілітація*, якщо втечі ув'язнених за короткі проміжки часу рахуються навіть не десятками, а сотнями? Яка реабілітація може бути, якщо численні групи місцевого населення

¹⁰²⁴ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 10. С. 188-216.

¹⁰²⁵ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 1 – 2 березня 2013 року). Херсон: Гельветика, 2013. С. 136-129.

¹⁰²⁶ Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д.В.Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 10. С. 188-216.

втягнуто до надзвичайно популяризованого та, водночас, популярного протистояння наркомафії на боці одного з численних злочинних кланів?

Підсумовуючи викладене вище, можна сказати, що сучасна центрально- та південноамериканська пенальність, серед всього іншого, надає підстави поставити питання щодо *реальних цілей* кримінально-правового впливу у XXI столітті та взагалі щодо сутності такої пенальності, оскільки «вимірювати» пенальність зазначених країн за допомогою європейських пенологічних категорій є неможливим.

Йдеться не просто про неможливість та недоцільність використання «стандартного» «набору» цілей класичного покарання: тут навіть позитивізм починає «гальмувати».

Через розмитість кордонів між в'язницею та суспільством необхідно поставити питання: які функції виконують сучасні пенітенціарні системи цих країн, яке саме суспільство вони повинні захищати та від кого?

2.7. Трансформація політики пробації у XX – XXI століттях

Предметом цього підрозділу нашого дослідження є трансформація пенітенціарної політики у країнах Європи та Північної Америки на прикладі служб пробації або аналогічних структур, діяльність яких пов'язана з виконанням альтернативних покарань (покарань у громаді) та проведенням соціальної роботи зі злочинцями в умовах вільного суспільства.

Водночас цей підрозділ нашого дослідження відображає проблематику трансформації поглядів щодо можливостей соціальної реабілітації злочинців, що здебільшого асоціюється з кризою реабілітаційного ідеалу¹⁰²⁷.

Мета цього підрозділу нашого дослідження обумовлена необхідністю проаналізувати не лише зміну поглядів на сутність покарання у сучасних країнах, проте визначити певні періоди, через який пройшов реабілітаційний ідеал у своїй трансформації, безпосередньо впливаючи на основи вироблення та реалізацію політики соціального контролю у зарубіжних країнах.

¹⁰²⁷ Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С. 28-30.

Викладення основного матеріалу цієї частини нашого дослідження необхідно розпочати з того, що сьогодні багато дискусій ведеться навколо ширшого використання альтернативних покарань. Майже усі вони прямо чи опосередковано стосуються проблеми створення системи пробації та національної моделі відповідної служби. Причому ця ситуація характерна не тільки для нашої держави, але й для інших країн¹⁰²⁸.

Зазначене питання безпосередньо пов'язане із проблематикою зміни обґрунтування цілей соціального контролю над девіантами.

Пенітенціарна політика сучасних країн не може уявлятися без спеціальних управлінських структур, відповідальних за виконання альтернативних покарань та надання соціальних послуг засудженим – *служб пробації*. Якщо перерахувати елементи системи кримінальної юстиції будь-якої країни (поліція, прокуратура, суд, в'язниця), то така система буде неповною через відсутність саме служби пробації, про яку і йдеться в цьому підрозділі.

Досліджуючи природу політики пробації, перш за все, необхідно зазначити, що пробація – це «метод роботи зі злочинцями»¹⁰²⁹. Пробація не є просто різновидом покарання, альтернативним ув'язненню, або особливим органом державного управління. Пробація є концепцією, яка має своє походження від визнання неспроможності в'язниці реабілітувати злочинця.

Як зазначає Сесіл Лісон, «пробація – це система, яка надає злочинцям можливість реформуватися. Замість того, щоб бути покараними, ці злочинці умовно звільняються під дружній нагляд досвідченого соціального працівника, відомого як *офіцер пробації*. Впродовж певного часу він здійснює нагляд за злочинцями, намагаючись змінити певні риси останніх. Після завершення пробаційного періоду суд переглядає справу кожного злочинця. Якщо суд переконується, що злочинець виконав свої обов'язки, то злочинець звільняється від покарання»¹⁰³⁰.

З одного боку, пробація поєднує елементи контролю, з іншого – сфокусована на індивідуальній роботі зі злочинцем, його супроводі та підтримці більше, ніж на покаранні, що обумовлено її ресоціалізаційним спрямуванням¹⁰³¹.

Англійській учений Пітер Лейленд таким чином визначає сутність пробації: «На період, визначений судом, правопорушника віддають під нагляд кваліфікованого офіцера пробації. Отже, як альтернативу в'язниці використовують професійне керівництво й підтримку. Пра-

¹⁰²⁸ Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works'', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.), Third edition. P. 1168.

¹⁰²⁹ Probation and Related Measures. New York: United Nations, Department of Social Affairs, 1951. P. 3.

¹⁰³⁰ Leeson C. *The Probation System*. P.S. King & Son, 1914. P. 3.

¹⁰³¹ Ditton J., Ford R. *The Reality of Probation: a formal ethnography of process and practice*. Aldershot; Brookfield, USA: Avebury, 1994. 110 p., P. 2

випорушникам пропонують на офіційній основі поради та допомогу. ... Невиконання пробаційного наказу може скінчитися в'язницею або виправним закладом для молоді. ... Піднаглядний має регулярно зустрічатись з пробаційним наглядцем. Пробація може передбачати: життя у пробаційному гуртожитку, відвідування пробаційних центрів удень, лікування психічних захворювань у разі постанови про психіатричну пробацію, стримання від участі в певній діяльності. ... Пробацію можна поєднувати з постановами про виконання громадських робіт. Пробацію завжди вважали за корисну форму реабілітації»¹⁰³².

Макс Грюнхат відображає сутність пробації наступним чином: «Офіцер пробації виконує *триєдину функцію*: проведення розслідування [щодо особи злочинця], надання доповіді та надання підтримки. В основі усіх цих функцій перебуває метод індивідуальної роботи»¹⁰³³.

Лейленд продовжує: «Пробація має досягати певних визнаних цілей: а) сприяти розвитку соціальної адекватності та певності власної сили; б) не дати правопорушникові опинитись у товаристві звичних злочинців, що неминуче призвело би його до в'язниці; в) дозволити правопорушникові не кидати роботи і водночас пильнувати за його діями; г) забезпечити офіційний канал надання порад та підтримки; д) розірвати ланцюг злочину й покарання. Пробація має певні вимоги, як-от: регулярне відвідування пробаційних центрів, повідомлення про зміну адреси, працелюбність і доброчесна поведінка. ... Пробаційний наглядач здійснив еволюцію від радника до особи з певними владними повноваженнями»¹⁰³⁴.

Едвін Сазерленд і Дональд Крессі зазначають: «Пробація – це статус засудженого злочинця на період відстрочення виконання вироку, упродовж якого злочинцеві дарується свобода за умови доброчесної поведінки останнього, де така поведінка підтримується індивідуальним наглядом»¹⁰³⁵.

Якщо офіцер пробації виступає в ролі соціального працівника, покарання значно втрачає свою каральну спрямованість. Пробацію можна розглядати як своєрідний міст між суворою системою кримінальної юстиції, що функціонує на формально-юридичних засадах, та системою соціальної роботи, яка не може обмежуватися «прокрустовим ліжком» формального регламентування. Саме в цьому, на нашу думку, полягає унікальність пробації як концепції з відповідним філософським обґрунтуванням.

¹⁰³² Лейленд П. Кримінальне право. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід). Київ: Основи, 1996. С. 156-157.

¹⁰³³ Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 305.

¹⁰³⁴ Лейленд П. Кримінальне право. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід). Київ: Основи, 1996. С. 156-157.

¹⁰³⁵ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 462.

Першою (головною) складовою поняття «пробація» є *умовне не-застосування покарання* у вигляді позбавлення волі для окремих злочинців. Насамперед йдеться про осіб, вина яких у скоєні злочину доведена у встановленому законом порядку, хоча у деяких країнах існує практика винесення пробаційних ордерів щодо осіб, які не були визнані злочинцями¹⁰³⁶. Ми можемо говорити в деяких випадках про умовне: а) призупинення провадження у справі; б) невинесення вироку; в) незастосування покарання.

По-друге, пробація – це *метод*, що застосовується судом у залежності від *обставин*. Управління системою кримінальної юстиції потребує вивчення не тільки злочину, але й злочинця, тому суд на *вибірковій основі* може надавати певним особам можливість виправитися саме в умовах вільного суспільства. Це означає, що деякі злочинці можуть вважатися придатними для пробації, а деякі – ні.

По-третє, пробація в будь-якому разі передбачає *нагляд* за злочинцем та проведення *соціальної роботи* з ним. Це, у свою чергу, зумовлює не формальний юридичний процес, а встановлення персональних відносин між офіцером пробації та пробаціонером.

По-четверте, пробаційний нагляд має бути відділеним від поліцейського нагляду¹⁰³⁷.

Крім того, пробація в будь-якому разі *не* є простим звільненням від покарання або відбування покарання. Ще 1936 року Комісія з питань соціальних служб у судах загальної юрисдикції відзначила (Англія та Уельс), що можливість «втечі від відповідальності», яка нібито надається пробаціонеру, базується на хибному розумінні цієї концепції: «Необхідно особливо наголосити на дисциплінарному елементі пробації»¹⁰³⁸.

Е. Сазерленд і Д. Крессі наголошували ще в середині ХХ століття: «Хоча пробація є *непунітивним* методом поведінки зі злочинцями, вона була вироблена у рамках *пунітивної філософії* системи кримінальної юстиції»¹⁰³⁹. Беручи до уваги трансформацію філософії та політики пробації у *пропунітивному напрямку*, про яку ми будемо говорити згодом, можна додаткового наголосити на пунітивних засадах пробації.

Крім того, необхідно наголосити на винятково важливому момені, пов'язаному з протиставлянням класичних та позитивістських поглядів на покарання, який завжди зникає з дискусійного поля. Справа в тому, що за своєю природою пробація – це яскравий *позитивістський бунт* проти класичної догматики та класичних взірців на злочин і по-

¹⁰³⁶ Probation and Related Measures. New York: United Nations, Department of Social Affairs, 1951. P. 3.

¹⁰³⁷ Probation and Related Measures. New York: United Nations, Department of Social Affairs, 1951. P. 5-7.

¹⁰³⁸ Probation and Related Measures. New York: United Nations, Department of Social Affairs, 1951. P. 8.

¹⁰³⁹ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 461.

карання. Так, саме пробація, по-перше, відмовилася від абстрактних кримінально-правових доктрин з їх фокусом на класах та концептах і сфокусовала увагу на виключно на *індивідуальному злочинцеві*. По-друге, пробація відмовилася від покарання як такого, віддавши перевагу некаральним методам впливу на злочинця.

Сьогодні термін «*пробація*» вживається в декількох значеннях: 1) як концепція соціальної роботи з правопорушниками та іншими соціально вразливими групами; 2) як ієрархічна організаційна структура; 3) як орган державної влади (служба); 4) як умовне невинесення вироку або як умовне звільнення від покарання з випробуванням; 5) як специфічний процес виконання альтернативних покарань; 6) стан, у якому перебуває злочинець упродовж певного терміну: злочинець (*probationer*) перебуває «на пробації» – тобто під пробаційним наглядом (*on probation, under probation supervision*); 7) як з'єднувальна ланка між кримінальним процесом, виконанням покарань та соціальною роботою.

Якщо говорити про головні функції служби пробації, то серед них можна визначити:

1. Робота в судах.

Офіцери пробації вивчають особу злочинця, який притягується до кримінальної відповідальності, і надають відповідні рекомендації суддям щодо міри покарання (так звані досудові доповіді (*pre-sentence reports*) або досудові дослідження (*pre-sentence investigations*)).

Як зазначає Дік Вітфілд, «досудова доповідь – це «вітрина» служби пробації. Сприйняття служби тими, від кого залежить винесення вироку, формується на основі якості й відповідності цього документа»¹⁰⁴⁰. «Для того, щоб досудова доповідь була справді корисною, вона повинна «оживити» злочинця – тобто зрозумілою мовою показати злочинця в контексті всього його життя, а не тільки відобразити ті декілька хвилин його поведінки, які призвели його на лаву підсудних»¹⁰⁴¹. Стандартна доповідь містить у собі такі підрозділи: вступна частина, аналіз конкретного злочину, інформація про особу злочинця, оцінка ризику вчинення рецидивного злочину, ступінь небезпеки рецидивного злочину, висновок.

2. Нагляд за злочинцями під час виконання альтернативних покарань та надання їм соціальних послуг.

Це передбачає візити до дому злочинця, кооперацію з установами з питань працевлаштування й охорони здоров'я, релігійними організаціями та іншими соціальними службами¹⁰⁴².

¹⁰⁴⁰ Вітфілд Д. Вступ до служби пробації : монографія. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 59.

¹⁰⁴¹ Вітфілд Д. Вступ до служби пробації : монографія. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 60.

¹⁰⁴² Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto – Vancouver, 1989. P. 439; Leeson C. The Probation System. P.S. King & Son, 1914. P. 101; Lacey M. 'Working for Justice – I: Fairness', in *Probation: Working for Justice*, D. Ward and M. Lacey. London, 1995. P. 14-15.

3. Надання соціальних послуг ув'язненим та підготовка їх до звільнення.

В Англії соціальна робота у в'язницях стала невід'ємним завданням служби пробачії з 1966 року. Офіцери пробачії почали працювати у в'язницях з метою надання соціальних послуг ув'язненим. Сьогодні прикріплені до в'язниць офіцери пробачії відіграють «ключову роль у забезпеченні комплексної допомоги злочинцям»¹⁰⁴³. Тому з цієї позиції вже недоцільно говорити про те, що служба пробачії – це лише структура для виконання альтернативних покарань.

*4. Надання допомоги потерпілим від злочинів та сприяння в налагодженні діалогу між потерпілим та злочинцем*¹⁰⁴⁴.

Деякі служби пробачії надають послуги потерпілим від насильницьких або сексуальних злочинів¹⁰⁴⁵. Одна з цілей пробачійного ордеру полягає у «створенні умов для відшкодування злочинцем завданої потерпілому шкоди або надання послуг (виконання робіт) на користь потерпілого або громади»¹⁰⁴⁶.

У Північній Ірландії реалізація інтересів потерпілих є складовою частиною політики пробачії. Служба пробачії намагається враховувати інтереси потерпілих на всіх ділянках своєї роботи, тому впроваджує механізми ресторативної юстиції до практики менеджменту й нагляду за злочинцями. Потерпілим надається сприяння щодо їхньої участі в ресторативних заходах, а злочинцям надається сприяння з метою відшкодування останніми завданої шкоди¹⁰⁴⁷.

5. Робота в сім'ї.

Офіцери пробачії можуть надавати соціальні послуги сім'ям, які мають різні соціальні проблеми. Особливо актуальний цей напрям у країнах, де функціонують сімейні суди. Наприклад, в Англії на цей напрям роботи припадає приблизно 8 % ресурсів служби пробачії¹⁰⁴⁸. Діяльність офіцерів пробачії на цьому напрямі може стосуватися процедур примирення між чоловіком та дружиною, надання психологічної та іншої допомоги дітям, батьки яких розлучилися. Крім того, офіцери пробачії також надають послуги сім'ям ув'язнених.

¹⁰⁴³ Вітфілд Д. Вступ до служби пробачії : монографія. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 115-122.

¹⁰⁴⁴ Kunova J. Probation and Mediation in the Slovak Republic. *Newsletter of the European Forum for Victim Offender Mediation and Restorative Justice*, April 2005. 6. P. 1-3; National Objectives for Social Work Services in the Criminal Justice System: Standards – Probation. URL: www.scotland.gov.uk (01.02.2015)

¹⁰⁴⁵ National Probation Service (2006) Dealing with Victims and their Families. URL: www.probation.homeoffice.gov.uk

¹⁰⁴⁶ National Objectives for Social Work Services in the Criminal Justice System: Standards – Probation. URL: www.scotland.gov.uk

¹⁰⁴⁷ Probation Board for Northern Ireland (2005) Policy on Victims; Probation Board for Northern Ireland (2005) Policy on Restorative Justice.

¹⁰⁴⁸ Вітфілд Д. Вступ до служби пробачії : монографія. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 36-37.

Говорячи про статус та роль офіцера пробації, можна наголосити, що водночас він є:

1) *державним службовцем* (хоч є винятки, через те що в деяких країнах держава делегує приватним організаціям здійснювати функції виконання покарань у суспільстві та наглядати за засудженими);

2) *соціальним працівником*, який надає соціальні послуги засудженим як до альтернативних покарань, так і до позбавлення волі;

3) *соціальним працівником*, який надає підтримку потерпілим від злочинів. Йдеться про надання інформаційної підтримки потерпілим щодо відбування покарання конкретним засудженим як в умовах ув'язнення, так і в умовах вільного суспільства. Інформація, що надається офіцерами пробації потерпілим, може включати деталі вироку, мови відбування засудженим покарання у в'язниці та процес його ресоціалізації, можливість умовно-дострокового звільнення засудженого та гарантії безпеки потерпілого після повернення засудженого до суспільства;

4) *посередником між потерпілим та злочинцем*;

5) *учасником кримінального процесу*, обов'язок якого полягає в наданні суду максимально повної соціально-психолого-біологічної характеристики про особу злочинця у формі досудової доповіді. Крім того, офіцер пробації може надавати суду рекомендації щодо міри покарання;

6) *учасником кримінально-виконавчого процесу*, обов'язок якого полягає у виконанні альтернативних покарань та здійсненні нагляду за злочинцями в умовах вільного суспільства;

7) *соціальним працівником*, який обслуговує інші соціально вразливі категорії населення.

Пробація – це доволі «молода» концепція поводження зі злочинцями, історичний розвиток якої почався у XIX столітті. Можна сказати, що це англосаксонський винахід, який отримав поширення по всьому світу. Англійські та американські заходи можуть розглядатися як перші гуманістичні кроки щодо відвернення злочинців від в'язниці з одночасним спостереженням за ними та вжиттям соціальних заходів.

Поява пробації була обумовлена важливими соціальними і культурними тенденціями. Пенальні реформи базувалися на ідеях гуманітаризму, поєднаних з висновками щодо неспроможності в'язниці повернути злочинців до суспільства як повноцінних його членів. Питання боротьби зі злочинністю стали аналізуватися в термінах покращення соціальних умов та створення дієвих соціальних служб для певних категорій населення. Соціальна реабілітація злочинців почала розглядатися як головна мета кримінальної та пенітенціарної політики.

Англию та Уельс можна вважати колыскою сучасних ресоціалізаційних поглядів, хоч сам термін «пробація» отримав своє поширення завдяки діяльності американських послідовників гуманістичних ідей. Перші спроби створити відповідні агенції та інституції були зроблені в Англії.

У 1750-х роках англійський магістратський суддя *Henry Fielding* та економіст *Joseph Massie* висували аргументовані пропозиції, що дрібні злочинці можуть бути «виправлені» без застосування суворих покарань у спеціальних «виправних будинках»¹⁰⁴⁹. Проте лише на початку 1820-х років Ворвікширський магістратський суд (*Warwickshire Quarter Sessions*) почав призначати окремим неповнолітнім злочинцям виключно формальне покарання у вигляді одного дня ув'язнення з одночасною передачею таких злочинців під нагляд роботодавців або батьків. Окремі англійські судді (*Matthew Hill, Edward Cox*) за своєю ініціативою почали впроваджувати цю практику в діяльність своїх судів.

Проте термін «пробація» отримав своє широке поширення завдяки діяльності саме американських послідовників гуманістичних ідей: «загальновизнаним є факт, що пробація отримала своє розповсюдження зі Сполучених Штатів Америки»¹⁰⁵⁰.

У свою чергу, зародження американської моделі пробації пов'язується з іменем Джона Огастеса, філантропа з американського міста Бостон.

У 1841 році *John Augustus* взяв на поруки свого першого правопорушника, який вчиняв злочини через зловживання алкоголем, і, як свідчить історія, мав неабиякий успіх у цій справі, що не могло не пригорнути увагу з боку суддів та менеджерів різних агенцій кримінальної юстиції. Свої ідеї Огастес подав Вашингтонському товариству тверезості, членом якого він був, які у подальшому були позитивно оцінені судами м. Бостон.

Огастес звільняв правопорушників під заставу, яка вносилася завдяки його власному бізнесу. За період 1842 – 1858 років він узяв на поруки 1152 чоловіки та 794 жінки¹⁰⁵¹. Серед перших 1100 пробаціонерів тільки один злочинець не виконав своїх зобов'язань перед поручителем та судом. Завдяки філантропічній діяльності Огастеса була народжена концепція пробації, яка суттєво вплинула на американську систему кримінальної юстиції.

1878 року штат Массачусетс ухвалив *Probation Act 1878*, за яким у м. Бостон на постійній оплачуваній основі призначався офіцер про-

¹⁰⁴⁹ McLennan R. *The Crisis of Imprisonment: Protest, Politics, and the Making of the American Penal State (1776 – 1941)*. Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P.18

¹⁰⁵⁰ Carney L. *Corrections: Treatment and Philosophy*. New Jersey: Prentice-Hall, 1980. P. 231.

¹⁰⁵¹ Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 463.

бації. Подальшими законами від 1880, 1891 та 1898 років такі посади було створено у кожному суді штату¹⁰⁵².

1897 року систему пробації запровадив штат Міссурі, 1898 року – Вермонт, 1899 року – Іллінойс, Мінесота та Вайомінг, 1900 року – Нью-Джерсі.

Станом на 1917 рік вже 21 американський штат запровадив пробацію для дорослих (проте водночас усі штати запровадили більш прості форми ухвалення умовних вироків)¹⁰⁵³.

1925 року пробація була запроваджена до практик федеральних судів¹⁰⁵⁴.

Станом на 1933 рік майже усі штати (за винятком двох) запровадили систему пробації для неповнолітніх, а 34 штати та округ Колумбія запровадили систему пробації для дорослих. Кількість офіцерів пробації зростає з 200 осіб у 1912 році до 4000 осіб у 1933 році.

Станом на 1956 рік усі штати запровадили пробацію для дорослих (Міссісіпі став останнім штатом, який законодавчо закріпив службу пробації для дорослих).

Станом на 1965 рік кожен штат мав свою службу пробації, де сумарно працювали понад 25 тис. офіцерів пробації¹⁰⁵⁵.

Можна навести приклад американського штату Мічиган, який надає яскраву картину тенденції зростання клієнтів пробації у США у середині XX століття (*probation rate* – кількість клієнтів на 100 тис. населення)¹⁰⁵⁶:

Мічиган	Probation rate
1930	72
1940	84
1950	105
1960	173

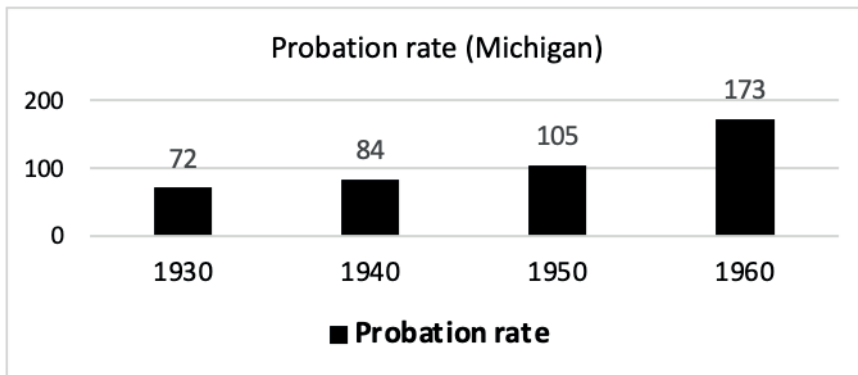
¹⁰⁵² Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 299

¹⁰⁵³ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 461.

¹⁰⁵⁴ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 461.

¹⁰⁵⁵ Holman B., Brown R. 'Beyond Bricks, Bars, and Barbed Wire: The Genesis and Proliferation of Alternatives to Incarceration in the United States', *The Blackwell Companions to Sociology*, in C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 197.

¹⁰⁵⁶ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 465.

Наведена нижче таблиця додатково відображає основні етапи розвитку політики пробації у США¹⁰⁵⁷:

1841	Д. Огастес заснував американську систему пробації
1869	У штаті Массачусетс запроваджено пробацію
1878	У штаті Массачусетс прийнято перший закон про службу пробації для неповнолітніх
1899	Засновано перший ювенальний суд у США (Іллінойс)
1924	Усі американські штати (за винятком штату Вайомінг) прийняли закони про службу пробації для неповнолітніх
1925	Конгрес прийняв рішення щодо створення служби пробації на федеральному рівні
1954	Останній американський штат законодавчо закріпив служби пробації для неповнолітніх
1956	Міссісіпі став останнім серед північноамериканських штатів, який законодавчо закріпив службу пробації для дорослих
1973	Національна комісія з питань впровадження служби пробації рекомендувала ширше використання пробації
1980	Американський інститут асоціації адвокатів наполегливо рекомендував обмежити використання попереднього ув'язнення

Проте, варто наголосити, що американська пробація із самого початку не продемонструвала тих яскравих показників, які хтось міг очікувати від неї. Власне, достатньо загадати Мартінсона та його висновки щодо «*Nothing Works*».

¹⁰⁵⁷ Adler F., Mueller G., Lauter W. Criminal Justice. New-York, 1994. P. 438-439.

Так, у 1936 році у штаті Мічиган лише 46,1 % клієнтів пробації виконали умови пробації.

Федеральна пробація демонструвала значно кращі показники: 16 % клієнтів у 1958 році продемонстрували невиконання умов пробації.

У Каліфорнії аналіз показників клієнтів пробації, щодо яких було застосовано пробацію у період 1956 – 1958 років, засвідчив, що 7 % клієнтів допустили одне порушення умов пробації, 2 % клієнтів – два і більше порушень умов пробації, а щодо 29 % клієнтів пробація була замінена на ув'язнення¹⁰⁵⁸.

У 1968 році Федеральне бюро розслідувань провело дослідження відбитків пальців 17876 злочинців, які були звільнені на пробацію у 1963 році. Виявилося, що 67 % злочинців, до яких було застосовано пробацію зі штрафом, та 52 % злочинців, засуджених умовно, були заарештовані повторно за вчинення різних злочинів до грудня 1967 року¹⁰⁵⁹.

У Британії із самого початку пробація здебільшого являла собою *релігійно-місіонерський супровід* дрібних злочинців, що вчиняли злочини на підґрунті зловживання алкоголем. Згодом представники деяких релігійних громад (*наприклад, Church of England Temperance Society*) з дозволу поліцейських судів (*наприклад, Southwark Police Court*) здійснювали нагляд за дорослими злочинцями, які вчиняли злочини внаслідок зловживання алкоголем.

Вікторіанська епоха була часом зростання занепокоєння моральною деградацією нового робітничого класу, тому саме призначення місіонерів при поліцейських судах стало головним напрямком «*врятування п'яниць*»¹⁰⁶⁰. Місіонери визначали тих правопорушників, які могли б виправитися в умовах вільного суспільства. Практика дала свої результати, і станом на 1900 рік у міських судах Англії працювало понад сотні місіонерів.

1887 року в Англії було прийнято закон «Про пробацію злочинців, що вчинили злочин вперше» (*The Probation of First Offenders Act*), який дозволив звільнювати певні категорії дрібних злочинців *on probation*. Закон об'єднав системи випробування та поручительства доброї поведінки¹⁰⁶¹. І, хоча закон не передбачив механізм його реалізації, все одно він заклав підґрунтя для іншого нормативного акту, який увійшов до історії.

¹⁰⁵⁸ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 476.

¹⁰⁵⁹ Sutherland E., Cressey D. Criminology. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970. P. 477.

¹⁰⁶⁰ Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 19.

¹⁰⁶¹ Ферри Э. Уголовная социология. Москва, 2009. С. 611.

На початку XX століття політика пробації відійшла від своєї релігійно-місіонерської основи у напрямку перетворення відповідних структур на публічну службу системи кримінальної юстиції з відповідними спеціалістами – офіцерами пробації, які виконували свої функції на професійній оплачуваній основі (на відміну від їх попередників). Це явище відомий англійський дослідник Девід Гарланд визначив як «пенально-соціальний комплекс».

1912 року в Британії було засновано Національну асоціацію офіцерів пробації (*National Association of Probation Officers*), яка 1935 року опублікувала перші методичні рекомендації для офіцерів пробації¹⁰⁶².

Пробаційна діяльність базувалася на ідеях соціальної роботи зі злочинцями. Формула, за якою були повинні працювати офіцери пробації відповідно до *Probation of Offenders Act 1907* – «надавати злочинцю поради, сприяти йому та бути дружнім до нього» (*to advise, assist and befriend*) – залишалася незмінною упродовж багатьох років.

У цьому та інших англійських законах (*Criminal Justice Act 1925*, *Criminal Justice Act 1948*) пробація неодмінно розглядалася як «розмінна монета свободи, але не як розмінна монета ув'язнення»¹⁰⁶³.

Як було зазначено у *Probation of Offenders Act*, якщо будь-яка особа постала перед судом за скоєння злочину і вина її доведена у встановленому порядку, суд, беручи до уваги персональні характеристики, минуле, вік, стан здоров'я злочинця або нетяжкий характер скоєного злочину, може прийняти одне з таких рішень: (1) припинити провадження у справі; або (2) умовно звільнити злочинця (з гарантіями або без них) за умови, що злочинець буде добре поводити себе в суспільстві. Інакше злочинець знову в будь-який час може постати перед судом для винесення обвинувального вироку, але не пізніше 3 років після оголошення рішення суду про пробацію.

Пробаціонер, відповідно до Закону, мав низку зобов'язань: 1) утримуватися від контактів зі злочинцями та іншими особами, які могли б справити на нього негативний вплив, та не відвідувати небажані місця; 2) утримуватися від вживання алкоголю, якщо злочин був скоєний через зловживання алкоголем або під його впливом; 3) взагалі вести доброчесне життя та працювати.

Закон змінив попередню практику випадкових зустрічей місіонерів на постійну роботу офіцерів, які призначалися місцевою владою для виконання пробаційних ордерів, що видавалися судами¹⁰⁶⁴.

¹⁰⁶² Napo (formerly the National Association of Probation Officers). URL: www.napo.org.uk

¹⁰⁶³ Huges G. 'The Competing Logic of Community Sanctions Welfare, Rehabilitation and Restorative Justice', in *Controlling Crime*, E. McLaughlin and J. Muncie (eds.). SAGE Publications, 2002. P. 258-299.

¹⁰⁶⁴ Probation of Offenders Act 1907, in *Probation and Related Measures*. New York, 1951. P. 330-362.

У *Probation of Offenders Act 1907* було зазначено, що обов'язками офіцерів пробації є: 1) відвідувати пробаціонера або отримувати від нього інформацію з періодичністю, що встановлюється пробаційним ордером, або частіше, якщо це вважає за необхідне офіцер пробації; 2) спостерігати за дотриманням пробаціонером своїх обов'язків; 3) надавати суду інформацію щодо поведінки пробаціонера; 4) надавати пробаціонеру поради, сприяти йому, бути дружнім до нього та, коли це потрібно, докладати зусиль у пошуках роботи для пробаціонера.

Відповідно до *Criminal Justice Act 1925*, починаючи з 1925 року наявність служби пробації в кожному британському суді стала обов'язковою: «*One or more probation officers shall be appointed for every probation area, and it shall be the duty of probation officers to undertake the supervision of persons in respect of whom supervision is required by a probation order, whether made by a court of summary jurisdiction or by a court of assize or a court of quarter sessions*»¹⁰⁶⁵.

Спостерігалось стрімке зростання значущості служби: 1908 року було видано 8 тис. пробаційних ордерів, 1925 року – 15 тис. пробаційних ордерів, 1933 року – 19 тис. пробаційних ордерів.

У 1934 році в Англії та Уельсі було призначено 831 офіцер пробації, а вже після завершення Другої світової війни – 1061 офіцер пробації.

Важливим є те, що служба пробації у цей час відійшла від своєї релігійної основи у напрямку перетворення на публічну службу кримінальної юстиції з відповідними фахівцями – *офіцерами пробації*. Пробація залишилася *місцевою* службою, а контроль за її діяльністю було покладено на *Note Office*. Водночас було засновано *пробаційну інспекцію*. Система пробації поширилася по усіх англійських колоніях та домініонах.

На початку 1920-х років політика пробації водночас відзначилася поступовою зміною пріоритетів у роботі зі злочинцями: від *морального наставництва та соціальної роботи* до *терапевтичного супроводу* з яскраво вираженим біо-медико-терапевтичним акцентом. Офіцер пробації вже не розглядався як вихователь певних моральних якостей; він перетворився на *клінічного психолога*. У більшості західних джерел сам процес впливу на злочинця визначався як «*лікування*» («*treatment*»). У наукових працях та емпіричних дослідженнях британських вчених цей період було визначено як «*діагностичний період пробації*» або «*перехід від теологічного до психіатричного дискурсу*»¹⁰⁶⁶.

1948 року в Англії було прийнято черговий *Criminal Justice Act*, який анулював усі попередні законодавчі акти щодо пробації та по-но-

¹⁰⁶⁵ Criminal Justice Act 1925. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/15-16/86/section/41

¹⁰⁶⁶ Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works'', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Third edition. P. 1168.

вому почав створювати механізми функціонування служби, включаючи організаційну структуру, процедури та фінансування¹⁰⁶⁷.

1960-ті роки суттєво змінили концептуальні засади політики пробації. Служби пробації (як й інші виправні агенції) остаточно перейшли від «медичної» реабілітації до соціального включення злочинців за допомогою створення широкої мережі соціальних служб для правопорушників (ресоціалізації).

Важливим є те, що в цей період політика пробації мала суто *індивідуалізоване обличчя*: увага концентрувалася здебільшого на *злочинці*, а не на організації роботи з ним. Потенційно позитивній значущості пробаційної діяльності при ухваленні вироків у кримінальних справах особливої уваги не приділялося. На той час мало кого цікавили *методи* пробаційної діяльності: пробація розглядалася як *метод сам по собі*, метод новий, але в силу своєї новизни, актуальності та специфіки такий, що заслуговує на значну увагу.

У таблиці, наведеній нижче, проаналізовано основні етапи розвитку політики пробації на її батьківщині – в Англії та Уельсі¹⁰⁶⁸:

	Подія	Значення
1961	Доповідь Стритфілда	Рекомендація щодо ширшого використання доповідей про соціальне обстеження правопорушників у всіх судах
1962	Доповідь Морисона	Збільшення наукових досліджень з питань діяльності служби пробації
1966	Початок роботи у в'язницях	Офіцери служби пробації почали надавати соціальні послуги ув'язненим
1968	Запроваджено умовно-дострокове звільнення	Офіцери пробації наглядали за умовно-достроково звільненими засудженими та брали участь у процесі відбору засуджених для звільнення
1973	Запроваджено громадські роботи	Новий вид покарання
1984	Перший звіт про національні цілі та пріоритети	Перша спроба створити єдину структуру з 50 окремих та автономних пробаційних округів. Зростання кількості центральних контрольних механізмів у діяльності служби пробації
1988	Доповідь Паттена. Зелена доповідь «Покарання, ув'язнення та громада»	«Чи може служба пробації змістити центр ваги в системі кримінального судочинства?»

¹⁰⁶⁷ Criminal Justice Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/58

¹⁰⁶⁸ Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 23-26.

1991	Закон «Про кримінальне судочинство»	Посилення карального спрямування в діяльності органів кримінальної юстиції
1992	Національні стандарти служби пробації	Перше чітке викладення очікуваної практики як щодо цілей, так і процедур пробаційного нагляду на загальнонаціональному рівні
1995	Заява Секретаря внутрішніх справ Майкла Говарда	Заява про необхідність скасування вимоги до офіцерів пробації мати диплом соціального працівника

У поданій нижче таблиці відображено застосування альтернативних покарань в Англії та Уельсі у період 1985 – 1996 років (у тис.)¹⁰⁶⁹:

Рік	Відвідування пробаційних центрів	Пробаційний нагляд	Громадські роботи	Поеднання	ВСЬОГО
1985	14,2	54,8	38,3	-	107,3
1990	7,9	54,4	38,6	-	100,9
1993	6,8	51,1	48	8,9	114,8
1994	7,3	59,9	49,7	12,5	129,4
1995	7,5	59,5	48,3	14,6	129,9
1996	7,5	62,1	46	17,4	133,0

Політика пробації у континентальній Європі мала свої особливості.

З одного боку, англо-саксонські ініціативи викликали великий інтерес, що зумовило запровадження законодавчих новел щодо відстрочення ухвалення вироків у певних справах. Проте, з іншого боку, створення служби пробації з відповідними функції суперечило континентальній традиції спиратися на поліцію для цілей соціального контролю за девіантами¹⁰⁷⁰. Крім того, створення служби пробації під контролем судів суперечило континентальній традиції розподілу влади на законодавчу та судову.

1912 року Бельгія ухвалила закон «Про захист дітей» та створила ювенальні суди, пробаційний нагляд за дорученнями яких могли здійс-

¹⁰⁶⁹ Memorandum by the Howard League for Penal Reform. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199798/cmselect/cmhaff/486/486ap25.htm>

¹⁰⁷⁰ Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 301-303

нювати волонтери. Водночас необхідно наголосити, що прості форми умовного засудження були запроваджені у Бельгії ще 1888 року¹⁰⁷¹.

1912 року Франції ухвалила закон про можливість поміщення неповнолітніх у віці від 12 до 18 років під французький аналог офіцерів пробації¹⁰⁷². Водночас необхідно наголосити, що прості форми умовного засудження були запроваджені у Франції ще 1891 року¹⁰⁷³.

У Польщі аналогічні закони було ухвалено у 1919 та 1928 роках.

У Норвегії молоді люди у віці до 25 років могли бути об'єктами нагляду з боку приватних організацій, об'єднаних під дахом *Norwegian Welfare Association*.

Ідея пробації за своєю суттю виявилася дуже привабливою, але такою, що надзвичайно важко реалізується на практиці. Дослідження, що були проведені в Англії та взяті за основу британським *Home Office (the IMPACT Study – «Intensive Matched Probation and After-Care Treatment»)*, продемонстрували, що рівень рецидивізму у контрольних справах, де правопорушники отримували набагато більше соціального та психологічного супроводу, є ненабагато нижчим у порівнянні із загальною масою справ. Дослідження довели, що пробація має успіх переважно у випадку її застосування до людей з певними соціальними або психологічними проблемами або до осіб, які перебувають у стресових ситуаціях, тобто до тих, кого не можна вважати злочинцями у дійсному розуміння цього слова. За визначенням відомого британського дослідника Пітера Рейнера, ці обставини вплинули на подальші висновки щодо обмежених можливостей співпраці між офіцером пробації та правопорушником, заснованій на традиційній максимальній довірі (*relation-based counselling*), впливати на «закоренілих» злочинців¹⁰⁷⁴. Пробації було «винесено вирок» щодо її неспроможності служити інструментом широкого спектру дії у сфері боротьби зі злочинністю.

У 1971 році американський соціолог Роберт Мартінсон опублікував статтю з назвою «*Nothing Works*», яка кардинально змінила ставлення вчених і практиків до можливостей ресоціалізувати злочинців¹⁰⁷⁵. Висновки Мартінсона стосувалися не тільки в'язниці, але й будь-яких управлінських структур, діяльність яких була пов'язана з виконанням покарань у громаді (у тому числі служби пробації та служби паролів).

¹⁰⁷¹ Ferri E. *Criminal Sociology*. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 272.

¹⁰⁷² Bouagga Y. 'Assisting or Controlling? When Social Workers Become Probation Officers', in *At the Heart of the State the Moral World of Institutions*, D. Fasson (ed.). London: Pluto Press, 2015. 288 p., P. 147.

¹⁰⁷³ Ferri E. *Criminal Sociology*. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p., P. 272.

¹⁰⁷⁴ Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works'', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Third edition. P. 1175.

¹⁰⁷⁵ Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С.28-30.

Цілком природньо, що подібні висновки не могли не завдати більш ніж серйозного удару службам пробації та пароллю¹⁰⁷⁶.

Політика пробації змінила свої пріоритети, де центральне місце посіла вже не особа злочинця, а *тяжкість вчиненого злочину*. Саме цей період характеризується надзвичайно важливим моментом, який має братися до уваги українськими вченими, юристами та політиками у дискусіях щодо розбудови концептуальних засад національної моделі пробації. Справа полягає у тому, що саме в цей період почалася ера «пошуку альтернатив ув'язненню».

Потрібно нагадати, що з самого початку пробація розглядалася як не-покарання, проте наприкінці 1970-х років пробація почала аналізуватися як повноцінне *покарання*, яке можна у певних випадках використовувати як альтернативу позбавленню волі з метою покращити «ринкову вартість» системи покарань та зменшити кількість ув'язнених. Тобто, мав місце перехід від: 1) пробації як «лікування» або «методу поводження з людьми й впливу на них» до 2) пробації як виду покарання та інструменту зменшення в'язничної популяції.

Підсумовуючи викладене вище у цій частині дослідження, можна зазначити, що внаслідок цих революційних та еволюційних змін західна пенітенціарна політика перейшла від *мега-оптимізму* до *над-песимізму* щодо можливостей виправляти злочинців. У подальшому крок було зроблено до *максимально реалістичної оцінки* виправних програм, що базувалася на мета-аналізі та ретельному висвітленні методології проведення досліджень. Проте все одно, реабілітаційний ідеал, який упродовж тривалого часу служив ідеологічним підґрунтям та наповненням будь-якого виправного впливу, опинився у стані перманентної кризи з огляду на свій потенціал.

Один з висновків Мартінсона полягав у наступному: «Якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем, то ми повинні роботи це як можна дешевше».

Разом із суто ідеологічними моментами, на філософію реабілітації девіантів обрушилася хвиля фінансових обмежень.

1980-ті роки принесли підвищення вимог щодо фінансової підзвітності та фінансові обмеження у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних служб¹⁰⁷⁷. Так звані «три Е» (*economy, efficiency, effectiveness*) стали опорами, на яких почала будуватися політика соціального контролю у західних країнах. Концептуальні засади соціальної роботи з правопорушниками почали трансформуватися під впливом *нового менеджеріалізму*, який передбачав використання методів, що застосо-

¹⁰⁷⁶ Holman B., Brown R. 'Beyond Bricks, Bars, and Barbed Wire: The Genesis and Proliferation of Alternatives to Incarceration in the United States', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 197.

¹⁰⁷⁷ Griffiths C., Verdun-Jones S. *Canadian Criminal Justice*. Toronto – Vancouver, 1989 P. 591.

вуються в бізнесі, при проведенні соціальної роботи з девіантами. Так, у звіті Генерального аудитора Англії та Уельсу щодо діяльності служб пробації прямо наголошувалося на згаданих вище «три Е»: «Підвищення економічності, ефективності та результативності діяльності служб пробації є обов'язком *Home Office* та служб пробації»¹⁰⁷⁸.

Пробація як сфера соціальної роботи поступилася пробації як альянсу скептицизму й прагматизму.

Епоха «професійно-терапевтичної етики» закінчилася. Почалася епоха «пунітивного менеджеріалізму»¹⁰⁷⁹.

«Вплив на людей» було замінено на «вплив на систему».

Модель офіцера пробації як «терапевтичного агента» була трансформована у модель «брокера людських ресурсів».

У цьому контексті «спеціалісти» від «моральної ортопедії», які, за визначенням Фуко, «кишили навколо девіанта» у XIX столітті, у кінці XX століття були замінені, за визначенням Коена, на «планувальників, технократів, дослідників, вчених, аналітиків, теоретиків систем та комп'ютерних експертів»¹⁰⁸⁰. Водночас «менеджери стали ключовим сектором адміністративного класу: вони командують батальйонами психіатрів, психологів, соціальних працівників, виправних офіцерів, дослідників та всіляких залежних груп, які виконують брудну роботу. Вони контролюють великі бюджети та дарують меценатство через гранти на фінансування проєктів, призначення комісій, досліджень та розслідувань»¹⁰⁸¹.

Згадуючи «ранги» в концепції Фуко, доцільно також підкреслити важливість поглядів Коена щодо розширення соціального контролю завдяки «дробленню» «рангів»: «Усі подальші розширення професійної влади впливають з цього збільшення інтенсивності формальної підготовки: все більше й більше кращих спеціалізацій (консультанти з питань шлюбу, секс-терапевти, суїцидологи); все глибше відбувається зміцнення професійних асоціацій (сертифікація, акредитація та більш точні градації рангу»¹⁰⁸².

Отже, внаслідок усіх цих трансформаційних процесів, пов'язаних з ідеологією нового менеджеріалізму, у площині пробаційної діяльності було встановлено культ формальних показників, що призвело до

¹⁰⁷⁸ Home Office: Control and Management of Probation Services in England and Wales. Report by the Comptroller and Auditor General, 16 May 1989. P. 6.

¹⁰⁷⁹ Hughes G. 'The Competing Logic of Community Sanctions Welfare', Rehabilitation and Restorative Justice', in *Controlling Crime*, E. McLaughlin and J. Muncie (eds.), SAGE Publications, 2002. P. 258-299, 280.

¹⁰⁸⁰ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p., P. 162.

¹⁰⁸¹ Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p., P. 163.

¹⁰⁸² Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1985. 325 p., P. 166.

посилення пунітивної складової цієї діяльності, та, відповідно, послаблення складової соціальної. Домінування нової *пост-реабілітаційної, системоорієнтованої* пробації було закріплено в опублікованому британським *Home Office* «Переліку національних цілей та пріоритетів для служб пробації Англії та Уельсу (*Statement of National Objectives and Priorities 1984*)»¹⁰⁸³.

У 1980-х роках відома формула «*advice, assist and befriend*» була піддана гострій критиці аж до закликів усунути її з практичної діяльності в будь-яких проявах.

Консервативний уряд Маргарет Тетчер (1979 – 1992), за визначенням Пітера Рейнера, продемонстрував *ліберальну ворожість* до соціальної держави та соціальних працівників, нерідко зображуючи їх як *само-зацікавлених, витратних та нерезультативних акторів*, хоча не можна не відзначити, що до офіцерів пробації ставились більш-менш поблажливо через участь служб пробації в реалізації деяких політичних програм, що впроваджувалися *Home Office*¹⁰⁸⁴.

Отже, масштабні зусилля 1970-х років щодо створення нових «альтернатив ув'язненню» та зусиль 1980-х років щодо створення «проміжних санкцій» здебільшого були оцінені, на переконання Майкла Тонрі, як *провали*¹⁰⁸⁵. Оцінки відповідних політичних стратегій не продемонстрували переконливого успіху при вирішенні соціальних проблем, пов'язаних з правопорушеннями. Більшість нових ініціатив були поглинені у *net widening*. Багато реабілітаційних програм містили мінімум реабілітаційного потенціалу, проте водночас піддавали правопорушників зайвому технологічному нагляду. Реабілітаційні програми у громаді нерідко збільшували як обсяги використання позбавлення волі, так і витрати на систему кримінальної юстиції.

Рік 1993-й в історії пробації ознаменувався тим, що новопризначений консервативний секретар внутрішніх справ Майкл Говард публічно оголосив: «*В'язниці працюють, і я не вбачаю сенсу відмовлятися від них*»¹⁰⁸⁶. Так сталося, що це гасло і сьогодні залишається головною стратегією у боротьбі зі злочинністю у багатьох сучасних державах, незважаючи на декларації щодо доцільності й необхідності максимального використання альтернативних покарань.

У практичній діяльності служб пробації Англії та Уельсу, наприклад, це проявилось, серед всього іншого, у тому, що були ліквідовані

¹⁰⁸³ Home Office: Control and Management of Probation Services in England and Wales. Report by the Comptroller and Auditor General, 16 May 1989. P. 9-10.

¹⁰⁸⁴ Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works'', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Third edition. P. 1181.

¹⁰⁸⁵ Tonry M. *Sentencing Fragments: Penal Reform in America (1975 – 2025)*. New York: Oxford University Press, 2016. 300 p., P. 35-36.

¹⁰⁸⁶ Hughes G. 'The Competing Logic of Community Sanctions Welfare', *Rehabilitation and Restorative Justice*, in *Controlling Crime*, E. McLaughlin and J. Muncie (eds.). SAGE Publications, 2002. P. 258.

тренінгові центри, які здійснювали підготовку офіцерів пробації за університетськими освітніми програмами. Інші пропозиції стосувалися подальшого розширення в'язничної приватизації та більшого залучення до пробаційної діяльності звільнених в запас військовослужбовців, які, як це зазначалося, не потребують професійної підготовки, оскільки вони вже достатньо обізнані про те, що таке «дисципліна» і про те, як можна «управляти людьми». Як найбільш відомий приклад цих інновацій можна навести призначення 1995 року головним офіцером пробації служби пробації одного з графств в Уельсі колишнього командувача атомного підводного човна. Незважаючи на високу оцінку перебування його на цій посаді до 2001 року, цей приклад так і не зміг подолати стереотипів щодо доцільності призначення колишніх військових для роботи із засудженими у якості соціальних працівників.

Потрібно зазначити, що під впливом фінансових обмежень пробація почала розглядатися не тільки як об'єкт перетворень та реформаторських кроків. Гасло «заощаджувати гроші платників податків» стало чи не найголовнішим фактором, на що почали орієнтуватися політичні діячі у передвиборних перегонах при формування засад пенітенціарної політики у багатьох сучасних державах. Пробація також почала розглядатися як *інструмент корегування політики соціального контролю*. Замість того, щоб використовувати надзвичайно витратне ув'язнення, політики, адміністратори та менеджери почали використовувати «дешевшу» пробацію, що було обумовлено аж ніяк не філантропічними міркуваннями, а пенальною кризою та переповненням пенітенціарних установ.

У 1990-х роках британська пробація зустрілася з відчутними змінами, пов'язаними з подальшим наступом на професійну автономію офіцерів пробації та намаганням змінити орієнтири діяльності служби пробації: від реабілітації злочинця до контролю над ним. *National Standards for the Supervision of the Offenders in the Community*, спочатку опубліковані у 1992 році та подані в оновленій редакції у 1995 році, безпосередньо сприяли *централізації* діяльності служби пробації та *де-професіоналізації* офіцерів пробації в контексті їх перетворення із соціальних працівників на *бюрократів*.

Внаслідок впровадження цих стандартів офіцери пробації вже не були зобов'язані готувати досудові доповіді, що було свідченням посилення уваги саме до *злочину*, а не до особи злочинця. Саме тому у 1990-х роках досудові доповіді почали служити інструментом оцінки потреб не злочинця, а *судді*, щоб ним було винесено «адекватний вирок».

До речі, цей, на перший погляд, непомітний аспект, має велике значення для аналізу тенденцій політики пробації у XX – XXI ст. ст.

Так, у 1960-х роках Марк Ансель, формулюючи принципи нового соціального захисту, наголошував, що вивчення особи злочинця має

стати складовою частиною кримінального процесу¹⁰⁸⁷. Широке впровадження досудових доповідей, гадаємо, було підтвердженням думок Анселя, що забезпечило кримінальний процес тією довгоочікуваною інформацією *про* злочинця і *для потреб* злочинця. Проте з 1990-х років, як було зазначено вище, потреби злочинця відійшли навіть не на другий план, поступившись місцем позитивістським ідеям менеджменту ризиків.

Атаку на реабілітаційний ідеал та соціальне «відлуння» традиційної формули пробації *advise, assist and befriend* було продовжено за допомогою опублікованої 1995 року британським *Home Office* Зеленої книги «Посилюючи покарання у громаді», де пробація була представлена як «занадто м'яка альтернатива»¹⁰⁸⁸.

Того ж року Секретар внутрішніх справ Майкл Говард у своїй промові на Національній конференції пробації зробив особливий наголос на *неприпустимості* знаку рівняння між «покаранням у громаді» та «соціальною роботою з правопорушниками» (*The Guardian, March 15, 1995*)¹⁰⁸⁹. Вже за рік було знято обов'язкову вимогу до кандидатів на посади офіцерів пробації у виді університетського диплома за спеціальністю «соціальна робота».

Хвиля пунітивних настроїв зачепила навіть назву служби пробації.

Отже, друга половина ХХ століття продемонструвала, наскільки змінилися уявлення суспільства у західних країнах щодо функцій органів кримінальної юстиції та сутності кримінального покарання, коли пробація зробила вимушений крок від «соціальної роботи в громаді» до «покарання в громаді» та «оцінки ризиків».

Щоб пояснити цей крок, потрібно вказати на важливі трансформаційні процеси, пов'язані із змінами у системах кримінальних покарань зарубіжних країнах. Пенальні системи багатьох європейських (і не тільки) країн характеризуються переходом від 1) простої *сукупності покарань* як певної кількості санкцій, перерахованих у певній послідовності (як правило, від менш суворих до більш суворих) до 2) комплексної *системи заходів реагування на злочини*, характеристика яких аж ніяк не може бути надана за допомогою лише поняття «покарання»¹⁰⁹⁰.

До речі, необхідно згадати дискусії вітчизняних науковців, які дискутують, чи є пробація покаранням, але, як нам здається, це питання може взагалі залишитися без відповіді через зазначені вище причини.

¹⁰⁸⁷ Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 203.

¹⁰⁸⁸ Strengthening Punishment in the Community: A Consultation Document. Home Office, 1995. URL: www.gov.uk/government/publications/strengthening-punishment-in-the-community-a-consultation-document

¹⁰⁸⁹ Huges G. 'The Competing Logic of Community Sanctions: Welfare, Rehabilitation and Restorative Justice', in *Controlling Crime*, E. McLaughlin and J. Muncie (eds.). SAGE Publications, 2002. P. 279.

¹⁰⁹⁰ Ягунов Д. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України. *Відновне правосуддя в Україні*, 2007. 2(6). С. 67-72.

Гадаємо, що необхідно поглянути на цю проблему з іншого боку.

Сьогодні можна говорити про доцільність більш складної та комплексної системи реагування на вчинені злочини, що *вже* закріплено у законодавстві багатьох зарубіжних держав, і водночас – про доцільність перегляду вітчизняної системи покарань.

У свою чергу ми використовуємо термін «система реагування» на вчинені злочини через те, що вживання поняття «система покарань» буде значно звужувати проблематику цього дослідження.

Замість «*системи покарань*» ми пропонуємо поняття «*систему покарань, умов, обмежень, обов'язків, зобов'язань та превентивних заходів*». Цей перехід є, на нашу думку, показником того, що «*виконання покарань*» поступово замінюється «*менеджментом ризиків*».

Одним з таких прикладів є окремі важливі зміни у кримінальному законодавстві Англії та Уельсу.

Зазначені зміни дають підстави для більш ґрунтовного аналізу сучасної пробації через призму того, наскільки змінилося ставлення до цієї концепції. Чого варта навіть зміна назви рішення суду, відповідно до якого злочинець направляється «на пробацію» – *probation order*.

Упродовж тривалого часу саме *probation order* був «вітриною» пробаційної діяльності, проте 2001 року ця «вітрина» була змінена: 1) *probation order* було замінено на вирок до реабілітації в громаді (*community rehabilitation order*); 2) вирок до громадських робіт (*community service order*) було замінено на вирок до покарання у громаді (*community punishment order*); 3) комбінований вирок (*combination order*) було замінено на вирок до покарання та реабілітації у громаді (*community punishment and rehabilitation order*), який містив в собі елементи пробації та громадських робіт.

Крім того, необхідно наголосити ще на одному суттєвому моменті, що характеризує зміну пріоритетів політики пробації. Так, завжди пробаційна діяльність в Англії та Уельсі асоціювалася з відповідною службою – *Probation Service*. Але і сам термін «*Probation Service*» було піддано критиці через те, що він вважався «непоправно скомпрометованим, що він є надто м'яким і нечітким, щоб зберегти його в період, який вимагає жорсткішого та чітко окресленого підходу до покарань у громаді»¹⁰⁹¹.

На думку Девіда Гарланда, пробація у 1990-х роках стала незручною, загрозливою, не впевненою у своїй ролі, а головне – невпевненою у своїй соціальній та політичній довірі¹⁰⁹².

¹⁰⁹¹ Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. 2-е вид., перероб. та доп. Київ, 2004. С. 192.

¹⁰⁹² Garland D. 'Probation and the Reconfiguration of Crime Control', in *The Probation Service: Responding to Change (Proceedings of the Probation Studies Unit First Colloquium)*, R. Burnett (ed.). Oxford: University of Oxford Centre for Criminological Research, 1997. P. 3.

У Британії було запропоновано різні назви для нової служби, що відображали зміни в уявленнях про методи роботи зі злочинцями у громаді: служба громадського захисту, служба виконання покарань у громаді, служба зниження ризику правопорушень, служба громадської безпеки та роботи зі злочинцями, служба громадського захисту та виконання покарань тощо. Але уряд вжив усіх заходів для того, щоб зберегти стару назву. Це пояснювалося тим, наскільки значущим, а головне – символічним змістом був наповнений цей термін¹⁰⁹³.

Аналогічні настрої були поширені і в США, де поширеною була думка про те, що «бренд пробації має йти на пенсію»¹⁰⁹⁴.

Повертаючись до основного питання цього підрозділу, необхідно зазначити, що кінець 1990-х років ознаменувався посиленням уваги до питання безпеки суспільства від злочинних посягань. Безумовно, ідея про те, що покарання має за мету захист суспільства, не є новою. Але саме в цей період «безпека суспільства» набула майже абсолютного значення в обґрунтуванні концептуальних засад діяльності агенцій кримінальної юстиції. Відповідно до доповіді *Home Office* 1995 року «*Dealing with Dangerous People: The Probation Service and Public Protection*», захист суспільства завжди повинен мати пріоритет перед особистими інтересами тих осіб, які залучаються до сфері діяльності органів кримінальної юстиції.

Одним з моментів, що супроводжував цей перехід, був пов'язаний з тим, що замість двостороннього співробітництва між офіцером пробації і злочинцем акцент робився на багатосторонній кооперації між офіцером пробації та працівниками інших агенцій кримінальної юстиції у процесі нагляду за злочинцем.

На початку нового тисячоліття результативна та ефективна оцінка ризиків та управління ними стало ключовим пріоритетом служби пробації¹⁰⁹⁵. Головним функціями офіцера пробації стали: 1) ідентифікація найбільш небезпечних злочинців; 2) менеджмент таких злочинців; 3) управління ризиками вчинення ними нових злочинів.

Продовжуючи розкривати питання еволюції ролі офіцера пробації на початку XXI століття, необхідно згадати, що 2003 року британський парламент прийняв черговий *Criminal Justice Act*, за яким усі альтернативні покарання для дорослих, що існували до цього, були замінені на один єдиний *community order*. Найбільш доцільним, як нам здається, був би переклад цього виду судового рішення за допомогою доволі

¹⁰⁹³ A Century of Cutting Crime 1907 – 2007. Brochure. National Offender Management Service, 2007.

¹⁰⁹⁴ Maruna S., McNeill F., Robinson G. 'Punishment in Society: The Improbable Persistence of Probation and other Community Sanctions and Measures', in *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, J. Simon and R. Sparks (eds.), Sage, 2012.

¹⁰⁹⁵ Hughes G. 'The Competing Logic of Community Sanctions: Welfare, Rehabilitation and Restorative Justice', in *Controlling Crime*, E. McLaughlin and J. Muncie (eds.). SAGE Publications, 2002. P.281.

громіздкого словосполучення як «ухвала про встановлення методів та форм роботи зі злочинцем в умовах суспільства»¹⁰⁹⁶.

Водночас *Criminal Justice Act 2003* запровадив нову форму відстрочки виконання вироку (*suspended sentence order*)¹⁰⁹⁷.

Нові зміни були спрямовані на те, щоб надати суду більш гнучкі інструменти, що сприяли б ресоціалізації злочинців і, на що хотілося б звернути більшу увагу, *убезпеченню суспільства* шляхом реалізації інтересів усіх зацікавлених сторін: потерпілих, злочинців та громади. Водночас головний акцент робився на максимально індивідуальному підході до потреб та проблем кожного злочинця, від вирішення яких залежала б ймовірність вчинення ним рецидивного злочину.

Новий *community order* створив досить цікаву архітектуру соціального контролю. Його структура складалася із самого судового рішення, відповідно до якого певна особа визнавалася винною у вчиненні злочину, та певної кількості обмежень, обов'язків та умов.

Таких обмежень та обов'язків закон встановив дванадцять: 1) неоплачувані роботи; 2) заняття певними видами діяльності; 3) участь у реабілітаційних програмах; 4) заборона займатися певними видами діяльності; 5) заборона залишати певне місце або територію; 6) заборона на відвідування певних місць; 7) проживання в певному місці; 8) психіатричне лікування; 9) антинаркотична реабілітація; 10) позбавлення алкогольної залежності; 11) нагляд офіцера пробації; 12) відвідування пробаційного центру.

Відповідно до нового закону суддя фактично перетворився на *архітектора*, який створював максимально індивідуальний вирок для кожного злочинця, беручи до уваги велику кількість даних про особу та вчинений злочин, що знайшли своє відображення у матеріалах справи. Суддям надавалася максимальна свобода з метою створення максимально індивідуалізованого впливу.

З іншого боку, законодавець надав суддям можливість створювати значну кількість просторових, часових та інших *обмежень* для злочинців в умовах вільного суспільства.

Значна частка цих обмежень, умов та зобов'язань (заборона займатися певними видами діяльності, заборона залишати певне місце або територію, заборона на відвідування певних місць, проживання в певному місці та нагляд) переслідують мету саме *убезпечити суспільство* від злочинних проявів у майбутньому, проте *не ресоціалізацію*. Безумовно, покарання стало більш гуманним, але чи набуває процес його виконання характеру *соціальної роботи* – відповідь на це питання, на нашу думку, залишається відкритим.

¹⁰⁹⁶ Criminal Justice Act 2003. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

¹⁰⁹⁷ Criminal Justice Act 2003. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

Вважаємо, що новели, представлені у *Criminal Justice Act 2003*, служать яскравим прикладом наскільки пробація «захопилася» пошуком альтернатив ув'язненню та відійшла від соціальної роботи.

Більше того, в ХХІ столітті цей пошук набув якісно нових рис, які, на нашу думку, не можна аналізувати без звернення до сутності поняття «глобалізація» та впливу глобалізаційних процесів на сутність пенальної політики сучасної держави¹⁰⁹⁸.

Беззаперечним є факт, що ув'язнення, використовуючи термінологію Фуко, – це «найбільш огидне вирішення проблеми» та «найбільша поразка кримінального правосуддя», але водночас феномен, якому сьогодні немає аналогів. Доказом визнання цієї «огидності» є намагання усіх урядів, міжнародних, правозахисних та громадських організацій обмежити використання ув'язнення. На практиці, чомусь, ці намагання не спрацьовують, але водночас призводять до зростання кількості населення, що підпадає під дію механізмів соціального контролю¹⁰⁹⁹.

Складається майже парадоксальна ситуація: позбавляти волі людей вважається «непристойним», але системи кримінальної юстиції мусять це робити. Вихід з цієї ситуації знайдено, і система пробації – нова система пробації – посіла у цьому механізмі надзвичайно важливе місце. Якщо «неетично» і «непристойно» позбавляти людей волі за допомогою ув'язнення, то чому б не робити це, проте вже без високих мурів, решіток, вишок, конвоїрів та охоронців? Особливо, коли і грошей немає на достатнє функціонування «досконалих та суворих закладів». Тому сучасна практика виконання альтернативних покарань та організації пробаційної діяльності свідчить про намагання створити умови позбавлення волі саме в умовах вільного суспільства. Тобто, сучасне покарання набуває зовсім іншого ідеологічного обґрунтування, а служба пробації дедалі більше стає схожа на філіали «фабрик ізоляції».

Окреслюючи горизонти служби пробації в Англії та Уельсі, необхідно зазначити, що в червні 2004 року було створено нову службу, назву якої можна перекласти як *Національна служба з питань управління злочинцями (National Offender Management Service)*.

Prison Service та *Probation Service* – донедавна автономні управлінські структури – стали інтегрованими частинами *National Offender Management Service*, яка, в свою чергу, стала окремим департаментом у складі Міністерства юстиції: «Ми відповідальні за те, як працюють в'язниці в Англії та Уельсі. Через *Prison Service* ми управляємо державними в'язницями в Англії та Уельсі. Ми також контролюємо на-

¹⁰⁹⁸ Ягунов Д. Постіндустріальне «обличчя» в'язниці: деякі проблеми пенітенціарної політики та практики в епоху глобалізації. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ, 2006. 4 (28). С. 291-296.

¹⁰⁹⁹ Ягунов Д. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті. *Актуальні проблеми політики*. Одеса: Юридична література, 2007. 30. С. 204-211.

дання пробаційних послуг (*probation delivery*) в Англії та Уельсі через *Probation Service* та приватні реабілітаційні організації»¹¹⁰⁰.

Вказана вище реформа була *inter alia* обумовлена намаганням зменшити відстань між ув'язненням та покаранням у громаді. Реформа стала результатом намагань уряду: 1) запровадити так званий «наскрізний» менеджмент кожного злочинця (*end-to-end management*); 2) відокремити «*управління*» у сфері виконання покарань від «*постачання послуг*» у зазначеній сфері; 3) створити атмосферу максимальної конкуренції серед постачальників виправних послуг.

Пробація зустрілася з тотальною приватизацією та втратила свій статус монопольного гравця на арені виконання альтернативних покарань. Як зазначив Секретар внутрішніх справ *John Reid*, «потреби та виклики потерпілих та злочинців будуть забезпечені вже не одним провайдером, а за допомогою більше, ніж 1100 організацій, діяльність яких буде фінансуватися з *National Offender Management Service*»¹¹⁰¹.

Крім того, повертаючись до ідеологічного обґрунтування нових структурних перетворень, необхідно зазначити, що відповідно до *Offender Management Act 2007*, Державний секретар, здійснюючи управління у сфері надання соціальних послуг засудженим, має переслідувати наступні цілі: 1) захищати суспільство; 2) знижувати злочинність; 3) карати злочинців належним чином; 4) забезпечувати обізнаність злочинців про вплив їх злочинів на потерпілих та громаду; 5) реабілітувати злочинців¹¹⁰². Зробимо наголос: реабілітація злочинців стоїть на останньому місці серед усіх цілей діяльності у сфері управління злочинцями. Гадаємо, що це також служить прикладом змін пріоритетів британської кримінальної юстиції у XXI столітті.

Підсумовуючи викладене вище, наголосимо: що реабілітація як філософське й ідеологічне підґрунтя роботи з девіантами зазнала суттєвих, а іноді, здається, і нищівних ударів у другій половині XX – початку XXI ст. ст. Нове тисячоліття принесло до сфери виконання покарань максимальне послаблення віри в реабілітацію злочинців та максимальне зростання кількості в'язничних транснаціональних корпорацій з максимізацією прибутків останніх¹¹⁰³.

Більш пунітивна «ін'єкція» та використання методів нового менеджменту в сфері пробації значною мірою змінило сутність цієї концепції. Офіцер пробації перестав бути соціальним працівником і

¹¹⁰⁰ National Offender Management Service – About Us. URL: www.gov.uk/government/organisations/national-offender-management-service/about

¹¹⁰¹ A Century of Cutting Crime 1907 – 2007. Brochure. National Offender Management Service, 2007.

¹¹⁰² Offender Management Act 2007 (England and Wales), 2, 4(c).

¹¹⁰³ Ягунов Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. *Актуальні проблеми політики*, 2004. 19. С. 355-361; Yagunov D. Privatisation of Corrections in the New Millennium. *Юридичний вісник*, 2007. 3. С. 48-53.

перетворився на менеджера ризиків та коштів з метою захисту безпеки суспільства.

У нових умовах пробація залишилася без чіткої та «природної» для неї функції. Від «*управління людьми*» пробація перейшла до «*управління ресурсами*», що й обумовлює увагу до політичного обґрунтування майбутнього політики пробації.

Говорячи про політику пробації як загальносвітовий феномен та невід'ємну складову політики соціального контролю, необхідно вказати на таке.

Загальновідомо, що наслідки ув'язнення є надзвичайно негативними як для особи, так і для суспільства. Дійсно, в'язниця завжди асоціюється з чимось негативним, і з цим важко не погодитися. Свого часу Фуко – один із найкращих дослідників в'язниці – виніс «вирок» ув'язненню. З одного боку, в'язниця – це вимушене «огидне» вирішення проблеми, з іншого – «нормальна реакція на злочин у сучасному західному світі»¹¹⁰⁴.

Друга половина XX століття ніби показала, що можна уникнути цього «огидного вирішення». Настав час *альтернативних санкцій*.

Піднесення реабілітаційного ідеалу, що мало місце з початку XX століття до кінця 1960-х років, супроводжувалось розвитком наукової пенітенціарної думки і розбудовою відповідних управлінських структур. У США цей період отримав назву «*Прогресивна Ера*»¹¹⁰⁵. Післявоєнний період яскраво продемонстрував «оптимізм» щодо альтернативних санкцій¹¹⁰⁶, який привів до феномена, відомого як «експансія пробації», «розбудова імперії пробації»¹¹⁰⁷ або до «впливового руху, спрямованого на уникнення або принаймні мінімізацію використання ув'язнення»¹¹⁰⁸.

У 1950 – 1952 роках це відобразилося в активній діяльності ООН щодо поширення досвіду діяльності служб пробації¹¹⁰⁹. Потреба продемонструвати, що «*щось спрацьовує*», привела до розвитку великої кількості ідей, спрямованих на обґрунтування актуальності альтернативних санкцій, які водночас базувалися на економічних та прагматичних аргументах¹¹¹⁰.

¹¹⁰⁴ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ, 2004. С. 30.

¹¹⁰⁵ Cullen F. 'Introduction', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen, B. Applegate (eds.). Applegate. Ashgate : Dartmouth, 1997.

¹¹⁰⁶ Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 5.

¹¹⁰⁷ Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. London: Longman, 1998. P. 81.

¹¹⁰⁸ Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. P. 80.

¹¹⁰⁹ Probation and Related Measures. New York: United Nations, 1951; European Seminar on Probation. London, 20 – 30 October 1952. New York: United Nations.

¹¹¹⁰ Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 70.

Проте чи можна вважати обґрунтованим твердження, що сьогодні відбувається дедалі ширше використання альтернативних санкцій?

З упевненістю можна сказати «так».

Якщо ми порівняємо ув'язнення та альтернативні санкції з огляду на їх «*доказову перспективу*»¹¹¹¹, то, на перший погляд, можна побачити, наскільки останні «виграють» у цьому суперництві доказів:

1. Альтернативні санкції коштують набагато менше, ніж ув'язнення, яке розглядається як «витратний засіб робити поганих людей ще гіршими».

2. Вважається, що альтернативні санкції начебто сприяють зменшенню в'язничного населення та автоматично знижують «навантаження» на практичних працівників пенітенціарних установ.

3. Альтернативні санкції мають за мету задовольнити інтереси потерпілого, прикладом чого можуть служити процедури медіації¹¹¹².

4. Добре розвинута система альтернативних санкцій підвищує можливості для індивідуалізації покарання, що є надзвичайно важливим у контексті питання про зменшення рівня рецидивізму. Ситуація, коли суддя має зробити вибір між ув'язненням та «*чимось іншим*», суттєво відрізняється від ситуації, коли він має вибір між ув'язненням та «*широким спектром варіацій*» різних альтернативних санкцій¹¹¹³.

5. Деякі вчені розглядають деякі види альтернативних санкцій як порушення прав людини (домашній арешт, електронний моніторинг), проте, здається, що навіть з погляду злочинця «менше зло» є *найкращим варіантом*.

6. Альтернативні санкції можуть бути корисними для суспільства не тільки завдяки своїй меншій вартості. Вони само по собі є «*великим бізнесом*», який надає робочі місця багатьом людям.

Проте кожне соціальне явище не варто розглядати виключно з позитивного боку.

О. Беца зазначає, що «аргументи на користь нев'язничних санкцій є дзеркальним відбиттям аргументів проти ув'язнення». Тому говорити про переваги в'язниці досить важко, особливо у світлі аналізу в'язниці як «найбільш огидного вирішення проблеми». Але в'язниця, незважаючи на всі свої недоліки, є абсолютно виправданою як соціальний інститут, без якого сьогодні не може існувати жодна держава у

¹¹¹¹ Clear T., Dammer H. The Offender in the Community. Wadsworth, 2000. P. 11.

¹¹¹² Entorhin J., Crowford A. The Probation Services: Work with Victims of Crime. *Probation Journal*, June 2000. Vol. 47, 2. P. 111; Peters T., Aertsen I., Lauwaert K., Robert, L. From Community Sanctions to Restorative: Justice: The Belgian Example (research group on Penology and Victimology, Department of Criminal law and Criminology, Faculty of Law, Catholic University of Leuven, Belgium., 2002. URL: www.unofei.or.p/pdf/no61/ch12pdf).

¹¹¹³ Clear T., Dammer H. The Offender in the Community. Wadsworth, 2000. P. 272; Selke W., Smykla J. 'Introduction: Toward a More Comprehensive Model of Sentencing', in *Intermediate Sanctions: Sentencing in the 1990s*, W. Selke and J. Smykla (eds.). Anderson Publishing Co. and Academy of Criminal Justice Sciences, 1995.

світі. Тому можна *умовно* говорити про «переваги» в'язниці, якими не характеризуються альтернативні санкції, «переваги», які суспільство змушене «терпіти» за умови відсутності чогось кращого. Йдеться, у першу чергу, про захист суспільства та ізоляцію найбільш небезпечних його членів. Отже, в'язниця може бути «виправдана» в термінах захисту суспільства та розплати за скоєний злочин¹¹¹⁴.

Злочинність є нормальним явищем для будь-якого суспільства. Тому є цілком логічним, що порядок у суспільстві певною мірою підтримується за допомогою системи покарань, які ставлять перед собою різні цілі: від індивідуального та колективного залякування до ресоціалізації злочинців. Альтернативні санкції дуже часто розглядаються як занадто «м'який варіант»¹¹¹⁵, «прихована втеча від відповідальності»¹¹¹⁶, як «не-вирок» або «вирок, позбавлений карального змісту»¹¹¹⁷.

Соціальна виправданість та необхідність в'язниці в окремих випадках зводить переваги альтернативних санкцій до мінімуму. Якщо колишній ув'язнений скоює рецидивний злочин, здебільшого кажуть: «*Ми очікували цього. В'язниця залишається в'язницею...*». Коли рецидивний злочин учиняє клієнт пробації, реакція суспільства зазвичай набуває формули «*альтернативні санкції не працюють*». Якщо йдеться про резонансний злочин, то це взагалі докорінно змінює ставлення суспільства у пропунітивному напрямі. Тому, якщо проаналізувати альтернативні санкції в термінах *ключових очікувань* від кримінальних покарань взагалі (зміна поведінки, покарання, контроль та управління)¹¹¹⁸, то альтернативні санкції «програють» ув'язненню з цих позицій.

Чи є в'язниця необхідною та соціально виправданою?

Ми хотіли б наголосити на гіпотезі, що поширення альтернативних санкцій залежить від двох факторів: 1) від ставлення суспільства до злочину та покарання; 2) від сприйняття суспільством соціальної реабілітації злочинців як філософського підґрунтя виконання покарань.

Альтернативні санкції та політика пробації, перш за все, базуються на філософії соціальної реабілітації¹¹¹⁹. На Заході ставлення до цієї філософії зазнало суттєвих змін. Перша половина 1970-х років тради-

¹¹¹⁴ Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. London: Longman, 1998. P. 186; Davies M., Croall H., Tyler J. Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales. 2nd ed. Longman, 1998. P. 283.

¹¹¹⁵ Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. London: Longman, 1998. P. 27.

¹¹¹⁶ UN Probation and Related Measures. New York: United Nations, 1951. P. 8.

¹¹¹⁷ Clear T., Dammer H. The Offender in the Community. Wadsworth, 2000. P. 169-171.

¹¹¹⁸ Clear T., Dammer H. The Offender in the Community. Wadsworth, 2000. P. 37.

¹¹¹⁹ Rex S. 'What Works in Theories of Punishment, in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice?* W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 39-42; Chui W. 'What Works in Reducing Re-Offending: Principles and Programmes', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 58.

ційно визначається як початок періоду «*Ніщо не спрацьовує*»¹¹²⁰. Реабілітаційний ідеал був замінений на парадигму не-ресоціалізації, яка, в свою чергу, поступилася місцем оптимістичнішому підходу¹¹²¹. Наукова думка перестала дивитися на соціальну реабілітацію злочинців як на щось таке, що має чудодійну силу. Реабілітаційний *мега-оптимізм* пройшов крізь *над-песимізм* до *реалістичнішої оцінки* результативності ресоціалізаційних заходів, яка базується на мета-аналізі та детально опрацьованих проєктах¹¹²².

Прихильникам альтернативних санкцій можна поставити ще одне просте запитання. Майже в усіх країнах світу останніми роками відбулося зростання кількості ув'язнених. Але чому ж сьогодні, коли всі ніби розуміють переваги *punishments in the community*, ув'язнення як покарання і запобіжний захід досі має таке поширення? Чи дійсно використання альтернативних санкцій приводить до скорочення в'язничного населення?

Проаналізувавши економічні та прагматичні аргументи, можна підкреслити, що «*один яскравий промінь на горизонті альтернативних санкцій викриває подальше зростання в'язничної популяції*»¹¹²³.

Альтернативні санкції не впоралися із збільшенням в'язничної популяції. Світова в'язнична популяція, незважаючи на активну пропаганду, рекомендації міжнародних організацій та навіть «рекламування» альтернативних санкцій, постійно збільшується.

Так, 2000 року в США 5,5 % клієнтів пробації були ув'язнені за порушення умов пробації, 2006 року – 13 %, 2007 року – 11 %, 2008 року – 10 %, 2011 року – 5,5 %.

У США 38 % осіб, які стали клієнтами федеральної пробації в період з 01.10.2004 по 30.09.2005, вчинили рецидивний злочин упродовж 5 років після початку нагляду. 30 % осіб, які стали клієнтами федераль-

¹¹²⁰ Sechrest L., White S., Brown E. 'The Rehabilitation of Criminal Offenders: Problems and Prospects', in *Panel on Research on Rehabilitative Techniques*, L. Sechrest, S. White and E. Brown (eds.). Washington, 1989. P. 12.

¹¹²¹ Martinson R. 'What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 6; Chui, W. 'What Works in Reducing Re-Offending: Principles and Program', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 59-69; Raynor P. 'Research in Probation: From 'Nothing Works' to 'What Works'', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 87; Mair G. 'Community Penalties and the Probation Service', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Oxford – New York, 1997. P. 1224.

¹¹²² Raynor P. 'Research in Probation: From 'Nothing Works' to 'What Works'', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*. W. Chui and M. Nellis. (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 87; McIvor G. Evaluative Research in Probation: Progress and Prospects, in *Evaluating the Effectiveness of Community Penalties*. Ashgate Publishing Company, 1997. P. 2.

¹¹²³ White P., Woodbridge J. The Prison Population in 1997. Issue 5/98. 26 March 1998. Home Office. P. 1.

ної пробації в період з 01.10.2004 по 30.09.2005, вчинили рецидивний злочин під час перебування під наглядом¹¹²⁴.

За 2016 рік з причин технічного порушення умов пробації було ув'язнено 99 тис. клієнтів пробації та 70 тис. осіб, які були звільнені умовно-достроково (*parole*). Тобто майже 169 тис. осіб було ув'язнено не за вчинення нового злочину як такого, а лише внаслідок застосування дискреційних повноважень відповідних *probation officers* та *parole officers*¹¹²⁵.

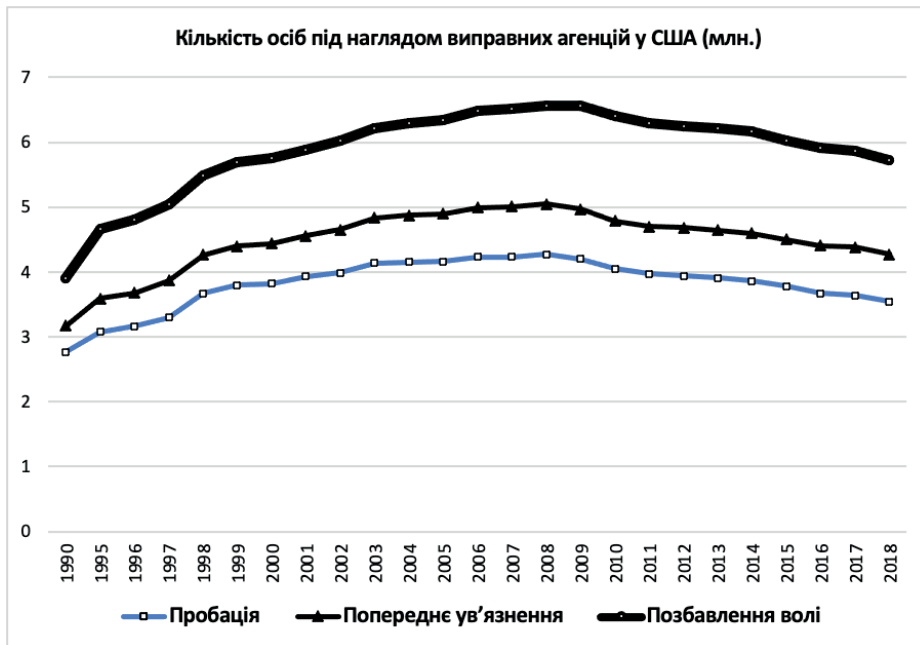
В цілому, за даними *U.S. Department of Justice* зростання клієнтів різних виправних агенцій мало наступний вигляд (млн. осіб):

Рік	Пробація	Пароль	Попереднє ув'язнення	Позбавлення волі	ВСЬОГО
1990	2,77	0,53	0,40	0,73	4,35
1995	3,08	0,67	0,51	1,08	5,34
1996	3,16	0,68	0,52	1,13	5,50
1997	3,30	0,69	0,57	1,18	5,73
1998	3,67	0,70	0,59	1,22	6,13
1999	3,80	0,71	0,60	1,29	6,34
2000	3,82	0,72	0,62	1,32	6,44
2001	3,93	0,73	0,63	1,33	6,59
2002	3,99	0,75	0,66	1,37	6,75
2003	4,14	0,74	0,69	1,39	6,94
2004	4,15	0,76	0,72	1,42	6,97
2005	4,16	0,78	0,74	1,44	7,05
2006	4,23	0,79	0,76	1,49	7,21
2007	4,23	0,82	0,78	1,51	7,27
2008	4,27	0,82	0,78	1,51	7,31
2009	4,20	0,82	0,77	1,60	7,24
2010	4,05	0,84	0,74	1,61	7,10
2011	3,97	0,85	0,73	1,59	6,99

¹¹²⁴ Rhodes W., Dyou C., Kling R., Hunt D., Luallen J. Recidivism of Offenders on Federal Community Supervision. Cambridge, MA: Abt Associates Inc., December 21, 2012. 33 p.

¹¹²⁵ Mass Incarceration: The Whole Pie 2020. URL: www.prisonpolicy.org/reports/pie2020.html

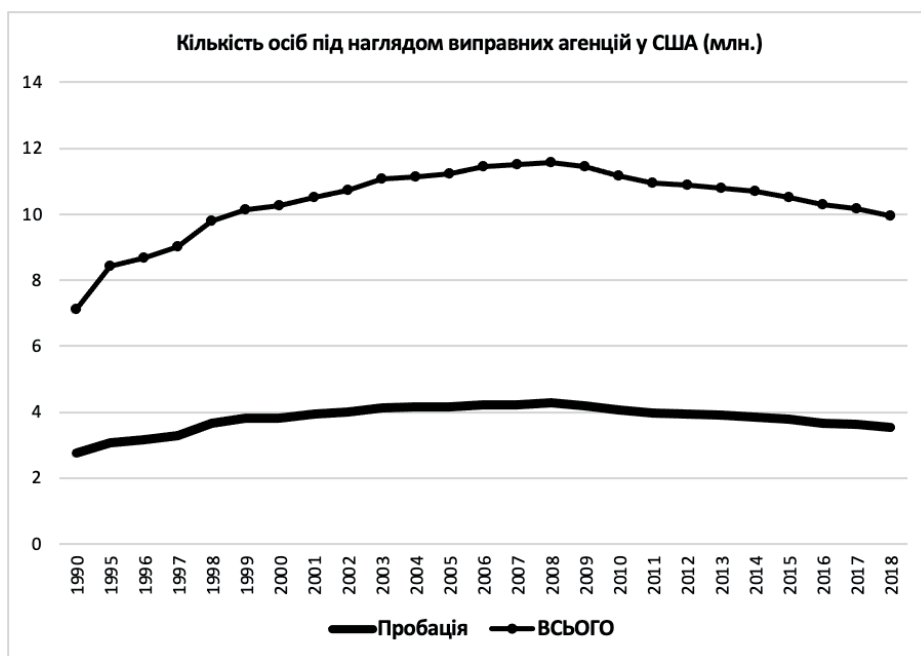
2012	3,94	0,85	0,74	1,57	6,94
2013	3,91	0,84	0,73	1,57	6,89
2014	3,86	0,85	0,74	1,56	6,85
2015	3,78	0,87	0,72	1,52	6,74
2016	3,67	0,87	0,74	1,50	6,61
2017	3,64	0,87	0,74	1,48	6,54
2018	3,54	0,87	0,73	1,46	6,41

Більше того, дослідники зазначають, що альтернативні санкції стали одним із головних факторів експансії в'язниці: *«Ми можемо в майбутньому очікувати подальше зростання в'язничної популяції»*¹¹²⁶.

Ще один момент, як ми вважаємо, має принципове значення.

¹¹²⁶ Peters T., Aertsen I., Lauwaert K., Robert L. From Community Sanctions to Restorative: Justice: The Belgian Example. Leuven: Catholic University of Leuven, 2002.

Не слід забувати про зміну сутності пенітенціарної політики багатьох держав в епоху глобалізації. Міжнародний бізнес сьогодні витісняє державу зі сфер, які раніше вважалися недоторканими для втручання ззовні. Транснаціональні приватні корпорації примушують національні держави «грати» за своїми «правилами». Найбільш яскравим прикладом у контексті питання про альтернативні санкції є приватизація пенітенціарних установ. Все це має місце в демократичних країнах, де, здавалося б, альтернативні санкції отримали своє максимальне поширення.

Ще одним із найсуттєвіших аргументів «проти» альтернативних санкцій є поширення мережі контрольних механізмів над усіма соціальними процесами. Дослідники підкреслюють, що альтернативні санкції «підсилюють контроль над злочинцями замість того, щоб зменшувати його»¹¹²⁷, що вони є «розсіюванням контролю»¹¹²⁸ або «розсіюванням дисципліни»¹¹²⁹.

На додаток ми спробуємо сфокусувати увагу на аналізі альтернативних санкцій у «чистому вигляді», не проводячи якихось порівнянь з ув'язненням.

Йдеться про трансформацію сутності альтернативних санкцій.

¹¹²⁷ Clear T., Dammer H. The Offender in the Community. Wadsworth, 2000. P. 239.

¹¹²⁸ Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. London: Longman, 1998. P. 32.

¹¹²⁹ Cavadino M., Dignan J. The Penal System: An Introduction. 3rd ed. SAGE Publications, 2002. P. 159.

Криза соціальної держави в усьому світі призвела до підвищення вимог щодо фінансової підзвітності й обмежень у сфері охорони здоров'я, освіти та соціальних служб¹¹³⁰. У практичній площині діяльності багатьох державних органів, і особливо агенцій кримінальної юстиції, це призвело до появи так званого «нового менеджеріалізму». Ключовими словами для вироблення пенальної політики стали «*три E*»: «ефективність», «результативність» та «економічність» (*efficiency, effectiveness and economy*).

М. Панасюк таким чином розкриває цю проблематику: «У Західній Європі протягом 1980-90-х років управління соціальною роботою зазнавало постійної критики, тому що по суті соціальна робота є Островом соціалізму в Морі ринкової економіки. Критикували все підряд – неефективність, відсутність чітко визначених етичних цінностей, маніпулятивізм, розбещення клієнтів пільгами та безкоштовною допомогою, недостатню допомогу тим, хто її більше потребує, зрівнювальний підхід, невизначеність пріоритетів у фінансуванні соціальних програм, неякісну підготовку персоналу тощо. Державні соціальні служби є неефективними і витратними через незадовільний та часом корумпований менеджмент... Єдиний шанс – застосувати методи управління, прийняті у бізнесі... Новий менеджеріалізм – це поєднання ряду гуманістичних доктрин із бізнесовими техніками управління, які спрямовані на підвищення ефективності та продуктивності соціальних служб»¹¹³¹.

Саме «фіскальна криза», яка примусила західні держави позбутися витратних функцій контролю за девіантами, дозволила приватному бізнесу перебрати на себе функцію соціального контролю, що набуло форми приватизації пенітенціарних установ та служб пробації¹¹³².

Отже, «якщо ми не можемо впливати на людей, ми повинні щонайменше впливати на процеси прийняття рішень щодо цих людей»¹¹³³. Вплив на людей був замінений впливом на систему¹¹³⁴.

Проте із самого початку виконання альтернативних санкцій базувалося на ідеях соціальної реабілітації, що передбачало індивідуальну соціальну роботу із засудженим. У середині 1980-х років акцент було

¹¹³⁰ Griffiths C., Verdun-Jones S. *Canadian Criminal Justice*. Toronto – Vancouver, 1989. P. 591.

¹¹³¹ Панасюк М. Толерантність як ідеологія соціальної роботи: «новий менеджеріалізм» і модель толерантного менеджменту. *Управлінські аспекти соціальної роботи*. Київ, 2002. С. 85.

¹¹³² Cohen S. *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification*. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p., P. 63.

¹¹³³ Raynor P. 'Research in Probation: From 'Nothing Works' to 'What Works', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). – Pearson Education Limited, 2003. P. 77.

¹¹³⁴ Ягунов Д. Філософсько-концептуальні засади впровадження категорії «offender management» (на прикладі пенітенціарної системи Англії та Уельсу)». *Формування пенітенціарної системи України: проблеми сьогоденні: матеріали науково-практичної конференції* (м. Одеса, 25 травня 2012 рік). Одеса: УДПТСУ в Одеській області – ОДІВС – МГУ, 2012. С. 139-145.

зроблено на найбільш економічному соціальному контролі, де «індивідуальна робота» була замінена «ефективним менеджментом». Модель офіцера пробації була перетворена з «терапевтичного агента» на модель «користувача ресурсами». Реабілітаційні амбіції офіцерів пробації були усунені на користь «показників» пробаційного втручання, які можна було легко підрахувати. Соціальна реабілітація як така почала розглядатися як «несуттєва мета діяльності офіцерів пробації через інші функції, інтереси потерпілих та вимоги громадської безпеки»¹¹³⁵. Саме тому менеджеріалізм розглядається дослідниками як «небезпека, що призводить до втрати гуманності», як «сіра культура показників»¹¹³⁶ або «культ»¹¹³⁷.

Закони ринку проникають до сфер, які раніше вважалися герметичними й закритими для них. Відтак перетворення процесу виконання альтернативних покарань на конвеєр зводить до нуля їх переваги, про які йшлося вище.

Ось чому ми вбачаємо небезпеку в поширенні альтернативних санкцій саме в такому контексті. Якщо в основі поширення альтернативних санкцій лежить філософія соціальної реабілітації (а ця філософія підлягає усуненню та заміні системою бізнес-показників), то сама ідея такого поширення набуває ознак фіктивності. «Рух від ресоціалізації може призвести до того, що пробація залишиться з невизначеною функцією»¹¹³⁸. Як зазначають дослідники, тиск менеджеріалізму може призвести до зменшення можливостей у соціальній роботі з правопорушниками¹¹³⁹, до більшого централізованого контролю і меншого професіоналізму, де основна увага буде фокусуватися на покаранні¹¹⁴⁰.

Економічний тиск на в'язницю привів до поширення альтернативних санкцій. І після цього їх сутність була докорінно змінена, керуючись такими самими прагматичними аргументами. Особливо, якщо брати той фактор, наскільки віра в ресоціалізацію була піддана сумніву: «Розчарування в ідеї ресоціалізації призвело до ери відвернення від ув'язнення»¹¹⁴¹.

¹¹³⁵ Allen F. The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose. London, 1981. P. 92.

¹¹³⁶ Nellis M., Gelsthorpe L. 'Human Rights and the Probation Values Debate', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*. Pearson Education Limited. P. 239.

¹¹³⁷ Travis A. Prisons 'choked by budget demands'. *The Guardian*, 20.06.2001.

¹¹³⁸ Davies M. Croall H., Tyler J. Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales. 2nd ed. Longman, 1998. P. 286; Nellis M., Gelsthorpe L. 'Human Rights and the Probation Values Debate', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*. Pearson Education Limited. P. 239.

¹¹³⁹ Davies M. Croall H., Tyler J. Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales. 2nd ed. Longman, 1998. P. 288.

¹¹⁴⁰ Nellis M. 'Electronic Monitoring and the Future of Probation', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*. Pearson Education Limited, 2003. P. 248; Blackenbridge M. The Value of Community-Based Identity for Criminal Justice Services. *Probation Journal*, March 2000. 47(1). P. 249.

¹¹⁴¹ Mair G. 'Community Penalties and the Probation Service', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Oxford – New York, 1997. P. 1201.

У свою чергу, економічний тиск, проте вже на альтернативні санкції, призвів до скорочення «соціальної» складової роботи зі злочинцями в умовах суспільства та заміни її «управлінською». І якщо поширеність альтернативних санкцій була викликана переважно економічними причинами, чи можна вважати їх реальним засобом захисту суспільства?

Отже, дискусії щодо переваг та недоліків альтернативних покарань нерідко є результатом пенологічного прагматизму¹¹⁴². Прагматизм мав свої корені у двох проблемах: кошти та обмеження. Дуже просто і лаконічно це показав Мартінсон: «Якщо умови пенітенціарного середовища так негативно впливають на успіх ресоціалізації, то краще було б ресоціалізовувати злочинців в умовах вільного суспільства. Але і в цьому разі ми не можемо знайти доказів успіху ресоціалізації. Це також стосується діяльності служб пробації та пароля... [Тому] якщо ми не можемо зробити щось зі злочинцями (і для злочинців), ми повинні робити це дешевше¹¹⁴³.

Саме ця прагматика, на нашу думку, і створила парадоксальну ситуацію. Спочатку йшлося про те, що в умовах в'язничного середовища неможливо створити умови для ресоціалізації злочинців. Але потім настав час розчарування у філософії ресоціалізації, відвернення від якої позбавило поширення альтернативних санкцій свого концептуально-теоретичного обґрунтування.

Отже, завершуючи аналіз аргументів «за» і «проти» альтернативних санкцій, необхідно зробити декілька висновків щодо перспектив «експансії нев'язничних покарань» в Україні та впровадження зарубіжного досвіду.

Є беззаперечним той факт, що наша країна потребує впровадження нових механізмів управління процесом виконання покарань (у тому числі альтернативних). Проте це зовсім не означає, що в'язниця повинна бути виключеною з кола реформаторських ідей та поглядів. Як слушно зазначає О. Беца, «у найближчому майбутньому ми об'єктивно не можемо відмовитися від в'язниці»¹¹⁴⁴.

Здається, що на фоні стрімкого поширення навіть не альтернативних санкцій, а *ідей про їх переваги* перед ув'язненням, ми забули про цю об'єктивність і про те, що фактично більшість злочинців зазнає негативного впливу цих «досконалих та суворих закладів». Це стосується як пенітенціарних установ, так і слідчих ізоляторів. Не вирішивши

¹¹⁴² Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. London: Longman, 1998. P. 7; Cavadino M., Dignan J. The Penal System: An Introduction. 3rd ed. SAGE Publications, 2002. P. 26-27.

¹¹⁴³ Martinson R. 'What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms, in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. T. Cullen and B. K. Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979. P. 19-21.

¹¹⁴⁴ Беца О. Зарубіжний досвід застосування пробації в ювенальній юстиції. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2005. 1-2. С. 134.

«внутрішні» проблеми в'язниці, ми її залишаємо і всю увагу приділяємо тому, що, як нам здається, є завданням першочергової важливості. При цьому ми спираємося на зарубіжний досвід, який, безумовно, є безцінним. Але ж Захід вже багато років, утримуючи баланс між ув'язненням та альтернативними покараннями, намагається створити механізми ресоціалізації саме у в'язниці, незважаючи на розчарування в цій філософії.

Альтернативні санкції – це не добровільний крок, який робиться в багатьох країнах, а відповідь на майже безвихідну ситуацію, обумовлену переповненням пенітенціарних установ та значними коштами, які витрачаються на ув'язнених та їх охоронців. І питання полягає в наступному: *чи може одна кризова ситуація бути найкращим шляхом для виходу з іншої кризової ситуації?*

Висновок може бути приблизно таким: вітчизняній науці та практиці не слід надавати майже міфічного змісту альтернативним санкціям та розглядати останні як вирішення всіх проблем, що постали перед пенітенціарною системою. Альтернативні заходи, як і ув'язнення, є *покаранням*, формально-юридичною реакцією на вже скоєні злочини.

Це набуває ще більшої актуальності, якщо згадати, що ідея максимального поширення альтернативних санкцій була імпортована із Заходу, де сьогодні існує багато скептицизму щодо їх результативності та потенціалу щодо захисту суспільства, а, відповідно до чинного законодавства України метою кримінально-виконавчого законодавства є захист інтересів особи, суспільства та держави шляхом ресоціалізації засуджених. Отже, безпека суспільства шляхом ресоціалізації засуджених, а не навпаки. Тому слід розрізняти поняття «покарання у суспільстві» й «покарання для [безпеки] суспільства».

Крім того, для цілей реалістичної оцінки пенітенціарної політики як складової соціального контролю більш ніж доцільно ще раз наголосити на тому, що пробація з її широким репертуаром контрольних механізмів та альтернативні покарання так і не позбавилися репутації допоміжних елементів *Великого карцерного проєкту*. Як слушно зазначає Г. Зер, «кількість в'язнів зростала, а разом з нею – кількість «альтернатив», збільшуючи тим самим шеренги людей, що перебували під контролем та постійним наглядом держави»¹¹⁴⁵.

Г. Зер продовжує: «Мережа» контролю та інтервенції збільшилася, поглибилася, проте без відчутного впливу на злочинця та задоволення нагальних потреб потерпілого чи злочинця»¹¹⁴⁶.

Тому питання сутності альтернативних покарань і пробації, їх прихованих функцій та завдань, а також місця в системі соціального конт-

¹¹⁴⁵ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 52.

¹¹⁴⁶ Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004. С. 52.

ролю залишається відкритим та вимагає більш реалістичної та категоричної оцінки.

Підсумовуючи викладене вище, слід підкреслити, що в жодному разі ми не виступаємо за ширше використання ув'язнення.

Ми пропонуємо більш критично, а головне – реалістично поглянути на сутність альтернативних санкцій і перспективи їх ширшого впровадження у вітчизняній практиці.

2.8. Електронний моніторинг у політиці соціального контролю

До постановки проблеми

Електронний моніторинг – це форма нетаємного спостереження за особами, умовно засудженими до позбавлення волі, умовно-достроково звільненими з місць позбавлення волі або за іншими особами, які мають перебувати під постійним наглядом держави в силу інших правових підстав.

За визначенням Майка Нелліса, електронний моніторинг – це тип нагляду, що використовує технологію дистанційного спостереження, а не особистий контакт для збору даних щодо злочинців (як правило, даних щодо перебування у конкретному місці), хоча можна поєднувати два зазначених джерела¹¹⁴⁷.

Про цей інструмент соціального контролю сьогодні говорять надзвичайно багато, а тому носіння дев'янтами електронних браслетів на нозі вже нікого не дивує. Електронний моніторинг традиційно аналізується у світлі *альтернатив ув'язненню або зменшення в'язничного населення*. Сьогодні електронний моніторинг обґрунтовано розглядається як «невід'ємний елемент сучасної системи кримінальної юстиції»¹¹⁴⁸.

Приваблива можливість зниження в'язничного населення шляхом використання різних форм домашнього арешту у поєднанні з електронним наглядом сьогодні нерідко розглядається як одне з найбільш перспективних напрямків вдосконалення пенітенціарної політики сучасних національних держав.

Проте, незважаючи на його широку розповсюдженість у сучасних пенальних та інших соціально-контрольних практиках, електронний моніторинг все одно характеризується новизною та незвичайністю,

¹¹⁴⁷ Nellis M. Standards and Ethics in Electronic Monitoring. Handbook for Professionals Responsible for the Establishment and the Use of Electronic Monitoring. Council of Europe, June 2015.

¹¹⁴⁸ Electronic Tagging of Offenders Raises Rights Concerns. *The Guardian*, 12 Aug 2010.

особливо як порівняти з більш традиційними заходами соціального контролю. Тому в цьому підрозділі нашого дослідження ми ставимо за мету проаналізувати сутність такого засобу соціального контролю, яким є електронний моніторинг.

Для дискусій щодо запровадження електронного моніторингу в Україні повинні бути досліджені наступні аспекти: 1) політична природа електронного моніторингу; 2) узгодження інституту електронного моніторингу з цілями покарання, закріпленими у кримінальному законодавстві; 3) організаційно-правові проблеми використання електронного моніторингу під час виконання кримінальних покарань; 4) етичні аспекти використання електронного моніторингу та дотримання міжнародних стандартів з прав людини при його застосуванні; 5) кримінологічний ефект застосування електронного моніторингу в аспекті попередження рецидивних злочинів; 6) фінансові переваги електронного моніторингу.

До історії питання

Історія електронного моніторингу як засобу контролю за девіантами є нетривалою, що обумовлене бурхливим науково-технічним розвитком 1970-х років.

1964 року американський вчений *Ralph Kirkland Schwitzgebel* очолив команду дослідників Гарвардського університету з питань запровадження перших прототипів електронного моніторингу.

Перше більш-менш масштабне дослідження використання електронного моніторингу в сфері кримінальної юстиції мало місце у період 1964 – 1970 років у штаті Массачусетс (США) щодо умовно-достроково звільнених злочинців та неосудних осіб, які перебували в умовах вільного суспільства¹¹⁴⁹.

1981 року американський суддя *Jack Love (Albuquerque, New Mexico)* застосував комп'ютерне спостереження за п'ятьма злочинцями. Цей приклад вважається першим застосування судом електронного моніторингу¹¹⁵⁰.

У 1980-х роках у Британії (як і в багатьох інших країнах світу) відбулося значне зростання кількості ув'язнених. У 1981 році дослідник та журналіст *Tom Stacey* звернувся до британського *Home Office* з пропозицією запровадити електронний моніторинг з метою фіксації рухів злочинців, використовуючи телефонні мережі. Його пропозиції щодо формування широкої мережі електронного спостереження за злочин-

¹¹⁴⁹ Ardley J. The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain. *Internet Journal of Criminology*, 2005. URL: www.tm.lt

¹¹⁵⁰ Electronic Monitoring. John Howard Society of Alberta, 2000. URL: www.johnhoward.ab.ca/pub/A3.htm

цями та створення Асоціації електронного спостереження були опубліковані у газеті «*The Times*» від 06.10.1982¹¹⁵¹.

Термін «*electronic monitoring*» поступово увійшов до базової термінології соціології, кримінології та політичної науки.

У 1987 році Комітет з питань внутрішніх справ Палати общин британського парламенту у своїй доповіді «Про стан в'язниць» рекомендував Секретареві внутрішніх справ відвідати США з метою вивчення американського досвіду електронного моніторингу¹¹⁵².

До середини 1990-х років, доки не розпочалося широке розповсюдження електронних мереж, застосування електронного моніторингу через залежність до телефонних ліній звужувалося фактично до домашнього арешту злочинців. Використання GPS-технологій та широкі можливості мобільного зв'язку дозволили судам виносити більш гнучкі вирокі. Це, наприклад, стосувалося *sex offenders*, яким було заборонено наближатися на певну відстань до шкіл, дитячих майданчиків або певних інших громадських місць, в яких встановлювалися відповідні електронні датчики.

У США станом на початок 1988 року понад 2,3 тис. злочинців перебували під електронним наглядом, проте за 10 років їх кількість зросла до 95 тис.

У липні 1988 року урядова Зелена книга «*Punishment, Custody and the Community*» наголосила на необхідності зниження в'язничного населення¹¹⁵³. Британський уряд визнав доцільність впровадження електронного моніторингу до національних пенальних соціально-контрольних практик. Нагляд за девіантами за допомогою електронних браслетів вперше було застосовано у 1989 році у рамках декількох пілотних проєктів. Проєкти закінчилися скандалами, адже з 29 відібраних для проєкту злочинців 18 злочинців зірвали електронні браслети та втекли, а 11 злочинців вчинили рецидивні злочини. Незважаючи на перші невдачі, ідея не була покинута, і приватні компанії були запрошені взяти участь у «змаганнях» за право постачати уряду подібні послуги.

1995 року розпочалися нові пілотні проєкти в англійських містах Норфолк та Манчестер. Серед всього іншого, електронний моніторинг у пілотних проєктах використовувався з метою дотримання обвинуваченими умов запобіжного заходу у виді застави¹¹⁵⁴.

¹¹⁵¹ Mike N. Tom Stacey: "Founder" of Electronic Monitoring in the U.K. *Journal of Offender Monitoring*, Spring/Summer 2009, Volume 22, Number 01. P.16-24.

¹¹⁵² Ardley J. The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain. *Internet Journal of Criminology*, 2005. URL: www.tm.lt

¹¹⁵³ Green Paper, Punishment, Custody and the Community. Home Office 1988.

¹¹⁵⁴ Mortimer E., May C. Electronic Monitoring in Practice: The Second Year of the Trials of Curfew Orders. Report. Research Study 177. London: Home Office, A Research and Statistics Directorate.

Ще більш широке використання електронного моніторингу в Англії та Уельсі розпочалося з 1999 року, коли перших 3,5 тис злочинців наділи електронні браслети та інші пристрої відповідно до *Criminal Justice Act 1991*, який запровадив домашній арешт (*curfew order*), поєднаний з електронним моніторингом¹¹⁵⁵. Додаткове законодавче закріплення щодо застосування електронного моніторингу мало місце згідно з положеннями *Criminal Justice Act and Public Order Act 1994*¹¹⁵⁶.

1999 року, відповідно до *Crime and Disorder Act 1998*, на всій території Англії та Уельсу електронний моніторинг було запроваджено для осіб, які звільнялися з місць позбавлення волі (*home detention curfew*)¹¹⁵⁷. Більшість засуджених до позбавлення волі на строк від 3 місяців до 4 років отримали можливість бути звільненими за 60 днів до закінчення строку покарання під електронний нагляд¹¹⁵⁸. Відповідно, під дію електронного моніторингу попали 16 тис. ув'язнених.

Форми електронного моніторингу

Електронний моніторинг застосовується як в активній, так і пасивній формах¹¹⁵⁹. У першому випадку особа, яка здійснює нагляд за об'єктом нагляду, час від часу здійснює телефонний дзвінок відповідній особі за місцем її проживання, або сама особа повинна телефонувати умовному «наглядачу» за певним графіком. У другому випадку йдеться саме про різні види електронних браслетів, які об'єкти нагляду носять на нозі.

Розповсюдження та застосування

Хоча електронний моніторинг злочинців вперше було застосовано у США лише в середині 1980-х років, сьогодні електронне спостереження набуло широкого розповсюдження. Станом на 1998 рік у США понад 1,5 тис. програм для злочинців використовували електронний моніторинг щодо 95 тис. засуджених та обвинувачених, щодо яких було обрано запобіжний захід у виді застави¹¹⁶⁰. За останні десять років понад 60 країн світу почали використовувати електронний моніторинг – здебільшого з метою нагляду за умовно засудженими та

¹¹⁵⁵ Criminal Justice Act 1991 URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1991/53/contents

¹¹⁵⁶ Criminal Justice Act and Public Order Act 1994. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/33/contents

¹¹⁵⁷ Crime and Disorder Act 1998. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/37/contents

¹¹⁵⁸ Electronic Monitoring of Released Prisoners: An Evaluation of the Home Detention Curfew Scheme. By Kath Dodgson, Philippa Goodwin, Philip Howard, Siân Llewellyn-Thomas, Ed Mortimer, Neil Russell and Mark Weiner. Home Office Research Study 222. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, March 2001

¹¹⁵⁹ Holman B., Brown R. 'Beyond Bricks, Bars, and Barbed Wire: The Genesis and Proliferation of Alternatives to Incarceration in the United States', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.

¹¹⁶⁰ Tagging offenders. The role of electronic monitoring in the Scottish criminal justice system. URL: www.scotland.gov.uk/consultations/justice/toem-00.asp (дата звернення – 15.03.2020)

умовно-дострокове звільненнями особами, клієнтами пробації або як альтернативне покарання або запобіжний захід¹¹⁶¹.

Англія та Уельс

Впровадження електронного моніторингу на сучасному етапі в Англії та Уельсі має місце згідно з положеннями *Criminal Justice Act 2003*¹¹⁶². Електронні браслети стали «визнаною зброєю у британській пенологічній зброярні»¹¹⁶³. Як зазначає Дж. Ардлі, «електронний моніторинг є інструментом кримінальної юстиції, використання якого стрімко набирає обертів»¹¹⁶⁴.

На сучасному етапі електронний моніторинг в Англії та Уельсі використовується: 1) як умова застави; 2) як самостійне покарання або складова інших альтернативних покарань; 3) як умова тимчасового звільнення ув'язнених з місць позбавлення волі (похорон близького родича, участь у судовому засіданні, участь у проведенні інтерв'ю для цілей отримання роботи, інші *emergencies*)¹¹⁶⁵.

Також електронний моніторинг застосовується для мігрантів (*immigration bail*).

Система електронного моніторингу також застосовується до осіб, які підпадають під дію «контрольних ордерів» згідно із *Terrorism Prevention and Investigation Measures Act 2011*¹¹⁶⁶.

Хоча *curfew order* у британському законодавстві отримав статус повноцінного покарання (*a sentence in its own right*), все одно він, як правило, застосовується у поєднанні з іншими альтернативними або монетарними санкціями. Як зазначив британський кримінолог І. Броунлі, електронний моніторинг «надає більшого пунітивного елементу *incapacitation* до інших, менш суворих покарань»¹¹⁶⁷.

У період 2004 – 2005 років кількість злочинців під електронним наглядом зросла до 53 тис. осіб. За цей період британський *Home Office* витратив понад 102 млн. фунтів на обслуговування схем електронного нагляду¹¹⁶⁸. У 2010 році кількість об'єктів електронного моніто-

¹¹⁶¹ Криволапов Н., Смирнова И. Экономическая целесообразность использования в деятельности уголовно-исполнительных инспекций аудиовизуальных, электронных и иных технических средств контроля и надзора за поведением осужденных. Закон и право, 2011. 5. С. 108-109.

¹¹⁶² Criminal Justice Act 2003. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

¹¹⁶³ The Offender's Tag Association New Government, and New Penal Policy. Overview. August 2010. URL: www.offenderstag.co.uk

¹¹⁶⁴ Ardley J. The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain. *Internet Journal of Criminology*, 2005. URL: www.tm.lt (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁶⁵ Hucklesby A., Holdsworth E. Electronic Monitoring in England and Wales. Centre for Criminal Justice Studies, University of Leeds, May 2016. P. 5.

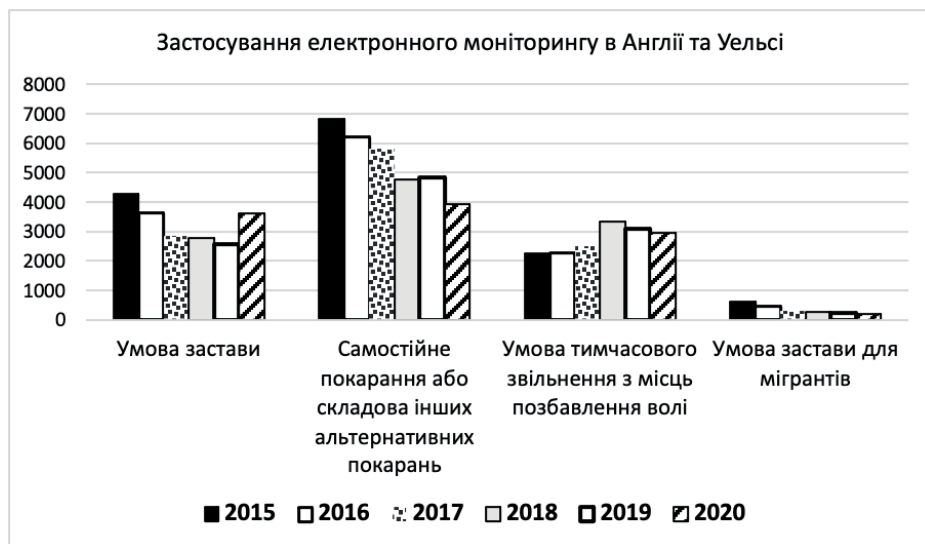
¹¹⁶⁶ Terrorism Prevention and Investigation Measures Act 2011. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/23/contents

¹¹⁶⁷ Brownlee I. Community Punishment: A Critical introduction. London: Longman, 1998. P. 189.

¹¹⁶⁸ The Electronic Monitoring of Adult Offenders. National Audit Office Value for Money Report. URL: www.nao.org.uk/publications/0506/the_electronic_monitoring_of_a.aspx (дата звернення – 15.03.2020)

рингу зросла до 70 тис. осіб. За останнє десятиліття понад 450 тис. осіб в Англії та Уельсі провели певний час, маючи браслет на нозі¹¹⁶⁹.

Використання електронного моніторингу в Англії та Уельсі <i>(станом на березень кожного року)</i>	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Умова застави	4272	3654	2857	2795	2570	3621
Самостійне покарання або складова інших альтернативних покарань	6841	6210	5820	4778	4834	3924
Умова тимчасового звільнення з місць позбавлення волі	2271	2269	2488	3330	3091	2968
Умова застави для мігрантів	614	477	297	263	233	194
Контрольні ордери	20	15	24	37	39	53
ВСЬОГО	14018	12625	11486	11203	10767	10400

¹¹⁶⁹ Kenneth Clarke to expand electronic tagging. *The Guardian*, 30 Sep 2011.

Шотландія

Шотландія почала запроваджувати схеми електронного моніторингу пізніше, ніж Англія та Уельс. Так, пілотні проекти щодо впровадження електронного моніторингу розпочалися з серпня 1998 року у трьох *sheriff courts* (*Aberdeen*, *Peterhead* та *Hamilton*)¹¹⁷⁰. Правовою основою для зазначених пілотних проектів став *Crime and Punishment (Scotland) Act 1997*, який передбачив можливість використання електронного моніторингу з метою забезпечення дотримання покладених на злочинців обов'язків та умов.

Можливості електронного моніторингу були розширені завдяки ухваленню *Criminal Justice (Scotland) Act 2003*, який передбачив електронний нагляд як частину пробації або умову умовно-дострокового звільнення¹¹⁷¹.

2006 року Шотландська парламентська асамблея дозволила ще більш широке запровадження умовно-дострокового звільнення з електронним моніторингом¹¹⁷².

У Шотландії електронний моніторинг може використовуватися для повнолітніх осіб у віці від 16 років у рамках:

- складова виконання альтернативних покарань (*restriction of liberty order*);
- умова умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі у випадку засудження до покарання з невеликим строком ув'язнення (*home detention curfew licence*);

¹¹⁷⁰ Tagging Offenders. The Role of Electronic Monitoring in the Scottish Criminal Justice System. URL: www.scotland.gov.uk/consultations/justice/toem-00.asp (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁷¹ McIvor G., Graham H. Electronic Monitoring in Scotland. Scottish Centre for Crime and Justice Research, University of Stirling, May 2016. P. 7.

¹¹⁷² The Offender's Tag Association. New Government, and New Penal Policy. Overview. August 2010. URL: www.offenderstag.co.uk (дата звернення – 15.03.2020)

- умова умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі (*parole*);
- умова програми антинаркотичної реабілітації (*drug treatment and testing order*);
- умова рішення суду про застосування обмежень у рамках *community payback order*.

Північна Ірландія

Запровадження електронного моніторингу було однією з реформ відповідно до *Criminal Justice (Northern Ireland) Order 2008*. Електронний моніторинг запроваджено на території Північної Ірландії з квітня 2009 року (наразі відповідна послуга надається приватною корпорацією G4S).

Республіка Ірландія

У Республіці Ірландія, відповідно до *Criminal Justice Act 2006*, коли особа у віці від 18 років визнана винною у вчиненні злочину, і суд вважає, що цій особі може бути призначено покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 місяців, суд може замінити вирок до позбавлення волі на рішення про обмеження пересування цієї особи (*restriction on movement order*)¹¹⁷³.

Рішення про обмеження пересування може обмежувати рухи злочинця таким чином, як це вважатиме за потрібне суд, і може передбачати: (а) перебування злочинця у певному місці у певний час, та/або (б) невідвідування злочинцем певного місця упродовж певного часу.

В Ірландії електронний моніторинг широко застосовується для контролю за *sex offenders*, які занесені до відповідних реєстрів¹¹⁷⁴. Відповідно до *Sex Offenders Act 2001* в Ірландії засновано спеціальний реєстр, так само як і впроваджено додаткові заходи контролю за *sex offenders*, серед яких електронний моніторинг посів чільне місце¹¹⁷⁵.

Швеція

Швеція є наступною у переліку країн, які активно використовують електронний моніторинг з метою зниження в'язничного населення. Електронний моніторинг використовується як разом з програмами інтенсивного нагляду, так і як безпосередня альтернативна позбавленню волі. Засуджені до позбавлення волі на строк до 2 місяців, які мають постійне житло та здатні дотримуватися встановлених умов, можуть бути відібрані для умовного звільнення з одночасним встановленням електронного нагляду. Здебільшого електронний моніторинг встановлюється щодо водіїв, які перебували за кермом у стані сп'яніння.

¹¹⁷³ Criminal Justice Act 2006. URL: www.irishstatutebook.ie/eli/2006/act/26/enacted/en/print

¹¹⁷⁴ Electronic tagging of sex offenders a legislative priority. *The Irish Times*. Friday, April 8, 2011.

¹¹⁷⁵ Electronic tagging of sex offenders a legislative priority. *The Irish Times*. Friday, April 8, 2011.

Нідерланди

У Нідерландах електронний моніторинг здебільшого використовується як додаток до умовно-дострокового звільнення. Меншою мірою електронний моніторинг використовується як альтернатива короткостроковому позбавленню волі.

Франція

У Франції електронний моніторинг використовується для здійснення нагляду за умовно засудженими злочинцями. Крім того, відповідно до Закону від 17 грудня 2004 року, деякі *sex offenders* зобов'язані носити електронні браслети¹¹⁷⁶.

США

Упродовж 2017 – 2020 років приблизно 4,5 мільйона дорослих кожного року перебували *on probation* або *on parole*, з яких лише 2 % були під електронним наглядом (станом на 2015 рік)¹¹⁷⁷. Переважно до цієї групи належать ті, хто вчинив статеві злочини або домашнє насильство. Причому понад 40 тис. злочинців перебувають під електронним наглядом за формулою «24/7».

Штат Флорида є лідером за масштабами використання електронного моніторингу в США. Найбільша цільова група статевих злочинців перебуває у штаті Каліфорнія (4 тис.)¹¹⁷⁸.

Згідно із законодавством штату Онтаріо, електронний нагляд може застосовуватися як альтернатива позбавленню волі. Від злочинців, які беруть участь у такій програмі, вимагається мати постійне місце проживання та телефон у місці проживання. Учасник програми повинен дотримуватися встановленого графіку перебування під домашнім арештом. Порушенням умов програми вважається: 1) пошкодження електронного браслету або спроба його зняти; 2) пошкодження електронного обладнання, встановленого у місці проживання злочинця; 3) порушення інших умов, передбачених програмою¹¹⁷⁹.

У штаті Аляска мінімальні вимоги, що встановлюються до осіб, які можуть бути відібрані для електронного моніторингу, полягають у наступному: 1) відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за *sex offences*; 2) відсутність притягнення до кримінальної відповідальності за домашнє насильство; 3) місце проживання та роботи злочинця має бути у визначених судом місцях (районах); 4) у міс-

¹¹⁷⁶ Алегін А. Актуальные проблемы организации информационного обеспечения электронного мониторинга осужденных с применением приборов ГЛОНАСС. *Российский следователь*, 2009. 24. С.30-32.

¹¹⁷⁷ Kaeble D., Mariel A. Probation and Parole in the United States, 2017-2018. U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, 2020.

¹¹⁷⁸ The Offender's Tag Association. New Government, and New Penal Policy. Overview. August 2010. URL: www.offenderstag.co.uk (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁷⁹ Community Corrections. Electronic Supervision Program. URL: www.mcscs.jus.gov.on.ca/english/corr_serv/comm_corr/elect_mon/elect_mon.html (дата звернення – 15.03.2020)

ці проживання злочинця має бути встановлено телефонну лінію; 5) у місці проживання злочинця заборонено зберігати зброю, алкоголь та одурманюючі речовини; 6) злочинець повинен на вимогу відповідних посадових осіб надавати зразки сечі; 7) злочинець повинен, залежно від умов програми, знайти роботу, пройти певне лікування або виконати інші дії; 8) у місці проживання не може встановлюватися автовідповідач або інші пристрої, які можуть негативно вплинути на здійснення контролю; 9) можуть встановлюватися також інші вимоги та зобов'язання (переважно технічного характеру)¹¹⁸⁰.

Канада

Провінція Британська Колумбія стала першою адміністративно-територіальною одиницею, яка запровадила програми електронного моніторингу в 1987 році.

У поданій нижче таблиці представлено використання електронного моніторингу у канадських провінціях¹¹⁸¹:

Провінція	Використання електронного моніторингу
Alberta	Не використовується
British Columbia	Відстеження руху під час застави, пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення
Manitoba	Не використовується
New Brunswick	Відстеження руху та контроль домашнього арешту для цілей пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення
Newfoundland and Labrador	Відстеження руху особи під час пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення
Northwest Territories	Не використовується
Nova Scotia	Відстеження руху особи під час пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення
Nunavut	Не використовується
Ontario	Контроль домашнього арешту для цілей пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення

¹¹⁸⁰ Electronic Monitoring (EM). Minimum Requirements. URL: www.correct.state.ak.us/corrections/institutions/anch/anchEM.jsf (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁸¹ Electronic monitoring in Canada – what's available when and why does it matter? URL: <https://recoveryscience.ca/electronic-monitoring-in-canada-whats-available-when-and-why-does-it-matter/>

Prince Edward Island	Відстеження руху особи під час пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення
Quebec	Не використовується
Saskatchewan	Контроль домашнього арешту під час застави, пробації, тимчасового звільнення або умовно-дострокового звільнення
Yukon	Не використовується

Інші країни

У Бразилії електронний моніторинг почав застосовуватися з 2010 року. Крім того, Сінгапур, окремі штати Австралії, Нова Зеландія, Південна Африка, Віргінські острови, Пуерто-Ріко, Ізраїль, Швейцарія, Італія, Бельгія, Німеччина та Польща відносно недавно запровадили електронний моніторинг до практики виконання покарань та здійснення постпенітенціарного нагляду.

Стандарти Ради Європи щодо електронного моніторингу

2014 року Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив відповідну рекомендацію, сформулювавши європейські орієнтири використання електронного моніторингу за стандартами прав людини¹¹⁸². Комітет Міністрів Ради Європи наголосив, що, перш за все, питання електронного моніторингу – це питання економії коштів платників податків та інструмент зниження в'язничного населення.

Відповідно до зазначених Рекомендацій, «електронний моніторинг» – це загальний термін, що стосується форм спостереження, за допомогою яких здійснюється моніторинг місцезнаходження, пересування та конкретної поведінки осіб у кримінальному судочинстві. Сучасні форми електронного моніторингу базуються на радіохвильовій, біометричній або супутниковій технології відстеження. Зазвичай вони містять пристрій, прикріплений до людини, і контролюється дистанційно.

У різних національних юрисдикціях електронний моніторинг може використовуватися у такий спосіб:

- на досудовій стадії кримінального провадження;
- як умова відстрочення вироку до покарання у вигляді позбавлення волі;
- як засіб нагляду за виконанням санкції чи заходу в громаді;
- у поєднанні з іншими видами пробаційного втручання;
- як елемент раннього звільнення ув'язнених;

¹¹⁸² Recommendation CM/Rec(2014)4 of the Committee of Ministers to member States on electronic monitoring (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014, at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies)

- як елемент умовно-дострокового звільнення з місць позбавлення волі;
- як елемент посиленого нагляду за певними типами правопорушників після звільнення з місць позбавлення волі;
- як засіб контролю за рухами окремих злочинців у в'язниці;
- як засіб захисту жертв злочинів від окремих підозрюваних чи засуджених.

Узагальнення щодо застосування електронного моніторингу

Практика та можливості використання електронного моніторингу представлено у поданій нижче таблиці¹¹⁸³:

Модель		Спрямованість
Покарання	Окремо	суворе альтернативне покарання; альтернатива позбавленню волі; попередження нових злочинів
	З наглядом	посилення ефекту пробації та реабілітаційних програм в умовах вільного суспільства
Обов'язкова альтернатива позбавленню волі на нетривалий строк	Окремо	зменшення кількості в'язничного населення; упередження деструктивних наслідків перебування особи у в'язниці
	З наглядом	реабілітація, загальна превенція, а також зменшення кількості в'язничного населення; упередження деструктивних наслідків ув'язнення
Умова застави		зменшення кількості підозрюваних, які перебувають під вартою
Умова умовно-дострокового звільнення		реабілітаційний механізм; зменшення кількості в'язничного населення
Умова поступенітенціарного нагляду		елемент менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів
Нагляд за <i>sex offenders</i>		захист суспільства; елемент менеджменту ризиків вчинення рецидивних злочинів

Приватні актори та фінансування електронного моніторингу

Сучасні країни надають різні приклади того, наскільки глибоко приватний сектор втручається до реалізації функції електронного моніторингу. Є очевидним, що обслуговування цієї функції стало цариною приватних акторів.

У Швеції, наприклад, служба пробації виконує повний спектр функцій щодо обслуговування електронного моніторингу. Це стосується як оцінки відповідності місця проживання злочинця для вста-

¹¹⁸³ Tagging Offenders. The Role of Electronic Monitoring in the Scottish Criminal Justice System. URL: www.scotland.gov.uk/consultations/justice/toem-00.asp (дата звернення – 15.03.2020)

новлення відповідного обладнання та вирішення відповідних питань, так і подальшого контролю за роботою електронного обладнання та дотриманням злочинцем взятих на себе обов'язків.

В Англії та Уельсі, навпаки, служба пробації є відповідальною лише за оцінку майбутнього місця проживання злочинця, який може бути умовно звільнений під електронний нагляд. Функція подальшого контролю за вже встановленим електронним наглядом покладається на приватні корпорації, з якими уряд уклав відповідні контракти.

Із самого початку в Англії та Уельсі послуги електронного моніторингу надавали три приватних корпорації (*Securicor Custodial Services*, *Premier Monitoring Services*, *GSSC*)¹¹⁸⁴.

Одним з провідних акторів на ринку постачання послуг з електронного спостереження за злочинцями в Англії та Уельсі є корпорація *Premier Monitoring Services limited (PMS)*.

Із самого початку *PMS* було дочірньою компанією в'язничної корпорації *Premier Prison Services*, яка складалася з двох компаній – *Serco Group* та *Wackenhut Corrections*. У свою чергу, *Wackenhut Corrections* – це один з наймогутніших акторів на приватному в'язничному ринку в США (сьогодні – *GEO Group*). На сучасному етапі єдиним власником *Premier Prison Services* є *Serco Group*, яка викувала частку *Wackenhut Corrections*. Разом із іншою дочірньою компанією (*Premier Geografix limited*) *PMS* надає послуг з електронного моніторингу¹¹⁸⁵.

Окремо необхідно вказати і на історію іншої британської корпорації (*G4S*), яка посідає важливе місце для аналізу питань, що розглядаються у цьому дослідженні, перш за все, тому, що *G4S* є найбільшою в світі приватною структурою, яка здійснює електронний нагляд за злочинцями.

У 1951 році охоронна компанія «*Night Guards*» змінила назву на «*Securicor*». Вже за 10 років *Securicor* став національним провайдером охоронних послуг в Британії та поширив свою діяльність на країни Азії та Африки.

У 1990 році корпорація *Group 4* поширила свою діяльність на Угорщину та розширила спектр своїх функцій за рахунок надання в'язничних послуг.

У 1991 році *Group 4* поширила свою діяльність на Бельгію та Туреччину. Цього ж року *Group 4* почала здійснювати управління першою у Сполученому Королівстві в'язницею *Wolds*.

¹¹⁸⁴ Electronic monitoring of released prisoners: an evaluation of the Home Detention Curfew scheme. By Kath Dodgson, Philippa Goodwin, Philip Howard, Siân Llewellyn-Thomas, Ed Mortimer, Neil Russell and Mark Weiner. Home Office Research Study 222. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, March 2001.

¹¹⁸⁵ Jones A. A Tagging Tale: The Work of the Monitoring Officer, Electronically Monitoring Offenders in England and Wales. URL: [www.surveillance-and-society.org/articles2\(4\)/tagging.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles2(4)/tagging.pdf) (дата звернення – 15.03.2020)

У 1993 році *Group 4* поширила свою діяльність на Австрію та Канаду. Цього ж року *Group 4* отримала контракт щодо надання послуг з транспортування ув'язнених з місць ув'язнення до суду в Англії та Уельсі.

У 1994 році *Group 4* поширила свою діяльність на ОАЕ та Україну.

У 1997 році *Group 4* поширила свою діяльність на США.

У 2002 році компанія американська в'язнична компанія *Wackenhut Corrections* була придбана за \$ 570 млн. датською корпорацією *Group 4 Falck*.

У 2004 році *Group 4 Falck* об'єдналася з британською компанією *G4S*¹¹⁸⁶.

У 2011 році *G4S* отримала 2 нових контракти на управління в'язницями та 3 контракти на впровадження програм роботи зі злочинцями у Сполученому Королівстві¹¹⁸⁷.

Сьогодні *G4S* є найбільшим у світі провайдером послуг з електронного нагляду за злочинцями. Наразі *G4S* працює у 110 країнах (620 тис. працівників). Кожного дня офіси цієї компанії здійснюють нагляд за 43 тис. злочинців у Сполученому Королівстві, США, Ізраїлі, Нідерландах, острові Мен та Новій Зеландії. Безпосередньо в Англії та Уельсі *G4S* здійснює нагляд за майже 12 тис. злочинців¹¹⁸⁸.

Широке впровадження електронного моніторингу є найяскравішим прикладом витіснення приватними акторами держави зі сфери виконання кримінальних покарань. Нагляд за злочинцями перетворився на бізнес, а відтак вимагає збільшення його обсягів. І сучасні транснаціональні в'язничні корпорації абсолютно не проти посилення своєї ролі. На офіційному сайті корпорації *G4S* зазначається, що система кримінальної юстиції характеризується великою кількістю проблем, тому *G4S* буде надзвичайно «рада» виконати «скромну» місію, пов'язану із розвантаженням цієї системи шляхом пропонування урядом послуг у сфері забезпечення суспільства від злочинців. При цьому «вигоди від такої співпраці для платників податків будуть очевидними через краще співвідношення ціни та якості»¹¹⁸⁹.

Електронний моніторинг – це продукт глобалізації та відповідного технологічного розвитку, який служить меті паноптизації соціального контролю. Тому аналіз електронного моніторингу як кримінально-процесуального або кримінально-правового заходу потрібно здійснювати лише в світлі проблематики впливів глобалізації на національні пенальні політику та практики.

¹¹⁸⁶ G4S. The History. URL: [www.g4s.com/en/Who %20we %20are/History](http://www.g4s.com/en/Who%20we%20are/History) (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁸⁷ G4S. The History. URL: [www.g4s.com/en/Who %20we %20are/History](http://www.g4s.com/en/Who%20we%20are/History) (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁸⁸ G4S. A Tag Team with the Ministry of Justice. URL: www.g4s.com (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁸⁹ Group 4 Securicor. Justice dept (inc. police). URL: [www.g4s.com/en/What %20we %20do/Sectors/ Government/Justice %20dept/](http://www.g4s.com/en/What%20we%20do/Sectors/Government/Justice%20dept/) (дата звернення – 15.03.2020)

Глобалізація – це коли держава віддає значну кількість своїх традиційних функцій приватних акторам, і сфера кримінальної юстиції не є винятком. Проте саме електронний моніторинг привносить новизну до цієї проблематики завдяки тому, що реалізація цієї функції починає перекладатися не просто на приватні корпорації, а саме на приватні корпорації, які зареєстровані та діють в інших країнах. Так, британський *Home Office* вже давно оголосив наміри залучати до реалізації функції нагляду за злочинцями приватні корпорації, які зареєстровані та діють в США. Тобто злочинці в Англії будуть контролюватися американськими операторами, які перебувають по іншій бік Атлантики¹¹⁹⁰.

Тому, на нашу думку, саме електронний моніторинг примушує аналізувати сучасне кримінальне право в якісно новому світлі, значно відкинувши застарілі стереотипи, які мають посісти своє місце у музеї завдяки сучасним глобалізаційним впливам.

Для прикладу можна взяти діяльність американської корпорації *BI Incorporated*. На сучасному етапі більше ніж 1 тис. різних виправних агенцій та установ в США, Австралії, Канаді, Пуерто-Ріко та Гуамі користуються послугами цієї корпорації.

Безпосередньо у США офіси цієї корпорації розташовані в Каліфорнії (13), Колорадо (9), Іллінойсі (8), Канзасі (1), Луїзіані (1), Кентуккі (1), Нью-Джерсі (4), Нью-Йорку (1), Орегоні (1), Пенсильванії (2), Вашингтоні (1). Компанія доволі впевнено стверджує: «Неважливо, який ризик являє злочинець. Компанія має технології, які задовольняють усі ваші потреби»¹¹⁹¹. Мабуть, у цих прикладах та гаслах можна знайти сутність електронного моніторингу як інструменту сучасної системи кримінальної юстиції, переплетеної з інтересами приватних акторів, що ставить на порядок денний питання щодо філософського спрямування подібних пенальних практик.

Політична природа та соціальні функції

Електронний моніторинг служить наступним цілям: 1) унеможливує відвідування злочинцем певних місць або територій; 2) забезпечує відповідні служби інформацією про діяльність злочинця; 3) нагадує злочинцеві про те, що його рухи контролюються; 4) надає злочинцю набагато більше можливостей проводити час із сім'ями; 5) надає злочинцю можливість як можна раніше здобути роботи та освіти; 6) захищає потерпілих від злочинів від повторних контактів зі злочинцем; 7) знижує видатки на пенітенціарну систему.

Найпростіший погляд на електронний моніторинг пов'язуватиметься з відповіддю на питання: що являє собою цей захід соціального

¹¹⁹⁰ Bungling G4S security staff put electronic tag on Rochdale offender's false leg. URL: http://menmedia.co.uk/manchestereveningnews/news/s/1457251_bungling-g4s-security-staff-put-electronic-tag-on-rochdale-offenders-false-leg (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁹¹ BI Electronic Monitoring Offices URL: <http://bi.com/electronicmonitoring> (дата звернення – 15.03.2020)

контролю? Переважно ідея електронного моніторингу розглядається в контексті: 1) розвантаження пенітенціарної системи, 2) зниження в'язничного населення; 3) здешевлення видатків на пенітенціарну систему.

До інших переваг електронного моніторингу можна віднести: 1) дистанційність (можливість перебування на відстані особи, яка здійснює нагляд за засудженим); 2) об'єктивність (інформація моніторингу не залежить від оціночних категорій суб'єктів нагляду); 3) можливість фіксації інформації на електронних носіях інформації; 4) оперативність (можливість швидко реагувати на порушення встановлених правил); 5) можливість поєднання з іншими формами нагляду та технічними засобами¹¹⁹².

Електронний моніторинг розглядається його прихильниками як благо. Дійсно, можливість злочинця перебувати поза межами в'язничних стін та залишатися в суспільстві під пильним наглядом служби пробації є вагомим аргументом на користь широкого застосування електронного моніторингу.

Проте не можна забувати, що консервативні цінності традиційних кримінально-правових заходів значно похитнулися під впливом нових форм поведінки зі злочинцями, які не базуються на стремлінні досягнути цілей класичного покарання (кара, залякування, реабілітація тощо). Тому постає питання: чи може бути оруелівський пристрій тотального контролю бути сумісним з тими цілями, які проголошені в сучасних кримінальних кодексах, які подається як такі, що мають класичне спрямування?

Аналіз електронного моніторингу як самостійного кримінально-правового заходу в світлі традиційних класичних цілей кримінального покарання (кара, загальна превенція, індивідуальна превенція, реабілітація) дозволяє більш чітко окреслити політичне спрямування електронного моніторингу як інструменту сучасних пенальних практик та надати відповідне моральне виправдання його застосування.

Карка

Використання електронного моніторингу як виду покарання наводить на думку, що він є суто каральним пристроєм¹¹⁹³. Проте каральна складова електронного моніторингу є прихованою за допомогою тих ідей, які покладаються в основу інших цілей кримінально-правового впливу, що, перш за все, стосується реабілітації. Іншими словами,

¹¹⁹² Алегин А. Актуальные проблемы организации информационного обеспечения электронного мониторинга осужденных с применением приборов ГЛОНАСС. *Российский следователь*, 2009. 24. С. 30-32.

¹¹⁹³ Ardley J. The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain. *Internet Journal of Criminology*, 2005. URL: www.tm.lt (дата звернення – 15.03.2020)

каральний компонент електронного моніторингу приховується за ширмою «благородного» реабілітаційного ідеалу.

Загальна та індивідуальна превенція

Питання загальної превенції аналізувалися нами у попередніх наших статтях¹¹⁹⁴. Можна лише наголосити, що все, що пов'язане із превенцією (залякуванням) надзвичайно важко оцінювати з практичної точки зору. Якщо ми говоримо, про загальнопревентивний ефект електронного моніторингу, то найпростіше питання, пов'язане із реалізацією мети превенції буде формулюватися наступним чином: як можна боятися застосування цього кримінально-правового заходу, якщо ніхто з потенційних злочинців навіть не буде знати про існування електронних браслетів та їх дію, крім абстрактного розуміння, що ці електронні браслети час від часу застосовуються щодо *інших осіб*.

Реабілітація

Реабілітаційний ефект електронного моніторингу є нульовим. Говорити про те, що подібний захід спрямований на виправлення злочинця, не можна. Це – віртуальна в'язниця, яка коштує набагато менше, аніж ув'язнення (і навіть цей фактор сьогодні піддається критиці). Проте зазначене вище стосується електронного моніторингу як окремого покарання. У випадку, якщо електронний моніторинг розглядається як додатковий захід до умовного засудження або будь-якого альтернативного покарання, його сутність дещо змінюється. Проте навіть в цьому випадку реабілітаційний потенціал електронного моніторингу буде перебувати у тіні саме *іншого* кримінально-правового заходу.

Убезпечення суспільства

Беручи до уваги сутність та спрямованість електронного моніторингу, можна впевнено вказати на доцільність аналізу цього кримінально-правового заходу у світлі саме позитивістських ідей, де класичні цілі кари, превенції та реабілітації поступаються місцем меті *убезпечення суспільства*. Причому в такому випадку електронний моніторинг має аналізуватися в одному ряду з іншими суто позитивістськими кримінально-правовими заходами.

Електронний моніторинг – це суто позитивістське знаряддя, яке не ґрунтується на концепції свободи волі та раціонального вибору. Позитивістське спрямування електронного моніторингу проявляється і в тому, що він, перш за все, спрямований на забезпечення потенційних

¹¹⁹⁴ Ягунов Д. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. Вип. 6. За ред. Д. Ягунова. Одеса, 2011. С. 84-114; Ягунов Д. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та кримінологічний аналіз). *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної наукової конференції, 20 – 21 травня 2011 року, м. Одеса. Том 2. Одеса, 2011. С. 271-273.

жертв від можливий майбутніх злочинів: «Електронний моніторинг – це санкція, як забезпечує найвищий рівень нагляду за злочинцями в умовах вільного суспільства, а відтак – найкращий рівень захисту суспільства»¹¹⁹⁵.

Кримінологічний ефект

Можливість перебування злочинця поза межами в'язничних стін з одночасним здійсненням нагляду за ним, що буде унеможливлювати вчинення рецидивних злочинів, – ось головна привабливість електронного моніторингу. Проте ефективність електронного моніторингу як засобу попередження злочинів викликає низку запитань та критичних зауважень. Так, Секретар юстиції Англії та Уельсу Кеннет Кларк свого часу скептично висловився з цього приводу, вказавши на незначний вплив електронного моніторингу на рівень рецидивізму.

Водночас міжнародний досвід підтверджує, що електронний моніторинг може бути ефективним засобом впливу на злочинців у поєднанні з іншими засобами кримінально-правового впливу, які мають реабілітаційну спрямованість»¹¹⁹⁶.

Використання електронного моніторингу в американському місті *Charlotteville* (штат Північна Кароліна) показало дотримання умов електронного моніторингу з боку 90 % правопорушників. Рівень рецидивізму склав лише 4 %¹¹⁹⁷.

Відповідно до результатів іншого дослідження, у 2000 році в Англії та Уельсі рецидив становив лише 2 %, що надало *Home Office* підстави говорити про те, що електронний моніторинг досяг тих цілей, які ставилися перед ним¹¹⁹⁸.

Згідно з даними щодо показників рецидивної злочинності, опублікованих у 2004 році британським *Home Office*, 51,2 % злочинців, засуджених до альтернативних покарань, були засуджені за вчинення нового злочину у період 24 місяців, а 58,2 % злочинців, умовно-достроково звільнених з місць позбавлення волі, були засуджені за вчинення нового злочину упродовж періоду 24 місяців. Водночас лише 12 % злочинців, які перебували під дією електронного моніторингу в період носіння електронних браслетів та подальших 24 місяців після закінчення перебування під наглядом, були засуджені за вчинення нового

¹¹⁹⁵ Ardley J. The theory, development and application of electronic monitoring in Britain. *Internet Journal of Criminology*, 2005 [Електронний ресурс]. URL: www.tm.lt (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁹⁶ Electronic tagging of offenders raises rights concerns. *The Guardian*, 12 Aug 2012.

¹¹⁹⁷ The Offender's Tag Association. New Government, and New Penal Policy. Overview. August 201. URL: www.offenderstag.co.uk (дата звернення – 15.03.2020)

¹¹⁹⁸ The Tagging Game. How convicted criminals wearing electronic tags are now four times more likely to commit crime compared with when the Home Detention Curfew scheme was originally trialled. Research and report by Grant Shapps MP. URL: www.shapps.com/reports/The-Tagging-Game.pdf (дата звернення – 15.03.2020)

злочину. За деякими іншими даними, рівень рецидивізму після електронної програми взагалі становить 4 – 5 %¹¹⁹⁹.

За результатами іншого дослідження британських вчених, лише 2 % злочинців, звільнених з в'язниць, до яких могли бути застосовані схеми електронного моніторингу, були засуджені за вчинення нового злочину, у той час коли 30 % злочинців, які не підходили для електронного моніторингу, були засуджені вдруге¹²⁰⁰.

Дослідження 75 тис. злочинців, до яких застосовувався електронний моніторинг, в американському штаті Флорида показало вельми суттєвий ефект електронного нагляду¹²⁰¹.

Проте вихваляння електронного моніторингу супроводжується критикою, яка дедалі стає більш вагомою. У зарубіжній кримінологічній літературі з'явилися суперечливі дані щодо впливу електронного моніторингу на зниження рецидивізму.

Так, канадське дослідження 1999 року дійшло висновку, що використання електронного моніторингу не привело до суттєвого зниження рецидивізму.

Згідно з результатами пілотного дослідження, проведеного у 2004 – 2006 роках у трьох регіонах Англії (*Greater Manchester, Hampshire* та *West Midlands*), незважаючи на те, що 46 % відібраних злочинців вказували на те, що електронний моніторинг «допоможе їм позбутися неприємностей [в'язниці]», 58 % з пілотної групи порушили режим перебування під електронним наглядом, що призвело до відповідних кримінально-правових заходів¹²⁰².

За даними Б. Холмана та Р. Брауна показники рецидивізму осіб, які перебували під домашнім арештом з електронним моніторингом були приблизно однаковими, як порівняти з особами, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі¹²⁰³.

Дж. Ардлі наводить дані щодо дотримання злочинцями покладених на них обов'язків упродовж дії електронного моніторингу (1995 – 1997)¹²⁰⁴:

¹¹⁹⁹ The Electronic Monitoring of Adult Offenders. National Audit Office Value for Money Report. URL: www.nao.org.uk/publications/0506/the_electronic_monitoring_of_a.aspx

¹²⁰⁰ Electronic monitoring of released prisoners: an evaluation of the Home Detention Curfew scheme. By K. Dodgson, P. Goodwin, P. Howard, S. Llewellyn-Thomas, E. Mortimer, N. Russell and M. Weiner. Home Office Research Study 222. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, March 2001

¹²⁰¹ Nichols M. The Costs and Benefits of the Electronic Tagging of Criminals. URL: www.citizeneconomists.com/blogs/2008/08/08/the-costs-and-benefits-of-the-electronic-tagging-of-criminals

¹²⁰² The Offender's Tag Association New Government, and New Penal Policy. Overview. August 2010. URL: www.offenderstag.co.uk (дата звернення – 15.03.2020)

¹²⁰³ Holman B., Brown R. 'Beyond Bricks, Bars, and Barbed Wire: The Genesis and Proliferation of Alternatives to Incarceration in the United States', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.

¹²⁰⁴ Ardley J. The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain. *Internet Journal of Criminology*, 2005. URL: www.tm.lt (дата звернення – 15.03.2020)

Види злочинів	Рівень дотримання злочинцями обов'язків
насильницькі злочини	78 %
крадіжка з проникненням до приміщення	74 %
крадіжка	77 %
«наркотичні» злочини	92 %
пошкодження майна	100 %
угон автомобіля	74 %
керування автомобілем особами у стані сп'яніння	91 %
керування автомобілем особами, які не мають права керувати або позбавлені цього права	85 %

Г. Шаппс у своєму дослідженні кримінологічного ефекту та фінансових переваг електронного моніторингу вказує на цікаві факти щодо використання електронного моніторингу в Англії та Уельсі:

1) кількість злочинців, звільнених з використанням електронного моніторингу, збільшилася у 4 рази за період 2000 – 2005 років;

2) кількість злочинів, вчинених особами, які перебували під електронним наглядом, збільшилася в 4,5 разів у 2005 – 2006 роках, як порівняти з 2000 роком;

3) кожного дня 7 злочинів вчиняється особами, які перебувають під електронним наглядом;

4) у 1999 році, коли в Англії та Уельсі було запроваджено електронний моніторинг, лише 1 злочинець із 40, які носили електронні браслети, вчиняв рецидивний злочин, проте у 2005 – 2006 роках вже кожен 9-й злочинець вчиняє рецидивний злочин, перебуваючи під електронним наглядом¹²⁰⁵.

За деякими іншими даними понад 15 % злочинців, які перебували під електронним наглядом, порушили відповідні умови¹²⁰⁶.

У програмах електронного нагляду, що реалізовувалися 1999 року в Британській Колумбії (Канада), 89,3 % злочинців, які перебували під електронним наглядом, виконали умови програми, проте після її завершення 30,4 % злочинців вчинили рецидивний злочин упродовж 1 року після закінчення її дії.

¹²⁰⁵ The Tagging Game. How convicted criminals wearing electronic tags are now four times more likely to commit crime compared with when the Home Detention Curfew scheme was originally trialled. Research and report by Grant Shapps MP. URL: www.shapps.com/reports/The-Tagging-Game.pdf (дата звернення – 15.03.2020)

¹²⁰⁶ Freed criminals are cutting off electronic tags. URL: www.dailymail.co.uk/news/article-387945/Freed-criminals-cutting-electronic-tags.html (дата звернення – 15.03.2020)

Англія та Уельс	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06
Засуджені, звільнені з місць позбавлення волі	15510	13649	20456	21188	19294	17296
Кількість злочинів, вчинених або ймовірно вчинених особами, які перебували під електронним наглядом	392	392	1071	2272	2155	1982
Кількість звільнених відносно кількості злочинів	39.6	34.8	19.1	9.3	9.0	8.7
Процент злочинців під електронним наглядом, які вчинили рецидивні злочини	2.53 %	2.9 %	5.2 %	10.7 %	11.2 %	11.5 %

В аналогічних програмах, що реалізовувалися в Ньюфаундленді того ж року, 87, % злочинців дотримувалися умов програми, проте рівень рецидивізму упродовж 1 року після їх закінчення складав 32,1 %. У провінції Саскачеван показники були відповідно 84 % та 17,3 %¹²⁰⁷.

Дослідження, проведене канадськими вченими у 1999 році, дійшло висновку, що «оцінка впливу програм електронного моніторингу на рецидив є надзвичайно проблематичною»¹²⁰⁸.

У доповіді Палати общин британського парламенту з питань електронного моніторингу було прямо зазначено, що не існує вагомих та переконливих доказів того, що електронний моніторинг допомагає знизити рівень рецидивізму та служить знаряддям втілення реабілітаційної парадигми¹²⁰⁹.

Дослідження 2016 року в Шотландії продемонструвало вельми суперечливі висновки щодо кримінологічного ефекту електронного моніторингу для різних груп злочинців¹²¹⁰.

¹²⁰⁷ Electronic monitoring. John Howard Society of Alberta, 2000. URL: www.johnhoward.ab.ca/pub/A3.htm (дата звернення – 15.03.2020).

¹²⁰⁸ Bonta J., Wallace-Capretta S., Rooney J. Electronic Monitoring in Canada. Solicitor General Canada, May 1999.

¹²⁰⁹ The Electronic Monitoring of Adult Offenders. Sixty-second Report of Session 2005–06. House of Commons, Committee of Public Accounts. Report, together with formal minutes, oral and written evidence. Ordered by The House of Commons to be printed 12 July 2006. Published on 12 October 2006 by authority of the House of Commons. London: The Stationery Office Limited.

¹²¹⁰ McIvor G., Graham H. Electronic Monitoring in Scotland. Scottish Centre for Crime and Justice Research, University of Stirling, May 2016. P. 65.

У 2000 році дослідники Роберт Станц та Річард Тьюксбері за результатами дослідження поведінки контрольної групи злочинців, засуджених до домашнього арешту в окрузі Джефферсон (штат Кентуккі), встановили, що з 85 % злочинців, які успішно закінчили програму, 69 % були арештовані відносно незабаром після звільнення¹²¹¹.

У середині та наприкінці 2000-х років *California Department of Corrections and Rehabilitation* запустив дві пілотні програми для оцінки результативності електронного моніторингу: одну – для *sex offenders*, іншу – для членів вуличних банд.

У дослідженні, в якому взяли участь 516 *sex offenders*, дослідники дійшли висновку, що електронний моніторинг дійсно спрацював: правопорушники під електронним наглядом мали втричі менше шансів вчинити *sex offences*, аніж ті, хто перебував під наглядом під наглядом *parole officers*, але без електронного моніторингу.

На відміну від цього, у дослідженні, в якому брали участь 784 члени вуличних банд, було зроблено висновок, що 36 % осіб мали схильність до вчинення рецидивних злочинів, перебуваючи під дією електронного моніторингу, у той час коли в іншій контрольній групі, де злочинці перебували під наглядом *parole officers*, лише 26 % з них мали шанс вчинити рецидивний злочин¹²¹².

Саме тому дослідники вказують, що, незважаючи на стрімке поширення практики використання електронного моніторингу, сьогодні бракує доказів результативності електронного моніторингу для цілей зниження рецидивізму¹²¹³. Так, аналіз використання електронного моніторингу для цілей зниження рецидивізму надав підстави групі французьких дослідників зробити висновок, що корисний вплив електронного моніторингу на рецидив є переоціненим¹²¹⁴. Водночас є підстави стверджувати, що електронний моніторинг та позбавлення волі можуть доповнювати одне одного і бути частиною ефективного «поєднання політик»¹²¹⁵.

Фінансові переваги

Аналіз переваг електронного моніторингу зазвичай має місце з урахуванням збереження соціальних зв'язків особи, умовно засудженої до позбавлення волі, або скорішого відновлення соціальних зв'яз-

¹²¹¹ Stanz R., Tewksbury R. Predictors of Success and Recidivism in a Home Incarceration Program. *Prison Journal*, 2000. Vol. 80, Issue 3. P. 326-344.

¹²¹² Bulman P. Sex Offenders Monitored by GPS Found to Commit Fewer Crimes. *NIJ Journal*, February 2013. Issue 271.

¹²¹³ Henneguette A., Monnery B., Kensey A. Better at Home than in Prison? The Effects of Electronic Monitoring on Recidivism in France. *GATE*, September 2016. P. 2.

¹²¹⁴ Henneguette A., Monnery B., Kensey A. Better at Home than in Prison? The Effects of Electronic Monitoring on Recidivism in France. *GATE*, September 2016. P. 36.

¹²¹⁵ Henneguette A., Monnery B., Kensey A. Better at Home than in Prison? The Effects of Electronic Monitoring on Recidivism in France. *GATE*, September 2016. P. 36.

ків особи, яка звільнилася з місць позбавлення волі. Електронний моніторинг, зокрема, дозволяє колишнім в'язням знайти скоріше роботу та скоріше повернутися до своїх сімей. Крім того, моніторинг створює «гнучкі» та «м'які» не-інституційні заборони на відвідування певних місць або територій.

Проте можна стверджувати, що аналіз переваг електронного моніторингу переноситься зі сфери попередження рецидивних злочинів до сфери економії грошей платників податків з одночасним максимальним убезпеченням суспільства.

Так, в Англії та Уельсі 90-денний строк електронного моніторингу приблизно в 5 разів дешевше за аналогічний період ув'язнення¹²¹⁶. У середньому 90-денний період коштує 1300 фунтів проти 6500 фунтів ув'язнення¹²¹⁷.

За деякими даними, вдосконалення системи умовно-дostroково-го звільнення засуджених з місць позбавлення волі дозволило англійському уряду заощаджувати понад 9 млн. фунтів стерлінгів.

1999 року, за підрахунками англійських дослідників, через використання електронного моніторингу було заощаджено майже 37 млн. фунтів стерлінгів лише за перший рік використання цієї схеми завдяки тому, що 1950 в'язничних «місць» були вільними через перебування злочинців в умовах вільного суспільства¹²¹⁸.

М. Нелліс у своєму дослідженні робить наголос, що наразі не існує загальноєвропейської моделі встановлення вартості електронного моніторингу, водночас наводячи датський приклад щодо порівняння добової вартості електронного моніторингу з іншими заходами соціального контролю станом на 2015 рік: закриті в'язниці – 238 євро, відкриті в'язниці – 156 євро, місцеві в'язниці – 154 євро, електронний моніторинг – 63 євро¹²¹⁹.

Проте існують й інші дані, що свідчать про зворотній ефект.

На початку запровадження електронного моніторингу в Англії та Уельсі електронний моніторинг коштував для платників податків більше, ніж реалізація окремих форм кримінально-правового нагляду. Беручи до уваги, що електронний моніторинг у багатьох випадках призначався не як окреме покарання, а як *додатковий захід* до інших альтернативних покарань, його вартість іноді дорівнювала ув'язнен-

¹²¹⁶ The Electronic Monitoring of Adult Offenders. National Audit Office Value for Money Report. URL: www.nao.org.uk/publications/0506/the_electronic_monitoring_of_a.aspx (дата звернення – 15.03.2020)

¹²¹⁷ Electronic tagging of offenders: Cheaper than prison says NAO report. URL: www.publictechnology.net/content/4377 (дата звернення – 15.03.2020)

¹²¹⁸ Electronic monitoring of released prisoners: an evaluation of the Home Detention Curfew scheme. By Kath Dodgson, Philippa Goodwin, Philip Howard, Siân Llewellyn-Thomas, Ed Mortimer, Neil Russell and Mark Weiner. Home Office Research Study 222. – London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, March 2001

¹²¹⁹ Nellis M. Standards and Ethics in Electronic Monitoring. Handbook for professionals responsible for the establishment and the use of Electronic Monitoring. Council of Europe, June 2015. P. 15.

ню на строк від 6 до 8 тижнів. Беручи до уваги, що і сам електронний моніторинг встановлювався на дуже короткі строки, порівняння свідчило не на його користь¹²²⁰.

Дослідження застосування *restriction of liberty orders* у Шотландії встановило, що застосування електронного моніторингу виявилось вже не таким дешевим, як очікувалося. Рік перебування злочинця під електронним наглядом коштував приблизно 10 тис фунтів стерлінгів, як порівняти з 28 тис. фунтів за аналогічний період позбавлення волі¹²²¹.

Дослідження канадських вчених з *John Howard Society of Alberta* дійшло висновку, що запровадження електронного моніторингу навіть додало ще більших витрат, що було пов'язано з необхідністю запровадження додаткових контрольних механізмів, які не були необхідними для злочинців з низькими ризиками вчинення рецидивних злочинів¹²²². У цьому дослідженні вказуються численні приклади з США, Британії та Канади, коли проекти з впровадження електронного моніторингу завершалися через те, що видатки на втілення електронного нагляду виходили за межі бюджетів відповідних проектів.

Окремі дослідники вказують на виняткову складність підрахунків фінансових переваг електронного моніторингу¹²²³.

Політика електронного моніторингу пов'язується не стільки з досягненням цілей *класичного* кримінально-правового впливу, скільки з вимогами *найдешевшого* «убезпечення суспільства». Чи буде це «убезпечення» більш дешевим – відповідь поки що залишається відкритою. Електронний моніторинг потребує кваліфікованого персоналу і навчання такого персоналу, обладнання і ремонту обладнання, спеціальних програм та спеціалістів з їх проведення. Все це, врешті решт, створюватиме більшу ціну *справжнього* електронного моніторингу, як порівняти з тим електронним моніторингом, який пропонується політиками та зацікавленими приватними акторами, охочими до бюджетних грошей.

Етичні аспекти електронного моніторингу та права людини

Незважаючи на позитивні аспекти широкого запровадження електронного моніторингу, існують дискусійні аспекти, на які потрібно вказати в контексті питання, що досліджується нами. Йдеться про

¹²²⁰ Mortimer E., May C. Electronic monitoring in practice: the second year of the trials of curfew orders. Report. Research Study 177. London: Home Office, A Research and Statistics Directorate

¹²²¹ Tagging offenders. The Role of Electronic Monitoring in the Scottish Criminal Justice System. URL: www.scotland.gov.uk/consultations/justice/toem-00.asp (дата звернення – 15.03.2020)

¹²²² Electronic monitoring. John Howard Society of Alberta, 2000. URL: www.johnhoward.ab.ca/pub/A3.htm (дата звернення – 15.03.2020)

¹²²³ McIvor G., Graham H. Electronic Monitoring in Scotland. Scottish Centre for Crime and Justice Research, University of Stirling, May 2016. P. 61.

неформальні наслідки носіння електронних браслетів, які зазвичай не згадуються у процесі порівняння ув'язнення та електронного нагляду.

Звичайно, що в дискусії з приводу порівняння негативних наслідків ув'язнення та нагляду в суспільстві завжди програватиме в'язниця. Проте, розкриваючи соціальні та психологічні проблеми електронного моніторингу в повному обсязі, необхідно вказати на таке.

Існують численні критичні зауваження щодо відповідності такої практики положенням статті 8 Європейської конвенції з прав людини щодо права на повагу до приватного та сімейного життя. Невипадково Комітет Міністрів Ради Європи зробив особливий наголос на необхідності дотримання прав людини та етичних стандартів при використанні електронного моніторингу (розділи V – VI відповідних Рекомендацій)¹²²⁴.

Носіння злочинцем громіздкого браслета на нозі може мати наслідком певну форму *дискримінації*. Так, використання електронного моніторингу вимагає постійного місця проживання, де можна було б встановити відповідну апаратуру, та телефонну лінію. Йдеться або про жилі приміщення, яке належить злочинцеві на праві власності, або про згоду власника приміщення на встановлення апаратури. Проте якщо у злочинця немає власності, то електронний моніторинг не може застосовуватися, хоч за формальними ознаками злочинець може бути звільнений умовно-достроково. Отже, успіх реабілітації залежить від наявності нерухомого майна, що створює дискримінацію.

Якщо ж злочинець має намір проживати з членами своєї родини або іншими особами, то це може потребувати згода усіх осіб, які будуть проживати з ним.

Крім того, носіння злочинцем електронного браслету на нозі та встановлення відповідної контрольної апаратури вдома у злочинця створюватиме незручності для членів його родини, що може призводити до сімейних конфліктів.

Окремо можна поставити питання про вплив електронного моніторингу на виховання дітей, які будуть вочевидь спостерігати подібні пристрої на ногах їх дорослих.

Здається, що усі зазначені вище *соціально-психологічні* аспекти будуть перебувати поза розумінням суддів, які, звичайно будуватимуть відповідні рішення виключно на аспектах *формально-юридичних*, у той час як права людини та етичні проблеми застосування електронного моніторингу будуть посідати маргінальне становище, хоча саме вони матимуть неабиякий вплив на дотримання або порушення покладених на злочинця обов'язків.

¹²²⁴ Recommendation CM/Rec(2014)4 of the Committee of Ministers to member States on electronic monitoring (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014, at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies)

Прикладом проблематики, поданої вище, може служити рішення Верховного суду Північної Кароліни у справі *State of North Carolina v. Torrey Grady*, що штат не може піддавати довічному електронному моніторингу засуджених *sex offenders*, оскільки такий нагляд порушує Четверту поправку до Конституції США¹²²⁵.

З іншого боку, у березні 2015 року Верховний суд Каліфорнії визнав неконституційною частину *the Jessica's Law 2006*, скасувавши заборону для *sex offenders* жити в межах 2000 футів від школи чи будь-якого місця, де збираються діти, фактично забороняючи їм жити у переважній більшості районів великих міст Каліфорнії, хоча положення щодо довічного електронного моніторингу залишилися в силі.

Висновки

Підсумовуючи викладене у цьому підрозділі, можемо дійти наступних висновків:

1. Електронний моніторинг застосовується, як свідчить зарубіжний досвід, на невеликий період – від 90 до 120 днів. Мабуть, цей час не дозволяє перевірити злочинця на предмет ризиків вчинення ним нових злочинів.

2. Електронний моніторинг має, перш за все, застосовуватися в комплексі з іншими кримінально-правовими заходами, не підміняючи традиційне умовне засудження або умовно-дострокове звільнення. Принаймні існування електронного моніторингу як окремого самостійного кримінально-правового заходу викликає у нас багато питань, а відтак – скептицизм – з огляду на моральне виправдання цього заходу в його самостійному статусі.

3. Покарання – це соціальна практика, що спирається на соціальні зв'язки, мораль та специфічну психологію відносин між злочинцем та агентом держави (або приватним агентом), який виконує покарання. Проте електронний моніторинг спирається на технології та віртуальний, невидимий контроль, що ставить серйозні запитання щодо можливості його перебування в одному ряду з іншими видами покарань, які характеризуються традиційністю призначення й застосування.

4. Електронний моніторинг – це лише *технологія*, але не раціональна концепція принципово нового кримінально-правового заходу. Електронний моніторинг залишається технічним заходом, який має суто позитивістську природу. Його філософія – це філософія *incapacitation*. Тому ми скептично ставимося до того, що розглядати електронний моніторинг як засіб реабілітації злочинців; електронний моніторинг може лише дещо посилювати реабілітаційний ефект інших кримінально-правових заходів. Його використання як *самостійної альтернативи* позбавленню волі має майже нульовий реабілітацій-

¹²²⁵ *State of North Carolina v. Torrey Grady*. Decided: May 15, 2018.

йний потенціал. Тому правове закріплення електронного моніторингу у вітчизняному законодавстві залежатиме від загальних філософських засад призначення покарання.

5. Аналіз електронного моніторингу у світлі категорії «альтернативних покарань» сьогодні є більш ніж дискусійним. Реабілітаційний «період» альтернативних покарань вже давно минув. Сьогодні вони розглядаються не як форма соціальної роботи зі злочинцями в умовах суспільства, проте як вимушене покарання в умовах вільного суспільства, причому «вимушеність» пов'язується із браком місць для ув'язнених у в'язницях. Тому «електронно-наглядова ін'єкція» до альтернативних покарань означатиме ще більше їх пунітивне спрямування, на що особливо слід вказати прихильникам запровадження його в Україні.

6. Широке запровадження електронного моніторингу у країнах Західної Європи та Північної Америки було пов'язане із переповненням в'язниць. На фоні майже нульового реабілітаційного потенціалу електронного моніторингу висновки щодо його обумовленості є очевидним: електронний моніторинг – це лише реакція на переповнення в'язниць.

7. Формула електронного моніторингу полягає у наступному: *електронний моніторинг = переповнення в'язниць * економія коштів платників податків * достатній рівень убезпечення суспільства.*

8. Електронний моніторинг – це інструмент зниження в'язничної популяції, але ніяк не спосіб зміни свідомості злочинця. Цільова спрямованість електронного моніторингу пов'язана із зменшенням кримінальної активності, але це зменшення базується на дії *зовнішніх факторів*, які не мають відношення до зміни свідомості та внутрішнього світу людини у напрямку перетворення її на те, що традиційно у законодавстві декларативно (і іноді навіть доволі цинічно) визначається як «перетворення на законослухняного члена суспільства».

9. Електронний моніторинг навіть *не* претендує на те, щоб усувати причини вчинення злочинів. Позитивістське його спрямування навіть *не* приховується.

10. Переконливих доказів успіху електронного моніторингу в питанні зниження рецидивних злочинів, поки що *не* існує.

11. Електронний моніторинг може служити знаряддям дискримінації через прив'язування до наявності власності, телефонної лінії, інтернет-провайдер та можливості встановлення там відповідного електронного обладнання.

12. Розповсюдження електронного моніторингу сприятиме поширенню пунітивного соціального контролю. Сьогодні на порядку денному стоїть принципове питання щодо запровадження тотального електронного нагляду, і неважливо за ким він встановлюється. Надання «зеленого світла» електронному моніторингу без ретельного

вивчення зарубіжного досвіду та проведення експертизи на предмет відповідності стандартам прав людини його запровадження уявляється ризикованим кроком.

15. Ширшому впровадженню електронного моніторингу в Україні має передувати ретельний аналіз переваг та недоліків цього кримінально-правового заходу з огляду на зацікавленість багатьох приватних транснаціональних корпорацій у поширенні свого впливу в Україні. Звичайно, їх зацікавленість у поширенні електронного моніторингу обумовлена бажанням збільшити прибутки. Багато іноземних акторів будуть активно лобіювати поширення електронного моніторингу в Україні. Те ж саме стосується і вітчизняних компаній, яким уряд доручить обслуговування електронного моніторингу. Але чи дійсно виграє українське суспільство та система кримінальної юстиції від впровадження таких паноптичних пристроїв і чи будуть вони сумісні з цілями кримінального покарання – відповідь на це питання залишається відкритою.

2.9. «Приватне» і «публічне» у національній пенітенціарній політиці

У цьому розділі ми хотіли б висвітлити деякі аспекти пенітенціарної політики, які майже невідомі в Україні або представлені у значно викривленому вигляді.

Йдеться про приватизацію пенітенціарних систем сучасних національних держав¹²²⁶.

Висвітлення актуальності думок, викладених у цьому підрозділі, є принципово важливим для розуміння сутності соціального контролю у XXI столітті, адже і сам соціальний контроль, і національні системи кримінальної юстиції характеризуються переходом на індустріальний спосіб мислення, організації та поведінки¹²²⁷. Тотальний менеджеріалізм знову актуалізує питання отримання прибутків приватними акторами, яким національні держави делегують все більшу частку своїх повноважень.

Як слушно підкреслює Нільс Крісті, «зазвичай ми вважаємо боротьбу зі злочинністю чимось незалежним від грошей і ринку. Суворі суддя в мантиях, вся система покарань – все це здається далеким від умов ринку. Покарання – це зобов'язання, взяте державою, ноша, яку ми на себе звалили для того, щоб залишатися впорядкованим суспіль-

¹²²⁶ Ягунов Д. Пенітенціарна система України. Одеса: Фенікс, 2009. С. 210.

¹²²⁷ Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: ООО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с., С. 12.

ством. [Теоретично] ця діяльність поза торгівлі, грошей, прибутку»¹²²⁸. Проте сучасна система соціального контролю за «девіантами», «злочинцями», «хижаками», «бродягами», «небезпечними» та «підозрілими» – це величезна структура, безпосередньо підпорядкована умовам ринку та інтересам «туристів».

Як і декілька століть тому, пенітенціарна політика вкотре стала сферою виключної економічної важливості для тих, хто цим займається.

Приватні засади пенітенціарної політики не є новим явищем: його коріння можна знайти ще у Стародавньому Світі. У подальшому в'язниці у країнах Європи тривалий час перебували у приватних руках, де з ув'язнених стягувалася платня як примусове поміщення до в'язниці, так і за звільнення зі стану ув'язнення, не кажучи вже про оплачувану в'язнями їжу, постільну білизну та інші необхідні речі.

Така практика, наприклад, мала місце у Британії аж до 1780-х років, коли ув'язнених не почали масово депортувати до Австралії (за період з 1788 по 1868 рік у різні британські колонії на території Австралії британським урядом було примусово відправлено майже 165 тис. каторжників).

Навіть бентамівський *паноптикон* був проєктом саме *приватної* в'язниці. Це, зокрема, було підкреслено ще у 1930-х роках радянським пенітенціаристом П. Люблінським: «У ті роки Англія здійснювала заслання до Австралії значних мас своїх злочинців. Тисячі їх вантажили на кораблі, як худобу, і після декількох місяців подорожі по морю, під час якого значна частина їх гинула, звертали на рабську роботу в новій колонії. На противагу цій системі Бентам висунув ідею використовувати примусову працю злочинців у промисловості, (тобто у тодішній мануфактурі)»¹²²⁹. Тому однією з підстав для відмови у фінансуванні його будівництва англійською короною були побоювання щодо можливої занадто активної експлуатації в'язничної праці приватними підприємцями¹²³⁰.

У США використання праці ув'язнених відбувалося постійно в різних формах. Проте кінець минулого століття надав можливість говорити про якісно нові форми організації в'язничної праці – про *в'язничну індустрію*.

¹²²⁸ Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с., С. 101.

¹²²⁹ Люблинский П. Полиция, суд и тюрьмы Америки. Москва: Государственный институт по изучению преступности, 1933. С. 133.

¹²³⁰ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісіцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 407.

До 1930-х років у США адміністрація пенітенціарних установ на системній основі продавала працю ув'язнених приватним особам. Складно переоцінити значення праці американських ув'язнених на приватний сектор.

Так, Ребекка МакЛеннан підкреслює, як контрактна модель стала фіскальною та дисциплінарною основою нової системи: «Американська пенітенціарна система періоду 1830 – 1890 років не може аналізуватися поза межами контрактної системи»¹²³¹.

М. Грюнхат також наголошує, що саме індустріальна політика була головним чинником впливу на розвиток американської пенітенціарної системи у XIX столітті¹²³².

Як засвідчив американський досвід, практика залучення ув'язнених до праці на приватних акторів набула різних форм.

Так, це могло відбуватися у формі *Lease system*, коли ув'язнених надавали приватним підприємцям або фермерам в оренду, що було найбільш примітивною формою використанні праці ув'язнених¹²³³.

Більш складною формою використання праці ув'язнених була *Contract system*, коли вже сам приватний підприємець організовував виробництво у в'язничних майстернях, куди він інстальював обладнання, інструменти, електрику та все інше необхідне. Відповідно, приватний підприємець наймав своїх менеджерів та наглядачів для організації праці у в'язниці та нагляду за якістю виробництва.

Ще однією формою використання праці ув'язнених приватним сектором була так звана *Piece-price (Accord) system*, яка передбачала організацію державою праці ув'язнених в самій установі залежно від кількості та якості замовлень з боку приватного сектора (тобто йдеться про більшу роль держави в організації в'язничної праці).

Необхідно нагадати, що відома Обернська в'язниця за період 1828 – 1833 років завдяки праці ув'язнених отримала прибуток у розмірі 25 тис. доларів, що становило більш ніж значну суму. За результатами 1885 – 1886 фінансового року американські ув'язнені, залучені до праці на в'язничних підприємствах, створили продукцію майже на 29 млн. доларів США, що становило 30 млрд. доларів США у перерахунку на 2005 рік¹²³⁴.

Приклад Оберна виявився більш ніж привабливим, що було вирішальним для більшості північних (і деяких південних) штатів заміни-

¹²³¹ McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 58.

¹²³² Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 196.

¹²³³ Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 202-203.

¹²³⁴ McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 90.

ти свої старі пенітенціарні системи не на пенсільванську ізоляційну систему, а саме на «план Оберна». Взагалі, як зазначає Р. МакЛеннан у своєму фундаментальному дослідженні в'язничної праці у США, історики пенітенціарної системи значно недооцінили прибутковість контрактних систем, у рамках яких була організована в'язнична праця у період 1830 – 1890 років¹²³⁵.

У подальшому відбулося розширення обсягів контрактної системи, коли вже не державна в'язниця надавала в оренду ув'язнених приватному акторові, а сам приватний актор орендував державну в'язницю, прикладом чого може служити 8-річна оренда приватним підприємцем в'язниці у м. Алтон (штат Іллінойс)¹²³⁶.

Аналогічні приклади демонстрували не лише північні штати, проте й американський Південь.

Так, у Кентуккі, Міссурі, Луїзіані, Алабамі, Джорджії та інших штатах на рівні законодавчих органів штатів приватному бізнесу передавалися в'язниці з правом примушування ув'язнених до праці з подальшим розподілом прибутків від такої праці між контрактором та урядом штату за принципом «50/50». Взагалі, у більшості штатів фактично кожен злочинець, засуджений за фелонію, заздалегідь очікував, що виконання його вироку буде супроводжуватися важкою працею, як правило, на приватному промисловому підприємстві.

Наприкінці XIX століття контрактна система піддавалася нападам з боку різних акторів, серед яких можна виділити таких: 1) окремі в'язничні адміністратори; 2) гуманісти, які вважали, що праця ув'язнених не може бути орієнтована на одержання прибутку; 3) конкуренти тих фірм, які використовували працю ув'язнених. Критика контрактної системи була закріплена в Декларації принципів Американської асоціації в'язничних службовців (1870), де було зазначено: «Незважаючи на те, що виробнича праця у в'язницях у будь-якому вигляді є важливою та корисною, ми розглядаємо контрактну систему праці ув'язнених шкідливою для дисципліни, фінансів та завдань виправлення. ... Вона має бути ліквідована, і чим скоріше, тим краще»¹²³⁷.

Після обрання Г. Клівленда Президентом США у 1884 році, федеральний уряд почав реалізовувати курс на заборону використання приватним сектором федеральних ув'язнених. Республіканський *Tariff Act 1890* заборонив ввезення на територію США будь-яких товарів, створених ув'язненими будь-якої зарубіжної країни. Станом на

¹²³⁵ McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 8.

¹²³⁶ McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p., P. 65.

¹²³⁷ Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 229.

1895 рік дедалі більший обсяг протестів примусив законодавчі та виконавчі органи майже половини американських штатів встановити суттєві обмеження на використання ув'язнених на приватних підприємствах.

Окремі приклади надання в'язничній праці статусу індустрії існували у США ще в 1930-х роках. Так, *Lease system* припинила своє існування у 1923 році, хоча станом на 1931 рік ця система ще продовжувала використовуватися у Північній Кароліні, Луїзіані та Арканзасі¹²³⁸.

Проте саме Велика депресія створила передумови для припинення практики залучення американських ув'язнених до праці на приватний сектор. Так само Велика депресія примусила американські штати реалізовувати створені у в'язниці речі виключно у рамках державного сектора без виходу на вільний ринок. Саме цей аспект, серед всього іншого, є ще одним, додатковим доказом обґрунтованості концепції Руше, Кіркхеймера та Фуко щодо економічних передумов політики соціального контролю. Якщо в 1929 році лише 4 штати зобов'язали в'язничні підприємства продавати свою продукцію виключно державі, то в 1933 році нараховувалося вже 33 таких штати. У 1933 році вже 3/5 усієї продукції, створеної ув'язненими, продавалася за межами штатів, де така продукція була створена¹²³⁹.

1935 року вся американська пенітенціарна система повернулася до своєї базової політичної функції покарання та ув'язнення.

Необхідно наголосити, що використання праці ув'язнених приватними акторами не було виключно американським феноменом. Різні форми організації в'язничної праці широко використовувалися в Європі. Так, у 1920-х роках приблизно половина ув'язнених у Пруссії та Саксонії залучалися до праці саме у рамках *Contract system*, а приблизно половина ув'язнених у Вюртемберзі – у рамках *Piece-price (Accord) system*.

Змішані форми використовувалися у Франції та Шотландії.

У 1970-х роках у США розпочався новий бум в'язничної приватизації, який, у свою чергу, докорінно вплинув на пенітенціарну політику національних пенітенціарних систем та сутність ув'язнення як невід'ємної форми сучасного соціального контролю. Як наслідок, за висловленням норвезького кримінолога Томаса Матієсена, поява приватних в'язниць нової генерації «поставила американську пенітенціарну політику під молот законів ринку»¹²⁴⁰. Станом на середину 1970-х років майже в'язничний бізнес поширився у всіх в'язницях та остаточно витіснив стару форму праці ув'язнених за контрактами»¹²⁴¹.

¹²³⁸ Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 204

¹²³⁹ Grunhut M. Penal Reform. A Comparative Study. Oxford: Clarendon Press, 1948. P. 227-228.

¹²⁴⁰ Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p., P. 15.

¹²⁴¹ Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 229.

Широкі перспективи приватизації соціального контролю далекоглядно передбачив Стенлі Коен у своїх роботах про дисперсію соціального контролю¹²⁴². У XIX столітті, – слушно підкреслює Коен, – відбувся перехід до виключно публічної природи соціального контролю, що Коен визначив як «поглинання централізованим державним апаратом контролю за девіантами». Проте, – наголошує Коен, – у подальшому відбулася трансформація соціального контролю, де замало говорити про залучення приватних акторів до зазначеної сфери: більш доцільно аналізувати це питання в контексті розмивання кордонів між приватними та публічними засадами соціального контролю.

Для цілей нашого дослідження важливо наголосити, що стрімка реінкарнація в'язничної приватизації мала місце одночасно не лише з національними політико-економічними трендами у США, проте й з тенденціями розвитку соціального контролю у всьому західному світі, які прямо стосуються теми нашого дослідження. Тому англійські вчені Ю. Маклафлін та Д. Мунчі роблять важливий наголос на тому, що саме кінець 1960-х – початок 1970-х років ознаменувався переходом від соціал-демократичного оптимізму щодо «вільного від злочинності суспільства» до «багнюки нової політики» соціального контролю з нелегкими компромісами, професійними конфліктами, організаційними суперечками, неочікуваними наслідками, гострою критикою та великими розчаруваннями¹²⁴³. Ідеалістичний *soft and human oriented social control* перейшов до прагматичного та більш пунітивного *business oriented social control*.

Проблематика поширення феномену в'язничної приватизації нерозривно пов'язана з процесами глобалізації та зміною сутності національної держави у добу глобалізації. Тому не можна на підкреслити слушність висловлення відомого німецького дослідника з питань глобалізації У. Бека щодо трансформації сутності національної держави: «Відбувається творча руйнація «легітимного» світоустрою, в якому домінують національні держави»¹²⁴⁴.

Все це нерозривно пов'язано з функціонуванням пенітенціарних систем з традиційними для них цілями, де основною проблемою є «криза реабілітаційного ідеалу»¹²⁴⁵. Так, У. Бек наголошує: «Сьогодні навіть теоретичні передумови «соціальної держави» та «соціального забезпечення» плавляться під пекучим сонцем глобалізації та відли-

¹²⁴² Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p., P. 63.

¹²⁴³ McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 1.

¹²⁴⁴ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 31

¹²⁴⁵ Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*, 2011. 60. С. 145-153.

ваються у форми, які уможливляють політичний вплив у відповідних сферах соціальних відносин. Те, що видає себе за універсалізм західного Просвітництва та прав людини, є нічим іншим, як голос «мертвих, старих білих чоловіків», які ущемляють права ... меншин, підносячи до абсолюту свою партійну «мета розповідь»¹²⁴⁶.

Головна теза, що висувається нами для аналізу сучасної пенітенціарної політики, полягає в тому, що приватний сектор не лише посів більш ніж суттєве місце у національних пенітенціарних системах, проте й значною мірою витіснив державу з традиційної (більше того – монопольної) для неї сфери виконання кримінальних покарань, утримання мігрантів та інших категорій осіб у різних за своєю природою та функціональною спрямованістю тотальних інституціях.

В'язнична приватизація виявилася надзвичайно привабливою ідеєю та залишається такою й понині у сучасному глобалізованому світі, ставлячи на порядку денному багато питань щодо природи кримінального покарання, функцій сучасної держави, сутності державної пенітенціарної політики та політики соціального включення девіантів, злочинців та інших осіб, які вважаються такими, що становлять «загрозу суспільному прядку та стабільності».

Сьогодні є доволі поширеними ідеї, що державні чиновники є занадто негнучкими, державні структури є занадто бюрократичними, а державні в'язниці не забезпечують належним чином ані захисту суспільства від небезпечних осіб, ані реабілітації злочинців у цих в'язницях. До того ж платники податків не хочуть сплачувати податків на утримання дедалі більшої кількості «небезпечних злочинців», які уявляються «зайвим тягарем» для «чесних платників податків».

Водночас поширеною є теза, що приватні в'язниці є більш дешевими, прозорими, підзвітними та інноваційними, як порівняти з державними установами¹²⁴⁷. Також нерідко можна почути, що приватні компанії можуть бути більш ефективними з точки зору фінансової дисципліни та привносити більші інновації до своєї діяльності, як порівняти з державними закладами. З огляду на зазначене вище існує доволі аргументована й достатньо ґрунтовна позиція, що «приватні в'язниці є більш безпечними та здоровими щодо реалізації реабілітаційних технологій для в'язничного населення»¹²⁴⁸.

Тому, *здається*, вихід з лабіринту кризи пенітенціарної політики *начебто* існує, і цей вихід *начебто* лежить на поверхні, де такою ча-

¹²⁴⁶ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва: Прогресс-Традиция, 2011.

¹²⁴⁷ Glushko A. Doing Well And Doing Good: The Case For Privatising Prisons. *Policy*, 2016, 32, 1.

¹²⁴⁸ Glushko A. Doing Well And Doing Good: The Case For Privatising Prisons. *Policy*, 2016, 32, 1.

рівною паличкою, здається, є приватні в'язниці та взагалі в'язнична приватизація, яка сьогодні набула форми глобального феномену.

Феномен глобальної в'язничної приватизації поклав початок нескінченним дискусіям, де на порядку денному перебувають здебільшого два питання: 1) чи можна продавати «право карати» з огляду на моральні аспекти, атрибути та символістику каральної функції держави та природи кримінального покарання; 2) чи дійсно приватні в'язниці мають настільки явні переваги, як порівняти з аналогічними державними тотальними інституціями, щоб цю функцію держави масово передавати приватним акторам.

У цілому в'язнична приватизація може набувати різних форм, які дозволяють різні обсяги проникнення приватних акторів до сфери виконання кримінальних покарань та функціонування пенітенціарних установ:

1. Приватна компанія розробляє проектну документацію, будує в'язницю та управляє такою в'язницею відповідно до укладеного з урядом контракту¹²⁴⁹.

2. Уряд будує нову в'язницю, яка передається в управління приватній компанії, відповідно до укладеного з урядом контракту.

3. Вже існуюча державна в'язниця передається під управління приватній компанії відповідно до укладеного з урядом контракту.

4. Певний перелік сервісів у державній в'язниці надається з боку приватної компанії (охорона, безпека, спостереження, транспортування, охорона здоров'я, кейтерінг, пральні послуги, клінінг, реабілітаційні послуги, психологічна допомога, психіатричне лікування, звільнення від наркозалежності тощо).

5. Інші (комбіновані) варіанти.

Сполучені Штати Америки

США мають найбільш в'язничне населення у світі – як за абсолютними, так і за відносними показниками. Жодна демократична країна не примушувала перебувати за ґратами стільки своїх та чужих громадян для цілей соціального контролю, як це роблять Сполучені Штати Америки.

У період 1925 – 1970 років в'язничне населення у США коливалося від 100 до 200 тис. ув'язнених.

У 1925 році у пенітенціарних установах США утримувалося 92 тис. ув'язнених, у 1975 році – 241 тис. ув'язнених¹²⁵⁰.

¹²⁴⁹ Sinded J. 'The Problem of Prison Privatization: The US Experience, in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 39-47.

¹²⁵⁰ Piehl A., Useem B. *Prison State: The Challenge of Mass Incarceration*. New York: Cambridge University Press, 2008. 221 p., P. 1.

Проте вже за період 1972 – 2000 років загальна кількість ув'язнених зросла у 6,5 разів – з 200 тис. ув'язнених до 1,3 млн. ув'язнених, що призвело до стрибка *incarceration rate* з 93 до 478¹²⁵¹.

За період з 1970 – 2005 років кількість ув'язнених у США зросла на 700 %. Тому є абсолютно недивним, що США є світовим лідером за обсягами феномену в'язничної приватизації, поширивши цей феномен не лише на самі США, проте й на інші країни (Австралія, Нова Зеландія, Британія, Південна Африка та інші країни).

Як ми зазначали вище, історія в'язничної приватизації у США має довгу історію, де вона набувала різних форм (надання медичних послуг, кейтерінг, професійна та технічна освіта, транспортування ув'язнених тощо). Проте саме 1980-ті роки продемонстрували нове обличчя, сутність та обсяги в'язничної приватизації. Були реалізовані неоліберальні економічні ідеї вільного ринку, поміщені до оточення неоконсервативних ідей щодо посилення соціального контролю, благодатним підґрунтям для яких служили гасла та декларації щодо більш жорстокої боротьби з наркозлочинністю та, як наслідок, зростання кількості ув'язнених, що було реалізовано у рамках президентської політики Річарда Ніксона.

Майже усі американські штати запровадили політику «*tough on crime*», ухваливши численні закони, які забезпечили США найвищі в світі рейтинги щодо кількості ув'язнених¹²⁵². Це включало обов'язкові мінімальні строки ув'язнення, які унеможливлювали постановлення суддями більш м'яких вироків, а також скорочення обсягів застосування пробації та умовно-дострокового звільнення. Проте, напевно, головним були згадані вище *three strikes laws*, які зобов'язували американських суддів ув'язнювати особу на тривалий строк (нерідко довічно) внаслідок вчинення умисного злочину втретє.

Як наслідок, станом на 2011 рік, маючи 5 % світового населення, Сполучені Штати Америки мали водночас 25 % світового в'язничного населення¹²⁵³.

За період 1980 – 2012 років загальна кількість ув'язнених у США зросла на 344 %, у той час коли загальна кількість населення зросла на 38 %¹²⁵⁴.

¹²⁵¹ Wood P. 'The Rise of the Prison Industrial Complex', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 16-29.

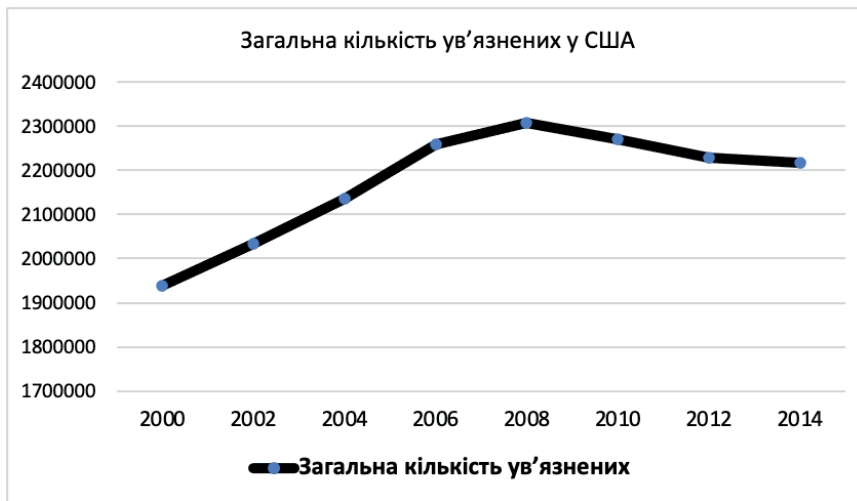
¹²⁵² Greene J. 'Lack of Correctional Services', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 56-66

¹²⁵³ Banking on Bondage: Private Prisons and Mass Incarceration. November 2, 2011. American Civil Liberties Union. URL: www.aclu.org (2018, June 12)

¹²⁵⁴ Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014. URL: www.prisonstudies.org/country/united-states-america (2018, June 12)

Подана нижче таблиця демонструє тенденції в'язничного населення у США за період 2000 – 2015 років¹²⁵⁵:

США	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2000	1937482	683
2002	2033022	703
2004	2135335	725
2006	2258792	752
2008	2307504	755
2010	2270142	731
2012	2228424	707
2014	2217947	693

Водночас за період 1990 – 2009 років кількість ув'язнених у приватних в'язницях зросла приблизно на 1600 %.

Станом на 1997 рік лише 64 тис. американських ув'язнених утримувалися у приватних пенітенціарних закладах, що становило 3 % від загального дорослого в'язничного населення¹²⁵⁶.

¹²⁵⁵ World Prison Brief: USA. URL: www.prisonstudies.org/country/united-states-america (2018, June 12)

¹²⁵⁶ Gottschalk M. The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p., P.30.

Вже станом на кінець 2000 року майже 88 тис. ув'язнених утримувалися у приватних закладах у 31 американському штаті, що становило приблизно 6 % від усієї кількості ув'язнених штатів та 11 % федеральних ув'язнених¹²⁵⁷.

У 2011 році у приватних установах утримувалося 131 тис. ув'язнених¹²⁵⁸. Станом на 2011 рік приватні в'язничні компанії відповідали приблизно за утримання 6 % в'язнів на рівні штатів, 16 % федеральних в'язнів, і майже 50 % усіх нелегальних мігрантів, затриманих федеральним урядом.

У 2012 році у приватних установах утримувалося 137 тис. ув'язнених¹²⁵⁹.

Станом на 2017 рік у приватних в'язницях у США трималося 122 тис. осіб, що становило на той момент 8,2 % від загальної кількості в'язниць штатів та федеральних пенітенціарних установ. Причому різні штати демонстрували значні відмінності у використанні приватних виправних установ. Так, у штаті Нью-Мексико 53 % в'язничного населення утримувалося станом на 2017 рік саме у приватних закладах, тоді як 22 штати взагалі не мали приватних в'язниць.

За період 2000 – 2017 років кількість осіб, що перебували у приватних в'язницях, зросла на 39 %, як порівняти із загальним зростанням в'язничного населення на 7,8 %. У шести штатах за цей період кількість приватних в'язниць зросла більш ніж удвічі: Аризона (479 %), Індіана (310 %), Огайо (277 %), Флорида (199 %), Теннессі (117 %) та Джорджія (110 %).

У поданій нижче таблиці продемонстровано кількість ув'язнених у приватних установах станом на 2017 рік та у динаміці, як порівняти з 2000 роком¹²⁶⁰:

Штат	2000 рік	2017 рік	% ув'язнених у приватних установах	Зміна за період 2000 – 2017 років (%)
Alabama	0	264	1.0	~
Alaska	1,383	248	5.6	-82.1
Arizona	1,430	8,283	19.7	479.2
Arkansas	1,540	0	0	-100

¹²⁵⁷ Wood P. 'The Rise of the Prison Industrial Complex', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 16-29.

¹²⁵⁸ Kendall W. From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration. London – New York: Rowman & Littlefield International, 2016. 191 p., P. 27.

¹²⁵⁹ Private Prisons in the United States. URL: www.sentencingproject.org

¹²⁶⁰ Private Prisons in the United States. URL: www.sentencingproject.org

California	4,547	6,359	4.9	39.9
Colorado	2,099	3,760	18.9	79.1
Connecticut	0	515	3.7	~
Delaware	0	0	0	
D.C.	2,342	*	*	
Florida	3,912	11,676	11.9	198.5
Georgia	3,746	7,880	14.7	110.4
Hawaii	1,187	1,602	28.5	35.0
Idaho	1,162	432	5.0	-62.8
Illinois	0	362	0.9	
Indiana	991	4,061	15.6	309.8
Iowa	0	0	0	
Kansas	0	0	0	
Kentucky	1,268	0	0	-100
Louisiana	3,068	0	0	-100
Maine	11	0	0	-100
Maryland	127	32	0.2	-74.8
Massachusetts	0	0	0	
Michigan	449	0	0	-100
Minnesota	0	0	0	
Mississippi	3,230	3,121	16.3	-3.4
Missouri	0	0	0	
Montana	986	1,409	38.1	42.9
Nebraska	0	0	0	
Nevada	508	575	4.2	13.2
New Hampshire	0	0	0	
New Jersey	2,498	2,659	13.6	6.4
New Mexico	2,155	3,713	50.0	72.3
New York	0	0	0	

North Carolina	330	30	0.1	-90.9
North Dakota	96	0	0	-100
Ohio	1,918	7,224	14	276.6
Oklahoma	6,931	7,353	26.1	6.1
Oregon	0	0	0	
Pennsylvania	0	407	0.8	~
Rhode Island	0	0	0	
South Carolina	0	24	0.1	~
South Dakota	45	34	0.9	-24.4
Tennessee	3,510	7,608	26.3	116.8
Texas	13,985	12,728	7.8	-9.0
Utah	208	0	0	-100
Vermont	0	0	0	
Virginia	1,571	1,553	4.2	-1.1
Washington	0	0	0	
West Virginia	0	0	0	
Wisconsin	4,337	0	0	-100
Wyoming	275	237	9.6	-13.8
Federal	15,524	27,569	15.1	77.6
TOTAL	87,369	121,718	8.2	39.3

Станом на 2018 рік майже 9 % усіх американських ув'язнених утримувалися у приватних пенітенціарних установах.

Додатково потрібно підкреслити, що у 2010 році лише дві найбільші приватні в'язничні компанії отримали майже 3 млрд. доларів прибутків¹²⁶¹.

Австралія

Австралія стала другою у сучасному світі країною, яка після США розпочала аутсорсінг пенітенціарних послуг, проте з певними відмінностями, як порівняти з США.

¹²⁶¹ Banking on Bondage: Private Prisons and Mass Incarceration. November 2, 2011. American Civil Liberties Union. URL: www.aclu.org (April 12, 2018)

Так, якщо у США хвиля в'язничної приватизації була наслідком масового переповнення американських в'язниць внаслідок проголошеної «*war on crime*», то в Австралії аналогічна хвиля на додаток до переповнення в'язниць була наслідком архітектурних потреб, адже більшість австралійських установ були побудовані більше століття тому, а тому не витримували критики правозахисників щодо умов тримання ув'язнених¹²⁶².

Так, станом на 2017 рік рівень наповнення австралійських пенітенціарних установ становив 112,2 %, що природньо пояснювало звернення урядів австралійських штатів до можливостей в'язничної приватизації та відповідних провайдерів.

Подана нижче таблиця демонструє тенденції в'язничного населення в Австралії за період 2000 – 2015 років¹²⁶³:

Австралія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2000	21714	114
2002	22492	115
2004	24171	121
2006	25790	126
2008	27615	130
2010	29700	135
2012	29383	130
2014	33791	144
2016	38845	161
2018	42974	172

На відміну від інших країн, Австралія відкинула будь-яку сором'язливість у питаннях в'язничної приватизації та продемонструвала світові найбільшу концентрацію в'язничної приватизації за доволі короткий проміжок часу.

Так, у 1990-х роках Австралія посіла перше місце у світі за якісними показниками в'язничного населення у приватних закладах, значно відірвавшись за цим показником навіть від США.

¹²⁶² Glushko A. Doing Well And Doing Good: The Case For Privatising Prisons. *Policy*, 2016. 32. 1.

¹²⁶³ World Prison Brief: Australia. URL: www.prisonstudies.org/country/australia

Як наслідок наприкінці 1990-х років у приватних в'язницях Австралії утримувалося 15 % усіх ув'язнених цієї країни¹²⁶⁴.

У 2011 році в'язничне населення приватних установ налічувало 5,5 тис осіб¹²⁶⁵.

Упродовж 2011 – 2018 років в середньому 19 % австралійських ув'язнених утримувалися у приватних в'язницях¹²⁶⁶.

Австралія відкрила свою першу приватну в'язницю ще у 1990 році (*Borallon Correctional Centre*)¹²⁶⁷. З 2007 року управління цією в'язницею здійснює *Serco Group* – потужний приватний провайдер послуг у сфері охорони здоров'я, транспорту, правосуддя, імміграції, оборони та публічних послуг.

У 2001 році було відкрито *Acacia Prison* – нову установу середнього рівня безпеки¹²⁶⁸. З моменту відкриття до 2006 року управління цією в'язницею здійснювала *Australian Integration Management Services Corporation*, після чого також в'язниця перейшла до управління *Serco Group*.

Крім того, деякі імміграційні центри в Австралії також є приватними.

Найбільш відомим є *Nauru Regional Processing Centre*, який було відкрито у 2001 році за домовленістю між Президентом Науру та Урядом Австралії. Операторами *Nauru Regional Processing Centre* були різні суб'єкти підприємницької діяльності (*Broadspectrum, Wilson Security, Canstruct International, Nauruan Government Commercial Entity*). У 2008 році діяльність центру призупинили, проте центр відновив свою роботу вже у 2012 році через зростання кількості шукачів притулку та прибулих до Австралії. У липні 2013 року у *Nauru Regional Processing Centre* стався бунт ув'язнених, в якому взяли участь 129 з 545 ув'язнених, який спричинив збитки на загальну суму понад 60 млн доларів¹²⁶⁹. Станом на серпень 2014 року *Nauru Regional Processing Centre* утримував 1233 ув'язнених.

Станом на 2015 рік п'ять австралійських штатів запровадили в'язничну приватизацію у тій або іншій формі, причому окремі штати продемонстрували вельми яскравий приклад впливу приватних засад управління пенітенціарною системою.

¹²⁶⁴ Cyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

¹²⁶⁵ Kendall W. *From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration*. London – New York: Rowman & Littlefield International, 2016. 191 p., P. 27.

¹²⁶⁶ Mason C. *International Growth Trends in Prison Privatization*. Washington, D.C. The Sentencing Project, August 2013. 18 p., P. 1.

¹²⁶⁷ Borallon Training and Correctional Centre. URL: www.qld.gov.au/law/sentencing-prisons-and-probation/prisons-and-detention-centres

¹²⁶⁸ Acacia Prison. URL: www.wa.gov.au/organisation/departments-of-justice/acacia-prison (2018, June, 12)

¹²⁶⁹ Review into the 19 July 2013 Incident at the Nauru Offshore Processing Centre. URL: <https://reliefweb.int/report/nauru/review-19-july-2013-incident-nauru-offshore-processing-centre>

У штаті Квінзленд нараховувалося 16 в'язниць, з яких 2 в'язниці були приватними: *Arthur Gorrie Correctional Centre* поблизу місті Brisbane та *Southern Queensland Correctional Centre* поблизу міста Gatton. Обидві установи управляються корпорацією *Serco*.

У штаті Новий Південний Уельс нараховувалося 27 в'язниць, з яких 2 в'язниці управляються приватними акторами: *Junee Correctional Centre* поблизу міста Wagga Wagga та *Parklea Correctional Centre* у місті in North-Western Sydney. Станом на 2014 рік ці дві в'язниці утримували 15,8 % усіх ув'язнених цього штату.

У штаті Південна Австралія з 10 в'язниць лише 1 установа була приватною станом на 2015 рік (*Mount Gambier Prison* поблизу міста Mount Gambier).

У штаті Вікторія з 13 в'язниць 2 були приватними: *Fulham Correctional Centre* (компанія GEO Group) та *Port Phillip* (компанія G4S)¹²⁷⁰. У штаті Вікторія понад 33 % ув'язнених утримувалися саме у приватних закладах¹²⁷¹.

У штаті Західна Австралія з 16 в'язниць 2 були приватними: *Acacia Prison* та *Wandoo Reintegration Facility*¹²⁷².

Станом на 2016 рік з 94 австралійських візниць вже 10 були приватними.

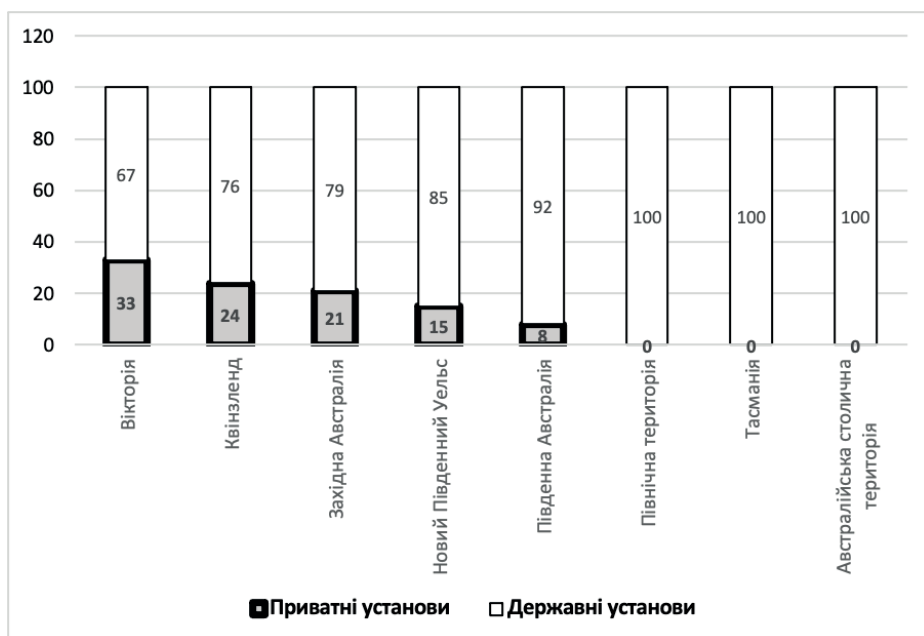
У поданій нижче таблиці продемонстровано відсоток ув'язнених у пенітенціарних установах різних штатів Австралії станом на 2011 рік:

Штат	Приватні установи	Державні установи
Вікторія	33	67
Квінзленд	24	76
Західна Австралія	21	79
Новий Південний Уельс	15	85
Південна Австралія	8	92
Північна територія	0	100
Тасманія	0	100
Австралійська столична територія	0	100

¹²⁷⁰ Andrew J. Roberts P. Prison Privatisation in Australia: The State of the Nation Accountability, Costs, Performance and Efficiency. University of Sydney, Business School, 2016. P. 38

¹²⁷¹ Glushko A. Doing Well And Doing Good: The Case For Privatising Prisons. *Policy*, 2016. 32. 1.

¹²⁷² Andrew J. Roberts P. (2016). Prison Privatisation in Australia: The State of the Nation Accountability, Costs, Performance and Efficiency. University of Sydney, Business School, 2016. P. 49

Нова Зеландія

У Новій Зеландії проблема переповнення пенітенціарних установ також є гострою, про що свідчить зростання кількості ув'язнених з 148 на 100 тис. населення у 2000 році до 214 ув'язнених у 2018 році. Ново-зеландські в'язниці станом на середину 2019 року були заповнені на 93,8 %, що робить більш ніж актуальними питання в'язничної приватизації у цій країні.

Так, подана нижче таблиця демонструє тенденції в'язничного населення у Новій Зеландії за період 2000 – 2015 років¹²⁷³:

Нова Зеландія	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2000	5720	148
2002	5738	145
2004	6556	160
2006	7595	181
2008	7763	182

¹²⁷³ World Prison Brief: New Zealand. URL: www.prisonstudies.org/country/new-zealand (2018, June, 12)

2010	8604	198
2012	8618	195
2014	8571	190
2016	9495	203
2018	10435	214

Упродовж 2011 – 2016 років щорічно у Новій Зеландії приблизно 11 % ув'язнених утримувалися у приватних в'язницях.

У цілому Нова Зеландія пройшла шлях від бурхливого старту в'язничної приватизації до її заборони з подальшим відновленням приватних в'язниць, де першою приватною новозеландською в'язницею була *Auckland Central Remand Prison* (нині – *Mt. Eden Corrections Facility*), відкрита відповідно до контракту з *Australasian Correctional Management* у 2000 році.

У 2004 році Уряд заборонив використання приватних в'язниць, і вже за рік п'ятирічний контракт з *Australasian Correctional Management* не було пролонговано. У 2010 році Уряд знову дозволив приватним компаніям управління в'язницями, внаслідок чого управління *Auckland Central Remand Prison* перейшло до корпорації *Serco Group*¹²⁷⁴.

Не так давно *Serco Group* виборола новий контракт на будівництво та управління новою в'язницею *Auckland South Corrections Facility* у Wiri, який передбачає суворі грошові санкції за недосягнення зниження показників рецидивної злочинності, визначених. В'язниця *Auckland South Corrections Facility* була відкрита у травні 2015 року з контрактом, що діє до 2040 року¹²⁷⁵.

Канада

Канада в цілому становить приклад вельми поміркованого й навіть обережного схвалення феномену в'язничної приватизації навіть на фоні переповнення пенітенціарних установ (станом на 2015 рік рівень наповнення федеральних установ становив 98,8 %, установ провінцій – 104,4 %) ¹²⁷⁶.

¹²⁷⁴ Auckland Central Remand prison to go private. URL: www.stuff.co.nz/national/3677414/Auckland-Central-Remand-prison-to-go-private

¹²⁷⁵ Auckland South Corrections Facility (Kohuora). URL: www.serco.com/aspac/sector-expertise/justice/information-for-friends-and-family/auckland-south-corrections-facility

¹²⁷⁶ World Prison Brief: Canada. URL: www.prisonstudies.org/country/canada

Врешті-решт Канада продемонструвала радикальний відступ від приватних засад пенітенціарної політики на відміну від свого південного сусіда, який зберігає статус лідера в'язничної приватизації¹²⁷⁷.

Так, у Канаді існувало всього три приватних пенітенціарних заклади, які врешті-решт повернулися під контроль Уряду.

Упродовж періоду 2001 – 2006 років *Central North Correctional Centre* у Penetanguishene (Онтаріо) був єдиною приватною установою для дорослих в Канаді (максимальний рівень безпеки). Причому контрактором виступала американська компанія *Management and Training Corporation*, розташована у штаті Юта.

Два закритих центри для підлітків управлялися приватними компаніями (обидва на рівні провінцій).

The *Encourage Youth Corporation* управляв *Project Turnaround* у місті Hillsdale (Онтаріо) відповідно до контракту з Урядом Онтаріо (1997 – 2004), після чого установа була закрита. Установа була призначена для тримання до 32 неповнолітніх злочинців, які вчинили особливо тяжкі злочини на кшталт озброєних нападів, незаконного позбавлення волі та незаконного поводження зі зброєю. Підлітки, засуджені за вбивства або зґвалтування до цього центру не доставлялися. *Project Turnaround* використовувався як популярний у ті часи *boot camp* (тобто військовий табір, де перевиховання здійснювалося через застосування суворої військової дисципліни та правил, наближених до справжнього армійського життя).

У New Brunswick приватна компанія *GEO Group* побудувала та управляла *Miramichi Youth Detention Centre* відповідно до контракту з Департаментом громадської безпеки цієї провінції до 1990-х років (центр припинив свою дію внаслідок громадських протестів)¹²⁷⁸.

Франція

Відомий пенітенціарист Ендрю Койл слушно наголошує, що приватизація пенітенціарних установ залишається *англо-саксонським феноменом*¹²⁷⁹. Дійсно, в цілому Франція не сприйняла американо-британський підхід, коли в'язниця могла б реалізовувати увесь спектр або більшість своїх функцій на приватних засадах. Французька пенітенціарна система адмініструється з великим залученням приватного сектора. Послуги з постачання продуктів харчування, білизни, прання, підтримання в'язниць в цілому делеговано приватним компаніям. Так само організація праці ув'язнених у в'язничних майстернях також де-

¹²⁷⁷ Coyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

¹²⁷⁸ Ombudsman calls for closure of youth detention centre. URL: www.cbc.ca/news/canada/new-brunswick/ombudsman-calls-for-closure-of-youth-detention-centre-1.660082 (2018, June 12).

¹²⁷⁹ Coyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

легована приватним акторам. Проте усі функції з охорони та безпеки залишені за державними установами, що потягнуло за собою цілком природні конфліктні відносини між побутовим та безпековими секторами ув'язнення.

Німеччина

Німеччина до цього часу є прикладом резистентності до в'язничної приватизації. Як зазначає німецький дослідник П.-А. Альбрехт, «приватизація перебуває на межі Конституції. Суверенні повноваження не можуть передавати приватній особі, а виконання покарань відноситься саме до суверенних повноважень»¹²⁸⁰.

Сполучене Королівство

У жодній іншій країні Європи немає такої концентрації приватних агентів безпеки, як у Сполученому Королівстві. У сфері приватного бізнесу працює більше людей, аніж у поліції¹²⁸¹.

У XX столітті Сполучене Королівство стала першою європейською країною, яка започаткувала бізнес-орієнтовані в'язниці та дозволила отримання прибутку від управління приватними в'язницями.

У Британії першою приватною візницею стала *Wolds Prison*, відкрита у 1992 році відповідно до *Criminal Justice Act 1991*, який дозволив Секретареві внутрішніх справ укладати контракти з приватними в'язницями. *Wolds Prison* управлялася корпорацією *Group 4 Securicor* (нині – *G4S*), проте у 2013 році ця установа знову стала державною.

Найновіша та водночас найбільша англійська в'язниця *Berwyn* поблизу міста *Wrexham* управляється державою.

У 2011 році у шотландських пенітенціарних установах утримувалося 1,4 тис. ув'язнених¹²⁸².

Якщо у 2000 році у приватних пенітенціарних установах в Англії утримувалося 8 % від загальної кількості ув'язнених, то у 2011 році – вже 14 %.

У 2012 році у приватних пенітенціарних установах в Англії утримувалося 18 % від загальної кількості ув'язнених¹²⁸³.

Станом на сьогодні понад 18 % ув'язнених в Англії та Уельсі утримуються у приватних пенітенціарних закладах. Для Шотландії цей показник складає 16 %.

¹²⁸⁰ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 117.

¹²⁸¹ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 106-107.

¹²⁸² Kendall W. From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration. London – New York: Rowman & Littlefield International, 2016. 191 p., P. 27.

¹²⁸³ Mason C. International Growth Trends in Prison Privatization. Washington, D.C. The Sentencing Project, August 2013. 18 p., P. 2.

На додаток, ряд імміграційних центрів також управляються приватними акторами.

Так, *Harmondsworth Immigration Removal Centre* та *Colnbrook Immigration Removal Centre* управляються приватною охоронною компанією *Mitie Group PLC* (великою британською компанією, яка здійснює свою діяльність переважно у сфері консалтингових послуг у сфері інфраструктури, енергозбереження та охорони здоров'я).

Yarl's Wood Immigration Removal Centre було відкрито у листопаді 2001 року з можливістю одночасного розміщення понад 400 осіб, що робило його на той час найбільшим центром в Європі. Управління здійснювалося корпорацією *Group 4 Falck*.

У Шотландії у 2007 році низка політичних сил оголосила про встановлення заборони на управління в'язницями приватними акторами. Як наслідок, нові в'язниці будуються та управляються на публічних засадах.

У цілому питання щодо того чи вдалося Сполученому Королівству вирішити проблеми своєї пенітенціарної системи, залишається відкритим, на що вказують британські дослідники та аналітики¹²⁸⁴.

Південна Африка

Чинна південноафриканська пенітенціарна політика передбачає, що Міністр юстиції може за умови будь-якого закону, що регулює укладення договорів державою, за згодою Міністра фінансів та Міністра громадських робіт, укласти договір з будь-якою стороною на проектування, будівництво, фінансування та керування будь-яким виправним центром або частиною виправного центру. Період щодо експлуатації діючих в'язниць не може перевищувати 25 років¹²⁸⁵.

Наразі у Південній Африці функціонує дві приватні в'язниці – *Mangaung Prison* (британська корпорація *G4S Correction Services*) та *Kutama Sinthumule Correctional Centre* (американська корпорація *GEO Group*)¹²⁸⁶.

Дослідники вказують на відсутність гострих проблем та скандалів при управлінні зазначеними двома пенітенціарними установами, хоча рішенням про передання в'язниць приватним провайдерів вкрай бракувала підготовки та прозорості¹²⁸⁷.

¹²⁸⁴ Nathan S. 'Prison Privatisation in the United Kingdom', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 162-178.

¹²⁸⁵ White Paper on Corrections in South Africa. With a Foreword of the Minister of Correctional Services (2005). URL: <https://acjr.org.za/resource-centre/White%20Paper%20on%20Corrections%20in%20South%20Africa.pdf>

¹²⁸⁶ List of Private Prisons in South Africa. URL: <https://southafricalists.com/private-prisons-in-south-africa> (01.05.2020)

¹²⁸⁷ Berg J. 'Prison Privatisation: Development in South Africa', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 179-188.

Японія

Перша приватна в'язниця Японії, яка відкрилася в 2007 році, працює за обмеженою формулою приватизації: за більшість її управлінських служб, включаючи охорону, несуть відповідальність приватні суб'єкти. Однак ця та три інших установи, відкритих згодом, наразі використовуються для утримання правопорушників, які вчинили злочин вперше.

Чилі

2003 року Чилі стала першою південноамериканською країною, яка уклала контракти з приватними тюремними компаніями¹²⁸⁸.

Перу

Уряд Перу почав збирати заявки від приватних акторів на управління своєю першою приватною в'язницею, починаючи з 2010 року. 2015 року було прийнято відповідні закони, що дозволили в'язничну приватизацію¹²⁸⁹.

Найвпливовіші гравці у сфері в'язничної приватизації

Одним з найбільш впливових акторів та лідерів на полі в'язничної приватизації є *CoreCivic* (колишня *Corrections Corporation of America – CCA*), заснована у 1983 році.

Станом на 2016 рік *Corrections Corporation of America* посідала одну з найвищих сходинок серед усіх в'язничних корпорацій у світі. Наразі корпорація управляє понад 65 пенітенціарними установами на федеральному та національному рівнях із загальною кількістю понад 90 тис. місць у 19 штатах США. Найбільшим інвестором *CoreCivic* виступає *Vanguard Group* (друга у США компанія у сфері інвестиційної діяльності, яка станом на 2015 рік володіла 14 % статутного фонду *CCA*)¹²⁹⁰.

Власне саме *Corrections Corporation of America* започаткувала епоху в'язничної приватизації у США та світі, відкривши приватний імміграційний центр у місті Houston (Техас)¹²⁹¹.

Вже у 1984 році *Corrections Corporation of America* виборола новий контракт на управління в'язницею у графстві Shelby (Теннессі).

Наступного року одним з федеральних суддів було ухвалено судові рішення, яке забороняло приймати ув'язнених до переповнених в'язниць, на що одразу ж відреагувала *Corrections Corporation of America*, запропонувавши владі штату Теннессі 99-річний контракт на загальну суму майже 250 млн. доларів за взяття в оренду усієї пенітенціарної

¹²⁸⁸ Chile: Prison, S.A. *The Economist*, July 17, 2003.

¹²⁸⁹ Peru to privatize prison system. URL: <https://perureports.com/peru-to-privatize-prison-system/2290/>

¹²⁹⁰ The Corrections Corporation of America, by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/cca-corrections-corporation-america-private-prisons-company-profile_2018_June_12

¹²⁹¹ Madison Pauly. A Brief History of America's Private Prison Industry. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/history-of-americas-private-prison-industry-timeline_2018_June_12

системи Теннессі. Пропозиція *Corrections Corporation of America* щодо контролю над усіма пенітенціарними установами Теннессі мала ефект глибокого резонансу. Незважаючи на опозицію з боку державних службовців та законодавчих структур штату, пропозиція *ССА* щодо таких обсягів в'язничної приватизації продемонструвала появу на полі пенологічних практик нових впливових приватних акторів, які кинули відкритий виклик державі у цій сфері державної політики¹²⁹².

У 1989 році *Corrections Corporation of America* відкрила першу у країні приватну в'язницю для жінок – *New Mexico Women's Correctional Facility* (нині – *Northwest New Mexico Correctional Facility*) у місті Grants (Нью-Мексико) на 204 місць.

У 1990 році *Corrections Corporation of America* взяло під своє управління державну установу у місті Winn Parish (Луїзіана) – *Winn Correctional Center* (нині управляється за контрактом з приватною компанією *LaSalle Corrections*).

У 1992 році *Corrections Corporation of America* для Служби маршалів США відкрило *Leavenworth Detention Center* (Канзас), що становило вельми важливу подію в історії в'язничної приватизації, адже йшлося про перший в історії США контракт на управління в'язницею максимального рівня безпеки.

У 1992 році *Corrections Corporation of America* вийшла на британський ринок, відкривши *Blackenhurst Prison* у місті *Worcestershire*.

У 2016 році адміністрація Президента Обами забезпечила *Corrections Corporation of America* контрактом на 1 млн. доларів на створення центру для шукачів притулку з Центральної Америки.

На другому місці перебуває *GEO Group* (колишня *Wackenhut Corrections Corporation*), заснована у 1984 році. Наразі зазначена корпорація управляє пенітенціарними установами із загальною кількістю понад 81 тис. місць.

Швидко набравши фінансового та політичного впливу, *Wackenhut Corrections Corporation* вже у 1992 році відкрила для себе австралійський та британські ринки, налагодивши різні форми співпраці у сфері в'язничної приватизації. Вже у 1993 році *Wackenhut Corrections Corporation* отримала контракт на розробку проектної документації, будівництво та управління *June Correctional Centre* для Департаменту виправних установ австралійського штату *New South Wales*.

У 1993 році *Wackenhut Corrections Corporation* відкрила найбільший в світі центр для утримання наркозалежних ув'язнених (*Kyle Correctional Center*) у штаті Техас¹²⁹³.

¹²⁹² Madison Pauly. A Brief History of America's Private Prison Industry. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/history-of-americas-private-prison-industry-timeline

¹²⁹³ GEO Group History Timeline. URL: www.geogroup.com/history_timeline

У 1997 році приватна компанія *Cornell Corrections* вперше отримала від Федерального бюро в'язниць США право управляти закладом на понад 2 тис. місць (*Taft Correctional Institution*) у штаті Каліфорнія, який, в свою чергу у 2010 році було придбано *GEO Group*.

У 1998 році *Wackenhut Corrections Corporation* відкрило першу в США приватну психіатричну лікарню (*South Florida State Hospital*).

У 1999 році *Wackenhut Corrections Corporation* відкрила для себе південноафриканський ринок, отримавши 25-річний контракт на розробку проєктної документації, будівництво та управління *Kutama Sinthumule Correctional Centre*.

У 2004 році *GEO Group* ще більше поширила свій вплив у Сполученому Королівстві, заснувавши *GEO Group UK Ltd*.

Крім того, приватними акторами, які займаються переважно управлінням цілісними пенітенціарними установами є *LaSalle Corrections, Management & Training Corporation, Community Education Centers, Emerald Companies* тощо.

Компанія *Management and Training Corporation*, розташована в американському штаті Юта, є третім за обсягами приватним в'язничним оператором у США: в її 12 установах утримується понад 31 тис. злочинців. Свого часу *Management and Training Corporation* виступала контрактором єдиної в Канаді приватної в'язниці максимального рівня безпеки для дорослих злочинців.

Компанія *LaSalle Corrections* управляє 18 виправними установами в американських штатах Луїзіана, Техас та Джорджія із загальною кількістю 13 тис. місць¹²⁹⁴.

Приватними установами для неповнолітніх опікуються такі компанії як *G4S Youth Services, Youth Services International, Abraxas Youth & Family Services (GEO), Cornerstone Programs, Mid-Atlantic Youth Services Corp.*

У сфері пробаційних послуг функціонують такі компанії як *Sentinel Offender Services, Judicial Corr. Services (Correct Care Solutions), Georgia Probation Services, CSRA Probation Services Inc.*

Послуги з електронного моніторингу займаються *BI Inc. (GEO), 3M Electronic Monitoring Inc., ISECUREtrac Corp., Satellite Tracking of People (Securus), Offender Management Services.*

У Британії наразі 14 в'язниць управляються приватними компаніями, де найбільшим британським провайдером в'язничних послуг є корпорація *Serco (HMP Ashfield, HMP Doncaster, HMP Dovegate, HMP Lowdham Grange, HMP Thameside).*

Іншими британськими в'язничними гігантами є *G4S Justice Services (HMP Altcourse, HMP Rye Hill, HMP Oakwood, HMP/YOI Parc)* та *Sodexo*

¹²⁹⁴ LaSalle Corrections: Our Reach. URL: www.lasallecorrections.com

*Justice Services (HMP Bronzefield, HMP Peterborough, HMP Northumberland, HMP/YOI Forest Bank)*¹²⁹⁵.

В Австралії *Serco* управляє *Acacia Prison* у штаті Західна Австралія та *Borallon Correctional Facility* у штаті Квінзленд, а також *Christmas Island Detention Centre* та *Villawood Detention Centre* в Сіднеї.

У Новій Зеландії *Serco* управляє *Mount Eden Remand Prison*. Крім того, у березні 2012 року *Serco* отримала контракт на будівництво в'язниці у *Wiri* на 960 місць.

Оцінка переваг та недоліків приватних та державних в'язниць

Як це не дивно звучить, юстиція та правосуддя мають до такої оцінки вельми віддалене відношення.

З формальної позиції критеріями для такого порівняння є, перш за все, кількість ув'язнених, кількість персоналу (як *security officers*, так і соціальних працівників). Дослідження 2016 року, проведене *U.S. Department of Justice*, встановило, що, дійсно, приватні в'язниці перевершують державні за окремими показниками у сфері безпеки. Водночас приватні в'язниці мали гірші відносні показники щодо нападів ув'язнених на персонал та інших ув'язнених. Так само приватні в'язниці були у 8 разів гіршими за кількістю вилучених в ув'язнених телефонів та у 2 рази гіршими за показниками вилучених інших заборонених предметів.

Проте головним тут буде не скільки кількість ув'язнених, скільки «якість», а краще сказати – рівень суспільної небезпеки, яку являють або можуть являти ув'язнені певної приватної або державної установи. Адже йдеться не тільки і не скільки про вартість витрат на кожного ув'язненого в день, скільки про відсутність втеч, нападів на персонал, внутрішніх конфліктів між ув'язненими тощо, самогубств, вбивств, зґвалтувань та інших статевих злочинів різної тяжкості.

Питання безпеки

Наразі вважається, що приватні в'язниці зазвичай нехтують якістю послуг, щоб максимізувати економію коштів та доходи, ставлячи під загрозу суспільний інтерес у призначенні справедливого й гуманного покарання. Приватним установам також не вдається надати належний реабілітаційний супровід для забезпечення суспільства в майбутньому. Відтак скорочення витрат за реабілітаційними пріоритетами негативно впливає на деякі аспекти служби.

Численні дослідження, проведені американськими вченими, вказують на те, що «приватний сектор є менш безпечним для ув'язнених», де кількість нападів ув'язнених на ув'язнених вдвічі перевищує

¹²⁹⁵ Contracted-out prisons. URL: www.justice.gov.uk/about/hmps/contracted-out

аналогічний показник у державних установах»¹²⁹⁶. Аналогічно, дослідження, проведене *U.S. Department of Justice*, вказало на те, що «приватні заклади мають значно більший показник нападів ув'язнених на ув'язнених та нападів ув'язнених на персонал, як порівняти з державними установами»¹²⁹⁷.

Інше дослідження вказує на більшу кількість втеч та спроб втеч з ув'язнення саме в приватних установах¹²⁹⁸.

Відтак, коли ми ставимо на порядку денному питання поширення феномену в'язничної приватизації у контексті дискусії про приватні форми соціального контролю, необхідно нагадати, що тут, перш за все, йдеться про джерела наповнення конкретних пенітенціарних установ найбільш небезпечним контингентом, що вже є здебільшого предметом політики, адміністрування, економіки, з якими дуже тісно межує корупція.

Щодо оцінки британських приватних в'язниць, то навіть на національному рівні дослідники вказують на брак вихідних даних для порівняння показників функціонування державних та приватних установ. Так, за даними *HM Chief Inspector of Prisons*, не уявляється можливим віддати пальму першості приватним або державним установам.

Інші дослідники вказують, що розрив за головним показником, за яким приватні установи з'явилися як масовий феномен – менша вартість – сьогодні вже не є актуальним. Більше того, рівень фізичного насильства у приватних закладах нерідко оцінюється як набагато вищий, як порівняти з державними установами. Те ж саме стосується випадків насильства з боку персоналу щодо ув'язнених (особливо статевого насильства).

Так, у серпні 2011 року, *Edwin Rodriguez*, офіцер з питань безпеки з приватного *Willacy Detention Center*, був визнаний винним у статевому насильстві під час виконання службових обов'язків щодо ув'язненої жінки¹²⁹⁹.

У 2009 році постало питання щодо статевого насильства щодо жінок з боку 5-ти представників персоналу приватного *Otter Creek Correctional Center* (штат Кентуккі), що мало наслідком засудження 4-х офіцерів *Otter Creek Correctional Center*¹³⁰⁰.

У 2010 році Федеральне бюро розслідувань США провело розслідування діяльності *Corrections Corporation of America* після інциденту,

¹²⁹⁶ Blakely C., Bumphus V. Private and Public Sector Prisons – A Comparison of Select Characteristics. *Federal Probation*, 2004. 27. P. 30.

¹²⁹⁷ Austin J., Coventry G. Emerging Issues on Privatized Prisons. U.S. Department of Justice, 2001.

¹²⁹⁸ Camp S., Gaes G. Federal Bureau of Prisons, Growth and Quality of U.S. Private Prisons: Evidence from a National Survey, 2001.

¹²⁹⁹ Press Release. U.S. Department of Justice, Former Willacy Detention Contract Security Officer Pleads Guilty to Sexual Abuse of a Female Detainee in Texas, 2011.

¹³⁰⁰ Hawaii To Remove Inmates Over Abuse Charges. *N.Y. Times*, Aug. 25, 2009.

що мав місце в *Idaho Correctional Center*, де ув'язнений втратив свідомість внаслідок нападу на нього з боку іншого ув'язненого. Згодом журналістами було оприлюднене відеозапис, який зафіксував, що персонал *Idaho Correctional Center* не лише не протидіяв нападу, проте й навпаки просто спостерігав на нападом, не вживаючи будь-яких заходів для протидії конкретному випадку небезпечного для життя насильства¹³⁰¹. Внаслідок цього інциденту федеральний суддя стягнув 350 тис. доларів з *Corrections Corporation of America* в якості компенсації на правничі послуги за позовом щодо бездіяльності персоналу *Idaho Correctional Center*.

Крім того, у 2012 році вісім ув'язнених з *Idaho Correctional Center* подали до федерального суду позов, в якому звинуватили офіцерів *Idaho Correctional Center*, що останні фактично передали управління цієї пенітенціарною установою лідерам злочинних угруповань. У позові йшлося, що адміністрація *Idaho Correctional Center* на постійній основі використовувала членів відомого організованого злочинного угруповання *Aryan Knights* та інших небезпечних злочинців для залякування й терору загальної маси ув'язнених, перетворивши цю в'язницю на «гладіаторську арену».

Так, ув'язнений *Rowe Burningham* звинуватив адміністрацію *Idaho Correctional Center* у тому, що його цілеспрямовано переселили до групи небезпечних злочинців насильницької спрямованості попри його заперечення та скарги¹³⁰². Як наслідок цього скандалу у жовтні 2013 року корпорації *Corrections Corporation of America* було відмовлено в участі у тендері на управління цим центром на новий період, після чого управління *Idaho Correctional Center* повністю перейшло під контроль держави.

З іншого боку, цей випадок не довід фіаско приватних в'язниць у порівнянні з державними, прикладом чого є вбивство у цьому ж виправному центрі ув'язненого *Glenn Cox*, причому на момент вбивства *Idaho Correctional Center* вже перебував під управлінням держави¹³⁰³.

У цьому контексті додаткові висновки можна зробити з аналізу судових справ за поданими проти *Corrections Corporation of America* позовами в американських судах, що з іншого боку відображають проблему, що аналізується: 16,1 % – умови ув'язнення; 15 % – отримані тілесні ушкодження; 14,9 % – медична допомога; 8,6 % – умови праці;

¹³⁰¹ 7 Investigates: Inside the prison – is violence down? URL: www.ktvb.com/article/news/local/only-on-7-inside-the-prison-is-violence-down/33936574

¹³⁰² Violent Private Prison Called 'Gladiator School'. October 16, 2013. URL: www.courthousenews.com/violent-private-prison-called-gladiator-school

¹³⁰³ Idaho inmate death shines light on cellmate pairings at U.S. prisons. URL: www.seattletimes.com/seattle-news/idaho-inmate-death-shines-light-on-cellmate-pairings-at-u-s-prisons

5 % – фізичні напади; 4,2 % – надмірне застосування сили з боку персоналу; 3,7 % – сексуальне насильство; 3,2 % – смерть; 2,8 % – сексуальне домагання¹³⁰⁴.

У 2012 році у *Adams County Correctional Center* (Міссісіпі), який було призначено здебільшого для утримання нелегальних іммігрантів, звинувачених у повторному в'їзді до США після депортації (переважно з Мексики), стався бунт ув'язнених, який призвів до загибелі 1 офіцера та завдання тілесних ушкоджень 16 іншим офіцерам. Під час бунту 25 офіцерів було взято у заручники. За висновками розслідування стверджувалося, що бунт був пов'язаний з поганими умовами тримання та харчування. У свою чергу, *Adams County Correctional Center* також перебував під управлінням *Corrections Corporation of America*. Як наслідок, у серпні 2016 року представники Міністерства юстиції оголосили, що Федеральне бюро в'язниць має припинити використання контрактних об'єктів, виходячи з того, що приватні в'язниці надають менш безпечні та менш ефективні послуги без істотних заощаджень¹³⁰⁵.

У 2015 році мала місце ескалація насильства у *Cimarron Correctional Facility*, розташованого у місті Cushing (Оклахома). Так, відбулося масове заворушення за участі понад 200 ув'язнених: у вересні 2015 року мала місце бійка між членами білошкірих в'язничних банд *Irish Mob* та *Aryan Brotherhood*, внаслідок якої загинуло 4 ув'язнених, а ще 4 отримали тілесні ушкодження¹³⁰⁶. Незважаючи на таку резонансну подію, влада заявила, що все одно продовжить мати бізнес з приватними компаніями, мотивуючи продовження співпраці масовим переповненням місцевих в'язниць. Проте вже у травні 2017 року у цій же в'язниці мав місце напад ув'язнених на 5-х офіцерів. Напад стався близько вранці, коли в'язничний офіцер застосував перцевий спрей проти ув'язненого, який відмовився виконувати накази. Це призвело до того, що декілька ув'язнених напали на цього офіцера та інших офіцерів, які намагалися втрутитися у справу. Жоден ув'язнений не постраждав в інциденті, але 5-х в'язничних офіцерів було госпіталізовано у сусідній лікарні¹³⁰⁷.

¹³⁰⁴ The Corrections Corporation of America by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/cca-corrections-corporation-america-private-prisons-company-profile

¹³⁰⁵ Zapotosky M., Harlan C. Justice Department says it will end use of private prisons. August 19, 2016. URL: www.washingtonpost.com/news/post-nation/wp/2016/08/18/justice-department-says-it-will-end-use-of-private-prisons

¹³⁰⁶ Video Surfaces In Deadly 2015 Cushing Prison Riot. URL: www.news9.com/story/5e345d623196993fcd0527a/video-surfaces-in-deadly-2015-cushing-prison-riot

¹³⁰⁷ Staff injured in riot at Cimarron Correctional Facility. May 17, 2017. URL: www.stwnnewspress.com/news/staff-injured-in-riot-at-cimarron-correctional-facility/article_1484aacd-43a9-5b2d-a610-952d9651c379.html

Економічні питання

У цілому питання результатів порівняння економічних та фінансових показників залишається відкритим. Численні дослідження взагалі вказують на відсутність будь-якої чіткої відмінності між державними та приватними установами¹³⁰⁸.

Ряд досліджень вказують на переваги австралійських приватних в'язниць, підкреслюючи зниження вартості ув'язнення та підвищення позитивних відносин між ув'язненими та персоналом. Джерела вказують, що аутсорсинг в'язничних сервісів приватним компаніям в Австралії суттєво знизив вартість витрат на кожного ув'язненого.

Так, за окремими даними, кожен ув'язнений у державній в'язниці *West Australian Jail* коштує платникам податків 270 доларів, у той час коли аналогічна ціна у приватній установі *Acacia Prison* складає всього 182 долари.

У Новому Південному Уельсі вартість утримання ув'язненого щодня у приватній в'язниці *June Prison* коштує 112 доларів, як порівняти з 170 доларами у будь-якій державній в'язниці у тому ж штаті.

Проте критики подібного підходу вказують, що в Австралії, як і в багатьох інших країнах, бракує незалежних досліджень, адже дослідження, які вказують на переваги державних в'язниць, нерідко містять ознаки упередженості.

Навпаки, у січні 2012 року Комісія з питань продуктивності – незалежний дослідний та консультативний орган австралійського уряду – оприлюднила Звіт про державні послуги за 2012 рік («Звіт про продуктивність»). Розділ 8 зазначеного Звіту був присвячений саме пенітенціарним установам.

Виявилося, що найвищі витрати на в'язниці припадають на Австралійську столичну територію і Тасманію, які не мають приватних пенітенціарних установ. Проте наступну сходинку посів штат Вікторія, в якому розташована найбільша кількість австралійських приватних пенітенціарних установ. Крім того, як не дивно, найдешевші виправні послуги, як виявилося, надавали в'язниці Північної території, де взагалі немає приватних установ¹³⁰⁹. Водночас витрати штату Вікторія на пенітенціарну систему на 19 % перевищували середній показник по країні для її поточних витрат на одного ув'язненого в день.

Із зазначеного вище прикладу можна зробити висновок, що між приватизацією пенітенціарних установ та економією грошей платників податків відсутня кореляція, щоб стверджувати про очевидну перемогу або очевидну поразку в'язничної приватизації.

¹³⁰⁸ Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014.

¹³⁰⁹ Alizzi J. Private prisons in Australia: our 20-year trial. URL: <http://rightnow.org.au/opinion-3/private-prisons-in-australia-our-20-year-trial/>

Щодо США, то у 2007 році американський *Government Accountability Office* зробив висновок, що Федеральне бюро в'язниць США є неспроможним зробити об'єктивний висновок з приводу того, чи дійсно приватні в'язниці є більш дешевими в управлінні, як порівняти з державними установами.

Інші дослідження вказують, що в цілому приватні в'язниці максимального рівня безпеки у США є більш ефективними з точки зору економії коштів, у той час коли серед в'язниць мінімального та середнього рівня безпеки виграють державні установи¹³¹⁰.

Центр кримінального правосуддя Університету штату Юта провів мета-аналіз приватних в'язниць, за результатами якого виявив, що приватизація не гарантує економії коштів, а якість послуг не покращується¹³¹¹.

Політичні аспекти в'язничної приватизації

Крім того, враховуючи, що приватні в'язниці – це, перш за все, *великий бізнес та велика політика*, то до сфери політичних відносин з питання наповнення в'язниць дедалі більшою кількістю ув'язнених додається навіть більш важливе питання – питання допуску до цього ринку конкурентів або, навпаки, витіснення з ринку вже існуючих акторів, що також є суто політичним питанням.

Проте, напевне, головним індикатором того, що питання в'язничної приватизації – це насамперед політика, а не юриспруденція, є принцип: «Чим більше доходів ви можете отримати з приватних в'язниць, тим більше приватних в'язниць ви будете намагатися створити разом із максимальним наповненням таких приватних в'язниць».

Як слушно наголошує Нільс Крісті, «кількість ув'язнених визначається не рівнем злочинності, не потребами соціального контролю або ефективністю поліцейських функцій, а бажанням зробити злочинність джерелом доходу для уряду та приватних фірм»¹³¹².

Тому виникає супутнє питання: «Чим більше ви створите приватних в'язниць з максимально великою кількістю ув'язнених, тим більше вам буде потребуватися персоналу для управління такими установами».

Відтак питання поширення в'язничної приватизації безпосередньо межує із лобіюванням у двох напрямках.

По-перше, це пряме та опосередковане стимулювання парламентів та суддів до посилення суворості кримінальних покарань за різні

¹³¹⁰ Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014.

¹³¹¹ Kendall W. From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration. London – New York: Rowman & Littlefield International, 2016. 191 p., P. 32.

¹³¹² Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с., С.110.

злочини через нагнітання моральної паніки на кшталт «хвиля злочинності накриває наше місто (графство, штат, область, регіон тощо)», і «ми маємо щось діяти з такою навалою злочинності». Наприклад, у 2010 році стало відомим, що корпорація *Corrections Corporation of America* за 20 років до цього підготувала та спрямувала на розгляд різним політичним колам та політикам понад 85 проєктів законів та резолюцій, спрямованих на посилення покарань, поширення імміграційних заборон та лобіювання приватних пенітенціарних закладів.

По-друге, це призводить до поширення застосування ув'язнення як уявного засобу забезпечення суспільства через «відокремлення поганих хлопців від чесних платників податків» та подальшої інкарцерації суспільства, у зв'язку з чим виникає біль масштабна проблема подолання негативних соціальних, психологічних, політичних та економічних наслідків ув'язнення.

Зазначене вище наочно демонструється тим, що навіть на фоні масового будівництва приватних в'язниць для США гострою залишається проблема переповнення пенітенціарних установ.

Так, станом на 2017 рік пенітенціарні установи США були наповнені на 99,8 %, що вказує, що тотальна в'язнична приватизація аж ніяк не вирішила проблему, а, навпаки, загострила соціальні протиріччя внаслідок застосування занадто суворих каральних практик. Більше того, свого часу усі розрекламовані проєкти *декарцерації* (те, що Стенлі Коен визначав як «*ideological attacks*») дійсно сприяли частковому виходу держави з пенологічного поля. Проте залишена територія одразу ж була поглинута новою хвилею інкарцерації, спричиненою дедалі більшими обсягами в'язничної приватизації.

Відтак формула успіху в'язничної приватизації може бути визначена як «*більше злочинів, більше прибутків*», що обумовлює додаткове питання щодо стримування подібних бізнес-орієнтованих форм соціального контролю.

Політизація питання в'язничної приватизації у формі примушування суддів до заповнення приватних пенітенціарних установ може теж сягати крайніх проявів навіть у країнах розвинутої демократії.

Так, свого часу *Corrections Corporation of America* в одному зі звітів зазначила таке: «Поблажливість у стандартах засудження або умовно-дострокового звільнення може негативно вплинути на попит на наші послуги»¹³¹³.

Корпорація *GEO Group* ідентифікувала свої ризики приблизно подібним чином: «Наше зростання залежить від нашої спроможності зберігати старі та укладати нові контракти на управління виправними та психіатричними закладами, що не перебуває у межах нашого без-

¹³¹³ Banking on Bondage: Private Prisons and Mass Incarceration. November 2, 2011. American Civil Liberties Union. URL: www.aclu.org

посереднього контролю. Будь-які прояви декриміналізації злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних та подібних речовин, можуть вплинути на кількість заарештованих, обвинувачених та засуджених осіб, що, врешті-решт, призведе до скорочення кількості закритих закладів. Так само, зниження показників злочинності може призвести до скорочення ув'язнення. Імміграційні реформи також можуть безпосередньо впливати на наш матеріальний стан»¹³¹⁴.

Тому в розрізі подібних позицій вельми недивним є відомий скандал, пов'язаний із тривалим підкупом двох американських суддів за ухвалення більш суворих вироків для підлітків («*kids for cash scandal*»). Так, двоє суддів з *Luzerne County Court of Common Pleas* зі штату Пенсильванія (*Michael Conahan* та *Mark Ciavarella*) були визнані винними в отриманні неправомірної вигоди від приватної в'язничної компанії за штучне й незаконне наповнення двох приватних центрів для неповнолітніх злочинців.

Обидва судді були звинувачені в отриманні декількох мільйонів доларів за виконання злочинної угоди між суддями та приватними установами. Судді також були звинувачені у «спрямовуванні неповнолітніх осіб до приватних закритих центрів внаслідок існування фінансового інтересу за умов, коли навіть офіцери ювенальної пробації не рекомендували поміщення таких неповнолітніх осіб до установ закритого типу». На додаток судові рішення ухвалювалися за відсутності належної правничої допомоги. Внаслідок викриття подібної схеми Верховної суд штату Пенсильванія був вимушений переглянути сотні вироків до позбавлення волі.

Щодо просто лобіювання, то *Corrections Corporation of America* упродовж період з 1999 – 2020 років витратила щонайменше 1,4 млн. доларів щороку на лобіювання своїх інтересів на федеральному рівні. За період 2003 – 2011 років *Corrections Corporation of America* (нині – *CoreCivic*) найняла 199 професійних лобістів у 32 штатах. За той же час *GEO Group* (колишня *Wackenhut Corrections Corporation*) найняла 72 професійних лобісти у 17 американських штатах¹³¹⁵.

Важко пов'язувати діяльність лобістів з практикою системи кримінальної юстиції, проте, як зазначає Тодд Кліар, у 1972 році в США 3/4 засуджених за вчинення злочинів, що відносяться до класу фелоній, отримували пробацію, коли як зараз – лише 1/4 таких злочинців¹³¹⁶.

¹³¹⁴ Banking on Bondage: Private Prisons and Mass Incarceration. November 2, 2011. American Civil Liberties Union. URL: www.aclu.org

¹³¹⁵ National Institute on Money In State Politics, Client Summary: GEO Group. URL: www.followthemoney.org/database/lobbyistclient.phtml?lc=100516&y=0

¹³¹⁶ Todd C. «The “Iron Law” of Prison Populations Reducing Prison Admissions and Length of Stay to End Mass Incarceration», in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M.Mauer and K.Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p., P. 57.

Етична складова в'язничної приватизації: в'язнично-індустріальний комплекс як політична проблема

Приватні в'язниці – це великий бізнес. Тому є природнім, що для бізнесу головною метою є мінімізація видатків та максимізація прибутків. Проте реабілітація злочинців, яку зазвичай проголошено якщо не першою, то обов'язково однією з головних цілей кримінального покарання та місією функціонування сучасних пенітенціарних установ, завжди є дорогим та витратним завданням. Відтак природне переслідування приватною в'язничною компанією мети збільшення прибутків неодмінно буде стикатися з дилемою «*прибутки проти реабілітація злочинців*», де перевага, звичайно, буде віддаватися прибуткам.

У цілому, можна сказати, що сутність, а головне – наслідки в'язничної приватизації як політичного феномену, мало змінилася з XVIII століття.

Так, у XVIII столітті приватні актори, які управляли в'язницями, не мали стимулів, щоб витрачати гроші на ув'язнених, надаючи ув'язненим мізерні майки та поміщуючи останніх у жахливі умови.

Так само у XIX столітті підрядники, які «орендували» ув'язнених на день за *Lease system*, не мали матеріальної зацікавленості, щоб утримувати їх в умовах, які б були безпечними для ув'язнених.

Вже у XIX столітті приватні тюремні оператори в умовах домінування філософії прав людини та наявності міжнародних стандартів прав людини, були змушені покращувати умови тримання ув'язнених до певного мінімального рівня, який б перевищував мінімальний рівень страждань та не сягав би рівня нелюдського поводження. Проте навіть така «турбота», продиктована намаганням максимально скоротити видатки (*cut corners*), є можливою за рахунок як громадської безпеки, так і умов ув'язнення.

В'язнична приватизація як політико-економічний феномен не може існувати у політичному вакуумі. Разом з в'язничною приватизацією виникли та продовжують існувати могутні групи акторів, які посіли вагоме місце у структурі національних систем кримінальної юстиції. Взаємозв'язки між приватними в'язничними корпораціями, постачальниками послуг для в'язничних корпорацій, постачальникам технічних засобів спостереження та контролю, профспілками офіцерів приватних в'язничних корпорацій, лобістами та юристами приватних в'язничних корпорацій, з одного боку, та державними акторами, з іншого, зумовили появу нового феномену, який отримав назву в'язнично-індустріального комплексу (*prison-industrial complex*), або «пенального кейнсіанства».

Цей феномен американський дослідник *Eric Schlosser* визначив як «сукупність бюрократичних, політичних та економічних інтересів, що заохочує зростання обсягів та витрат на ув'язнення, незалежно від

дійсної потреби в таких обсягах». Далі *Schlosser* продовжує: «В'язнично-індустріальний комплекс – це не лише сукупність інтересів та інституцій. На додаток це – *стиль мислення*. Приманка великих грошей розбещує національну систему кримінальної юстиції, замінюючи соціальну орієнтацію державної служби прагненням до отримання більших прибутків»¹³¹⁷.

Американська авторка *Hadar Aviram* висловлює слушну думку, що проблемою є не скільки в'язнична приватизація як така, скільки причини, які зумовили появу феномену в'язничної приватизації. Ці причини, на переконання авторки, криються у переорієнтації системи кримінальної юстиції на отримання матеріальних вигід, у той час коли соціальні та етичні аспекти ув'язнення та кримінальної юстиції в цілому залишено на другому місці¹³¹⁸.

Більше того, окремі автори аргументовано вказують на феномен в'язничної приватизації як неприховану сучасну форму рабства, обмеженого стандартами прав людини, які надають їй дещо гуманного обличчя, проте, все одно, не змінюють рабовласницької сутності в'язничної приватизації¹³¹⁹.

По мірі зростання кількості в'язничного населення зростає роль дрібного та середнього бізнесу, який постачає для приватних пенітенціарних установ ліки, продукти харчування та надає різні послуги. Як наслідок, наприклад, американська в'язнична система опосередкована є третім за обсягами працедавцем у світі.

Приватні в'язничні корпорації стали й продовжують бути каналізаторами переповнення в'язниць та створення глобального *carceral society*. Приватні в'язничні корпорації отримують від держави певну суму за кожен день перебування ув'язненого у приватній пенітенціарній установі. Оскільки лише велика кількість ув'язнених є запорукою отримання великих прибутків, нерідко договори між державами та приватними компаніями визначають *конкретний рівень наповнення конкретної в'язниці*, яку держава зобов'язана забезпечити шляхом винесення вироків до позбавлення волі. *Hadar Aviram* слушно зазначає, що «у такому вигляді в'язничне населення та ув'язнення стають функцією не регулювання рівня злочинності та громадської безпеки, а продуктом та пропозиції та договірних зобов'язань»¹³²⁰.

¹³¹⁷ Schlosser E. The Prison-Industrial Complex. URL: www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/12/the-prison-industrial-complex/304669

¹³¹⁸ Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014.

¹³¹⁹ Kai J. *The Disgrace of America's Prison-Industrial Complex*. URL: www.pressreader.com/canada/national-post-national-edition/20130323/281801396410269

¹³²⁰ Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014.

Причому така сфера виробничих відносин є вельми зручною для тих, хто нею управляє: «Для приватного бізнесу в'язнична праця – це як горщик із золотом. Жодних страйків. Ніяких профспілкових організацій. Ніяких пільг за шкоду здоров'ю, страхування від безробіття або компенсацій працівникам. Відсутні мовні бар'єри. Левіафан будує нові в'язниці-фабрики на тисячах страшних гектарів за високими мурами. Ув'язнені здійснюють телефонні бронювання, вирощують свиней та іншу худобу, лопають гній, виготовляють плати для електронно-обчислювальних машин, роблять лімузини та інші автомобілі, водяні ліжка та навіть нижню білизну для *Victoria's Secret* – все це за частку вартості «вільної праці»¹³²¹.

За різними даними велика кількість світових гігантів тією або іншою мірою використовує працю ув'язнених¹³²². Дослідники до таких компаній відносять *Walmart, Microsoft Corporation, Starbucks, BP, Nintendo, Unicom, Dell, Eddie Bauer, Kmart, Boeing, Verizon, Verizon, McDonald's, Sprint Corporation, Honda Motor Company, Intel, Nordstrom, Motorola, Exxon Mobil, Bank of America Corporation, Procter & Gamble, Shell Oil Company, United Parcel Service, Hewlett-Packard, Caterpillar, IBM, Johnson & Johnson, Cargill, Mary Kay, United Airlines, State Farm Insurance, American Express*¹³²³.

Одним з головних наслідків поширення обсягів в'язнично-індустріального комплексу – це розмивання кордонів між «приватним» та «публічним»¹³²⁴. У той же час «право карати» в умовах сучасної держави та верховенства прав людини має бути виключно публічним.

Імміграція та приватні в'язничні корпорації

Останнім часом дедалі більшої актуальності набувають питання переміщення великих мас населення та, відповідно, імміграційних законів, які стають дедалі більш жорсткими. Власне, одним з найбільш улюблених гасел, що нерідко вживаються політиками на національному та місцевому рівнях у багатьох країнах – це «захист країни та суспільства від небезпечних мігрантів». Відповідно, на фоні традиційних форм в'язничної приватизації більшого поширення набуває феномен приватизації закритих центрів для іммігрантів, що є надзвичайно привабливим сектором для в'язничних корпорацій.

Так, ще 1987 року *Wackenhut Corrections Corporation* (нині – *GEO Group*) отримала перший контракт на управління закритим центром

¹³²¹ Davis A. Masked Racism: Reflections on the Prison Industrial Complex. URL: www.colorlines.com/archives/1998/09/masked_racism_reflections_on_the_prison_industrial_complex.html

¹³²² 12 Major Corporations Benefiting from the Prison Industrial Complex. URL: <http://maltajusticeinitiative.org/12-major-corporations-benefiting-from-the-prison-industrial-complex-2/>

¹³²³ Carlton Genevieve. 49 Large American Companies That Use Prison Labor. URL: www.ranker.com/list/companies-in-the-united-states-that-use-prison-labor/genevieve-carlton

¹³²⁴ Schlosser E. The Prison-Industrial Complex. URL: www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/12/the-prison-industrial-complex/304669

для нелегальних мігрантів¹³²⁵. За період з 1994 – 2011 років кількість мігрантів, які утримувалися у закритих міграційних центрах у США, зросла на 457 %. Відповідно 49 % мігрантів у середньому утримувалися саме у приватних імміграційних центрах.

Приватні імміграційні центри також стають центром уваги дослідників та критиків, які вказують на ті ж самі проблеми, що характерні для приватних в'язниць: обіцяні послуги не є дешевими, а рівень безпеки не є таким, яким його зображували при підписанні відповідних контрактів з урядами, на що вказують британські та австралійські дослідники¹³²⁶.

Так, у 2018 році британський *HM Chief Inspector of Prisons* визнав умови тримання людей у *Harmondsworth Immigration Removal Centre*, що управляється приватною охоронною компанією *Mitie Group*, такими, що не відповідають вимогам безпеки та поваги до гідності. Центр перевірявся ще в 2015 році, проте, незважаючи на певні покращення, все одно якість послуг, що надавалися центром, була визнана неналежною. У відповідному звіті *HM Chief Inspector of Prisons* було відзначено, що замало уваги приділяється до зниження посттравматичного стресу внаслідок розміщення людей у центрі. Хоч рівень насильства був невисокий, загальна атмосфера в центрі надавала підстави говорити про наближення до мінімального рівня жорстокості. Поширеною була практика вживання наркотиків. Проте головне, що було зазначено, це те, що центр не є власне в'язницею, у той час коли деякі аспекти безпеки більше нагадували такі, що є характерними саме для пенітенціарних установ.

В Австралії всі такі центри належать приватним акторам.

В імміграційних центрах у США станом на 2017 рік утримувалося 26,3 тис. осіб (73 % від загальної кількості іммігрантів у закритих установах). Причому необхідно наголосити, що кількість іммігрантів, які трималися у закритих закладах, зросла на 442 %, як порівняти з 2002 роком.

Обмеження проявів та обсягів в'язничної приватизації

Звичайно, що подібне зростання обсягів в'язничної приватизації на національному та глобальному рівнях не може перебувати поза увагою політиків, адміністраторів, соціологів та економістів, що створює різні форми лобювання, спрямованого на звуження використання приватизації пенітенціарних установ у тих чи інших формах.

¹³²⁵ Madison Pauly. A Brief History of America's Private Prison Industry. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/history-of-americas-private-prison-industry-timeline/

¹³²⁶ Greene J. 'The Use of Privatized Detention Centers for Asylum Seekers in Australia and the UK', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 127-139.

Так, деякі американські штати запровадили різні форми обмежень на поширення феномену в'язничної приватизації.

У 1990 році штати Іллінойс та Нью-Йорк запровадили закони, які забороняють приватизацію в'язниць та будь-яких супутніх послуг, що стосуються функціонування пенітенціарних установ. У 2001 році штат Луїзіана запровадив мораторій на приватні в'язниці. У 2001 році штати Дакота та Орегон ухвалили закони, які забороняють транспортування ув'язнених поза межі штату, в тому числі для наповнення приватних пенітенціарних установ. У 2001 році штат Небраска ухвалив закон, який зобов'язує приватні в'язниці функціонувати за однаковими стандартами, що і державні установи.

Чи можна продавати «право карати»?

Питання приватизації в'язниці може бути філософським, політичним або юридичним¹³²⁷. Противники цього процесу вказують на неконституційність, незаконність і аморальність приватної в'язниці: *«Держава не повинна втрачати своєї монополії на використання ув'язнення і контролю за девіантною поведінкою»*¹³²⁸.

Але, як зазначає Чарльз Логан, не існує обмежень щодо того, які функції держави можуть бути делеговані приватним особам. Питання полягає в тому, в якому обсязі певна функція може бути делегована¹³²⁹.

Ув'язнення – це діяльність для суспільства, проте не для індивідуальних осіб. Тому ув'язнення має характеристики *публічної продукції*. Як і продукція інших видів, ув'язнення може оцінюватися в категоріях вимог, постачання, якості та ціни. Якщо продукцію пропонує монополіст, то дуже часто якість є невисокою, ціни – високими, а умови постачання не відповідають вимогам¹³³⁰.

Крім того, створення нової в'язниці та її функціонування коштує набагато більше, ніж можуть уявити спеціалісти у сфері в'язничної діяльності¹³³¹. Тому головною причиною приватизації в'язниці є зменшення ціни пенітенціарних послуг з одночасним підвищенням їх якості¹³³².

Чи можливе взагалі управління в'язницею не державою, а приватною особою? Як делегування *влади карати* приватним особам у повному обсязі чи частково буде розцінюватися ув'язненими та суспіль-

¹³²⁷ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісіцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 410-412.

¹³²⁸ Messner C., Ruggiero V. 'Germany: The Penal System between Past and Future', in *Western European Penal Systems: A Critical Anatomy*, V. Ruggiero, M. Ryan and J. Sim (eds.). SAGE, 1995. P. 133.

¹³²⁹ Logan C. *Private Prisons: Cons and Pros*. New-York – Oxford, 1990. P. 59.

¹³³⁰ Logan C. *Private Prisons: Cons and Pros*. New-York – Oxford, 1990. P. 7.

¹³³¹ Logan C. *Private Prisons: Cons and Pros*. New-York – Oxford 1990. P. 9.

¹³³² Logan C. *Private Prisons: Cons and Pros*. New-York – Oxford, 1990. P. 3.

ством? Чи може мотив отримання прибутку бути сумісним з офіційно проголошеними цілями покарання? Чи можливе вжиття приватними особами заходів класифікації та дисципліни? Чи приведе приватизація в'язниці до зменшення ціни ув'язнення? Чи може бути забезпечена належна безпека у приватних в'язницях?

Ці та багато інших аспектів потребують детального вивчення при відповіді на запитання: *чи може бути приватизована в'язниця?*

В'язниця як символ держави

Першою причиною негативного ставлення до приватної в'язниці є *символізм*. В'язниця – це *символ* державної влади в очах багатьох громадян, це – інструмент державного примусу. Багато вчених підкреслюють роль не стільки в'язниці, скільки *символу* в'язниці, де держава є монополістом у реалізації влади карати. Чи буде система справедливою, якщо в'язень буде читати на уніформі персоналу в'язниці «*Виправна компанія*» замість «*Федеральне бюро виправних установ*»¹³³³.

Проте, як зазначає один з найвідоміших дослідників феномену в'язничної приватизації Чарльз Логан, «відповідно до класичної ліберальної традиції, на якій заснована американська система правління, усі права завжди індивідуальні, а не колективні. Держава є штучним утворенням, яке не володіє ніякими повноваженнями, легітимною владою або правами, крім делегованих йому людьми»¹³³⁴.

Тому й згаданий вище аргумент може бути відверто слабким для певного конкретного випадка, особливо беручи до уваги, що більшість ув'язнених більше хвилюють практичні питання, аніж філософські. Вони більше звертають увагу на те, наскільки чесно і справедливо персонал в'язниці поводить з ними, а не на особливості знаків на їхній уніформі.

«Прибутки» проти «ресоціалізації»

Приватна в'язниця може бути звинувачена в тому, що мотив отримання прибутку суперечить офіційно проголошеним цілям покарання, а головне – професійному та гуманному поводженню з ув'язненими¹³³⁵.

Безумовно, це – *небезпечний бізнес*¹³³⁶. З іншого боку, потрібно наголосити, що наявність мотиву отримання прибутку не завжди означає, що лише приватна структура може використовувати працю засуджених для задоволення своїх корпоративних інтересів. Можна навести багато інших прикладів, коли держава перетворювалася на власника рабів-засуджених, прикриваючись офіційними цілями їх виправлення.

¹³³³ Logan C. Private Prisons: Cons and Pros. New-York – Oxford, 1990. P. 55-56.

¹³³⁴ Logan C. Private Prisons: Cons and Pros. New-York – Oxford, 1990. P. 52.

¹³³⁵ Carney L. Corrections: Treatment and Philosophy. New Jersey: Prentice-Hall, 1980. P. 17.

¹³³⁶ Mason T. 'For Profit Jails: A Risky Business' in Privatizing Correctional Institutions', in G. Bowman, S. Hakim and P. Seidenstat (eds.). New Brunswick – London, 1994. P. 163.

Цілком можливо, що держава може знайти «дешевший» спосіб витрачання грошей, які виділені на в'язничну систему, звертаючись до певної приватної структури, де приватизація в'язниці може мати різні форми. Так, приватні актори можуть надавати різні послуги пенітенціарним установам, забезпечувати роботою засуджених за згодою останніх. Приватні менеджери можуть бути запрошені для управління в'язницею.

Проте існує обґрунтована позиція, що приватні в'язниці приділяють меншу увагу дотриманню прав ув'язнених та стандартам їхнього життя¹³³⁷. Так, П.-А. Альбрехт вказує на те, що в англійських приватних пенітенціарних установах персонал не має належного досвіду соціальної роботи із засудженими, внаслідок чого така робота фактично не здійснюється¹³³⁸.

Крім того, якщо державна в'язниця є об'єктом контролю лише відповідних державних інспекційних органів, то в'язниця приватна – об'єктом контролю як приватної компанії, так і об'єктом інспектування держави. Отже, держава покладає на себе подвійний тягар.

Крім того, існує базова філософська та етична проблема: чи може «індустрія болю» бути проданою? Оцінивши усі «за» і «проти», гадаємо, що ні. Пенітенціарна діяльність повинна базуватися не на отриманні прибутку, що є суперечністю «реабілітаційного ідеалу» (незважаючи на занепад останнього). Соціальна реабілітація (ресоціалізація) є *правом засуджених* і, як результат, *обов'язком держави*. Відтак, якщо приватні в'язниці не приділяють достатньо уваги реабілітації, це означає, що держава не виконує своїх обов'язків.

Якщо ми говоримо про політику соціального контролю, то ця проблематика має розглядатися зовсім під іншим кутом, на чому слушно наголошує П.-А. Альбрехт: «Проблема, яку набуває собі Європа разом із приватизацією безпеки, стає очевидною: де публічне кримінальне право приватизується, його *вимога правди* гине. Можна приватизувати дорогу, сміття та пошту – і це необхідно. Проте на кримінальне право це *не* розповсюджується. Обов'язковість прав людини та громадянських прав – *не* продається»¹³³⁹.

Соціальна реабілітація злочинців залежить, перш за все, від ставлення до неї самих злочинців. Ув'язнений у приватній в'язниці може думати: «Чому хтось заробляє гроші тільки на тому, що я маю бути "слухняним хлопцем"». Відтак реабілітаційні зусилля можуть зустріти опір саме на цьому підґрунті. Ув'язнений у державній в'язниці може

¹³³⁷ Logan C. Private Prisons: Cons and Pros. New-York – Oxford, 1990. P. 11.

¹³³⁸ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 106-107.

¹³³⁹ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 118.

піти назустріч цим зусиллям або не сприйняти їх, але він ніколи не буде відчувати себе *предметом* – пристроєм для створення грошей. Більш того, соціальна реабілітація швидше зустріне опір, якщо він буде відчувати себе саме так.

Приватна в'язниця не є, власне кажучи, в'язницею. Це – *бізнес*, а інтереси бізнесу та реабілітаційної в'язниці є діаметрально протилежними. І реабілітація є не змаганням: «*Класична модель вільного ринку не працює у сфері приватизації в'язниць*»¹³⁴⁰.

Приватні в'язничні корпорації значно більше зацікавлені у максимізації прибутків, ніж у соціальному забезпеченні як ув'язнених, так і персоналу¹³⁴¹. Відтак не можна дивуватися, що філософія в'язничних корпорацій не базується на реабілітації.

Так, головним обов'язком персоналу найбільшої у світі в'язничної корпорації ССА є «*створення прибутку для наших акціонерів*»¹³⁴². Ця філософія базується на *чесності*, але ця чесність знов-таки тільки для «*наших акціонерів*», але не для ув'язнених, їх родичів, потерпілих та суспільства¹³⁴³. Етика приватних в'язниць базується на бізнес-репутації, але в жодному разі не на реабілітації девіантів.

Потрібно поставити запитання: чому приватні в'язниці отримали таке поширення у світовій пенітенціарній практиці? Бо, як це вважається, вони вважаються дешевшим варіантом, як порівняти з державними в'язницями. Багато прихильників приватизації наводять приклади їх меншої вартості. Проте ніхто поки ще не дав об'єктивну і точну відповідь на запитання, чи є вони справді дешевші¹³⁴⁴.

Деякі висновки

Перспектива впровадження досвіду в'язничної приватизації до вітчизняної практики є дуже неясною, якщо не сказати більшого.

Проте вже сьогодні потрібно окреслити обставину, яка посідає перше місце у переліку причин, чому сьогодні українські в'язниці не можуть бути приватними.

Так, можна порівняти лише матеріальні ресурси, які виділяються західними та пострадянськими країнами на підтримання функціонування в'язничної системи на належному рівні. Вітчизняний приват-

¹³⁴⁰ Cavadino M., Dignan J. The Penal System: An Introduction. 3rd ed. SAGE Publications, 2002. P. 245.

¹³⁴¹ Ягунов Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. *Актуальні проблеми політики*, 2004. 19. С. 355-360.

¹³⁴² CCA Code of Ethics and Business Conduct for Directors and Employees (2003). URL: www.correctionscorp.com

¹³⁴³ Ягунов Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. *Актуальні проблеми політики*, 2004. 19. С. 355-360.

¹³⁴⁴ Matthews R. 'Privatization in Perspective', in *Privatizing Criminal Justice*, R. Matthews (ed.) SAGE, 1989. P. 5; UN. Administration of Justice, Rule of Law and Democracy. Economic and Social Council (12 Aug. 2003. Commission on Human Rights. Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. 54th session. Report of the sessional working group on the administration of justice. Chairperson-Rapporteur: Ms. Iulia-Antoanella Motoc). URL: www.un.org

ний сектор навіть не допускає думки про те, що в'язницю можна використовувати як джерело прибутку, коли кожен репортаж про в'язницю включає інформацію про втечі, бунти або самогубства ув'язнених, про те, що керівництво в'язничного відомства інколи не знає, як нагодувати засуджених, незважаючи на дедалі більші обсяги фінансування пенітенціарної системи.

Проте, з іншого боку, певна вітчизняна приватна компанія має відповідати багатьом вимогам, серед яких головними є відповідний юридичний статус та «ім'я», яке було «зароблено» у конкурентній боротьбі. Ані для першого, ані для другого сьогодні не існує жодних політичних, економічних та соціальних умов¹³⁴⁵.

На перший погляд, поняття «приватизація пенітенціарних установ» в Україні звучить досить фантастично. Але фантастика швидко зникає: зарубіжні виправні та охоронні компанії вже з початку 1990-х років розглядають пенітенціарну систему України як поле для своєї діяльності. У рекомендаціях Комісії ЄС та Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України зазначено, що «приватні фірми, які займаються питаннями охорони, виявляють зацікавленість до пенітенціарних установ східноєвропейських країн і пропонують широкий вибір охоронних пристроїв та обладнання для контролю. Для запобігання неоправданим помилкам ... слід поцікавитися в Раді Європи до укладання комерційних контрактів, чи інші держави-члени вже користувалися тим чи іншим типом обладнання або послуг, які пропонуються»¹³⁴⁶.

Ніхто ніколи не зазначав, що вся в'язнична система може бути приватизована. Йдеться не про всю систему, а про певні її фрагменти. Сама в'язнична система може виступати головним опонентом ідеї приватизації в'язниці. Приватизація кожного елемента або сектора в'язничної діяльності потребує детального зовнішнього аудиту, який буде висвітлювати всі проблеми консервативної системи. Це особливо актуальне в Україні, коли інформація щодо фінансової та іншої діяльності вітчизняної в'язниці є недоступною для зовнішніх зацікавлених груп та дослідників¹³⁴⁷.

Беручи до уваги зарубіжний (переважно американський, британський, австралійський, новозеландський та південноафриканський) досвід в'язничної приватизації, багато дослідників обґрунтовано розглядають приватні в'язниці та їх операторів як таких, що є корумпова-

¹³⁴⁵ Ягунов Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. *Актуальні проблеми політики*, 2004. 19. С. 355-360.

¹³⁴⁶ Оцінка в'язничної системи України. Спільна програма Європейської Комісії і Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України. Рада Європи, 1996. П.11.3. URL: www.coe.int

¹³⁴⁷ Ягунов Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2004. 19. С. 355-360.

ними, занадто секретними та морально збанкрутілими з огляду на цілі покарання, що вважаються традиційними для сучасних національних пенітенціарних систем, які відчули глибинний вплив філософії прав людини та відповідних міжнародних стандартів прав людини.

У цілому аспекті приборчникам в'язничної приватизації можна протиставити вельми просту ідею: якщо ув'язнення як таке має мінімальний ефект щодо запобігання злочинності (якщо не сказати більше), то чи існують моральні підстави розглядати феномен поширення в'язничної приватизації як певне *благо* в системі політичних відносин?

Немає сумнівів, що уряди укладають договори з приватними в'язничними провайдерами внаслідок *вимушеної необхідності*, враховуючи складні реалії національних пенітенціарних систем. Однак існує небезпека, що навички, можливості та досвід приватних в'язничних корпорацій – навіть там, де вони можуть бути начебто «ефективними», насправді є суто технічними, позбавленими етичних стандартів, культури соціальної відповідальності та культури прав людини.

Питання в'язничної приватизації – це не лише питання моралі та етики. Це, перш за все, питання фінансового тягаря платників податків, адже приватні в'язничні компанії фінансуються саме з *державного бюджету* внаслідок отримання відповідних контрактів від національних або регіональних урядів. Як наслідок, поширення ув'язнення як політичного феномену створює додаткове навантаження на державний бюджет, окрім того, що сприяє позбавленню свободи людей у рекордній кількості по всьому світі¹³⁴⁸.

Німецький кримінолог Ганс Шнайдер, розкриваючи сутність радикального напрямку кримінології, слушно наголошує, що різні інстанції соціального контролю (поліція, суди, в'язниці) є лише органами набору рекрутів до когорти девіантних елементів¹³⁴⁹. Тому, якщо брати за основу обґрунтоване твердження про систему кримінальної юстиції як про систему соціального відбраковування, то слушними є думки вчених, які наголошують, що напівприватизована система кримінальної юстиції – це ще більш радикальна, аморальна та несправедлива система соціального розшарування¹³⁵⁰.

У цьому контексті на особливу увагу також заслуговує й те, що ув'язнення – це «найдорожчий спосіб зробити поганий людей ще гір-

¹³⁴⁸ Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-ге вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 414-416.

¹³⁴⁹ Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с., С. 303.

¹³⁵⁰ Parenti C. 'Privatized Problems: For-Profit Incarceration in Trouble', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, Coyle A., Campbell A., Neufeld R. (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 30-38.

шими». Масова інкарцерація – це соціальна хвороба, що приносить великі прибутки приватній в'язничній індустрії, яка витягує все більше доларів з платників податків з державних бюджетів, коли уряди відправляють ув'язнених до приватних закладів у все більшій кількості.

Ще однією небезпекою в'язничної приватизації є *розмивання кордонів* між приватними та публічними засадами політики соціального контролю. Приватні установи не існують у політичному вакуумі, вони взаємодіють з державними органами та установами, внаслідок чого має місце обмін культурами між приватними та публічними інституціями. Внаслідок регулярного інституційного впливу з боку приватних в'язниць на аналогічні публічні заклади, останні втрачають свою публічну культуру та набувають культурних особливостей приватних установ.

На додаток зазначимо, що вирішення проблеми тотальної інкарцерації через широке впровадження політики в'язничної приватизації, коли злочинців відправляють начебто до «кращих закладів з кращими умовами», несе небезпеку максимального розбалансування пенітенціарної функції держави: якщо держава не «тренує» «м'язи» національної пенітенціарної системи, то вони починають «атрофуватися», внаслідок чого держава може взагалі втратити всі важелі впливу над цією сферою соціального контролю.

Крім того, у цьому контексті постає супутнє питання: якщо держава не може забезпечити нормальні умови тримання ув'язнених у державних пенітенціарних установах та дотримання прав людини у державних закладах, то чи зможе держава вимагати такого від приватних акторів, місія яких полягає виключно в отриманні прибутків?

2.10. Десуверенізація та наднаціоналізація пенітенціарної політики у XXI столітті

Глобалізація здійснює глибокий вплив на національні держави, примушуючи останніх здійснювати ревізію багатьох функцій, які до недавня вважалися такими, що мають виключно публічно-державну природу.

Взагалі функція з убезпечення суспільства у самому широкому розумінні цього слова стала здебільшого приватною, отримавши відповідні навіть *зовнішні символи*: «В європейських великих містах безпека набула яскравого зовнішнього вигляду»¹³⁵¹. Приватні служби скрізь представляють «безпеку» та, за визначенням П.-А. Альбрехта, *«грають*

¹³⁵¹ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 105.

у публічність»¹³⁵². Вони діють як повноцінна поліція, затримуючи навіть тих правопорушників, які їм лише *здаються* такими. Проте головним є те, що нерідко такі «агенти безпеки» управляються акторами, які діють на наднаціональному та транснаціональному рівні.

Тому можна сформулювати проблему, яка потребує обговорення, і такою проблемою є *дроблення безпеки на дрібні ділянки* та, як наслідок, *нерівний розподіл безпеки*.

До таких ділянок публічно-державного регулювання, які на початку XXI століття продовжують піддаватися глибокій ревізії, відноситься сфера виконання кримінальних покарань та функціонування пенітенціарних установ (так само як й схожих за своєю природою тотальних інституцій).

На додаток до того, що зазначена сфера значною мірою вже стала ареною взаємодії, зіткнень та конфліктів могутніх приватних акторів, відносно недавно вона, на додаток до зазначеного вище, стала сферою наднаціональною, вирвавшись з-під контролю національних держав, що обумовлює актуальність цього питання.

Актуальність зазначеного напрямку досліджень для політичної науки та зв'язок з практичними завданнями полягає у тому, що перехід пенітенціарної функції від держави до приватних акторів вже понад 40 років є більш ніж поширеним явищем у західних країнах та в цілому у світі, у той час коли феномен в'язничної приватизації для вітчизняної політичної науки та державного управління є майже невідомим та недослідженим. Відповідні висновки можна зробити навіть з невдалих спроб залучити приватних акторів для сфери державного управління пенітенціарною системою України, що мало місце, починаючи з 2016 року, що вказує на фундаментальні методологічні помилки національних політичних гравців, їхню необізнаність з дослідженнями західних авторів та відповідним досвідом західних держав у сфері в'язничної приватизації.

У цьому підрозділі ми маємо за мету здійснити дослідження впливів глобалізації на пенітенціарну політику сучасних національних держав на прикладі феномену в'язничної приватизації.

У контексті такої мети ставляться наступні завдання: 1) проаналізувати сутність категорії *наднаціональності* сучасної пенітенціарної політики; 2) дослідити форми, напрями та обсяги впливу транснаціональних в'язничних корпорацій на пенітенціарну політику сучасних національних держав; 3) проаналізувати форми, методи та шляхи легітимізації перебирання міжнародним бізнесом пенітенціарної функції держави.

¹³⁵² Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков Право, 2012. 184 с., С. 105.

Глобалізація як політико-економічна проблема вже тривалий час перебуває у центрі уваги зарубіжних та вітчизняних дослідників. Враховуючи різноманітні форми проявів глобалізаційних процесів, розвиток науки та цифрових технологій, сформулювати вичерпний перелік таких проявів та форм глобалізації надзвичайно складним завданням. Проте головним у контексті нашого дослідження є те, що, хоча транснаціональні корпорації навряд чи є новим явищем, за останні роки спостерігається їх підняття до статусу *домінуючого суб'єкта* в міжнародних економічних та політичних відносинах¹³⁵³. Американський соціальний психолог Філіп Зімбардо акцентує, що «комплекс збройний сил, корпорацій та релігії – це *мегасистема*, якій сьогодні підконтрольні основні ресурси країни та якість життя більшості американців»¹³⁵⁴.

Серед всього іншого глобалізація ставить на порядку денному комплексне питання зміни сутності держави внаслідок *послаблення пенітенціарної функції держави* за рахунок делегування такої функції приватним акторам (хоч у контексті цього дослідження слово «делегування» іноді можна замінити на «захоплення»). У будь-якому випадку йдеться про більш ніж суттєві та глибинні зміни природи держави та державної влади.

Зміну сутності національної держави більш ніж блискуче зображує Зігмунт Бауман: «У кабаре глобалізації держава виконує стриптиз, і до кінця вистави на ній залишається лише мінімально необхідне – її *репресивні повноваження*. Коли матеріальна база держави знищена, суверенітет і незалежність анульовані, політичний клас стертий з лиця землі, національна держава перетворюється просто на службу безпеки мегакорпорацій ... Новим владикам світу нема сенсу управляти безпосередньо. Адміністративні завдання вони покладають на національні уряди»¹³⁵⁵.

П.-А. Альбрехт також підкреслює актуальність та гостроту ситуації, що склалася у суспільстві Постмодерну, акцентуючи увагу, що сучасна держава має намір управляти собою самостійно лише у сферах своїх первинних видів діяльності. Місця позбавлення волі активно приватизуються. Приватні служби безпеки дедалі більше замінюють поліцію. Приватні особи отримують більше прав у сфері кримінального переслідування¹³⁵⁶.

¹³⁵³ Pearce F., Tombs S. "Dance Your Anger and Your Joys: Multinational Corporations, Power, "Crime", in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 359.

¹³⁵⁴ Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішінг, 2019. 592 с., С. 29.

¹³⁵⁵ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 20.

¹³⁵⁶ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 110-111.

Як наголошує П.-А. Альбрехт, держава дедалі більше віддаляється від соціального контролю.

Проте, ми маємо сміливість продовжити цю обґрунтовану думку та наголосити: віддалення держави від сфери соціального контролю зовсім не означає зменшення концентрації соціального контролю.

Навпаки, делегування сфери соціального контролю приватним акторам збільшує концентрацію соціального контролю, особливо беручи до уваги наслідки *net widening*.

Ми є свідками створення нової системи матеріальних цінностей, яка продовжує змінювати структуру влади в умовах подальшого глобалізаційного розвитку. Тому не можна не підкреслити слушність думки Ульріха Бека щодо впливу глобалізації на сутність сучасної держави: «Ми є свідками найважливіших змін в історії влади»¹³⁵⁷.

Елвін Тоффлер з цього приводу також зазначає: «Ми живемо в момент, коли вся структура влади, яка скріплювала світ, дезінтегрується. Формується зовсім інша структура»¹³⁵⁸. «Метаморфози – це не просто перехід влади. Це – *трансформація*»¹³⁵⁹.

Головна теза, що покладається в основу цього підрозділу нашої роботи та дослідження в цілому, це *зміна природи держави в епоху глобалізації*, де глобалізацію слід тлумачити як «повзучу, постреволуційну трансформацію національної та інтернаціональної підпорядкованої державі системи балансу і правил влади»¹³⁶⁰.

На слушну думку О. Самойлова, «глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації. Головним наслідком цього є світовий розподіл праці, міграція в межах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. Глобалізація – це процес, у результаті якого світ стає більш пов'язаним і залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості загальних для всіх держав проблем, так і розширення суб'єктів, що інтегруються»¹³⁶¹.

Політична проблематика нашого дослідження пов'язана з очевидним *конфліктом* між національними державами та великим міжна-

¹³⁵⁷ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с., С. 97

¹³⁵⁸ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 22

¹³⁵⁹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 22

¹³⁶⁰ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с., С. 97

¹³⁶¹ Самойлов О. Императивы мировой политики в добу глобалізації. URL: <https://vmv.kymu.edu.ua/v/10/07.htm> (дата звернення 14.03.2020)

родним бізнесом, який сам по собі не є чимось новим. Навпаки, він є скоріше природним для публічно-приватних відносин: «Стратегічна конкуренція між приватним капіталом та державою не є новим явищем. Її корені сягають середньовіччя, коли європейські королівські дома наймали приватних авантюристів-капіталістів для того, що відкривати й експлуатувати чужі країни та ресурси»¹³⁶².

Продовжуючи цю думку, не можна не погодитися з О. Самойловим, що «глобалізація в її нинішній формі не сприяє підвищенню стабільності міжнародних відносин. Навпаки, вона виявилася каталізатором соціально-політичної напруги й конфліктів»¹³⁶³. Відтак, ми переконані, і проблематику в'язничної приватизації (і, що є більш важливим, наднаціональної в'язничної приватизації), у першу чергу, доцільно пов'язувати із категоріями конкуренції та конфлікту між різними національними державами та приватним капіталом.

Проблематика глобалізації охоплює як економічні, так і політичні аспекти. Так, В. Воронкова слушно наголошує, що концепція глобалізації не тотожна тільки економічним основам, вона передбачає специфічне співвідношення економічного і політичного аспектів¹³⁶⁴. Проте проблематика сучасних тенденцій наднаціональної в'язничної приватизації ставить на перше місце саме *політику* в силу очевидної причини: транснаціональні в'язничні корпорації вже давно завоювали економічну сферу та наростили економічні «м'язи».

Крім того, транснаціональні в'язничні корпорації завоювали сферу політичну через лобіювання, засоби масової інформації, корупцію, нагнітання *moral panic* серед «чесних платників податків» перед злочинністю, нелегальними мігрантами та іншими *folk devils*. Йдеться не про політичний вплив як такий, а саме про ще більше посилення та поглиблення політичного впливу та розширення територіальної сфери такого впливу (хоча, з іншого боку, не можна не визнати, що економічна складова є «Ахіллесовою п'ятою» міжнародного в'язничного бізнесу).

Відтак актуальність та новизна саме *політичної* проблематики полягає у тому, що феномен глобальної в'язничної приватизації надає, серед всього іншого, яскравий приклад нової політичної тенденції, пов'язаної з наднаціоналізацією пенітенціарної політики та наднаціоналізацією інших політик, що стосуються масового соціального контролю.

¹³⁶² Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с., С. 97

¹³⁶³ Самойлов О. Імперативи світової політики в добу глобалізації. URL: www.vmv.kymu.edu.ua/v/10/07.htm (дата звернення 14.07.2020)

¹³⁶⁴ Воронкова В. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком. URL: www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_35_2.pdf (дата звернення 14.03.2020)

Власне наднаціоналізацією пенітенціарної політики сьогодні мало кого здивуєш після запровадження у всьому світі оонівських та регіональних стандартів прав людини і щодо управління пенітенціарними установами національних держав. Наднаціоналізація пенітенціарної політики є особливо глибокою саме в Європі через активну діяльність Ради Європи та надання рішенням ЄСПЛ статусу джерела права у багатьох європейських країнах, адже рішення ЄСПЛ більше, ані щось інше впливають на національні пенітенціарні політики країн-членів Ради Європи (особливо щодо дотримання національними державами своїх зобов'язань за статтями 2, 3, 5, 8 Конвенції про захист прав людини).

Проте феномен глобальної в'язничної приватизації не лише дозволяє, проте й навіть примушує подивитися на наднаціоналізацію пенітенціарної політики не лише під кутом діяльності міжурядових міжнародних організацій, проте й під кутом розширення впливу міжнародного бізнесу в особі транснаціональних в'язничних корпорацій. Враховуючи, що сьогодні інвесторами або партнерами транснаціональних в'язничних корпорацій є ті глобальні актори, які, на перший погляд, взагалі не мають (і, здається, не можуть мати) будь-якого відношення до кримінальних покарань та пенітенціарних систем (від виробництва купальних костюмів та бронювання авіаквитків до продажу гамбургерів, меблів та кави), розширення сфери впливу міжнародного в'язничного бізнесу стає ще більш актуальним політичним питанням.

Зазначені вище обставини примушують більш реалістично подивитися на сутність національної держави та виконувани нею функції. Як слушно зазначає Бек, «на початку третього тисячоліття головний принцип національної реальної політики: «Національні інтереси мають проводитися у національних рамках» – слід замінити принципом *космополітичного реалізму*: «Політика є тим більш національною та успішною, чим більше вона є космополітичною»¹³⁶⁵.

Тому діяльність транснаціональних в'язничних корпорацій, безумовно, значно посилює цю *космополітичність* та додає присмаку нового *космополітичного реалізму* традиційним уявленням щодо виконання кримінальних покарань та функціонування відповідних інституцій. Відтак, якщо учорашній день можна охарактеризувати як «щирий подив від появи феномену в'язничної приватизації», то день сьогоднішній – «наскільки глибоким може бути вплив транснаціонального міжнародного бізнесу на держави та національні пенітенціарні системи відповідних держав».

Є безумовним – і з цим національні уряди повинні рахуватися, – що глобальний в'язничний ринок своєю прискороною динамікою докорінно змінив правила державної та міждержавної пенітенціарної

¹³⁶⁵ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с., С. 31

політики. Поширення феномену в'язничної приватизації ще більше розмило кордони між економікою, політикою, законом, етикою, корупцією, лобіюванням, засобами масової інформації та суспільством, що має наслідком нові принципи боротьби за політичну владу та протистояння цій трансформованій політичній владі у нових політичних іграх. *Глобальні тренди в'язничної приватизації примусили великі політичні ігри стати ще більш великими.*

Чому проблематика глобалізованої наднаціональної в'язничної приватизації має таке важливе значення для дослідження природи сучасної держави та сутності публічної політики? Свого часу Карл Маркс попереджав, що не політика держав, а капітал, що стає глобалізованим, зруйнує національну політичну аксіоматику та відкриє добу великої політики. Тому, гадаємо, ця думка має найбільш яскраве та водночас найбільше практичне застосування у сфері реалізації крайнього примусу – примусу у формі застосування кримінальних покарань (або аналогічних або схожих за своєю природою засобів соціального контролю), адже саме глобалізований капітал приватних транснаціональних корпорацій зруйнував *«золоте теля»* національної пенітенціарної ідентичності та відкрив добу нової глобальної пенітенціарної політики, де на політичному подіумі держави стають у чергу до в'язничних корпорацій в надії отримати відповідні послуги від приватного сектора, а за подіумом ті ж самі в'язничні корпорації використовують корупцію, підкуп, лобіювання, засоби масової інформації, *moral panic*, штучне створення *folk devils*, шантаж національних урядів, щоб останні поспішали ставати у зазначену вище чергу.

Цей дуалістичний політичний процес характеризується великою долею *політичної принизливості* для національних держав, адже національні держави більше не мають монопольного права щодо одноосібного конституювання арени політичних дій у сфері пенітенціарної політики та, розглядаючи це питання ширше, у сфері здійснення масового соціального контролю за прошарками населення, які є формально небезпечними або ж насправді можуть бути такими.

Традиційно-театральна пенітенціарна політика *«мертвих, старих білих чоловіків»* (за висловленням Бека), яка раніше формувалася та реалізовувалася під дахом національної держави, вже не уявляється можливою. Так само, є неможливою стара пенітенціарна політика, яка раніше формувалася під «парасолькою» навіть впливових міжнародних державних організацій на кшталт ООН та Ради Європи. Пенітенціарна політика вийшла за межі кордонів, держав та класичних міжнародних організацій, унаслідок чого з'явилися нові гравці, нові ресурси, незнайомі правила, нові ігри, вистави, суперечності та конфлікти. У новій політичній грі приватні актори, які раніше були пішаками, зрозуміли свою силу та, як слушно зазначив Бек, *«відчули в собі*

мобільність коня або тури»¹³⁶⁶. Причому нові гравці «не лише роблять ходи, вони конструюють нові правила гри». Більше того, у новій політико-економічній метагрі капітал має дві шашки й два ходи. Натомість усі інші гравці мають по одній шашці та по одному ходу¹³⁶⁷.

Подана вище думка Бека, ми переконані, є більш ніж актуальною та релевантною для проблематики поширення політичного впливу транснаціональних в'язничних корпорацій.

Так само, гадаємо, ця метафора дуже стосується проблематики приватної в'язничної наднаціоналізації. Сьогодні важко спрогнозувати, яким чином буде розвиватися відносини між національними державами та приватним капіталом у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики. Проте очевидним є те, що приватний капітал примусив національні держави діяти за своїми правилами і забезпечив своє домінування над національними державами у сфері виконання покарань, функціонування в'язниць та інших тотальних інституцій. Відмовитися від такого домінування або скинути його аж ніяк не є простим завданням навіть в силу того, що в'язничний бізнес є не лише місцем взаємодії, до якого міцно прикуті сучасні національні держави, проте й кожен з громадян такої держави, який, купуючи щось у спектрі від автомобіля та купального костюму до кави або бургеру стає опосередкованим інвестором тієї чи іншої транснаціональної в'язничної корпорації. Могутність транснаціональних в'язничних корпорацій та їх вплив, що призвів до зміни сутності національної пенітенціарної політики, засновані на *споживацькому суспільстві*, тобто на об'єктивних реаліях сьогодення.

Говорячи відверто, сучасні відносини між національними державами і транснаціональними в'язничними корпораціями нагадують *шантаж* з боку міжнародного бізнесу. Шантаж вельми витончений, завуальований, неагресивний та нерадикальний, хоч від цього він не перестає бути *шантажем*. П.-А.Альбрехт слушно нагадує, що явна *корпоративність угруповань по інтересам* у сучасних державах занурює у пісок будь-які наміри депутата того чи іншого національного парламенту здійснювати свою діяльність демократичним шляхом¹³⁶⁸.

Так, наприклад, одна зі складових успіху транснаціональних в'язничних корпорацій у війні проти національних держав частково криється у тому, що держави «проковтнули» ту приманку, яка була залишена для них у вигляді *моральної паніки* від загроз з боку «дедалі більшої

¹³⁶⁶ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с. С. 31

¹³⁶⁷ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с., С. 41

¹³⁶⁸ Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с., С. 76-77.

кількості небезпечних злочинців на наших вулицях» та, як наслідок, оголошеної війни «злочинності, хвилі якої накривають наше місто».

Крім того, піднесення ідей соціальної держави та максимального запровадження доволі кошовної соціальної роботи зі злочинцями призвело до неможливості підтримувати такі стандарти широко й масово, що також створило передумови для *кредитно-боргових відносин* між національними державами та приватними в'язничними корпораціями у сфері виконання кримінальних покарань (кредитором виступає, звичайно, бізнес).

Стара національна пенітенціарна політика була заснована на ідеях соціальної держави із гаслом «*максимальна безпека для всіх*»¹³⁶⁹. Проте нові правила постмодерністської наднаціональної в'язничної політики значною мірою зруйнували такі уявлення. Як б декларації не оголошували б транснаціональні в'язничні корпорації, їх діяльність так чи інакше пов'язана з мінімізацією видатків та максимізацією прибутків, де соціальні принципи та згадана вище «*безпека для всіх*» віддаляється навіть не на другий план.

Свого часу національні пенітенціарні системи відчували ледве не нищівного удару від висновку Роберта Мартінсона про «*Ніщо не спрацьовує*» та відповідних емпіричних доказів, коли головна і, що є більш важливим, традиційно-невід'ємна мета кримінального покарання – реабілітація злочинців та повернення злочинців до суспільства в якості законотрухняних громадян – була піддана глибокій й нищівній критиці через свою недосяжність. Цивілізаційна цінність реабілітації злочинців як цілі кримінального покарання була поставлена під великий сумнів та, більше того, під загрозу.

Після часткового подолання кризи реабілітаційного ідеалу діяльність транснаціональних в'язничних корпорацій фактично знову поставила на порядку денному те ж саме питання, проте у більш скритому та закамфльованому форматі. Транснаціональний в'язничний бізнес, посиливши вплив на національні держави у сфері функціонування пенітенціарних установ наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. ст., значною мірою витіснив з порядку денного актуальність реабілітаційної мети кримінального покарання, замінивши її питаннями «*скорочення видатків*» та «*безпекою чесних платників податків*», чим знову поставив на порядку денному питання цивілізаційних цінностей сучасних держав щодо поводження з прошарками населення, які віднесені до категорії соціального виключення.

Як приклад можна згадати, що сьогодні у багатьох впливових західних країнах приблизно 15 % ув'язнених перебуває саме у приватних пенітенціарних установах, що надає підстави умовно говорити про

¹³⁶⁹ Бек У. Влада і контрлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ, 2015. 404 с., С. 31

те, цінність реабілітаційної складової кримінального покарання впала на *умовні* 15 %. Саме тому, серед всього іншого, питання сучасної пенітенціарної політики вже давно не є проблемою правовою, а становить винятково *політико-економічну проблему*.

Влада приватних акторів була очевидно більш гнучкою, як порівняти з владою держав, і, як наслідок, задекларована *«якість влади»* приватних акторів була подана як така, що є набагато вищою за *«якість влади»* національних держав.

Як наслідок, національна держава програла міжнародному бізнесу війну за цю важливу сферу впливу, якою є масовий соціальний контроль, причому програла як у територіальному аспекті, так і в аспекті культурно-ідеологічному, коли уряди стали в чергу до транснаціональних корпорацій з питання сприяння у здійсненні соціального контролю над великими групами населення (злочинців, мігранти та інші особи, які можуть або повинні перебувати у фізичних або віртуальних тотальних інституціях).

Крім того, на додаток, національна держава програла приватному бізнесу *битву за знання*, яке, за слушним висловленням Тоффлера, є *«найбільш демократичним джерелом влади»*¹³⁷⁰.

Свого часу в'язнична приватизація блискавично увірвалася до сфери виконання кримінальних покарань та функціонування пенітенціарних установ саме на гаслах того, що влучно визначив Тоффлер: *«Водночас із знищенням старої системи безликої бюрократії, які нею управляли, зносяться партизанською армією інвесторів, організаторів та менеджерів, які мають навички або здобувати знання (іноді нелегально), або управляти їх розповсюдженням»*¹³⁷¹. На фоні задекларованого успіху в'язничної приватизації та стверджуваної більшої економічної ефективності приватних в'язниць тягар доведення протилежного було перекинуто на національні держави, які не були здатні довести протилежне за роки існування феномену в'язничної приватизації, чим автоматично законсервували віру в ефективність *«більш гнучких в'язничних менеджерів»* з приватних компаній, як порівняти з *«бюрократами»* з державних в'язничних служб.

Розмірковуючи у своїй роботі про заміну *«старої бюрократії»* *«новими менеджерами»*, Тоффлер аналізує боротьбу *«влади проти розуму»*¹³⁷². У контексті проблематики нашого дослідження можна зазначити, що запровадження феномену в'язничної приватизації супроводжувалося доволі агресивною інформаційною кампанією, де *«старі*

¹³⁷⁰ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 42

¹³⁷¹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 48

¹³⁷² Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 206

закостенілі бюрократи» асоціювалися з «владою», у той час коли «нові гнучкі менеджери» були символом «розуму», оскільки демократична держава була вимушена здати свої позиції під впливом власних структурних управлінських проблем.

Так, *Corrections Corporation of America* упродовж періоду 1999 – 2020 років витрачала щонайменше 1,4 млн. доларів щороку на лобіювання своїх інтересів на федеральному рівні.

За період 2003 – 2011 років *Corrections Corporation of America* (нині – *CoreCivic*) найняла 199 професійних лобістів у 32 штатах.

За період 2003 – 2011 років *GEO Group* (колишня *Wackenhut Corrections Corporation*) найняла 72 професійних лобістів у 17 американських штатах¹³⁷³.

Політичні аспекти наднаціоналізації в'язничної приватизації необхідно проаналізувати також крізь призму сутності сучасних транснаціональних в'язничних корпорацій.

Так, сучасні транснаціональні в'язничні корпорації необхідно аналізувати у категоріях *квазідержав* з відповідними атрибутами.

Так, існують свої законодавчі та виконавчі органи. Є своє власне населення, є територія, є навіть апарат примусу (включаючи апарат фізичного примусу). Є навіть своя корупція та злочинність. Тому не є дивним, що на глобальній політичній арені в'язничні транснаціональні корпорації можуть ухвалювати квазіполітичні рішення з подальшим нав'язуванням таких рішень національним державами – від простого лобіювання й нагнітання чергової хвилі *moral panic* перед злочинністю й мігрантами до класичної корупції й банального підкупу державних чиновників. Якщо говорити про парламенти та уряди, то нерідко йдеться саме про парламенти та уряди *національних держав*, які ухвалюють вельми сумнівні рішення на користь транснаціонального в'язничного бізнесу. Відповідно, виникає проблема *легітимізації* діяльності транснаціональних в'язничних корпорацій взагалі та у відносинах з конкретними національними державами.

Ульріх Бек слушно говорить про те, що світова економіка діє сьогодні *транслегально*, тобто *ані нелегально, ані легально*. Продовжуючи цю ідею, Бек розмірковує над категорією «*а-легітимності*»¹³⁷⁴. Гадаємо, що ця теза Бека має неабиякий вплив та безпосереднє відношення до проблематики в'язничної приватизації та діяльності транснаціональних в'язничних корпорацій.

Так, з одного боку, транснаціональні в'язничні корпорації, просуваючись на місцевих ринках, начебто не порушують жодного фор-

¹³⁷³ National Institute on Money in State Politics, Client Summary: GEO Group. URL: www.followthemoney.org/database/lobbyistclient.phtml?lc=100516&y=0

¹³⁷⁴ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. 404 с., С. 120

мального закону, ухваленого національними або регіональними парламентами. Проте, з іншого боку, кожен прояв поширення їх впливу означає ескалацію неоголошеної непомітної війни традиційним цілям кримінального покарання, випестуванням у рамках класичної школи кримінального права, та усталеним ідеям щодо функцій національної держави, характерним для соціальної держави. Невипадково Колін Самнер підкреслює, що однією з головних характеристик соціального розвитку у XX столітті стало «зростання величезних транснаціональних корпорацій, здатних згинати, створювати або розмивати закон за власним бажанням і, таким чином, висміювати вимоги рівності за законом»¹³⁷⁵. Що тоді ми може говорити про XXI століття?

За обґрунтованим переконанням Бека, глобалізація характеризується утворенням певної форми *правового суверенітету капіталу*, що робить його незалежним від зовнішніх, державних джерел легітимності¹³⁷⁶. Розвиваючи цю думку, ми можемо висловити позицію, що приклад діяльності транснаціональних в'язничних корпорацій є набагато складнішим та більш кваліфікованим.

Так, якщо ми беремо за основу ідею, що такою квазідержавною владою характеризується транснаціональний капітал, що рухається в сфері створення певних «цивільних» предметів або послуг (паливо, автомобілі, транспорт, їжа, електроніка тощо), то який висновок можна зробити щодо капіталу транснаціональних в'язничних корпорацій з їх *апаратами примусу* та іншими *мілітаризованими атрибутами*? Гадаємо, що висновок буде доволі невтішним для національних держав, адже у випадку міжнародного в'язничного бізнесу йдеться не про певний обіг «цивільних» предметів або послуг, а про обіг послуг, які мають виключно *публічну* природу.

Якщо держава віддає у користування приватному капіталу публічну за своєю природою пенітенціарну функцію, і ця функція передається до вільного обігу – підкреслимо – *на транснаціональний рівень*, то це означає максимальне послаблення саме такої публічної основи пенітенціарної функції.

У випадку транснаціональної в'язничної приватизації йдеться не лише про утворення правового суверенітету транснаціональних в'язничних корпорацій, проте й про утворення *політичного суверенітету*.

З цього приводу ми мусимо згадати вельми гостре, проте більш ніж актуальне для цілей цього дослідження висловлення Бека, що великі фінансові та торгівельні організації перетворюються на «повитух

¹³⁷⁵ Sumner C. 'The Social Nature of Crime and Deviance', inin *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 3-31.

¹³⁷⁶ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. 404 с., С. 173.

нового устрою та легітимізації влади»¹³⁷⁷. У випадку з транснаціональними в'язничними корпораціями, у таких «повитух» у руках на додаток перебувають кийок, кайданки та перцевий спрей.

Намалювавши вельми песимістичну для національних держав нового політичного світоустрою картину у сегменті формування та реалізації пенітенціарної політики, цілком природньо поставити питання щодо *антидоту* такої наднаціональній приватно-пенітенціарній ін'єкції, який зміг би «витягнути» пенітенціарні системи національних держав із прихованої, проте глибокої та всеосяжної залежності від транснаціонального бізнесу.

Ми, продовжуючи нашу реалістичну та утилітарну стратегію мислення, ризикуємо залишити це питання відкритим: забрати національній державі пенітенціарну функцію назад наразі уявляється величезною проблемою, якщо не сказати більшого.

Так, акціонерами певної транснаціональної в'язничної корпорації є великі групи вельми впливових фізичних та юридичних осіб з різних національних держав, які мають своїх лобістів у цих державах, чим підживляють спроби держави повернути собі цю сферу свого суверенітету.

Крім того, транснаціональний в'язничний бізнес – це не лише акціонери, керівники та наближені до них особи з їх сім'ями та фінансовими інтересами. Це – великі колективи найманих працівників з їх сім'ями, соціальними пакетами і пенсіями. Це – профспілки з їх сім'ями, соціальними пакетами і пенсіями. Це – провайдери електронних, технічних, транспортних, охоронних, кейтерінгових, медичних, психологічних та численних інших послуг з їх сім'ями, соціальними пакетами і пенсіями. Іншими словами, це величезна кількість на перший погляд невидимих гравців, залучених до цієї орбіти, які відчувають та ідентифікують себе вже не як громадяни певної національної держави, а як громадяни певної *N-ської Приватнов'язничної Екстериторіальної Республіки*, яка цілком підпадає під ознаки квазідержави.

Тут ми не можемо повною мірою погодитися з думкою Бека щодо того, що «транснаціональні концерни не володіють засобами легітимізації насильства, а тим більше монополією на них»¹³⁷⁸. Так само не можна погодитися з Тоффлером, що «військова сила – це саме той атрибут держави, якого бракує іншим бажаючим до влади»¹³⁷⁹. Саме приклад транснаціональних та навіть національних (саме національних) приватних в'язничних компаній вказує на зворотне – на повну легіти-

¹³⁷⁷ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. 404 с., С. 174.

¹³⁷⁸ Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. 404 с., С. 201.

¹³⁷⁹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 564

мність застосування насильства (у тому числі фізичного) на території цих островів приватного бізнесу.

Гіпотетичний «бунт» національної держави за своє звільнення з-під впливу міжнародного наднаціонального в'язничного приватного бізнесу неодмінно зустрінеться з більшими обсягами лобіювання з боку приватного бізнесу та поширенням *moral panic* через засоби масової інформації. Або ж, навпаки, будь-яка більш-менш серйозна просоціальна ініціатива транснаціональної в'язничної корпорації у сфері надання соціальної допомоги ув'язненим та їх сім'ям або ж, навпаки, потерпілим та їх сім'ям, забезпечить негативний образ держави в суспільстві, мовляв, держава не лише покинула напризволяще пенітенціарну функцію та відповідні тотальні інституції, проте й заважає приватній ініціативі виконувати високу соціальну гуманістичну місію на благо багатьох соціальних груп конкретного суспільства.

Крім того, не можна забувати, що будь-яка приватна в'язнична компанія (незалежно від того, чи діє вона на національному ринку або ж вийшла на міжнародний рівень) – це майже завжди *не лише* в'язнична компанія. На додаток це – і охоронна компанія, і транспортна компанія, і поштова компанія або ж компанія, яка діє у сфері психологічної, психіатричної допомоги або інших галузях сфери охорони здоров'я.

У кожній такій мультифункціональній компанії існують свої акціонери, професійні спілки та величезна кількість зацікавлених акторів, інтереси яких не можна просто так проігнорувати у намаганні вивести пенітенціарну функцію з приватних рук (якщо взагалі така спроба матиме місце). Так, наприклад, М. Готшалк наводить слушний приклад, як прибічниками більшої приватизації пенітенціарних установ у США (та взагалі більш широкої інкарцерації американського суспільства) стають зацікавлені в отриманні надприбутків приватні провайдери телефонних послуг, оскільки телефонія сьогодні (на відміну від Інтернету) є головним містком зв'язку між ув'язненими та їх родичами¹³⁸⁰.

Більше того, справа полягає не лише у кількості акторів, які прямо чи опосередковано зацікавлені в існуванні *приватних карцерних держав*. Йдеться про певне культурне середовище та соціальні зв'язки *навколо в'язниці*, які формуються упродовж тривалого часу, внаслідок чого вже не наявність приватної в'язниці викликає здивування, а її відсутність (хоч не стосується також і державних в'язниць). У цьому контексті слушним є іронічний приклад, що наводить М. Готшалк, як мешканці одного з американських міст настільки звиклись з новою *supermax prison*, що місцеві заклади харчування перейменували свої звичайні бургери на «*supermax burger*»¹³⁸¹.

¹³⁸⁰ Gottschalk M. The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p. P.29.

¹³⁸¹ Gottschalk M. The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p. P. 29.

Говорячи про відносини між національними державами та транснаціональними в'язничними корпораціями, необхідно згадати другий аспект того *дуалізму*, який ми подали як завдання нашого дослідження.

Так, з іншого боку, є очевидним, що *протистояння* між національною державою та транснаціональним в'язничним бізнесом водночас є *симбіозом* в силу паразитування приватних в'язничних провайдерів на тілах національних держав.

Крім того, іншим важливим аспектом, на який необхідно звернути увагу в контексті цього дослідження, і *мультисуб'єктність відносин* між національними державами та приватними акторами. Так, вельми цікавим прикладом наднаціоналізації пенітенціарної функції є ситуації, коли не лише одна транснаціональна корпорація, що базується в одній країні, входить на ринок іншої країни та укладає відповідні контракти. Мають місце приклади, коли до наднаціональні приватнов'язничні відносини складаються не на рівні «держава – приватний актор», а коли такі відносини виникають на рівні «держава – держава – приватний актор» або навіть «держава – держава – держава – приватний актор».

Таким прикладом є *Nauru Regional Processing Centre*, який було відкрито у 2001 році за домовленістю між Президентом Науру та Урядом Австралії. Операторами *Nauru Regional Processing Centre* були різні суб'єкти підприємницької діяльності (*Broadspectrum, Wilson Security, Canstruct International, Nauruan Government Commercial Entity*). У 2008 році діяльність центру призупинили, проте центр відновив свою роботу вже у 2012 році через зростання кількості шукачів притулку та прибулих до Австралії. У листопаді 2016 року було проголошено про переговори між Австралією та США, щоб замість Австралії шукачів притулку приймали саме Сполучені Штати Америки.

Іншим прикладом наднаціоналізації пенітенціарної функції є те, наскільки легко приватні актори можуть замінювати один одного на національному рівні. Так, американський досвід переконливо свідчить про те, як та чи інша пенітенціарна установа може після завершення контракту з одним приватним провайдером доволі легко переходить до іншого провайдера.

У цьому контексті слушною думка Зігмунта Баумана, що *склад акціонерів* не визначається простором. Це – єдиний фактор, повністю вільний від *просторової зумовленості*. Їм, і тільки їм, «належить» компанія, тому саме їм вирішувати, чи доцільно компанії переїхати туди, де, як вони припускають, є шанс збільшення дивідендів, надавши всім іншим – а саме тим, хто прив'язаний до даної місцевості, – вирішувати завдання, залишувати рани, відшкодовувати збитки та прибирати сміття. Компанія володіє свободою пересування, але наслідки такої свободи будуть відчуватися довго. Той, хто володіє свободою «біг-

ти» з даної місцевості, є абсолютно вільним і від наслідків своєї втечі. Це – головні трофеї переможців у «війні за простір»¹³⁸². Зазначена вище мобільність транснаціональних в'язничних корпорацій є ще одним прикладом більшої «якості влади» приватного в'язничного бізнесу, як порівняти з державними «бюрократами».

На додаток до поданого вище аналізу сутності наднаціоналізації пенітенціарної функції у добу глобалізації, не можна не згадати про *морально-етичні аспекти* процесів наднаціоналізації пенітенціарної функції. У цьому контексті необхідно особливо наголосити, що феномен транснаціональної в'язничної приватизації порушує важливу проблему моральності та дотримання етичних норм в реалізації державної політики, адже саме існування такого феномену свідчить про явне послаблення моральної складової при виконання кримінальних покарань за рахунок переорієнтації держав на вирішення суто економічних проблем забезпечення величезних в'язничних популяцій, створених внаслідок того, що самі держави опинилися у пастці штучно створеної моральної паніки щодо «загроз злочинності» та хвиль нелегальної міграції.

Ульріх Бек слушно порушує питання: «Звідки можуть черпати [національні] «право» і «закон» свою зобов'язальну, легітимізаційну силу, якщо вони вже не мисляться під знаком суверенної національної держави?»¹³⁸³

У контексті проблематики транснаціональної в'язничної приватизації, виникає наступне питання: звідки національний закон про начебто справедливу кару та задеклароване можливе повернення до суспільства небезпечних громадян цього суспільства може черпати свою зобов'язальну, легітимізаційну силу, якщо на уніформі в'язничного офіцера ув'язнений читатиме «В'язнична корпорація N» замість «Державна пенітенціарна (виправна, в'язнична, тюремна) служба»? Звідки в такому випадку певному ув'язненому брати *моральний імператив* для правослухняного життя, коли вже не суспільство очікує від ув'язненого правослухняного життя на виході з в'язниці після відбування покарання, а рада директорів транснаціональної в'язничної корпорації з нетерпінням чекає від нього вчинення рецидивного злочину, щоб знову підняти питання про «хвилі злочинності» та продовжити старий контракт або укласти контракт на управління новою приватною пенітенціарною установою?

Крім того, особливої ваги теза про моральність набуває в аспекті питання про працю ув'язнених у приватних в'язницях. Свого часу «похмурі сатанинські фабрики принесли із собою новий образ життя

¹³⁸² Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 20.

¹³⁸³ Бек У. Власть и контрвласть у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015. 404 с., С. 174.

та нову систему владу»¹³⁸⁴. Так само сьогодні існує ризик привнесення нової влади на прикладі в'язничної праці, яку небезпідставно дослідники розглядають як «новий Гулаг» або нову форму рабства. Як слушно зазначає Тоффлер, «насильство мало значення у виробництві матеріальних цінностей»¹³⁸⁵. Відтак, чи можемо ми позбутися насильства на в'язничних підприємствах, які природньо характеризується найбільшою концентрацією насильства в силу самої природи тотальних інституцій? Гадаємо, що ні, беручи до уваги сучасні приклади використання приватними в'язницями послуг членів організованих злочинних угруповань (наприклад, скандал у приватному *Idaho Correctional Center* щодо використання членів *Aryan Knights* та інших небезпечних злочинців для залякування та терору загальної маси ув'язнених).

Питання використання праці ув'язнених – це окрема велика політична, економічна та етична проблема. Проте в контексті нашого дослідження необхідно вказати на слушність думки Баумана: «При всіх інших безпосередніх завданнях, установи для ізоляції людей типу «Паноптикону» були в першу чергу фабриками зі створення дисциплінованої робочої сили»¹³⁸⁶. Відтак було б наївним відкидати думку, що створення дисциплінованих індивідів перестало бути завданням номер один для транснаціонального в'язничного бізнесу.

Підсумовуючи викладене вище, серед всього іншого, можна наголосити на наступному висновку: феномен національної та наднаціональної в'язничної приватизації власне не є феноменом. Причому у цій фразі ключовим словом буде «вже».

Так, для сучасного західного світу в'язнична приватизація та наднаціоналізація в'язничного бізнесу – це буденне явище, яке є феноменальним для країн пострадянського простору, ще надає ще більшої актуальності цьому напрямку досліджень.

З іншого боку, різноманіття численних форм соціального контролю призводить до споконвічного змагання «куля проти броні» у контексті протистояння національної держави проти транснаціонального бізнесу, де намагання національних держав зберегти контроль над ним нагадує спроби втримати воду долонею.

Проте, напевне, головним висновком цього дослідження буде певна форма застереження. Подане вище дослідження необхідно сприймати не лише як аналіз переходу влади від національної держави до транснаціональних приватних акторів. У фокусі дослідження перебувають саме питання глибинної *трансформації «влади карати»*.

¹³⁸⁴ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 31.

¹³⁸⁵ Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с., С. 58.

¹³⁸⁶ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с., С. 59.

Висновки до 2 розділу

Підсумовуючи викладене у 2-му розділі нашого дослідження, ми б хотіли б зробити особливий наголос на проблемі інкарцерації сучасного суспільства. Скорочення застосування покарання можна поставити під великий сумнів, так само як і моральність наукового відображення реалізації цієї ідеї.

Каральні практики та приєднані до них наглядово-дисциплінарні політичні механізми, які ще учора «приховувалися» за покаранням, сьогодні сміливо вилізли на поверхню, залишивши за інститутом кримінального покарання роль опудала в силу зневіри в його традиційні цілі (як консеквенціалістські, так і ретрибутивістські), які виявляються глибоко зануреними до політико-пенологічного песимізму епохи Постмодерну.

Дослідження пенальності мусульманським країн (релігійно-культурний критерій) і країн Південної та Центральної Америки (географічний критерій) надає підстави поставити питання щодо ревізії реальних цілей кримінально-правового впливу в умовах глобалізації та взагалі щодо сутності такої пенальності, оскільки «вимірювати» пенальність зазначених країн за допомогою європейських категорій є неможливим.

Цінність дослідження феномену в'язничної приватизації полягає не лише у тому, що він збагачує системний аналіз публічної політики та здійснює ревізію місця і ролі політичних інститутів. Беручи до уваги «падіння держави» у сфері реалізації донедавна виключно публічної пенітенціарної функції, цінність такого дослідження також полягає у визначенні сучасних механізмів стримування, контролю та легітимного позбавлення повноважень політичних інститутів.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

3.1. Модуляції української пенітенціарної політики та їх показники (1991 – 2020)

Метою цього підрозділу нашого дослідження є узагальнення результатів розробки та впровадження пенітенціарної політики в Україні упродовж усього періоду незалежності, починаючи з 1991 року.

У нашому дослідженні ми не ставимо за мету дослідження правових статусів та формальних повноважень публічних структур, відповідальних за розробку та впровадження пенітенціарної політики в Україні. Тим не менш, трансформація публічних структур буде частково братися до уваги, проте виключно для цілей ідентифікації найважливіших періодів пенітенціарної політики.

Мета цього дослідження полягає у проведенні аналізу саме *політичного поля*, у рамках якого національна пенітенціарна політика розроблялася та впроваджувалася на тому чи іншому етапі, у визначенні фактичних мотивів проведення пенітенціарних реформ та у формулюванні висновків щодо показників пенітенціарної політики у межах певної модуляції та в цілому за період незалежності України.

Вихідні дані та окремі методологічні зауваження

Фуко слушно наголошував, що статистика – це знання держави про саму себе¹³⁸⁷. Проте, на жаль, на національному рівні будь-яка офіційна статистика, необхідна для проведення комплексного дослідження вітчизняної пенітенціарної політики в її динаміці, *відсутня* упродовж всього періоду незалежності України.

Тому це дослідження здебільшого засноване на статистиці щодо пенітенціарної системи України, представлений на офіційних інформаційних ресурсах Ради Європи (*CoE*), UN Office on Drugs and Crime (*UNODC*), World Prison Brief (*WPB*) та ГПО «Донецький меморіал».

Щодо статистики пенітенціарної злочинності, то відповідні вихідні дані нами бралися з офіційних веб-ресурсів органів прокуратури та

¹³⁸⁷ Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1977-1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с., С. 410.

окремих наукових публікацій щодо стану пенітенціарної злочинності в Україні.

Враховуючи відсутність офіційної пенітенціарної статистики в її динаміці та суперечливість вихідних даних у різних міжнародних та національних джерелах щодо стану справ у пенітенціарній системі України, це дослідження може на майбутнє підлягати частковому коригуванню у бік збільшення обсягів статистичних даних.

Водночас необхідно зауважити, що різниця за окремими показниками може бути обумовлена часом, коли акумулювалися ті чи інші статистичні дані. Так, у звітах Ради Європи представлено відомості станом на 1 вересня кожного року, а в інших джерелах – станом на 31 грудня кожного року. Відповідно, з метою надання найбільш об'єктивної інформації у цьому дослідженні ми подаємо усі доступні відомості за даними різних міжнародних та національних акторів, які у деяких випадках підлягають комбінуванню.

Офіційні дані прокуратури щодо статистики пенітенціарної злочинності мають оцінюватися більш ніж критично в силу явної невідповідності об'єктивним реаліям української пенітенціарної системи та іншим статистичним даним, на чому ми фокусуємо особливу увагу у цьому підрозділі нашого дослідження.

Щодо показників пенітенціарної злочинності, то ми використовуємо статистичні дані з офіційних робочих та аналітичних документів Державної пенітенціарної служби України (ДПтСУ), через що висловлюємо глибоку щиру вдячність нашим давнім друзям та колегам, які сприяли цьому дослідженню та забезпечували нас корисними критичними зауваженнями та аналітичними матеріалами.

Модуляції пенітенціарної політики

В основу нашого дослідження нами покладаються не формальні публічні структури як такі, а їх природа й сутність, що відображено у відповідних модуляціях пенітенціарної політики, які послідовно змінювали одна іншу.

Відповідні модуляції ми визначили наступним чином:

- васально-бюрократична (1991 – 1998);
- перехідна традиційно-бюрократична (1998 – 1999);
- автономна традиційно-бюрократична (1999 – 2015);
- централізована театральна (2015 – 2017);
- децентралізована псевдоменеджеріалістська (2017 – 2020);
- змішана псевдоменеджеріалістська (з 2020).

Васально-бюрократична модуляція

Категорія васально-бюрократичної модуляції (1991 – 1998) обумовлена перебуванням пенітенціарної системи у підпорядкуванні

МВС, де, відповідно до усталеної радянської традиції, будучи більш ніж вагомим політичним, ідеологічним, економічно-промисловим та матеріальним додатком до поліцейського відомства, пенітенціарна система водночас посідала васально-маргінальне місце у могутній системі внутрішніх справ.

Розпад СРСР з подальшим розривом промислово-економічних зв'язків між союзними республіками та, відповідно, між промислово орієнтованими міністерствами внутрішніх справ союзних республік призвів до фактичного знищення економічної основи вітчизняної пенітенціарної системи з одночасним залишенням величезної армії ув'язнених та персоналу пенітенціарної системи без належного фінансування та звичних для СРСР обсягів промислового виробництва, що надало пенітенціарній системі України ще більшої маргінальності.

Проте ще перед розпадом СРСР пенітенціарна система України зустрілася з відсутністю належного бюджетного фінансування, зростанням рівня злочинності на фоні неготовності правоохоронних органів до такої динаміки та, як наслідок, посиленням пунітивної складової у функціонуванні пенітенціарної системи та системи кримінальної юстиції в цілому.

Так, в Україні було зареєстровано

- у 1990 році – майже 370 тис. злочинів;
- у 1991 році – більше 405 тис. злочинів;
- у 1992 році – майже 482 тис. злочинів;
- у 1993 році – більше 539 тис. злочинів;
- у 1994 році – більше 572 тис. злочинів;
- у 1995 році – майже 642 тис. злочинів;
- у 1996 році – майже 618 тис. злочинів;
- у 1997 році – більше 589 тис. злочинів.

ЗЛОЧИНІСТЬ В УКРАЇНІ <i>(1991 – 1997)</i>	Кількість зареєстрованих злочинів (тис.)
1990	370
1991	405
1992	482
1993	539
1994	572
1995	642
1996	618
1997	589

Як наслідок, станом на 1990 рік у пенітенціарних закладах утримувалося понад 116 тис. ув'язнених (225 ув'язнених на 100 тис. населення), у 1993 році – майже 130 тис. ув'язнених (248 ув'язнених на 100 тис. населення), у 1996 році – майже 204 тис. ув'язнених (398 ув'язнених на 100 тис. населення).

ТЕНДЕНЦІЯ (дані WPB)	Загальна кількість (тис.)	Incarceration rate
1990	116	225
1993	130	248
1996	204	398

Щодо політичної складової цієї модуляції, то вона історично пов'язується із затвердженими ще у 1991 році *Основними напрямками реформи кримінально-виконавчої системи в УРСР*, якими напередодні набуття Україною незалежності передбачалося виділення системи виконання покарань у самостійне республіканське відомство¹³⁸⁸.

Перехідна традиційно-бюрократична модуляція

Перехідна традиційно-бюрократична модуляція (1998 – 1999) відображає створення у 1998 році на базі ГУВП МВС України Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП) як органу державного управління пенітенціарною системою України, який тимчасово залишався в підпорядкуванні МВС.

Набувши статусу члена Ради Європи, Україна взяла на себе зобов'язання кардинально змінити організаційно-функціональну структуру державного управління пенітенціарною системою. Зазначені зобов'язання вимагали від України повністю розірвати організаційні зв'язки між пенітенціарною системою та відомствами поліції, прокуратури, безпеки та кримінального переслідування.

Відповідно, перехідна традиційно-бюрократична модуляція пов'язана з поступовим виведенням пенітенціарної системи зі сфери політичного впливу відомства поліції (МВС), що упродовж 1998 – 1999 років набуло форми перехідного підпорядкування ДДУПВП вітчизняному відомству поліції, хоча не можна не наголосити на явній тимчасовості такого кроку, адже на момент набуття членства у Раді Європи політичні настрої керівників пенітенціарної системи дедалі більш відображали політичну, економічну, ідеологічну та операційну свободу пенітенціарної системи.

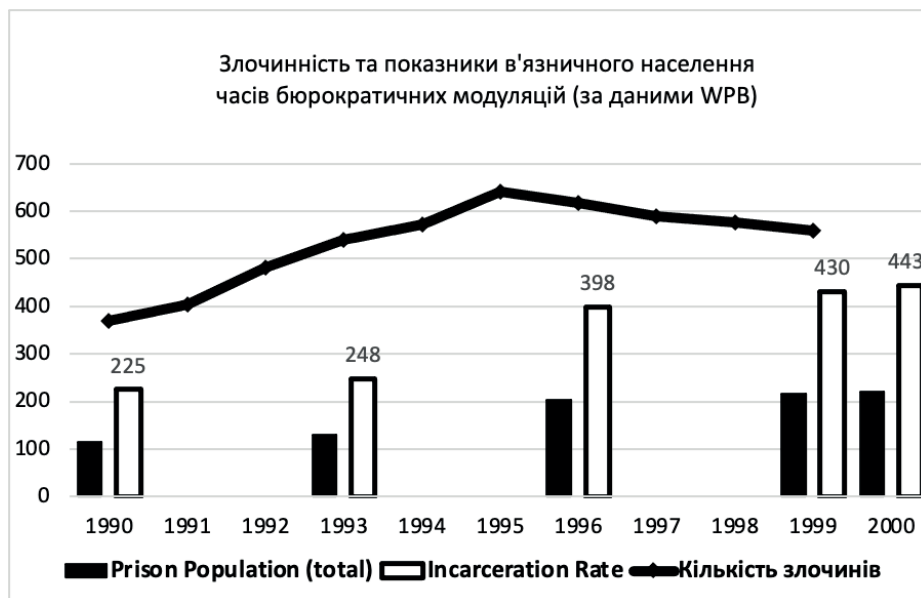
¹³⁸⁸ Постанова КМ УРСР № 88 від 11.07.1991

З іншого боку, будь-які намагання керівництва МВС втримати пенітенціарну систему у зоні та сфері свого впливу наражалися б на гостру реакцію з боку Ради Європи у контексті європейських стандартів та взятих перед Радою Європи зобов'язань щодо основоположних засад формування пенітенціарної політики.

Пенітенціарна політика цього нетривалого часу може охарактеризуватися адаптацією до постійного гіпернавантаження на пенітенціарну систему внаслідок відсутності належного фінансування, зниження економічного потенціалу української в'язниці та збільшення в'язничного населення країни на фоні перманентно високої динаміки злочинності.

Так, у 1998 році в Україні було зареєстровано майже 576 тис. злочинів, у 1999 році – майже 559 злочинів. Як наслідок, за даними *другого World Prison Population List* в'язничне населення України зросло у 1999 році – до 217 тис. ув'язнених (430 ув'язнених на 100 тис. населення).

Крім того, на кризовий стан пенітенціарної політики у цей період вказує такий показник як смертність у пенітенціарних установах. Так, Департамент США у своїй доповіді зазначив, що 1998 року було зафіксовано 1901 смерть у пенітенціарних установах¹³⁸⁹. Українські правозахисники вказують на інші дані: 1998 рік – 2108 смертей (10 смертей на 1 тис. ув'язнених), 1999 рік – 3015 (3,5 смертей на 1 тис. ув'язнених).

¹³⁸⁹ Дотримання прав людини в Україні у 1999 році: доповідь Департаменту США № 15-56.

Автономна традиційно-бюрократична модуляція

Автономна традиційно-бюрократична модуляція пов'язується із остаточним виведенням у 1999 році ДДУПВП з тимчасового підпорядкування МВС та набуттям ДДУПВП політико-правового статусу *центрального органу державної виконавчої влади зі спеціальним статусом*, на який безпосередньо покладалося завдання реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань, діяльність якого спрямовувалася і координувалася Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України.

Тому ця модуляція включає також створення ДПтСУ у 2010 році та подальше функціонування ДПтСУ до 2016 року, яка стала центральним органом виконавчої влади, який входив до системи органів виконавчої влади і забезпечував реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

З приводу створення ДПтСУ необхідно наголосити, що експерти Ради Європи критично висловлювалися щодо назви вітчизняного відомства як «Державного департаменту України з питань виконання покарань», зазначаючи, що опис ролі Департаменту як «*виконання покарань*» обмежує масштаби та більш прогресивні елементи роботи ДДУПВП, пов'язані із соціальною та психологічною роботою¹³⁹⁰.

Щодо статистичних показників, то саме початок нового тисячоліття знаменував досягнення Україною критичного максимуму за кількістю в'язничного населення. Так, у 2000 році у пенітенціарних установах перебували майже 220 тис. ув'язнених (443 ув'язнених на 100 тис. населення).

У подальшому спостерігалось поступове зниження показників в'язничного населення (як у абсолютних, так і у відносних показниках). Тим не менш, Україна продовжувала утримувати пальму першості у списку країн з найбільшими показниками *incarceration rate*.

Так, відповідно до *n'ятого World Prison Population List* (інформація станом на 2002 – 2003 роки) до списку країн-лідерів за показником *incarceration rate* входили: США (701), Росія (606), Білорусь (554), Казахстан (552), Американські Віргінські острови (552), Туркменістан (489), Беліз (459), Бермуди (447), Суринам (437), Україна (415).

WORLD PRISON POPULATION LIST № 5 (дані на 2002 – 2003 роки)	
Країна	Incarceration rate
США	701
Росія	601

¹³⁹⁰ Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року. Страсбург, 2003.

Білорусь	554
Казахстан	552
Амер. Віргінські острови	552
Туркменістан	489
Беліз	459
Бермуди	447
Суринам	437
Україна	415

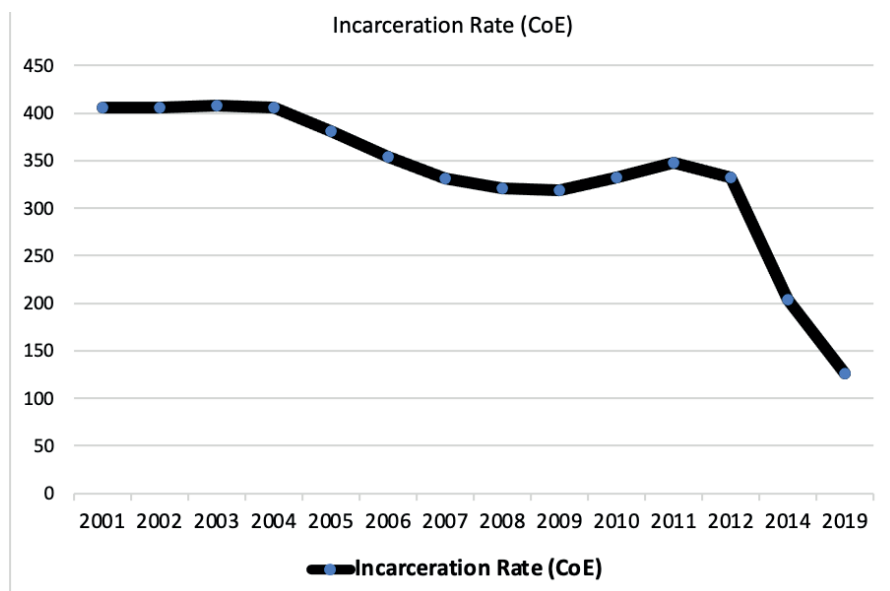
Відповідно до шостого *World Prison Population List* (інформація 2002 – 2005 років), картина значною мірою не змінилася: США (714), Росія (532), Білорусь (532), Бермуди (532), Палау (523), Американські Вірджинські острови (490), Туркменістан (489), Куба (487), Суринам (437), Кайманові острови (429), Беліз (420), Україна (417), Мальдівські острови (416), Сент-Кітс і Невіс (415), Південна Африка (413), Багами (410).

WORLD PRISON POPULATION LIST № 6 (дані на 2002 – 2005 роки)	
Країна	Incarceration rate
США	714
Росія	532
Білорусь	532
Бермуди	532
Палау	523
Амер. Віргінські острови	490
Туркменістан	489
Куба	487
Суринам	437
Кайманові острови	429
Беліз	420

Україна	417
Мальдівські острови	416
Сент-Кітс і Невіс	415
Південна Африка	413
Багами	410

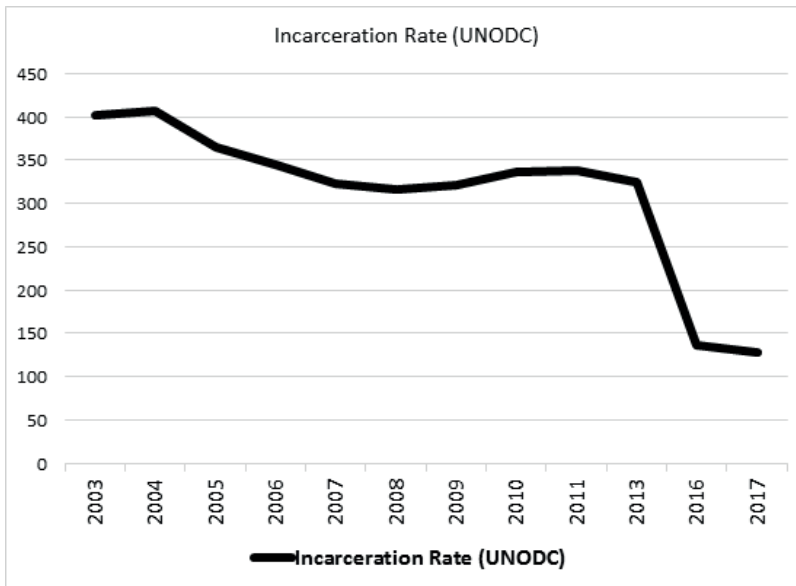
Хронологічно тенденцію до зниження показників в'язничного населення в Україні представлено у поданій нижче таблиці (зауважимо вдруге на відсутності будь-якої статистики Міністерства юстиції України щодо функціонування пенітенціарної системи у динаміці):

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2001	198885	406,0
2002	198946	405,7
2003	198386	407,8
2004	193489	406,3
2005	179519	381,1
2006	165408	353,8
2007	154055	331,5
2008	148339	321,1
2009	146394	318,5
2010	152169	332,4
2011	158532	347,7
2012	151122	332,5
2014	92290	204,0
2019	52973	125,7

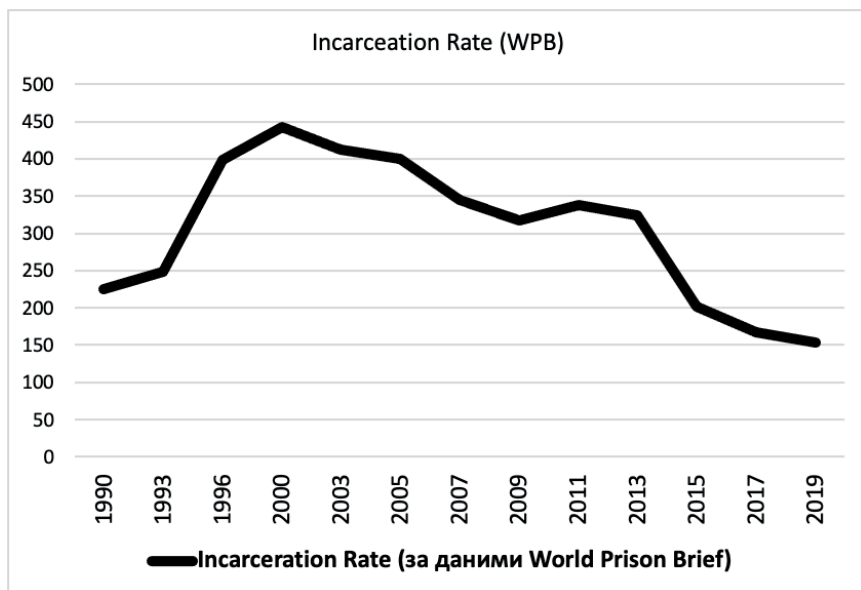
Динаміка в'язничного населення в Україні за даними UNODC представлена у поданій нижче таблиці:

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ (дані UNODC)	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
2003	191241	401,9
2004	192047	406,7
2005	170923	364,5
2006	160725	344,9
2007	147690	322,8
2008	145946	316,2
2009	147716	321,3
2010	154027	336,4
2011	154029	337,6
2013	147112	324,8
2016	60771	135,9
2017	57100	128,3

Динаміка в'язничного населення в Україні за даними WPB представлена у поданій нижче таблиці:

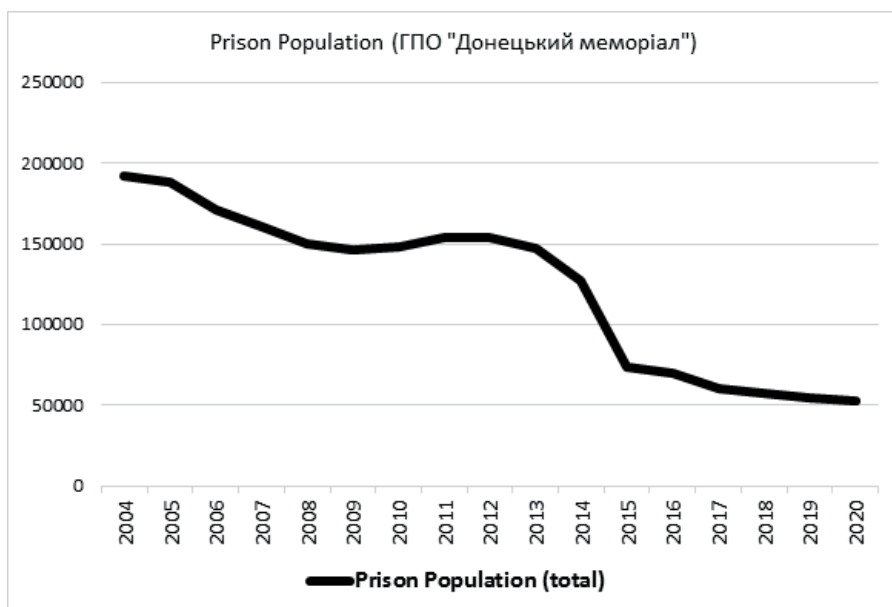
ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ (дані WPB)	Загальна кількість ув'язнених	Incarceration rate
1990	116400	225
1993	129500	248
1996	203988	398
2000	218800	443
2003	197641	412
2005	188465	400
2007	160725	345
2009	145946	318
2011	154027	338
2013	147112	324
2015	73431	201
2017	60621	167
2019	55078	153

Динаміка в'язничного населення в Україні за даними ГПО «Донецький меморіал» представлена у поданій нижче таблиці:

ДИНАМІКА В'ЯЗНИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ (дані ГПО «Донецький меморіал» станом на 1 січня кожного року)	Загальна кількість ув'язнених
2004	191667
2005	188465
2006	170923
2007	160725
2008	149690
2009	145946
2010	147716
2011	154027
2012	154029
2013	147112
2014	126937

2015	73431
2016	69997
2017	60399
2018	57100
2019	55078
2020	52863

Важливим фактором, що характеризує пенітенціарну політику у рамках цієї модуляції, є поступове збільшення кількості «довирокових» ув'язнених.

За даними *UNODC* тенденція збільшення частки «довирокових» ув'язнених мала наступний вигляд:

«ДОВИРОКОВІ» УВ'ЯЗНЕНІ (дані <i>UNODC</i>)	Відсоток «довирокових» ув'язнених (%)
2003	13
2004	11,9
2005	11,2

2006	11,6
2007	12,3
2008	13,7
2009	15,8
2010	25,6
2011	24,4
2017	33,8

За даними *Ради Європи* тенденція зміни частки «довирокових» ув'язнених мала дещо інший вигляд:

«ДОВИРОКОВІ» УВ'ЯЗНЕНІ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Відсоток «довирокових» ув'язнених (%)
2000	20,4
2001	17,8
2002	18,6
2003	23,4
2004	22,5
2005	16,5
2006	16,5
2008	23,7
2009	22,7
2010	27
2011	23,9
2012	21,3
2014	19,9

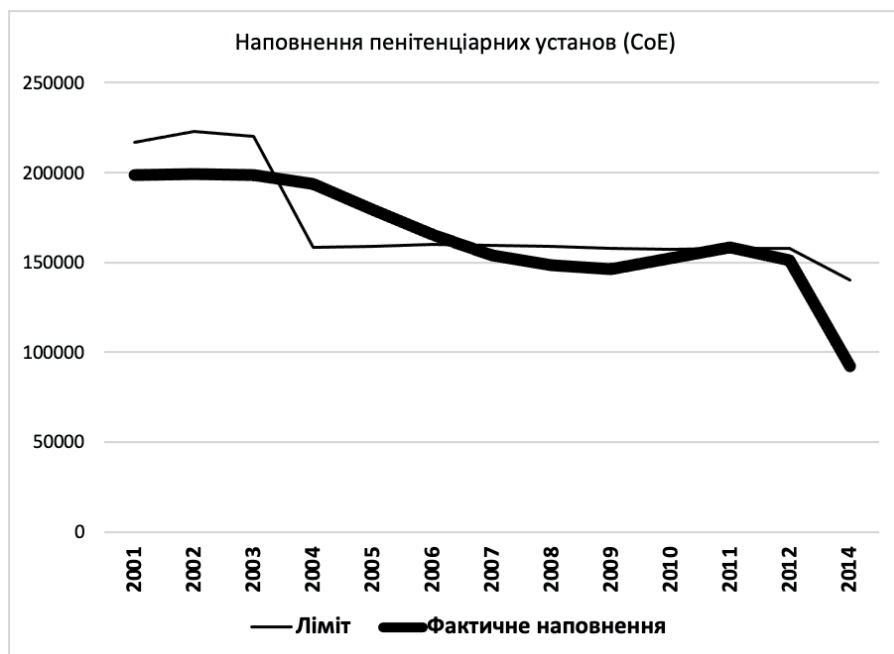
За даними *WPB* тенденція збільшення частки «довирокових» ув'язнених мала наступний вигляд:

«ДОВИРОКОВІ» УВ'ЯЗНЕНІ (дані WPB)	Відсоток «довирокових» ув'язнених (%)
2000	20,4
2006	20,6
2007	20,5
2010	25,7
2013	21
2014	17,3
2015	21,8
2016	26,8
2020	36

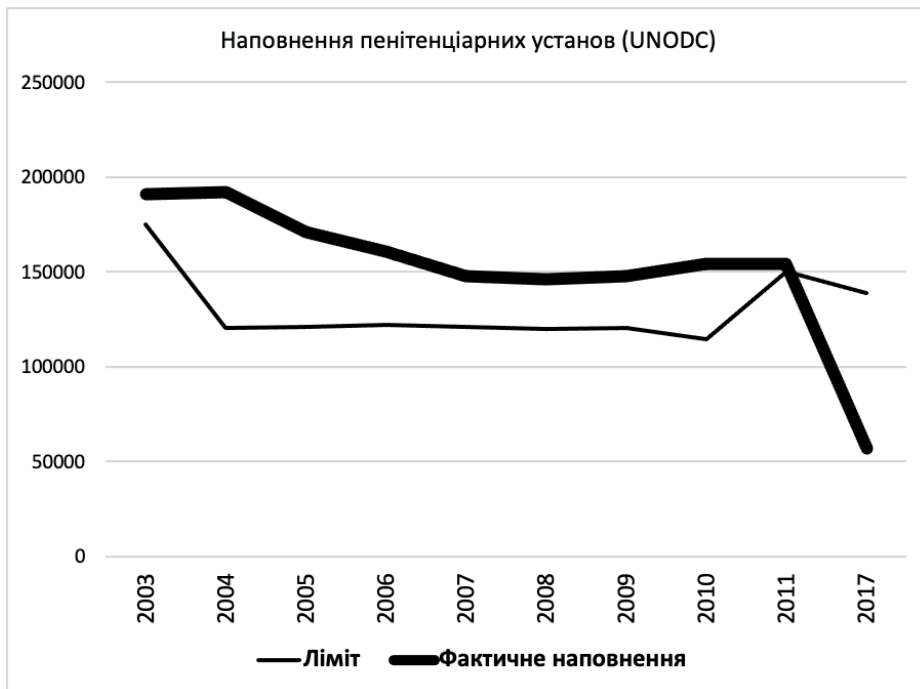
Крім того, важливим показником пенітенціарної політики України була наповненість пенітенціарних установ, яка завжди становила предмет особливої уваги в ЄСПЛ при розгляді скарг за статтею 3 Конвенції про захист прав людини та, як наслідок, подальший фінансовий тягар на бюджет внаслідок регулярного встановлення у відповідних рішеннях ЄСПЛ фактів переповненості пенітенціарних установ.

НАПОВНЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Ліміт	Фактичне поповнення	Рівень наповнення
2001	216669	198855	92,0
2002	223140	198946	89,2
2003	220387	198386	90,0
2004	158600	193489	122,0
2005	159011	179519	112,9
2006	159966	165408	103,4
2007	159351	154055	96,7
2008	158717	148339	93,5
2009	157984	146394	92,7
2010	157439	152169	96,7
2011	157625	158532	100,6
2012	157625	151122	95,9
2014	140419	92290	65,7

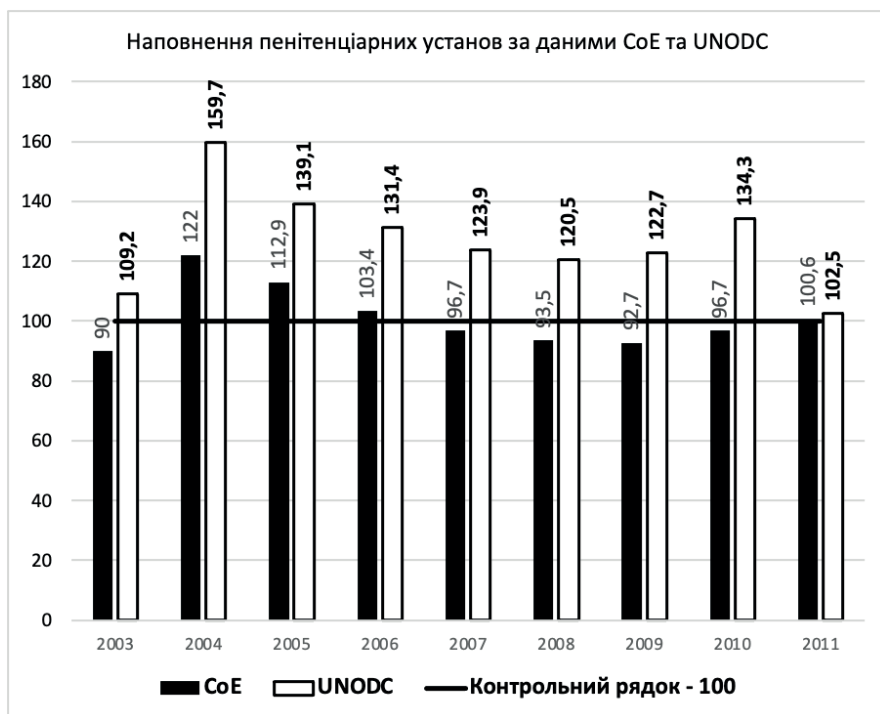
На відміну від даних Ради Європи, *UNODC* надає більш негативну картину щодо цього показника пенітенціарної політики України:

НАПОВНЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ (дані <i>UNODC</i>)	Ліміт	Фактичне поповнення	Рівень на- повнення
2003	175101	191241	109,2
2004	120222	192047	159,7
2005	120908	170923	139,1
2006	122323	160725	131,4
2007	120839	147690	123,9
2008	120154	145946	120,5
2009	120397	147716	122,7
2010	114678	154027	134,3
2011	150229	154029	102,5
2017	138974	57100	41,1

Беручи до уваги відмінність між даними CoE та UNODC, а головне – традиційну секретність пенітенціарної служби з цього питання, доцільно надати порівняльну таблицю показників наповнення пенітенціарних установ в Україні у рамках відповідної модуляції:

НАПОВНЕННЯ	CoE	UNODC
2003	90,0	109,2
2004	122,0	159,7
2005	112,9	139,1
2006	103,4	131,4
2007	96,7	123,9
2008	93,5	120,5
2009	92,7	122,7
2010	96,7	134,3
2011	100,6	102,5

Необхідно зробити особливий наголос, що у контексті запропонованої нами класифікації модуляцій термін «*бюрократична*» не має будь-якої негативної конотації. Упродовж 1991 – 2015 років пенітенціарна служба існувала у межах традиційного для неї політичного дискурсу та економічних обмежень, поступово трансформуючись під впливом політичного супроводу з боку Ради Європи та її структур та, що є більш важливо, під тиском ЄСПЛ, який раз за разом підвищував стандарти прав людини у пенітенціарній системі та у системі кримінальної юстиції в цілому.

Навпаки, наступні модуляції в історії української пенітенціарної політики (театральна та псевдоменеджеріалістська) мають набагато більшу негативний відтінок в аспекті оцінки результатів впровадження пенітенціарної політики, що ми, власне, і спробуємо довести у цьому дослідженні.

Централізована театральна модуляція

Централізована театральна модуляція (2015 – 2017) відображає пенітенціарну політику після ліквідації ДПтСУ внаслідок перебирання на себе Міністерством юстиції України функції з безпосередньої реалізації пенітенціарної політики (реформи П. Петренка та Н. Бернацької).

Щодо ліквідації ДПтСУ як центрального органу виконавчої влади, то до цього часу раціональність та доцільність такого управлінського кроку перебуває під більш ніж великим сумнівом.

Так, ще у 2003 році експерти Ради Європи, оцінюючи остаточне виведення ДДУПВП з підпорядкування МВС та надання цій службі статусу автономної соціальної організації, наголошували: «Центральна адміністрація має гучний та незалежний голос в Уряді. Складається враження, що робота ДДУПВП як незалежного управління стала набагато ефективнішою, як порівняти з його роботою як складової частини МВС, і ми не рекомендуємо на цьому етапі вносити будь-які зміни до цієї структури»¹³⁹¹.

Відтак ми маємо підстави стверджувати, що у 2016 році робота на той час вже ДПтСУ як центрального органу виконавчої влади була штучно перервана внаслідок ліквідації ДПтСУ як більш-менш сталої структури. Як наслідок, в результаті революційного (проте аж ніяк не еволюційного) переходу до нової модуляції, було перервано усталений процес реалізації пенітенціарної політики, яка набирала обертів після багатьох років перебування пенітенціарної системи України у кризі.

Щодо статистичних показників, то перше, що треба відзначити, це те, що у часових рамках цієї модуляції мало місце подальше падіння показників в'язничного населення в Україні (як у абсолютних, так і у від-

¹³⁹¹ Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року. Страсбург, 2003.

носних показниках). Тим не менш, Україна продовжувала утримувати пальму першості у списку країн з найбільшим в'язничним населенням: 2016 рік – майже 61 тис. ув'язнених (140 ув'язнених на 100 тис населення), 2017 рік – трохи більше 57 тис. ув'язнених (128 ув'язнених на 100 тис. населення).

Відповідно, цей період характеризується більш ніж суттєвим наповненням пенітенціарних установ внаслідок ще більшого зниження кількості ув'язнених в Україні.

Так, за даними Рахункової палати, упродовж періоду 2015 року – I кварталу 2017 року чисельність осіб, які відбували покарання в установах виконання покарань, зменшилася в 1,4 рази (з 57396 до 41800 осіб), а чисельність осіб, які трималися у слідчих ізоляторах, навпаки збільшилась з 16035 до 18821 особи, або в 1,2 рази¹³⁹².

Крім того, за даними UNODC станом на 2017 рік при ліміті у 139 тис. місць фактично у пенітенціарних установах утримувалося трохи більше 57 тис. ув'язнених, що становило 41 % від ліміту.

Оцінюючи в цілому цю модуляцію пенітенціарної політики України та пояснюючи категорію театральності, яку покладено в основу дослідження відповідної модуляції, необхідно наголосити, що пенітенціарна політика фактично була замінена яскравим як для пересічного громадянина, але водночас максимально спрощеним та навіть вульгарним з точки зору експерта театральним видовищем під загальним керівництвом декількох керівників Міністерства юстиції України (П. Петренко, Н. Бернацька, Д. Чернишов), кожен з яких, відіграючи відповідну політичну роль, тим не менш, не брав будь-якої політичної відповідальності за результати пенітенціарної політики.

Ключовими характеристиками театральної модуляції пенітенціарної політики було таке:

1. Відсутність відправної точки реформи.

Декларуючи повний провал пенітенціарної політики у рамках попередніх модуляцій і тотальну корумпованість пенітенціарного персоналу, так само як і відсутність результативного й ефективного управління у пенітенціарній сфері, нові пенітенціарні менеджери мали б терміново зафіксувати належним чином такий начебто жалюгідний стан справ, про який стверджувалося ними, щоб мати відправну точку реформування. Ті «Оцінки в'язничної системи України», які свого часу робилися експертами Ради Європи (1996, 2003), могли б служити прикладом такої фіксації для нового підходу Міністерства юстиції України. Проте, на жаль, ми не мали будь-якої відправної точки пенітенціарної реформи з чіткою системою показників, яка б надала на майбутнє від-

¹³⁹² Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 № 13-3.

повіді щодо успіхів або невдач у відповідних секторах пенітенціарного реформування.

2. Ігнорування субкультурного фактору.

Будь-яка організація має власну, характерну для неї субкультуру. Відповідно, кожна в'язниця та пенітенціарна служба в цілому як організації мають свою власну субкультуру, і, гадаємо, заперечувати це було б щонайменше наївним. Проте поняття «тотальних інституцій» та відповідна концепція були, як це здається, проігноровані керівництвом Міністерства юстиції України. Відтак ззовні можна було спостерігати як продемонстрований театральний менеджеріалізм з його надуманими та викривленими фактами та показниками, вимогами економічності та доволі суперечливою логікою вторгався до анатомії в'язниці без будь-якого врахування природних анатомічних особливостей в'язниці та національного історико-політичного та кримінологічного контексту вітчизняної пенітенціарної системи.

3. Підміна раціоналізму за допомогою ентузіазму.

Пенітенціарна реформа Петренка – Бернацької 2016 року мала бути результатом політичної волі, яка теоретично мала б віддзеркалювати багато у чому суперечливі інтереси різних соціальних груп. Зазначена пенітенціарна реформа вимагала максимально реалістичної та раціональної оцінки дійсного стану справ у пенітенціарній системі. Політична воля мала б теоретично ґрунтуватися на максимально раціональній оцінці, яка, на жаль, була замінена на майже комсомольську завзятість керівників Міністерства юстиції України та показово-театральну енергійність, спрямовану на «ліквідацію пережитків минулого» та «очищення пенітенціарної системи від катів-пенітенціаріїв».

4. Підміна професіоналізму за допомогою ентузіазму.

Станом на початок 2016 року пенітенціарна система України гостро потребувала зовнішнього професійного реформаторського впливу, проте цьому впливові мало передувати глибоке вивчення системи, чого, на жаль, не відбулося. Вивчення пенітенціарної системи передбачало не лише економічні підрахунки та фінансові узагальнення, проте й польові дослідження та аналіз зарубіжної практики. Відтак пенітенціарна реформа Петренка – Бернацької була проведена командою, члени якої, не будучи фахівцями пенітенціарної сфери, продемонстрували не лише відсутність знань з історії пенітенціарної системи, соціології в'язниці та кримінології, проте й зайву театралізовану активність, коефіцієнт корисної дії якої потрібно оцінювати більш ніж критично.

Для цілей пенітенціарної реформи був потрібен попередній всебічний, глибокий та незалежний аудит, якого гостро бракувало українському пенальному театральному менеджеріалізму зразка 2016 року. На жаль, останній так й не було проведено.

Крім того, проблема театральної пенітенціарної політики зразка 2016-го року пов'язана не лише зі змістом, але й з формою, адже пенітенціарна реформа 2016 року розпочалася без будь-якої підготовленої концепції, стратегії або *action plan*. Наголосимо, що йшлося не про певний формалізований акт, яких було чимало за історію вітчизняної пенітенціарної політики. Йшлося про інформативну, виражену та раціональну *policy paper*, яка б ідентифікувала реальні проблеми пенітенціарної системи та визначала шляхи вирішення цих проблем.

На жаль, новими театрально-пенітенціарними менеджерами такої *policy paper* представлено так і не було. Тим не менш, саме такий аналітичний документ і мав би бути невід'ємним елементом нової пенітенціарної реформи, адже створювати нові правила гри без ґрунтового пояснення цих правил для гравців аж ніяк не личило задекларованому новому менеджеріалістському підходові в державному управлінні пенітенціарною системою.

Фактично пенітенціарна реформа 2016 року зводилася до знищення однієї формальної структури та створення замість неї іншої без будь-якого статистичного, кримінологічного та соціологічного обґрунтування таких управлінських кроків.

З цього приводу Рахункова палата висловила свою наступну офіційну позицію: «Документа або плану, який містить обґрунтування заходів і завдань реформи пенітенціарної системи, з відповідними фінансово-економічними розрахунками та строками виконання *немає*. Відсутність системного підходу, орієнтованого на перспективу, свідчить про те, що запроваджені Мін'юстом заходи реформування за своєю спрямованістю були направлені на вирішення питань щодо централізації структурної побудови, а *не* на удосконалення системи кримінально-виконавчої служби. Як наслідок, зміни у сфері виконання кримінальних покарань та пробації відбувалися *досить повільно*»¹³⁹³.

Як додатковий доказ можна навести таке: «Фактично мета реформи пенітенціарної системи України була визначена у Плані пріоритетних дій Уряду на 2016 рік, затвердженому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.05.2016 № 418-р, тобто за фактом прийняття рішення щодо ліквідації ДПТС. Наведені факти свідчать, що на час прийняття Урядом рішення про ліквідацію ДПТС *ані мета, ані цілі, ані завдання реформи пенітенціарної системи України не були визначені*»¹³⁹⁴. «*Мета і заходи реформування системи пробації були визначені майже через рік після початку її впровадження, що позначилось на якості та системності виконання завдань*»¹³⁹⁵.

¹³⁹³ Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 № 13-3.

¹³⁹⁴ Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 № 13-3.

¹³⁹⁵ Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 № 13-3.

Відтак, з точки оцінки ефективності та результативності театральної модуляції пенітенціарної політики Рахункова палата слушно підкреслила, що Міністерство юстиції України, ліквідувавши ДПтСУ, утворило у своєму апараті ряд самостійних структурних підрозділів (департамент ДКВС, департамент пробації, департамент ресурсного забезпечення, управління медичного забезпечення, відділ інспектування дотримання прав людини в пенітенціарних закладах), на кожного з яких поклав власні повноваження керівництва і контролю за діяльністю органів і установ ДКВС за окремими напрямками. Однак структурного підрозділу, який би забезпечував загальне керівництво органами і установами ДКВС та пробації, а також координував їх діяльність, *не* було визначено. При цьому утворені структурні підрозділи протягом півроку працювали за відсутності визначених у відповідних положеннях функцій і завдань¹³⁹⁶.

Підсумовуючи викладене вище, можна вивести наступні принципи театральної модуляції пенітенціарної політики за результатами пенітенціарної реформи 2016 року: 1) орієнтування на короткотермінові цілі (тактика замість стратегії); 2) ігнорування соціологічної та кримінологічної складової (пріоритет формальних та водночас не підтверджених показників та підрахунків); 3) виключно популістська економічна домінанта в реалізації задекларованих реформаторських кроків; 4) крайня непрозорість у формулюванні тактичних завдань, що стосуються реформування пенітенціарної системи; 5) відсутність кримінологічних та соціологічних прогнозів та розвідок при розробці тактичних реформаторських кроків; 6) ігнорування польового досвіду, зарубіжних практик та субкультурного фактору при розробці реформаторських кроків; 7) відсутність підтримки реформ на місцях та примусове нав'язування реформаторських ідей; 8) непрозоре оновлення кадрів (включаючи очевидні ознаки корупції при проведенні конкурсів на посади ключових адміністраторів пенітенціарної системи на національному та регіональному рівнях).

У своєму широко розрекламованому намаганні поставити себе вище за попередню доволі закриту консервативну бюрократичну пенітенціарну систему новий театральний пенітенціарний топ-менеджмент опинився у пастці свого ж вигаданого й нічим не підтвердженого «верховенства».

Верховенство вимагало від театральної пенітенціарної реформи більш чітких та конкретних відповідей на конкретні запитання, але, на жаль, таких відповідей зазначена модуляція не надала. Так само театральний пенітенціарний топ-менеджмент аж ніяк не продемонстрував ще більшої прозорості, ще більшої підзвітності та ще більшої дале-

¹³⁹⁶ Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 № 13-3.

коглядності, які б він мав демонструвати у своєму намаганні показати відрив від радянських принципів управління.

Прикладом цього є обговорення проєкту Закону «Про пенітенціарну систему», яке набуло рис таємності, адже, як на думку Міністерства юстиції України, чомусь не потребувало громадського обговорення. Так само, прикладом є наявність грифу ДСК для частини Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13.09.2017¹³⁹⁷.

Відтак можна зробити висновок, що Міністерство юстиції України, відкривши «сезон» пенітенціарного «реформування», так і не визначилося, якою воно хотіло бачити національну пенітенціарну систему.

Крім того, негативними показниками, що не можуть братися до уваги для цілей оцінки цієї модуляції, є нездатність Міністерства юстиції України розробити проєкт Закону «Про пенітенціарну систему» та «Про пенітенціарні інспекції», що, до речі, повністю поширюється й на наступну модуляцію.

Головне є те, що театральні пенітенціарні менеджери зразка 2016 року внаслідок явного фальстарту, на жаль, дискредитували ідею пенітенціарного реформування як таку. Крім того, багато у чому безпідставно критикуючи попередні бюрократичні модуляції, театральні пенітенціарні менеджери зразка 2016 року забезпечили ще більшу бюрократизацію відповідних управлінських структур, де «бюрократія» набула вже негативного змісту.

Децентралізована псевдоменеджеріалістська модуляція

Децентралізована псевдоменеджеріалістська модуляція (2017 – 2020) може виділятися суто умовно, адже вона припадає на період діяльності Міністра юстиції П. Петренка та його профільних «пенітенціарних» заступників, а тому здобутки та невдачі цієї модуляції можуть додаватися до здобутків та невдач проаналізованої вище централізованої театральної модуляції.

З організаційної точки зору децентралізована псевдоменеджеріалістська модуляція віддзеркалює створення у структурі Міністерства юстиції України Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України (АДКВСУ), що фактичне означало реверс та повернення до моделі ДПтСУ з певними відмінностями.

Проте вже відповідно до Постанови КМУ № 20 від 24.01.2020 АДКВСУ та Центральне МРУ з питань виконання кримінальних покарань та пробації були ліквідовані¹³⁹⁸.

Водночас для обґрунтування пенітенціарної політики продовжилось широке використання псевдоісторичних гасел та фантазмів, прикладом чого є згадана вище Концепція реформування (розвитку)

¹³⁹⁷ Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13.09.2017. Розпорядження КМУ від 13.09.2017.

¹³⁹⁸ Постанова КМУ № 20 від 24.01.2020

пенітенціарної системи України від 13.09.2017: «Спадок Радянського Союзу був орієнтований на створення поліцейсько-карного апарату нагляду над ув'язненими, тоді як метою виконання покарань повинно бути виправлення та ресоціалізація засуджених. У зв'язку з тим, що стандарти функціонування установ виконання покарань не змінювалися протягом 75 років, Мін'юстом 10 лютого 2016 року на спільній колегії МВС та Мін'юсту було презентовано майбутню реформу пенітенціарної системи».

Щодо статистичних показників, то ця модуляція характеризувалася подальшим зменшенням показників в'язничного населення, що було продовженням дій механізмів, запроваджених ще наприкінці першої декади нового тисячоліття та реалізованих упродовж бюрократичних модуляцій.

Так, за даними *CoE* станом на 2019 рік в Україні нараховувалося майже 53 тис. ув'язнених (125,7 ув'язнених на 100 тис. населення).

За даними *WPB*, станом на 2019 рік в Україні нараховувалося трохи більше 55 тис. ув'язнених (153 ув'язнених на 100 тис. населення).

КІЛЬКІСТЬ УВ'ЯЗНЕНИХ В УКРАЇНІ (дані на 2019 рік)	Загальна кількість	Incarceration rate
За даними <i>CoE</i>	53	125,7
За даними UNODC	55	155

Важливим фактором, що характеризує пенітенціарну політику у рамках цієї модуляції, є поступове зростання кількості «довирокових» ув'язнених. Так, за даними *UNODC*, у 2017 році цей показник сягнув відмітки 33,8 %.

Змішана псевдоменеджеріалістська модуляція

Змішана псевдоменеджеріалістська модуляція віддзеркалює створення у 2020 році у рамках МЮ України нової структури – Департаменту з питань виконання покарань (ДПВП).

Вважаємо за доцільне ще раз нагадати, що свого часу експерти Ради Європи критично висловлювалися щодо використання у назві пенітенціарного відомства категорій «департамент» та «виконання покарань»¹³⁹⁹. Тим не менш, нова команда Міністерства юстиції України не змогла вигадати іншої більш релевантної та логічної назви для вітчизняного пенітенціарного відомства. Тому повернення до «*виконання покарань*» можна вважати показником послаблення соціальної складової в діяльності вітчизняного пенітенціарного відомства.

¹³⁹⁹ Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року. Страсбург, 2003.

Якщо брати до уваги не лише зовнішні формальні атрибути, але сутнісні аспекти, то станом на сьогодні ми маємо унікальну ситуацію (хоча у даному випадку унікальність аж ніяк *не* є ознакою логічності структури державного управління пенітенціарною системою), коли ДПВП водночас є *керівником самому собі*, так само як і *підлеглим самому собі*.

Так, ДПВП здійснює керівництво усіх підпорядкованих йому міжрегіональних управлінь, відповідних органів та установ виконання покарань за усіма напрямками. З одного боку, Департаменту підпорядковуються міжрегіональні управління з питань виконання покарань МЮ України, що є територіальними органами МЮ України нижчого рівня (крім фінансового забезпечення).

З іншого боку, Департаменту підпорядковуються *лише* воєнізовані формування, слідчі ізолятори та установи у Київській, Житомирській, Черкаській та Чернігівській областях. При цьому ДПВП є керівником самому собі у питаннях господарської діяльності, планово-фінансової роботи та діяльності підприємств виконання покарань у Київській, Житомирській, Черкаській та Чернігівській областях. У складі ДПВП діють підрозділи з питань охорони, режиму, та нагляду у зазначених вище чотирьох центральних областях.

Зазначена структура державного управління пенітенціарною системою є нелогічною, що не може не позначатися на пенітенціарній системі в цілому.

Так, з одного боку, ДПВП позиціонує себе як начебто звичайний «міжрегіональний територіальний орган» МЮ України. Водночас ДПВП має фактичний статус *«першого серед рівних»*, де червоним рядком через Положення про Департамент проходить теза, що усі інші міжрегіональні управління мають статус підпорядкованих Департаменту органів.

Теоретично ДПВП має посідати найвище місце в структурі державного управління пенітенціарною системою за формулою *«міністерство юстиції формує політику, пенітенціарна служба реалізує політику»*. Саме такий стан справ ми вважаємо найбільш вдалим для цілей забезпечення сталого розвитку пенітенціарної системи (згадаймо модель ДПтСУ у рамках централізованої бюрократичної модуляції). Натомість ми можемо спостерігати вельми дивне поєднання статусів та функцій ключових акторів у сфері державного управління пенітенціарною системою України.

Так, МЮ України водночас і формує політику, і начебто цю ж політику реалізує, а ДПВП, у свою чергу, посідає у цій системі координат місце фантому, адже відповідно до Положення Департамент всього-на-всього *«реалізує повноваження»* МЮ України у сфері виконання покарань.

Тобто на прикладі ДПВП ми водночас маємо і не самостійного актора, який би реалізовував політику у сфері виконання покарань, про-

те й не рядового регіонального «виконавця покарань». Натомість ми маємо таку собі управлінську химеру внаслідок запровадження штучної подвійної унтер-офіцерської позиції між зазначеними вище рівнями управління.

Щодо показників цієї модуляції, то вона характеризувалася ще більшою тенденцією до зниження в'язничного населення, що надало підстави керівництву Міністерства юстиції України ініціювати так званий «Великий розпродаж в'язниць».

Так, станом на кінець липня 2020 року в Україні нараховувалося 182 пенітенціарні установи (з них 29 – на територіях непідконтрольних частин Донецької та Луганської областей, 5 – на території АРК. У 27 пенітенціарних установах засуджені не трималися, у зв'язку із здійсненням оптимізації їх діяльності. Всього в пенітенціарних установах станом на кінець липня 2020 року трималося 51248 осіб.

За даними *World Prison Brief*, у 2020 році кількість «довирокових» ув'язнених мала тенденцію до зростання: 19,5 тис. «довирокових» ув'язнених (37,2 % від загальної кількості ув'язнених).

Щодо так званого «Великого розпродажу в'язниць», то, як і в попередніх випадках, ця складова пенітенціарної політики не містила будь-яких підрахунків. «Великий розпродаж в'язниць», задекларований Міністром юстиції України Д. Малюською, був позбавлений будь-якого документального оформлення та економічних підрахунків, на що вже зверталось увагу Верховною Радою України.

Більше того, необхідно нагадати, що проєкт Закону України від 03.06.2020, за яким можна було без будь-яких обмежень та за надуманими мотивами продавати будь-яку пенітенціарну установу за дискреційним рішенням Міністра юстиції України, було повернуто авторам законопроєкту, а відтак усі дії Міністерства юстиції України щодо «великої пенітенціарної приватизації» здійснюються за вельми сумнівних підстав.

Так, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України з приводу цього проєкту закону зазначило, що у супровідних до проєкту документах *відсутня інформація* з відповідними розрахунками, зокрема, щодо: обсягу поточних та прогнозованих надходжень коштів від продажу такого майна, потреб у додатковому фінансуванні будівництва, реконструкції (реставрації), капітального ремонту об'єктів ДКВСУ. Крім того, зроблено наголос, що належного фінансово-економічного обґрунтування (включаючи відповідні розрахунки) до проєкту не додано, а тому існує ризик фінансування, у тому числі, й об'єктів ДКВСУ, які безпосередньо не забезпечують виконання встановлених законодавством завдань і функцій, що не відповідає меті проєкту, який, за змістом пояснювальної записки, спрямований на поліпшення умов саме у пенітенціарних установах.

Гадаємо, що усі питання щодо залучення приватного сектору до продажу існуючих та побудови нових пенітенціарних установ з відповідним технічним забезпеченням мають бути предметом широкого громадського обговорення та експертної оцінки з боку міжнародних організацій, беручи до уваги більш ніж суттєве збільшення пенітенціарного бюджету та зменшення кількості ув'язнених в Україні.

Наголосимо, що ще у 1996 році Рада Європи надала рекомендації щодо доцільності залучення зарубіжних приватних акторів до сфери управління пенітенціарною системою України. Так, у п. 11.3 рекомендацій було зазначено: «Приватні фірми ... проявляють зацікавленість до пенітенціарних установ східно-європейських країн і пропонують широкий вибір охоронних пристроїв та обладнання для контролю. Для запобігання коштовним помилкам або коштовним і тривалим програмам оцінки обладнання до укладання комерційних контрактів слід поцікавитися у Раді Європи, чи інші держави-члени вже не користувалися тим чи іншим типом обладнання або послуг, які пропонуються»¹⁴⁰⁰.

Щодо найбільш суперечливих кроків у рамках цієї модуляції можна також відзначити запровадження платних камер у слідчих ізоляторах, що поставило на порядку денному питання дискримінації за ознакою майнового стану.

Іноземці у пенітенціарній системі

Відповідно до даних Ради Європи в Україні у період 2005 – 2015 років спостерігалася тенденція до зниження кількості ув'язнених у загальній структурі в'язничного населення. Так, загальна кількість іноземців за вказаний період знизилася з 2756 осіб у 2005 році до 1864 у 2014 році (зниження на 32 %).

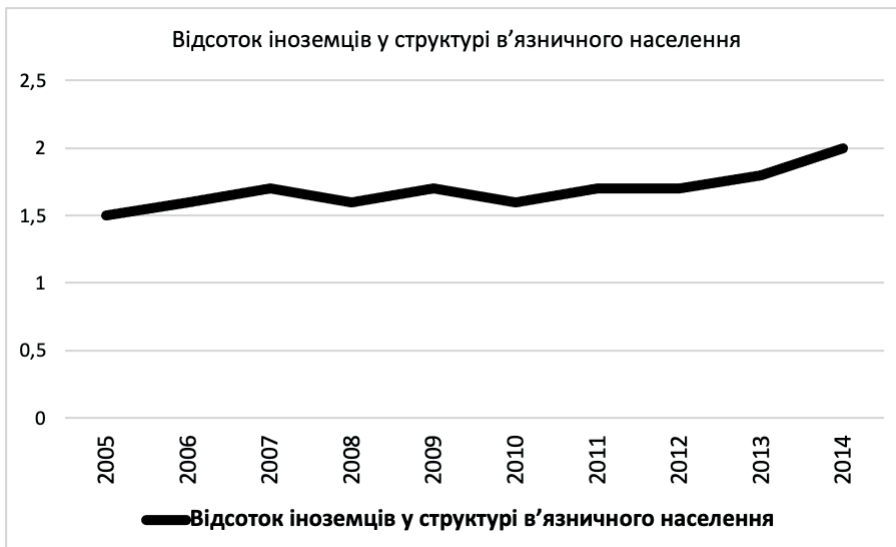
ІНОЗЕМЦІ В УВ'ЯЗНЕННІ <i>(абсолютні показники, 2005 – 2015)</i>	Кількість іноземців у пенітенціарних установах
2005	2756
2006	2723
2007	2548
2008	2372
2009	2463
2010	2366
2011	2625

¹⁴⁰⁰ Оцінка в'язничної системи України: доповідь місії експертів Ради Європи в Україну у червні та серпні 1996 року. Страсбург, 1997.

2012	2497
2013	2181
2014	1865

Водночас у відносних показниках кількість іноземців у загальній структурі в'язничного населення була представлена наступним чином:

ІНОЗЕМЦІ В УВ'ЯЗНЕННІ <i>(відносні показники, 2005 – 2015)</i>	Відсоток іноземців у структурі в'язничного населення
2005	1,5
2006	1,6
2007	1,7
2008	1,6
2009	1,7
2010	1,6
2011	1,7
2012	1,7
2013	1,8
2014	2

Отже, за 15 років (2004 – 2014) відсоток іноземців в ув'язненні зріс на 32 %.

Даних щодо іноземців, які перебувають на обліках служби пробації за цей же період Раді Європі, Україною так і не було надано, у зв'язку з чим висновки щодо іноземців на обліках пробації наразі неможливі.

Жінки у пенітенціарній системі

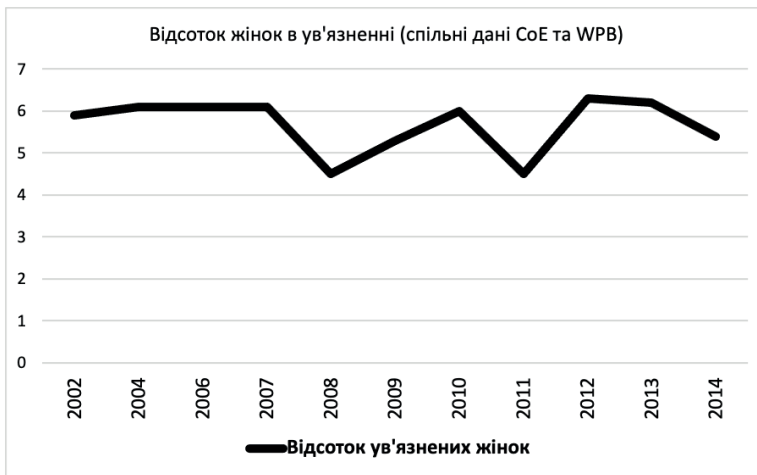
У загальній структурі в'язничного населення України жінки займають приблизно 5 % (від 4,5 % до 6,5 %).

Відомостей за 2007, 2013, 2015, 2016, 2017, 2018 та 2019 роки щодо показників жінок в ув'язненні Україна до Ради Європи не надала, у зв'язку з чим відповідні висновки є можливі лише за рахунок поєднання даних *CoE* та *WPB*.

ЖІНКИ В УВ'ЯЗНЕННІ <i>(спільні дані CoE та WPB)</i>	Відсоток жінок у пенітенціарних установах (%)
2002 (WPB)	5,9
2004 (WPB)	6,1
2006 (CoE)	6,1
2007 (WPB)	6,1
2008 (CoE)	4,5
2009 (CoE)	5,3
2010 (CoE)	6,0
2011 (CoE)	4,5
2012 (CoE)	6,3
2013 (WPB)	6,2
2014 (CoE)	5,4

Окремі зауваження щодо політики пробації

Оцінювати політику пробації в Україні в її динаміці фактично не уявляється можливим, адже майже усі звіти ради Європи щодо пробації та альтернативних покарань SPACE II містять порожні рядки.

Так, у 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015 та 2016 роках Україна так і не надала Раді Європи свої показники, незважаючи не декілька нагадувань, які надсилалися з боку Ради Європи кожного року. Натомість Україна стала вперше фігурувати у SPACE II лише починаючи з 2018 року.

Відповідно до доповіді експертної місії Ради Європи в Україні «Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України» (2003), на обліках кримінально-виконавчої інспекції перебувало на обліках:

- у 1991 році – 61,3 тис. осіб;
- у 1996 році – 83,4 тис. осіб;
- у 2002 році – 167,6 тис. осіб.

Станом на 01.01.2018, відповідно до SPACE II – 2018, в Україні на обліках перебувало 63936 осіб, що становило 151,5 клієнти пробації на 100 тис. населення країни.

Відповідно до загальних статистичних даних ДЦ «Центр пробації» на обліках пробації перебувала наступна кількість осіб:

- на 01.12.2018 – 58491;
- на 01.01.2019 – 58439;
- на 01.02.2019 – 59210;
- на 01.03.2019 – 59031;
- на 01.04.2019 – 58571;
- на 01.05.2019 – 58268;
- на 01.06.2019 – 58830;
- на 01.07.2019 – 58407;
- на 01.12.2019 – 65851;
- на 01.08.2019 – 57136;
- на 01.09.2020 – 59201;

- на 01.01.2020 – 65541;
- на 01.02.2020 – 66151;
- на 01.03.2020 – 65753;
- на 01.04.2020 – 65635;
- на 01.05.2020 – 66030;
- на 01.06.2020 – 65079;
- на 01.07.2020 – 63684;
- на 01.08.2020 – 63376;
- на 01.09.2020 – 63633.

Фінансування пенітенціарної системи як основа оцінка ефективності пенітенціарної політики

Беручи за основу критерій ефективності політики (*efficiency*), ми повинні приділити особливу увагу питанням фінансування пенітенціарної системи України упродовж періоду з 1991 року, адже саме фінансування пенітенціарної системи на фоні інших вихідних даних надасть відповідь на головні питання нашого дослідження.

Власне, необхідно розпочати з бюджету на 1998 рік, коли пенітенціарна система перебувала у складі МВС України, за яку відповідало Головне управління по виконанню покарань МВС України.

Відповідно, бюджет на 1998 рік виділяв суму у розмірі 227 млн. грн.

Наступного року на пенітенціарну систему (на той час вже ДДУПВП) було виділено трохи менше, а саме 215 млн. грн.

У бюджеті на 2000 рік мало місце ще більше скорочення обсягів фінансування пенітенціарної системи, що становило 204 млн. грн.

Проте вже у бюджеті на 2001 рік на пенітенціарну систему було передбачено суму, яка більш ніж у півтора рази перевищувала бюджет 2000 року, а саме 350 млн. грн.

У бюджеті на 2002 рік сума видатків на пенітенціарну систему вже становила 418 млн. грн.

Бюджет на 2003 рік передбачав ще більшу суму бюджетного фінансування пенітенціарної системи, що становило 453 млн. грн.

Бюджет на 2004 рік досяг рекордної на той час відмітки, адже було передбачено 613 млн. грн.

Бюджет на 2005 рік значно «відірвався» від попереднього року та складав 814 млн. грн.

Бюджет на 2006 рік вже передбачав фінансування у розмірі 1062 млн. грн.

Бюджет на 2007 рік передбачив вже 1455 млн. грн., на 2008 рік – 1978 млн. грн, на 2009 рік – 1881 млн. грн.

Бюджет на новостворену ДПтСУ на 2011 рік становив безпрецедентні на той час 2598 млн. грн.

У подальшому фінансування також збільшилося, і становило у бюджеті:

- на 2012 рік – 2843 млн. грн;
- на 2013 рік – 2896 млн. грн;
- на 2014 рік – 2883 млн. грн;
- на 2015 рік – 2962 млн. грн;
- на 2016 рік – 3523 млн. грн.

У 2016 році було ліквідовано ДПтСУ, і бюджет на 2017 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 3984 млн. грн і 325 млн. грн. (сумарно – 4309 млн. грн.).

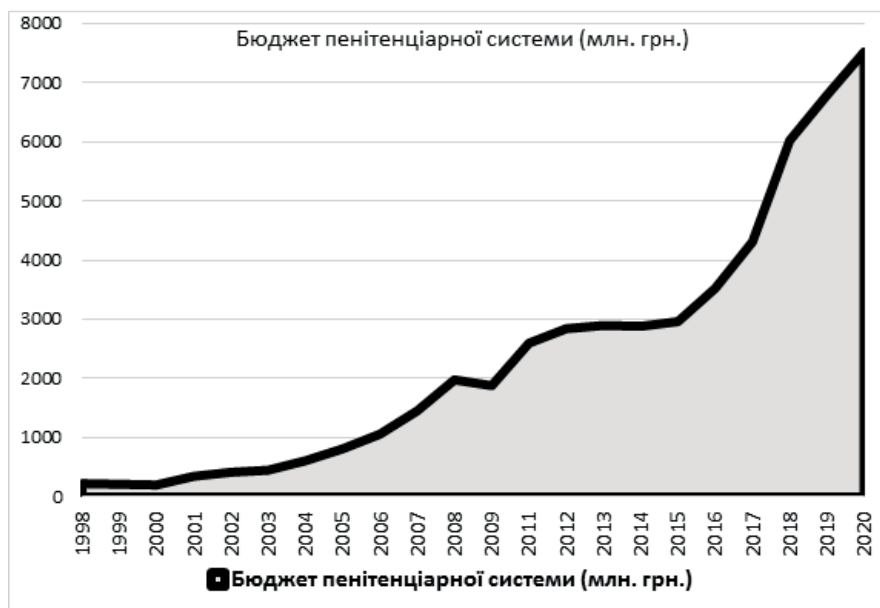
Бюджет на 2018 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 5455 млн. тис. грн і 565 млн. (сумарно – 6020 млн. грн.).

Аналогічно, бюджет на 2019 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 6162 млн. грн. і 624 млн. грн. (сумарно – 6786 млн. грн.).

І нарешті бюджет на 2020 рік передбачав окремі статті видатків «Виконання покарань установами і органами ДКВСУ» та «Забезпечення діяльності органів пробації» відповідно у розмірі 6829 млн. грн. і 688 млн. грн. (сумарно – 7517 млн. грн.).

БЮДЖЕТ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	Сума (млн. грн.)
1998	227
1999	215
2000	204
2001	350
2002	418
2003	453
2004	613
2005	814
2006	1062
2007	1455
2008	1978

2009	1881
2011	2598
2012	2843
2013	2896
2014	2883
2015	2962
2016	3523
2017	4309
2018	6020
2019	6786
2020	7517

Отже, ефективність вітчизняної пенітенціарної системи з огляду на зниження кількості ув'язнених та збільшення обсягів фінансування може бути наочно представлена на поданих нижче таблицях та графіках.

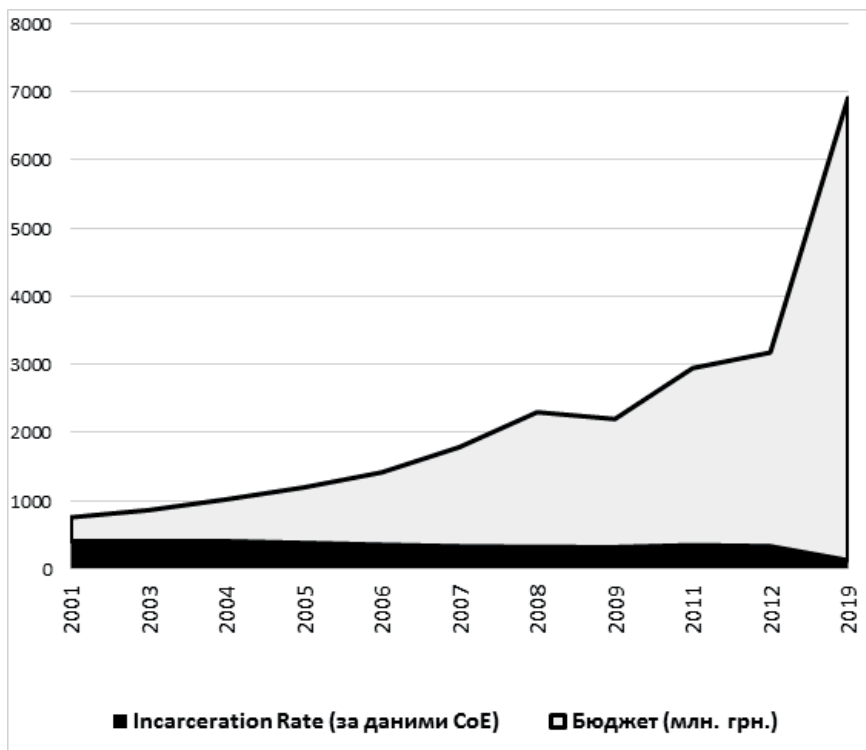
Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *total prison population* за даними Ради Європи.

Рік	Кількість ув'язнених (тис.) (дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2001	199	350
2003	198	453
2004	193	613
2005	179	814
2006	165	1062
2007	154	1455
2008	148	1978
2009	146	1881
2011	158	2598
2012	151	2843
2019	52	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними Ради Європи:

Рік	Incarceration rate (дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2001	406,0	350
2003	407,8	453
2004	406,3	613
2005	381,1	814
2006	353,8	1062
2007	331,5	1455

2008	321,1	1978
2009	318,5	1881
2011	347,7	2598
2012	332,5	2843
2019	125,7	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *total prison population* за даними UNODC.

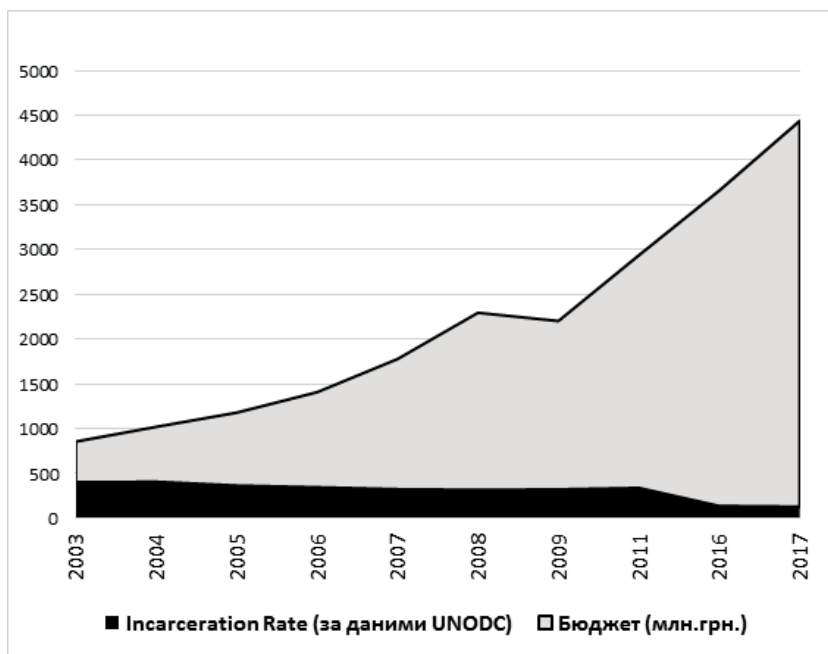
Рік	Кількість ув'язнених (тис.) (дані UNODC)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2003	191	453
2004	192	613
2005	171	814

2006	161	1062
2007	148	1455
2008	146	1978
2009	148	1881
2011	154	2598
2016	61	3523
2017	57	4309

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними *UNODC*.

Рік	Кількість ув'язнених на 100 тис. населення (дані UNODC)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2003	401,9	453
2004	406,7	613
2005	364,5	814
2006	344,9	1062
2007	322,8	1455
2008	316,2	1978
2009	321,3	1881
2011	337,6	2598
2016	135,9	3523
2017	128,3	4309

На графіку обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними *UNODC*.

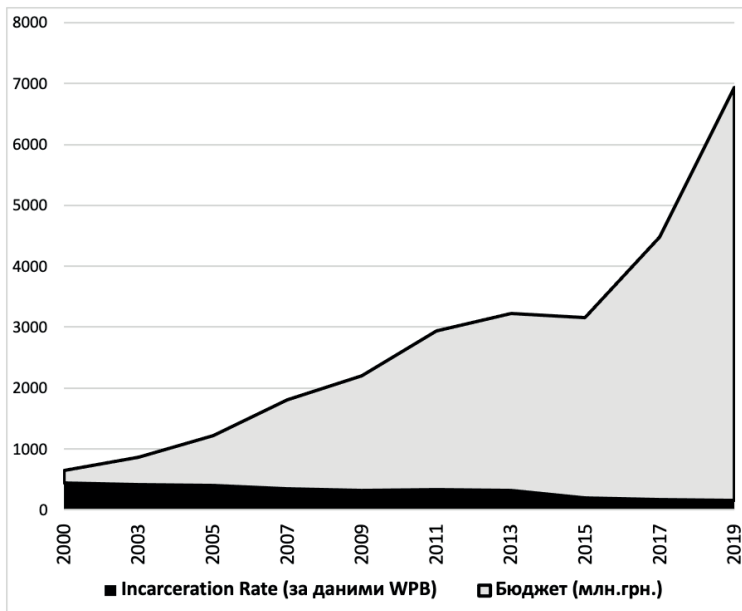
Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *total prison population* за даними WPB.

Рік	Кількість ув'язнених (тис.) (дані WPB)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2000	219	204
2003	198	453
2005	188	814
2007	161	1455
2009	146	1881
2011	154	2598
2013	147	2896
2015	73	2962
2017	60	4309
2019	55	6786

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними *WPB*.

Рік	Кількість ув'язнених на 100 тис. населення (дані WPB)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2000	443	204
2003	412	453
2005	400	814
2007	345	1455
2009	318	1881
2011	338	2598
2013	324	2896
2015	201	2962
2017	167	4309
2019	153	6786

На графіку обсяги фінансування пенітенціарної системи України виглядають наступним чином крізь призму *incarceration rate* за даними *WPB*.

Обсяги фінансування пенітенціарної системи України за даними ГПО «Донецький меморіал» виглядають наступним чином крізь призму загальної кількості ув'язнених.

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Кількість ув'язнених (тис.) (дані ГПО «Донецький меморіал» ста- ном на 1 січня кожного року)
2004	613	192
2005	814	188
2006	1062	171
2007	1455	161
2008	1978	150
2009	1881	146
2011	2598	154
2012	2843	154
2013	2896	147
2014	2883	127
2015	2962	73
2016	3523	70
2017	4309	60
2018	6020	57
2019	6786	55
2020	7517	53

На графіку обсяги фінансування пенітенціарної системи України за даними ГПО «Донецький меморіал» виглядають наступним чином крізь призму загальної кількості ув'язнених.

Втечі

Одним з показників пенітенціарної політики є кількість втеч з пенітенціарних установ, що представлено на поданій нижче таблиці.

ВТЕЧІ З ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Кількість ув'язнених (тис.)	Кількість втеч	Кількість втеч на 10 тис. ув'язнених
2000	199	5	0,2
2001	199	10	0,5
2002	198	4	0,2
2003	198	3	0,2
2004	194	3	0,2
2005	180	12	0,7
2007	154	7	0,5

2008	148	126	8,5
2009	146	16	1,1
2010	152	3	0,2
2011	158	1	0,1
2013	151	24	1,6

Смертність у пенітенціарній системі

Ще більш важливим показником пенітенціарної політики є смертність у пенітенціарних установах. Як і раніше, беручи до уваги приховування такої інформації пенітенціарною службою упродовж усіх модулів пенітенціарної політики, ми будемо посилалися на дані Ради Європи та ГПО «Донецький меморіал».

СМЕРТНІСТЬ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Кількість ув'язнених <i>(тис.)</i>	Кількість смертей	Кількість смертей на 1 тис. ув'язнених
2001	199	5404	27,17
2002	198	691	3,47
2003	198	972	4,9
2004	194	808	4,18
2005	180	686	4,84
2007	154	723	4,69
2009	146	573	3,91
2010	152	784	5,15
2011	158	1009	6,36
2013	152	792	5,24

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі за даними Ради Європи подано у таблиці нижче (загальні показники смертності).

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (загальна кількість випадків, дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)
2001	350	5404
2002	418	691
2003	453	972
2004	613	808
2005	814	686
2007	1455	723
2009	1881	573
2011	2598	1009
2013	2896	792

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі за даними Ради Європи подано у таблиці нижче (відносні показники смертності).

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (кількість на 1 тис. ув'язнених, дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)
2001	0,350	27,17
2002	0,418	3,47
2003	0,453	4,90
2004	0,613	4,18
2005	0,814	4,84
2007	1,455	4,69
2009	1,881	3,91
2011	2,598	6,36
2013	2,896	5,24

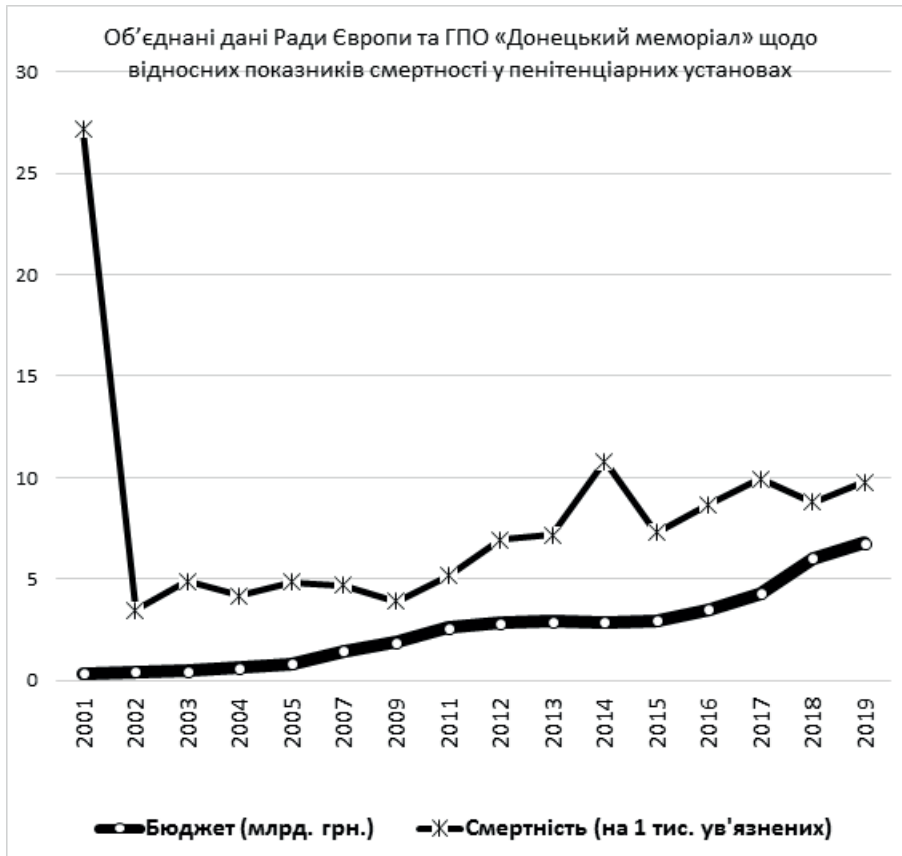
Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі (за даними ГПО «Донецький меморіал») подано у таблиці нижче (загальні показники смертності).

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (загальна кількість, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	453	824
2011	2598	1169
2012	2843	1021
2013	2896	911
2014	2883	792
2015	2962	510
2016	3523	523
2017	4309	568
2018	6020	484
2019	6786	517

Співвідношення між обсягами фінансування та смертністю у пенітенціарній системі (за даними ГПО «Донецький меморіал») подано у таблиці нижче (відносні показники смертності).

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Смертність у пенітенціарних установах (на 1 тис. ув'язнених, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	0,453	4,30
2011	2,598	7,59
2012	2,843	6,94
2013	2,896	7,18
2014	2,883	10,79
2015	2,962	7,29
2016	3,523	8,66
2017	4,309	9,95
2018	6,020	8,79
2019	6,786	9,78

У свою чергу представлений нижче графік побудований на об'єднаних даних Ради Європи та ГПО «Донецький меморіал» щодо відносних показників смертності у пенітенціарних установах.

Подані вище дані демонструють, що більш ніж суттєве збільшення обсягів фінансування пенітенціарної системи не сприяло зниженню смертності серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики у цій сфері.

Суїциди у пенітенціарній системі

Ще більш важливим показником пенітенціарної політики є кількість суїцидів у пенітенціарних установах, що представлено на поданій нижче таблиці (дані Ради Європи):

СУІЦИДИ <i>(дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>	Кількість ув'язнених <i>(тис.)</i>	Кількість суїцидів	Кількість суїцидів на 10 тис. ув'язнених
2001	199	29	1,5
2002	198	28	1,4
2003	198	41	2,1
2004	194	44	2,3
2005	180	16	0,9
2007	154	54	3,5
2009	146	44	3,0
2010	152	35	2,3
2011	158	48	3,0
2013	152	62	4,1

Відносні показники суїцидів у пенітенціарних установах за даними Ради Європи на фоні фінансування пенітенціарних установ представлено у поданій нижче таблиці:

Рік	Бюджет пенітенціарної системи <i>(млрд. грн.)</i>	Суїциди у пенітенціарних установах <i>(на 10 тис. ув'язнених, дані Ради Європи станом на 1 вересня кожного року)</i>
2001	0,350	1,5
2002	0,418	1,4
2003	0,453	2,1
2004	0,613	2,3
2005	0,814	0,9
2007	1,455	3,5
2009	1,881	3,0
2011	2,598	3,0
2013	2,896	4,1

Абсолютні показники суїцидів у пенітенціарних установах за даними ГПО «Донецький меморіал» на фоні фінансування пенітенціарних установ представлено у поданій нижче таблиці:

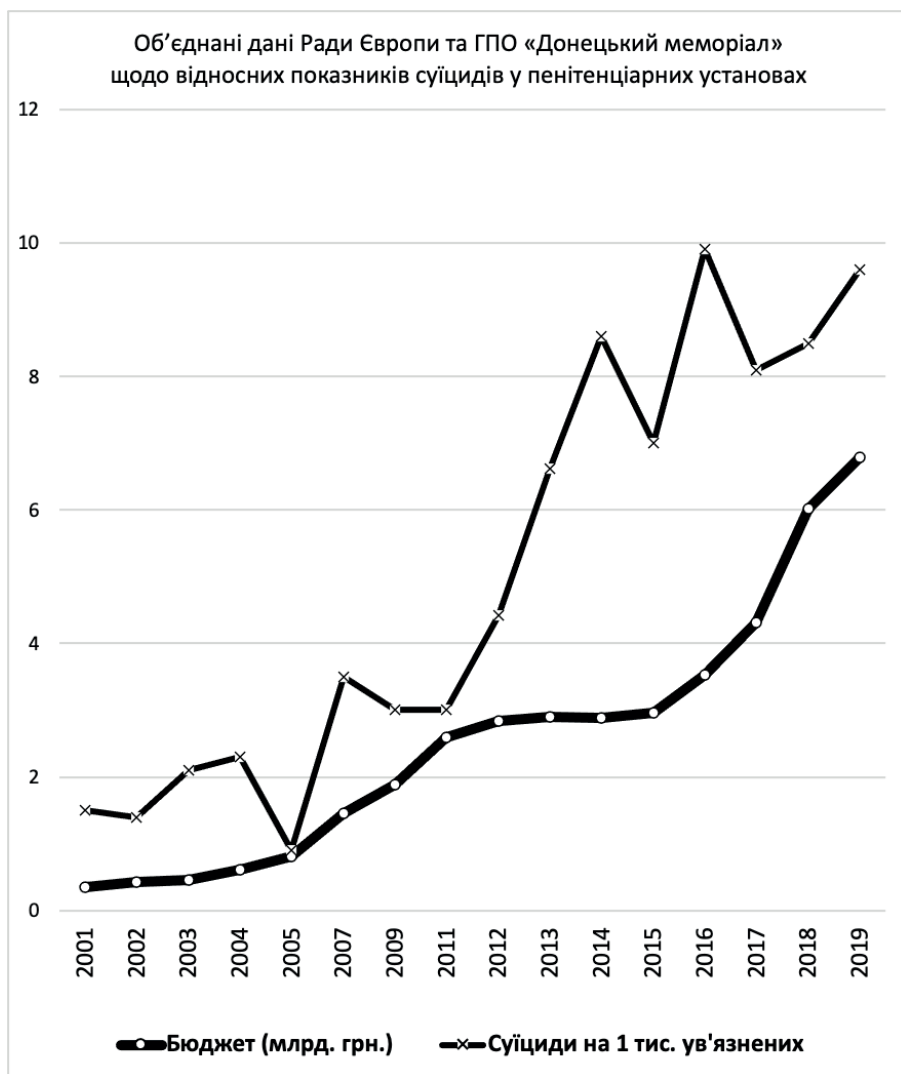
Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Суїциди у пенітенціарних установах (загальна кількість, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	453	41
2011	2598	59
2012	2843	65
2013	2896	84
2014	2883	63
2015	2962	49
2016	3523	60
2017	4309	46
2018	6020	47
2019	6786	71

Відносні показники суїцидів у пенітенціарних установах за даними ГПО «Донецький меморіал» на фоні фінансування пенітенціарних установ представлено у поданій нижче таблиці:

Рік	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)	Суїциди у пенітенціарних установах (кількість на 10 тис. ув'язнених, дані ГПО «Донецький меморіал»)
2003	453	2,1
2011	2598	3,83
2012	2843	4,42
2013	2896	6,62
2014	2883	8,6
2015	2962	7,0
2016	3523	9,9
2017	4309	8,1
2018	6020	8,5
2019	6786	9,6

У свою чергу представлений нижче графік щодо відносних показників суїцидів побудований на об'єднаних даних Ради Європи та ГПО «Донецький меморіал».

Представлені нижче дані демонструють, що більш ніж суттєве збільшення обсягів фінансування пенітенціарної системи не сприяло зниженню показників суїциду серед ув'язнених, що додатково вказує на неефективність та нерезультативність української пенітенціарної політики у цій сфері.

Персонал пенітенціарної системи

За даними Ради Європи та ООН кількість персоналу пенітенціарної системи виглядає наступним чином:

ПЕРСОНАЛ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	Кількість персоналу (тис.)
2003 (CoE)	49597
2004 (CoE)	43278
2006 (CoE)	42038
2008 (CoE)	52370
2009 (CoE)	46659
2010 (CoE)	52052
2011 (CoE)	52052
2012 (CoE)	54067
2014 (CoE)	51183
2017 (UN)	57100

Загальна картина щодо кількості персоналу пенітенціарної системи на фоні фінансування пенітенціарної системи представлена на поданій нижче таблиці:

ПЕРСОНАЛ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	Кількість персоналу (тис.)	Бюджет пенітенціарної системи (млн. грн.)
2003 (CoE)	49,6	453
2004 (CoE)	43,3	613
2006 (CoE)	42	1062
2008 (CoE)	52,4	1978
2009 (CoE)	46,7	1881
2011 (CoE)	52	2598
2012 (CoE)	54	2843
2014 (CoE)	51,2	2883
2017 (UN)	57,1	4309

Пенітенціарна злочинність

Показники пенітенціарної злочинності в Україні як один з інструментів аналізу пенітенціарної політики є недоступними до цього часу в обсязі, необхідному для аналізу (особливо в динаміці).

Більше того, будь-якої інформації щодо пенітенціарної злочинності Міністерство юстиції України не надавало й не надає, що додатково свідчить про те, що приховування від суспільства інформації про показники пенітенціарної системи є не лише системною проблемою державного управління у зазначеній сфері. Фактично таке приховування є невід'ємною складовою частиною пенітенціарної політики України, яка реалізується саме з врахуванням такого приховування і маючи на меті таке приховування.

Свого часу Міністерство юстиції України у відповідь на наш запит надало інформацію, що в усіх пенітенціарних установах засудженими та особами, що перебувають під вартою, упродовж 2013 року зареєстровано вчинення 515 злочинів, у 2014 році – 377 злочинів, у 2015 році – 458 злочинів, у 2016 році – 298 злочинів, протягом січня – березня 2017 року – 103 злочинів.

При цьому, у пенітенціарних установах у 2013 році зареєстровано вчинення 2 злочинів, відповідальність за які передбачено статтями 115 та 119 КК України, у 2014 році – 2 злочинів, у 2015 році – 3 злочинів, у 2016 році – 2 злочинів.

Єдиним загальнодоступним та відкритим джерелом щодо статистики пенітенціарної злочинності є веб-сайт Офісу Генерального прокурора. Проте дані прокуратури не надають підстав вважати прокурорську статистику такою, що відображає реальний стан справ у пенітенціарній системі.

Так, офіційні статистичні дані органів прокуратури щодо показників «допенітенціарної», «пенітенціарної» та «післяпенітенціарної» злочинності, які підлягають комплексному аналізу, полягають у наступному:

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ (кількість кримінальних проваджень / кількість повідомлень про підозру, 2013 – 2019)	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ст.389	0/0	1/0	11/1	0/0	0/0	0/0	0/0
Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, ст.390	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0

Злісна непокора вимогам адміністрації УВП, ст.391	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Дії, що дезорганізують роботи УВП, ст.392	1/1	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, ст.393	5/4	2/2	0/0	5/3	5/2	0/0	0/0
Порушення правил адміннагляду, ст.395	0/0	1/0	0/0	0/0	0/0	0/0	0/0

Отже, відповідно до офіційних даних органів прокуратури, за період 2013 – 2019 років було відкрито 31 кримінальне провадження за статтями КК України, які пов'язані з пенітенціарною системою, у рамках яких було повідомлено про підозру 13 особам.

Проте лише за період 8 місяців 2020 року з вказаними вище «пенітенціарними» статтями було відкрито 1153 кримінальних проваджень, у рамках яких було повідомлено про підозру 799 особам.

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ <i>(кількість кримінальних проваджень)</i>	2013 – 2019	8 міс. 2020
Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ст.389	12	615
Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, ст.390	0	13
Злісна непокора вимогам адміністрації УВП, ст.391	0	87
Дії, що дезорганізують роботи УВП, ст.392	1	0
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, ст.393	17	9
Порушення правил адміннагляду, ст.395	1	429
ВСЬОГО	31	1153

У рамках зазначених вище кримінальних проваджень було повідомлено про підозру 799 особам.

ЗЛОЧИННІСТЬ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ <i>(кількість повідомлень про підозру)</i>	2013 – 2019	8 міс 2020
Ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, ст.389	1	389
Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі, ст.390	0	8
Злісна непокора вимогам адміністрації УВП, ст.391	0	74
Дії, що дезорганізують роботи УВП, ст.392	1	0
Втеча з місця позбавлення волі або з-під варти, ст.393	11	5
Порушення правил адміннагляду, ст.395	0	323
ВСЬОГО	13	799

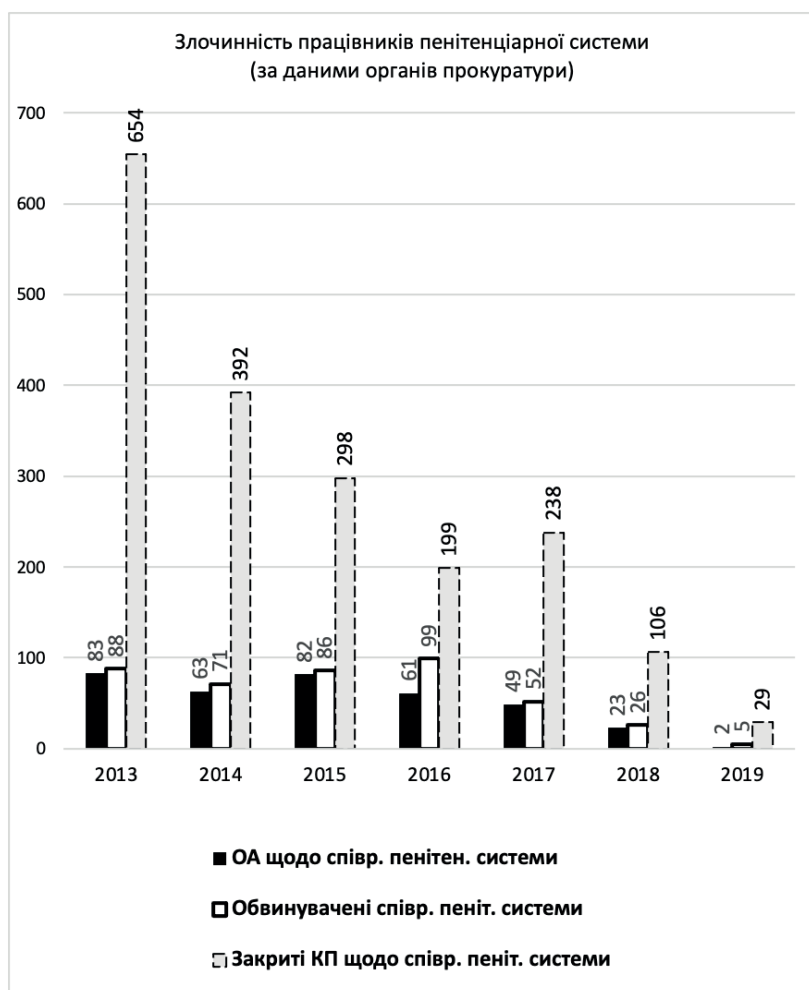
Отже, маючи такі стверджувані показники злочинності, пов'язаної з виконанням кримінальних покарань та функціонуванням пенітенціарної системи, можна стверджувати про штучне заниження показників пенітенціарної злочинності упродовж багатьох років, що вкотре доводить тезу про відсутність пенітенціарної політики в Україні як такої в силу простого факту: політика, яка базується на викривленій упродовж багатьох років статистиці, не може бути політикою в принципі.

Крім того, відповідно до відповіді Міністерства юстиції України на наш запит, у 2014 році стосовно персоналу ДКВСУ відкрито 94 кримінальних проваджень, у 2015 році – 111 кримінальних проваджень, у 2016 році – 102 кримінальних провадження.

Проте, відповідно до даних прокуратури, у 2013 році було направлено до суду 83 обвинувальних актів у кримінальних провадженнях стосовно 88 працівників пенітенціарної системи, проте водночас закрито за відсутністю складу злочину 654 кримінальних провадження.

У подальшому аналогічний показник було представлено наступним чином:

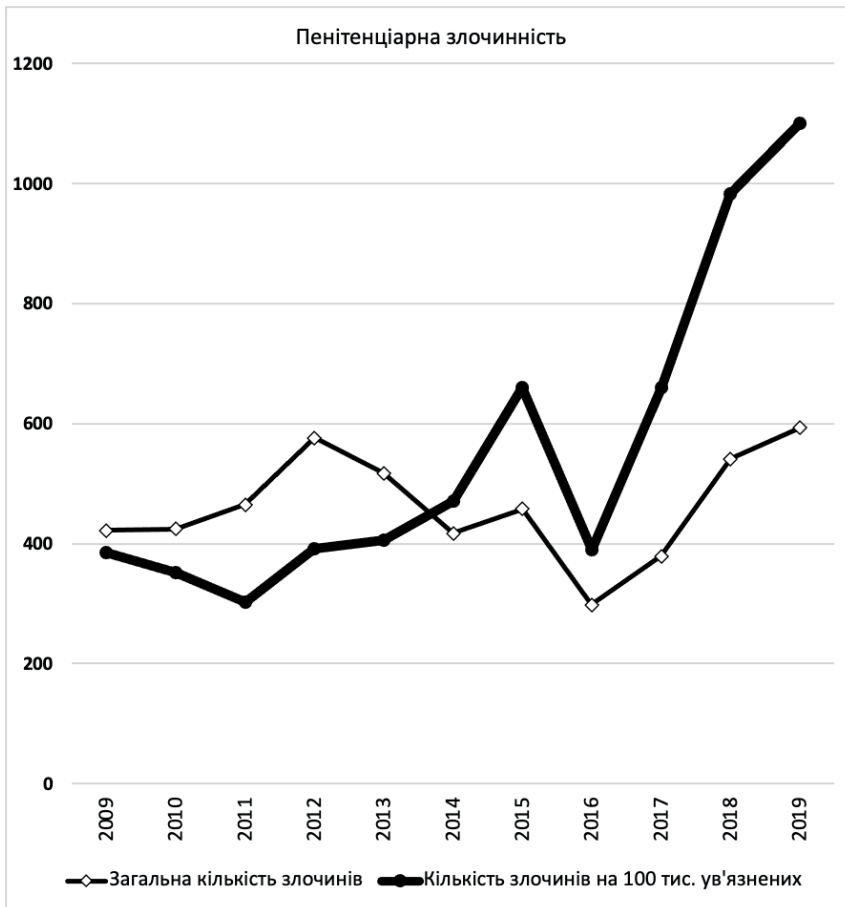
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість обвинувальних актів щодо співробітників пенітенціарної системи	83	63	82	61	49	23	2
Кількість обвинувачених співробітників пенітенціарної системи	88	71	86	99	52	26	5
Кількість кримінальних проваджень щодо співробітників пенітенціарної системи, закритих за відсутністю складу злочину	654	392	298	199	238	106	29

Отже, дані Міністерства юстиції України щодо злочинності персоналу пенітенціарної служби занижені, як порівняти з даними прокуратури, у 2 – 4 рази, що додатково вказує на те, що соціально-політичне явище, яке ми можемо умовно називати «пенітенціарна політика України» базується на викривленій інформації.

Відповідно до зазначеного вище для цілей нашого дослідження ми будемо брати неопубліковану та недосяжну для широкого загалу відомчу статистику ДПтСУ та Міністерства юстиції України.

ПЕНІТЕНЦІАРНА ЗЛОЧИННІСТЬ	Кількість злочинів	Кількість злочинів на 10 тис. ув'язнених
2009	422	38,5
2010	424	35,2
2011	465	30,2
2012	576	39,2
2013	517	40,5
2014	417	47,0
2015	458	66,0
2016	298	39,0
2017	379	66,0
2018	541	98,2
8 місяців 2019	593	110,0

Більш детально відомча окрема статистика злочинності за 2017 – 2019 роки представлена наступним чином:

ПЕНІТЕНЦІАРНА ЗЛО- ЧИННІСТЬ (2009 – 2019)	2009	2010	2011	2012	2013	2017	2018	8 міс. 2019
Крадіжка (ст. 185)			2	4	2	5	3	
Умисне вбивство (ст. 115)	3	1	4	5	2	6	3	0
Замах на вбивство (ст. 115)			1	2	1	1	0	2
Умисне ТТУ (ст. 121)	2	4	5	1	6	7	2	4

Умисне СТТУ (ст. 122)	2	2	3	1	1	0	0	2
Втеча (ст. 393)		26	22	36	37	21	24	8
Спроба втечі (ст. 393)		3	6	7	2	2	1	2
Злісна непокора (ст. 391)	186	177	157	201	172	99	130	122
Дії, що дезорг. роб. установ (ст. 392)			1	1	1	7	2	3
Погроза, насильство (ст. 342, ст. 345)	29	28	30	20	28	22	30	29
«Наркозлочини» (ст. ст. 307 – 309)	54	94	159	188	167	120	266	330
Ухил. від відб. пок. (ст. 390)	106	77	75	81	83	74	46	28
Усього злочинів	422	424	465	576	515	379	541	593

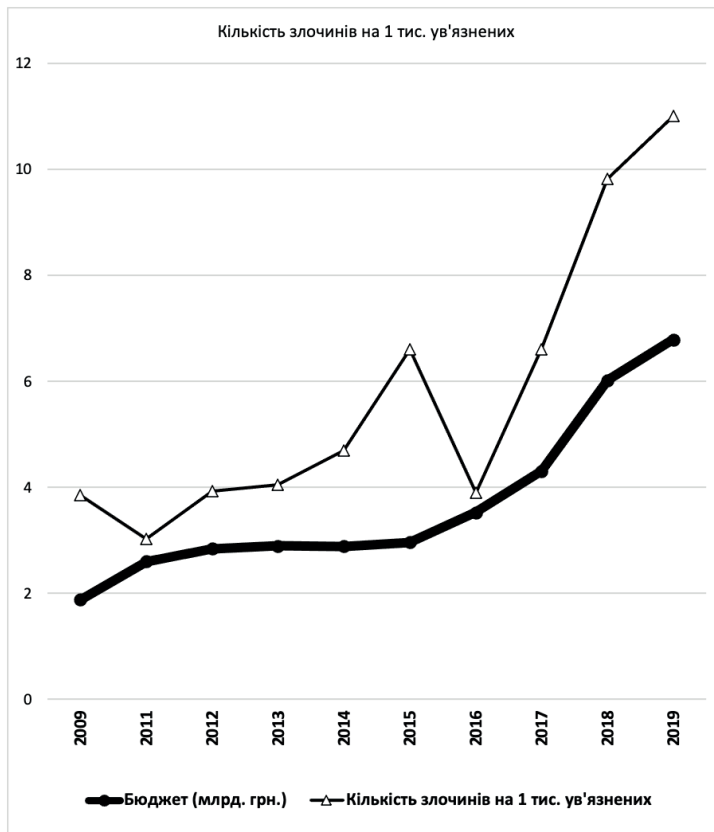
Наголосимо, що порожні місця залишаються такими в силу відсутності офіційно опублікованої статистики. Проте навіть такий узагальнений аналіз пенітенціарної злочинності надає підстави стверджувати про більш ніж суттєве зростання кількості злочинів на 1 тис. ув'язнених за останні 10 років.

Так середній показник злочинності у пенітенціарних установах за період 2009 – 2014 років складав 3,85 злочини на 1 тис. ув'язнених. У той же час середній показник злочинності у пенітенціарних установах за період 2015 – 2019 років складав 7,6 злочини на 1 тис. ув'язнених.

Ми допускаємо, що зазначені дані можуть містити певну ступінь погрішності, проте така погрішність є, перш за все, наслідком таємничості, яка до цього часу оточує пенітенціарну систему та перебуває в основі пенітенціарної політики в Україні. Проте, навіть беручи до уваги максимальну погрішність, можна стверджувати, що стрімке збільшення кількості злочинів у пенітенціарній системі є наслідком розбалансованості системи державного управління пенітенціарною системою України, що, у свою чергу, є наслідком пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років, проведених у рамках театральної модуляції.

Проте ще більшої актуальності статистика пенітенціарної злочинності набуває крізь призму фінансування пенітенціарної системи.

ПЕНІТЕНЦІАРНА ЗЛОЧИН-НІСТЬ	Бюджет пенітенціарної системи (млрд. грн.)	Кількість злочинів на 1 тис. ув'язнених
2009	1,881	3,85
2011	2,598	3,02
2012	2,843	3,92
2013	2,896	4,05
2014	2,883	4,7
2015	2,962	6,6
2016	3,523	3,9
2017	4,309	6,6
2018	6,020	9,82
8 міс. 2019	6,786	11

З цього випливає, що за період 2009 – 2019 років кількість злочинів у відносних показниках зросла майже у 4 рази на фоні збільшення фінансування пенітенціарної системи у 3,5 рази, зменшення кількості ув'язнених в 3 рази та збільшення кількості персоналу в 1,2 рази.

Висновок є очевидним: українська пенітенціарна політика є більш ніж невдалою. Більше того, можна висловлювати обґрунтовані побоювання, що українська пенітенціарна політика є провальною, починаючи з пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років.

Окремі зауваження щодо злочинності клієнтів пробації

Так само ДУ «Центр пробації» у відкритому доступі не надає повної та детальної інформації щодо злочинів, вчинених клієнтами пробації.

Відповідно до офіційної відповіді з Міністерства юстиції України, особами, які перебувають на пробації вчинено:

- у 2013 році – 2229 злочинів;
- у 2014 році – 1736 злочинів;
- у 2015 році – 1715 злочинів;
- у 2016 році – 1906 злочинів.

Отже, якщо брати до уваги середній показник, то на обліках пробації в Україні перебуває 55 – 60 тис. клієнтів пробації, то вчинення злочинів особами під час перебування під пробаційним наглядом є більш вагомим показником оцінки пенітенціарної політики, особливо беручи до уваги звіти Ради Європи SPACE – II.

Так, у щорічних статистичних звітах Ради Європи SPACE – II міститься важлива інформація щодо успішності або неуспішності пробаційного нагляду, де одним з критеріїв неуспішності є саме невиконання клієнтом пробації покладених на нього обов'язків або вчинення клієнтом пробації рецидивного злочину.

У SPACE – II надається пояснення щодо дефініцій, які використовуються у цього звіті, де використовуються наступні категорії:

Completion	коли особа завершила пробаційний строк, виконавши покладені на неї обов'язки, внаслідок чого особа більше не перебуває під наглядом органів пробації
Revocation	коли санкція або пробаційний захід скасовуються через порушення встановлених умов, де зазвичай особа повертається під варту
Imprisonment	коли особа, яка перебуває під наглядом, була ув'язнена після вчинення нового правопорушення (якщо позбавлення волі є наслідком скасування пробаційного нагляду, це повинно враховуватися в розділі щодо revocation)
Absconder	коли особа втекла з-під пробаційного нагляду та фактично не перебуває під пробаційним наглядом

У 2017 році Україна мала показник «пробаційної успішності» на рівні 74 %.

У 2018 році Україна показник «пробаційної успішності» складав 69 %.

Проте більшість країн Європи за цим формальним показником є набагато більш успішними, ніж Україна.

УСПІШНІСТЬ ПРОБАЦІЙНОГО НАГЛЯДУ	Показник успішності пробаційного нагляду	
	2017 рік	2018 рік
Україна	74,0	69,0
Вірменія	91,6	44,6
Австрія	67,9	67,3
Азербайджан	13,9	54,8
Бельгія	74,9	75,9
Болгарія	94,8	94,4
Хорватія	89,9	90,4
Чехія	42,1	39,1
Естонія	76,2	76,8
Фінляндія	92,8	92,1
Греція	78,7	83,2
Ісландія	80,8	88,0
Ірландія	89,1	81,8
Італія	88,6	85,5
Литва	64,6	67,2
Люксембург	74,3	75,1
Чорногорія	86,5	94,7
Нідерланди	83,3	87,1
Португалія	87,8	89,2
Румунія	86,5	87,4
Росія	60,3	63,9
Сербія	78,5	90,6
Словаччина	73,2	75,1
Швеція	90,6	90,2
Англія та Уельс	66,5	66,5
Шотландія	69,2	68,6

Відповідно до SPACE II – 2018, за 2017 рік в Україні в цілому успішно пройшли пробаційні випробування у різних формах 74 % клієнтів пробації. Водночас, неуспішним проходженням пробації в Україні було *revocation* (1,9 %), *imprisonment* (2 %) та *other* (22,1 %).

УКРАЇНА, SPACE II – 2018 (дані за 2017 рік)	
Загальна кількість осіб, що пройшли по обліках служби пробації, з яких:	94139
Completion	69695
Revocation	1766
Imprisonment	1888
Absconder	-
Death	-
Other	20790

У відносних показниках ці дані за 2017 рік представлено у поданій нижче таблиці:

УКРАЇНА, SPACE II – 2018 (дані за 2017 рік)	
Кількість на 100 тис. населення	223
З них:	
Completion	74 %
Revocation	1,9 %
Imprisonment	2 %
Absconder	невідомо
Death	невідомо
Other	22,1 %
Показник смертності (на 10 тис. клієнтів пробації)	невідомо

Відповідно до SPACE II – 2019, за 2018 рік в цілому успішно пройшли пробаційні випробування у різних формах 69 % клієнтів пробації. Водночас, неуспішним проходженням пробації в Україні було *revocation* (2,6 %), *imprisonment* (3,8 %) та *other* (24,5 %).

УКРАЇНА, SPACE II – 2019 (дані за 2018 рік)	
Загальна кількість осіб, що пройшли по обліках служби пробації, з яких:	62886
Completion	43418
Revocation	1650
Imprisonment	2391
Absconder	невідомо
Death	невідомо
Other	15427

У відносних показниках ці дані за 2018 рік представлено у поданій нижче таблиці:

УКРАЇНА, SPACE II – 2019 (дані за 2018 рік)	
Кількість на 100 тис. населення	149,2
З них:	
Completion	69 %
Revocation	3,2 %
Imprisonment	2,8 %
Absconder	невідомо
Death / of which by suicide	невідомо
Other	24,5 %
Показник смертності (на 10 тис. клієнтів пробації)	невідомо

У контексті оцінки злочинності клієнтів пробації та оцінки порушення обов'язків, покладених на клієнтів пробації, необхідно провести порівняльний аналіз відповідних показників України та інших країн Ради Європи.

Справа у тому, що показник неспішності пробаційного нагляду внаслідок порушення пробаційних обов'язків в Україні є одним з найменших в Європі.

Так, показник *revocation* в Україні в 2017 році перебував на відмітці 1,9 %, а у 2018 році – 2,6 %.

Водночас у 2017 та у 2018 роках в Австрії аналогічний показник становив відповідно 16,8 % та 16,9 %, у Бельгії – 19 % та 18,6 %, у Чехії – 20,9 % та 19,3 %, у Греції – 12,5 % та 12,2 %, у Люксембурзі – 14,9 % та 13,6 %, у Чорногорії – 13,1 % та 4,3 %, у Каталонії (Іспанія) – 16,5 % та 14,5 %, в Англії та Уельсі – 5,7 % та 5,6 %.

Більш детальна картина представлена у поданій нижче таблиці:

Показник «revocation» в оцінці успішності пробаційного нагляду (%)	2017	2018
Австрія	16,8	16,9
Азербайджан	0,5	9,1
Бельгія	19,0	18,6
Чехія	20,9	19,3
Естонія	9,6	10,2
Фінляндія	5,5	5,9
Греція	12,5	12,2
Ірландія	5,6	4,5
Італія	7,6	6,8
Литва	9,5	7,7
Люксембург	14,9	13,6
Чорногорія	13,1	4,3
Португалія	3,8	4,1
Росія	11,9	11,6
Сербія	4,0	3,5
Словаччина	6,7	5,1
Каталонія (Іспанія)	16,5	14,5
Англія та Уельс	5,7	5,6
Шотландія	11,1	11,1
Україна	1,9	2,6

Так само, показник *imprisonment* в Україні в 2017 році перебував на відмітці 2,0 %, а у 2018 році – 3,2 %.

Водночас у 2017 та у 2018 роках в Естонії аналогічний показник становив відповідно 12,8 % та 11,5 %, у Греції – 3,1 % та 2,8 %, в Ісландії – 16,6 % та 10,7 %, у Люксембурзі – 9,5 % та 9,2 %, в Ірландії – 6,3 % та 6,7 %.

Більш детальна картина представлена у поданій нижче таблиці:

Показник « <i>imprisonment</i> » в оцінці успішності пробаційного нагляду (%)	2017	2018
Азербайджан	0,3	5,2
Естонія	12,8	11,5
Люксембург	9,5	9,2
Греція	3,1	2,8
Ірландія	6,3	6,7
Сербія	9,5	0,9
Англія та Уельс	8,6	8,1
Словаччина	5,0	3,4
Росія	3,2	3,4
Шотландія	12,1	12,1
Україна	2,0	3,8

Пенітенціарні інспекції

У доповіді експертів Ради Європи 1996 року особливо наголошувалося на нагальній потребі створити незалежні пенітенціарні інспекції та водночас ліквідувати інспекційні функції прокуратури.

У 2003 році на цій проблемі знову було зроблено особливий наголос: «Ми провели корисні та конструктивні зустрічі з кількома вмотивованими обласними прокурорами, які вичерпно та цікаво розповіли про свої системи нагляду, і ми їм дуже вдячні за це. Однак, ми, як і раніше, переконані, що інспекція пенітенціарної служби прокуратурою є недоречною»¹⁴⁰¹.

Після внесення змін до Конституції України у 2016 році було вперше передбачено ліквідацію «пенітенціарного» прокурорського нагляду та запровадження відповідних пенітенціарних інспекцій, що при-

¹⁴⁰¹ Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року. Страсбург, 2003.

пало на період централізованої театральної модуляції. Як засвідчив час, Міністерство юстиції України не доклало достатніх зусиль щодо втілення в життя відповідних конституційних приписів.

Як наслідок, станом на сьогодні ми маємо унікальну ситуацію з негативним контекстом, коли вже майже п'ять років конституційні приписи не виконуються, а фактичне інспектування пенітенціарних установ здійснює неуповноважений на це за Конституцією орган державної влади.

Висновки

Говорячи про ключові сутнісні ознаки пенітенціарної політики України в цілому та в рамках окремих модуляцій, необхідно відзначити таке.

Українська пенітенціарна політика власне *не є політикою*: так звана «політика» зводиться до ліквідації попередніх управлінських структур та створення нових, доцільність яких не пояснюється належним чином.

Українська пенітенціарна політика є *непослідовною*. Перехід від старої до кожної нової модуляції пояснюється за допомогою історичних фантазмів та ідеологічних гасел, проте не за допомогою статистики.

Українська пенітенціарна політика, як наслідок, *позбавлена спадкоємності та історичності*, адже Міністерство юстиції України, проголошуючи певний новий курс політики, тотально забуває про минуле та не піддає оцінці показники попередньої модуляції. Якщо така оцінка і має місце, то виключно у категоріях популізму та історичного невігластва.

Українська пенітенціарна політика *позбавлена фінансової прозорості*, що загострює проблему ефективності пенітенціарної політики з огляду на дедалі меншу кількість ув'язнених та дедалі більше фінансування пенітенціарної системи.

Українська пенітенціарна політика є *провальною* з огляду на забезпечення держави, суспільства, експертного та наукового середовища інформацією та статистикою щодо пенітенціарної системи. В офіційних джерелах пенітенціарної служби (незалежно від офіційної назви) та Міністерства юстиції України ніколи не була присутня навіть елементарна пенітенціарна статистика за ключовими показниками у своїй *динаміці*. Відповідні фрагментарні дані можна знайти лише, як і 20 років тому, на сайтах ООН та Ради Європи, які багато в чому суперечать один одному. Частково ця прогалина перекривається за рахунок статистики з міжнародного експертного центру *World Prison Brief*. Проте фактично єдиним ресурсом пенітенціарної статистики в Україні є сайт ГПО «Донецький меморіал», який, на додаток до ґрунтового висвіт-

лення стану справу у пенітенціарній системі, надає переконливі свідчення про глибокий активний спротив з боку пенітенціарної служби (незалежно від назви) та Міністерства юстиції України щодо надання пенітенціарної статистики будь-який зовнішнім акторам. У свою чергу, це свідчить, що за 20 років українська пенітенціарна система та відповідні урядові структури так і не вийшли зі стану законсервованості та секретності, демонструючи радянські традиції щодо примусового занурення пенітенціарної системи до стану таємності.

Як це не дивно, але всі бюрократичні модуляції пенітенціарної політики, що мали місце до 2015 року, були більш прозорими та просоціальними, а головне – політично чесними, враховуючи кумулятивний ефект усіх доступних індикаторів публічної політики (що особливо стосується співвідношення між вартістю політики та її якістю).

Так, бюрократичні модуляції не приховували своєї бюрократизованості, закритості та багато у чому радянських засад управління, що було переважно обумовлено мілітаризацією пенітенціарної системи, що включала в себе як мілітаризацію пенітенціарної служби, так і мілітаризацію ув'язнених. Крім того, не можна забувати, що більшість проблем пенітенціарної системи, які призвели до відповідних негативних, але об'єктивних ярликів згідно з висновками ЄКЗК та рішеннями ЄСПЛ, були обумовлені тим, що урядові структури саме бюрократичних модуляцій були вимушені розпочати глибинні реформи на фоні майже нульового фінансування, старих консервативних кадрів, величезної кількості ув'язнених, масового переповнення пенітенціарних установ, а також колапсу економічної складової радянської виправно-трудової системи, заснованої на обов'язковості праці засуджених.

Умовна політична «чесність» бюрократичних модуляцій пенітенціарної політики полягала у тому, що вони не стидалися називати себе такими, якими вони є. Проте, на відміну від них, нові модуляції, починаючи з театральної, розпочали добу недоброчесної політичної та економічної конкуренції. Звинувативши попередні модуляції в усіх можливих проблемах пенітенціарної системи та використавши негативні кліше та образи, театральна та подальші модуляції, які також можна віднести до категорії театральності, забезпечили формування та реалізацію пенітенціарної політики на виключно декларативних засадах та у популістському руслі.

Проте головне, що відрізняє бюрократичні модуляції від театральних, це те, що бюрократичні нерідко обирали курс *nothing doing* за умови відсутності матеріальних ресурсів (або краще були вимушені обирати). Навпаки, маючи набагато більшу кількість матеріальних та інформаційних ресурсів, театральні модуляції відійшли від *nothing doing* до безпланових хаотичних рухів, які вони задекларували як «нова пенітенціарна політика».

Щодо результативності та ефективності пенітенціарної політики, то порівняльний аналіз пенітенціарної злочинності, динаміки в'язничного населення, фінансування пенітенціарної системи та кількості персоналу за останні 10 років приводить до додаткового висновку, що українська пенітенціарна політика є *провальною*, починаючи саме з пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років.

Окремі питання виникають щодо показників смертності та суїциду у пенітенціарних установах, які, незважаючи на більш ніж значне покращення фінансування пенітенціарної системи, продовжували зростати, що, у свою чергу, служить додатковим доказом низької ефективності та результативності української пенітенціарної політики.

Враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що таке явище як «пенітенціарна політика» в Україні *відсутня*. Безумовно, є відповідні управлінські структури з великим штатом, є відповідна кількість ув'язнених, засуджених та клієнтів пробації, є дедалі більший бюджет. Проте саме «*політики*», заснованої на чітких критеріях, прозорості та статистиці, а головне – на оцінці таких критеріїв та відповідних чітких оцінках – не існує.

Пріоритети пенітенціарної політики у рамках модуляцій

Модуляція	Структура	Пріоритети
Васально-бюрократична	ГУВП МВС	– отримання автономії від системи внутрішніх справ; – налагодження співпраці з міжнародними партнерами; – вирішення проблеми переповнення пенітенціарних установ; – вирішення проблеми матеріального забезпечення пенітенціарної системи
Перехідна традиційно-бюрократична	ДДУПВП (у складі МВС)	– отримання незалежності від системи внутрішніх справ; – налагодження співпраці з міжнародними партнерами; – вирішення проблеми переповнення пенітенціарних установ; – вирішення проблеми матеріального забезпечення пенітенціарної системи

Автономна традиційно- бюрократична	ДДУПВП, ДПтСУ	– збереження цілісності та незалежності пенітенціарної організації; – налагодження співпраці з міжнародними партнерами; – вирішення проблеми переповнення пенітенціарних установ; – вирішення проблеми матеріального забезпечення пенітенціарної системи
Централізована театральна	МЮ	– надання тотально негативного іміджу попереднім модуляціям; – приховування реального стану справ у пенітенціарній системі; – ліквідація автономії пенітенціарної служби як соціальної організації; – налагодження співпраці з міжнародними партнерами; – приватизація пенітенціарної системи; – демілітаризація пенітенціарної системи
Децентралізована псевдо- менеджеріальська	АДКВСУ	– продовження політичного курсу на надання максимально негативного іміджу попереднім модуляціям; – часткове відновлення пенітенціарної служби як автономної організації (з обмеженими повноваженнями); – переведення пенітенціарної системи на самоокупність; – приховування реального стану справ у пенітенціарній системі
Змішана псевдо- менеджеріальська	ДППВП МЮ	– переведення пенітенціарної системи на самоокупність; – непрозорий тотальний розпродаж пенітенціарних установ; – приховування реального стану справ у пенітенціарній системі; – створення бюрократичних структур з подвійним статусом; – остаточна ліквідація пенітенціарної служби як автономної організації

Стилі управління пенітенціарною системою у рамках модуляцій пенітенціарної політики

Модуляція	Структура	Стилі управління
Васально-бюрократична	ГУВП МВС	Поліцейська мілітаризована бюрократія
Перехідна традиційно-бюрократична	ДДУПВП (у складі МВС)	Класична мілітаризована бюрократія
Автономна традиційно-бюрократична	ДДУПВП, ДПтСУ	Класична мілітаризована бюрократія
Централізована театральна	МЮ	Розбалансований цивільно-мілітаризований менеджмент
Децентралізована псевдо-менеджеріалістська	АДКВСУ	Розбалансований цивільно-мілітаризований менеджмент
Змішана псевдо-менеджеріалістська	ДППВП МЮ	Розбалансований цивільно-мілітаризований менеджмент

Офіційна оцінка пенітенціарної політики на національному рівні¹⁴⁰²

Модуляція	Структура	Офіційна оцінка політики
Васально-бюрократична	ГУВП МВС	Не проводилася
Перехідна традиційна бюрократична	ДДУПВП (у складі МВС)	Не проводилася
Автономна традиційна бюрократична	ДДУПВП, ДПтСУ	Не проводилася
Централізована театральна	МЮ	Не проводилася
Децентралізована псевдо-менеджеріалістська	АДКВСУ	Не проводилася
Змішана псевдо-менеджеріалістська	ДППВП МЮ	Не проводилася

¹⁴⁰² Офіційна оцінка пенітенціарної політики за увесь період незалежності України ніколи не проводилася. Єдиними винятками у цьому контексті, які частково вирішували проблеми оцінювання пенітенціарної політики, були дві ініціативи Ради Європи щодо оцінки в'язничної системи України з подальшим виданням відповідних документів (1996, 2003).

3.2. Дослідження передумов, показників та наслідків пенітенціарної політики України на прикладі пенітенціарної реформи 2016 року

Аналізуючи завжди актуальну тему «пенітенціарної реформи» Фуко зробив слушне попередження: «Не можна розглядати в'язницю як інертний інститут, який час від часу труситься реформістськими рухами. «Теорія в'язниці» була, передусім, *сталою сукупністю робочих інструкцій в'язниці*, ніж її випадковою критикою, і була однією з умов функціонування в'язниці. В'язниця завжди була частиною активного поля, де в достатку множилися проєкти перебудови, експерименти, теоретичні дискурси, особисті свідчення та дослідження»¹⁴⁰³.

Фуко наголошує: «Століттями слово в слово повторюються одні й ті ж фундаментальні принципи. Кожного разу вони видають себе за нарешті знайдене, нарешті визнане формулювання принципів реформи, якої раніше завжди бракувало. ... Тому не можна розуміти в'язницю, її «провал» і більш-менш успішну реформу як три послідовні етапи. Необхідно, перш за все, бачити в них *синхронну систему*, яка історично накладається на юридичне позбавлення свободи, систему, що включає чотири елементи: 1) дисциплінарний «додаток» в'язниці – *елемент надвлади*; 2) виробництво якоїсь об'єктивності, техніки, пенітенціарної «раціональності» – *елемент допоміжного знання*; 3) фактичне відновлення (якщо не посилення) злочинності, яку в'язниця покликана знищувати, – *елемент зворотного ефективности*; 4) повторення «реформи», яка, незважаючи на її «ідеальність», ізоморфна до дисциплінарного функціонуванням в'язниці, – *елемент утопічного подвоєння*»¹⁴⁰⁴.

Відтак будь-яка пенітенціарна реформа – це не «прогресивні революційні зміни», а *політичний проєкт*, який потрібно піддавати глибокому аналізу на предмет «кому це вигідно» з числа провідних політичних акторів.

Відповідно, в цьому підрозділі нашого дослідження ми ставимо за мету критично проаналізувати пенітенціарну реформу 2016 року, яка була першою пенітенціарною реформою в Україні, проведеною з невиданим до цього розмахом.

Видатний український пенітенціарист Г. Радов підкреслював, що «поняття «пенітенціарна політика» вживається як синонім, яким визначається будь-яка державно-правова діяльність у сфері виконання

¹⁴⁰³ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 343.

¹⁴⁰⁴ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с., С. 398.

кримінального покарання...»¹⁴⁰⁵. Проте Г. Радов особливо наголошував, що як *синоніми* ці поняття вживаються «*на побутовому рівні*»¹⁴⁰⁶. Якщо використовувати ці поняття як синоніми у практичній площині, то «таке трактування поняття «пенітенціарна політика» створює перекручене уявлення щодо сутності цього явища і, як наслідок, може завести проблему розбудови пенітенціарної системи України в глухий кут»¹⁴⁰⁷.

На жаль, саме такий підхід є домінуючим в українській науці, де пенітенціарна політика фактично дорівнюється «діяльності з виконання покарань»¹⁴⁰⁸.

Проблематика розробки та впровадження пенітенціарної політики в Україні полягає у тому, що пенітенціарна політика завжди розглядалася як *soviet style* адміністративна діяльність, позбавлена інструментарію аналізу публічної політики (*public policy analysis*). Починаючи з 1991 року, українська пенітенціарна політика була послідовним ухваленням різних абстрактних формалістичних програмних документів, які розроблялися без використання інструментарію аналізу публічної політики та з повним ігноруванням усіх зацікавлених акторів. Так само у подальшому за результатами впровадження тих або інших програмних документів їх розробники не здійснювали аналіз *результатів* впровадження зазначених вище програм.

Відтак, щоб здійснити спробу вивести пенітенціарну політику України з глухого кута, в якому політика опинилася внаслідок домінування формально-юридичного підходу та тривалого звуження пенітенціарної політики до «виконання кримінальних покарань», необхідно проаналізувати пенітенціарну політику України саме через інструментарій *public policy analysis*.

Традиційно вважається, що державна політика – це напрям дії або утримання від неї, обрані державними органами для вирішення певної проблеми або сукупності взаємопов'язаних проблем¹⁴⁰⁹.

Український соціолог Емма Гансова зазначає, що політика – це врахування інтересів, потреб, цінностей кожної з груп у соціальному, економічному та культурному плані¹⁴¹⁰.

¹⁴⁰⁵ Радов Г. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 1996. 1. С. 12.

¹⁴⁰⁶ Радов Г. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 1996. 1. С. 12.

¹⁴⁰⁷ Радов Г. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 1996. 1. С. 12.

¹⁴⁰⁸ Яцишин М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. 440 с., С. 330.

¹⁴⁰⁹ Пал Л. Аналіз державної політики. Київ, 1999. С. 22.

¹⁴¹⁰ Гансова Е. Сучасна соціальна та гуманітарна політика в контексті соціальної науки. Одеса, 2000. С. 7.

Барбара Хадсон використовує таке визначення політики: «Сукупність взаємопов'язаних рішень, які приймаються політичним актором або групою акторів стосовно визначення цілей та засобів їх досягнення у певній ситуації, де ці рішення, у принципі, повинні перебувати у межах того, що може бути досягнуто»¹⁴¹¹.

Американський вчений Раймонд Розенфельд наголошує, що зміст державної політики передбачає: 1) визначення конкретної соціальної проблеми; 2) визначення варіантів вирішення або зменшення цієї проблеми; 3) оцінювання результатів впроваджені політики з розв'язання конкретної проблеми¹⁴¹².

Канадський спеціаліст у галузі аналізу публічної політики Леслі Пал відмічає: «Якщо політика досягає своєї мети, її називають результативною, але якщо вона дорого обходиться, вона не може бути ефективною. Питання полягає не в тому, чи політика або програма дає результати, а в тому, якою ціною»¹⁴¹³.

Відмінності між цими поняттями, які не зовсім коректно вживалися і вживаються понині, детально висвітлені в літературі з *public policy analysis*. Водночас необхідно зазначити, що у наукових працях деяких радянських авторів також вказувалося саме на відмінності між поняттями «ефективність» і «результативність»¹⁴¹⁴.

Отже, *результативність (effectiveness)* – це:

- міра досягнення організацією своїх цілей¹⁴¹⁵;
- міра чи ступінь досягнення поставлених цілей (організації, політики чи програми), або співвідношення між очікуваним та реальним ефектом кінцевих результатів у досягненні цілей¹⁴¹⁶;
- міра досягнення проголошених цілей/завдань політики, тобто її фактичний результат¹⁴¹⁷.

Ефективність (efficiency) – це:

- критерій діяльності, виражений як співвідношення між витратами та виходом продукції¹⁴¹⁸;

¹⁴¹¹ Hudson B. Penal Policy and Social Justice. Hampshire – London, 1993. P. 89.

¹⁴¹² Розенфельд Р. Лекції з державної політики. Київ: К.І.С., 2002. 60 с., С. 11.

¹⁴¹³ Пал Л. Аналіз державної політики. Київ, 1999. С. 88.

¹⁴¹⁴ Горлин Ю., Лившиц В. Системный анализ качества планирования деятельности сложных производственных комплексов. *Системные исследования: методологические проблемы*. Москва, 1981. С. 62.

¹⁴¹⁵ Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів та понять з аналізу державної політики та економіки. Київ, 2003. С. 128.

¹⁴¹⁶ Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів та понять з аналізу державної політики та економіки. Київ, 2003. С. 128.

¹⁴¹⁷ Янг Е., Куїни Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики : практ. посіб. для радників з державної політики в Центральній та Східній Європі / Пер. С. Соколик ; наук. ред. пер. О. Кілієвич. Київ, 2003. С. VI.

¹⁴¹⁸ Українсько-англійський словник термінів і понять з аналізу державної політики. Дніпропетровськ, 2002. С. 17.

- співвідношення між вигодами, які досягаються, та витратами, яких зазнають¹⁴¹⁹;
- співвідношення між затратами на втілення курсу дій та результатом політики, тобто ціна досягнення цього результату¹⁴²⁰.

Тому спробуємо проаналізувати українську пенітенціарну політику на прикладі пенітенціарної реформи 2016 року з використанням інструментарію, виробленого у рамках *public policy analysis*, який було подано вище.

Так, наприкінці 2015 року Міністерство юстиції України оголосило 2016 рік роком реформування пенітенціарної системи.

Не можна сказати, що подібні заклики були чимось новим. Проте саме 2016 рік для української пенітенціарної політики був знаковим через управлінські кроки, які перетворили пенітенціарну політику та пенітенціарну систему на майданчик для радикальних блискавичних проєктів, які, як і в минулому, також здійснювалися без врахування інструментарію *public policy analysis*.

10 лютого 2016 року на спільній колегії МВС України та Міністерства юстиції України першим заступником Міністра юстиції України було представлено презентацію майбутньої реформи пенітенціарної системи, яка передбачала тотальне скорочення центрального апарату ДПтСУ, створення 5-ти міжобласних управлінь пенітенціарної служби замість обласних управлінь, створення нових слідчих ізоляторів замість застарілих установ, кардинальні зміни в організації в'язничного виробництва, а головне – перебирання Міністерством юстиції України всієї повноти відповідальності за національну політику у сфері виконання кримінальних покарань.

18 травня 2016 року Кабінетом Міністрів України було ухвалено рішення, яким ліквідовувалася ДПтСУ як центральний орган виконавчої влади в сфері наявності, як на переконання МЮ України, низки системних проблем пенітенціарної системи, які ДПтСУ як центральний орган виконавчої влади вирішити не могла або які ДПтСУ, як на думку МЮ України, і створила.

Так, Уряд, зокрема, постановив: 1) ліквідувати ДПтСУ, поклавши на МЮ України завдання і функції з реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації; 2) установити, що МЮ України є правонаступником ДПтСУ, що ліквідується, в частині реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

¹⁴¹⁹ Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів та понять з аналізу державної політики та економіки. Київ, 2003. С. 129.

¹⁴²⁰ Янг Е., Куїнн Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики : практ. посіб. для радників з державної політики в Центральній та Східній Європі / Пер. С. Соколик ; наук. ред. пер. О. Кілієвич. Київ, 2003. С. VI.

27 травня 2016 року реформаторські рішення щодо ліквідації ДПтСУ, було покладено в основу *Плану пріоритетних дій уряду на 2016 рік (в частині, що стосується пенітенціарної реформи)*¹⁴²¹.

МЮ України, поспіхом ліквідувавши ДПтСУ, так і не надало чіткого, прозорого й послідовного програмного документу реформування пенітенціарної системи України, так само як і фінансово-економічного, кримінологічного та соціологічного обґрунтування кожного напрямку реформування¹⁴²².

Враховуючи цей факт, через відсутність такого документу ми будемо брати за основу офіційну презентацію МЮ України щодо пенітенціарної реформи, представлену 10 лютого 2016 року на спільній колегії МВС та МЮ України¹⁴²³.

Згідно з презентацією МЮ України від 10 лютого 2016 року, основними проблемами, на які була спрямована зазначена пенітенціарна реформа, було таке: 1) незмінність стандартів функціонування установ виконання покарань упродовж 75 років; 2) незмінність структури управління пенітенціарною системою України упродовж всього періоду незалежності; 3) різке скорочення кількості ув'язнених в Україні (у тому числі завдяки дії «закону Савченка»); 4) аварійний стан окремих установ та слідчих ізоляторів¹⁴²⁴.

Беручи таке вельми специфічне тлумачення Міністерством юстиції найбільш нагальних та гострих проблем вітчизняної пенітенціарної системи, ми маємо на меті подати свою позицію з цього приводу:

Теза МЮ України про «*незмінність стандартів функціонування установ виконання покарань упродовж 75 років*» абсолютно позбавлена історичної коректності та правової визначеності. Категоричне, проте безпідставне твердження МЮ України про «1941 рік» як відправну дату в історії вітчизняної в'язниці є абсолютно незрозумілим й нічим не аргументованим. Звичайно, це питання не має принципового значення. Проте, тим не менш, викликає здивування, чому пенітенціарна реформа 2016 року розпочалася саме з *міфу*, особливо враховуючи, що МЮ України постійно наголошувало на цій тезі як на підставі, що начебто обумовила пенітенціарну реформу.

¹⁴²¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 418-р від 27.05.2016 «Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2016 рік». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/418-2016-%D1%80#Text>

¹⁴²² Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

¹⁴²³ Спільна колегія Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства юстиції України «Від нової поліції до нової юстиції та безпеки громадян» (м. Київ, 10.02.2016). URL: <https://minjust.gov.ua/galleries/spilna-kolegiya-ministerstva-vnutrishnih-sprav-ukraini-ta-ministerstva-yustitsii-ukraini-vid-novoi-politsii-do-novoi-yustitsii-ta-bezpeki-gromadyankiiv10-lyutogo-2016-roku-282> (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴²⁴ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

Теза щодо «незмінності структури управління пенітенціарною системою упродовж останніх 25 років» також була історично некоректною та юридично необґрунтованою. За період української незалежності структура державного управління пенітенціарною системою змінювалася неодноразово – від ГУНП МВС до ДПтСУ. Відтак мало місце чергове піднесення декларативної тези до рівня нагальної проблеми, яка обумовлювала реформу.

Проблема «перенавантаження пенітенціарних установ», яка також начебто обумовила проведення пенітенціарної реформи 2016 року, є ще більш дискусійною. Скорочення кількості ув'язнених – це стратегічна мета в'язничної реформи у багатьох державах, а не проблема, що обумовлює реформу як таку. Необхідність закриття окремих установ через значне скорочення в'язничного населення – це інша проблема, яка потребує зовсім іншого підходу для визначення та вирішення.

Тим більше, що скорочення кількості ув'язнених в умовах докорінної (та іноді – вельми суперечливої) реформи поліції на фоні низького рівня розкриття злочинів у перехідний період поліцейської реформи може змінитися: 1) збільшенням рівня злочинності; 2) відповідною системною реакцією органів правопорядку у вигляді «*tough on crime*»¹⁴²⁵; 3) новим наповненням в'язниць, до якого вже заздалегідь «звужена» пенітенціарна система може виявитися неготовою¹⁴²⁶.

Скорочення кількості ув'язнених – це явище, характерне для більшості сучасних європейських країн. Є природнім, що в окремих європейських країнах уряди висувують пропозиції щодо закриття окремих пенітенціарних установ.

Так, наприклад, у Британії уряд поставив за мету закрити вікторіанські в'язниці *Brixton* (1820), *Pentonville* (1842) та *Reading* (1844), з яких на даний час було закрито лише в'язницю *Reading*. Станом на середину 2020 року *Pentonville Prison* функціонувала у повному обсязі¹⁴²⁷. Те ж саме можна сказати й про *Brixton Prison*¹⁴²⁸. Водночас планувалося побудувати 9 нових в'язниць. Проте, наголосимо, британська політика базується на чітких й прозорих економічних розрахунках, які наочно демонструють обсяги заощаджень після закриття цих установ.

У Швеції у 2013 році відбулося закриття 4-х в'язниць для засуджених та 1-го слідчого ізолятору, беручи до уваги зниження кількості ув'язнених у 2012 році до 6,6 тис. осіб (як порівняти з 6,9 тис. осіб у 2010 році)¹⁴²⁹.

¹⁴²⁵ Modern Tough on Crime Movement. URL: www.publiceye.org/defendingjustice/con_agendas/toughcrime.html (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴²⁶ Назад у 90-ті. В Україні різко зріс рівень злочинності. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3633481-nazad-u-90-ti-v-ukraini-rizko-zris-riven-zlochynnosti> (дата звернення – 01.04.2020)

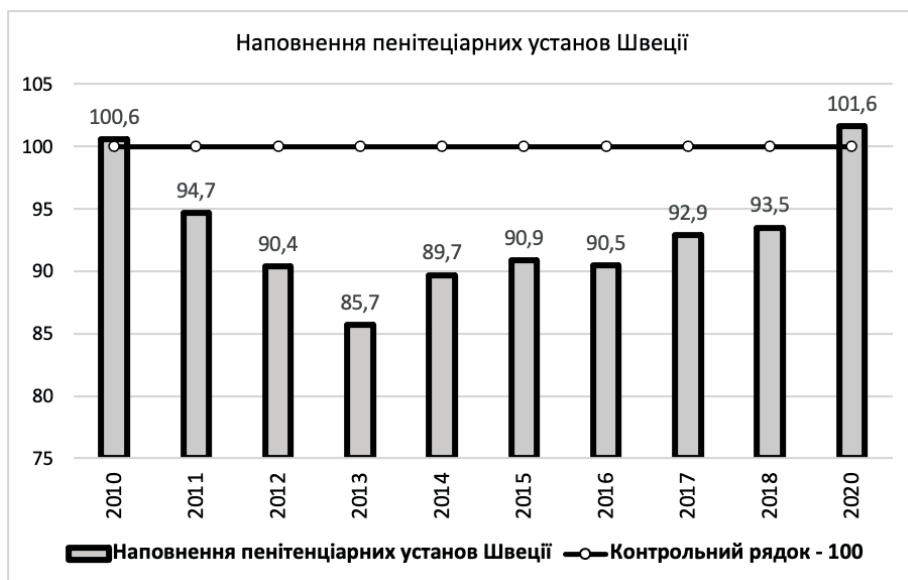
¹⁴²⁷ Pentonville Prison. URL: www.gov.uk/guidance/pentonville-prison (дата звернення – 02.04.2020)

¹⁴²⁸ Brixton Prison. URL: www.gov.uk/guidance/brixton-prison (дата звернення – 02.04.2020)

¹⁴²⁹ Why is Sweden closing its prisons? Sweden's prison population has dropped so dramatically that the country plans to close four of its prisons. What lessons can the UK learn? *The Guardian*, 01 Dec 2013.

Показники наповнення пенітенціарних установ Швеції мали такий вигляд:

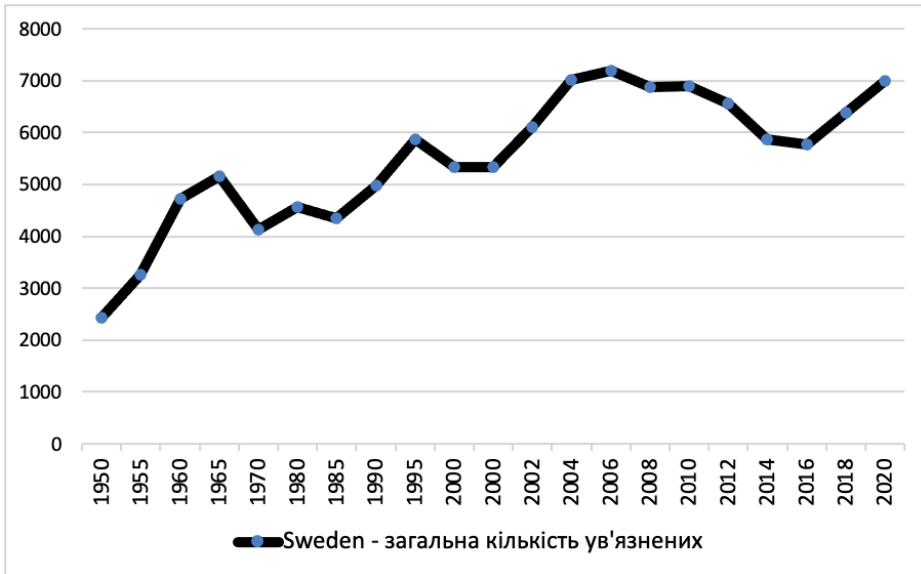
Наповнення пенітенціарних установ Швеції	Показник наповнення пенітенціарних установ
2010	100,6
2011	94,7
2012	90,4
2013	85,7
2014	89,7
2015	90,9
2016	90,5
2017	92,9
2018	93,5
2020	101,6

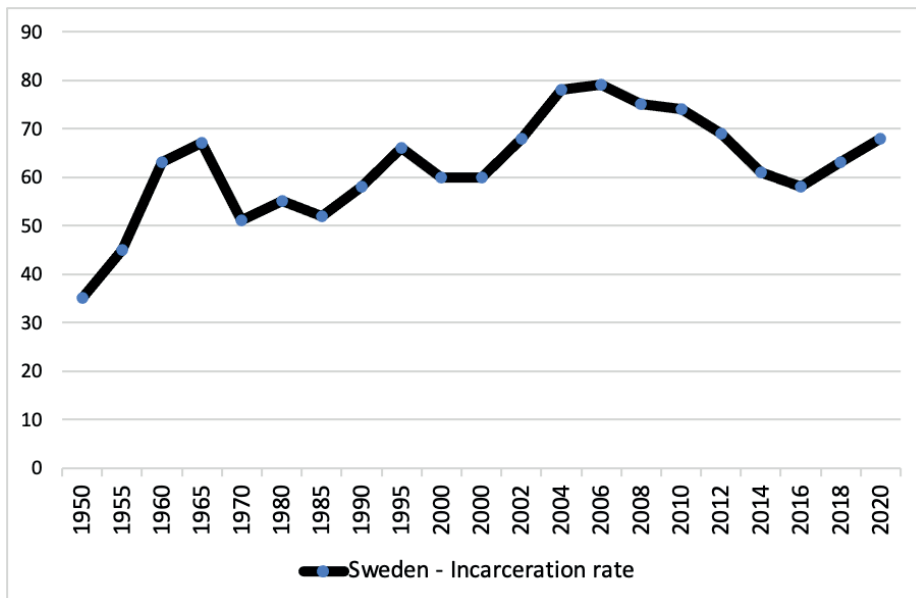
Наступна таблиця відображає динаміку показників в'язничного населення у Швеції у період 1950 – 2020 років:

Швеція	Кількість ув'язнених	Incarceration rate
1950	2425	35
1955	3253	45
1960	4728	63
1965	5159	67
1970	4140	51
1980	4564	55
1985	4339	52
1990	4977	58
1995	5861	66
2000	5326	60
2000	5326	60
2002	6097	68
2004	7020	78
2006	7196	79
2008	6884	75
2010	6902	74
2012	6558	69
2014	5869	61
2016	5762	58
2018	6391	63
2020	7000	68

На поданому нижче графіку відображена зміна загальної кількості ув'язнених у Швеції у період 1950 – 2020 років:

На поданому нижче графіку відображена зміна показника *incarceration rate* у Швеції у період 1950 – 2020 років:

Шведський уряд заявив, що більше пенітенціарних установ закривати не планує¹⁴³⁰. Це є не дивним, адже рівень наповнення шведських пенітенціарних установ на початку 2020 року становив вже майже 97 %¹⁴³¹. Станом на травень 2020 року показник наповнення шведських в'язниць набув рівня 102 %, що, безумовно, є свідченням поспішності кроків з ліквідації пенітенціарних установ у Швеції.

У Нідерландах за період 2011 – 2015 років кількість ув'язнених знизилася на 27 %. У цій країні в'язниці закривають через «досягнення необхідного рівня безпеки на вулицях». Тому 19 в'язниць були закриті через відсутність ув'язнених. На додаток планується закрити ще 5 в'язниць. Більше того, щоб в'язниці не «простоювали», Нідерланди «імпортували» на контрактних засадах 240 норвезьких та 300 бельгійських ув'язнених¹⁴³².

Наступна таблиця відображає динаміку показників в'язничного населення у Нідерландах у період 1950 – 2020 років:

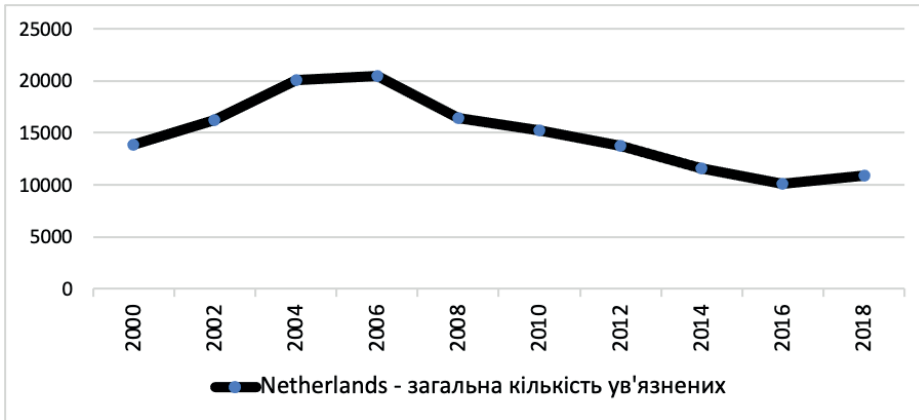
Нідерланди	Кількість ув'язнених	Incarceration rate
2000	13847	87
2002	16239	100
2004	20075	123
2006	20463	125
2008	16416	100
2010	15235	92
2012	13749	82
2014	11603	69
2016	10115	59
2018	10887	63

На поданому нижче графіку відображена зміна загальної кількості ув'язнених у Нідерландах у період 2020 – 2018 років:

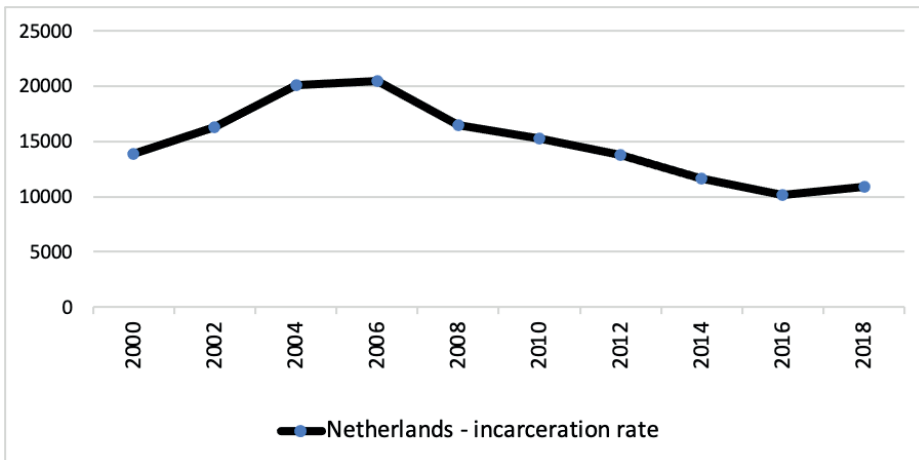
¹⁴³⁰ Sweden did not Close its Prisons. URL: <https://misbar.com/en/factcheck/2020/05/30/sweden-closes-prisons-and-the-rest-is-like-hotels-whats-the-truth> (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴³¹ Sweden: World Prison Brief data. URL: www.prisonstudies.org/country/sweden (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴³² The Netherlands Keeps Closing Prisons Because it doesn't have Enough Prisoners. URL: www.fastcompany.com/3067771/the-netherlands-keeps-closing-prisons-because-it-doesnt-have-enough-prisoners (01.04.2020)

На поданому нижче графіку відображена зміна показника *incarceration rate* у Нідерландах у період 2020 – 2018 років:

Проте зазначені вище приклади є більше винятками, ніж правилом. За період з 2004 року світове в'язничне населення суттєво збільшилося. Щодо Європи, то більшість європейських країн не надає приклади такого блискавичного та штучного зниження кількості ув'язнених, як це мало місце в Україні, або, навпаки, надають приклади або збільшення в'язничного населення, або відсутності різкого зменшення в'язничного населення.

Так, загальноєвропейський показник кількості ув'язнених за період 2015 – 2018 років знизився всього на 2 %. Окремі країни, навпа-

ки, демонструють значне збільшення *incarceration rate*: Білорусь – на 19 %, Італія – на 14 %, Туреччина – на 31 %.

У Сербії за цей же період *incarceration rate* зріс зі 142 до 154, у Франції – з 96 до 100, у Чехії – з 198 до 205, у Польщі – зі 198 до 204, у Словаччині – з 183 до 191.

Крім того, інші країни світу демонструють більш ніж суттєве зростання кількості ув'язнених. Так, за період 2015 – 2018 років *incarceration rate* у Камбоджі зріс на 68 %, у Нікарагуа – на 61 %, в Єгипті – на 53 %, у Філіппінах – на 48 %, в Індонезії – на 45 %, в Еквадорі – на 37 %, в Йорданії – на 37 %.

Щодо країн, де відбулося значне зменшення в'язничного населення, лідерами є Мексика (зменшення на 23 %), Казахстан (на 21 %), Україна (на 19 %), Японія (на 15 %), Росія (на 10 %) ¹⁴³³.

Тому, повертаючись до тенденцій злочинності в Україні, потрібно було провести глибоке й всебічне дослідження того, скільки в'язниць можуть бути потрібні на майбутнє, а не вирішувати зазначене питання на рівні декларацій та припущень. Перед таким управлінським кроком, який не мав нічого спільного з публічною політикою, було необхідне комплексне дослідження усіх факторів, яке мало б надати чітку відповідь на запитання: 1) чи можна так швидко й енергійно закривати в'язниці в Україні? 2) якщо потреба у закритті в'язниць дійсно існувала, то які саме в'язниці підлягали закриттю та за якими критеріями?

Проблема могла бути вирішена через закриття декількох установ (за реальної потреби): 1) **після** громадського обговорення; 2) **з урахуванням** кримінологічних прогнозів щодо можливого збільшення в'язничного населення; 3) **за умов** дотримання статті 8 Конвенції про захист прав людини в частині наближення місця відбування покарання до місця проживання рідних.

У будь-якому випадку МЮ України мало надати чітке й прозоре обґрунтування, які саме в'язниці є збитковими та/або непридатними до утримання людей, а тому підлягають закриттю. Так, як зазначають англійські експерти, «закриття збиткових в'язниць є правильним кроком, проте без узгодженої стратегії зниження в'язничного населення це погіршить проблему переповненості в'язниць» ¹⁴³⁴.

Як приклад, можна навести англійську в'язницю *Reading Prison*.

Ще у вересні 2013 року британський уряд оголосив про закриття цієї в'язниці. У листопаді 2013 року *Reading Prison* була закрита ¹⁴³⁵. Проте через 2 роки у суспільстві почало активно обговорюватися питан-

¹⁴³³ World Prison Population List. 12th edition. URL: www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/wppl_12.pdf (дата звернення – 24.04.2020)

¹⁴³⁴ Prisons to close in England as super-prison site revealed. URL: www.bbc.com/news/uk-23958223 (05.02.2020)

¹⁴³⁵ Reading Prison of Oscar Wilde fame closes early. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-25041245 (05.02.2020)

ня про її консервування на випадок збільшення кількості ув'язнених в Англії та Уельсі¹⁴³⁶. Саме для такого прогнозу були усі підстави. Більше того, у березні 2016 року громадськість почала обговорювати питання щодо використання цієї в'язниці для розміщення безпритульних осіб¹⁴³⁷. У 2019 році британський уряд оголосив про наміри продати цю в'язницю через те, що її утримання коштує платникам податків 250 тис. фунтів на рік¹⁴³⁸. Наразі у Британії проводиться кампанія зі збереження *Reading Prison* в силу історичної, археологічної та культурної цінності цієї в'язниці, яка мала загальнодержавне значення¹⁴³⁹.

Гадаємо, що такі приклади прозорості, передбачуваності та відкритості повинні були братися до уваги Урядом та МЮ України при ухваленні вельми суперечливих рішень про закриття в'язниць. Відтак закриття в'язниць через поточне скорочення кількості ув'язнених (якщо саме так розуміти офіційну позицію МЮ України), гадаємо, не є справжньою проблемою, яка б могла обумовлювати проведення радикальної пенітенціарної реформи, пов'язаної з ліквідацією ДПтСУ (навіть якщо таке скорочення має суттєвий характер).

Щодо *аварійного стану пенітенціарних установ*, то можна одразу ж визначити, що ця проблема виглядає максимально виваженою та обґрунтованою з усього переліку проблем, які, згідно презентації Мін'юсту, начебто зумовили проведення пенітенціарної реформи (більш детально про це напрямок реформування ми будемо говорити нижче)¹⁴⁴⁰.

Проте чи було доцільним ліквідовувати більш-менш сталу структуру державного управління пенітенціарною системою заради сумнівних обіцянок про покращення умов в окремих установах та побудови низки нових установ (до того ж за вкрай непрозорим механізмом)?

Таким чином, вже на стадії визначення проблем, які начебто вимагали проведення пенітенціарної реформи, ідентифіковано більш ніж суттєві погіршеності.

З чотирьох проблем, на вирішення яких було спрямовано пенітенціарну реформу (виходячи з презентації МЮ України), на першочергову увагу заслуговувала лише одна. Решту можна віднести до декларацій або пропозицій без достатнього обґрунтування¹⁴⁴¹. Варто також

¹⁴³⁶ City centre Victorian prisons may close under £1bn prison reform plans. *The Guardian*, 09 Nov 2015.

¹⁴³⁷ Reading Prison to remain mothballed as MoJ confirm site will stay empty. URL: www.readingchronicle.co.uk/news/13799446.Reading_Prison_to_remain__mothballed__as_MoJ_confirm_site_will_stay_empty (02.05.2020)

¹⁴³⁸ Reading Gaol: Oscar Wilde prison put up for sale. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-49911441 (02.05.2020)

¹⁴³⁹ Oscar Wilde: Council bid to buy Reading Prison rejected. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-52187652 (дата звернення – 07.04.2020)

¹⁴⁴⁰ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

¹⁴⁴¹ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

наголосити, що в своїй презентації МЮ України суттєво «розмило» проблеми пенітенціарної системи України в іншому розділі презентації (під назвою «Пріоритети реформи»).

Системний аналіз презентації МЮ України щодо реформування пенітенціарної системи надає підстави визначити більш реалістичні проблеми, які Мін'юст прямо чи опосередковано визначив як такі, а саме:

1) відсутність дієвої служби пробації в Україні, яка б могла нарешті побороти начебто високий рівень рецидивізму серед осіб, засуджених до *community punishments*;

2) крайня мілітаризація пенітенціарної системи, що справляє негативний вплив на стан психологічної роботи із засудженими, ресоціалізаційні зусилля персоналу і громадськості в самих інституціях та на якість соціальної адаптації «інституційних» засуджених після відбування покарання;

3) крайня консервативність та реакційність мислення більшості офіцерів та службовців пенітенціарної служби (які є, на думку Мін'юсту, вкрай корумпованими), що, в свою чергу, виключає проникнення на службу прогресивно мислячих людей та гальмування усіх можливих реформ;

4) неефективне управління пенітенціарною системою через крайню бюрократичність на рівні центрального апарату та обласних управлінь.

Крім того, у Плані пріоритетних дій Уряду на 2016 рік було визначено одну єдину, але водночас комплексну проблему, для вирішення якої було ініційовано пенітенціарну реформу зразка 2016 року, а саме: «Державна кримінально-виконавча служба є закритою мілітаризованою системою, діяльність якої спрямована на ізоляцію *затриманих* та засуджених, а не на їх виправлення»¹⁴⁴².

Цікаво також наголосити, що в Плані пріоритетних дій Уряду на 2016 рік жодного слова не говорилося про пробацію та *community punishments*, що не могло не викликати здивування з огляду на важливість питання пробації, на якому робився особливий наголос у презентації реформи МЮ України.

Саме так ми маємо підстави сформулювати ті «проблеми», які Мін'юст визначив як такі, що начебто вимагали проведення пенітенціарної реформи у спосіб, як її, власне, й було проведено.

Згідно презентації Міністерства юстиції України, яку ми беремо за основу аналізу, завданнями пенітенціарної реформи було:

¹⁴⁴² План пріоритетних дій Уряду на 2016 рік (розпорядження Кабінету Міністрів України № 418-р від 27.05.2016) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/418-2016-%D1%80#Text> (дата звернення – 30.03.2020)

1. Оптимізація адміністративного апарату, кадрове оновлення на всіх рівнях (від центрального апарату до установ виконання покарань) та підвищення рівня зарплати: 1) на рівні центрального апарату – кадрове скорочення на 30 %, підвищення середнього рівня зарплати на 50 %; 2) на рівні регіональних управлінь – скорочення майже 45 % особового складу від штатної чисельності, підвищення середнього рівня зарплати на 50 %; 3) на рівні СІЗО та УВП – підвищення середнього рівня зарплати для співробітників СІЗО та УВП на рівні 40 % за відсутності будь-яких кадрових скорочень.

2. Розробка нового законодавства у сфері «функціонування СІЗО та УВП» у відповідності до неідентифікованих «європейських норм».

3. Підвищення операційної ефективності в'язничних підприємств за рахунок створення єдиного виробничого холдингу, проведення закупівель через систему *Prozorro*.

4. Будівництво нових СІЗО та УВП у найбільших містах України за схемою державно-приватного партнерства: 1) *переміщення СІЗО та УВП за межі міст (перші міста – Київ, Одеса, Львів, Чернівці) та будівництво сучасних установ у відповідності до певних норм ЄС (Мін'юстом не ідентифіковані); 2) підвищення фінансової мотивації засуджених працювати на в'язничних підприємствах та збільшення кількості працюючих на в'язничних підприємствах з 17 % (до невідомого показника).*

Спробуємо, тим не менш, відповісти на окремі питання, які прямо впливали з політики, спрямованої на реформування пенітенціарної системи у вигляді ліквідації ДПтСУ та перебирання Мін'юстом безпосередньої відповідальності за реалізацію політики у сфері виконання покарань та пробації.

Оцінка альтернатив: чи були розглянуті будь-які альтернативи зазначеній реформаторській політиці МЮ України?

Відповідь є *негативною*. Відтак наступне логічне запитання «Чому альтернативи були відкинуті?» залишається без відповіді, адже жодна альтернатива як така представлена *не* була. Натомість розглядався лише *монопольний концепт* реформи, поданої в презентації Міністерства юстиції від 10.02.2016.

Результативність: якого результату (результатів) прагнула досягти політика МЮ України з реформування національної пенітенціарної системи?

З огляду на презентацію Мін'юсту спробуємо ще раз коротко перерахувати усі заплановані Мін'юстом цілі крізь призму критеріїв оцінювання політики: 1) створити дієву й раціональну національну модель пробації; 2) демілітаризувати пенітенціарну систему; 3) залучити нових людей до пенітенціарної служби; 4) оптимізувати управління пенітенціарною системою на центральному та обласному рівнях; 5) розробити нові закони у сфері виконання покарань відповідно

до «європейських стандартів»; 6) побудувати нові сучасні установи та перенести окремі СІЗО та УВП за межі міст; 7) підвищити операційну ефективність в'язничних підприємств за рахунок створення єдиного виробничого холдингу; 8) підвищити мотивацію для засуджених працювати на в'язничних підприємствах та збільшити кількості засуджених.

Кожну складову такої комплексної пенітенціарної політики необхідно оцінити крізь призму поданих нижче критеріїв:

- *результативність*: ймовірність досягнення очікуваного результату;
- *ефективність*: чи не буде часом ця політика занадто витратною (співвідношення між затратами до результатом)?;
- *неочікувані результати*: чи взяті до уваги ймовірні негативні (неочікувані) результати політики?
- *вплив*: який буде вплив політики на відповідні цільові групи?
- *технічна здійсненність*: чи є політика технічно здійсненою?
- *соціальна здійсненність*: чи є політика соціально здійсненою (у тому числі з огляду на кадри та їх здатність підтримувати реформи)?
- *прийнятність*: чи буде така політика прийнята зацікавленими групами в суспільстві?
- *стратегічний ефект*: чи досягатиме політика поставлених завдань?

З огляду на поданий вище перелік спробуємо надати коротку характеристику кожному задекларованому напрямку реформування¹⁴⁴³.

1. СТВОРЕННЯ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ

Результативність:

Створення дієвої служби пробації за західними зразками і стандартами проголошено одним з пріоритетних напрямків пенітенціарної реформи. Від нової служби пробації з новими функціями ми очікували, перш за все, ще більшого убезпечення (або навіть просто мінімально очікуваного убезпечення) суспільства шляхом зниження рецидивної злочинності. Як орієнтир для діяльності майбутніх служб пробації в Україні Мін'юстом було надано приклади пілотних центрів пробації, створених за допомогою канадського партнера (приватна консалтингова компанія «*AGRITeam Canada*»). Перший відкрили у Мелітополі, потім були Івано-Франківськ та Маріуполь. У Запоріжжі аналогічний центр було відкрито у вересні 2015 року, у Львові – у червні 2016 року.

Згідно презентації Мін'юсту рівень рецидиву неповнолітніх після роботи з працівниками таких центрів становив 4 %. За іншими дани-

¹⁴⁴³ Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

ми Мін'юсту цей же показник становив 2 %¹⁴⁴⁴. 18 липня 2016 року на прес-конференції щодо результатів запровадження ювенальної пробації цей показник було подано на рівні 1 %¹⁴⁴⁵. *AGRITeam Canada* вказував на цей показник у розмірі 0,86 %.

Повна та чітка картина щодо показників рецидивної злочинності до цього часу є невідомою. Можна лише зазначити, що у м. Мелітополь за період 2013 року 1 неповнолітній, з яким працювали спеціалісти центру, вчинив повторний злочин. Довідка ДПтСУ про стан реалізації проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» також зберігає мовчання про результати роботи центрів¹⁴⁴⁶.

Водночас, говорячи про кількісні показники діяльності центрів, необхідно наголосити, що у м. Мелітополь до центру за 2012 рік було направлено 30 дітей, за 2013 рік – 10 дітей, за 2014 рік – 14 дітей, за 2015 рік – 10 дітей. Отже, сумарно за період 2012 – 2015 років до центру було направлено 64 дитини. У м. Івано-Франківськ станом на 2013 рік спеціалісти центру надавали послуги 6 неповнолітнім. Враховуючи зазначене вище, а також те, що в середньому на обліках 600 кримінально-виконавчих інспекцій на той час перебувало приблизно 2 тис дітей, то виходить, що інформація про кількість дітей, які пройшли через центри, потребує уточнення та конкретизації. Те ж саме стосується кількості персоналу, який працював з дітьми, та витрати на таке обслуговування.

У той же час рецидив після перебування на обліках «звичайних» кримінально-виконавчих інспекцій за офіційною статистикою ДПтСУ на той час становив від 1 % до 1,45 % (тобто в середньому 1,2 %). Можна висловити обґрунтоване припущення, що відсоток рецидиву по «звичайним» кримінально-виконавчим інспекціям є штучно заниженим, причому заниженим більш ніж суттєво. Проте, навіть помноживши цей показник навіть на п'ять, виходить, що у затратних пілотних регіонах рівень рецидиву не набагато відрізнявся від тих регіонів, які не були покриті пілотними проектами з відповідними бюджетами та штатом спеціалістів.

¹⁴⁴⁴ В Україні незабаром буде створено повноцінну службу пробації, яка є елементом реформи пенітенціарної служба. URL: www.ukrinform.ua/rubric-society/2049006-norvegia-dopomoze-ukraini-stvoriti-rovnoicinnu-sluzbu-probatsii.html (дата звернення – 20.03.2020)

¹⁴⁴⁵ 99 % неповнолітніх, які брали участь у проектах з пробації, не вчинили повторних злочинів, – Наталія Севостьянова. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/99-nepovnolitnih-yaki-brali-uchastu-proektah-z-probatsii-ne-vchynili-povtornih-zlochiv---nataliya-sevostyanova-22846> (дата звернення – 03.04.2020)

¹⁴⁴⁶ Довідка ДПтСУ про стан реалізації проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні». URL: <https://kvs.gov.ua/Probacia/dovidka.PDF> (дата звернення – 01.01.2017)

Було б цікавим нагадати, що у штаті Каліфорнія (США) приблизно 30 %, які перебували на пробації, вчиняли нові злочини (дані 1964 року).

В Англії та Уельсі 56 % осіб, засуджених до *community penalties*, вчинили нові злочини та були засуджені упродовж 2-х років (дані 1999 року). Згідно з даними 2010 року 34 % з числа тих осіб, до яких було застосовано *community sentences, new community orders* або *suspended sentence orders*, вчинили нові злочини упродовж 12 місяців¹⁴⁴⁷.

В Ірландії приблизно 34 % осіб, до яких було застосовано *probation orders*, та 30 % осіб, засуджених до *community service*, вчинили новий злочин упродовж 2-х років. Відповідно, 42 % і 38 % таких осіб вчинили рецидивний злочини упродовж 3-х років (дані 2008 року). Причому з усіх рецидивістів 48 % та 58 % відповідно припадали на осіб у віці до 18 років. Останні цифри є особливо показовими, як порівняти з діяльністю центрів пробації.

Аналогічних прикладів може бути багато, але виникає закономірне питання: якщо у нас такі низький рівень рецидивної злочинності засуджених до альтернативних покарань, то, можливо, треба, щоб європейські країни переймали український досвід, а не навпаки? У будь-якому випадку обговорення результативності не можливе без повних відправних даних, яких поки що не надає ані Міністерство юстиції України, ані ДПтСУ.

Одне є очевидним: протиставлення «неповноцінної, бюрократичної, радянської» кримінально-виконавчої інспекції «європейській, прогресивній, повноцінній, мультифункціональній» службі пробації потребувало на момент проведення реформи двох речей: 1) недопущення використання стигматизуючих символів та популізму; 2) визначення конкретної моделі служби пробації, яка має запроваджуватися в Україні¹⁴⁴⁸.

Ефективність:

До цього часу МЮ України не оприлюднило інформацію, скільки коштував один день пробації у пілотному пробаційному центрі, так само як і один день нагляду за засудженим у звичайній кримінально-виконавчій інспекції (на момент її існування). Тим не менш, враховуючи відсутність будь-яких фінансових показників діяльності як пілотних центрів пробації, так і «ординарних» кримінально-виконавчих інспекцій (на момент реформи), сам факт створення багатофункціо-

¹⁴⁴⁷ Transforming Rehabilitation: A revolution in the way we manage offenders. Consultation Paper CP1/2013. London: Ministry of Justice, January 2013. URL: https://consult.justice.gov.uk/digital-communications/transforming-rehabilitation/supporting_documents/transformingrehabilitation.pdf (дата звернення – 02.04.2020)

¹⁴⁴⁸ Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

нальної служби пробації з відповідними функціями та використанням складних методик оцінки ризиків та потреб, так само як і розуміння того, що будь-яка реформа потребує достатнього фінансового забезпечення, ми вимушені лише висловити гіпотезу значного природного дорожчання служби пробації.

Пенітенціарна реформа вимагала наявності здорового глузду, пов'язаного з тим, що саме може дозволити держава на цьому етапі свого економічного розвитку. Ми неодноразово наголошували, що функції, якими характеризуються служби пробації західних країн, можуть виявитися такими, які Україна не зможе собі дозволити. Тому до переліку функцій, які можна покласти на національну службу пробації, необхідно підходити максимально раціоналістично, щоб виконання цих функцій відбулося на належному рівні. Чого вартий приклад Англії, яка вважається колискою саме реабілітаційної моделі пробації, яка внаслідок фінансових обмежень стала менш реабілітаційною та менш *social-welfarist*; натомість вона стала більш *control-based* та *punitive*.

Презентація та інші джерела Мін'юсту нічого не говорили про вартість таких послуг, що не надає достатніх підстав позитивно оцінювати реформування системи пробації не лише в аспекті результативності, проте й в аспекті ефективності такого напрямку реформування¹⁴⁴⁹.

Неочікувані результати:

Будь-яких негативних наслідків або ризиків запровадження служби пробації не вбачалося, окрім ризику того, що майбутні служби пробації за змістом нічим не відрізнятимуться від колишніх кримінально-виконавчих інспекцій. У зворотному випадку ризиком було невинуватене збільшення вартості пробаційних послуг, як порівняти з досягнутими результатами.

Вплив:

Запровадження служби пробації з вже традиційними для неї функціями теоретично мало позитивний вплив на суспільство та відповідні цільові групи (якщо виключити ризик крайньої формалізації функції досудових доповідей та роботи із засудженими, які перебувають під пробаційним наглядом).

Технічна здійсненність:

Враховуючи відсутність будь-яких фінансово-економічних показників та атмосферу непрозорості навколо створення системи пробації, можна серйозно замислитися над небезпекою технічної нездійсненності проєкту. Принаймні МЮ України не надало принаймні мінімальних доказів протилежного.

¹⁴⁴⁹ Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

Соціальна здійсненність:

За наявності відповідного кадрового забезпечення та належної професійної підготовки офіцерів служби пробації цей напрямок реформування можна оцінити як соціально здійснений.

Прийнятність:

Можна очікувати, що така політика буде позитивно сприйматися усіма зацікавленими групами в суспільстві.

ВИСНОВОК:

Політика створення національної системи пробації була соціально корисною, очікуваною та необхідною. Проте така політика, піддана *cost-benefit analysis*, не витримувала критики з огляду на доцільність створення системи пробації на основі розрізненої фрагментарної інформації, а не статистичних даних та кримінологічних досліджень. Ідея пробації завжди була та залишається надзвичайно соціально та кримінологічно привабливою, проте майже примусове занурення концепту пробації до міфів та декларацій на фоні відсутності будь-яких досліджень і даних щодо рецидивної злочинності та фінансових затрат, а також майже однакових показників рецидиву між пілотними та іншими регіонами вказує на те, що ця ідея залишилася у формі альтернативи «нічого не змінювати».

МЮ України як розробник політики у сфері пробації мало надати конкретні відповіді на такі питання:

- у чому буде принципова практична відмінність між колишніми кримінально-виконавчими інспекціями та «повноцінними» службами пробації (крім, звичайно, функції досудових доповідей та «оцінки ризиків»);
- який перелік функцій національна служба пробації буде здатна реалізовувати за рахунок бюджетних коштів без прив'язки до західних партнерів та донорів (щоб її функції не перетворилися на фікцію у випадку відсутності західної фінансової допомоги);
- яка кількість персоналу є необхідною для втілення зазначених вище функцій;
- які показники рецидивної злочинності серед дорослих, які перебуватимуть під пробаційним наглядом, можна очікувати, як порівняти зі станом справ у колишніх кримінально-виконавчих інспекціях, після запровадження національної системи пробації;
- чи буде виконувати служба пробації функції медіації (якщо так, то наскільки це збільшить кількість персоналу національної служби пробації);
- чи буде виконувати служба пробації функції нагляду за умовно-дostroково звільненими ув'язненими (якщо так, то наскільки це збільшить кількість персоналу національної служби пробації);

- чи буде служба пробації надавати допомогу потерпілим від злочинів (якщо так, то наскільки це збільшить кількість персоналу національної служби пробації);

- які вимоги будуть ставитися до складання та надсилання досудових доповідей;

- наскільки широкою буде спеціалізація офіцерів пробації;

- які вимоги будуть висуватися до кандидатів на посади офіцерів пробації¹⁴⁵⁰.

У цьому контексті ми можемо лише повторити ті висновки, які ми сформулювали декілька років щодо створення національної моделі пробації: як і раніше, так і сьогодні на заваді створення в Україні служби пробації стоять зайва міфологізація ідеї пробації, міфологізація цілей покарання та формалізація інституту пробації, адже саме ці чинники, на жаль, було відображено у відповідній презентації Мін'юсту.

Для цілей розробки української «політики у сфері пробації» можна нагадати, що пробація має розглядатися як реалістична альтернатива, яка має відповідати вимозі економічності, результативності та повинна зменшувати фінансовий тягар на пенітенціарну систему. Пробація – це не чарівна паличка, яка має чудодійно впливати на усіх девіантів, а лише покарання, яке може застосовуватися до тих злочинців, до яких недоцільно застосовувати ув'язнення, яке має супроводжуватися суворими контрольними механізмами¹⁴⁵¹.

2. ДЕМІЛІТАРИЗАЦІЯ СИСТЕМИ

Результативність:

Демілітаризація пенітенціарної системи у найпростішому вигляді (як «позбавлення форми та погонів») є чи не найпростішим (і водночас чи не найгіршим) результатом, якого можна досягнути. Питання полягає, в яких формах має здійснюватися демілітаризація та в яких межах¹⁴⁵².

Заміна кольору уніформи персоналу з зеленого на сірий або синій та заміна зірочок на погонах на ромбики не вплине на динамічну безпеку в установах, на стан «здоров'я в'язниці» та його показники. Питання полягає у тому, яким саме чином цей *stripping* буде це впливати і на кого, адже будь-яких переконливих даних, фактів, відомостей, результатів досліджень та соціологічних опитувань тощо МЮ України, на жаль, не надало, крім того, що військова форма буде замінена на іншу форму, розроблену саме для службовців пенітенціарної служби.

¹⁴⁵⁰ Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

¹⁴⁵¹ Ягунов Д. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*, 2010. Вип. 40. С. 175-183.

¹⁴⁵² Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

Ефективність:

Демілітаризація як напрямок пенітенціарної реформи 2016 року відповідала вимозі ефективності, починаючи з того, що підприємства системи могли отримати відповідне замовлення на пошив нової форми та відповідної атрибутики. Проте така ефективність була прямо пов'язана з наслідками, які були негативними з огляду на питання безпеки та режиму.

Неочікувані результати:

Практичні працівники пенітенціарної служби постійно наголошують на необхідності збереження окремих елементів військової дисципліни, що, на їх переконання, не суперечить ідеї ресоціалізації засуджених. Як будь-яка «*тотальна інституція*» (Ірвінг Гофман) та «*довершена й сувора інституція*» (Мішель Фуко), в'язниця не може існувати без дисципліни військового зразку, так само як і воєнізованих елементів в роботі самого персоналу. Уніформа для персоналу (не військового зразку та не зеленого кольору), певна мілітаризована підготовка персоналу та інші *paramilitary symbols* за будь-яких обставин становлять невід'ємні елементи в'язничного життя та є необхідними для забезпечення безпечного середовища у в'язниці.

Вплив:

Потрібен додатковий аналіз за умови конкретизації Міністерством юстиції України сутності поняття «демілітаризація», форм та меж її втілення.

Технічна здійсненність:

Потрібен додатковий аналіз за умови конкретизації Міністерством юстиції України сутності поняття «демілітаризація», форм та меж її втілення.

Соціальна здійсненність:

Потрібен додатковий аналіз за умови конкретизації Міністерством юстиції України сутності поняття «демілітаризація», форм та меж її втілення.

Прийнятність:

Політика демілітаризації має ризик категоричного неприйняття з боку працівників пенітенціарної служби в силу численних соціально-економічних та психологічних факторів, якщо персонал не буде забезпечений відповідними соціально-економічними гарантіями (зарплати, пенсії, безпека тощо). Більше того, непродумана демілітаризація у найпростіших формах може викликати неприйняття навіть з боку самих засуджених.

ВИСНОВОК:

Європейські стандарти демілітаризації вимагають, щоб в'язниці не перебували у підпорядкуванні відомства оборони, поліції або відомстві кримінального переслідування. Тому «демілітаризація» не може звужуватися лише до зміни кольору форми персоналу пенітенціарних установ. Внаслідок недостатньої визначеності поняття «демілітаризація» надання відповіді на питання щодо можливих альтернатив є складним завданням. З іншого боку, демілітаризація не обов'язково означає втрату дисципліни або інші переваги, які, як правило, пов'язані з військовою структурою та організацією. Крім того, співробітники повинні як і раніше носити форму та зберігати свої переваги¹⁴⁵³. Тому в силу контекстного вакууму, створеного Мін'юстом, ідея демілітаризації ризикує залишитися у формі альтернативи «нічого не змінювати».

3. ЗАЛУЧЕННЯ НОВИХ ЛЮДЕЙ ДО СИСТЕМИ

Результативність:

Політика залучення нових людей до системи не може виглядати непривабливою в принципі. Будь-яка система здатна до консервації, а відтак вкрай потребує час від часу тих саме «нових людей». Проблема оновлення соціальної організації набуває ще більшої ваги, коли йдеться про пенітенціарну систему.

Проблема полягає у тому, що реформа Мін'юсту, на жаль, була спрямована не тільки на залучення «нових людей», але також й на радикальну дискредитацію «старих». Поодинокі публічні обговорення реформи, які мали місце вже після ліквідації ДПтСУ, нерідко були пов'язані з доволі неетичними та бездоказовими висловами політиків про «тотальну корумпованість» працівників пенітенціарної служби. Навіть за словами Міністра юстиції, перше, що спонукало Мін'юст провести цю реформу, був «незрозумілий для Міністра характер видатків на ДПтСУ», незважаючи на те, що саме Міністр юстиції мав право вимагати від Голови ДПтСУ будь-якого звіту, у тому числі щодо фінансових витрат на пенітенціарну систему¹⁴⁵⁴.

Крім того, виключно Міністр юстиції упродовж більш ніж тривалого часу погоджував призначення керівників і заступників керівників самостійних структурних підрозділів апарату ДПтСУ, керівників і заступників керівників територіальних органів управління ДПтСУ. Можна також нагадати, що останнє керівництво ДПтСУ також призна-

¹⁴⁵³ Supplementary Human Dimension Meeting Prison Reform. Final Report. Vienna, 8-9 July 2002. URL: www.osce.org/files/f/documents/8/f/43115.pdf (дата звернення – 01.04.2020).

¹⁴⁵⁴ В Україні презентували нову систему виконання покарань. URL: www.youtube.com/watch?v=tDXWlWeqRGo (дата звернення – 01.04.2020)

чалоя за згодою керівництва Міністерства юстиції¹⁴⁵⁵. Тому навіть з цієї позиції перекладати відповідальність на ДПтСУ за *«реакційне мислення персоналу»* є щонайменше необґрунтованим з огляду на те, що усі важелі впливу на кадрову політику в пенітенціарній службі належали саме Мін'юсту.

Незважаючи на непоодинокі випадки нелюдського поводження у пенітенціарних установах України, риторика про *«вірус радянщини»*, *«імперію зла та корупції»*, *«ненажерливу й майже невідконтрольну систему»*, *«корупційні схеми у пенітенціарній системі»*, *«рабовласницький лад»*, *«катів у погонах»*, *«гулагівські методи роботи»*, *«гулагівське минуле»*, *«рабовласницьку систему»* та *«колоніальні держпідприємства»* була прийнятна лише для стихійних мітингів на площах, проте аж ніяк не для публічних виступів провідних гравців пенітенціарної реформи та офіційної позиції МЮ України, тим більше якщо, як ми вже довели, такі позиції базувалися на вельми суб'єктивному тлумаченні Мін'юстом історії радянської виправно-трудової системи. Відтак офіційна позиція МЮ України, на жаль, була відверто популістською. На превеликий жаль, саме такий популізм став формальним двигуном пенітенціарної реформи зразка 2016 року.

Ефективність:

Вартість політики *«оновлення людей в системі»* наразі неможливо визначити в силу відсутності будь-яких вихідних даних, приховування яких Мін'юст здійснює останні 5 років.

Соціальна здійсненність та можливі неочікувані результати:

Як засвідчив досвід проведення реформи прокуратури в Україні, за результатами конкурсів на заняття керівних посад в прокуратурах здебільшого керівні посади посіли ті ж самі прокурори, які обіймали їх і до реформи. На фоні корупційної складової такої ситуації у прокуратурі, тим не менш, однією з таких проблем було те, що юристи «ззовні» просто не пішли на конкурси й дозволили заповнити цей вакуум старим кадрам. Соціальна привабливість роботи в прокуратурі є набагато більшою, аніж роботи у в'язниці, тому ця політика «тюремно-кадрового оновлення» перетворилася на фарс. Що стосується роботи в центральному апараті Мін'юсту, то навіть за умови проведення найбільш прозорого та чесного конкурсу на посади в центральному апараті, чи наврод «система» може представлена «бюрократами з центрального апарату», радше ніж «солдатами з фронту». На окрему увагу заслуговують також й явні корупційні ризики при проведенні конкурсів, які було виявлено з боку Ради Європи.

¹⁴⁵⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України № 955 та № 956 від 08.09.2015.

Вплив:

Обґрунтовано очікуючи збереження тих «старих» «людей в системі» навіть після «оновлення людей в системі», можна висловити гіпотезу, що значного впливу не відбулося.

Технічна здійсненність:

Політика «оновлення людей в системі» була технічно здійсненою виключно за формальними ознаками, адже посади в «системі» залишилися за тими ж самими посадовцями, які і наразі у цій же системі і працюють.

Прийнятність:

Політика дискредитації «старого персоналу» була негативно сприйнята персоналом, що порушило баланс у пенітенціарних установах та призвело до численних випадків порушення безпекового середовища.

ВИСНОВОК:

У силу інформаційно-контекстного вакууму та стигматизуючих факторів політика «оновлення людей в системі» залишилася у формі альтернативи «*нічого не змінювати*» (за винятком працівників «в'язничних» департаментів Міністерства юстиції України). У серпні 2016 року МЮ України опублікувало результати конкурсів на посади в центральному апараті Мін'юсту¹⁴⁵⁶. Короткий огляд цих результатів дозволяє формувати висновки про провал політики «оновлення тюремних кадрів». Більше того, вже наступного ж дня після оголошення результатів конкурсів почали з'являтися негативні публікації стосовно таких результатів¹⁴⁵⁷.

4. ОПТИМІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО АПАРАТУ ТА ОБЛАСНИХ УПРАВЛІНЬ**Результативність:**

У презентації Мін'юсту достатня увага була приділена результативності пенітенціарної політики на прикладі оптимізації центрального апарату та обласних управлінь. Так, передбачалося, що в регіонах (на фоні створення міжрегіональних управлінь) відбудеться скорочення працівників обласних апаратів на 45 % з одночасним збільшенням кількості засуджених на одиницю персоналу.

Крім того, згідно з презентацією, передбачалося створення 5-ти міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції (Південно-Східне, Північно-Схід-

¹⁴⁵⁶ Конкурс на посаду начальника відділу інспектування пенітенціарних установ. URL: [www.yagupov.in.ua/?p=746](http://yagupov.in.ua/?p=746) (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁵⁷ В Минюсте директором департамента назначают человека с тремя уголовными производствами. URL: www.ukrpress.info/2016/08/02/ugolovnik-v-minyuste/ (дата звернення – 01.04.2020)

не, Південне, Центральне, Західне)¹⁴⁵⁸. Проте після ліквідації ДПтСУ було створено шість таких управлінь (перелік було розширено за рахунок Центрально-Західного управління).

Ефективність:

Ефективність політики централізації пенітенціарної системи може бути оцінена після доведення Мін'юстом реального заощадження коштів за рахунок скорочення зайвого бюрократичного апарату та реальних виплат персоналу пенітенціарних установ на місцях заробітних плат, задекларованих Мін'юстом. Така інформація Мін'юстом не оприлюднена до цього часу.

Неочікувані результати:

Неочікувані результати такої політики доволі важко оцінити. Виникають питання щодо оперативності реагування керівництва міжобласних управлінь на непередбачувані події в установах (приклад – конфлікт в Ірпенському ВЦ, непокора засуджених у Машавській ВК № 9 або масова відмова від роботи засуджених в Одеській ВК № 14), питання визначення меж автономії керівництва пенітенціарних установ та створення механізму підзвітності керівництва в'язниць з більшими повноваженнями.

Вплив:

Аналіз впливу потребує більш детального аналізу з огляду на кримінологічні показники, статистику рецидивної злочинності після відбування покарань, опитування засуджених та персоналу, а також інші соціологічні дослідження.

Технічна та соціальна здійсненність:

Може бути оцінена після оприлюднення Мінюстом відповідних відомостей результатів на офіційному сайті МЮ України.

Прийнятність:

Зазначений напрямок пенітенціарної реформи 2016 року здебільшого не було підтримано персоналом пенітенціарної служби та профспілковими організаціями.

ВИСНОВОК:

Оцінка такого напрямку реформування як «скорочення бюрократичного апарату» та «підвищення мотивації персоналу за рахунок збільшення заробітної плати» може бути оцінене лише після оприлюднення Мінюстом відповідних відомостей результатів на офіційному сайті МЮ України.

¹⁴⁵⁸ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

5. РОЗРОБКА НОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

МЮ України упродовж більш ніж тривалого часу формувало та продовжує формувати національну пенітенціарну політику. Відтак підносити нормативно визначний обов'язок Мін'юсту до рівня нового напрямку політики не є доцільним.

6. ПОБУДОВА НОВИХ СУЧАСНИХ В'ЯЗНИЦЬ ТА ПЕРЕНЕСЕННЯ В'ЯЗНИЦЬ ЗА МЕЖІ МІСТ

Результативність:

Побудова нових слідчих ізоляторів, безумовно, є дійсним та найважливішим напрямком реформування. Слідчі ізолятори у м. Одеса та м. Київ є більш ніж переконливим прикладом цього. Тому досягнення саме такого результату як термінове закриття саме цих слідчих ізоляторів та відкриття нових було вкрай необхідним з огляду на недопущення тримання ув'язнених в умовах, які за практикою ЄСПЛ становлять форму нелюдського поводження. Проте закриття інших установ, що мало місце згідно з проголошеними пріоритетами Мін'юсту, викликали питання щодо обґрунтованості таких кроків.

Так, розпорядженням № 1066-р від 07.10.2015 Уряд погодився з пропозицією ДПтСУ щодо ліквідації Чернівецької УВП № 33 *«у зв'язку з аварійним станом будівель і споруд, у яких розміщена зазначена установа, та її розташуванням у безпосередній близькості до історичного центру м. Чернівців, об'єктів, що належать до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, та навчальних закладів»*.

З цього приводу відома правозахисна організація Донецький меморіал у доповіді «Дотримання прав ув'язнених» – 2015» зазначила таке: *«Чернівецький СІЗО – доволі непоганий за умовами тримання заклад, і його закриття вкрай недоцільне. Про це у своєму зверненні зазначила й Уповноважений з прав людини. У рішенні Уряду щодо нього ймовірно головним чинником є розташування закладу в центрі міста, тож його закриття звільнить земельну ділянку, що схоже для когось є занадто привабливим»*.

Майже аналогічним чином висловилося з приводу закриття Чернівецького слідчого ізолятора й Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: *«Як свідчать результати моніторингового візиту представників Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини разом із громадськими моніторами до зазначеної установи, що відбувся у листопаді 2015 року, умови тримання в Чернівецькому слідчому ізоляторі є одними з найкращих, як порівняти з іншими подібними установами в Україні, у тому числі з Київським, Львівським та Одеським слідчими ізоляторами. При цьому, наприклад, Дніпропе-*

тровський слідчий ізолятор, умови в якому є на порядок гіршими, ніж у Чернівецькому слідчому ізоляторі, навіть не потрапив до переліку пріоритетних установ».

Згідно зі звітом Центру інформації про права людини, «[Чернівецький] слідчий ізолятор є кращим з усіх у цій структурі. СІЗО мав би стати показовим прикладом для інших установ в Україні»¹⁴⁵⁹.

Дійсно, наразі невідомо, ким та на підставі чого було зроблено висновки про «аварійний стан споруд» Чернівецького слідчого ізолятора. У 2013 році слідчий ізолятор піддавався комплексним прокурорським перевіркам¹⁴⁶⁰. На додаток, у вересні 2014 року спостережна комісія перевірила Чернівецький слідчий ізолятор та найшла умови в слідчому ізоляторі більш-менш прийнятними для перебування ув'язнених, що, як наголошувалося, стало реальним через суттєве зменшення кількості ув'язнених. Про це було складено відповідний відеозвіт¹⁴⁶¹.

Безумовно, Чернівецький слідчий ізолятор в принципі не може «дотягувати» до «твердої п'ятірки» в силу того, що його було побудовано дуже давно. Питання полягає в іншому: чи було складено комісією санітарних лікарів та архітекторів офіційний акт про подальшу неможливість використання цього закладу, який служив би основою для відповідного розпорядження Уряду? Наразі оприлюднення такого документу не відбулося.

Формальна причина необхідності закриття слідчого ізолятора у м. Чернівці було те, що, як висловився Міністр юстиції, «в центрі міста не може бути тюрми»¹⁴⁶². Отже, про аварійний стан установи в офіційній позиції Мін'юсту не йшлося.

Крім того, проти закриття Чернівецького слідчого ізолятора виступив персонал установи, мотивуючи свою незгоду за допомогою раціональних аргументів: «Найближче СІЗО – у Чорткові. Це майже сто кілометрів від Чернівців. Уявіть, підозрюваного затримують на території нашої області. Слідчий повинен проводити з ним слідчі дії, допити. Це значить, що слідчий буде їздити в Чортків, витратити по кілька годин лише на дорогу і додаткові гроші на бензин. Таких ув'язнених десятки і сотні в області. Тепер порахуйте скільки приблизно треба буде

¹⁴⁵⁹ Чернівецький СІЗО, який хочуть ліквідувати, виявився кращим в Україні. URL: <https://promin.cv.ua/2015/12/02/chernivetskyi-sizo-iakyi-nevdovzi-likviduiut-vyiyavvsia-krashchym-v-ukraini.html> (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁶⁰ Прокурор Буковини перевірів Чернівецький слідчий ізолятор та Сокирянську колонію Каже, що тепер там набагато кращі умови... URL: www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=34188 (дата звернення – 01.04.2020).

¹⁴⁶¹ Спостережна комісія перевірила Чернівецький слідчий ізолятор. URL: www.youtube.com/watch?v=Oq9wGi3r4rs (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁶² До кінця року сізо в чернівцях припинить свою роботу, – Павло Петренко. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/do-kintsya-roku-sizo-v-chernivtsyah-pripinit-svoyu-robotu---pavlo-petrenko-21685> (дата звернення – 01.04.2020)

додатково виділяти кожного року з бюджету на проведення таких слідчих дій. І швидкість розкриття злочинів теж зменшиться»¹⁴⁶³.

У спільному зверненні Омбудсмана та УГСПЛ щодо будівництва та перенесення установ виконання покарань та слідчих ізоляторів також наголошувалося, що ліквідація Чернівецького слідчого ізолятора призведе до порушення права на справедливий суд: *«Слідчі будуть вимушені їздити для проведення слідчих дій до інших регіонів, що призведе до уповільнення темпів слідства та затягування процесу в цілому, і як наслідок, створить передумови для порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини у зв'язку з недодержання розумних строків здійснення слідства та суду»¹⁴⁶⁴.*

Внаслідок таких крайніх суперечностей та атмосфери тотальної непрозорості в мережі Інтернет почали з'являтися публікації, що єдиною причиною закриття Чернівецького слідчого ізолятора були намагання окремих осіб створити у центрі міста готель¹⁴⁶⁵. Звичайно, ми не можемо брати цю версію за основу через відсутність матеріалів та доказів – це справа органів правопорядку. Проте, наголосимо: відсутність прозорості у цьому випадку надає обґрунтовані підстави для певних обґрунтованих підозр, незважаючи на те, що міська влада завіряє, що у центрі міста побудують культурно-мистецький комплекс.

Водночас можна нагадати, що Черкаський слідчий ізолятор побудовано у 1913 році, і розташований він безпосередньо у центрі столиці регіону¹⁴⁶⁶. Проте чомусь МЮ України не ставило питання про закриття саме Черкаського слідчого ізолятора, мабуть, крізь призму інвестиційної непривабливості.

Ефективність:

Цей напрямок пенітенціарної реформи 2016 року відносився до категорії термінових, проте це не усувало з порядку денного необхідність максимально чіткого та прозорого звітування Міністра юстиції щодо причин закриття того чи іншого слідчого ізолятора з оприлюдненням документів з підписами відповідних спеціалістів та експертів про неможливість подальшого використання того чи іншого слідчого ізолятора за цільовим призначенням. Крім того, існувала нагальна

¹⁴⁶³ Працівники Чернівецького СІЗО шоковані рішення про його закриття. URL: https://molbuk.ua/chernovtsy_news/93161-pracivnyky-cherniveckogo-sizo-shokovani-rishennyam-pro-yogo-zakryttya.html (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁶⁴ Спільне звернення Омбудсмана та УГСПЛ щодо будівництва та перенесення установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/spilne-zvernennya-ombudsmana-ta-uhsp1-schodo-budivnytstva-ta-perenesennya-ustanov-vykonannya-pokaran-ta-slidchyh-izolyatoriv/> (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁶⁵ Міністр юстиції здав схему за якою Бурбак та Федорук хочуть «віджати» будівлю чернівецького СІЗО. URL: <https://times.cv.ua/2016/05/20/ministr-yustytisiji-zdav-shemu-za-yakoyu-burbak-ta-fedoruk-hochut-vidzhaty-budivlyu-chernivetskoho-sizo/> (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁶⁶ Черкаський слідчий ізолятор. URL: http://ukrprison.org.ua/department_institutions/cherkaska/1209396879 (дата звернення – 01.04.2020)

потреба у чіткому та прозорому звітуванні Міністерства юстиції про результати вибору провайдера послуг та процедур реалізації відповідних проєктів.

Варто згадати і про Лук'янівський слідчий ізолятор, який сьогодні є, безумовно, символом реформування вітчизняної пенітенціарної системи¹⁴⁶⁷. МЮ України приховало від громадськості, що йдеться не про будівництво нового слідчого ізолятора, а про переобладнання старого Ірпінського виправного центру, розташованого у смт. Коцюбинське, початок діяльності якого припадає на 1944 рік. На додаток в планах було збудувати 6 нових корпусів. Всього планувалося побудувати установу, призначену для утримання 2270 місць. Ціна проєкту була задекларована як 350 млн. грн.

Проте навіть це, гадаймо, не було головним аспектом. Якщо рахувати, то відстані між новим слідчим ізолятором, який був би створений на базі Ірпінського ВЦ № 132, та районними судами м. Київ складало б: до Печерського – понад 19 км; до Шевченківського (друге приміщення) – понад 9 км; до Шевченківського (друге приміщення) – понад 17 км; до Дарницького – понад 30 км; до Голосіївського – понад 21 км; до Подільського – понад 15 км; до Дніпровського – понад 31 км; до Деснянського – понад 21 км; до Оболонського – понад 13 км; до Святошинського – понад 10 км; до Солом'янського – понад 17 км. Подібні відстані у межах мегаполісу означало б, що час доставляння ув'язнених до суду та до слідчого ізолятора з суду мав би подвоюватися (якщо не потроюватися).

Отже, із самого початку задекларованої реформи мали виникати питання щодо: 1) матеріальних затрат на пальне для автотранспорту, на якому мало здійснюватися конвоювання ув'язнених; 2) марного витрачання пального та часу у випадку зриву або перенесення судових засідань; 3) необхідності забезпечення кращих умов тримання ув'язнених під час транспортування до суду та з суду; 4) більших часових та енергетичних затрат адвокатів, слідчих та прокурорів під час відвідування останніми слідчого ізолятора, розташованого за межами м. Київ, так само як і матеріальних затрат на пальне.

Це впливало б на рівень доходів та мотивацію працювати у відповідній сфері або принаймні якісно робити свою роботу. Усі ці аспекти МЮ України мало враховувати під час побудови нового слідчого ізолятора у столиці.

Оцінку цьому, МЮ України не надало і не висловило. Між тим, якщо Мін'юст задекларував, що його реформаторський підхід базується на менеджеріалістських засадах, то подібні підрахунки мали б покладатися в основу пенітенціарної реформи 2016 року та прораховуватися за місяці до прийняття важливих управлінських рішень.

¹⁴⁶⁷ СІЗО № 13 (Лук'янівський). URL: <http://wikimapia.org> (дата звернення – 01.04.2020)

Неочікувані результати:

Існували величезні корупційні ризики як при закритті старих слідчих ізоляторів, так і при реалізації проєктів з розбудови нових установ. Так, з презентації Мін'юсту щодо будівництва нового слідчого ізолятора не вбачалося, на яких умовах інвестор мав отримувати відповідні земельні ділянки, з яких старі слідчі ізолятори планували «з'їхати»¹⁴⁶⁸.

Упродовж березня – квітня 2016 року мала бути створена база потенційних інвесторів пілотного проєкту в м. Київ. До цього часу така інформації не оприлюднена, що позбавляє можливості здійснювати відповідний аналіз цього напрямку реформування. У липні 2016 року Мін'юст лише повідомив, що «до Мін'юсту вже звергалися представники потенційних інвесторів»¹⁴⁶⁹. В цілому інформація Мін'юсту щодо етапів, строків, механізму та персоналій майбутніх угод була вкрай непрозорою та туманною, крім окремих розрізнених статей в Інтернеті.

Крім того, існує проблема збереження пам'яток архітектури, якими є старі слідчі ізолятори. Як приклад можна навести англійську в'язницю *Reading*, яка вже згадувалася у нашому дослідженні. Так, незважаючи на її закриття у 2013 році, серед інших альтернатив щодо подальшого використання цієї в'язниці місцева влада на першому місці поставила збереження цієї в'язниці як пам'ятки архітектури¹⁴⁷⁰.

Вплив:

Позитивний вплив на усі зацікавлені групи (персонал, ув'язнені, родичі ув'язнених, захисники, прокурори та інші) за умови створення відповідної інфраструктури, яка виключатиме порушення прав, передбачених статтями 6 та 8 Конвенції про захист прав людини.

Технічна здійсненність:

Питання технічної здійсненності може обговорюватися за умови оприлюднення Мін'юстом детальної інформації щодо умов та процедур реалізації відповідних проєктів. Беручи до уваги відсутність досвіду створення пенітенціарних установ за паноптичними архітектурними формами, які подає МЮ України, може виникнути проблема, пов'язана із залученням саме іноземного виконавця замовлення, що також може призвести до підвищення ціни проєкту. До уваги повинен братися той факт, що Лук'янівський слідчий ізолятор віднесено до переліку об'єкт культурної спадщини, що порушуватиме питання щодо можливості його знищення.

¹⁴⁶⁸ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

¹⁴⁶⁹ Наталія Севостьянова перевірила умови утримання підозрюваних у Лук'янівському СІЗО у Києві. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/nataliya-sevostyanova-perevirila-umovi-utrimannya-pidozryuvanih-u-lukyanyivskomu-sizo-v-kyevi-22852> (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁷⁰ Reading Prison documents set for conservation following grant. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-35222256 (дата звернення – 01.04.2020).

На особливу увагу також заслуговує й питання вартості проекту. Так, за окремими даними йшлося про нову, сучасну в'язницю, збудовану за європейськими стандартами, вартість якою начебто мала складати майже 14 млн. доларів США.

Можна додати, що проект нового слідчого ізолятора у м. Чернівці спочатку оцінили у 6 млн. доларів США¹⁴⁷¹.

Проте у США будівництво нової в'язниці коштує від 98 до 162 млн. доларів (залежно від рівня безпеки, кількості місць та інших факторів)¹⁴⁷². Причому наголосимо, що у цьому випадку йдеться про установи, призначені для утримання від 900 до 1200 ув'язнених.

Канадський досвід свідчить про те, що будівництво нової установи на 1 тис. ув'язнених може сягати бюджету майже 500 млн. канадських доларів¹⁴⁷³.

Будівництво нової *super-prison* на 2 тис. ув'язнених у *Wrexham* (Північний Уельс), відкриття якої було заплановано на 2017 рік, обійшлося платниками податків у 250 млн. фунтів стерлінгів¹⁴⁷⁴. Ця в'язниця була покликана замінити декілька інших в'язниць, які підлягають закриттю¹⁴⁷⁵. Британські економісти підрахували, що, незважаючи на велику вартість проекту, у майбутньому нова в'язниця буде заощаджувати понад 20 млн. фунтів на рік та надавати кращі реабілітаційні послуги. Вже станом на 2015 рік було визначено виконавців окремих напрямків робіт¹⁴⁷⁶. У 2017 році зазначену в'язницю було збудовано та відкрито (*HM Prison Berwyn*)¹⁴⁷⁷.

В Ірландії нова в'язниця, яку планується звести, коштує майже 45 млн. євро¹⁴⁷⁸.

На жаль, подібних розрахунків Мін'юст не надав. Тому до цього часу існує питання щодо дійсного фінансового обґрунтування проекту нового слідчого ізолятора.

¹⁴⁷¹ Замість СІЗО – культурно-мистецький центр. URL: <http://mtrk.com.ua/news/29199-2016-02-17-11-48-53.html> (дата звернення – 01.04.2020).

¹⁴⁷² Yagunov D. Prison reform in Ukraine: some analytical notes and recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

¹⁴⁷³ Cost of new prison blows out to \$495 million. URL: www.abc.net.au/news/2011-10-07/20111007-new-prison-costs-deal/3340908 (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁷⁴ New £250m 'super-prison' that will be Britain's biggest and have space for 2,000 inmates gets the green light. URL: www.dailymail.co.uk/news/article-2410629/New-250m-super-prison-Wrexham-Britains-biggest-green-light-today.html (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁷⁵ Reading Prison of Oscar Wilde fame closes early. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-25041245 (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁷⁶ Trial Project: New South Wales Prison. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/325954/Procurement_Trial_Project_Short_Form_Case_Study_New_Prison_North_Wales_CE_format_130614.pdf (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁷⁷ HMP Berwyn – a good start for a new prison but some important weaknesses. URL: www.justiceinspectorates.gov.uk/hmiprison/media/press-releases/2019/07/hmp-berwyn-a-good-start-for-a-new-prison-but-some-important-weaknesses/ (дата звернення – 01.04.2020)

¹⁴⁷⁸ New €45 million Cork Prison will mark 'a major improvement'. URL: www.irishtimes.com/news/ireland/irish-news/new-45-million-cork-prison-will-mark-a-major-improvement-1.2506073 (дата звернення – 01.04.2020).

	Початковий кошторис	Фінальна вартість
Midlands Prison <i>Створення нової установи на 400 місць</i>	€52.5m (400 місць)	€56.2m (515 місць)
Limerick Prison C and E wings <i>Модернізація старого корпусу</i>	€7.1m	€15.2m
Portlaoise Prison <i>Побудова нового КПП у в'язниці максимального рівня безпеки</i>	€7.7m	€9.21m
Wheatfield Prison <i>Побудова нової пральні та лакофарбової майстерні. Розширення майстерні з обробки металу</i>	€7m	€6.6m
St. Patrick's Institution special school <i>Створення окремого приміщення для н/л зло- чинців</i>	€ 6.75m	€6.65m

Соціальна здійсненність:

Може обговорюватися лише за умови надання оприлюднення Мін'юстом детальної інформації щодо умов та процедур реалізації відповідних проєктів.

Прийнятність:

Повністю прийнятний та соціально необхідний напрямок реформування за умов нейтралізації корупційної складової при реалізації цього напрямку реформування та доведення відсутності зайвих матеріальних видатків, які будуть покладатися на платників податків.

ВИСНОВОК:

Побудова нових слідчих ізоляторів є гострою потребою української пенітенціарної системи, а відтак вона вимагає термінових кроків щодо реалізації цієї ідеї. Водночас цей процес має надзвичайно високі корупційні ризики, пов'язані із незаконним захопленням земельних ділянок в центрах великих міст та корупційними схемами щодо розбудов нових в'язниць. Все це вимагає забезпечення максимальної прозорості в процесі побудови нових слідчих ізоляторів. Крім того, на особливу увагу заслуговує питання збереження пам'яток архітектури. Проте в більш широкому контексті розбудова нових слідчих ізоляторів не була тією проблемою, яка вимагала ліквідації структури управління в цілому.

7. ПІДВИЩЕННЯ ОПЕРАЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ В'ЯЗНИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ ЗА РАХУНОК СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО ВИРОБНИЧОГО ХОЛДИНГУ. ЗБІЛЬШЕННЯ КІЛЬКОСТІ ПРАЦЮЮЧИХ ЗАСУДЖЕНИХ ЗА РАХУНОК ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ

Результативність:

Цей напрямок реформування був спрямований на підвищення кількості працюючих засуджених в установах виконання покарань (з 17 % до невизначеного Мін'юстом показника). Плани щодо досягнення таких результатів були доволі амбітними, адже, згідно з презентацією Мін'юсту, рентабельність в'язничних підприємств складала (дані за 9 місяців 2015 року):

- виробництво сільськогосподарської продукції: +17,4 %;
- пошив спецодягу: +3,9 %;
- виробництво будівельних матеріалів: +3,3 %;
- деревообробка: +0,5 %;
- вторинна переробка відходів: +0,2 %;
- побутова хімія: – 0,1 %;
- виробництво теплоенергії: – 0,5 %;
- вироби з металу: – 0,5 %¹⁴⁷⁹.

Щодо амбітних планів, варто нагадати, що у США навіть з розвинутою *Federal Prison Industries* намагається досягти показника у розмірі 25 % працевлаштованих ув'язнених.

Європейські країни характеризуються приблизно такими ж показниками. Так, у Франції в 2000 році до праці було залучено 37 % засуджених. Станом на сьогодні це показник не перевищує 28 %. У Греції цей показник складає 42 %, в Італії – 20 %, у Польщі – 30 % (включаючи неоплачувані роботи), у Латвії – 18 %.

Тому, гадаємо, що досягнення рівня приблизно у 25 % могло бути реалістичним орієнтиром для політики забезпечення працею ув'язнених в українських пенітенціарних установах. У будь-якому випадку треба було відходити від реалій в'язничної праці та поточної економічної ситуації.

Ефективність:

Під питанням через приховування Мін'юстом вихідних даних.

Неочікувані результати:

Існував очевидний ризик, що досягнення промислових результатів та отримання прибутку буде домінувати над інтересами в'язничної праці як інструменту ресоціалізаційного впливу та засобу навчання засуджених корисним трудовим навичкам. Крім того, питання

¹⁴⁷⁹ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

праці засуджених залишалися одним з корупціогенних аспектів пенітенціарної реформи.

Вплив:

Позитивний (за умови визначення пріоритету в'язничної праці як інструменту реабілітаційного впливу, а не засобу досягнення прибутку).

Технічна здійсненність:

Під питанням через приховування Мін'юстом вихідних даних.

Соціальна здійсненність:

Під питанням через приховування Мін'юстом вихідних даних.

Прийнятність:

Під питанням через приховування Мін'юстом вихідних даних.

ВИСНОВОК:

Підвищення операційної ефективності в'язничних підприємств за рахунок створення єдиного виробничого холдингу та збільшення кількості працюючих засуджених за рахунок підвищення мотивації було вочевидь проблемним напрямком реформування пенітенціарної системи. Застаріле промислове обладнання, непропорційний податковий тягар, постійний рух ув'язнених в установі (питання витоку кваліфікації), вплив в'язничної субкультури, немотивовані співробітники, робочий день яких мало чим відрізняється від робочого дня засудженого – ці та інші фактори не надавали підстав застосовувати ті ж самі принципи до управління промисловими комплексами, які існують у «вільному суспільстві». Більше того, потрібно враховувати, що індустріальні успіхи у в'язниці могли потягнути за собою намагання політичних акторів розширювати обсяги застосування ув'язнення як виду покарання та скорочувати *alternatives to imprisonment*.

СТРАТЕГІЧНИЙ ЕФЕКТ:

ЧИ ДОСЯГАТИМЕ ПОЛІТИКА ПОСТАВЛЕНИХ ЗАВДАНЬ?

Ми повинні сприйняти як факт *реформаторський заколот*, здійснений Мін'юстом у лютому – травні 2016 року. «Реформування» мало наслідком докорінну зміну державного управління пенітенціарною системою України, з приводу чого необхідно сказати наступне.

За період свого існування ДПтСУ, на жаль, не реалізувала багатьох шансів у сфері проведення реформ з багатьох питань, що потребували негайного вирішення. ДПтСУ, *незважаючи на досвід та самовідданість багатьох працівників*, не стала флагманом пенітенціарної реформи.

З іншого боку, пенітенціарна реформа Мін'юсту зразка лютого – травня 2016 року (як в цілому, так й на прикладі окремих напрямів) має більш ніж достатні підстави оцінюватися критично, а іноді – над-

звичайно критично. Проте варто нагадати, що ДПтСУ лише було *виконавцем* тієї політики, яку *начебто* мало формувати Міністерство юстиції України.

«Начебто» означає, що прикладів такого формування можна пригадати дуже мало, так само як і спроб, коли б МЮ України спробувало у конкретному документі надати оцінку стану реалізації певної політики за певний час, яка була *Мін'юстом* же і сформована. Тому як позитив, так і негатив у сфері формування та реалізації державної політики у сфері виконання покарань – це *спільна відповідальність* ДПтСУ та *Мін'юсту*.

Говорячи більш конкретно про пенітенціарну реформу Міністерства юстиції України 2016 року, треба зазначити наступне.

Безумовно, державна політика у сфері кримінальних покарань має бути *практично орієнтованою*. Проте це аж ніяк не означає, що певна політика може нагадувати певну суміш з різних теорій та концепцій. На жаль, політика Мін'юсту у сфері кримінальних покарань нагадувала (і нагадує до цього часу) такий собі ідеологічний мікс, де основний фокус робиться на комунітарній теорії з інтервенційними методами.

Не можна служити двом богам: політика – на то вона і політика, щоб мати *індивідуалізоване обличчя та чіткі пріоритети реформування*. Є перелік того, що називається *rationales for punishment*. І тому пенітенціарна реформа 2016 року мала б чітко визначити свої пріоритети в обґрунтування своїх *rationales*, беручи до уваги, що поєднання окремих *rationales* є дуже вибухонебезпечним.

Сучасна політика у сфері кримінальних покарань не може не враховувати досвід країн Європи, який є надзвичайно переконливим у своїй *яскравості* та іноді *драматичності*. Проте повна відсутність соціологічного, кримінологічного та неповнота економічно-фінансового обґрунтування пенітенціарної реформи, так само як і чіткого стратегічного документу реформування, перенасичення презентації *Мін'юсту* та Плану пріоритетних дій Уряду 2016 року (в аспекті пенітенціарної реформи) історичними помилками, ідеологізмами та популістськими штампами суттєво підірвали вкрай потрібні системі зусилля щодо реформування пенітенціарної системи, навіть ті, що дійсно спрямовані на вирішення гострих проблем¹⁴⁸⁰. На жаль, можна дійти висновку, що процес реформування через відсутність чітких показників реформ більше свідчив про реформування заради *зміни структур*, а не реформування заради досягнення конкретних соціально значущих показників.

Повертаючись до конкретних практичних кроків, які вже було реалізовано, варто наголосити на наступному.

¹⁴⁸⁰ Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593 (дата звернення – 01.04.2020).

Несподівана для багатьох працівників системи ліквідація ДПтСУ поставила їх у стан правової невизначеності та соціальної незахищеності, свідченням чого є гостра реакція профспілкових організацій ДПтСУ на зазначену реформу. З іншого боку, відсутність будь-якої реакції з боку керівництва ДПтСУ вказувала на відсутність політичної волі проводити будь-які реформи у пенітенціарній системі.

Визначення *Мін'юстом* комплексної проблеми у спосіб, як це було визначено в Плані пріоритетних дій Уряду на 2016 рік, свідчило про продовження домінування популістських підходів, які базуються на значно викривленій інформації про історичний розвиток пенітенціарної системи та чинне законодавство. Ненауковість такого підходу була очевидною в силу відсутності належної уваги до напрацювань світової та європейської пенології щодо сутності ресоціалізації злочинців, трансформації реабілітаційного ідеалу, форм та методів соціальної реабілітації. Викривлене уявлення про такі проблеми призвело до того, що до переліку орієнтирів пенітенціарної реформи потрапили ті, що насправді проблемами не є. Навпаки, окремі фактичні проблеми не були визначені як такі в проєктних орієнтирах *Мін'юсту* та Уряду.

Безсумнівно, завжди існує невідповідність між заявленими цілями та тієї чи іншої стратегії та її конкретним застосуванням на практиці; безсумнівно також те, що завжди існують певні латентні цілі, які офіційні особи не схильні декларувати. Тому відсутність інформації щодо вартості такої реформи в сучасних соціально-економічних умовах також вказує на особливо слабе місце такого реформування. Наразі ми нічого не знаємо ані про конкретні напрямки реформування (які вимагають фінансової прозорості на прикладі побудови нових слідчих ізоляторів), ані про вартість пенітенціарної реформи в цілому по країні (наприклад, в аспекті створення служби пробації або в аспекті вдосконалення системи пенітенціарної реабілітації). Внаслідок цього було створено ситуацію, коли реформаторські зусилля надали приклади тієї самої фінансової непрозорості, яка ставилася *Мін'юстом* у провину ДПтСУ і яку реформатори ставили за мету усунути.

В'язниці – це не лише інструмент соціального контролю. Вони є також великим бізнесом, і приватизація в'язниць у будь-якій формі забезпечує велику наживу для тих, хто мотивований економічними прибутками від в'язниці. Тому перше, що мало зробити МЮ України – це надати зрозуміле пояснення та інформацію щодо механізму приватизації українських в'язниць та забезпечити прозорість в процесі відчуження старих та розбудови нових слідчих ізоляторів.

Крім того, гострий брак соціологічного та кримінологічного обґрунтування пенітенціарної реформи 2016 року в цілому та за окремими напрямками приховав глибокі виклики питанням безпеки та реальні загрози для існування «здорової в'язниці».

Зайва, іноді невинуватена міфологізація пробації, неврахування зарубіжного досвіду розбудови національних систем пробації та фінансові таємниці щодо того, скільки буде коштувати пробації (і яка саме пробація) також сприяла депрофесіоналізації служби пробації в Україні.

Висновки до 3 розділу

Підсумовуючи викладене вище, можна впевнено зазначити, що реалізація пенітенціарної політики в Україні, презентованої у 2016 році, характеризувалася наступним:

- дифузія та розмивання рамок політичної та юридичної відповідальності за результати запровадження ініціатив у сфері пенітенціарного реформування;
- відсутність конкретної посадової особи, відповідальної за пенітенціарну реформу;
- ненауковий та нераціональний підхід до пенітенціарної реформи;
- відсутність будь-якого чіткого плану дій як на початку реформи, так і на подальших етапах пенітенціарного реформування;
- ухвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017) через тривалий час після початку реформування;
- формування пенітенціарної політики здебільшого за рахунок безоплатного залучення громадянського суспільства на громадських засадах з одночасним витрачанням значних бюджетних коштів на державних експертів;
- абсолютна залежність від міжнародних акторів при формуванні та реалізації пенітенціарної політики;
- саботування запровадження пенітенціарного інспектування як виду діяльності, так само як і підготовки проекту Закону України «Про пенітенціарні інспекції»;
- відсутність будь-якого звітування Міністра юстиції (та/або профільного заступника) про стан справ у пенітенціарній системі за кожний рік та за останні роки в цілому;
- міфологізація та зайва теоретизація пробації як складової пенітенціарної системи;
- цілеспрямоване запровадження неконституційних інститутів на кшталт пенітенціарних слідчих.

У цілому, надаючи загальну оцінку результатам пенітенціарної реформи 2016 року, можна сказати, що в Україні мала місце системна криза управління пенітенціарною системою.

Говорячи про рекомендації щодо першочергових кроків у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики в Україні, варто наголосити на такому:

1. Проведення всеохоплюючого аудиту пенітенціарної системи.

Передусім необхідно встановити чіткі показники пенітенціарної системи до реформи, під час реформування (2015 – 2020) та після реформування. Вкрай потрібен повний аудит системи та оприлюднення усіх даних за усіма напрямками пенітенціарної системи. Звичайно, це буде дуже неприємно для самої системи, проте лише ціною такої політичної волі може бути забезпечене дійсне реформування пенітенціарної системи. Потрібен рентген усієї пенітенціарної системи з встановленням усіх кримінологічно значущих показників та індикаторів системи щонайменше за останні 6 – 7 років. Відсутність чи наявність політичної волі на підготовку та публікацію відповідної доповіді Міністра юстиції буде лакмусовим папірцем для визначення спроможності запровадити механізм пенітенціарного інспектування, передбачений Конституцією України.

2. Позбавлення реформаторського процесу будь-яких ознак таємності.

Беручи до уваги факт, що майже усі реформаторські ініціативи Міністерства юстиції України (від підготовки плану ліквідації ДПтСУ до підготовки Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи) були фактично таємними, будь-які подальші кроки потребують громадського обговорення та висвітлення на офіційному сайті Міністерства юстиції України.

3. Надання чіткого та зрозумілого (та водночас позбавленого ідеологізмів та примітивних посилай на викривлені історичні події та факти) обґрунтування конкретної моделі державного управління пенітенціарною системою України.

Поки що ми маємо незрозумілі рухи від ліквідації ДПтСУ через створення Адміністрації ДКВСУ до створення ДПВП МЮ України. Причому останнє відбувалося на манер створення підпільної організації.

4. Регулярне висвітлення на офіційному сайті Міністерства юстиції України статистичних показників функціонування пенітенціарної системи.

Міністерство юстиції України має нарешті надати суспільству повну та цілісну статистичну картину з чого, власне, розпочалася пенітенціарна «реформа» 2016 року та якими показниками ця реформа супроводжується на сучасному етапі. На особливу увагу заслуговують питання фінансування пенітенціарної системи та питання видатків, обсяги міжнародної допомоги, а також статистика пенітенціарної зло-

чинності та результати діяльності пенітенціарних інспекцій (йдеться про відповідні звіти за підписом Міністра юстиції).

Рекомендації для подальшого впровадження пенітенціарної реформи полягають у наступному:

1. Конкретизувати модель державної пенітенціарної політики з подальшим відображенням цієї моделі у відповідному політичному документу.

2. Визначити індикатори реформування пенітенціарної системи в цілому та окремо по кожній установі або службі (центру) пробації – на момент проведення реформи 2016 року, після її проведення та на майбутнє:

- рівень рецидиву після покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства;
- рівень рецидиву після альтернативних покарань;
- загальний показник смертності у пенітенціарних установах;
- показники суїцидів у пенітенціарних установах;
- показники працевлаштування засуджених після звільнення;
- кількість притягнутих до кримінальної відповідальності працівників пенітенціарної системи (у тому числі за корупційні злочини);
- випадки втеч з пенітенціарних установ;
- кількість реабілітаційних програм у пенітенціарних установах;
- кількість годин, упродовж яких засуджені у пенітенціарних установах залучені до реабілітаційних програм;
- кількість годин, упродовж яких засуджені у пробаційних центрах залучені до реабілітаційних програм;
- кількість вилучених заборонених предметів;
- кількість візитів правозахисних організацій до пенітенціарних установ;
- кількість працівників пенітенціарної системи, звільнених за власним бажанням;
- інші показники.

3. Визначити форму та періодичність звітування Міністра юстиції та його профільного заступника з пенітенціарних питань перед суспільством з оприлюдненням підписаних відповідними посадовими особами документів.

4. Визначити у концептуальному документі політичні орієнтири діяльності служби пробації (контроль, нагляд або поєднання обох напрямків) та основні принципи конкретної моделі служби пробації та реальним та економічно обґрунтованим переліком функцій, які будуть реалізовуватися службою пробації.

5. Оприлюднити перелік пробаційних програм, які впроваджуються службою пробації, з визначенням вартості таких програм та джерел їх фінансування.

6. Визначити форми та межі процесу демілітаризації пенітенціарної системи

7. Документально довести та підтвердити, що слідчі ізолятори, які розташовано у центрах великих міст, не підлягають відновленню та використанню з точки зору архітектурної безпеки та медичних стандартів, після чого оприлюднити відповідні державні акти (причому йдеться не про окремі корпуси, а про слідчі ізолятори в цілому).

8. У випадку можливості відновлення окремих корпусів старих слідчих ізоляторів надати повне обґрунтування щодо можливості ремонту та подальшого використання таких корпусів.

9. Сформувати з урахуванням тенденцій злочинності та оприлюднити для громадського обговорення перелік установ, які підлягають закриттю у зв'язку з економічною недоцільністю.

10. Забезпечити прозорість та усунути корупційні ризики при відчуженні слідчих ізоляторів та відповідних земельних ділянок.

11. Надати повне та прозоре фінансово-економічне обґрунтування побудови нового слідчого ізолятора за межами великих міст та довести, що така альтернатива є найкращою за усіма критеріями на довгострокову перспективу.

12. Визначити шляхи забезпечення підзвітності керівників пенітенціарних установ та нові орієнтири для здійснення громадського контролю за діяльністю пенітенціарних установ, беручи до уваги задекларовану децентралізацію в'язничного управління.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження ми б хотіли сформулювати наступні висновки:

За результатами дослідження сутності сучасного соціального контролю на прикладі пенітенціарної політики можна обґрунтовано стверджувати, що злочинність та девіантність донедавна були монопольною категорією *правового дискурсу*. Проте у ХХІ столітті сфера соціального контролю з ключовими категоріями «девіантності» та «злочинності» перестала бути предметом власне кримінальної юстиції. «Девіант», «злочинець», «злочин», «девіантна поведінка», «злочинна поведінка», «покарання», «юстиція» та «кримінальна юстиція» наразі же не перебувають в орбіті юриспруденції. Натомість зазначені категорії стали *комплексною сферою монолітного комплексу політики та економіки*.

Перехід соціального контролю від юридичного до *політико-економічного дискурсу* ознаменувався цілим рядом політичних проєктів, які остаточно переключили «боротьбу зі злочинністю» та «повернення девіантів до суспільства» до політичної сфери («оцінка публічної політики», «менеджмент злочинців», «менеджмент ризиків», «оцінка ризиків», «відповідальність місцевих громад», «медіація», «ресторативна юстиція», «відновне правосуддя» та інше), де, як наслідок, класичне кримінальне право свободи стало *кримінальним правом ризиків*.

Основоположною для цілей нашого дослідження тезою є те, що *не існує політично нейтральної політики соціального контролю*. Власне, соціальний контроль ХХІ століття – це є власне й виключно політика (економічна політика). Причому особливо явної та демонстративної політизованості цьому дискурсу надає все, що пов'язане з виконанням кримінальних покарань та функціонуванням пенітенціарних установ, адже усі ці процеси є сферою політичних ігор, політичних угод та політичних проєктів, які перебувають на більш ніж значній дистанції від класичної юриспруденції. Викладене вище обумовлює нагальну потребу в аналізі пенітенціарної політики як складової соціального контролю виключно в рамках політичної науки та, як наслідок, використання більш широкої категорії *пенальності*, до якої входить комплекс складових (система покарань, економічні передумови застосування покарань та інших кримінально-правових заходів, економічні передумови функціонування пенітенціарних систем, моральне обґрунтуван-

ня застосування покарань, цілі покарання, організація влади, мораль, оцінка показників публічної політики та ін.).

Принциповим для цілей нашого дослідження є висновок, що початок ХХІ століття продемонстрував перехід до *четвертої модуляції соціального контролю*, де останній, набувши *паноптичного характеру*, змінив та продовжує змінювати категорію свободи. Так, за результатами дослідження сутності, ознак та особливостей основних модуляцій каральної політики як складової соціального контролю ми вказуємо на трансформацію соціального контролю від *бінарного коду законності* через *дисциплінарну модуляцію* у напрямку до *модуляції безпеки* (що було характерним для ХХ століття). Головним для третьої модуляції соціального контролю (*«пристрою безпеки»*) було те, що питання «виправлення» або «реформації» девіантів вже не стояло на порядку денному (хоча не можна не визнати, що і за третьою модуляцією тягнеться шлейф *реформаційного ідеалізму*).

Сьогодні питання стосовно того, чи повернеться девіант до девіантної поведінки після застосування заходів соціального контролю, є актуальним не в силу необхідності забезпечити реформацію (ресоціалізацію, реабілітацію, моральне відновлення) девіанта, скільки в силу того, щоб переконатися, що повторний акт девіантної поведінки не буде дорого коштувати для платників податків.

Пенітенціарні системи національних держав, будучи сферою політики, у ХХІ столітті відчували та продовжують відчувати ще більшу політизацію, перш за все, внаслідок занепаду велфаристської держави та супутніх традиційних цілей соціального контролю, сформованих на початку ХІХ століття та пронесених крізь ХХ століття. При цьому подальшій політизації пенітенціарних систем сприяє нова, постмодерністська культура соціального контролю.

За результатами дослідження трансформації модуляцій соціального контролю до сучасного стану (тобто до четвертої модуляції) нами встановлено, що головною особливістю модальності соціального контролю ХХІ століття є те, що соціально-контрольні та, що більш важливим, пунітивно-каральні практики сформовані в умовах подальшого знищення їх публічних засад. Монополія на *«право карати»*, яка донедавна (і упродовж тривалого часу) належала державі, знову виявилася в руках могутніх приватних акторів з подальшою тенденцією до поглиблення цього феномену, що створило підвалини для фундаментальної суперечності стандартам прав людини

Проблема полягає в тому, що три перших модуляції – як би формально би вони до цього не ставилися – мали за мету зменшення злочинності або встановлення стабільного контролю над нею, причому неважливо за рахунок чого це відбувалося – за рахунок театральної жорстокості, спрямованої проти тіла злочинця, морально-релігійної

реформації свідомості злочинця, його психолого-психіатричної реабілітації, його соціального включення або інших інструментів та механізмів. Навіть ідея Роберта Мартінсона, що *«якщо ми не можемо нічого вдіяти зі злочинцем щодо зменшення рецидивного потенціалу його поведінки, ми повинні принаймні робити це максимально дешево»*, незважаючи на свій крайній прагматизм, все одно, переслідувала те, що традиційно аналізується у категоріях соціально-орієнтованих ідеалів.

Проте саме сьогодні ми можемо стверджувати, що сучасна модуляція соціального контролю у неприхований спосіб пов'язана зі *«зрощенням»* девіантності та злочинності. Те намагання принаймні *«щось»* «робити зі злочинцями», і, за можливості, *«максимально дешево»*, якому *«пристрій безпеки»* з останніх сил намагався надати соціальне «обличчя», так і не змогло втримати рівновагу, похитнувшись у напрямку спрощеного *«максимально дешево»*. На додаток тотальна в'язнична приватизація, що накрила національні пенальні системи, свідчить про те, що держави *вимушено* дозволяють приватному елементу перебрати до цього монопольну публічну функцію, де єдиною метою є максимізація прибутків та мінімізація витрат.

Аналіз трансформації соціального контролю свідчить про тенденцію ускладнення природи його подальших модуляцій, а відтак – ускладнення статусів *менеджерів* цих модуляцій. Масштабне збільшення кількості ув'язнених, зростання кількості транснаціональних в'язничних корпорацій та обсягів їх діяльності, відродження суто позитивістських категорій *«небезпечного злочинця»* та актуалізація проявів *net widening* вказує на зміну сутності, функцій та цілей *менеджерів ризиків*, яких стає начебто більше у соціальних відносинах. Наприкінці ХХ століття замість відносно єдиної групи *«злочинців»* з'явилися *«злочинці»*, *«девіанти»*, *«педофіли»*, *«статеві хижаки»*, *«особи з підозрілою поведінкою»*, *«особи з ненормальною поведінкою»* та інші *«небезпечні особи»*, визначення яких взагалі важко надати у рамках класичного школи кримінального права (права свободи), але яких почали регулярно згадувати в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких стало набагато більше перейматися питаннями *«убезпечення суспільства»*. З'явилися реєстри та електронні бази даних відповідних *«небезпечних осіб»*. Як наслідок – більше *експертів*, причому експертів особливих. Все це характеризує саме ту *четверту модуляцію соціального контролю*, яка вже не приховує очевидний факт: для четвертої модуляції є характерними *експерти з контрольованого та економічно вигідного відтворення девіантності та злочинності*, яка, в свою чергу, набула ознак *товару* з відповідними якостями.

За результатами дослідження парадигм, які становлять основу політичного дискурсу соціального контролю (загальна превенція та реабілітація девіантів) встановлено, що соціальний контроль суспільства

Постмодерну перестав приховувати *реальні* цілі впливу на суспільство та окремі соціальні групи, представники яких отримують стигму девіантів. Відсутність *доказової перспективи* в ідеалістичних декларативно-традиційних цілей, вироблених у рамках класичної школи *кримінального права свободи*, привело до того, що в ХХІ столітті класична школа знову стала почувати себе більш ніж «незручно» в умовах нових політичних реалій. Відтак настав час говорити про певну здорову концентрацію та межі допустимого *політичного лицемірства*, який є характерним для публічної політики сучасних національних держав у сфері соціального контролю над девіантами та, зокрема, пенітенціарної політики.

Причому варто наголосити, що у ХХІ столітті соціальний контроль над девіантами та злочинцями нової формації почав міцно асоціюватися з поняттями «криза» та, як наслідок, «*подолання кризи*», внаслідок чого, на відміну від традиційної класичної моделі кримінальної юстиції, виникла *crisis solving oriented* та водночас *punitive* модель соціального контролю, заснованого на менеджереалістських засадах, що додатково демонструє перехід кримінальної юстиції зі сфери юриспруденції до царини політики.

Тенденції, що характеризують системи кримінальної юстиції багатьох сучасних країн (зростання в'язничного населення, перетворення пробації, медіації та відновного правосуддя на *допоміжні інститути ув'язнення*, подальший занепад загальнопревентивної парадигми та реабілітаційного ідеалу та, як наслідок, докорінний перегляд традиційних класичних цілей соціального контролю, домінування неопозитивістських засад у розробці та реалізації пенальної політики, дедалі більші обсяги приватизації пенітенціарних систем, переосмислення сутності праці ув'язнених та збільшення обсягів в'язничної праці) примушують зовсім інакше дивитися на цілі соціального контролю.

Щодо загальної превенції як одного з *rationales for punishment*, то вона, звичайно, не може бути виключена з переліку формального проголошених цілей соціально-контрольних заходів, хоча загальна превенція як фактична мета соціального контролю потребує суттєвого уточнення. Ми дійшли висновку, що загальна превенція у політиці соціального контролю в умовах постіндустріального суспільства – це не більш, аніж «м'який» месидж від держави, *соціальна реклама колишньої могутності*, яку ми ставимо під великий сумнів. *Загальнопревентивна міфологія* служить каркасом, формою, яка наповнюється іншими цілями політики соціального контролю. Водночас, незважаючи на великий ступінь міфологічності загальної превенції, все одно, треба визнати, що вона перебуває у набагато вигіднішому становищі, як порівняти з метою виправлення (реабілітації) девіантів. Тому в контексті оцінки «*мінімальної реальності мети*» ми не можемо не визнати,

що покарання та інші заходи соціального контролю повинні мати свою *міфологію* в контексті обґрунтування його цілей, проголошених у формальному законодавстві.

За результатами нашого дослідження ми дійшли висновку, що в системі сучасного соціального контролю ефект дії загальної превенції залишається на рівні непідтвердженої *гіпотези*. Навіть якщо загальна превенція досягає тих цілей, які ставляться перед нею (залежування з одночасним моральним вихованням), все одно вона поступається місцем позитивістським поглядам, де ключовою категорією є *incapacitation* – фізичне унеможливлення вчинення злочинцем нових злочинів.

За результатами дослідження ми дійшли висновку, що у XXI столітті має місце становлення *системи постреабілітаційних тотальних інституцій* в оновленій системі соціального контролю, яка характеризується наступним: 1) наявність мети реабілітації в переліку цілей заходів соціального контролю (зокрема кримінального покарання) обумовлена стійким *реабілітаційним міфом*; 2) в переліку цілей заходів соціального контролю реабілітація посідає явно маргінальне становище; 3) на відміну від інших цілей заходів соціального контролю за девіантами ми не можемо сьогодні надати чіткого визначення ані сутності виправлення, ані критеріїв виправлення за винятком критерію рецидивізму, використання якого для аналізу реабілітаційного потенціалу покарання призводить для невтішних для реабілітації висновків; 4) міфологізація реабілітації девіантів набуває ще більшого виміру з огляду на категорично негативний вплив тотальних інституцій на особистість людини; 5) символізм реабілітації є невідчутним, проте саме він відповідає за збереження соціального спрямування усієї системи соціального контролю: *реабілітація – як корисна помилка, створена як необхідність*; 6) саме реабілітація девіантів надає політиці соціального контролю гуманістичної спрямованості, а тому її збереження є конче потрібним для запобігання перетворення політики соціального контролю на інструмент тоталітаризму; 7) водночас це не означає, що реабілітація девіантів має широку індульгенцію та може існувати як така без доказів своєї результативності та ефективності.

Небезпека реабілітації злочинців у рамках пенітенціарної системи як мети політики соціального контролю, окрім недосяжності формально проголошених її абстрактних цілей, містить в собі інший проблемний аспект, який полягає у тому, що реабілітація надається і нав'язується злочинцеві як певні соціальні ліки від певних соціальних хвороб. Причому в процесі здійснення такого «лікування» злочинець розглядається не як особа, а як *об'єкт*, який піддається діагностиці, розподілу, класифікації та оцінці ризиків з боку широкого кола суб'єк-

тів, що ставить на порядку денному питання щодо моральності реабілітації як мети політики соціального контролю.

За результатами дослідження категорії пенологічного песимізму як основоположної засади сучасного соціального контролю ми дійшли висновку, що сучасний науковий підхід до проблематики соціального контролю характеризуються тим, що ми можемо умовно визначити як *декларативно-штучний пенологічний над-оптимізм*. Цей *пенологічний над-оптимізм* стосується усіх без винятку цілей соціального контролю (кари, загальної та спеціальної превенції). Проте сьогодні надзвичайно гостро відчувається песимізм наукового знання щодо теорій соціального контролю та методів реалізації відповідних соціально-контрольних каральних та наглядових практик. Песимізм супроводжується багатьма яскравими, проте водночас сумними прикладами, які поєднані з політичним колапсом (вже навіть не занепадом) реабілітаційної парадигми. Внаслідок цього колапсу виник вакуум обґрунтування пенітенціарної політики, яка б могла відповідати існуючим вже сьогодні соціально-контрольним практикам Постмодерну.

Саме тому постсучасний політико-пенологічний дискурс дістав змогу звільнитися від багато в чому штучних або принаймні дискусійних положень, об'єктивність та право на існування яких завжди перебувало під сумнівом – «гуманізація», «раціоналізм злочинця», «виправлення», «реабілітація», «зниження злочинності через застосування покарання», «запобігання злочинності», «виховання за допомогою кримінального закону».

Головним питанням, що постає в контексті дослідження проблематики сучасного соціального контролю, є питання *концентрації песимізму та межі його впливу* на сучасні теорії соціального контролю. Крім того, виникає питання, наскільки цей песимізм взагалі та його концентрація є *здоровими* для сучасної європейської пенальності та політики соціального контролю. Це обумовлює інше питання, відповідь на яке вимагає застосування методів порівняльного аналізу, в центрі уваги якого перебуватиме *схоластичність та ефемерність реабілітаційної парадигми*, що наповнювала та продовжує наповнювати пенальність у тлумаченні класичної школи, та, з іншого боку, *радикальність та навіть агресивність нового, постсучасного позитивізму паноптично-дисциплінарного зразку*.

Наразі саме *пенологічний прагматизм* є запобіжником подальшої інкарцерації суспільства. Пенологічний прагматизм можна вважати філософським підґрунтям для цілей вироблення нової просоціальної парадигми соціального контролю. Після колапсу реабілітаційної парадигми та розчарування у загальнопревентивній міфології суспільство XXI століття втратило традиційні вірування та очікування у можливості та силу *тотемних ритуалів* класичної кримінальної юстиції та їх

потенціалу у сфері соціального контролю. Як наслідок, «*фрустрація*» впливає на формування політики соціального контролю більше, ніж «*причина*». Відповідно, *активно-песимістичний підхід* до соціального контролю має бути передумовою для повернення до соціального контролю як до засобу забезпечення соціального розвитку, а не для продовження існування соціального контролю як засобу фізичної, просторової, інформаційної та віртуальної ізоляції громадян суспільства XXI століття.

За результатами дослідження взаємозв'язку і взаємообумовленості чинників системної кризи соціального контролю під впливом глобалізаційних процесів ми дійшли висновку щодо того, що ключовою характеристикою системи соціального контролю XXI століття є *політико-каральна містифікація*. Так, начебто *активні альтернативи* до ув'язнення, як засвідчив час та практика, виявилися *пасивними додатками*, що потягло за собою ще більшу диверсифікацію соціального контролю та залучення під «парасольку» соціального контролю нових груп *задекларованих* девіантів. Відтак, беручи до уваги обґрунтовані позиції дослідників та користуючись цим методом, потрібно ставити конкретне питання щодо трансформації сутності, форм та меж соціального контролю на початку XXI століття. Є очевидним, що *політичне захоплення тіла* у XXI столітті активно продовжується відповідно до розвитку соціальних структур та появи нових горизонтальних й вертикальних соціальних відносин і зв'язків, які надають підстави говорити про подальшу, більш мобільну, гнучку та технологічну інкарцацію суспільства.

За результатами дослідження категорії *свободи* в контексті сучасної пенітенціарної політики нами визначено ризики та загрози свободі у суспільстві Постмодерну внаслідок технологічної транспортації та розширення сфери соціального контролю і домінування радикальної позитивістської ідеології при розробці та реалізації політики соціального контролю. Проблематика свободи у паноптичному суспільстві XXI століття пов'язується не тільки з «проникненням до особи» та використанням інформації, зібраної за допомогою численних технічних відкритих та прихованих засобів спостереження з метою соціального контролю за індивідами та окремими соціальними групами (такий підхід є звуженням політичної проблематики). Головним наслідком втілення паноптичних ідеалів глобалізованого соціального устрою є *дискримінація*. Якщо стара модель державного управління XX століття наголошувала на *включенні* усіх громадян до системи соціального та правового захисту, то нова модель зразка XXI століття базується на *ідеї виключення* усіх небажаних елементів за допомогою електронних мереж та інформаційних баз даних.

За результатами проведеного дослідження ми дійшли висновку, що аналіз в'язниці та інших форм соціального контролю лише в контексті функції територіально-просторової ізоляції та її соціально-психологічних негативних наслідків є спрощенням. Пенітенціарна система та інші дисциплінарно-паноптичні соціальні пристрої, крім всього іншого, виконують вкрай важливу політичну функцію *цілеспрямованого соціального розшарування*, причому зазначена функція непомітно посіла перше місце серед інших функцій в'язниці та інших тотальних інституцій. Як наслідок, свобода в сучасному паноптичному суспільстві набула іншого значення. Сьогодні на першому місці серед вагомих цінностей перебуває не свобода як така, а *свобода пересування*, поєднана з *мобільністю* та *віртуальними можливостями*. Причому наголосимо: «пересування» – це не стільки «територія», скільки «соціальні відносини».

В умовах, коли система кримінальної юстиції перетворилася на систему просторової та соціальної сегрегації, локалізації й відчуження, з'являється ситуація, коли інколи свобода перестає бути бажаною. Позбавлення волі за своєю природою запрограмоване на викорінення звички користуватися свободою, що в умовах сучасного суспільства носить незворотній характер. «*Бути вільним*» для людини, яку привчили до невміння користуватися свободою, у технологічному глобалізованому суспільстві означає опинитися «*за межами своїх знань*» та «*не на своєму місці*» та «*не в своїй стихії*» – те що ми, слідуючи Стівену Кінгу, називаємо «*парадоксом Брукса*». Відтак можна обґрунтовано стверджувати, що в суспільстві Постмодерну «позбавлення свободи» було замінено на «обмеження соціального та територіального пересування», що для середньостатистичного громадянина має набагато більш негативні наслідки (для його соціального статусу та подальшого соціального розвитку), аніж «позбавлення волі» у минулому. Сучасне ув'язнення з відповідним інституційним оформленням – це не просто місце для виконання покарання у виді позбавлення волі. В умовах прискорення сучасних соціальних відносин це логічне продовження ряду: *в'язниця – обмеження пересування – відеокамера спостереження*, де всі перераховані елементи є лише пристроями для відбракування, ізоляції й виключення, проте водночас є елементами однієї й тієї ж самої системи.

Крім того, за результатами нашого дослідження доведено домінування *неопозитивістських засад* для цілей здійснення сучасного соціального контролю (на прикладі пенітенціарної політики).

За результатами нашого дослідження через аналіз кількісних та якісних показників пенітенціарної політики у XXI столітті було доведено гіпотезу про *інкарцерацію* сучасного суспільства. Скорочення чисельності ув'язнених, запровадження служби пробації та інші «ци-

вілізовані» пенальні реформи мають, начебто, вирішити політико-моральні проблеми національних пенітенціарних систем. Проте скорочення застосування покарання можна поставити під великий сумнів, так само як і моральність наукового відображення реалізації цієї ідеї. Застосування кримінального покарання, можливо, і обмежується (до речі, лише в Європі), проте каральні практики та приєднані до них наглядово-дисциплінарні політичні механізми, які ще учора «приховувалися» за покаранням, сьогодні сміливо вилізли на поверхню, залишивши за інститутом кримінального покарання роль «опудала» в силу зневіри в його традиційні цілі (як консеквенціалістські, так і ретрибутивістські), які виявляються глибоко зануреними до політико-пенологічного песимізму епохи Постмодерну.

На прикладі дослідження пенальності мусульманських країн нами доведено, що політично-концептуальне обґрунтування «реабілітації» (так, як це мало місце в Європі та Північній Америці) у мусульманських країнах не було можливим в силу невідповідності такої ідеї світогляду мусульман, перш за все, через різні уявлення щодо сутності понять «свобода» та «каяття». Крім того, окреслюючи напрями подальших наукових досліджень, варто замислитися над сутністю *категорії свободи* у світогляді мусульманського населення та особливостями релігійної культури мусульманських країн.

Сучасна центрально- та південноамериканська пенальність, серед всього іншого, надає підстави у більшості випадків ставити питання щодо реальних цілей кримінально-правового впливу в умовах глобалізації та взагалі щодо сутності пенальності цього регіону, оскільки «вимірювати» пенальність зазначених країн за допомогою європейських пенологічних «шаблонів» не уявляється можливим. Йдеться, перш за все, про неможливість та недоцільність використання «стандартного набору» цілей класичного покарання.

Наше дослідження містить обґрунтування, що пробація та альтернативні санкції – це не добровільний крок, який робиться у багатьох сучасних країнах, а відповідь на майже безвихідну ситуацію, обумовлену переповненням пенітенціарних установ та значними коштами, які витрачаються на ув'язнених та їх охоронців. Для цілей реалістичної оцінки пенітенціарної політики як складової соціального контролю необхідно ще раз наголосити, що пробація з її широким репертуаром контрольних механізмів та альтернативні покарання так і не позбавилися репутації *допоміжних елементів Великого карцерного проекту*. Тому питання сутності альтернативних покарань та пробації, їх прихованих функцій та завдань, а також місця в системі соціального контролю в цілому залишається відкритим та вимагає більш реалістичної та категоричної оцінки.

Наше дослідження містить результати вивчення політики пробації та електронного моніторингу в світлі концепцій *«пунітивного (карального) міста»* та *«розкидування сітки»*. Нами встановлено, що електронний моніторинг є технічним заходом, який має суто позитивістську природу, в відтак широке розповсюдження електронного моніторингу сприятиме поширенню жорсткого, репресивного соціального контролю. Сьогодні на порядку денному стоїть принципове питання щодо ширшого запровадження електронного нагляду, і неважливо за ким він встановлюється. Надання «зеленого світла» електронному моніторингу без детального та ретельного вивчення зарубіжного досвіду та проведення експертизи на предмет відповідності стандартам з прав людини уявляється ризикованим кроком.

За результатами дослідження наднаціональної природи сучасної пенітенціарної політики нами встановлено перехід влади від національної держави до транснаціональних приватних акторів. У фокусі нашого дослідження перебувають саме питання глибинної трансформації *«влади карати»*. Серед всього іншого, ми ставимо на порядку денному комплексне питання зміни сутності держави внаслідок послаблення *пенітенціарної функції* держави за рахунок делегування такої функції приватним акторам (хоч у контексті цього дослідження слово «делегування» іноді можна замінити на *«захоплення»*). У будь-якому випадку йдеться про більш ніж суттєві та глибинні зміни природи держави та державної влади.

Цінність дослідження феномену в'язничної приватизації полягає не лише у тому, що цей феномен збагачує системний аналіз публічної політики та здійснює ревізію багатьох політичних інститутів. Беручи до уваги *«падіння держави»* у сфері реалізації донедавна виключно публічної *пенітенціарної функції*, цінність такого дослідження також полягає у визначенні сучасних механізмів стримування, контролю та легітимного позбавлення повноважень політичних інститутів.

Питання в'язничної приватизації – це не лише питання моралі та етики. Це, перш за все, питання фінансового тягара платників податків, адже приватні в'язничні компанії фінансуються саме з державного бюджету внаслідок отримання відповідних контрактів від національних або регіональних урядів. Як наслідок, поширення ув'язнення як соціального феномену створює додаткове навантаження на державний бюджет, окрім того, що сприяє позбавленню свободи людей по всьому світі у рекордній кількості. Крім того, якщо брати за основу обґрунтоване твердження про систему кримінальної юстиції як про систему соціального відбраковування, то *напівприватизована система кримінальної юстиції* – це ще більш радикальна, аморальна та несправедлива система соціального розшарування.

За результатами дослідження приватних засад сучасної пенітенціарної політики національних держав та транснаціональних приватних акторів нами виявлено, що для сучасного західного світу в'язнична приватизація та наднаціоналізація в'язничного бізнесу – це буденне явище, яке є феноменальним для країн пострадянського простору, ще надає ще більшій актуальності цьому напрямку досліджень.

За результатами дослідження трансформації *негативного менеджеріалізму* як складової пенітенціарної політики України нами було ідентифіковано та визначено модуляції національної пенітенціарної політики. Відповідні модуляції ми визначили наступним чином: 1) васально-бюрократична (1991 – 1998); 2) перехідна традиційно-бюрократична (1998 – 1999); 3) автономна традиційно-бюрократична (1999 – 2015); 4) централізована театральна (2015 – 2017); 5) децентралізована псевдоменеджеріалістська (2017 – 2020); 6) змішана псевдоменеджеріалістська (з 2020).

Говорячи про сутнісні ознаки пенітенціарної політики України в цілому та в рамках окремих модуляцій, варто відзначити, що українська пенітенціарна політика власне *не* є політикою, адже здебільшого все зводиться до ліквідації попередніх управлінських структур та створення нових, доцільність яких не пояснюється належним чином.

Українська пенітенціарна політика є *непослідовною*. Перехід від старої до кожної нової модуляції пояснюється здебільшого за допомогою історичних фантазмів та ідеологічних гасел, проте не за допомогою статистики.

Українська пенітенціарна політика, як наслідок, *позбавлена спадкоємності*, адже Міністерство юстиції України, проголошуючи певний новий курс політики, тотально забуває про минуле та не піддає оцінці показники попередньої модуляції. Якщо така оцінка і має місце, то виключно у категоріях радикального популізму.

Українська пенітенціарна політика *позбавлена фінансової прозорості*, що загострює проблему ефективності пенітенціарної політики з огляду на дедалі меншу кількість ув'язнених та дедалі більше фінансування пенітенціарної системи.

Ми маємо сміливість констатувати, що українська пенітенціарна політика є *провальною* з огляду на забезпечення держави, суспільства, експертного та наукового середовища інформацією та статистикою щодо пенітенціарної системи. В офіційних джерелах пенітенціарної служби (незалежно від офіційної назви) та Міністерства юстиції України ніколи не була присутня навіть елементарна пенітенціарна статистика за ключовими показниками у *динаміці*. Відповідні фрагментарні дані можна знайти лише, як і 20 років тому, на сайтах ООН та Ради Європи, які нерідко суперечать один одному. Частково ця прогалина перекривається за рахунок статистики з міжнародного експертного

центру *World Prison Brief*. У свою чергу, це свідчить, що за 20 років українська пенітенціарна система та відповідні урядові структури так і не вийшли зі стану законсервованості та секретності, демонструючи радянські традиції щодо примусового занурення пенітенціарної системи та стану таємності.

Усі бюрократичні модуляції української пенітенціарної політики, що мали місце до 2015 року, були більш прозорими та просоціальними, а головне – *політично чесними*, враховуючи кумулятивний ефект усіх індикаторів публічної політики (що особливо стосується співвідношення між вартістю політики та її якістю). Так, бюрократичні модуляції не приховували своєї бюрократизованості, закритості та багато у чому радянських засад управління, що було переважно обумовлено мілітаризацією пенітенціарної системи, що включала в себе як мілітаризацію пенітенціарної служби, так і мілітаризацію ув'язнених.

Крім того, не варто забувати, що більшість проблем пенітенціарної системи, які призвели до відповідних негативних, але об'єктивних ярликів згідно з висновками ЄКЗК та рішеннями ЄСПЛ, були обумовлені тим, що урядові структури саме бюрократичних модуляцій були вимушені розпочати глибинні реформи на фоні майже нульового фінансування, старих консервативних кадрів, величезної кількості ув'язнених, масового переповнення пенітенціарних установ, а також колапсу економічної складової радянської виправно-трудової системи, заснованої на обов'язковості праці засуджених.

Головне, що відрізняє бюрократичні модуляції від театральних, це те, що бюрократичні нерідко обирали курс *nothing doing* за умови відсутності матеріальних ресурсів (або були вимушені обирати). Навпаки, маючи набагато більшу кількість матеріальних та інформаційних ресурсів, театральні модуляції відійшли від *nothing doing* до *безплатових хаотичних рухів*, які вони задекларували як «нова пенітенціарна політика».

Щодо результативності та ефективності пенітенціарної політики, то порівняльний аналіз пенітенціарної злочинності, динаміки в'язничного населення, фінансування пенітенціарної системи та кількості персоналу за останні 10 років приводить до висновку, що українська пенітенціарна політика є *провальною*, починаючи саме з пенітенціарних реформ 2016 – 2017 років. Питання виникають щодо показників смертності та суїциду у пенітенціарних установах, які, незважаючи на більш ніж значне покращення фінансування пенітенціарної системи, продовжували зростати, що служить додатковими доказами незадовільних показників ефективності та результативності української пенітенціарної політики.

Те, що формально визначається як «пенітенціарна політика України» за період останніх тридцяти років можна обґрунтовано визначити

як «А-політика», а інколи навіть як «анти-політика» з огляду на вкрай негативні показники управління пенітенціарної системою та функціонування самої пенітенціарної системи. Особливо це стосується вкрай неефективного використання бюджетного фінансування пенітенціарної системи, де більш ніж суттєве збільшення обсягів такого фінансування існувало паралельно зі збільшенням відносних показників злочинності, смертності та суїцидів на фоні більш ніж суттєвого зменшення кількості ув'язнених в Україні.

Підсумовуючи викладене вище, ми мусимо наголосити, що домінування пенологічного *над-оптимізму* та усталених яскравих пенологічних концепцій, які так і *не* стали аксіомами, спричиняє негативний вплив на дослідження сучасного соціального контролю та створює небезпеку як для свободи, так і для дійсного захисту суспільства (особливо у сфері формування та реалізації пенітенціарної політики). Тому, варто наголосити, що в суспільстві XXI століття буде розумним відкинути ілюзії щодо цілей та сутності соціального контролю та буде корисним застосувати *активний песимізм*, який, власне, є філософською основою цього дослідження.

Насамкінець, повертаючись до теоретичного осмислення проблематики нашого дослідження, ми повинні зробити акцент на певній формі застереження стосовно сутності соціального контролю (особливо в контексті пенітенціарної політики сучасних національних держав та приватних транснаціональних акторів). Нерідко соціальний контроль сприймається у буквальному бентамівському, паноптичному стилі – як механізм або автомат, – або, що є більш небезпечним, у стилі оруелівського «*Великого Брата*». Гадаємо, що не можна проблематику сучасного соціального контролю звужувати до спрощеного алгоритму дій «суб'єкт» – «погляд» – «об'єкт» – «занурення до мереж контролю». Так, XXI століття надає нам перспективу аналізу *безсуб'єктного соціального контролю*, коли самі об'єкти сприймають як *business as usual* те, що у XIX столітті сприймалося як безмежне порушення приватності (згадаємо «блакитні мундири» у Герберта Спенсера). Отже, йдеться про культурологічну «підготовку» (або краще «вишкіл») членів постсучасного суспільства у новій системі координат соціального контролю бути навіть не рекрутами, а, краще сказати, *волонтерами* соціального контролю через насичення політичного тіла суспільства культурними символами та технологічними пристроями, які взагалі усувають зовнішні ознаки як *паноптикону*, так і *Великого Брата*. Тим більше, як ми наголошували у відповідному розділі нашого дослідження, згадані бази даних щодо самих себе *волонтери* формують на свій розсуд, за свій кошт та, будучи начебто раціональними акторами, з повним розумінням, що увесь цей добровільно наданий корпус знань буде непомітно вилучений та розчинений у мережах соціального конт-

ролю або державою, або більш могутніми приватними акторами, або навіть просто «флібустьєрами» соціального контролю, які матимуть мету викрасти та продати відповідні бази даних. Отже, йдеться про розчинення соціального контролю *у самому собі*.

Говорячи про перманентну невдачу формально-класичного підходу до пенітенціарної політики, необхідно наголосити, що пенітенціарна система (і система кримінальної юстиції в цілому) *в принципі* не призначена для досягнення тих формальних цілей, які задекларовані у законодавстві та міжнародних актах. Більше того, поява в міжнародних стандартах позитивістських за своєю природою категорій електронного моніторингу та небезпечного злочинця свідчить про занадто глибокий розрив між формально задекларованими цілями та реаліями суспільства Постмодерну, де міжнародні стандарти покликані якщо не усувати, то принаймні «згладжувати» зазначену політико-пенологічну «прірву». Система контролю суспільства XXI століття не призначена для досягнення зазначених формально-класичних цілей, оскільки вона виконує інші більш важливі соціальні функції, пов'язані зі ще більшим розчиненням в тілі суспільства постмодерністської дисципліни та технологічного соціального контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Абрамкин В. Поиски выхода. Преступность, уголовная политика, места заключения в постсоветском пространстве. Москва: Права человека, 1996.

Азизов У. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование. Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук 12.00.01. Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. Душанбе: Таджикский национальный университет, 2015. 413 с.

Алегин А. Актуальные проблемы организации информационного обеспечения электронного мониторинга осужденных с применением приборов ГЛОНАСС. *Российский следователь*, 2009. 24. С. 30-32.

Альбрехт П.-А. Забытая свобода. Принципы уголовного права в европейской дискуссии о безопасности. Издание 2-е. Харьков: Право, 2012. 184 с.

Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Москва: Прогресс, 1979.

Ансель М. Новая социальная защита (Гуманистическое движение в уголовной политике). Москва: Прогресс, 1970. С. 260.

Бадира В. Виправлення жінок, засуджених до позбавлення волі, як мета покарання: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2006. 17 с.

Баньковская С. «Чужаки и границы: к понятию социальной маргинальности», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А.Ф.Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 389-396.

Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. 188 с.

Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва, 2001.

Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія. Київ: Ніка-Центр, 2015.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.

Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы, 2020. 140 с.

Беляев Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1963. 186 с.

Берджес Э. Заводной апельсин. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 222 с.

Беца О. Зарубіжний досвід застосування пробації в ювенальній юстиції. *Відновне правосуддя в Україні*. Київ, 2005. 1-2.

Бомжей и пьяниц стерилизуют? *Белорусские новости*, 02.06.2005. URL: <http://news.tut.by/53908.html>

Боротьба з мафією за методом Беніто Муссоліні. URL: <https://was.media/microformats/borotba-z-mafieju-za-metodom-benito-mussolini/>

Бундесон У. Надзор за отбывающими наказание на свободе. Москва, 1979.

Бушуев И. Новое в исправительно-трудовом законодательстве. Москва, 1970.

В Минюсте директором департамента назначают человека с тремя уголовными производствами. URL: www.ukrpress.info/2016/08/02/ugolovnik-v-minyuste/

В Україні незабаром буде створено повноцінну службу пробації, яка є елементом реформи пенітенціарної служби. URL: www.ukrinform.ua/rubric-society/2049006-norvegia-dopomoze-ukraini-stvoriti-povnocinnu-sluzbu-probaci.html

В Україні презентували нову систему виконання покарань. URL: www.youtube.com/watch?v=tDXWlWeqRG0

В Україні у десять разів більше зґвалтувань, ніж фіксує офіційна статистика. URL: <https://tyzhden.ua/News/45107>

В Україні удвічі зросла кількість зґвалтувань неповнолітніх. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-udvichi-zroslo-kilkist-zgvaltuvan-nerovnolitnih-1483833.html>

В Telegram продають 900 ГБ персональних даних українців. Откуда данные и что делать? URL: <https://tech.liga.net/technology/article/v-telegram-prodayut-900-gb-personalnyh-dannyh-ukraintsev-otkuda-dannye-i-chto-delat>

Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Наш формат, 2018. 216 с., С. 55.

Вітфілд Д. Вступ до служби пробації. 2-е вид. Київ, 2004.

Во Франції опасные преступники будут сидеть дважды. *Преступление и наказание*, 2008. 4. С. 47.

Воронкова В. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком. URL: www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_35_2.pdf

Вульферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критическое исследование. Москва: Типография В.В. Исленьева, 1887. 509 с.

Гаврилов Л. Психология безысходности и страха. Правители преступного мира. Москва, 1991.

Гансова Е. Сучасна соціальна та гуманітарна політика в контексті соціальної науки. Одеса, 2000.

Гидденс Э. Последствия современности. Москва: Праксис, 2011. 352 с.

Гишинский Я. Девиантология: Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». СПб., 2007.

Глобалистика: Энциклопедия / гл. ред. И. Мазур, А. Чумаков. Москва: Радуга, 2003.

Горлин Ю., Лившиц В. Системный анализ качества планирования деятельности сложных производственных комплексов. *Системные исследования: методологические проблемы*. Москва, 1981.

Госдума приняла закон об ужесточении наказания для педофилов. URL: www.lenta.ru/news/2009/07/15/punishment/

Гуров А. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990.

Гуцуляк М. Основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених до покарання у виді виправних робіт. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2009. 3.

Даньшин І. Усталені форми злочинності: Кримінологічний нарис. Харків, 2002. С. 79-80.

Дафф Э., Гарланд Д. Размышления о наказании. *Индекс*, 2003. 3.

Держдеп США оголосив винагороду по 1 млн доларів за двох українських хакерів. URL: www.epravda.com.ua/news/2020/07/22/663249

До кінця року ЦІЗО в Чернівцях припинить свою роботу, – Павло Петренко. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/do-kintsya-roku-sizo-v-chernivtsyah-pripinit-svoyu-robotu---pavlo-petrenko-21685>

Довідка ДПтСУ про стан реалізації проекту «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні». URL: <https://kvs.gov.ua/Probacia/dovidka.PDF>

Довлатов С. Зона. Записки лагерного надзирателя. Москва, 1991.

Дотримання прав людини в Україні у 1999 році: доповідь Держдепартаменту США № 15-56.

Дриль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. Москва, 2006.

Дышлевой И. Феномен свободы: формы проявления в современном обществе. *Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна*, 2009. 881.

Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. 352 с.

Елаян Г. Основы мусульманского уголовного права. Учебное пособие по спецкурсу для студентов юридического факультета специальности 02.11.00 – «юриспруденция», Махачкала 2002.

Ждамарова А. «Арабська весна» як вектор трансформації Близького Сходу та Північної Африки в контексті зовнішньополітичних інтересів України. *Сумська старовина*, 2018 № LIII. С. 63-70.

За домашнє насильство – за ґрати: Як в Україні та світі борються зі знуцанням у родині. URL: https://zik.ua/news/2019/11/22/za_domashnie_nasylstvo_zh_hraty_yak_v_ukraini_ta_sviti_boriatsia_zi_znushchanniam_u_rodyni_946146

Закалюк А. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: Книга 2. Київ, 2007. 712 с.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів». *Відомості Верховної Ради*, 2018, № 6-7, ст. 40.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. *Відомості Верховної Ради України*, 2009, N 10-11, ст. 137.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження Єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи». *Відомості Верховної Ради*, 2020, № 27, ст.175.

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». *Відомості Верховної Ради*, 2018, № 5, ст. 35.

Замість СІЗО – культурно-мистецький центр. URL: <http://mtrk.com.ua/news/29199-2016-02-17-11-48-53.html>

Звіт Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році. URL: www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-npu-2019.pdf

Зер Г. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя. Київ: Пульсари, 2004.

Зімбардо Ф. Ефект Люцифера: чому хороші люди чинять зло. Київ: Якабу Паблішінг, 2019. 592 с.

Зростання до 70 %: карантин збільшить доходи служб доставки їжі в Україні. URL: <https://rau.ua/novyni/karantyn-dostavka-edu>

Исаев М. Основы пенитенциарной политики. Москва – Ленинград, 1927. 200 с.
Карклинс Р. Организация власти в советских исправительно-трудовых колониях. СОЦИС, 1990. 6.

Керимов Г. Шариат: Закон жизни мусульман. Ответы Шариаты на вопросы современности. СПб.: Диля, 2009. 512 с.

Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів та понять з аналізу державної політики та економіки. Київ, 2003.

Кожна 5-а дитина в Україні потерпає від сексуального насильства – дитячий омбудсмен. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-seksualne-nasylstvo-dity/30278281.html

Кондов К. Концепція соціального контролю в теорії соціальних систем Толкотта Парсонса. *Український соціум*, 2017. 3 (62). С. 9-19

Конкурс на посаду начальника відділу інспектування пенітенціарних установ. URL: www.yagunov.in.ua/?p=746

Концепція державної програми підвищення безпеки дорожнього руху. URL: http://auto.meta.ua/autolaw/useful_info/concept1/

Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України від 13.09.2017. Розпорядження КМУ від 13.09.2017.

Корчовий М. Кримінологічні проблеми боротьби зі згвалтуваннями, вчинюваними неповнолітніми: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2000.

Криволапов Н., Смирнова И. Экономическая целесообразность использования в деятельности уголовно-исполнительных инспекций аудиовизуальных, электронных и иных технических средств контроля и надзора за поведением осужденных. *Закон и право*, 2011. 5. С. 108-109.

Криминология : учебник для вузов. Москва, 1997.

Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шелли / Пер. с англ. СПб.: Питер, 2003.

Кримінально-виконавчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*, 2004, № 3-4. Ст. 21.

Кристи Н. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца. 2-е изд. Москва: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с.

Кубанцев С.П. Терапевтическая юриспруденция: американская модель. *Право и политика*, 2005. 8. С. 69-77.

Куракин Д. «Символические классификации и «железная клетка»: две перспективы теоретической социологии», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. 831 с.

Лайне М. Криминология и социология отклоненного поведения. – Хельсинки: Центр обучения тюремных служащих, 1994. 173 с.

Левчук Н. Смертність від вбивств в Україні: соціальна нерівність винуватців і жертв злочинів. Демографія та соціальна економіка, 2006. 2. С. 64-74.

Лейленд П. Кримінальне право. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід). Київ: Основи, 1996. 207 с.

Ленуар Р., Мерлье Д., Пэнто JL, Шампань П. Начала практической социологии. Москва: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. 410 с.

Лефевр А. «Идея для нового урбанизма», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 147-157.

Лукаш А. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та їх попередження: Автореф. дис... канд. наук: 12.00.08, 2007.

Лунеев В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Москва: Норма, 1997. 525 с.

Люблинский П. Полиция, суд и тюрьмы Америки. Москва: Государственный институт по изучению преступности, 1933.

Мазурик О. Соціальний контроль: базові перспективи концептуалізації соціального аудиту. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2011. 5. С. 169-177.

Макарь И. Цели уголовного наказания. *Закон и жизнь*, 2004. 4. С. 48-49.

Мельничук Н. Категорії «злочин» та «покарання» – інформаційні системи. *Люди-нознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Філософія*, 2009.

Митфорд Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978.

Назад у 90-ті. В Україні різко зріс рівень злочинності. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3633481-nazad-u-90-ti-v-ukraini-rizko-zris-riven-zlochynnosti>

Налуцишин В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.-Л. де Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтєра, Б. Спінози та С. фон Пуфендорфа. *Прикарпатський юридичний вісник*, 2017, 3(18), С. 18-21.

Населення України за 2019 рік: демографічний щорічник. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 181 с.

Наталія Севостьянова перевірила умови утримання підозрюваних у Лук'янівському СІЗО у Києві. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/nataliya-sevostyanova-perevirila-umovi-utrimannya-pidozryvanih-u-lukyanyvskomu-sizo-v-kyievi-22852>

Наташев А., Стручков И. Основы теории исправительно-трудового права. Москва, 1967.

Ницше Ф. Воля к власти; Посмертные афоризмы. Минск: Попурри, 1999. 464 с.

Ницше Ф. Воля к власти. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. 448 с.

Ницше Ф. Падение кумиров. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2012. 224 с.,

Ницше Ф. Странник и его тень. СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. 224 с.

Новая философская энциклопедия. Т. 3. Москва: Мысль, 2001.

О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон Российской Федерации от 27 июля 2009 г. № 215-ФЗ. Официальное интернет-представительство Президента Российской Федерации. URL: <http://document.kremlin.ru/doc.asp?ID=053829>

Обрывалина О. Концепции социального контроля в американской социологии XX века. *Вестник Нижегородского университета им. Н. Лобачевского. Серия социальные науки*, 2013. 4(32).

Олексюк М. Теорії покарання в англо-американській філософсько-правовій традиції початку XXI століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2012. 4. С. 510-519.

Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму. *Психологія і суспільство*, 2004. 1. С. 71-82.

Оруэлл Д. 1984; Скотный двор. Москва: АСТ: Астрель, 2011. 361 с.

Оцінка в'язничної системи України. Спільна програма Європейської Комісії і Ради Європи в галузі реформи правової системи, місцевого самоврядування та правоохоронної системи України. Рада Європи, 1996. П.11.3.

Павлухин А. О целях наказания в российском уголовном праве. *Закон и право*, 2005. 4. С. 27-29.

Пал Л. Аналіз державної політики. Київ, 1999.

Панасюк М. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 2001. 6.

Парк Р. «Город как социальная лаборатория», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 30-45.

Паше-Озерский Н.Н. По тюрьмам Западной Европы. По личным впечатлениям 1928 – 1929 гг. Харьков, 1930. 88 с.

Перес-Реверте А. Капитан Алатристе. Москва: Экспо, 2010. 224 с.

Петин И. Цели наказания, их наказания и возможности достижения. *Российский следователь*, 2009. 19. С. 13-16.

План пріоритетних дій Уряду на 2016 рік. Розпорядження КМУ № 418-р від 27.05.2016.

Повторне оцінювання потреб пенітенціарної системи України. Доповідь експертної місії Ради Європи в Україні у квітні 2003 року. Страсбург, 2003.

Познышев С.В. Основы пенитенциарной науки. Москва: Мосполиграф, 1923. 344 с.

Полювання на аліментників. Мін'юст оприлюднив статистику за 2019 рік. URL: <https://glavcom.ua/economics/finances/polyuvannya-na-alimentnikov-minyust-oprilyudniv-statistiku-za-2019-rik-657531.html>

Полянський Є. Філософсько-етичні проблеми ретрибутивізму як ідеології кримінальної відповідальності у США. *Наука і правоохорона*, 2013. 3(21). С. 147-153.

Працівники Чернівецького СІЗО шоковані рішення про його зариття. URL: https://molbuk.ua/chernovtsy_news/93161-pracivnyky-cherniveckogo-sizo-shokovani-rishennyam-pro-yogo-zakryttya.html

Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження Єдиного реєстру осіб засуджених за злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої чи малолітнього та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статеві свободи та статеві недоторканості малолітньої чи малолітнього), № 3985 від 13.08.2020

Прокурор Буковини перевірів Чернівецький слідчий ізолятор та Сокирянську колонію Каже, що тепер там набагато кращі умови... URL: www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=34188

Раджабова Э. Институт наказания в мусульманском уголовном праве: становление, развитие и актуальные проблемы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. Москва: ФГБОУ ВПО «Московский государственный институт (университет) международных отношений МИД России», 2019. 24 с.

Радзієвський І. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ: НАДУ при Президентові України, 2007.

Радов Г. Пенітенціарна ідея: Думки на тему. Київ, 1997.

Радов Г. Першочергові проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*, 1996. 1.

Реформа пенітенціарної системи України: презентація Міністерства юстиції України. URL: www.slideshare.net/minjust/p-58095593

Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. 688 с.

Рішення Рахункової палати від 27.06.2017 № 13-3.

Розенфельд Р. Лекції з державної політики. Київ: К.І.С., 2002. 60 с.

Розкриття злочинів в Англії, Уельсі, Шотландії, Північній Ірландії та Україні. URL: www.suite101.com/content/uk-police-crime-detection-rates-comparison-with-gcse-standards-a294319

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 418-р від 27.05.2016 «Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2016 рік».

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 955 та № 956 від 08.09.2015.

РПЦ создаст Всероссийский единый реестр атеистов и язычников. URL: <https://panorama.pub/5141-rpts-sozdast-vserossijskij-reestr.html>

Самойлов О. Імперативи світової політики в добу глобалізації. URL: [https://vmv.kytmu.edu.ua/v/10/07.htm](http://vmv.kytmu.edu.ua/v/10/07.htm)

Свендсен Л. Філософія свободи. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.

СІЗО № 13 (Лук'янівський). URL: <http://wikimapia.org>

Слюсаревский Н. Субкультура как объект исследования. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2002. 3.

Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ: Port-Royal, 2001. 594 с.

Сокальська О. Локальна тюремна реформа у Великій Британії у кінці XVIII століття. *Вісник пенітенціарної асоціації України*, 2020, 2(12). С. 18-29.

Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 5. 544 с.

Солженицын А. Публицистика (На Западе: 1974 – 1993) : в 3 т. Т. 1. Ярославль, 1995.

Сорокин П. Преступление и кара. Подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. СПб.: Изд-во РСХИ, 1999. 448 с.

Сорос Дж. Про глобалізацію. Київ, 2002.

Сорочинський М. Попередження злочинності засобами кримінального права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса: ОНЮА, 2004.

Спенсер Г. Социальная статика. Киев: Гама-Принт, 2013. 496 с.

Спільне звернення Омбудсмана та УГСПЛ щодо будівництва та перенесення установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/spilne-zvernennya-ombudsmanta-ta-uhspl-schodo-budivnytstva-ta-perenesennya-ustanov-vykonannya-pokaran-ta-slidchih-izolyatoriv/>

Спостережна комісія перевірила Чернівецький слідчий ізолятор. URL: www.youtube.com/watch?v=Oq9wGi3r4rs

Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступность толпы. Москва, 2004. 391 с.

Терборн Й. «Глобализация и неравенство: проблемы концептуализации и объяснения», в *Социологическая теория: история, современность, перспективы*, Ред. А. Филиппов. СПб.: Владимир Даль, 2008. С. 191-240.

Ткачевский Ю. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний. Москва: Издательство МГУ, 1997.

Торвальд Ю. Век криминалистики. Москва: Прогресс, 1991.

Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Знание, богатство и сила на пороге XXI века. Москва, 2009. 609 с.

Туляков В.О. Шляхи кримінально-правового регулювання. *Шлях до кримінології: збірник матеріалів пам'яті А.П.Закалюка*. Київ – Запоріжжя: Національна академія правових наук України. Координаційне бюро з проблем кримінології та кримінологічних досліджень, 2010. С. 45-46.

Тургумбаев М. Институт преступления и наказания в мусульманском праве. Дисертация на соискание ученой степени доктора философии. (PhD). Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби, 2014. 139 с.

У ДТП в Україні в 2019-му загинули понад 3,4 тисячі людей – поліція. URL: www.radiosvoboda.org/a/news-dtp-ukraine-2019/30420329.html

Українсько-англійський словник термінів і понять з аналізу державної політики. Дніпропетровськ, 2002. С. 17.

Ферри Э. Уголовная социология. Москва, 2009.

Филиппова І., Ращупкіна Л. Соціальний контроль як необхідний елемент інституту соціальної відповідальності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 2018. 1(3). С. 116-119.

Фокс В. Введение в криминологию. Москва, 1985.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Аст, 2009. 635 с.

Фромм Э. Здоровое общество. Москва: Аст, 2009.

Фромм Э. Человек для себя. Москва: Астрель, 2012.

Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977 – 1978 уч. г. СПб., 2011. 544 с.

Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 480 с.

Фуко М. Нужно защищать общество. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975 – 1976 учебном году. СПб.: 2005. 312 с.

Фуко М. Психиатрическая власть. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973 – 1974 учебном году. СПб.: 2007. 450 с.

Фуко М. Психическая болезнь и личность. Изд. 2-е, стереотип. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2010. 320 с.

Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978 – 1979 учебном году. СПб.: Наука, 2010. 448 с.

Хохряков Г. Парадоксы тюрьмы. М., 1991.

Черкаський слідчий ізолятор. URL: http://ukrprison.org.ua/department_institutions/cherkaska/1209396879

Чернівецький СІЗО, який хочуть ліквідувати, виявився кращим в Україні. URL: <https://promin.cv.ua/2015/12/02/chernivetskyi-sizo-iakiy-nevdovzi-likviduiut-vyivavvsia-krashchym-v-ukraini.html>

Чубинский М. Очерки уголовной политики. Харьков, 1905. С. 516.

Шаламов В. Воскрешение лиственницы. Москва, 1985.

Шаламов В. Колымские рассказы. Москва, 1992. Кн. первая.

Шипунова Т. Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности. *СОЦИС*, 2002. 1.

Шкута О. Наукові погляди на проблему виправлення та ресоціалізації засуджених, які відбувають покарання в колоніях середнього рівня безпеки. *Вісник Запорізького національного університету*, 2010. 4. С. 201-206.

Шнайдер Г. Криминология. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1994. 505 с.

Ягунов Д. Перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України: деякі думки з приводу деяких законопроектів. *Актуальні проблеми європейської інтеграції. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2009. 5. С. 245-253.

Ягунов Д. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*, 2010. 4. С. 28-30.

Ягунов Д. Альтернативні санкції в сучасному пенальному ландшафті. *Актуальні проблеми політики*, 2007. 30. С. 204-211.

Ягунов Д. В'язниця як модель суспільства або суспільство як модель в'язниці (категорія свободи і в контексті пенальних практик глобалізованого суспільства). *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д. Ягунова. Суми, 2011. 7.

Ягунов Д. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі криминологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. 12. С. 325-330.

Ягунов Д. Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*, 2010. 55. С. 550-554.

Ягунов Д. Європейські стандарти діяльності служб пробації та впровадження концепції пробації до національної системи кримінальної юстиції. *Вісник адвокатури* 2012. 3. С. 31-37.

Ягунов Д. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та криминологічний аналіз). *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького складу* (м. Одеса 20 – 21 травня 2011 року). Одеса, Фенікс, 2011. Том 2. С. 271-273.

Ягунов Д. Загальна превенція як мета покарання (філософсько-правовий та криминологічний аналіз). *Актуальні проблеми європейської інтеграції: збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права*. За ред. Д. Ягунова. Одеса, 2011. Вип. 6. С. 84-114.

Ягунов Д. Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн. *Актуальні проблеми політики*, 2010, 39. С. 352-361.

Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспек-*

тиви розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 1 – 2 березня 2013 року). Херсон: Гельветика, 2013. С. 136-129.

Ягунов Д. Пенальні системи країн Центральної та Південної Америки в умовах глобалізації: організаційні структури, ув'язнення в структурі кримінального покарання, тенденції в'язничного населення. *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. Збірник наукових праць з питань європейської інтеграції та права. За ред. Д. Ягунова. Одеса: Фенікс, 2012. 10. С. 188-216.

Ягунов Д. Пенальність постмодерну: до питання про раціоналізм та категорію свободи в сучасних каральних практиках. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки*: матеріали науково-практичної конференції (м. Сімферополь, 16 – 17 березня 2013 року). Сімферополь: Юридична думка, 2013. С. 117-118.

Ягунов Д. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. 4-те вид., перероб. та доп. Зі вступним словом Голови державної пенітенціарної служби України О. Лісіцкова / Державна пенітенціарна служба України. Одеса: Фенікс, 2011. С. 44-45.

Ягунов Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*, 2005. 4 (24).

Ягунов Д. Пенітенціарні установи в світлі концепції тотальних інституцій. *Інтелекція і влада. Серія: соціологія*, 2005. 4. С. 128-137.

Ягунов Д. Перспективи існування реабілітаційної парадигми в пенальних системах сучасності. *Актуальні проблеми держави і права*, 2012. 64. С. 577-585.

Ягунов Д. Позитивізм та безпека суспільства, або друге життя теорії природженого злочинця. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*, 2009. Т. 12., вип. 26, ч. 2. С. 132-138.

Ягунов Д. Постіндустріальне «обличчя» в'язниці: деякі проблеми пенітенціарної політики та практики в епоху глобалізації. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2006. 4 (28). С. 291-296.

Ягунов Д. Приватизація в'язничної системи: англо-американський досвід. *Актуальні проблеми політики*, 2004. 19. С. 355-361.

Ягунов Д. Пробація у світлі концепції offender management: підходи XXI століття до проблеми поведінки зі злочинцями (європейські стандарти та досвід європейських країн). *Актуальні проблеми європейської інтеграції*. За ред. Д. Ягунова. Одеса, 2012. 9. С. 139-173.

Ягунов Д. Проблеми та перспективи відомчого підпорядкування пенітенціарної системи України. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. 39. С. 139-142.

Ягунов Д. Реабілітація злочинців як мета покарання: атавізм або вимушена необхідність? *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2011. 60. С. 145-153.

Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання в працях Мішеля Фуко. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 16 – 17 лютого. Херсон: Гельветика, 2013. С. 252-254.

Ягунов Д. Трансформація модуляцій кримінального покарання: від законності до забезпечення (філософсько-правовий аналіз). *Актуальні проблеми політики*, 2013. 49. С. 218-227.

Ягунов Д. Трансформація підходів до проблеми ресоціалізації злочинців у наукових працях та пенітенціарній практиці зарубіжних країн (XX ст.). *Актуальні проблеми кримінології і кримінальної психології*: кримінологічні читання, присвячені 80-річчю з дня народження А.Ф. Зелінського: збірник наукових праць Міжнародного науково-практичного семінару (м. Одеса, 19 жовтня 2006 року). Одеса, 2006.

Ягунов Д. Трансформація системи альтернативних покарань в Англії та Уельсі: можливість запозичення зарубіжного досвіду для України. *Відновне правосуддя в Україні*, 2007. 2(6). С. 67-72.

Ягунов Д. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період до 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2010. 40. С. 175-183.

Ягунов Д. Філософія пробації: трансформація поглядів на сутність та цілі поводження зі злочинцями (період після 1990-х років). *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2011. 41. С. 198-207.

Ягунов Д. Філософсько-концептуальні засади впровадження категорії «offender management» (на прикладі пенітенціарної системи Англії та Уельсу)». *Формування пенітенціарної системи України: проблеми сьогоденні*: матеріали науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 травня 2012 рік). Одеса: УДПтСУ в Одеській області – ОДІВС – МГУ, 2012. С. 139-145.

Ягунов Д. Філософсько-правові засади аналізу трансформації пенальності Постмодерну. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (13 – 14 квітня 2013 року). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2013. Ч. 2. С. 120-122.

Ягунов Д., Севастьянова Н. «Net Widening» в системі заходів соціального контролю. *Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації*: матеріали щорічної науково-практичної конференції (31 жовтня 2007 року). Т. 2. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2007. С. 285-288.

Ягунов Д. Глобалізаційна обумовленість «кризи покарання»: аналіз сучасних пенальних практик на основі кримінологічних поглядів Мішеля Фуко. *Правова держава*, 2010. 12. С. 325-330.

Ягунов Д. Глобалізація пробації або глобалізація соціального контролю? Перспективи розвитку концепції пробації у ХХІ ст. *Актуальні проблеми політики*, 2008. 34. С. 115-121.

Янг Е., Куїнн Л. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики : практ. посіб. для радників з державної політики в Центральній та Східній Європі / Пер. С. Соколик ; наук. ред. пер. О. Кілієвич. Київ, 2003. С. VI.

Яремко О. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права. *Підприємство, господарство і право*, 2007. 5. С. 129.

Яцишин М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. 440 с

A Century of Cutting Crime 1907 – 2007. Brochure. National Offender Management Service, 2007.

A massacre at Mexican prison, then an escape. URL: www.washingtonpost.com/world/the_americas/a-massacre-at-mexican-prison-then-an-escape/2012/02/20/gIQAQOnlPR_story.html

Acacia Prison. URL: www.wa.gov.au/organisation/departments-of-justice/acacia-prison

Act on the Protection of Children and Juveniles from Sexual Abuse, June 9, 2009, art. 33 (South Korea).

Adler F., Mueller G., Lauter W. Criminal Justice. New-York, 1994.

Agan A. Sex Offender Registries: Fear without Function. *Journal of Law and Economics*, 2011. 54 (1). P. 207-239.

Alabama Law Requires 'Chemical Castration' for Some Sex Offenders. URL: www.usnews.com/news/best-states/articles/2019-06-11

Alizzi J. Private prisons in Australia: our 20-year trial. URL: <http://rightnow.org.au/opinion-3/private-prisons-in-australia-our-20-year-trial/>

- Allen F. *The Decline of the Rehabilitative Ideal: Penal Policy and Social Purpose*. London, 1981.
- Ancel M. *Social Defense: A Modern Approach to Criminal Problems*. New York, 1966.
- Andrew J., Roberts P. *Prison Privatisation in Australia: The State of the Nation Accountability, Costs, Performance and Efficiency*. University of Sydney, Business School, 2016.
- Anti-Islam movement PEGIDA stages protests across Europe. URL: www.reuters.com/article/us-europe-migrants-protests-germany-idUSKCN0VF0P4
- Ardley J. *The Theory, Development and Application of Electronic Monitoring in Britain. Internet Journal of Criminology*, 2005. URL: www.tm.lt
- Argentina province OKs chemical castration for rapists. URL: <https://edition.cnn.com/2010/WORLD/americas/03/19/argentina.castration>
- At least 16 dead, 5 wounded in central Mexico prison riot: police. URL: <https://globalnews.ca/news/6355235/mexico-prison-riot-deaths>
- Auckland Central Remand prison to go private. URL: www.stuff.co.nz/national/3677414/Auckland-Central-Remand-prison-to-go-private
- Auckland South Corrections Facility (Kohuora). URL: www.serco.com/aspac/sector-expertise/justice/information-for-friends-and-family/auckland-south-corrections-facility
- Austin J., Coventry G. *Emerging Issues on Privatized Prisons*. U.S. Department of Justice, 2001.
- Australians say penalty for murder should be Imprisonment (64 %) rather than the Death Penalty (23 %). URL: www.roymorgan.com/findings/5814-death-penalty-for-terrorist-acts-september-19-2014-201409190533
- Bamford P. *Fighting Ships And Prisons: The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1973. 380 p.
- Banking on Bondage: Private Prisons and Mass Incarceration. November 2, 2011. American Civil Liberties Union. URL: www.aclu.org (2018, June 12)
- Beck U. *Risk Society*. New York: Sage, 1992; Beck U. *World Risk Society*. London: Polity, 1997.
- Bell J. 'Addicted No Longer. Breaking Away from Incarceration as a Primary Instrument of Social Control', in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M.Mauer and K.Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p.
- Bennett J. 'Undermining the simplicities: the films of Rex Bloomstein', in *Captured by The Media. Prison Discourse in Popular Culture*, P. Mason (ed.), Portland: Willan Publishing, 2006. 240 p., P. 120.
- Berg J. 'Prison Privatisation: Development in South Africa', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 179-188.
- BI Electronic Monitoring Offices URL: <http://bi.com/electronicmonitoring>
- Blakely C., Bumphus V. Private and Public Sector Prisons – A Comparison of Select Characteristics. *Federal Probation*, 2004. 27.
- Bonta J., Wallace-Capretta S., Rooney J. *Electronic Monitoring in Canada*. Solicitor General Canada, May 1999.
- Borallon Training and Correctional Centre. URL: www.qld.gov.au/law/sentencing-prisons-and-probation/prisons-and-detention-centres
- Bouagga Y. 'Assisting or Controlling? When Social Workers Become Probation Officers', in *At the Heart of the State the Moral World of Institutions*, D. Fassin (ed.). London: Pluto Press, 2015. 288 p., P. 147.
- Bowker L. *Prisoner Subcultures*. Toronto, 1977
- Brixton Prison. URL: www.gov.uk/guidance/brixton-prison
- Brownlee I. *Community Punishment: A Critical introduction*. London: Longman, 1998.

Brunon-Ernst A. «Deconstructing Panopticism into the Plural Panopticons», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 17.

Brunon-Ernst A., Guillaume T. 'Epilogue. The Panopticon as a Contemporary Icon?', in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 190.

Bulman P. Sex Offenders Monitored by GPS Found to Commit Fewer Crimes. *NIJ Journal*, February 2013. Issue 271.

Bureau of Justice Statistics, the USA. URL: www.ojp.usdoj.gov/bjs

Caltung J. 'Prison: The Organization of Dilemma', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961.

Logan C., Gaes G. 'Meta-Analysis and the Rehabilitation of Punishment', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate Publishing, 1997. P. 48.

Camp S. Gaes G. Federal Bureau of Prisons, Growth and Quality of U.S. Private Prisons: Evidence from a National Survey, 2001.

Carlen P. 'On Rights and Powers', in *The Power to Punish: Contemporary Penalty and Social Analysis*, D. Garland and P. Young (eds.). Ashgate Publishing Limited, 1992. P. 205.

Carlton Genevieve. 49 Large American Companies that Use Prison Labor. URL: www.ranker.com/list/companies-in-the-united-states-that-use-prison-labor/genevieve-carlton

Carney L. Corrections: Treatment and Philosophy. New Jersey, 1980

Cavadino M., Dignan J. The Penal System: An Introduction. 3rd ed. SAGE Publications, 2002.

CCA Code of Ethics and Business Conduct for Directors and Employees (2003). URL: www.correctionscorp.com

Champs E. «From 'Utopia' to 'Programme': Building a Panopticon in Geneva», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p.

Chan J., Oxley D. The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Review of the Research Evidence. Sydney: School of Social Science and Policy, University of New South Wales, 2000.

Chenier E. Stranger in Our Midst: Male Sexual «Deviance» in Postwar Ontario. A thesis submitted to the Department of History in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Kingston: Queen's University, 2001. 418 p.

Child Protection (Child Sex Offender Government Agency Registration) Act (New Zealand). URL: www.legislation.govt.nz/

Chile: Prison, S.A. *The Economist*, July 17, 2003.

Christiansen K., Jensen G. Crime in Denmark – A Statistical History. *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 1972. Vol. 63, № 1. P. 84.

Chui W., Nellis M. 'Creating the National Probation Service – New Wine, Old Bottle?', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 13.

Chui W. 'What Works in Reducing Re-Offending: Principles and Program', in *Moving Probation Forward: Evidence, Arguments and Practice*. W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 59-69.

City centre Victorian prisons may close under £1bn prison reform plans. *The Guardian*, 09 Nov 2015.

Clarke R., Mayhew P. Designing Out Crime. London: HMSO, 1980.

Clear T., Dammer H. The Offender in the Community. Wadsworth, 2000.

Clemmer D. The Prison Community. New York, 1940.

Cohen S. Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification. Polity Press in association with BlackweU Publishers Ltd, 1993. 325 p.

Community Corrections. Electronic Supervision Program. URL: www.mcscs.jus.gov.on.ca/english/corr_serv/comm_corr/elect_mon/elect_mon.html

Comparisons of Crime in OECD Countries. CIVITAS Institute for the Study of Civil Society 2010-12.

Connecticut Department of Public Safety v. Doe (01-1231) 538 U.S. 1 (2003) 271 F.3d 38. URL: www.law.cornell.edu/supct/html/01-1231.ZS.html

Contracted-out prisons. URL: www.justice.gov.uk/about/hmps/contracted-out

Controversial Criminal Sent Back to Prison. URL: www.cbc.ca/news/canada/controversial-criminal-sent-back-to-prison-1.499395

Cost of new prison blows out to \$495 million. URL: www.abc.net.au/news/2011-10-07/20111007-new-prison-costs-deal/3340908

Coyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

Coyle A. «Worldwide Problem. The Roots of Mass Incarceration», in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts Envision the Next 25 Years of Reform*, M. Mauer and K. Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p.

Crime and Disorder Act 1998. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/37/contents

Crime in England and Wales: year ending June 2020. URL: www.ons.gov.uk

Crimes Act 2011. Pt. 1354 (Gibraltar)

Criminal Code (R.S.C., 1985, c. C-46). (Canada) URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/>

Criminal Code Act 1907 (Bermuda) 329G & 329H49

Criminal Justice Act 1925 (England and Wales). URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/15-16/86/section/41

Criminal Justice Act 1948 (England and Wales). URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/58

Criminal Justice Act 1991 (England and Wales). URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1991/53/contents

Criminal Justice Act 2003 (England and Wales). URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/44/contents

Criminal Justice Act 2006 (England and Wales). URL: www.irishstatutebook.ie/eli/2006/act/26/enacted/en/print

Criminal Justice Act and Public Order Act 1994 (England and Wales). URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/33/contents

Criminal Law (Sexual Offences and Related Matters) Amendment Act 2007 (Republic of South Africa). № 32 of 2007. *Government Gazette*: Cape Town, 14 December 2007, № 30599.

Crow I. *The Treatment and Rehabilitation of Offenders*. SAGE, 2003.

Cullen F. 'Introduction', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen, B. Applegate (eds.). Applegate. Ashgate : Dartmouth, 1997.

Cullen F, Eck J., Lowenkamp C. Environmental corrections: A New Paradigm for Effective Probation and Parole Supervision. *Federal Probation*, 2002. 66. P. 28-37.

Cullen F, Jonson C. *Correctional Theory: Context and Consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publishing, 2012.

Cyle A. 'Conclusion', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 211-218.

Dangerous offender: what the label means. URL: www.cbc.ca/news/canada/dangerous-offender-what-the-label-means-1.927620

David Adamson v. the UK (dec.), application № 42293/98, decision 26.01.1999.

Davies M. Croall H., Tyler J. *Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales*. 2nd ed. Longman, 1998.

- Davis A. Masked Racism: Reflections on the Prison Industrial Complex. URL: www.colorlines.com/archives/
- Death Penalty Informational Centre. URL: www.deathpenaltyinfo.org/
- Death penalty: How many countries still have it? URL: www.bbc.com/news/world-45835584
- Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. URL: <http://libcom.org/library/postscript-on-the-societies-of-control-gilles-deleuze>
- Department of Corrections (New Zealand): Types of Sentences. URL: www.corrections.govt.nz
- Ditton J., Ford R. The Reality of Probation: a formal ethnography of process and practice. Aldershot; Brookfield, USA: Avebury, 1994. 110 p
- Dubber M. 'Criminal Justice Process and War on Crime', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Duguid S. Can Prisons Work? The Prisoner as Object and Subject in Modern Corrections. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 298 p.
- Durkheim E. The Division of Labor in Society. New York: The Free Press, 1964.
- Education Act 1996. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/56/
- Ehrlich I. The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death. *American Economic Review*, 1975. Vol. 65, № 3. P. 397-417.
- Ehrlich I. Capital Punishment and Deterrence: Some Further Thoughts and Additional Evidence. *Journal of Political Economy*, 1977. Vol. 85, № 4. P. 741-788.
- Eight years for US soldier who abused prisoners. *The Guardian*, 22 Oct 2004.
- Ekstedt J., Jackson M. The Keepers and the Kept: Introduction to Corrections in Canada. Scarborough, Ontario, 1997.
- Electronic Monitoring (EM). Minimum Requirements. URL: www.correct.state.ak.us/corrections/institutions/anch/anchEM.jsf
- Electronic monitoring in Canada – what's available when and why does it matter? URL: <https://recoveryscience.ca/electronic-monitoring-in-canada-whats-available-when-and-why-does-it-matter/>
- Electronic monitoring of released prisoners: an evaluation of the Home Detention Curfew scheme. By Kath Dodgson, Philippa Goodwin, Philip Howard, Siân Llewellyn-Thomas, Ed Mortimer, Neil Russell and Mark Weiner. Home Office Research Study 222. London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate, March 2001.
- Electronic Monitoring. John Howard Society of Alberta, 2000. URL: www.johnhoward.ab.ca/pub/A3.htm
- Electronic Tagging of Offenders Raises Rights Concerns. *The Guardian*, 12 Aug 2010.
- Electronic tagging of offenders: Cheaper than prison says NAO report. URL: [www.publictechnology.net/content/4377](http://publictechnology.net/content/4377)
- Electronic tagging of sex offenders a legislative priority. *The Irish Times*, April 8, 2011.
- Entorhin J., Crawford A. The Probation Services: Work with Victims of Crime. *Probation Journal*, June 2000. Vol. 47, 2. P. 111.
- Ewing v. California* (01-6978) 538 U.S. 11 (2003).
- Fagan J. Deterrence and the Death Penalty. A Critical Review of New Evidence. Testimony to the New York State Assembly Standing Committee on Codes. Assembly Standing Committee on Judiciary and Assembly Standing Committee on Correction Hearings on the Future of Capital Punishment in the State of New York Columbia Law School. January 21, 2005
- Feeley M. The Privatization at Prisons in Historical Perspective. Criminal Justice Research Bulletin. Sam Houston State University. 1991, No. 2. P. 1-10.
- Fenwick C. Globalisation and Human Rights: a Case Study of Prisoners' Labour. Paper delivered at the Annual Conference of the Australian and New Zealand Society of International Law. Canberra, 19.06.2004.
- Ferri E. Criminal Sociology. London: Fisher Unwin, 1895. 284 p.

- Foucault M. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Penguin Books, 1991.
- Fox L. *The Modern English Prison*. London, 1934.
- France introduces chemical castration for sex offenders. URL: www.independent.co.uk/news/world/europe/france-introduces-chemical-castration-for-sex-offenders-19695.html
- Freed criminals are cutting off electronic tags. URL: www.dailymail.co.uk/news/article-387945/Freed-criminals-cutting-electronic-tags.html
- Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238 (1972). URL: [www.law.cornell.edu/wex/furman_v_georgia_\(1972\)](http://www.law.cornell.edu/wex/furman_v_georgia_(1972))
- G4S. A Tag Team with the Ministry of Justice. URL: www.g4s.com
- G4S. The History. URL: [www.g4s.com/en/Who %20we %20are/History](http://www.g4s.com/en/Who%20we%20are/History)
- Garland D. 'Probation and the Reconfiguration of Crime Control', in *The Probation Service: Responding to Change (Proceedings of the Probation Studies Unit First Colloquium)*, R. Burnett (ed.). Oxford: University of Oxford Centre for Criminological Research, 1997.
- Garrity D. 'The Prison as a Rehabilitation Agency', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961. 392 p.
- GEO Group History Timeline. URL: www.geogroup.com/history_timeline
- German occupation (1940-1945). URL: <https://en.natmus.dk/historical-knowledge/denmark/german-occupation-1940-1945/>
- Germany 2020 Crime & Safety Report. URL: www.osac.gov/Country/Germany/Content/Detail/Report/95bc42e9-5963-4527-bb9f-190c6e74db60
- Global Prison Trends 2015. London: Penal Reform International, 2015.
- Global Survey of Sex Offender Registration and Notification Systems. Washington, DC: U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2016. 32 p.
- Glushko A. *Doing Well And Doing Good: The Case For Privatising Prisons*. Policy, 2016. 32. 1.
- Goffman E. *Stigma*. Harmondsworth: Penguin, 1968.
- Goffman I. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Pelican Books, 1981.
- Goffman E. *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc., 1961.
- Gottschalk M. *The Prison and the Gallows: The Politics of Mass Incarceration in America*. New York: University of Pennsylvania, 2006. 486 p.
- Green Paper, Punishment, Custody and the Community. Home Office 1988.
- Greene J. 'Lack of Correctional Services', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 56-66
- Greene J. 'The Use of Privatized Detention Centers for Asylum Seekers in Australia and the UK', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 127-139.
- Greenland C. Dangerous sexual offenders in Canada. *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, Jan. 1972. 14. P. 44-54.
- Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153 (1976). Argued: March 31, 1976. Decided: July 2, 1976.
- Griffiths C., Verdun-Jones S. *Canadian Criminal Justice*. Toronto-Vancouver, 1989.
- Grunhut M. *Penal Reform. A Comparative Study*. Oxford: Clarendon Press, 1948.
- Habitual Criminals Act 1957. URL: www.legislation.nsw.gov.au/view/html/inforce/current/act-1957-019
- Hackler J. *Crime and Canadian Public Policy*. Scarborough, Ontario: University of Alberta, 1994. 397 p.
- Hadar A. Are Private Prisons to Blame for Mass Incarceration and its Evils? Prison Conditions, Neoliberalism, and Public Choice. *Fordham Urban Law Journal*, 07.09.2014. URL: www.prisonstudies.org/country/united-states-america (2018, June 12).

- Haider H. Formal Justice in Iraq. *Helpdesk Research Report*, 12.12.2014. URL: www.assets.publishing.service.gov.uk
- Hawaii To Remove Inmates Over Abuse Charges. *N.Y. Times*, Aug. 25, 2009.
- Hayward K. 'Consumer Culture and Crime in Late Modernity', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Henneguelle A., Monnery B., Kensey A. Better at Home than in Prison? The Effects of Electronic Monitoring on Recidivism in France. GATE, September 2016.
- History of the Death Penalty in Delaware. URL: <https://deathpenaltyinfo.org/state-and-federal-info/state-by-state/delaware>
- HMP Berwyn – a good start for a new prison but some important weaknesses. URL: www.justiceinspectorates.gov.uk/hmiprisons/media/press-releases/2019/07/hmp-berwyn-a-good-start-for-a-new-prison-but-some-important-weaknesses/
- Holman B., Brown R. 'Beyond Bricks, Bars, and Barbed Wire: The Genesis and Proliferation of Alternatives to Incarceration in the United States', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.
- Home Office: Control and Management of Probation Services in England and Wales. Report by the Comptroller and Auditor General, 16 May 1989.
- Home Office. Crime, Punishment and Protecting the Public: The Government's Proposals for Legislation. London: HMSO, 1990.
- How many registered sex offenders are in your State? URL: www.safehome.org/data/registered-sex-offender-stats/
- Hucklesby A., Holdsworth E. Electronic Monitoring in England and Wales. Centre for Criminal Justice Studies, University of Leeds, May 2016.
- Hudson B. Penal Policy and Social Justice. Hampshire – London, 1993.
- Huges G. 'The Competing Logic of Community Sanctions Welfare, Rehabilitation and Restorative Justice', in *Controlling Crime*, E. McLaughlin and J. Muncie (eds.). SAGE Publications, 2002. P. 258-299.
- Idaho inmate death shines light on cellmate pairings at U.S. prisons. URL: www.seattletimes.com/seattle-news/idaho-inmate-death-shines-light-on-cellmate-pairings-at-u-s-prisons
- Indonesia passes chemical castration law for paedophiles. URL: www.bbc.com/news/world-asia-37629558
- Indonesia: Halt chemical castration. URL: www.amnesty.org/en/latest/news/2016/10/indonesia-halt-chemical-castration/
- International Statistics on Crime and Justice. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, Affiliated with the United Nations (HEUNI), Publication Series № 64.
- Irwin J. The Jail. Managing the Underclass in American Society. Los Angeles – London, 1985. P. 45-67.
- Is There Truth To Refugee Rape Reports? URL: www.spiegel.de/international/germany/is-there-truth-to-refugee-sex-offense-reports-a-1186734.html
- Jackson M. Justice behind the Walls: Human Rights in Canadian Prisons. Douglas & McIntyre, 2002.
- Jacobs J. New Perspectives on Prison and Imprisonment. Ithaca-London, 1983.
- Jamaica Sexual Offences Act 2009. URL: <https://japarliament.gov.jm>
- Janowitz M. Sociological Theory and Social Control. *American Journal of Sociology*, 1975. Vol. 81, № 1. P. 82-108.
- Johnson B. Do Criminal Laws Deter Crime? Deterrence Theory in Criminal Justice Policy: A Primer. Saint Paul, Minnesota: Minnesota House Research Department, January 2019. 26 p.
- Johnston H. «Buried alive»: representations of the separate system in Victorian England», in *Captured by The Media. Prison Discourse in Popular Culture*, P. Mason (ed.), Portland: Willan Publishing, 2006. 240 p.

Jones A. A Tagging Tale: The Work of the Monitoring Officer, Electronically Monitoring Offenders in England and Wales. URL: [www.surveillance-and-society.org/articles2\(4\)/tagging.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles2(4)/tagging.pdf)

Jung Y., Wheeler A. The Effect of Public Surveillance Cameras on Crime Clearance Rates. The University of Texas at Dallas, School of Economic, Political, and Policy Sciences. URL: <https://ideas.repec.org/p/osf/socarx/eh5bg.html>

Kaeble D., Mariel A. Probation and Parole in the United States, 2017-2018. U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics, 2020. P. 1.

Kai J. The Disgrace of America's Prison-Industrial Complex. URL: www.pressreader.com/canada/national-post-national-edition/20130323/281801396410269

Kauffman K. Prison Officers and Their World. Cambridge – London, 1988.

Ken Clarke says riots 'legacy of broken penal system'. URL: www.bbc.com/news/uk-politics-14797602

Kendall W. From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration. London – New York: Rowman & Littlefield International, 2016. 191 p., P. 27.

Kenneth Clarke blames English riots on a 'broken penal system'. *The Guardian*, Mon 5 Sep 2011.

Kenneth Clarke to expand electronic tagging. *The Guardian*, 30 Sep 2011.

Klare H. Anatomy of Prison. Hutchinson & Co, 1960. P. 102-103.

Kunova J. Probation and Mediation in the Slovak Republic. Newsletter of the European Forum for Victim Offender Mediation and Restorative Justice, April 2005. 6. P. 1-3; National Objectives for Social Work Services in the Criminal Justice System: Standards – Probation. URL: www.scotland.gov.uk (01.02.2015)

Kurdistan Regional Government. URL: www.gov.krd/english

LaSalle Corrections: Our Reach. URL: www.lasallecorrections.com

Laval C. 'From Discipline and Punish to the Birth of Biopolitics', in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p.

Laws of Pitcairn, Henderson, Ducie & Oeno Islands, Ch. XLIV (Sexual Offences (Notification And Prevention) Ordinance)

Laws of Trinidad and Tobago, Sexual Offences Act, Ch. 11:28, Pt. III70Laws of Trinidad and Tobago, Sexual Offences Act, Ch. 11:28, Pt. III.

Leeson C. The Probation System. P.S. King & Son, 1914.

Lacey M. 'Working for Justice – I: Fairness', in *Probation: Working for Justice*, D. Ward and M. Lacey. London, 1995.

Lipsey M., Landenberger N., Chapman G. 'Rehabilitation: An Assessment of Theory and Research', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 224.

List of Private Prisons in South Africa. URL: <https://southafricalists.com/private-prisons-in-south-africa>

Lobanov-Rostovsky C. 'Sex Offender Management Strategies', in *Sex Offender Management Assessment and Planning Initiative*. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs Office of Sex Offender Sentencing, Monitoring, Apprehending, Registering, and Tracking, 2017. 338 p.

Lockyer v. Andrade (01-1127) 538 U.S. 63 (2003).

Logan C. Private Prisons: Cons and Pros. New-York – Oxford 1990

Lombardo L. (1981) Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989.

Lucky Luciano and WWII's Operation Husky. URL: www.thehistoryreader.com/military-history/lucky-luciano-wwiis-operation-husky/

Lynch M. From the Punitive City to the Gated Community: Security and Segregation across the Social and Penal Landscape. *University of Miami Law Review*, 2001. 89.

MacGuigan M. Report to Parliament by the Sub-committee on the Penitentiary System in Canada. Ottawa, 1977. P. 35

Madison P. A Brief History of America's Private Prison Industry. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/history-of-americas-private-prison-industry-timeline (2018, June, 12)

Mair G. 'Community Penalties and the Probation Service', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Oxford, 1997.

Man Declared Dangerous Offender at 16 Gets Full Parole. URL: www.cbc.ca/news/canada/nova-scotia/man-declared-dangerous-offender-at-16-gets-full-parole-1.526693

Martinson R. 'What Works? – Questions and Answers about Prison Reforms', in *Offender Rehabilitation: Effective Correctional Intervention*, F. Cullen and B. Applegate (eds.). Ashgate Publishing Company, 1979.

Maruna S., McNeill F., Robinson G. 'Punishment in Society: The Improbable Persistence of Probation and other Community Sanctions and Measures', in *The SAGE Handbook of Punishment and Society*, J. Simon and R. Sparks (eds.), Sage, 2012.

Mary P., Kaminski D., Maes E., Vanhamme F. The Treatment of «Dangerousness» in Belgium: Internment and Placing at the Government's Disposal: Séminaire du GERN «Longues peines et peines indéfinies. Punir la dangerosité» (2008 – 2009). URL: <http://journals.openedition.org/champpenal/8351>

Mason C. International Growth Trends in Prison Privatization. Washington, D.C. The Sentencing Project, August 2013. 18 p.

Mason T. 'For Profit Jails: A Risky Business' in *Privatizing Correctional Institutions*, in G. Bowman, S. Hakim and P. Seidenstat (eds.). New Brunswick – London, 1994.

Mass Incarceration: The Whole Pie 2020. URL: www.prisonpolicy.org/reports/pie2020.html

Massey v. the United Kingdom, application № 14399/02, judgment 16.11.2004

Mathiesen T. Prison on Trial. Second Edition. Winchester: Waterside Press, 2000. 208 p.

Matthews R. 'Privatization in Perspective', in *Privatizing Criminal Justice*, R. Matthews (ed.) SAGE, 1989.

UN. Administration of Justice, Rule of Law and Democracy. Economic and Social Council (12 Aug. 2003. Commission on Human Rights. Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. 54th session. Report of the sessional working group on the administration of justice. Chairperson-Rapporteur: Ms. Iulia-Antoanella Motoc). URL: www.un.org

McCleery R. 'Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. D. Cressey (ed.). New York, 1961.

McCormick K. Masturbation – From Stigma to Sexual Health. Washington, DC: Planned Parenthood Federation of America, 2002. 12 p.

McEvoy K. Paramilitary Imprisonment in Northern Ireland: Resistance, Management, and Release. Oxford, 2001.

McIvor G. Evaluative Research in Probation: Progress and Prospects, in *Evaluating the Effectiveness of Community Penalties*. Ashgate Publishing Company, 1997.

McIvor G., Graham H. Electronic Monitoring in Scotland. Scottish Centre for Crime and Justice Research, University of Stirling, May 2016. P. 7.

McLaughlin E., Muncie J. Controlling Crime. London: SAGE Publications, 2002. 362 p., P. 194.

McLennan R. The Crisis of Imprisonment protest, politics, and the making of the American penal state (1776 – 1941). Berkeley: The University of California; New York: Cambridge University Press, 2008. 521 p.

McRuer J.D. (Chairman). Report of the Royal Commission on the criminal law relating to criminal sexual psychopaths. (The McRuer Report) Ottawa, Queen's Printer, 1958.

Melossi D. 'Sumner C. 'Theories of Social Control and the State between American and European Shores', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 34.

Melossi D. Controlling Crime, Controlling Society: Thinking about Crime in Europe and America. Malden, MA: Polity, 2008. P. 155.

Melossi D., Pavarini M. The Prison and the Factory: Origins of the Penitentiary System. London: Macmillan, 1981.

Memorandum by the Howard League for Penal Reform. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm199798/cmselect/cmhaff/486/486ap25.htm>

Mental health statistics 2020. URL: www.singlecare.com

Mental health statistics: UK and worldwide. URL: www.mentalhealth.org.uk/statistics/mental-health-statistics-uk-and-worldwide

MEPs 'want EU sex offender list'. BBC News. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6958807.stm

Messner C., Ruggiero V. 'Germany: The Penal System between Past and Future', in Western European Penal Systems: A Critical Anatomy, V. Ruggiero, M. Ryan and J. Sim (eds.). SAGE, 1995. P. 133.

Metz Helen. A Country Study: Sudan. Federal Research Division Library of Congress. Research. June 1991.

Mexico prison: Cieneguillas riot leaves at least 16 dead. URL: www.bbc.com/news/world-latin-america-50965785

Mike N. Tom Stacey: "Founder" of Electronic Monitoring in the U.K. *Journal of Offender Monitoring*, Spring/Summer 2009, Volume 22, Number 01. P.16-24.

Miller J. The Debate on Rehabilitating Criminals: Is It True that Nothing Works? URL: www.prisonpolicy.org/scans/rehab.html

Mistretta v. United States, 488 U.S. 361 (1989). United States Supreme Court. Argued October 5, 1988. Decided January 18.

MMPI Characteristics of Correctional Officers. Presented to the Eastern Psychological Association Meeting (1971). Цит. за: Митфорд, Дж. Тюремный бизнес. Москва: Прогресс, 1978. С. 25-26.

Modern Tough on Crime Movement. URL: www.publiceye.org/defendingjustice/con_agendas/toughcrime.html

More parents in England prosecuted for taking children out of school. *The Guardian*, Wed 12 Aug 2015

Morgan R. 'Imprisonment: Current Concerns and a Brief History since 1945, in *The Oxford Handbook of Criminology*. 2nd. M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Oxford - N.York, 1997.

Morrison W. 'Criminology, Genocide, and Modernity: Remarks on the Companion that Criminology Ignored', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.

Mortimer E., May C. Electronic Monitoring in Practice: The Second Year of the Trials of Curfew Orders. Report. Research Study 177. London: Home Office, A Research and Statistics Directorate.

Napo (formerly the National Association of Probation Officers). URL: www.napo.org.uk

Nathan S. 'Prison Privatisation in the United Kingdom', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 162-178.

National Assistance Act 1948. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/29.

National Institute on Money in State Politics, Client Summary: GEO Group. URL: www.followthemoney.org/database/lobbyistclient.phtml?lc=100516&y=0

National Objectives for Social Work Services in the Criminal Justice System: Standards – Probation. URL: www.scotland.gov.uk

National Offender Management Service – About Us. URL: www.gov.uk/government/organisations/national-offender-management-service/about

National Probation Service (2006) Dealing with Victims and their Families. URL: www.probation.homeoffice.gov.uk

Nellis M. 'Electronic Monitoring and the Future of Probation', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*. Pearson Education Limited, 2003.

Blackenbridge M. The Value of Community-Based Identity for Criminal Justice Services. *Probation Journal*, March 2000. 47(1).

Nellis M. Standards and Ethics in Electronic Monitoring. Handbook for Professionals Responsible for the Establishment and the Use of Electronic Monitoring. Council of Europe, June 2015.

Nellis M., Gelsthorpe L. 'Human Rights and the Probation Values Debate', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*. Pearson Education Limited.

New £250m 'super-prison' that will be Britain's biggest and have space for 2,000 inmates gets the green light. URL: www.dailymail.co.uk/news/article-2410629/New-250m-super-prison-Wrexham-Britains-biggest-green-light-today.html

New €45 million Cork Prison will mark 'a major improvement'. URL: www.irishtimes.com/news/ireland/irish-news/new-45-million-cork-prison-will-mark-a-major-improvement-1.2506073

New Measures to Protect Canadians from Dangerous Offenders. URL: www.pm.gc.ca/eng/media.asp?category=1&id=1356

Newman O. Architectural Design for Crime Prevention. Washington, D.C.: U.S Government Printing, 1973.

Nichols M. The Costs and Benefits of the Electronic Tagging of Criminals. URL: www.citizeneconomists.com/blogs/2008/08/08/the-costs-and-benefits-of-the-electronic-tagging-of-criminals

Number of video surveillance cameras per thousand people in 2014, by country. URL: www.statista.com/statistics/484956/number-of-surveillance-cameras-per-thousand-people-by-country

O'Malley P. 'Penal Policies and Contemporary Politics', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 183.

Offender Management Act 2007 (England and Wales). URL: www.opsi.gov.uk/acts/acts2007/ukpga_20070021_en_1

Ombudsman calls for closure of youth detention centre. URL: www.cbc.ca/news/canada/new-brunswick/ombudsman-calls-for-closure-of-youth-detention-centre-1.660082

One in 70 recorded rapes in England and Wales led to charge last year. *The Guardian*. 18 Febr. 2000.

Operation Husky: How Mobster Lucky Luciano Aided the U.S. in WWII. URL: <https://allthatsinteresting.com/operation-husky-lucky-luciano>

Oscar Wilde: Council bid to buy Reading Prison rejected. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-52187652

Ostendorf v. Germany, application № 15598/08, Judgment 07 March 2013.

Overview of Probation and Supervised Release Conditions. URL: www.uscourts.gov/services-forms/overview-probation-supervised-release-conditions

Parenti C. 'Privatized Problems: For-Profit Incarceration in Trouble', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 30-38.

Parents fined £24m for children's truancy and term time holidays. URL: www.bbc.com/news/uk-england-4325449

Parsons T. *The Social System*. With a New Preface by Bryan S. Turner. Routledge, 1991. 404 p.

Pearce F., Tombs S. "Dance Your Anger and Your Joys: Multinational Corporations, Power, "Crime", in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.

Pentonville Prison. URL: www.gov.uk/guidance/pentonville-prison

Peru to privatize prison system. URL: <https://perureports.com/peru-to-privatize-prison-system/2290/>

Peters T., Aertsen I., Lauwaert K., Robert, L. *From Community Sanctions to Restorative Justice: The Belgian Example* (research group on Penology and Victimology, Department of Criminal law and Criminology, Faculty of Law, Catholic University of Leuven, Belgium., 2002. URL: www.unofei.or.p/pdf/no61/ch12pdf).

Petrunik M. *The Makings of Dangerous Offenders: The Origins' Diffusion and Use of Legislation for Dangerous Offenders in Europe and North America*. Ottawa: Ministry of the Solicitor General, Research Division, № 1984-74. 109 p., P. I.

Philip Zimbardo's Response to Recent Criticisms of the Stanford Prison Experiment. URL: www.prisonexp.org/response

Piehl A., Useem B. *Prison State: The Challenge of Mass Incarceration*. New York: Cambridge University Press, 2008. 221 p., P. 43.

Press Release. U.S. Department of Justice, Former Willacy Detention Contract Security Officer Pleads Guilty to Sexual Abuse of a Female Detainee in Texas, 2011.

Prevention of Crime Act 1908 (England and Wales). URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/1908

Prisons to close in England as super-prison site revealed. URL: www.bbc.com/news/uk-23958223

Private Prisons in the United States. URL: www.sentencingproject.org

Probation and Related Measures. New York: United Nations, 1951; European Seminar on Probation. London, 20 – 30 October 1952. New York: United Nations.

Probation and Related Measures. New York: United Nations, Department of Social Affairs, 1951.

Probation Board for Northern Ireland (2005) Policy on Restorative Justice.

Probation Board for Northern Ireland (2005) Policy on Victims.

Probation of Offenders Act 1907, in Probation and Related Measures. New York, 1951. P. 330-362.

Queensland's Dangerous Prisoners (Sexual Offenders) Act 2003. URL: www.legislation.qld.gov.au

Rape Statistics By Country 2020. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/rape-statistics-by-country>

Raynor P. 'Community Penalties: Probation, Punishment, and 'What Works'', in *The Oxford Handbook of Criminology*, M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner (eds.). Third edition.

Raynor P. 'Research in Probation: From 'Nothing Works' to 'What Works', in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice*, W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003.

Reading Gaol: Oscar Wilde prison put up for sale. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-49911441

Reading Prison documents set for conservation following grant. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-35222256

Reading Prison of Oscar Wilde fame closes early. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-25041245

Reading Prison of Oscar Wilde fame closes early. URL: www.bbc.com/news/uk-england-berkshire-25041245

Reality Check: Are migrants driving crime in Germany? www.bbc.com/news/world-europe-45419466

Recommendation CM/Rec(2014)3 of the Committee of Ministers to member States concerning dangerous offenders (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014 at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies).

Recommendation CM/Rec(2014)4 of the Committee of Ministers to member States on electronic monitoring (Adopted by the Committee of Ministers on 19 February 2014, at the 1192nd meeting of the Ministers' Deputies)

Registered Sex Offender (RSO) Numbers. URL: www.scotland.police.uk/

Reinforcing measures against sex offenders. Provisional version, as adopted by the Committee on 16.03.2010. Rapporteur: Ms Marietta de Pourbaix-Lundin, Sweden, EPP/CD. Committee on Legal Affairs and Human Rights, March 2010. 16 p.

Reinforcing measures against sex offenders. Resolution of the Parliamentary Assembly 1733 (2010) Final version. Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 21 May 2010 (see Doc. 12243, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, rapporteur: Mrs de Pourbaix-Lundin). URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17868&lang=en>

Renowned Stanford Prison Experiment 'faked' by participants. URL: www.nine.com.au/entertainment/viral/stanford-prison-experiment-faked-say-people-involved

Report from the Departmental Committee on Prisons, etc. Chairman, H. J. Gladstone (Parliamentary Papers. House of Commons. Session 1895. vol. 56. c. 7702.

Report: refugees have not increased crime rate in Germany. URL: www.dw.com/en/report-refugees-have-not-increased-crime-rate-in-germany/a-18848890

Review into the 19 July 2013 Incident at the Nauru Offshore Processing Centre. URL: <https://reliefweb.int/report/nauru/review-19-july-2013-incident-nauru-offshore-processing-centre>

Rex S. 'What Works in Theories of Punishment, in *Moving Probation Forward: Evidence, Argument and Practice?* W. Chui and M. Nellis (eds.). Pearson Education Limited, 2003. P. 39-42.

Rhodes W., Dyou C., Kling R., Hunt D., Luallen J. Recidivism of Offenders on Federal Community Supervision. Cambridge, MA: Abt Associates Inc., December 21, 2012. 33 p.

Robert William Andrew Ibbotson v. the UK (dec.), application № 40146/98? decision 21.10.1998

Robinson M., Williams M. The Myth of a Fair Criminal Justice System. *Justice Policy Journal*. The Center on Juvenile and Criminal Justice, 2009, Vol. 6 (1).

Rothman D. *Discovery of the Asylum*. Boston: Little Brown, 1971. P. XIV-XV.

Royal Oman Police. URL: www.rop.gov.om

Ruffolo D. Rhizomatic Bodies: Thinking through the Virtualities of Control Societies. URL: www.rhizomes.net/issue17/ruffolo.html

Rules for Mandatory Polygraphy for Sex Offenders. Consultation Paper CP (L) 20/08 Published on 19 September 2008. This consultation will end on 21 November 2008. URL: www.justice.gov.uk/consultations/docs/mandatory-polygraphy-consultation.pdf (12.04.2011)

Rusche G., Kirchheimer O. *Punishment and Social Structure*. New York: Columbia University Press, 1933.

S., V. and A. v. Denmark [GC], applications № № 35553/12, 36678/12, 36711/12, Judgment 22 October 2018.

Sanchez J.-L. 'The relegation of recidivists in French Guiana in the 19th and 20th Centuries', in *Global Convict Labour*, Christian G. de Vito and Alex Lichtenstein (eds.). 2015. P. 222-248.

Schrag C. 'Some Foundation for a Theory of Correction', in *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*, D. Cressey (ed.). New York, 1961. P. 333.

Schlosser E. The Prison-Industrial Complex. URL: www.theatlantic.com/magazine/archive/1998/12/the-prison-industrial-complex/304669

Schrag C. A Preliminary Criminal Typology. Цит. за: Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. Toronto-Vancouver, 1989. P. 404.

Sechrest L., White S., Brown E. 'The Rehabilitation of Criminal Offenders: Problems and Prospects', in *Panel on Research on Rehabilitative Techniques*, L. Sechrest, S. White and E. Brown (eds.). Washington, 1989.

Selke W., Smykla J. 'Introduction: Toward a More Comprehensive Model of Sentencing', in *Intermediate Sanctions: Sentencing in the 1990s*, W. Selke and J. Smykla (eds.). Anderson Publishing Co. and Academy of Criminal Justice Sciences, 1995.

Sentencing and Parole Reform Act 2010 (New Zealand). URL: www.legislation.govt.nz

Serajzadeh S. Islam and Crime: The Moral Community of Muslims. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 2001 – 2002. 4. P. 111-131.

Sex Assault Crime Prevention Act (Taiwan), Art. 2369.

Sex Offenders (Jersey) Law 2010. Revised Edition. 23.815.

Sex Offenders Act 2001 (Ireland). URL: www.irishstatutebook.ie/eli/2001/act/18/enacted/en/html

Sex Offenders Act 2006 (Isle of Man)

Sharp D. The Deterrent Effect of the Death Penalty. URL: www.hoshuha.com/resources/deteff.htm

Shawish A. Evaluating the Impact of Gated Communities on the Physical and Social Fabric of Doha City. URL: www.irbnet.de/daten/iconda/CIB_DC28789.pdf

Shore J. An Evaluation of Canada's Dangerous Offender Legislation. *Les Cahiers de droit*, 1984. Volume 25, Number 2. P. 411-426.

Sinded J. 'The Problem of Prison Privatization: The US Experience', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 39-47.

Skoll G. Social Theory of Fear: Terror, Torture, and Death in a Post-Capitalist World. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. P. 42.

Smith v. Doe, 538 U.S. 84 (2003), No. 01-729. Argued November 13, 2002-Decided March 5, 2003/

Spirer J. The Psychology of Irresistible Impulse. *Journal of Criminal Law and Criminology*, March 1943. 33. P. 457-462.

Staff injured in riot at Cimarron Correctional Facility. May 17, 2017. URL: www.stwnewspress.com/news/staff-injured-in-riot-at-cimarron-correctional-facility/article_1484aacd-43a9-5b2d-a610-952d9651c379.html

Stanz R., Tewksbury R. Predictors of Success and Recidivism in a Home Incarceration Program. *Prison Journal*, 2000. Vol. 80, Issue 3. P. 326-344.

State of North Carolina v. Torrey Grady. Decided: May 15, 2018.

Story of the prison population 1995 – 2009 England and Wales. Ministry of Justice Statistics bulletin. Published 31 July 2009. URL: www.justice.gov.uk/publications/docs/story-prison-population.pdf

Strengthening Punishment in the Community: A Consultation Document. Home Office, 1995. URL: www.gov.uk/government/publications/strengthening-punishment-in-the-community-a-consultation-document

Sumner C. 'The Social Nature of Crime and Deviance', in *The Blackwell Companions to Sociology*, C. Sumner (ed.). Blackwell Publishing Ltd, 2004.

Sumrall R., Sumrall W., Doss D. A Review of Correctional Philosophies toward Reaffirming Rehabilitation as an Ohio Correctional Paradigm. *International Journal of Business and Social Science*, May 2016, Vol. 7, № 5. P. 2.

Supplementary Human Dimension Meeting Prison Reform. Final Report. Vienna, 8-9 July 2002. URL: www.osce.org/files/f/documents/8/f/43115.pdf

- Supreme Court of Nebraska. State of Nebraska, Appellee, v. Raymond Mata, Jr., Appellant.* № S-05-1268. URL: <https://caselaw.findlaw.com/ne-supreme-court/1182026.html>
- Surveillance camera statistics: which cities have the most CCTV cameras? URL: www.comparitech.com/vpn-privacy/the-worlds-most-surveilled-cities
- Surveillance Cameras and Crime Prevention. URL: www.futurelearn.com/courses/economics-of-crime/0/steps/20272
- Sutherland E. The Sexual Psychopath Laws. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 1950. Volume 40, Issue 5 Article 1.
- Sutherland E. White-Collar Criminality. *American Sociological Review*, February 1940. Volume 5, Number 1. P. 1-12.
- Sutherland E., Cressey D. *Criminology*. 8th edition. Toronto – New-York – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1970.
- Sweden did not Close its Prisons. URL: <https://misbar.com/en/factcheck/2020/05/30/sweden-closes-prisons-and-the-rest-is-like-hotels-whats-the-truth>
- Sweden: World Prison Brief data. URL: www.prisonstudies.org/country/sweden
- Tagging Offenders. The Role of Electronic Monitoring in the Scottish Criminal Justice System. URL: www.scotland.gov.uk/consultations/justice/toem-00.asp
- Taylor I., Walton P., Yong J. *The New Criminology; For a Social Theory of Deviance*. London – Boston: Routledge & Kenan Paul, 1973. 325 p.
- Terrorism Prevention and Investigation Measures Act 2011. URL: www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/23/contents
- The Corrections Corporation of America by the Numbers. URL: www.motherjones.com/politics/2016/06/corrections-corporation-america-private-prisons-company-profile
- The Criminal Justice (Sex Offenders and Miscellaneous Provisions) (Bailiwick of Guernsey) Law, 2013 (Amendment) Ordinance, 2015
- The criminalization of the homeless in Hungary URL: www.budapestreport.com/2011/11/24/the-criminalization-of-the-homeless-in-hungary (04.12.2011)
- The Electronic Monitoring of Adult Offenders. National Audit Office Value for Money Report. URL: www.nao.org.uk/publications/0506/the_electronic_monitoring_of_a.aspx
- The Management of Sex Offenders. Discussion Document. The Department of Justice and Equality, Republic of Ireland, January 2009. Version 1.0. P. 5.
- The Netherlands Keeps Closing Prisons Because it doesn't have Enough Prisoners. URL: www.fastcompany.com/3067771/the-netherlands-keeps-closing-prisons-because-it-doesnt-have-enough-prisoners
- The Offender's Tag Association. New Government, and New Penal Policy. Overview. August 2010. URL: www.offenderstag.co.uk
- The Queensland's Dangerous Prisoners (Sexual Offenders) Act 2003. URL: www.legislation.qld.gov.au
- The Sexual Offences Act §39. 13. *Laws of Kenya*, 2006, 3.
- The Tagging Game. How convicted criminals wearing electronic tags are now four times more likely to commit crime compared with when the Home Detention Curfew scheme was originally trialled. Research and report by Grant Shapps MP. URL: www.shapps.com/reports/The-Tagging-Game.pdf
- The U.S. States With The Most Sex Offenders Per Capita. URL: www.statista.com/chart/18575/registered-sex-offenders-per-100000-inhabitants/
- Thomas Patrick Lyons (Appellant) v. Her Majesty the Queen (Respondent) and The Attorney General of Canada, the Attorney General for Ontario and the Attorney General of British Columbia Interveners*. File No.: 19125. 1987: January 28, 29; 1987: October 15.
- Three Strikes Laws: Evidence Brief. URL: www.justice.govt.nz/assets/Documents/Publications/Three-Strikes-Law-Evidence-Brief.pdf
- Todd C. «The “Iron Law” of Prison Populations Reducing Prison Admissions and Length of Stay to End Mass Incarceration», in *To Build a Better Criminal Justice System: 25 Experts*

Envision the Next 25 Years of Reform, M.Mauer and K.Epstein (eds.). Washington, DC: The Sentencing Project, 2012. 63 p., P. 57.

Tonry M. *Sentencing Fragments: Penal Reform in America (1975 – 2025)*. New York: Oxford University Press, 2016. 300 p., P. 35-36.

Top 10 Countries And Cities By Number Of CCTV Cameras. URL: <https://asiatimes.com/2019/12/guess-who-has-more-cctv-cameras-per-capita>

Transforming Rehabilitation: A revolution in the way we manage offenders. Consultation Paper CP1/2013. London: Ministry of Justice, January 2013. URL: https://consult.justice.gov.uk/digital-communications/transforming-rehabilitation/supporting_documents/transformingrehabilitation.pdf

Travis A. Prisons 'choked by budget demands'. *The Guardian*, 20.06.2001.

Trial Project: New South Wales Prison. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/325954/Procurement_Trial_Project_Short_Form_Case_Study_New_Prison_North_Wales_CE_format_130614.pdf

Tussau G. «From the Penitentiary to the Political Panoptic Paradigm», in *Beyond Foucault. New Perspectives on Bentham's Panopticon*, Anne Brunon-Ernst (ed.), University of Paris 2 and Centre Bentham: Ashgate Publishing Limited, 2012. 230 p., P. 133.

UK: Legal Clampdown on Paedophiles: URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news

United Nations. European Seminar on Probation. London, 20-30.10.1952. New York, 1952. 237 p.

United Nations. Probation and Related Measures. New York, 1951. 407 p.

Van der Wolf M. Legal Control on Social Control of Sex Offenders in the Community: A European Comparative and Human Rights Perspective. *Erasmus Law Review*, 2016. Vol. 9, № 2.

Victims of intentional homicide. URL: <https://dataunodc.un.org/content/data/homicide/homicide-rate>

Video Surfaces In Deadly 2015 Cushing Prison Riot. URL: www.news9.com/story/5e345d623196993fcfd0527a/video-surfaces-in-deadly-2015-cushing-prison-riot

Violent Private Prison Called 'Gladiator School'. October 16, 2013. URL: www.courthousenews.com/violent-private-prison-called-gladiator-school

Walker J., Maddan S., Vasquez B., VanHouten A., Ervin-McLarty The Influence of Sex Offender Registration and Notification Laws in the United States. Little Rock, AR: Arkansas Crime Information Center, 2006. 19 p.

Warnock D. The Iraqi Criminal Justice System, an Introduction. *Denver Journal of International Law & Policy*, April 2020. Volume 39. Number 1 Winter. Article 7.

Webster C., Dickens B. Deciding Dangerousness: Policy Alternatives for Dangerous Offenders: A Report to the Department of Justice, Canada. Toronto: University of Toronto, Centre of Criminology, December 1983. 123 p., P. XII.

Weinberg K. Aspects of the Prison Social Structure. *American Journal of Sociology*, March 1942. 47. P. 722.

White P., Woodbridge J. The Prison Population in 1997. Issue 5/98. 26 March 1998. Home Office. P. 1.

White Paper on Corrections in South Africa. With a Foreword of the Minister of Correctional Services, 2005.

Why is Sweden closing its prisons? Sweden's prison population has dropped so dramatically that the country plans to close four of its prisons. What lessons can the UK learn? *The Guardian*, 01 Dec 2013.

Williams v. People Of State Of New York (1949). United States Supreme Court. № 671. Argued: April 21, 1949. Decided: June 6, 1949.

Williams V., Fish M. *Convicts, Codes and Contraband: The Prison Life of Men and Women*. Cambridge, 1974.

Wolfgang M., Ferracuti F. *The Subculture of Violence*. London: Social Science Pap, 1967.

Wood P. 'The Rize of the Prison Industrial Complex', in *Capitalist Punishment. Prison Privatization and Human Rights*, A. Coyle, A. Campbell, R. Neufeld (eds.). Atlanta: Clarity Press Inc; London: Zed Books, 2003. P. 16-29.

World Prison Brief: Australia. URL: www.prisonstudies.org/country/australia

World Prison Brief: Canada. URL: www.prisonstudies.org/country/canada

World Prison Brief: New Zealand. URL: www.prisonstudies.org/country/new-zealand

World Prison Brief: USA. URL: www.prisonstudies.org/country/united-states-america

World Prison Population List. 6th ed. Research Finding 234 / by R. Walmsley. Centre for Prison Studies, King's College. London, 2005.

World Prison Population List. 11th edition. URL: www.prisonstudies.org

World Prison Population List. 12th edition. URL: www.prisonstudies.org

World Prison Population List. 5th ed. Research Finding 234 / by R. Walmsley; Research, Development and Statistics Directorate, 2003.

World Urbanization Prospects. The 2018 Revision. New York: United Nation, Department of Social and Economic Affairs. 2019. 126 p.

Wright C. Homicide in Canada, 1991. *Juristat*. Ottawa: Canadian Centre for Justice Statistics, 1992. 12 (18).

Yagunov D. Prison Reform in Ukraine: Some Analytical Notes and Recommendations. *European political and law discourse*, 2016. Volume 3, issue 4. P. 167-184.

Yagunov D. Privatisation of Corrections in the New Millennium. *Law Gerald*, 2007. 3. C. 48-53.

Zapotosky M., Harlan C. Justice Department says it will end use of private prisons. August 19, 2016. URL: www.washingtonpost.com/news/post-nation/wp/2016/08/18/justice-department-says-it-will-end-use-of-private-prisons

12 Major Corporations Benefiting from the Prison Industrial Complex. URL: <http://maltajusticeinitiative.org/12-major-corporations-benefiting-from-the-prison-industrial-complex-2/>

2018 Corrections and Conditional Release Statistical Overview. URL: www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/ccrso-2018/index-en.aspx

49 dead in riot at Mexico's Topo Chico prison. URL: <https://edition.cnn.com/2016/02/11/americas/mexico-monterrey-topo-chico-prison-riot/index.html>

7 Investigates: Inside the prison – is violence down? URL: www.ktvb.com/article/news/local/only-on-7-inside-the-prison-is-violence-down/33936574

